FOURTEENTH INTERNATIONAL CONFERENCE
ON LANGUAGE AND LITERARY STUDIES:

LANGUAGE, LITERATURE, AND EMPATHY

Proceedings

ČETRNAESTA MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA:

JEZIK, KNJIŽEVNOST I EMPATIJA

Zbornik radova

Editors | Urednice

Tijana Parezanović
Milena Stojanović
Jovana Čaprić

Alfa BK University, Faculty of Foreign Languages, Belgrade, 30-31 May 2025
Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike, Beograd, 30-31. maj 2025.
Belgrade, 2025 | Beograd, 2025.

LANGUAGE, LITERATURE, AND EMPATHY JEZIK, KNJIŽEVNOST I EMPATIJA

9 788664 610940

JEZIK, KNJIŽEVNOST I EMPATIJA

LANGUAGE, LITERATURE, AND EMPATHY

Četrnaesta međunarodna naučna konferencija: *Jezik, književnost i empatija*, 30–31. maj 2025, Alfa BK Univerzitet, Beograd
Fourteenth International Conference: *Language, Literature, and Empathy*, 30–31 May, 2025, Alfa BK University Belgrade

Beograd, 2025. | Belgrade, 2025

JEZIK, KNJIŽEVNOST I EMPATIJA: Zbornik radova sa Četrnaeste međunarodne konferencije Fakulteta za strane jezike, održane 30. i 31. maja 2025. godine
LANGUAGE, LITERATURE, AND EMPATHY: Proceeding of the Fourteenth International Conference at the Faculty of Foreign Languages, 30–31 May, 2025

Štampanje ovog zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije. | This book of proceedings is financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

Urednice | Editors
prof. dr Tijana Parezanović (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Tijana Parezanović, PhD (Alfa BK University)
doc. dr Milena Stojanović (Alfa BK Univerzitet) | Milena Stojanović, PhD, Assist. Prof. (Alfa BK University)
msr Jovana Čaprić (Alfa BK Univerzitet) | Jovana Čaprić, MA (Alfa BK University)

Izdavač | Publisher
Alfa BK Univerzitet | Alfa BK University
Za izdavača | For the Publisher
prof. dr Jovan Veselinović, rektor Alfa BK Univerziteta | Prof. Jovan Veselinović, Rector of Alfa BK University

Priprema za štampu | Print Preparation
dr Tijana Parezanović, mr Vladimir Šašo

Mesto i godina | Place and year
Beograd, 2025. | Belgrade, 2025
Štampa | Print "GLAMUR" d.o.o.
Tiraž | Print run 150

Ova publikacija je otvorenog pristupa koji se distribuira pod uslovima Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

ISBN- 978-86-6461-094-0

Naučni odbor – Savetnici | Scientific Board – Advisors

dr Boriša Aprcović, Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (Srbija) | Boriša Aprcović, PhD, Belgrade Institute for the Humanities and Social Inquiry (Serbia)

doc. dr Nune Ajvazjan, Univerzitet Rovira i Virgili (Španija) | Nune Ayvazyan, PhD, Assist. Prof., Rovira i Virgili University (Spain)

prof. dr Gordana Budimir Ninković, Alfa BK univerzitet (Srbija) | Prof. Gordana Budimir Ninković, PhD, Alfa BK University (Serbia)

prof. dr Danijel Dežika, Politehnički univerzitet u Temišvaru (Rumunija) | Prof. Daniel Dejica, PhD, Polytechnic University of Timisoara (Romania)

dr Rouz Falzon, Evropski akreditovani obrazovni institut iz oblasti psihoterapije GPTIM (Malta) | Rose Falzon, PhD, European Accredited Psychotherapy Training Institute – Gestalt Psychotherapy Training Institute Malta (Malta)

vanr. prof. dr Anica Glođović, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu (Srbija) | Anica Glođović, PhD, Assoc. Prof., Faculty of Science, University of Kragujevac (Serbia)

dr Mikela Gonzi, Evropski akreditovani obrazovni institut iz oblasti psihoterapije GPTIM (Malta) | Mikela Gonzi, PhD, European Accredited Psychotherapy Training Institute – Gestalt Psychotherapy Training Institute Malta (Malta)

prof. dr Ivan Ivić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Srbija) | Prof. Ivan Ivić, PhD, Faculty of Philosophy, University of Belgrade (Serbia)

doc. dr Zorica Jelić, Fakultet savremenih umetnosti, Univerzitet Privredna akademija (Srbija) | Zorica Jelić, PhD, Assist. Prof., Faculty of Contemporary Arts, University Business Academy (Serbia)

vanr. prof. dr Tamara Jevrić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini, Kosovska Mitrovica (Srbija) | Tamara Jevrić, PhD, Assoc. Prof., Faculty of Philosophy, University of Kosovska Mitrovica (Serbia)

prof. dr Aleksandra Jovanović, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu (Srbija) | Prof. Aleksandra Jovanović, PhD, Faculty of Philology, University of Belgrade (Serbia)

vanr. prof. dr Nenad Jovanović, Državni univerzitet Rajt u Ohaju (SAD) | Nenad Jovanović, PhD, Assoc. Prof., Wright State University (USA)

prof. dr Suzan Kin, Koledž Skrips (SAD) | Prof. Suzanne Keen, PhD, Scripps College (California, USA)

prof. dr Borko Kovačević, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu (Srbija) | Prof. Borko Kovačević, PhD, Faculty of Philology, University of Belgrade (Serbia)

prof. dr Elena Mlajuga, Ruski univerzitet prijateljstva Naroda (Rusija) | Prof. Elena Malyuga, PhD, Peoples' Friendship University of Russia (Russia)

doc. dr. Ensli Mors, Koledž Dartmut (SAD) | Ansley E. Morse, PhD, Assist. Prof., Dartmouth College (USA)

dr Jelena Ostojić, Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (Srbija) | Jelena Ostojić, PhD, Belgrade Institute for the Humanities and Social Inquiry (Serbia)

doc. dr Marija Panić, Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu (Srbija) | Marija Panić, PhD, Assist. Prof., Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac (Serbia)

dr Lidija Pecotić, Evropski akreditovani obrazovni institut iz oblasti psihoterapije GPTIM (Malta) | Lidija Pecotić, PhD, European Accredited Psychotherapy Training Institute – Gestalt Psychotherapy Training Institute Malta (Malta)

doc. dr Biljana Pejić, Akademija umetnosti, Alfa BK Univerzitet (Srbija) | Biljana Pejić, PhD, Assist. Prof., Academy of Arts, Alfa BK University (Serbia)

vanr. prof. Draško Plavšić, Akademija umetnosti, Alfa BK Univerzitet (Srbija) | Draško Plavšić, Assoc. Prof., Academy of Arts, Alfa BK University (Serbia)

doc. dr Dunja Radojković, Gradski univerzitet u Makau (Kina) | Dunja Radojković, PhD, Assist. Prof., City University of Macau (China)

dr Nina Savčić, Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (Srbija) | Nina Savčić, PhD, Belgrade Institute for the Humanities and Social Inquiry (Serbia)

vanr. prof. dr Milena Škobo, Univerzitet Sinergija (Bosna i Hercegovina) | Milena Škobo, PhD, Assoc. Prof., Sinergija University (Bosnia and Herzegovina)

dr Slobodan Vasić, Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja (Srbija) | Slobodan Vasić, PhD, Belgrade Institute for the Humanities and Social Inquiry (Serbia)

doc. dr Adrijana Vidić, Sveučilište u Zadru (Hrvatska) | Adrijana Vidić, PhD, Assist. Prof., University of Zadar (Croatia)

doc. dr Aleksandra Vukotić, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu (Srbija) | Aleksandra Vukotić, PhD, Assist. Prof., Faculty of Philology, University of Belgrade (Serbia)

Naučni odbor – Recenzenti | Scientific Board – Reviewers

dr Bojana Aćamović, viši naučni saradnik (Institut za književnost i umetnost, Beograd) | Bojana Aćamović, PhD, Senior Research Associate (Institute for Literature and Arts, Belgrade)

dr Andrijana Aničić (Univerzitet u Beogradu) | Andrijana Aničić, PhD (University of Belgrade)

doc. dr Saša Bradašević (Univerzitet u Beogradu) | Saša Bradašević, PhD, Assist. Prof. (University of Belgrade)

prof. dr Valentina Budinčić (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Valentina Budinčić, PhD (Alfa BK University)

doc. dr Zlatko Bukač (Sveučilište u Zadru) | Zlatko Bukač, PhD, Assist. Prof. (University of Zadar)

dr Nada Buzadžić Nikolajević (Akademija strukovnih studija Šabac) | Nada Buzadžić Nikolajević, PhD (Academy of Vocational Studies Šabac)

doc. dr Barnali Četija (Indijski Institut informacionih tehnologija Vadodara, Univerzitet Džavaharlal Nehru) | Barnali Chetia, PhD, Assist. Prof. (Indian Institute of Information Technology Vadodara, Jawaharlal Nehru University)

prof. dr Maja Ćuk (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Maja Ćuk, PhD (Alfa BK University)

dr Kristina Dragović (Beogradska akademija poslovnih i umetničkih strukovnih studija) | Kristina Dragović, PhD (Belgrade Business and Arts Academy of Applied Studies)

vanr. prof. dr Katarina Držajić Laketić (Panevropski univerzitet Apeiron) | Katarina Držajić Laketić, PhD, Assoc. Prof. (Pan-European Apeiron University)

vanr. prof. dr Igor Grbić (Sveučilište Jurja Dobrile u Puli) | Igor Grbić, PhD, Assoc. Prof. (Juraj Dobrila University of Pula)

vanr. prof. dr Sanja Knežević (Sveučilište u Zadru) | Sanja Knežević, PhD, Assoc. Prof. (University of Zadar)

doc. dr Jelena Kupsjak (Sveučilište u Zadru) | Jelena Kupsjak, PhD, Assist. Prof. (University of Zadar)

vanr. prof. dr Natija Kvačakidže (Državni univerzitet Akaki Tsereteli u Kutaisiju) | Natia Kvachakidze, PhD, Assoc. Prof. (Kutaisi Akaki Tsereteli State University)

doc. dr Tin Lemac (Sveučilište u Zadru) | Tin Lemac, PhD, Assist. Prof. (University of Zadar)

prof. dr Marko Lukić (Sveučilište u Zadru) | Prof. Marko Lukić, PhD (University of Zadar)

doc. dr Sergej Macura (Univerzitet u Beogradu) | Sergej Macura, PhD, Assist. Prof. (University of Belgrade)

dr Milan Marković, samostalni istraživač | Milan Marković, PhD, independent researcher

vanr. prof. dr Josip Miletić (Sveučilište u Zadru) | Josip Miletić, PhD, Assoc. Prof. (University of Zadar)

prof. dr Melina Nikolić (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Melina Nikolić, PhD (Alfa BK University)

doc. dr Selena Ozbas (Univerzitet Yeni Yüzyıl u Istanbulu) | Selena Ozbas, PhD, Assist. Prof. (Istanbul Yeni Yüzyıl University)

vanr. prof. dr Artea Panajotović (Alfa BK Univerzitet) | Artea Panajotović, PhD, Assoc. Prof. (Alfa BK University)

prof. dr Aleksandar Prnjat (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Aleksandar Prnjat, PhD (Alfa BK University)

doc. dr Anica Radosavljević-Krsmanović (Univerzitet u Kragujevcu) | Anica Radosavljević-Krsmanović, PhD, Assist. Prof. (University of Kragujevac)

vanr. prof. dr Alena Revuckaja (Minski državni lingvistički univerzitet) | Alena Revutskaya, PhD, Assoc. Prof. (Minsk State Linguistic University)

dr Natalija Rusinova (Moskovski državni instutut međunarodnih odnosa) | Natalia Rusinova, PhD (Moscow State Institute of International Relations)

prof. dr Ana Simić (Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić) | Ana Simić, PhD, Assoc. Prof. (Faculty of Law and Business Studies Dr Lazar Vrkatić)

doc. dr Lena Tica (Univerzitet u Kragujevcu) | Lena Tica, PhD, Assist. Prof. (University of Kragujevac)

prof. dr Svetlana Tomić (Alfa BK Univerzitet) | Prof. Svetlana Tomić, PhD (Alfa BK University)

dr Tijana Tropin, viši naučni saradnik (Institut za književnost i umetnost, Beograd) | Tijana Tropin, PhD, Senior Research Associate (Institute for Literature and Arts, Belgrade)

dr Milica Živković (XIV beogradska gimnazija) | Milica Živković, PhD (14th Belgrade High School)

Contents | Sadržaj

Jelena Jovanović Simić, LINGVISTIČKI I STILISTIČKI ASPEKTI PROUČAVANJA EMPATIJE U SRPSKOM JEZIKU 10

Nune Ayvazyan, ARTIFICIAL EMPATHY: THE PROMISE OF AI IN HUMAN COMMUNICATION 22

Andrea C. Valente, CAN CHATBOTS TEACH STUDENTS EMPATHY? 35

Rafael Jiménez Cataño, EMPATHY: MORE TEACHING THAN LEARNING FOR GREATER HUMANITY 48

Svetlana Velimirac, OD EMPATIJE DO PODVIGA: MEJBEL STOBART U SRBIJI TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA 60

Milica Bulatović, EMPATIJA I HANSENOVA BOLEST U SAVREMENOJ KNJIŽEVNOSTI: PERSPEKTIVA USMERENA NA ČOVEKA 70

Nina Savčić, STATUS IMENICE „IZAZOV" I KOMUNIKATIVNE POSLEDICE RASPROSTRANJENE UPOTREBE 83

Aleksandra Đorđević, FLUIDNE GRANICE DIJASPORIČNOG IDENTITETA: KOSA KAO PARADIGMA RASE U ROMANU *AMERIKANA* ČIMAMANDE NGOZI ADIČI 94

Zorica Lola Jelić, A PRESENTIST APPROACH TO THE THEORY OF NARRATIVE EMPATHY IN THE NOVEL *ALIEN CLAY* BY ADRIAN TCHAIKOVSKY 109

Andreina Grgarević, VITGENŠTAJNOV ARGUMENT PROTIV PRIVATNOG JEZIKA 119

Aleksandar Ćuković, „POBJEDINO" IZVJEŠTAVANJE O IZBJEGLIČKOJ KRIZI U CRNOJ GORI 1995. GODINE KAO PRIMJER EMPATIČNOG DISKURSA 132

Maša Petrović, ZAŠTO SAOSEĆAMO SA ALIJOM ĐERZELEZOM, MUSTAFOM MADŽAROM, ČELEBI HAFIZOM I KARAĐOZOM – EMPATIJSKI ODGOVOR ČITALACA NA NEGATIVNE JUNAKE PROZNIH OSTVARENJA IVE ANDRIĆA 143

Mladen Radulović, MILOSRĐE KAO KLJUČ HRIŠĆANSKE ALEGORIJSKE HERMENEUTIKE POETSKOG TEKSTA ŠEKSPIROVOG *MLETAČKOG TRGOVCA* 157

Ivana Živković, THE ROLE OF POETRY IN EDUCATION: DEVELOPING EMPATHY THROUGH LITERARY EXPERIENCE 173

Nikolina Šurjanac Mićanović, NARATIVNA EMPATIJA PREMA ŽRTVAMA KOLEKTIVNO NESVESNOG U PRIPOVETKAMA „VETAR" I „ŠVABICA" LAZE LAZAREVIĆA 185

Tamta Amiranashvili, EMPATHY IN KAZUO ISHIGURO'S *NEVER LET ME GO* 199

David Grčki, KNJIŽEVNOST, FILM I FIKCIJSKI LIKOVI 211

Tatjana Dumitrašković, EMPATIJA KAO IZVOR MOTIVACIJE U UČENJU I NASTAVI STRANOG JEZIKA 224

Milica Golubović Tasevska, Miloš D. Đurić, EMPATHY IN FRIEDRICH NIETZSCHE, PAUL RÉE, AND LOU VON SALOMÉ'S *CORRESPONDANCE* 235

Georgina Balla, EMPATIJA I ODNOS NASTAVNIK-ĐAK NA DRUŠTVENIM MREŽAMA 251

Emilia Szabo, PRENOS EMPATIJE U DIGITALNOM JEZIKU 263

Isidora Belić, KROZ JEDNO OKO DRUGOG: EMPATIJA I KONSTRUKCIJA IDENTITETA U *KIKLOPU* RANKA MARINKOVIĆA 274

Ana Jović, EXPLORING TEACHERS' SELF-PERCEPTION OF EMPATHY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING 287

Aleksandra Joličić, ZLO I EMPATIJA U ŠEKSPIROVIM TRAGEDIJAMA: HAMLET, OTELO, KRALJ LIR I MAGBET 297

Inna Petrova, COGNITIVE ANALYSIS OF BINOMIALS IN LITERATURE: BRIDGING GAPS IN EMPATHY AND UNDERSTANDING 311

Miloš D. Đurić, EMPATHY IN LYTTON STRACHEY'S *ELIZABETH AND ESSEX* 324

Sumie Akutsu, A USE OF PARALLEL CORPUS ON LEXICAL ANALYSIS: MEANINGS, TRENDS, AND CONTEXTS 338

Peace Chinwendu Israel, Fidelis N. Echendu, LANGUAGE, EMPATHY AND COMMITMENT IN NIGERIAN CIVIL WAR WRITING: PERSPECTIVES FROM AKACHI ADIMORA-EZEIGBO'S *ROSES AND BULLETS* 357

Dragana Ilić, Katarina Lazić, Olivera Ilić, EMPATIJA U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA STRUKE KROZ PRIZMU PROGRAMA ZA STUDENTE PEJZAŽNE ARHITEKTURE 377

Tijana Parezanović, Milena Stojanović, Jovana Čaprić, EMPATIJA KAO TEORIJA PREVOĐENJA 395

Aleksandra Panić, AFEKTIVNA EMPATIJA U FRAGMENTIMA: TUGA, SEĆANJE I ZAJEDNIČKO OZDRAVLJENJE U DELU *ZOVITE ME ESTEBAN* LEJLE KALAMUJIĆ 412

Dharti Sharma, Barnali Chetia, EMPATHY ON SCREEN: THE EVOLUTION OF QUEER VOICES IN INDIAN FILM 426

Ida Jović, EMPATIJSKO ČITANJE ROMANA „KAMEN I SENKA" I „NEVINI" BURHANA SONMEZA 437

Jelena Pavlović Jovanović, Danijela Milčić Đošić, METOD IDEALNOG ČITAOCA KAO PODSTICAJ ZA RAZVOJ EMPATIJE U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI UZ PRIMENU VEŠTAČKE INTELIGENCIJE I DIZAJNERSKOG MIŠLJENJA 448

Nataša Šofranac, SHAKESPEARE AND EMPATHY 466

Milena Vladić Jovanov, OD OSEĆANJA DO SA/OSEĆANJA U FILMSKOJ FRANŠIZI *DŽOKER* I *DŽOKER*: *LUDILO UDVOJE* 481

Mina Disić, EMPATIJA U „DOKTORU FAUSTUSU" IZ UGLA FILOZOFIJE ŽAKA DERIDE 500

Márta Törteli Telek, SVET BAJKI I RAZVOJ EMOCIONALNE INTELIGENCIJE 512

Elena Borisova, EMPATHY IN ADVERTISING 523

Jelena Jovanović Simić
jelenajo@beograd.com
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
https://orcid.org/0000-0002-7132-848X

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.010JS

Rad je zasnovan na plenarnom predavanju održanom na 14. međunarodnom naučnom skupu Fakulteta za strane jezike (Alfa BK Univerzitet): *Jezik, književnost i empatija*.

LINGVISTIČKI I STILISTIČKI ASPEKTI PROUČAVANJA EMPATIJE U SRPSKOM JEZIKU

Sažetak: U radu se razmatraju modusi ispoljavanja empatije u srpskom jeziku, sa aspekta njihove lingvističke identifikacije i stilističke kvalifikacije. Kako stilistička priroda jezičkih formi proističe iz njihove lingvističke, tako je razumevanje i objašnjenje jezičkih jedinica za izražavanje empatije zasnovano na činjenici da ove konstrukcije uvek deluju upečatljivo na primaoca – i po definiciji, a i stvarno – pokrećući njegove emocije i misli. Empatijska funkcija srpskog jezika ne može se razumeti samo iz lingvističkih osobina njegovih jezičkih znakova, već i iz onih koje leže na većoj dubini oznakovljenja, a koje možemo smatrati stilskim. Iz lingvističkog i stilističkog kompleksa izražavanja empatije na prvom mestu se izdvajaju čiste misaone strukture uobličene u određene verbative, a na drugom – ono što dolazi iz većih dubina svesti, i što se može nazvati duhom. Sem toga, utvrđuje se u radu, izražavanje empatije spada u domen tzv. jezičke moći, pa nauku o jeziku i stilu, sem tehničkih pitanja proizvodnje i prenosa empatije, svakako mora zanimati i zagonetka izvora proizvodnih sposobnosti čoveka u toj oblasti, kao i pitanje da li srpski jezički sistem i sâm raspolaže izvesnim zalihama empatijske energije nezavisno od svojih nosilaca. Dakle, izražavanje empatije – zaključuje se u radu – valja razumeti u odnosu jezika, stila i kulture, ali, pre svega, u odnosu jezika i osećajnog sveta čovekovog, a i psihičkih procesa u celini.

Ključne reči: empatija, srpski jezik, lingvistika, stilistika

Abstract: LINGUISTIC AND STYLISTIC ASPECTS OF THE STUDY OF EMPATHY IN THE SERBIAN LANGUAGE

The paper discusses the modes of expression of empathy in the Serbian language, from the aspect of their linguistic identification and stylistic qualification. Just as the stylistic nature of language forms stems from their linguistic nature, the understanding and explanation of linguistic units for expressing empathy is based on the fact that these constructions always have a striking effect on the recipient – triggering their emotions and thoughts. In addition, the expression of empathy falls within the domain of the so-called 'linguistic power', so the expression of empathy should be understood in the relationship between language, style and culture, but, above all, in the relationship between language and the human emotional world, and also psychological processes as a whole.

Keywords: empathy, Serbian language, linguistics, stylistics

Uvodna razmatranja

Najpre ćemo, ukratko, poći od pojmovnog određenja empatije. Pojam empatije u srpskom jeziku ima svoju kvantitativnu i kvalitativnu semantičku razuđenost, oličenu u smisaonom krugu sinonimičnih leksema istog tematskog gnezda, među kojima se uspostavlja paradigmatska konkurentnost (RMS, 1967–1976: s. v.). Sem toga, semantički opseg ovog pojma moguće je sagledavati iz više semiotičkih perspektiva, a u zavisnosti od hijerarhije postavljenih kriterijuma. Ovi se kriterijumi mogu odrediti kao primarni – spontani ili naturalni, kao što je duševno-emotivni kapacitet pojedinca, ili, pak, kao sekundarni – intencionalni, umetnički ili književni, kao što su društveno-kulturne, istorijske, ideološke ili religijske predispozicije kolektiva. Najvažnije pitanje ovde jeste kako se ovi neverbalni empatijski sadržaji uklapaju u verbalne i izražajne obrasce srpskoga jezika.

U čisto lingvističkom smislu, dva su načina izražavanja empatije u srpskom jeziku. Jedan je zasnovan na izboru određenih jezičkih jedinica koje ističu one distinkcijske simptome kojima se direkto upućuje na empatijski sadržaj, dakle, bez posredništva govornikovih ocena o vrednosti tih simptoma. Drugi način je, međutim, upravo zasnovan na simptomima praćenim govornikovom ocenom, pa je ovde reč o modusu. Autori Akademijine gramatike ruskog jezika (Шведова i dr., 1980: 214–215) modalnost definišu kao „odnos govornika prema onome što saopštava ili saopštenoga prema stvarnosti“. Prva relacija – odnos „govornika prema onome što se saopštava“ – naziva se „subjektivnom“ modalnošću, a druga – odnos „onoga što se saopštava prema stvarnosti“ – „objektivnom“ modalnošću. „Objektivnu

modalnost“ čine „realna značenja (sintaksički indikativ: sintaksičko sadašnje, prošlo i buduće vreme), i irealno (sintaksički irealni način: pogodbeni, uslovni, željni, zapovedni i obavezujući)“. Uz to, „subjektivna modalnost“ je vrlo široka, a značenja koja je prate, u koje spadaju i empatijska – skoro su uvek ekspresivno obojena, pa ne mogu uvek biti strogo i jednoznačno određena.

Lingvistički posmatrano, modalnost se kao empatija u srpskom jeziku izražava specifičnim modalnim rečima, rečcama, interjekcijama – *na sreću*, *na žalost, avaj*, *pa*, *ma* i dr. Izražava se i modalnim oblicima glagola i rečima koje izražavaju značenje *sigurnosti*, *mogućnosti*, *želje*, *bodrenja*, *hrabrenja*, itd. Uopšteno uzev, objektivna modalnost izražava način na koji govornik kvalifikuje stvarnost – kao realnu ili irealnu, moguću, poželjnu i dr. Na taj način modalnost se realizuje na leksičkom, gramatičkom, ali i intonacionom planu.

Sa aspekta subjektivne modalnosti, dalje, izdvojiva su dva semantička horizonta u smisaonoj realizaciji pojma empatije – jedan je *razumevanje*, a drugi *osećajnost*. Ova dva pojma međusobno su definišuća, pa *razumevanje*, iako primarno kognitivna aktivnost, ima semantičko uporište u duševnosti i osećajnosti, tj. uzima u obzir ili „k srcu“ čoveka uopšte, a posebno u nepovoljnim životnim prilikama. U tom smislu se u srpskom jeziku tradicionalno koristi glagolski izraz *mariti za koga*. S druge strane, *osećajnost* – semantički razgranitiji pojam (RMS, 1967–1976: s. v.) – upravo polazi od *razumevanja*, pa se sinonimično širi na značenja *pažljivost*, *blagonaklonost*, *prijateljstvo*, i semantički se podiže do termina *suptilnost*, *velikodušnost*, *plemenitost*, *uzvišenost*, *humanost*, *ljudskost*, *dostojanstvenost*. Uz to, imenice *suptilnost* i *pažljivost*, iz prethodno navedenog leksičkog niza, nastavljaju semantički lanac empatije uključenjem imenice *nežnost*, *krhkost* i *tananost*. Značenje empatije tako, udaljavajući se od najneutralnijeg značenja oličenog u *razumevanju*, i najopštijeg oličenog u izrazu „sposobnost osećanja kao drugog“ – semantički se održava na leksičkim rukavcima kao što su *sentimentalnost* i *liričnost*.

U nastavku rada istraživanje empatije u srpskom jeziku usmerićemo na funkcionalno-hijerarhijsko registrovanje sistemskih jedinica, kao i na lingvističko i stilističko opisivanje oblika i vrsta verbativa za izražavanje empatije. Pokazalo se metodološki značajnim da se na deskriptološkim, interpretološkim i žanrovskim kategorijama, i njihovim međuodnosima izgrade lingvistički merljive, tj. sistemske metode, kako za otkrivanje, definisanje i klasifikovanje empatije u jeziku, tako i za objašnjenje njenih strukturnih, pragmatičkih i funkcionalnih svojstva (Щерба, 1974; Halliday, 1994).

Lingvistički aspekt razmatranja empatije u srpskom jeziku

Sa lingvističkog aspekta u razmatranje smo uzeli jezičke jedinice različito pozicionirane na hijerarhijskoj lestvici – od glasa do rečenice (Sosir, 1969; Simić,

1993; Belić, 1998). Dakle, ovde ćemo, uglavnom sinoptički, preći put od izbrojivih jezičkih jedinica ograničene semantike, preko onih čiji broj raste, a semantika se razuđuje, sve do rečenica i tekstova, o čijoj se potencijalnoj izbrojivosti ne može govoriti, a čija značenja, bahtinovski rečeno (Bahtin, 1989), postaju aktivni smisao.

U proučavanju uzvika sa svrhom izražavanja empatije pošli smo najpre od tzv. čistih vokala. Među njima u empatijskoj funkciji najčešće se mogu naći vokali *e* i *o*, a ponekad *u* (RMS, 1967–1976: s. v.; Simić, Jovanović Simić, 2017).

Vokal *e*, ponekad i ponovljeno, može iskazivati ili pojačavati osećanje žaljenja ili sažaljenja, žalosti zbog neispunjenja nečije želje, ili, pak, iskazivati odobravanje, podsticanje i bodrenje nekoga; može, dalje, izražavati i obuzdavanje, umirivanje koga u značenju: *no, de, polako*. Vokal *o*, obično naglašeno, u rečenici može biti samostalno upotrebljen za iskazivanje raznih osećanja ili reagovanje na nešto, najčešće kao izraz zadovoljstva i radovanja zbog nekoga, prijatnog iznenađenja, ali i u sasvim suprotnom značenju: kao izraz bola i žalosti zbog nečijih nevolja. Iako ovaj vokal primarno služi za pojačanje slaganja i potvrđivanja, svoju empatijsku semantiku može realizovati i kao pojačanje odricanja ili odbijanja, a kao izraz nelagodnosti pri emotivnom poistovećivanju sa sagovornikovim stanjem. Što se tiče vokala *u* – njegovo se empatijsko dejstvo javlja u značenju žalosti ili neprijatnog iznenađenja zbog nekoga.

Potom smo u razmatranje uključili one uzvike koji upućuju na telesna i duhovna stanja – kao što su ekspresivi *ah, oh, jao* i *uf* (RMS, 1967–1976: s. v.). U ovaj registar tzv. *spontane* ili *afektivne empatije*, preverbalne ili paraverbalne, tj. glasovne emanacije unutrašnjeg raspoloženja i odnosa prema drugome, obično sagovorniku, spadaju i imitativi *A-aa! O-oo!* i sl. Proizvođenje zvukova sličnih onima koji se žele predstaviti kao emocija razumevanja i naklonjenosti sagovorniku čine ovaj elementarni govor empatijski eficijentnim. U interpretaciji ovih infraleksema za izražavanje ekspresije i empatije od značaja su načini modulacije, tj. izgovora, i imitacije. Svrha izlaganja na nivou glasova i uzvika jeste prenos najčešće spontanih empatijskih osećanja na onaj način na koji će to kod primaoca ostvariti očekivani učinak (Simić, Jovanović Simić, 2014; Jovanović Simić, Simić, 2015;), npr: *O-o-o-o, pa tek sada ne smeš odustati!*

Sledeći nivo jezičkih jedinica za izražavanje empatije čine tzv. protolekseme, tj. rečce, a među njima su izdvojivi diskriminatori i eksponatori (Jovanović Simić, Simić, 2015). Diskriminatori, kao *verovatno, sigurno, neosporno* i dr., svoju tematsku vrednost ostvaruju upućujući na empatijski sadržaj podrške, razumevanja, saglasnosti i sl. Eksponatori *hajde* i *de* manje su pokazatelji unutrašnjeg stanja, a više su podsticajni izražaj i ohrabrujući stav prema predmetu razgovora i nesigurnosti ili strahu sagovornika. Među ovom klasom reči, ipak je za izražavanje empatije najinteresantnije pratiti aserciju iskazanu globalnim iskazom *Da* (=*jeste*),

ređe: *ne (=nije)*, te i aserciju iskazanu interogacijom *zar*, *jel'* i *jelda*, kao i podsticajem i ustupkom, npr.: *Hajde*! *Ako*. *Neka*, *neka*!

Valja uzeti u obzir da naše današnje ekspresivno *Da!* i *Ne!* predstavljaju po poreklu globalne iskaze koji sadrže u sebi odobravanje ili neodobravanje, ali kao odnos sagovornika prema izvesnom stanju govornika, koji može imati empatijsko usmerenje i dejstvo (Simić, Jovanović Simić, 2017). Npr.: *Da! Treba da zaboraviš na tu grešku*; *Ne! Ne smeš više misliti na tu grešku*. Kao ni asercija i negacija, tako ni pitanja koja smo naveli – ne upućuju na neki određeni sadržaj neposredno, već samo putem izražavanja određene vrste stanja i raspoloženja sagovornika prema izrečenom sadržaju govornika (Jovanović Simić, Simić, 2015), što je opisivo terminom *empatijska radoznalost*. *Empatijski podsticaj* u srpskom jeziku najčešće se izriče rečcom *Hajde!* – npr.: *Hajde! Nemoj misliti samo na prošlost i gubitke*; a empatijski ustupak postiže se upotrebom reči *Ako* i *Neka*, npr.: *Ako. I ja u pisanju nalazim utehu*; *Neka, neka! Ne moraš imati sve petice*.

Na dorečeničnom nivou – leksemskom i sintagmatskom – nalazimo razgranate forme za izražavanje empatije u vidu nominacije i deskripcije. Lekseme su u funkciji empatije posebno aktivne kao deminutivi i hipokoristici (Dragićević, 2007; Veljković Stanković, 2011; Simić, Jovanović Simić, 2015), ali ovde spadaju i različite forme oslovljavanja sa vlastitim imenima i nadimcima, lekseme iz sfere rodbinskih odnosa, prirodnih elemenata, kao i forme oslovljavanja sa zoonimima i verskom terminologijom.

U funkciji empatije, kao što rekosmo, posebno su aktivni deminutivi i hipokoristici jer pokazuju, između ostalog, da se čovekov emotivni prostor konceptualizuje preko „metafora bliskosti", pa sve ono što se doživljava kao milo, poželjno i dobro nastoji se emotivno približiti (Veljković Stanković, 2011), te otuda imamo empatijska imenovanja tipa *ludica*, *lutkica*, *sestrica* i sl. Ovde spadaju i različite forme oslovljavanja, tj. vlastita imena i nadimci, te prema *Jovan* nalazimo: *Jovandeka***,** *Joca***,** *Jova***,** *Joša*, često i sa atributima: *mili*, *moj*, *rođeni* i sl.

Dalje, empatijsko dejstvo mogu ostvarivati i neke lekseme iz sfere rodbinskih odnosa, i to je tradicionalno-arhaična forma u srpskom jeziku, najuspelija u srpskoj narodnoj poeziji i narodnim govorima, npr.: *sinak*, *sele*, *seka*, *sestrica*, *brajko*, *brajan*, *braca*, *brale*, *bratac*, *pobratim*, *pobra*, *snašica*, *jetrvica*, *zaovica*, *striko*, *čiča*, *čika*, *rođa*; ali i savremena leksika produktivna u razgovorno-familijarnom i žargonskom diskursu: *mamica*, *tatica*, *baka* i *bakica*, *deka* i *dekica*, *buraz(er)*, i sl. Ostale mikrosocijalne pozicije mogu biti empatijski iskazane i rečima, npr. *komšija* i *zemljak*. Ovim se formama pridružuje leksika koja označava zanimanja, zvanja i status, npr.: *drug*, *kolega*, *princeza*, *đače*, ali i neke heterogene forme, kao što su verska terminologija: *anđeo* i *duša*. Leksika iz sfere prirodnih, tj. kosmičkih elemenata empatijski je najaktivnija kao *zvezda* i *Sunce*; dok zoonimi, npr.: *soko*,

golub, *jagnje*, *jare*, *pile*, i fitonimi, npr.: *jabuka*, *jagoda*, *dunja*, *ruža*, i sl. bionimi čine empatijski veoma eficijentnu antroponomastičku signifikaciju u srpskom jeziku.

Sem leksike, u empatijskom nazivlju aktivne su i sintagmatske forme – osobito imeničke i priloške, npr. u razgovornom stilu: *Božja volja*, *Zdravlje ispred svega*, *Samo lepe/pozitivne misli*, *Glavu gore*, *Samo napred*, i sl. Ovde spada i ocenjivanje trećeg lica zaslužnog za neprijatnu ili nepravednu situaciju (o čemu ćemo dalje govoriti u odeljku o kontekstnim noemama) – npr. *Bednik jedan!* – ili, pak, za prijatnu i pozitivnu, npr.: *Heroj pravi!* Empatija strukturno može biti izražena i naspramnim nominacijama, u kojima najpre dolazi reč-konstativ, a zatim sintagma sa empatijskim smislom preporuke ili instrukcije, npr.: *Tuga. Knjiga kao lek*. U ovakvim diskursnim prilikama reč je o sintagmatski povezanim jedinicama u odnosu parcijalne sinonimije. Naime, korelaciono polje empatije sa značenjem *utehe*, *smirenja*, *duševnog mira* i sl., realizuje se ovde kao deo semantičkog sistema u kojem se sintagmatski uspostavljena mreža odnosa između leksema *tuga – knjiga – lek* može nazvati prividnom rekcijom (Simić, Jovanović Simić, 2017). S druge strane, prividna rekcija, tj. argumentativna forma: *knjiga kao lek*, zapravo aktualizuje svoju propoziciju iskazanu nominatorom *tuga*.

Konačno, ovom hijerarhijskom nivou jezičkih jedinica pripadaju i kontekstne noeme, koje su vrlo raznovrsne po obliku, funkcijama i smislu (Simić, Jovanović Simić, 2017). Za izražavanje empatije najčešće kontekstne noeme upravo su eksklamativne, npr: *Lep provod! Srećan ti unuk*! i sl., a ovde spadaju i tonski povišeniji emotivno-stilski oblici, kao što su blagoslovi: *Život mu od Boga* (Karadžić, 1965: 1309), *Od Boga mu zdravlja!* (Karadžić, 1965: 3935), i sl. Nisu samo kao blagoslovi prisutne gnome i izreke, već i kao ocensko-emotivne konstatacije. Tako na tvrdnju sagovornika, npr.: *Pokrao me čovek u autobusu*, empatijski deluje reč, tj. globalni iskaz: *Mangup!*, ali i gnome: *Pasja vjera* (Karadžić, 1965: 4198), *Oteto prokleto* (Karadžić, 1965: 4137). Kao što vidimo, empatijska komunikacija može ići u pravcu uopštavanja situacije, tj. ka mudrom ublažavanju trenutnog stanja i raspoloženja govornikovog, npr.: *Drugi dan druga navaka* (Karadžić, 1965: 1127) – u smislu: *Ne sekiraj se, proći će osećaj gubitka i ljutnje*.

U svakodnevnoj komunikaciji, gde su česti izrazi verbalne agresije, javljaju se i kletve kao ekspresivno najviši nivo empatijske identifikacije sa nepravdom učinjenom sagovorniku. Te na istu konstataciju sagovornika: *Pokrao me čovek u autobusu i nije priznao* – govornik može izraziti empatiju poslovičkim kletvenim formama: *Bez traga mu glava!* (Karadžić, 1965: 162), *Daleka mu lijepa kuća!* (Karadžić, 1965: 830), *Na čast mu laž!* (Karadžić, 1965: 3267), *Crn mu obraz!* (Karadžić, 1965: 6082). Ovde je reč o empatijskoj „ilokuciji osude“ u svrhu podrške

žrtvi, i, kao što vidimo, ostvaruje se izrazima verbalne agresije usmerene prema osobi vinovniku nastale situacije, te se na njega priziva zlo.

Najviši lingvistički nivo razmatranja jezičkih jedinica sa funkcijom empatije predstavljaju predikativni iskazi sintaksičke naporednosti ili zavisnosti (Tošović, 1988; Katnić-Bakaršić, 1999; Simić, Jovanović, 2002).

Monopredikativni iskazi sa empatijskom funkcijom mogu biti kratki, eksklamativni ili upitno-eksklamativni iskazi kojima se iskazuje pojačana zainteresovanost za sagovornikovu situaciju, obično nepovoljnu, npr.: *Da li je moguće?! Nije valjda!* i sl. No, najčešće su monopredikativni iskazi uposleni kao komunikativne jedinice kojima se pruža empatijska podrška sagovorniku, odnosno kojima se izražava saosećanje, npr.: *Žao mi je*. *Baš mi je krivo*. *Drži se*. *Ne daj se*. *Ne brini*. *Stojim ti na raspolaganju*. *Za tebe su moja vrata uvek otvorena* (Milosavljević, 2020: 61–72). Unutar polipredikativnih iskaza, empatijski aktivnu strukturu najčešće imaju klauze sa adverbijalnom vrednošću, kondicionalne i kauzalne semantike, npr.: *Zovi me ako ti treba pomoć*. *Ako ti nešto bude trebalo, tu sam za tebe*. *Ne bojte se jer biće sve u redu,* i sl.

Prema tome, dvostruka je semantička struktura empatijskog verbativa. Očito je da je da empatija kao tematska podloga postoji pre iskaznih struktura pomoću kojih se na nju upućuje. Semantička struktura iskaza, dalje, nastaje selektivnim i transformativnim procesima bez kojih ne postoje postupci izgradnje i komunikativnog aktiviranja predikativnih struktura. Smisao empatije u predikativnom iskazu, međutim, postavljen je u dubljim slojevima njegove semantičke strukture, te je izjednačiv sa „porukom“ ili „idejom“ umetničkog teksta. Iz tih značenjskih slojeva smisao empatije se emituje upravo emanacijom jezičke građe kao skupa naznaka pomoću kojih biva prezentovan od strane pošiljaoca, a prepoznat i mentalno apsorbovan kao empatija od strane recipijenta (Jovanović Simić, Simić, 2015).

Stilistički aspekt razmatranja empatije u srpskom jeziku

Sa stilističkog aspekta, koji nužno proističe iz lingvističkog, polazimo od činjenice da jezik bitno pokreće čovekove emocije, misli i moralne osećaje, a da dobar stil znači istovremeno imati duha, osećanja i ukusa. Uostalom, stil je merilo humanosti komunikacije (Simić, Jovanović Simić, 2015). Uopšte uzev, o čoveku se teško može govoriti i u biološkom i u antropološkom smislu bez uzimanja empatije u obzir, a posebno je bez nje nemoguće govoriti o humanom, civilizacijskom i duhovnom aspektu čoveka. Sa ovih pozicija empatija se može odrediti kao jedan duhovni događaj spoznaje sveta, spoznaje drugoga, a izražava se jezičkim sredstvima koji predstavljaju odraz osećanja za druge, pa su u ovome govornom činu angažovani kako jezičko-misaoni obrasci običajem utvrđeni, tako i oni koji su rezultat situacijom

i prilikama definisane aktivnosti duha. Reklo bi se, sama ideja empatije čini repertoar stilskih vrednosti.

Posebne pažnje vredan je međuodnos pojmova empatije i emotivnog mišljenja, jer je emotivno mišljenje neka vrsta materijalizacije koncepata empatije pomoću određenih glasova, reči, izraza, rečenica, ali i nadrečeničnih struktura – u vidu različitih diskursa, tj. tekstova i i njihovih žanrovskih varijanata. S obzirom na to da dijalog predstavlja najprirodniji vid ljudske komunikacije, empatiju je najlakše proučavati na primerima iz razgovornog stila (Milosavljević, 2020: 61–72), kao i sa interneta, iz jezika foruma, ali su od najvećeg stilskog značaja analize dijaloških formi preuzete iz književnih dela. Sem toga, za izražavanje empatije biraju se odgovarajući žanrovi sa adekvatnim i povoljnim emocionalnim dejstvom, kao što su, npr., sledeći varbativi: *razumevanje, uteha, pohvala, bodrenje, kompliment, prijatna šala* i sl. U tom smislu, najglobalnijom se čini njihova podela na dve vrste, na *emocionalne* i *običajno-etičke žanrove*. Međutim, stilizacija verbatoloških i tekstovnih formi za izražavanje empatije svoje uporište ipak nalazi u lingvističkim vrednostima samoga jezika (Belić, 1998; Simić, Jovanović Simić, 2015), kao što su ekspresivnost, jasnoća i umesnost.

Iako se u proučavanju jezika moraju uvažavati ekspresije i emocije, jer način proizvođenja jezičkih znakova može biti signal stanja u kojem se nalazi govornik, pojam ekspresivnosti ne pokriva sve slučajeve izražavanja oblika empatije, pa je možda sa ovom funkcijom adekvatniji termin eksponativnost. Uz to, treba uzeti u obzir da vid ili oblik empatije može obeležavati trenutnu dispoziciju govornika (Levinson, 1983; Serl, 1991), npr. kognitivnu, emocionalnu ili psihičku uopšte, a može se odnositi na ličnost u celini, na njeno poreklo, karakter, temperament, iskustvo, itd.

U izražavanju empatije neophodan uslov za njeno dekodiranje jeste jasnoća, tj. razumljivost, a ona se ostvaruje onda kada i primalac poruke razvije sasvim istu empatijsku misao koju je imao na umu pošiljalac poruke. Sem jasnoće, važan faktor stilizacije u verbalizaciji empatije predstavlja umesnost, koja je mera prikladnosti ili primerenosti izraza okolnostima. To znači, u aristotelovskom smislu, npr. kad je reč o zlostavljanju, valja govoriti srdito; kad su u pitanju dela dostojna hvale, govoriti sa ushićenjem; a ponizno ako je reč o stvarima dostojnim sažaljenja (Simić, Jovanović Simić, 2015).

Međutim, emocionalna primerenost u verbalizaciji empatijskih formi ili diskursa ne podrazumeva samo primerenost govora temi i okolnostima, tj. da o srećnim događajima govorimo sa oduševljenjem; o izdaji, nedelima sa indignacijom; o tragediji sa dubokim žaljenjem i sl. Nismo, prema tome, pogodili stilski ton ako pred ljudima koji su doživeli neku nesreću, koji su u velikoj žalosti ili nevolji, ushićeno pričamo o svojim uspesima, zdravlju, radosnim doživljajima, itd. To znači da su za

empatijsku komunikaciju od značaja dve vrste primerenosti: emocionalna primerenost govora njegovom sadržaju i okolnostima i etička dispozicija govornika. Moralna neosetljivost za osećanja sagovornika ima za posledicu dvoličnost i laskavost, odnosno bezobzirnost, a ponekad i nasilništvo.

U jezičkoj praksi empatiji bi trebalo pretpostaviti i njen konkurentni oblik, tzv. *imitiranu empatiju* – stilski neutralisanu, poniklu najčešće iz potrebe za ekonomisanjem vremenom, mentalnom i verbalnom energijom. Ovo naročito vredi u doba civilizacije u kojoj živimo, a gde je učešće emocija osiromašeno, sadržaj reči izbledeo, a rečenice često formalno-sadržinski automatizovane i oslobođene od emocija. Ovakva konvencionalna upotreba empativa obeležena je i dodatnim procesom: udaljavanjem jezika od stvarnog života, i udaljavanjem čoveka od čoveka.

Ovde bismo, shodno prethodno navedenoj, izdvojili i tzv. *intencionalnu metaempatiju*, zasnovanu na stilskom postupku metafunkcije, tj. na zameni intencija, te se lažna, kamuflirana, imitirana, zavodljiva, scenska empatija prikazuje kao prava (kakva se očekuje samo u pozorišnoj umetnosti). I zaista, u svakodnevnom životu, a posebno u dnevno-političkom i medijskom, zamenjuje se cilj empatijske komunikacije. Navešćemo upečatljiv primer „lažnog predstavljanja" koji naslikao Andrić u *Travničkoj hronici* (Andrić, 1965: 71–73; Simić, Jovanović Simić, 2015). Naime, Mehmed-paša, bosanski vezir, pošto mučki smakne svoga tobožnjeg prijatelja, carskog kapidžibašu, poslatog sa Porte da ga na prevaru ubije – ovaj će licemerno, pun tobožnjeg sažaljenja, izjaviti nad grobom žrtve: „Pisano je zar da toliki put pređe i da umre pred mojim očima. To se izbeći ne može, ali voleo bih da sam rođenog brata izgubio". Dakle, lažno čovekoljublje i lažnu empatiju teško je razlučiti od pravih: iste reči i frazeologija, isti ali glumljeni gestovi i mimika – ostavljaju na nas isti utisak ako je gluma vešto izvedena.

Književno-umetnička empatija, očekivano, mnogo je složenija od ovde prikazane jedne njene vrste, metafunkcionalne. Kao stilski oblikovna sila u izgradnju autorove unutrašnje slike sveta – empatija je i kompleks emotivnih, esetskih i etičkih odnosa koje čitalac uspostavlja prema delu kao estetskoj celini, a ponekad i prema autoru ili epohi. I nije empatija ograničena samo na ovaj funkcionalni stil; pokazali smo da je aktivno prisutna u razgovornom, no ona prožima i određene žanrove publicističkog stila, npr.: reportaža o ljudima i događajima, nekrolozi, dečja štampa i sl. (Jovanović, 2019); kao i naučnog stila, npr.: naučna kritika, prikaz, memorijalne naučne forme i sl. (Tošović, 1998; Simić, Jovanović, 2002). Ovo su samo napomene o funkcionalno-stilskom i žanrovskom razmatranju empatijskih rodova i vrsta, čemu bi valjalo posvetiti posebnu temu i drukčije istraživačke metode i ciljeve.

Zaključne napomene

Načelna višeslojnost fenomena empatije u srpskom jeziku, kao i postojanje njenih jednostavnih i složenih lingvističkih i stilskih tipova, te i obuhvatanje kako vanumetničke tako i umetničke strukture, bitno doprinose činjenici da se stilistika vrlo živo zanima za sferu empatijske komunikacije, kao i za one lingvističke jedinice u kojima emocija, toplina misli i skriveni pokret duše imaju svoje pribežište i nalaze svoj najuspeliji izraz.

Empatijski izraz uvek se na određeni način mora oformiti i odrediti u psihi pojedinca, tj. govornika, dok je *empatijski iskaz* usmeren na predmet sporazumevanja, na nešto što postoji van psihološkog i jezičkog polja i utiče na formiranje poruke. Međutim, misao i psihološki stav ne postoje potpuno hermetizovani od vanjskog sveta, te je čovek taj koji aktivira svest, koji kontroliše ili reguliše unutrašnje duhovne potencijale i formira sopstvenu sliku o predmetu sporazumevanja. Tako čovek *sopstvenu sliku o drugome* obavija svojim voljnim, emocionalnim i empatijskim aurama, i na taj način prerađenu sliku verbatološki uobličava u *empatijsku poruku* ili u *empatijsku pratnju poruke* (Čomski, 1972; Bahtin, 1989).

Prema tome, *empatijska predstava* podrazumeva aktivan odnos jezičkog znaka prema sadržaju, a tim postupkom rukovodi nosilac jezičke aktivnosti, tj. govornik. *Empatijski izraz* pretpostavlja aktivan odnos govornika prema sopstvenom unutrašnjem stanju i preživljavanjima, čineći ih dostupnim adresatu. *Empatijski apel* je upravo u prvom redu usmeren na adresata, kojega govornik pokušava pridobiti da obrati pažnju na predmet empatijskog sporazumevanja, ili da se psihički ili fizički aktivira u vezi s njim (Bühler, 1978)

Naime, svaka konkretna empatijska forma – bilo da je ona reč, sintagma ili predikativni iskaz, ili, pak, tekst, – nalazi komunikacijski predmet prema kome je orijentisana, uvek ga ocenjujući na određeni način, i onda kada se taj način može nazvati opštim mestom ili ustaljenim izrazom. Dakle, orijentisana na svoj predmet, empatijska reč ulazi u dijalošku sredinu, i, snagom duha jezika i emotivnih mogućnosti sagovornika, prema svom učinku oblikuje smisaone slojeve komunikacije, utičući na njenu emocionalizaciju, ekspresivnost i stilizaciju. Prema tome, reč uposlena empatijski funkcionalno je pertinentna samo ako je usklađena sa nekim regularnim i u krajnjoj liniji tipiziranim formama komunikacije – slično kao što je jezik sistematizovan i sastavljen od tipiziranih formi (Bahtin, 1996; Дементьев, 2010).

Očito je da se u slučaju aktivnosti empatijskih formi u srpskom jeziku dijaloški medijum izjednačava sa društveno-psihološkim ambijentom (Bahtin, 1980: 21):

Društvena psihologija i jeste, pre svega, ona stihija raznolikih govornih akata koja sa svih strana zapljuskuje sve ustaljene forme [...], sasvim slučajne razgovore,

način verbalnog reagovanja na životne i svakodnevne postupke, unutrašnji govor kojim se dolazi do svesti o sebi i sopstvenom položaju i dr. [...] Svi ti govorni akti spregnuti su, naravno, s drugim tipovima znakovnog ispoljavanja i interakcije – s mimikom, gestikulacijom, uslovnim radnjama i sl.

Jedan od značajnih zaključaka našeg razmatranja empatije u srpskom jeziku jeste uverenje da se individualizacija i oblikovanje jezičkih jedinica dešavaju upravo u procesu živog uzajamnog dejstva. Drugi zaključak tiče se empatijskih oblika za koje se može reći da su, kao lingvističke forme, nosioci relativne stabilnosti, da su stalnog usmerenja na predmet komunikacije, te i da je njihov mnogokratni smisao proverljiv uspehom komunikacijskih poduhvata.

Izvori

Andrić, I. (2013). *Travnička hronika*, Beograd: Sezambook.

Karadžić, Stef. Vuk, (1965). Srpske narodne poslovice i druge različne kao i one u običaj uzete riječi. *Sabrana dela Vuka St. Karadžića VI*, Beograd: Prosveta.

RMS (1967–1976). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–VI*. Novi Sad: Matica srpska.

Reference

Bahtin, M. (1980). *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.

Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.

Bahtin, M. (1996). Problema rečevыh žanrov. *Rabot 1940-h – načala 1960-h godov*, Sobr. soč., vыp. 5/5, 109–113.

Belić, A. (1998). O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku I. *Izabrana dela 1*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Bühler, K. (1978). *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Franfurt/M. - Berlin – Wien: Ulstein.

Veljković Stanković, D. (2011). *Reči subjektivne ocene u nastavi srpskog jezika i književnosti*. Beograd: Filološki fakultet.

Дементьев, В. В. (2010). *Теория речевых жанров*, Москва: Знак.

Dragićević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Jovanović Simić, J., Simić, R. (2015). *Verbatologija. Lingvističke osnove nauke o verbalizaciji sveta*. Beograd: NDSJ i Jasen.

Jovanović, I. (2019). *Lingvistika i stilistika medioloških rodova i vrsta*. Beograd: NDSJ i Jasen.

Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Open Society Institut, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, October 6. u. 12, H-1051, Budapest, Hungary, www.osi.hu/ep, p. 91–93.

Levinson, S. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.

Milosavljević, B. (2020). O empatiji i izražavanju saosećanja – prilog izučavanju intencije slaganja. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Zbornik MSC, 49/1, 61–72.

Serl, Dž. (1991). *Govorni činovi*. Beograd: Nolit.

Simić, R. (1993). *Lingvistika stila*. Nikšić: Unireks.

Simić R., Jovanović, J. (2002). *Osnovi teorije funkcionalnih stilova*. Beograd: NDSJ i Jasen.

Simić, R., Jovanović Simić, J. (2015). *Opšta stilistika*. 3. izd., Beograd: NDSJ i Jasen.

Simić, R., Jovanović Simić, J. (2017). *Srpska sintaksa 1–7*. Beograd: NDSJ i Jasen.

Sosir, F. (1969). *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.

Tošović, B. (1988). *Funkcionalni stilovi*. Sarajevo: Svjetlost.

Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. 2. izd., London: Arnold.

Čomski, N. (1972). *Gramatika i um*. Beograd: Nolit.

Шведова, Н. (1980). *Русская граматика*. т. 2. *Синтаксис*. Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Академия наук СССР Институт русского языка. Москва: Наука.

Щерба, Л. В. (1974). *Якыовая система и речевая деятельность*. Москва.

Nune Ayvazyan
nune.ayvazyan@urv.cat
Universitat Rovira i Virgili
https://orcid.org/0000-0001-7515-2437

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.022A

The paper is based on the author's keynote lecture delivered at the 14th International Conference of the Faculty of Foreign Languages (Alfa BK University): *Language, Literature, and Empathy*.

ARTIFICIAL EMPATHY: THE PROMISE OF AI IN HUMAN COMMUNICATION

Abstract: This article examines artificial empathy in large language models (LLMs) and its implications for social interaction and translation. Artificial empathy is defined as the simulation of cognitive empathy, that is, recognition and context-appropriate response without felt emotion, emerging from pretraining on narrative-rich corpora and alignment that rewards prosocial language. It is shown how politeness and validation function as trust signals, which may explain why users experience LLMs as caring. Two use cases illustrate benefits and risks: (1) migrants and linguistic minorities, for whom conversational systems can lower barriers to participation in host-society environments; and (2) young users seeking emotional support, where simulated empathy may help in low-to-moderate-stakes exchanges but can miscalibrate trust in high-stakes situations. Building on Putnam's thin/thick trust, a calibration framework is proposed that links empathic style to confidence through transparency, privacy protection, and human involvement in high-stakes situations. An important argument is that literature matters as a crucial component of model training data, which can shape the quality of simulated empathy.

Keywords: artificial intelligence, large language models, empathy, communication, translation

Empathy is an undervalued human skill that is being brought back in the AI era

Introduction

Rapid advancements in artificial intelligence (AI) have the potential to cause a profound transformation in traditionally knowledge-based professions. The recent rise of large language models (LLMs) is reshaping how information is processed and communicated, especially in language-related professions. Futurists and experts alike are busy sketching bold predictions: in five, ten, or twenty years, the roles of language professionals such as teachers and translators as we know them might be radically transformed while some could even become extinct. We can already witness AI-powered language tutors that can be customized to learner's needs in terms of accent, appearance or gender; they are now holding personalized conversations with learners – a skill we prided ourselves on believing only human teachers could master. In parallel, the field of translation has perhaps felt this transformation even more acutely and for a longer period of time. For years, translators have been using AI-based machine translation tools such as Google Translate or DeepL, and now LLMs are threatening to replace giants like Google Translate (ELIS 2025).

In the face of this technological surge, we continue to hold on to the idea that, powerful as these systems are, they remain tools. Humans seem to remain essential for providing emotional intelligence, contextual understanding, and the human connection that fosters effective learning environments. Translation services demonstrate perhaps the most visible transformation. While AI can now handle routine translations with increasing fluency, human translators are evolving into cultural interpreters and communication specialists who can handle nuance, context, and cultural sensitivities that algorithms still struggle to master. As one of the key interpersonal skills of what is generally believed to be a good teacher or translator is having empathy (Sorin et al., 2024: 2, Stojiljković et al., 2012: 961), it is crucial to evaluate and analyze to what extent and how successfully AI can mimic this human trait and what that entails for us.

The concept of empathy has been around probably since "the beginnings of philosophical thought" (Stotland et al., 1978). The word "empathy" comes from the Greek compound word "in" + "pathos" meaning "in feeling," and it reportedly entered English in 1908 from the German *Einfühlung* (from ein "in/into" + Fühlung "feeling"), which was coined in 1858 by German philosopher Rudolf Lotze (1817-1881) as a translation of Greek *empatheia* "passion, state of emotion." Barker (2008: 141) defined empathy as the "act of perceiving, understanding, experiencing, and responding to the emotional state and ideas of another person," but there are many other definitions of the concept (for an extensive list of definitions of empathy see Cuff et al., 2016).

Machines are non-sentient: they do not have feelings and therefore cannot be nice out of "genuine," "emotional" empathy as understood in human terms. They can show *signs* of being nice or empathetic because they have learned how and when humans are nice or empathetic. What they can do, however, is simulate empathetic behavior by reproducing linguistic patterns associated with kindness, care, and understanding. In this sense, politeness becomes a linguistic proxy for empathy – a socially accepted signal of consideration and respect. For large language models, politeness matters not because of emotion, but because it shapes reciprocal interaction: polite input tends to elicit polite output, creating the illusion of empathy within an exchange governed entirely by learned linguistic patterns. Yuan et al. (2024) identified a significant correlation between perceived AI intelligence and user politeness, and that the politeness expressed by AI systems can serve as an indirect indicator of user satisfaction. Microsoft's Kurtis Beavers, a director on the design team for Microsoft Copilot, explains that it is not because AI has feelings, but because of the way it predicts language (Microsoft, n.d.). Experts affirm that "When it clocks politeness, it's more likely to be polite back. […] Generative AI also mirrors the levels of professionalism, clarity, and detail in the prompts you provide" (Wilkins, 2025). An LLM is, at its core, a probabilistic engine, which calculates the most likely next word based on patterns it has seen before. If it detects politeness, it mirrors that politeness back, not out of courtesy, but because that is simply what follows.

And yet, is that not eerily human and empathetic? We, too, are creatures of reciprocity. There are better chances I will be kind to you if you are kind to me. We mirror each other, responding in kind, if and when there is empathy. Perhaps, in training AI to sound more like us, we have inadvertently built a reflection of one of our most fundamental social instincts: mutual reciprocity. Perhaps that is why AI feels so uncanny. It reflects us, but without truly understanding us. It is just that, a machine. The Russian writer Anatoliy Dneprov illustrated this idea in his short story "The Game", where more than a thousand students are each given a simple set of rules to follow. By blindly applying these rules, they collectively produce an output that looks like a meaningful translation. Yet none of the participants actually knows what they are doing, nor do they grasp the meaning of the final message. This analogy reminds us why AI, despite producing remarkably fluent responses, may still lack the embodied, intentional dimension of "true understanding." True empathy requires more than mirroring. It demands perspective, experience, and intent.

Empathy in Metaethics

The concept of empathy can be interpreted through the prism of moral rationalism versus moral sentimentalism. In metaethics, moral rationalism posits that moral truths stem from reason alone. Immanuel Kant is a paradigm rationalist. On the other hand, moral sentimentalism sustains that moral truths arise from human sentiments and emotions. One of the main defenders of this view was David Hume. In Hume's view, a psychological mechanism of *sympathy* (what we today call *empathy*) allows one to understand the other: "No quality of human nature is more remarkable [...] than that propensity we have to sympathize with others, and to receive by communication their inclinations and sentiments" (Hume, 1739: 166). This rationalist-sentimentalist divide maps onto two ways of understanding how we grasp other minds. First, there is "simulation theory." Goldman (2006: 4) theorizes that individuals may recognize, replicate and emulate other people's mental states by mindreading and "putting oneself in other's shoes." That is, to predict what another person would feel or do, we need to imagine how we would feel or what we would do in their situation, which would align with moral sentimentalism. By contrast, the "theory of mind" (often called the "Theory-Theory"), opposed to "simulation theory," is based on the idea that knowing what should be felt in a particular situation can be achieved through logical reasoning, which would align with moral rationalism. This theory gained traction after clinical trials on autism, where individuals with autistic features were found not to be able to effectively align with other individuals' feelings (Lopez, 2010). Individuals like that are also called "systemizers," that is, they try to "figure out how things work or to extract the underlying rules that govern the behavior of a system. This is done to understand and predict the system or to invent a new one" (Goldman, 2006: 202). Moreover, there has been some preliminary evidence of "mirror neurons," which are a special type of neurons that "mirror" the behaviors of others and have been associated with processes of regulating empathy (Penagos-Corzo et al., 2022).

While humans by the very nature of brain capacity may feel emotional empathy, generative AI can simulate a form of cognitive, rational empathy but lacks emotional empathy as understood in human terms. Therefore, AI aligns more closely with the theory of mind and pure rationalism, which emphasizes "understanding" mental states without necessarily sharing them. Unlike humans, who may "feel into" another's experience through neural mirroring and emotional resonance (Decety, 2010), AI does not experience feelings. Instead, it infers what someone should feel in a given context, based on patterns and contextual cues it extracts from vast datasets of human interactions. This difference is crucial: human empathy is grounded in consciousness and affective experience, while AI empathy is a construct achieved through sophisticated pattern recognition. While AI-generated responses may seem compassionate or emotionally attuned, they are ultimately simulations

without subjective experience. This raises important concerns about whether cognitive empathy alone can fulfill our deep emotional needs as human beings. Generative AI may simulate emotional understanding well enough to keep conversations going, but this does not necessarily equate to genuine connection.

Who Might Need Artificial Empathy?

In an increasingly multicultural and multilingual world, the demand for communication across linguistic and cultural boundaries has never been greater. In 2024, one in every 27 people worldwide was an international migrant, amounting to a total of 304 million people on the move (United Nations, 2025: 2). Among global regions, Europe hosted one of the highest proportions of international migrants (12.6%), second only to North America (15.9%) (United Nations, 2025: 3). Many of these individuals do not speak the language of the host society, which can significantly impact their experiences and opportunities both in the short and long term.

While interpreting and translation have been described as "an essential tool of the social integration of linguistic minorities" (Pena, 2023), quite frequently individuals face limited access to services in their respective first languages, or translation and interpreting services, particularly in the public sector due to issues related to insufficient funding, lack of political will, or inadequate policies prioritizing linguistic inclusion (Vitalaru, 2024). Out of necessity, individuals who do not speak the language of the host society often resort to alternative solutions. These may include quick fixes like intercomprehension in the case of cognate languages like Spanish and Italian, the use of a shared *lingua franca*, or language technologies that are available on their phones, such as neural machine translation (NMT) tools like Google Translate and DeepL, or long-term solutions such as language learning (Ayvazyan and Pym, 2018: 344).

NMT, which is frequently used by migrants in their daily interactions, can ensure immediate communication although this type of technology remains largely static and offers little more than a one-way exchange – users input a phrase and receive a translation, with minimal opportunity for meaningful interaction or contextual adaptation. With the release of ChatGPT in November 2023, language technology underwent a major shift. Machines could now do much more than translate: they could now engage in context-aware conversations with users, which fundamentally transforms the way people interact with largely static systems like Google Translate. ChatGPT became one of the quickest growing systems in terms of user base (Hu, 2023). As of August 2025, ChatGPT ranked fifth among the world's most visited websites, surpassed only by Google, YouTube, Facebook, and Instagram, and drew approximately 5.24 billion monthly visits (Howarth, 2025). Its user base leans

heavily toward younger demographics. Data show that over 45% of ChatGPT users are under the age of 24, with a notable gender imbalance: 64.32% of users are male, while 35.68% are female (Duarte, 2025). These figures raise important concerns. Adolescence and early adulthood represent critical periods of psychological vulnerability, during which individuals often face heightened risks of depression, emotional isolation, and suicide (World Health Organization 2024). Many young people avoid professional mental health care due to social stigma, self-stigma, or the lack of affordable, accessible services. Additionally, LLMs have been found to show cognitive empathy, and sometimes even surpass human empathy in certain situations (Ayers et al., 2023; Sorin et al., 2024). Expressing empathy can impose a significant psychological burden on the empathizer, potentially leading to the avoidance of empathetic engagement, an effect commonly referred to as "empathy avoidance" or "compassion fatigue" (Ovsyannikova et al., 2025). Unlike humans, these systems do not grow weary when a patient repeats their struggles.

As a result of one or a combination of these factors affecting quality healthcare services, increasing numbers are turning to free and easy-to-use AI chatbots for support (Davidson, 2025; McLennan, 2025; Hoffman et al., 2024; Tidy, 2024; Skjuve et al., 2023). A recent U.S. case (Yousif, 2025) highlights the risks of dependence on AI chatbots: the parents of a teenager filed a lawsuit claiming ChatGPT, acting as their child's "confidant" during emotional distress, reinforced harmful thoughts instead of encouraging professional help. The boy later died by suicide. The suit argues that ChatGPT's simulated empathy and personalized responses deepened his reliance on the system over human contact. The case underscores the ethical and social challenges of artificial empathy.

Simultaneously, some critics argue that artificial empathy cannot replace genuine human empathy (Perry, 2023; Montemayor et al., 2022), while others go further and claim that the very idea of artificial empathy is "impossible, unethical, or both" (Stenseke & Tagesson, 2025). Busch (2024) calls for immediate research on AI-translated intercultural communication. Schaaff et al. (2023) found that ChatGPT can not only show empathy on demand but can also continue showing empathy after the first prompt. However, the study also concluded that ChatGPT does not express more empathy than do healthy adults. Additionally, it seems that when users perceive empathy as artificial, it can lead to a sense of rejection, or what Perry (2023: 1808) terms as the "artificial-empathy paradox." This paradox highlights the tension between receiving emotionally supportive responses and recognizing their inauthentic origins. Tagesson and Stenseke (2024) challenge the idea that the value of empathy depends solely on the recipient's attitude toward the empathizer. They point out that even when empathy comes from a human, it may not be genuine either. A person may express empathy insincerely, simply to conform to social expectations or serve their own interests. Others argue that human empathy holds a unique value

precisely because it is finite and limited. In contrast, artificial empathy appears boundless, available on demand and without emotional cost. Perry (2023: 1808) suggests that this contrast between the scarcity of human empathy and the unlimited supply of its artificial counterpart may further complicate how users perceive and respond to empathic interactions with machines.

The conclusion might be what anyone would expect: if there is a human empathizer around, it is best to have them; but if not, can we trust the machine?

Trust in Artificial Empathy

One of the key elements in interlinguistic interactions lies in the concept of trust. There is no universally accepted definition of trust (PytlikZillig & Kimbrough, 2016); rather, scholars across disciplines offer a range of situational and context-dependent interpretations. Trust is a complex and multifaceted concept that can refer to the belief in another party's reliability, integrity, competence, or goodwill, depending on the context. In interpersonal relationships, trust often implies a willingness to become vulnerable based on the expectation of care and understanding or reciprocity. Trust plays a foundational role in communication, especially in contexts where accuracy, cultural sensitivity, and emotional nuance matter, as they do in translation. When people engage with human translators or interpreters, they often rely not only on their linguistic competence but also on the sense that the translator understands the stakes of the situation, exercises judgment, and shares a basic human responsibility for the outcome. This interpersonal trust can create a psychological safety net that allows for more open, confident communication. However, trust cannot be taken for granted. For instance, some migrants or refugees may view interpreters with suspicion, fearing that the information they share could be disclosed to authorities (Fielder & Wohlfarth, 2018; Pokorn & Čibej, 2018). This fear can create a significant barrier to trust. On the other hand, interactions with machine translation systems can also evoke uncertainty and distrust. While in low stakes situations small and trivial mistakes may be overlooked, users may question whether the machine fully captures the intended meaning, respects cultural subtleties, or handles sensitive information responsibly and ethically in high stakes situations. For instance, a refugee communicating medical symptoms or a migrant accessing legal aid may hesitate to rely on an AI system if they feel unsure about the quality or security of the translation, as the consequences of a poor translation can be serious. The European Commission is actively working to establish a safe and trustworthy ecosystem for AI across Europe, with trust positioned as a central pillar of its strategy. Notably, the Commission emphasizes that "people should be able to trust it" (European Commission, 2020: 1), underscoring that such trust must be grounded in a shared understanding of

fundamental European values, including the protection of human rights. To uphold this principle, one of the key recommendations is that users must be clearly informed when they are interacting with an AI system rather than a human being. Transparency in AI-human interactions is thus seen as an essential component for successful human-AI interactions.

Putnam (2000) distinguishes between two forms of trust: thick and thin. Thick trust is grounded in a complex web of factors, often built through sustained personal interaction, shared experiences, and mutual understanding. In contrast, thin trust tends to be more superficial and one-sided, typically based on institutional credentials or reputational signals. For example, thin trust in a translator might stem from their official qualifications or professional status. Thick trust, by comparison, emerges from a personal relationship in which the translator is known not only for their professional competence but also through a deeper, multifaceted understanding of their character, values, and intentions (Pym, 2025).

Most interactions with generative AI systems, including chatbots and machine translation tools, rely on thin trust. Users typically base their confidence in these tools on institutional cues such as brand reputation, technical performance, user interface, or endorsements from authoritative sources (for example, some governments are now trying to issue their own generative AI systems which they claim will be more reliable). This form of trust remains largely one-sided and conditional: users trust the system to perform specific tasks accurately and efficiently, but they do not usually expect emotional depth, moral reasoning, or personal commitment. In contrast, thick trust requires a deeper, relational foundation that generative AI currently struggles to provide. While thick trust traditionally stems from human relationships, recent developments in AI raise the question of whether cognitive empathy expressed by chatbots can contribute to a similar depth of trust in certain contexts. When users perceive that a chatbot understands their needs, responds in a non-judgmental manner, and adapts its tone and content accordingly, it can foster a sense of being heard and valued. Over time, consistent and context-sensitive interactions may lead users to develop a form of relational and vigilant trust that, while not equivalent to human thick trust, approximates its effects in practice.

Where Does AI Source Information on Empathy?

LLMs build their "understanding" of empathy on the information extracted from massive text corpora. Pretraining typically mixes open-web data (e.g., Common Crawl) with books and other long-form narratives, exposing models to countless descriptions of human interactions, emotions and social norms. Datasets such as

BookCorpus, which is built from thousands of novels, were used to train early GPT models. These datasets are especially important for machines' understanding of human emotions because fiction is where we typically express how humans feel and speak about their feelings. Another important source is EmpatheticDialogues, a text-only corpus of roughly 25,000 conversations grounded in everyday emotional situations and annotated with 32 emotion categories. It is one of the few publicly available datasets explicitly designed to train and evaluate empathetic responses in open-domain small talk.

While there are also other processes when building AI's understanding of empathy, like alignment methods that explicitly reward considerate, helpful, and non-harmful responses, books, and especially literature, matter. Reading literary fiction sharpens sensitivity to others' mental states. If literature is among the best "training data" for human empathy, it is unsurprising that models trained on large volumes of fiction learn to simulate empathic language.

Calibrated Reliance on Artificial Empathy

Empathy in humans can involve both resonating with others' feelings and reasoning about their states. LLMs, by contrast, simulate the latter through exposure to narrative-rich corpora and alignment that promotes prosocial language. This simulation can be valuable: in multilingual settings it lowers barriers to participation; in low-to-moderate-stakes it can make people feel seen and proceed more confidently. Because an empathic tone often acts as a cue for trust, its use should be guided to keep user confidence proportional to what the system can actually do. The practical solution is calibration: simulated empathy should be transparent ("you are interacting with AI"); have protective measures (privacy protection, hand off risky situations to qualified humans); and field-specific criteria for when to involve a human (human-in-the-loop for medical, legal, and acute psychological contexts). For translators and other language professionals, the path forward is not displacement but redesign: let machines carry routine load while humans exercise judgment, cultural appropriateness, and thick trust through presence and accountability. Used this way, artificial empathy is neither a counterfeit of humanity nor a cure-all: it is a communicative instrument that, under clear limits and ethical guardrails, can extend access, dignity, and understanding in social interaction. And literature is not peripheral here; it is foundational.

References

Ayers, J. W., Poliak, A., Dredze, M., Leas, E. C., Zhu, Z., Kelley, J. B., Faix, D. J., Goodman, A. M., Longhurst, C. A., Hogarth, M., & Smith, D. M. (2023). Comparing

Physician and Artificial Intelligence Chatbot Responses to Patient Questions Posted to a Public Social Media Forum. *JAMA Internal Medicine*, 183(6), 589-596. doi: 10.1001/jamainternmed.2023.1838.

Ayvazyan, N., & Pym, A. (2018). Mediation Choice in Immigrant Groups. A Study of Russian Speakers in Southern Catalonia. In Anthony Pym (Ed.), *Language Problems and Language Planning*, 42(2), 344-364.

Barker, R. L. (2008). *The Social Work Dictionary*. Washington, DC: NASW Press.

Busch, D. (2024). AI Translation and Intercultural Communication: New Questions for a New Field of Research. *New Questions for a New Field of Research*. SocArXiv. https://doi.org/10.31235/osf.io/r3zdx.

Cuff, B. M. P., Brown, S. J., Taylor, L., & Howat, D. J. (2016). Empathy: A Review of the Concept. *Emotion Review*, 8(2), 144-153. https://doi.org/10.1177/1754073914558466.

Davidson, H. (2025). In Taiwan and China, Young People Turn to AI Chatbots for 'Cheaper, Easier' Therapy. https://www.theguardian.com/world/2025/may/22/ai-therapy-therapist-chatbot-taiwan-china-mental-health.

Decety, J. (2010). The Neurodevelopment of Empathy in Humans. *Developmental Neuroscience*, 32(4), 257-67. DOI: 10.1159/000317771.

Duarte, F. (2025). "Number of ChatGPT Users (March 2025)". https://explodingtopics.com/blog/chatgpt-users.

ELIS. (2025). European Language Industry Survey. Trends, Expectations and Concerns of the European Language Industry.

European Commission. (2020). White Paper on Artificial Intelligence: A European Approach to Excellence and Trust. https://commission.europa.eu/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en.

Fielder, S. and Wohlfarth, A. (2018). Language Choices and Practices of Migrants in Germany: An Interview Study. *Language Problems and Language Planning*, 42(3), 267-287.

Goldman, A. I. (2006). *Simulating Minds: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Mindreading.* New York: Oxfod University Press. https://media.icamiami.org/2020/11/473e4c9b-simulating-minds-the-philosophy-psychology-and-neuroscience-of-mindreading-by-alvin-i.-goldman-z-lib.org_.pdf.

Hoffman, B. D., Oppert M. L., & Owen, M. (2024). Understanding Young Adults' Attitudes towards Using AI Chatbots for Psychotherapy: The Role of Self-stigma.

Computers in Human Behavior: Artificial Humans, 2(2). https://doi.org/10.1016/j.chbah.2024.100086.

Howarth, J. (2025). Most Visited Websites in the World (August 2025). https://explodingtopics.com/blog/most-visited-websites.

Hu, K. (2023). ChatGPT Sets Record for Fastest-growing User Base. https://www.reuters.com/technology/chatgpt-sets-record-fastest-growing-user-base-analyst-note-2023-02-01/.

Hume, D. (1739). *A Treatise of Human Nature*. https://www.files.ethz.ch/isn/125487/5010_Hume_Treatise_Human_Nature.pdf

Lopez, R. (2010). Empathy 101. How Do We Empathize? https://www.psychologytoday.com/intl/blog/our-social-brains/201007/empathy-101.

McLennan, A. (2025). Young Australians Using AI Bots for Therapy. https://www.abc.net.au/news/2025-05-19/young-australians-using-ai-bots-for-therapy/105296348.

Microsoft. (n.d.). Why Using a Polite Tone with AI Matters. https://www.microsoft.com/en-us/worklab/why-using-a-polite-tone-with-ai-matters.

Montemayor, C., Halpern, J., & Fairweather A. (2022). In Principle Obstacles for Empathic AI: Why We Can't Replace Human Empathy in Healthcare. *AI and Society*, 37, 1353–1359. https://doi.org/10.1007/s00146-021-01230-z.

Ovsyannikova, D., Oldemburgo d. M. V., & Inzlicht, M. (2025). Third-party Evaluators Perceive AI as More Compassionate than Expert Humans. *Communications Psychology* 3(4). https://doi.org/10.1038/s44271-024-00182-6.

Pena, C. (2023). Public Service Interpreting and Translation (PSIT) as a Social Integration Tool. *New Voices in Translation Studies*, 14(1), 74-99.

Penagos-Corzo, J. C., van-Hasselt, M. C., Escobar, D., Vázquez-Roque, R. A., & Flores, G. (2022). Mirror Neurons and Empathy-related Regions in Psychopathy: Systematic Review, Meta-analysis, and a Working Model. *Social Neuroscience*, 17(5), 462–479. https://doi.org/10.1080/17470919.2022.2128868.

Perry, A. (2023). AI Will Never Convey the Essence of Human Empathy" *Nature Human Behavior*, 7, 1808–1809. https://doi.org/10.1038/s41562-023-01675-w.

Pokorn, N. & J. Čibej. (2018). Interpreting and Linguistic Inclusion – Friends or Foes? Results from a Field Study. *The Translator* 24(2), 111-127.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

Pym, A. (2025). *Risk Management in Translation.* Cambridge: Cambridge University Press.

PytlikZillig, L. M., & Kimbrough C. D. (2016). Consensus on Conceptualizations and Definitions of Trust: Are We There Yet? In E. Shockley, T. M. S. Neal, L. M. PytlikZillig, & B. H. Bornstein (Eds.), *Interdisciplinary Perspectives on Trust: Towards Theoretical and Methodological Integration* (pp. 17–47). Springer International Publishing/Springer Nature.

Schaaff, K., Reinig, C., & Schlippe, T. (2023). Exploring ChatGPT's Empathic Abilities. *11th International Conference on Affective Computing and Intelligent Interaction (ACII).* https://arxiv.org/abs/2308.03527.

Skjuve, M., Følstad, A., & Brandtzaeg, P. B. (2023). The User Experience of ChatGPT: Findings from a Questionnaire Study of Early Users. *Proceedings of the 5th International Conference on Conversational User Interfaces* (CUI '23), 2, 1–10. Association for Computing Machinery, New York, USA. https://doi.org/10.1145/3571884.3597144.

Sorin, V., Brin, D., Barash, Y., Konen, E., Charney, A., Nadkarni, G., & Klang, E. (2024). Large Language Models and Empathy: Systematic Review. *Journal of Medical Internet Research*, vol 26, e52597.

Stenseke, J., & Tagesson, A. (2025). The Prospects of Artificial Empathy: A Question of Attitude?. In Seibt, J., Fazekas, P., Quick, O. S. (Eds.), *Social Robots with AI: Prospects, Risks, and Responsible Methods.* Frontiers in Artificial Intelligence and Applications.

Stojiljković, S., Djigić, G., & Zlatković, B. (2012). Empathy and Teachers' Roles. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 69, 960-966. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.12.021.

Stotland, E., Matthews, K. E., Sherman, S., Hansson, R. O., & Richardson, B. Z. (1978). *Empathy, Fantasy and Helping*. Beverly Hills, CA: Sage.

Tagesson, A., & Stenseke, J. (2024). Do You Feel Like A(I) Feel*? Frontiers in Psychology*, 15. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1347890.

Tidy, J. (2024). Character.ai: Young People Turning to AI Therapist Bots. https://www.bbc.com/news/technology-67872693.

United Nations. (2025). International Migrant Stock 2024. Key Facts and Figures. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/f

iles/undesa_pd_2025_intlmigstock_2024_key_facts_and_figures_advance-unedited.pdf.

Vitalaru, B. (2024). PSIT and Communication, Collaboration and Inclusion: Current Needs, Challenges and Proposals. *FITISPos International Journal*, 11(2), 1-11. https://doi.org/10.37536/FITISPos-IJ.2024.11.2.421.

Wilkins, J. (2025). Sam Altman Admits That Saying "Please" and "Thank You" to ChatGPT Is Wasting Millions of Dollars in Computing Power. https://futurism.com/altman-please-thanks-chatgpt.

World Health Organization. (2024). Mental Health of Adolescents. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health#:~:text=Globally%2C%20one%20in%20seven%2010,lead%20fulfilling%20lives%20as%20adults.

Yousif, N. (2025). Parents of Teenager Who Took His Own Life Sue OpenAI. *BBC News*. https://www.bbc.com/news/articles/cgerwp7rdlvo.

Yuan, Y., Su, M., & Li, X. (2024). What Makes People Say Thanks to AI. In Degen, H., & Ntoa, S. (Eds.), *Artificial Intelligence in HCI*. HCII 2024. Lecture Notes in Computer Science, vol 14734. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60606-9_9.

Andrea C. Valente
prof.acval@gmail.com
York University, Canada
https://orcid.org/0000-0002-3528-1223

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.035V

This article derives from a presentation for the conference panel titled "Rethinking Empathy in Today's Educational Contexts."

CAN CHATBOTS TEACH STUDENTS EMPATHY?

Abstract: Human development integrates various cognitive and emotional functions, among them empathy, which involves compassion, kindness, and caring for others. The development of empathy emerges in the initial moments of dyadic interactions with carers (mostly with a mother), parents, relatives, and eventually with primary school teachers. Currently, AI technology in classrooms may destabilise teacher-student communication and the development of empathy. To compensate for this potential loss, computational researchers are extensively training AI technologies like chatbots to show empathy in human-machine interactions. This creates an 'artificial empathy' based on human-templated language. Thus, this article examines the language use in a conversation between a human and a chatbot, like ChatGPT, in reference to empathetic markers as part of a case study. The theoretical background is inspired by affective neuroscience to frame empathy, Edda Weigand's Mixed-Game Model to explore dialogue, and the concept of embodiment that incorporates mind-body dynamics. This study suggests that 'artificial empathy' should be a more precise description of human-chatbot interactions to avoid anthropomorphising generative AI and to retain teachers as ethos and role models for the growth of young pupils' moral and ethical learning.

Keywords: empathy, Generative AI, education, affective neuroscience, embodied dialogue

Introduction

The surge of ChatGPT, a generative artificial intelligence technology, reached an online audience in North America in November 2022, and it subsequently expanded worldwide, provoking both awe and contempt, followed by antagonistic and ambiguous reactions. Higher education institutions have quickly welcomed

ChatGPT to campus, and it has become particularly popular among university students due to its *thinking* features that can aid in learning and assignment completion, despite threatening academic integrity. While generative artificial intelligence has been deliberately marketed to education due to its capacity to assist teachers and students in performing cognitive tasks, AI technology has already been fictionalised in popular culture by capitalising on human-machine emotional interactions, as seen in films such as the American science fiction drama *Her* (2013) and more recently in the novel *Klara and the Sun* (2021), both of which portray AI technology as an erotic partner and an artificial friend, respectively, while touching upon topics of loneliness, love, and empathy.

However, the fictionalised representation of the generative AI (GenAI) to meet humans' emotional needs is becoming a reality. Recent news headlines report on the increasing tendency of GenAI being used not only as a personal assistant to complete repetitive tasks but also as a friend to give advice and consolation – the latter as a role that used to be attributed to parents, teachers, priests, and therapists, among others.[1] This growing reliance on AI technology for emotional support may raise future concerns in the humanities, as GenAI is an amorphous entity – more accurately described as an information system based on predictive models and large language models (LLMs) that are programmed to mimic human emotions (Hayles, 2025). Artificial intimacy and empathy are gaining traction not because AI may replace humans, but because human beings are experiencing existential and alterity crises, losing self- and mutual trust, respect, and love. Current paradoxes in educational, public health, or political contexts have contributed to a reshaping of the concept of empathy, turning it into a commodified buzzword.

As seen in phenomenological studies, the word and concept of empathy (Jardine and Szanto, 2017) show an entanglement in its etymology, morphology, semantics, and even its translation from Greek (ἐμπάθεια - empatheia) and German (Einfühlung - feeling into) into the English language, leading to various philosophical and psychological understandings, discussions, and debates of the word. In this article, I identify empathy as a social emotion (i.e., conditioned, learnt, and intentional) which deals not only with an individual in interaction with another while thinking and placing him/herself in the other's shoes (i.e., cognitive empathy) but also with feelings of compassion towards the other individual who is facing a difficult situation or is in pain (i.e., affective empathy).

Furthermore, the current trend in positive psychology is to understand empathy as an attribute, similar to a social "skill" (Bar-On, 2010) that can be learnt, developed,

[1] Such issues have been in the headlines recently; for example, James, C. (2023). The Other A.I.: Artificial Intimacy With Your Chatbot Friend. In *WSJ*. https://www.wsj.com/articles/when-you-and-ai-become-bffs-ecbcda1e

and enhanced. Shaped by positive psychology, current pedagogical approaches, such as SEL – socio-emotional learning – (Maxwell and DesRoches, 2010), focus on empathy as a prosocial emotional competence and skill that can be trained, enhanced, and nurtured as part of classroom practices. Not only has empathy been present throughout school curricula, but it has also been incorporated into medical humanities programmes (McNally et al., 2023) for the training of interns through various activities involving role play, simulation, case studies, and group work. Until then, the curriculum for teaching and learning empathy was based on human-to-human interactions, ethos (professionals in charge), and natural settings.

The turn of the 21st century has witnessed an increasing interest in the studies of empathy from neurosciences. As affective neuroscience (Panksepp and Biven, 2012) has shown, empathy is a social emotion implicated in a secondary process (situated in the upper limbic system in the brain) that is activated by learning behaviours as part of an individual's socialisation with their carers, teachers, and peers. Supported by neurosciences, the AI technology industry has recently attempted to design and develop robots to enhance the teaching and learning of empathy to school-aged children.[2] The motivation of the AI tech industry to "bond" with human beings can raise some ethical concerns, which leads me to explore here whether generative AI can really attune with a user during human-machine interaction and communication.

The chatbot feature of GenAI has attracted millions of users worldwide who seek conversations with the machine to address their dilemmas or life crises. The search for advice or comfort, which has been traditionally offered by teachers, priests, and therapists, is now handed over to chatbots, mitigating the ethos of those professionals. Furthermore, I claim that the word empathy when referring to the chatbot should be accompanied by *artificial* or *synthetic* to differentiate it from the natural evolution of human empathy. To address the question of artificial empathy in human-chatbot interaction, I use a case study methodology in which I design two scenarios (i.e., simulations) to engage with ChatGPT 4.0 through prompts to maintain a conversation about experiences that involve difficult moments typically lived through by a young person, such as a college student.

The first scenario is titled "My dog has died", while the second is "I may lose my scholarship". I will analyse the chatbot's responses to my prompts as the conversation unfolds in relation to the frames and language that shape an empathic conversation. I am inspired by Edda Weigand's work on the "Mixed Game Model"

[2] *Moxie® Robot*. (n.d.). Moxie Robot. https://moxierobot.com/products/ai-robot

(2010) to explore the unfolding dialogue with the chatbot. Moreover, I rely on affective neuroscience by Jaap Panksepp (2004), who developed a taxonomy of seven basic emotions, in which he categorised empathy as a secondary process (i.e., learning behaviour). Last, I use the concept of embodiment based on Weigand's dialogic model and Turkle's psychoanalytical scholarship to discuss artificial empathy and the implications for the teaching and learning practices.

Empathy: Views from Affective Neuroscience

To reconcile the humanities and sciences, as illustrated in Wilson's renowned book, *Consilience* (1999), I will draw on Panksepp's research into affective neuroscience, along with his colleague Douglas Watt (Watt and Panksepp, 2016), to position the concept of empathy as a learning behaviour – both conditional and intentional – relevant to human beings and potentially to other living organisms with advanced brain functions.

According to Watt and Panksepp (2016), empathy is one of the social emotions that arise from secondary and tertiary processes within the brain's networks and are triggered by individuals' socialisations, interactions, and contextual learning. It is primarily activated in the neocortex (tertiary process) and the upper limbic system (secondary process). Affective neuroscience indicates that empathy does not originate from the primary processes that are common to all animals, similar to instincts. Yet empathy is developed out of the interpersonal interactions one receives that are based on love, care, and kindness, rooted in the brain circuitry of CARE system (i.e., consisting of primary process and basic emotions), which is activated during the crucial bonding moments between mother and baby, even including those that may occur in gestation. Infants begin to develop a schema for 'empathy' (prototype emotional system) based on the love and care they receive from their mothers, which is conveyed in a dialogic and embodied interaction. In other words, in this dyadic relation, infants develop a schema for 'empathy' as a response to the mother's love and care, which activates the mother's CARE system, while conversely, it activates the infants' GRIEF/PANIC system when the infant feels or perceives the absence of the mother.

Thus, this organic understanding of empathy – seen as mostly a human-specific trait that is grounded in genetics, brain networks, and interpersonal interactions – leads me to pose the question of whether the concept of natural empathy can also be applied when dealing with information systems (e.g., robots and GenAI), whose essence consists of data, LLMs, and algorithms which can be ultimately deleted when the chatbot conversation with the human interactant ends.

Artificial Empathy

In light of a critique of technology by a contemporary South Korean philosopher, Byung-Chul Han (2022), I contend that the term artificial empathy would be more appropriate when addressing machine-human interactions. Recently, robotics firms have introduced products aimed at fostering empathic language and attitudes in children, such as the Moxie AI Companion. This category of toy robotics designed to cultivate empathy in children appears more akin to a plaything devoid of human characteristics, particularly when juxtaposed with humanoids showcased at AI technology exhibitions.

While robots have been used in specific settings such as the manufacturing industry, GenAI chatbots are currently prevalent and readily accessible online at no cost for everyone. They have emerged as a resource for internet users seeking assistance with quotidian issues; in certain respects, they are supplanting the common phrase "ask Google", as GenAI is being embedded into the internet search engines and emulates human dialogue through an interactive feature to perform pragmatic functions. GenAI is designed to execute and anticipate speech acts during user interactions with chatbots such as ChatGPT and Claude, by asking questions such as "Would you like to have another example?"

Chatbots tend to appeal to young individuals, as adolescents often feel more at ease conversing with AI than with their parents or peers. AI companies are concentrating on chatbots designed to facilitate engaging dialogues with users via characters (fictionalised chatbots resembling avatars) that exhibit empathy, as outlined in the Google Play description for the app downloads: "Imagine speaking to super intelligent and life-like chatbot Characters that hear you, understand you and remember you" (the description is not available any longer; see footnote 4 for further reference).

As recently seen in the news headlines, the tragic case of a fourteen-year-old boy who formed emotional and sexual attachments to a chatbot and subsequently committed suicide underscores the significant shortcomings in AI technology and ethics.[3] The dialogues that chatbots engage in with users, based on predictive models (which cannot be governed by programmers like previous models), are the focal point of our concerns. The tension between controllable and uncontrollable elements

[3] PAYNE, K. (2024, October 25). AI chatbot pushed teen to kill himself, lawsuit alleges. AP News; The Associated Press. https://apnews.com/article/chatbot-ai-lawsuit-suicide-teen-artificial-intelligence-9d48adc572100822fdbc3c90d1456bd0

in conversation encourages us to explore a dialogic model within a turn-taking system, which has been traditionally characterised as natural human-to-human interactions. Such a natural feature of human communication may lead us to reflect on the feasibility of human-machine interaction and the development of empathy.

Dialogic Model and Chatbot's Empathy

Online interactions with chatbots typically use verbal language and informal writing, emulating a conversational style characterised by turn-taking, yet they are devoid of interruptions, hesitations, or overlaps found in natural human conversations. The turn-taking style facilitates dialogue, embodying the fundamental action and reaction dynamics typically observed in oral conversations.

Here, I consider Weigand's (2010) dialogic framework, the Mixed Game Model, which views language as dialogue with socio-cognitive emotional human abilities, rather than an abstract system. Weigand's theory on language as dialogue from complexity theory clarifies that the concept of dialogue can refer to internal (with ourselves) or external (with others) conversations. Furthermore, her framework incorporates a relationality principle that advances the inherent concept of empathy in human interactions. The author mentions that "The self is always dialogically oriented towards the other self" (2010: 6). Moreover, her Mixed Game Model sees our communication with one another on an "action principle" (2010: 7), with purposes and means that may trigger changes in ourselves or in others. In terms of a dialogically oriented speech act, as seen in a conversation with turn-taking sequences, her model identifies in each turn mutual negotiations with actions and reactions that may involve uncertainty, surprises, and unpredictability in order to perform pragmatic functions under illocutionary and perlocutionary forces. Weigand's model is supported by socio-biolinguistics theories that oppose computer communication, which is based on abstract linguistic systems (i.e., generative grammar).

Here, I attempt to move beyond the traditional generative grammar model (as used in computational linguistics) by connecting to Weigand's dialogic framework to explore interactions between humans and chatbots, where artificial empathy may unfold. I argue that chatbot empathic construction is predicated on "machine performance" rather than "feelings or emotions" to perform specific pragmatic functions. The generative AI (LLM) discerns specific linguistic cues, whether written or oral (if the user employs their voice to interact with the chatbot), during their engagement with the human interlocutor, to forecast a response based on an extensive formulaic language model; however, it is deficient in socio-cultural comprehension and the appropriate context of the human interlocutor's environment.

In a nutshell, by linking affective neuroscience to empathic dialogue from the Mixed Game model, I argue that the chatbot lacks a CARE system (i.e., proto-empathy integrated into its framework), rendering it indifferent to the decisions made by the interactant after the conversation concludes and the computer is powered down. Furthermore, empathy is a corporal, embodied sensation in which the mind and body respond in conjunction with behaviour. Empathy is comprehended from a holistic viewpoint that cannot be fully articulated or conveyed through the verbal text produced by AI technology. Consequently, it is the human interlocutor who imbues the verbal cues present in the chatbot messages with their empathetic sentiments. To substantiate my arguments, I have designed two scenarios for the case study as seen in the next section.

Case Study

I have devised two scenarios and engaged with ChatGPT 4.0, as if I were a young individual, such as a college student, seeking solace and counsel in scenarios 1 and 2, respectively. The objective of this case study is to address the following research questions:

1. To what degree can ChatGPT (chatbot) simulate an empathetic dialogue with a human interactant in an informal chat?

2. What linguistic elements, cues, and illocutionary acts arise from ChatGPT's predictive processing operation?

3. What potential projections or perlocutionary acts can be deduced from those verbal cues?

Scenario 1: "My dog has died."

I state, "My dog has died", without providing enough prompting details to evaluate ChatGPT's reaction to the declaration. The aim is to sustain minimal interaction with the chatbot, similar to an individual suffering from depression who is hesitant to confront their emotions. The chatbot responds after I provide the prompt, using a turn-taking structure, and acknowledges my feelings of grief by saying a frequent conventional expression, "I'm sorry to hear that." Formulaic expressions (i.e., conventional language) are manifested in the dialogue via speech acts prompting the human participant to disclose their feelings or wishes, exemplified by ChatGPT's response, "If you feel like talking about them," while indicating a willingness to listen, as illustrated by "I'm here to listen." The dialogue is also framed by validation of the human participant's emotions, as illustrated by the chatbot's expressions like "losing a dog is heartbreaking", "you gave him a life", and "it's ok to miss him fiercely".

Another linguistic cue present in the chatbot's message is clichés, which are devoid of linguistic creativity and are also employed in the predictive process of ChatGPT, similar to formulaic expressions. These clichés are readily identifiable. Clichés seem to be part of our language repertoire, acting as a linguistic memory that creates a sense of familiarity when we encounter them in similar contexts. The clichés generated by the chatbot can provide a more poetic tone to the message, in contrast to the formulaic expressions that are typically employed to convey speech acts.

ChatGPT: "They are more than pets", "It sounds like he held a very special place in your life", and "Black. What a beautiful, strong name [...] That kind of unconditional love – it's rare [...] He mattered. And he won't be forgotten."

The clichés generated by the chatbot also serve as an internal dialogue that the interactant may experience at that moment, but he or she might be unable to articulate due to the mourning.

The chatbot continues to interact with the human interactant by demonstrating a concrete willingness to assist and showing solidarity. ChatGPT demonstrates its interest in maintaining the conversation by inviting the human interactant to share some memories.

ChatGPT: "Would you like to tell me his name, or maybe share a favorite memory?"

It also offers its support by performing an act of solidarity, with the intention of "doing something" (i.e. action) while waiting for the human interactant to react. For instance, ChatGPT: "If it helps, we can create a small tribute to Black".

The event simulates empathy from the chatbot. The chatbot offers a reassuring and empathetic dialogue, utilising language that is both formulaic and clichéd, as expected, given its dependence on predictive coding. Furthermore, it affirms the user's emotions, strengthening empathetic tones and support through the demonstration of solidarity. It replicates the empathetic language employed by therapists during sessions.

Scenario 2: "I may lose my scholarship"

In this scenario, I used the following prompt to initiate a conversation with ChatGPT.

Human interactant: "I got a B+ in one of my courses, but I needed an A to keep my scholarship. I may lose it; what should I do now?"

This example asks for direct advice for a hypothetical college student who is concerned about losing his or her grant to continue studies in a context that reflects North American higher education. ChatGPT initiates the chat as if it were a university counsellor, advisor, or even instructor (if the student approached the course instructor to persuade for grade A). For both hypothetical professional roles, the chatbot shapes the dialogue into counselling and offers practical advice for the

student. It begins with a formulaic expression to signal empathy (ChatGPT: "I'm really sorry you're facing this situation").

Next, it follows validation of the student's feelings with the generated sentence:

ChatGPT: "It's stressful, especially when financial aid is on the line".

This response fosters connections with the student who may feel acknowledged. The chatbot maintains the dialogue by demonstrating engagement and solidarity, asserting its ability to assist the student with pragmatic solutions to their financial issue. Next, the chatbot emphasises practical support by using a formulaic expression that shows how GenAI can provide models or templates that might help the student.

ChatGPT: "If you'd like, I can help you."

It subsequently lists examples of activities. It then employs an additional formulaic expression to communicate increased solidarity and engagement with the user while providing options.

ChatGPT: "Let me know what you'd like to do next."

The line below reinforces the empathic tone by reiterating the validation of the student's emotions through a cliché.

ChatGPT: "You're not alone in this".

The conversation is finalised with reassurance and a positive tone:

ChatGPT: "And it's often possible to recover – even if it feels urgent right now".

To clarify, the student can retain their scholarship if any of those options are pursued, despite the prevailing belief to the contrary. The reassurance may provide the student with comfort and motivation to act.

Overall, the second example, "I may lose my scholarship", demonstrates how the chatbot creates dialogue to evoke empathy by mimicking the communication style of a teacher or counsellor using generative sentences that align with illocutionary acts of counselling and incorporating formulaic expressions and clichés. Both instances replicate empathetic dialogue to ensure the user feels acknowledged and valued.

However, this empathy is artificial, as the generated sentences and dialogues depend on computational linguistics, following a predictive model based on extensive language samples obtained from the internet. Nevertheless, this fact may be easily disregarded due to the emotional states that the hypothetical student may experience during those discussions.

Discussion

Since the initial advancements in AI technology, there has been an increased interest in simulating and optimising human-machine communication and interaction. There is a propensity to conduct experiments and developments that emulate therapeutic discourses. This may be due to the necessity for therapists, counsellors, and analogous professionals to establish a rapport with their patients or clients through empathy, as the latter seek solace and assistance in navigating their existential crises and dilemmas. The 1960s experiment with the chatbot ELIZA was modelled on Rogerian psychotherapy because of its straightforward dialogic structure and techniques that involve reflection and reiteration to encourage client discourse (e.g., "tell me more about it", "what else do you think…", "what would it mean to you…", c.f. Weizenbaum, 1976: 3). These patterns are less complex than the model Weigand seeks to investigate in her research, which relies on action-reaction frameworks that address non-linear and dynamic communication, potentially complicating imitation. Nonetheless, the evolution of chatbots since Weizenbaum has undergone a significant transformation with LMM models, which allow GenAI to attain a degree of "creativity" in their responses to human users.

What remains intriguing is that, since the ELIZA experiment, human interactants tend to anthropomorphise the AI after only a few exchanges with the chatbot. Human interlocutors easily assign human emotions to the chatbot, such as feelings or sentiments of being cared for and understood which indicates an empathetic conversation. In essence, individuals can quickly develop emotional attachments to a machine following the exchange of a few courteous, considerate, and respectful phrases, as Weizenbaum states, "I was startled to see how quickly and how very deeply people conversing with DOCTOR [chatbot] became emotionally involved with the computer and how unequivocally they anthropomorphized it" (1976: 6).

Additionally, the author notes that a brief interaction between a human and the chatbot can "induce powerful delusional thinking in quite normal people" (Weizenbaum, 1976: 7). These concerns have been further examined in Turkle's work (2007; 2024) under the terms 'the Eliza effect'. The renowned Turing Test, originally designed to evaluate a chatbot's cognitive abilities, has now evolved to assess its emotional functions. As Turkle mentions, "Their developers want us to think that not only do they understand us, but that they care. In this sense, they aspire to pass a Turing test for empathy" (The Context: Empathy Enough, 2024).

However, the illusion of projecting emotions onto a chatbot and believing it exhibits empathy is solely sustained by the predictive language it employs. The chatbot lacks human experiences and memories necessary to cultivate a genuine sense of empathy. It lacks inherent schemata for empathy derived from primary human interactions,

such as those between a mother and her infant, where the emotional systems of CARE and PANIC-GRIEF are activated in both parties, as evidenced by affective neuroscience research. As Turkle indicates, chatbots lack a physical form, which aligns with Weigand's assertion that our communication is embodied (2010: 58). Consequently, what persists is an artificial, synthetic empathy that depends on predictive, combinatory, and associative algorithms to produce language.

This conclusion prompts us to reflect on the concept of employing chatbots to teach or train students empathy. As I have tried to show here, the instruction or acquisition of empathy would be confined to a linguistic dimension, lacking natural context, embodiment, and lived experiences. Although the chatbot can serve as an educational instrument to facilitate language learning, particularly in relation to the learning of formulaic expressions employed in speech acts, it lacks the human connection and attunement that are cultivated in the brain through fundamental emotional network systems arising from those primary dyadic interactions between a mother and an infant.

Thus, the AI companies that endeavour to encourage the teaching and learning of empathy in young children are restricted to a predictive dialogic model that is incapable of replacing the natural relationship and bond between a teacher and a student, which is embodied, contextualised, and dependent on individual and mutual memories derived from lived experience. Having this in mind, we may argue that chatbots will unlikely replace the intimate and complex relationships that humans share with each other, as we are emotional beings with unpredictable responses. In contrast, a chatbot's interaction with a human user is one-dimensional and lacks the complexity of genuine human encounters.

Final Remarks

Although chatbots use expressions to simulate human empathy, they are limited to verbal cues and do not embody the nuances of physical expressions and relationality. Moreover, they often rely on cultural generalisations primarily derived from examples of customer service within corporate cultures, which are characterised by a sanitised language that fails to address social diversity. As a machine, chatbot's dialogic patterns of action/reaction lack an integration of the CARE system as it is not a biological system. Chatbots exist as a disembodied ethos, devoid of the necessary professional licences and knowledge that teachers possess. In summary, chatbot's interactions (e.g., ChatGPT version 4) employ predictable linguistic structures and cues to convey artificial empathy with a low level of relation between the logos and ethos.

Thus, artificial empathy training should not replace programmes that foster human interactions. Humans develop and acquire a type of embodied, contextualised empathy that artificial empathy inherently lacks. Although verbal expressions can simulate human empathy, it is limited to cues that are disembodied and lack cultural specificities and diversities (restricted to examples usually taken from 'customer services' interactions). Chatbot conversations may also fail to meet the dialogic aspect as seen in Weigand's work (i.e., action and reaction) to understand human conversation within its complexity and emotional responses. Chatbots simply lack the CARE system because they are not biological organisms. Their disembodied (i.e., *non-things* in Han's terms) ethos can be easily deleted without real-life consequences for the chatbot or generative AI.

In sum, artificial empathy training should not replace educational empathy programmes that target human-to-human interactions. Human beings cultivate a form of embodied, contextualised empathy that AI technology may struggle to attain, as it lacks the integration of mind, body, and consciousness.

References

Bar-On, R. (2010). Emotional intelligence: An integral part of positive psychology. *South African Journal of Psychology*, 40(1), 54-62.

Han, B. C. (2022). *Non-things: Upheaval in the Lifeworld*. Oxford: Polity.

Hayles, N. K. (2025). *Bacteria to AI: Human Futures with Our Nonhuman Symbionts*. University of Chicago Press.

Jardine, J. A., & Szanto, T. (2017). Empathy in the Phenomenological Tradition. In H. L. Maibom (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy* (pp. 86-97). London: Routledge.

Maxwell, B., & DesRoches, S. (2010). Empathy and social-emotional learning: Pitfalls and touchstones for school-based programs. In B. Latzko & T. Malti (Eds.), *Children's moral emotions and moral cognition: Developmental and educational perspectives. New Directions for Child and Adolescent Development*, 129, 33–53. San Francisco: Jossey-Bass.

McNally, G., Haque, E., Sharp, S., & Thampy, H. (2023). Teaching empathy to medical students. *The clinical teacher*, *20*(1), e13557. https://doi.org/10.1111/tct.13557

Panksepp, J. (2004). *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. Oxford: OUP.

Panksepp, J., & Biven, L. (2012). *The archaeology of mind: neuroevolutionary origins of human emotions* (1st ed.). W.W. Norton & Co.

Turkle, S. (2007). Authenticity in the age of digital companions. *Interaction studies*, *8*(3), 501-517.

Turkle, S. (2024). "Who Do We Become When We Talk to Machines?" An MIT Exploration of Generative AI, March. https://doi.org/10.21428/e4baedd9.caa10d84.

Watt, D. F., & Panksepp, J. (2016). Empathy and the prosocial brain: Integrating cognitive and affective perspectives in human and animal models of empathy. In D. F. Watt & J. Panksepp (Eds.), *Psychology and neurobiology of empathy* (pp. 3–36). New York: Nova Biomedical Books.

Weigand, E. (2010). *Dialogue – the mixed game*. John Benjamins. https://doi.org/10.1075/ds.10

Weizenbaum, J. (1976). *Computer power and human reason: From judgment to calculation*. New York: W.H. Freeman & Company.

Wilson, E. O. (1999). *Consilience: The unity of knowledge* (Vol. 31). New York: Knopf Doubleday Publishing Group.

Rafael Jiménez Cataño
rafael.jcat@gmail.com
University of the Holy Cross, Rome, Communication Faculty
https://orcid.org/0000-0002-3503-0627

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.048JC

This article derives from a presentation for the conference panel titled "Rethinking Empathy in Today's Educational Contexts."

EMPATHY: MORE TEACHING THAN LEARNING FOR GREATER HUMANITY

Abstract: Starting from the work of Gert Biesta, who has seen a pedagogical loss in the emphasis that has been placed on learning at the expense of teaching, I retrieve what classical rhetoric saw as characteristic of the speaker, in particular the *ethos* (composed of virtue, reasonableness and goodwill), which implies a human presence. In order to embed the rhetoric and the anthropology inherent in Biesta's pedagogy, I will resort to the methodological resources of fundamental rhetoric. The current development of artificial intelligence demands that we recover the value of this presence. *Ethos*, read from the perspective of linguistic pragmatics, presents us with the notion of self-image, which in politeness seems a very simple concept, but it actually presents several problems. The main one is probably the fact that self-knowledge is very difficult. And yet, since self-knowledge depends to a large extent on the image that our interlocutors reflect to us, an "empathy before empathy" becomes vital, that is to say, the empathy we need to get to know ourselves (from the reflection that others send us), which is necessary for the self-awareness inherent in the *ethos* (especially virtue), from which empathy with the interlocutor is created (especially goodwill).

Keywords: empathy, teaching, learning, relationality, corporeality

The relational anthropology I cultivate for topics such as politeness and care was gladly shaken by the lecture given by Gert Biesta at a conference of the European Society for Rhetoric in Ghent in 2019. The opportunity to interact closely with colleagues who study empathy in its anthropological depth and technological mystifications, and in the broader linguistic and philological context, offers me a unique opportunity to explore the links between this relational anthropology and the field of education.

Relationality

Relationality teaches us that in human life we do not initially have human individuals who eventually enter into relationships with one another. Without relationships, there are no human beings: the human person is constituted by the relationship itself (Donati, 1991: 156). The high-tech advances imposed in major urban centres worldwide limit everyday relationships among families, neighbours, and workmates, resulting in increased isolation and a sense of strangeness between individuals. This lack of human interconnectedness leads me to make a brief reference to the Ubuntu philosophy, an African way of life that is taking shape as a philosophy based on a praxis that is very tangible in most sub-Saharan peoples (Mova Sakanyi, 2017: 76-77): "Ubuntu is an African concept of personhood in which the identity of the self is understood to be formed interdependently through community" (Battle, 2009: 1-2).

"Ubuntu" is the shortening of an expression that means "I am because we are" or "because you are." The isolated individual is incomprehensible in those cultures, both for rural communities and for people living in urban cities. Here we can already glimpse what could an "empathy before empathy" mean. We generally think of empathy as assuming the pre-existence of the individuals who will enter into a relationship. But how did people become people, if not through interpersonal relationships? If I understand my identity in relation to another person, recognize what I contribute to them, and comprehend the significance of their contributions to me, it is so because I am *someone*, and to get here I needed others.

> *A person with Ubuntu is open and available to others, affirming of others, does not feel threatened that others are able and good, for he or she has a proper self-assurance that comes from knowing that he or she belongs in a greater whole and is diminished when others are humiliated or diminished, when others are tortured or oppressed (Tutu, 1999: 35).*

This relational sensitivity is active in the real lives of free individuals, who embody it in a variety of cultural ways and styles, and do not necessarily embody it in every action they take. It is possible, of course, not to want a particular good, or not to want it for someone; and it is also possible that the expression of human relationships may seem negative or violent to some and not to others. In this context, it is worth recalling the re-evaluation of the polemics by Ruth Amossy (2014), and we can add Antoine Tiabondou's study on modes of expression in West Africa, like the "parenté à plaisanterie," with specific reference to the Ubuntu philosophy (2025: 147-204).

This connection between anthropology and linguistics guides the methodological approach:

On the guide of the classical and modern rhetoric theory and hermeneutical phenomenology [the Fundamental Rhetoric] tries to gain a holistic and everyday-life-oriented conception of person, through which man should be understood as being of creative speech activity (Oesterreich, 1994: 3).

Knowledge and Education

The aforementioned 2019 conference was entitled "Rhetoric as Equipment for Living," and its presentations highlighted Kenneth Burke's definition of human being as a symbol-making, symbol-using, and symbol-misusing animal (1966: 16).[1] Biesta's keynote speech was entitled "A matter of understanding? Reconsidering the anthropology of education." His lecture touched on a topic he has written extensively about: the recent predominance of learning over teaching ([2006] 2016: 13-32).[2] Being a pedagogist at a conference on rhetoric, he tried to find a place for his proposal within the conference theme. Education is more than just understanding, he clarifies, giving the impression that he thinks rhetoric is a matter of understanding; or perhaps he had in mind the educational function that rhetoric has historically had. (Rhetoric is actually a matter of persuasion. Understanding comes into play to the extent that it is necessary for persuasion.) Later in his lecture, he went well beyond this.

What is relevant is that Biesta's fight is against the pure activity of "learning" (2013: 43-44), which eliminates the relative passivity of exposing oneself to the world, to other initiatives, to the teacher's action ([2010] 2016: 80-81; 2013: 43-49). 'Coming into presence' and 'uniqueness' are central concepts in Biesta's thought (2013: 80-81; 141-142) to counter-argue the process of 'learnification' which has taken over education, which tends to erase the relationality and relationship between teacher-student.

I should note that the deep essence of knowledge is active. It involves dimensions of passivity, but it consists of an act, an *immanent act*, which is how academics (Arancibia, 2018: 122-123)[3] refer to what is written in *De Anima*: "knowledge in act [*energeia*] is identical with its thing" (III, 7, 431a1).[4] Knowledge is also referred to

[1] See the section "Definition of Man", pp. 3-24.

[2] Actually, in almost all of his works.

[3] The authors talk about this to distance themselves from constructivist pedagogies.

[4] "To auto de estin hē kat'energeian epistēmē tō(i) pragmati"; quoted translation is that of Gendlin (2012); the edition cited in the bibliography reads as follows: "Actual knowledge is the same as the object [of knowledge]".

as an act in *Metaphysics* (XI, 1048b19-29).[5] Now, knowledge is an act whose essence, however, involves receiving something from the world, recognizing it, accepting it. Even for changing the world (which is the subject of other faculties), one must know what it is like.

By observing this activity of knowledge on the subject's side, we see that each person must know for themselves; knowledge is not *produced* by the teacher. It is true that the teacher just creates the conditions for the student to exercise the ability to know, but the teacher certainly provides something that the student would not have found on their own. There is a balance between activity and receptivity, which, in Biesta's view, has been broken with the predominance of *learning*, although there are reasons to appreciate its active dimension (2013: 145-146).

> *I relate the marginalization of the question of good education to a phenomenon that I refer to as the 'learnification' of education, by which I have in mind the tendency to replace a language of education with a language that only talks about education in terms of learning. I argue that while learning obviously is one of the central concerns of education, a language of learning makes it particularly difficult to grapple with questions of purpose—and also with questions of content and relationships (Biesta, [2010] 2016: 5).*

'Learnification' has allowed the conception of the university as a business, where students create their own curriculum. This is a suspicious sign that should make us review our entire method. Biesta observes that this approach to education can easily turn it into an "economic transaction" (2006: 19), and adds: "it seems that the new language of learning fits the neoliberal framework rather well" (2006: 31). Learnification tends to mitigate the interaction and communication between teacher and student, decentralizing the notion of pedagogical care which usually consists of empathic behaviours that support mutual growth in education.

Receiving from the World

In the teacher's activity, *ethos* (one of the *persuasive appeals* in Aristotle's *Rhetoric*, along with *logos* and *pathos*; I, 2, 1355b35-1356a19) is of decisive relevance. Even

[5] In this passage, Aristotle distinguishes between acts that consist of the possession of their end and acts that tend toward an end and are suspended when they reach it: "At the same time we see and have seen, understand and have understood, think and have thought; but we cannot at the same time learn and have learnt, or become healthy and be healthy" (24-26). Those that possess their end simultaneously are called immanent acts. Note that Aristotle gives *learning* as an example of a non-immanent act (when you have learned, you stop learning), but nevertheless an act.

if education were a matter of understanding, it would be necessary to arouse the willingness to listen and to understand (the part of *ethos* called *eunoia*, goodwill; II, 1, 1378a6-19). But there is more in *ethos*, namely the part we call *aretè*, virtue: having in front of me a human being who performs vital acts like mine. To consider this presence, we have several philosophical thoughts that can shed light on the issue at hand.

First, I would like to add something about the anthropologies that confront each other in the discussion before Biesta. One reason for setting aside *teaching* in favor of *learning* is the ideal of autonomy. However, *teaching* is not opposed to autonomy in a *relational being*. If our anthropology knows how to appreciate relational good (Donati, 1991: 156), we will not feel that receiving something from others, something that will then constitute us as persons, is an attack on our individuality. Quoting from Biesta:

> *I wish to highlight two problematic aspects of the new language of learning. One issue concerns the fact that "learning" is basically an individualistic concept. It refers to what people, as individuals, do – even if it is couched in such notions as collaborative or cooperative learning. This stands in stark contrast to the concept of "education" that always implies a relationship: someone educating someone else and the person educating having a certain sense of the purpose of his or her activities. The second problem is that "learning" is basically a process term. It denotes processes and activities but is open – if not empty – with regard to content and direction. To say, for example, that teachers should promote student's learning – a phrase not unknown in the policy literature – actually says very little, if anything at all, if it is not accompanied by a specification of what students should learn and for what purpose they should learn it. "Empty" use of the word "learning" also occurs within the educational research community, for example when the American Educational Research Association calls for conference contributions "that examine learning within and across complex social and cultural ecologies from a historical perspective and that examine policy implications for improving learning in formal and informal settings in ways that take into account the complex ecological factors that help to shape opportunities to learn" ([2010] 2016: 18-19, ref. to Educational Researcher May 2009, 301).*

An individualism such as that presented in the documentary *The Swedish Theory of Love* (2015), which sees autonomy as the only guarantee of authenticity in a relationship ("I can't know if you love me as long as you depend on me in any way"), reveals an anthropology that affirms the possibility of an individual being completely constituted before relationships appear in their life. This is the antithesis of the Ubuntu thinking I have just briefly described. We also have the work of the recently deceased Alasdair McIntyre, a work with the meaningful title: *Dependent Rational Animals* (1999). It was not enough for him to talk about relationships

(rational animals in relationship, or relational), but he also resorted to a consequence of the relationship, precisely the one – dependence – that we may find unpleasant due to the sensibility that we have all somehow inherited from modernity. It is part of the ordinary life of a human being to have relationships of dependence, to be vulnerable. And it is ordinary that the solution to one's vulnerability comes from another one.

The Presence of the Person

Recovering "teaching" from the hegemony of "learning" (Biesta, 2017: 22-39) involves, among other things, the presence of the teacher (Biesta, 2012). There has always been the operation of creating the interlocutor. As a result of the diversity of relationships we have with people, each of us is in some way different for every one of our interlocutors. In addition to this, my interlocutor himself creates an image of me based on what he knows about me, his expectations, his wishful thinking, and the areas that are in tune with mine, due to his own way of being. This has always been the case, I repeat, but remote relationships add characteristics such as control, a margin of personal activity that the interlocutor does not perceive, various fictional registers (modulation of identity), and a greater possibility of interruption for any reason. "Remote" is opposed to "in presence" in this context, although it is clear that there is also a certain presence online. Thinking about the difference between these two types of presence can shed light on the human presence involved in teaching (less relevant in learning).

This presence in the proper sense, which we contrast with remote, is also called "physical presence." There is a closeness in real space, the possibility of physical contact. In remote communication, this distance refers to the interlocutor, but distance is not absolute, because proximity to the device, physical presence, and generally physical contact are required (Moya & Carreño, 2025: 43). All this reminds us that our corporeality is not eliminated. Remote communication has always existed, but in the past (with letters, for example) there was no appearance of presence: absence was evident. The epistolary conversation is a way of dealing with absence. When the word *presence* was used, it was always in an obviously metaphorical way. A thinker who delved deeply into the essentiality of the body for human identity is Merleau-Ponty, to whom I will refer shortly.

To recap, all *teaching* involves *learning*, and therefore learning in itself does not exclude the presence of a teacher. The phenomenon that Biesta points out is the hegemony of *learning*, where – although it is possible to maintain the presence of a teacher – by focusing on the pure activity of the student, the fact that they are receiving something from someone becomes ignored. Quoting from Biesta:

Against the idea of the teacher as a fellow learner or a facilitator of learning, I will suggest that we should understand the teacher as someone who, in the most general sense, brings something new to the educational situation, something that was not already there. That is why I will suggest that teaching cannot be entirely immanent to the educational situation but requires a notion of "transcendence."

To think about teaching in terms of transcendence suggests that teaching can be understood as a gift or as an act of gift giving. I argue, however, that we shouldn't think that it lies in the power of the teacher to give the gift of teaching – and it is precisely here that we can find a weak "moment" in (our understanding of) teaching. This is why I explore the question of the gift of teaching and teaching as a gift from the other side of the spectrum, that is, in terms of what it might mean (and how it might be possible) to receive the gift of teaching. In relation to this I highlight the importance of the distinction between "learning from" and "being taught by" and suggest that it is the latter idea that might help us to reclaim teaching for education or, as I put it below, to give teaching back to education (Biesta, 2013: 44)

Empathy before Empathy

I think it will be particularly worthwhile to refer to Merleau-Ponty's notion of 'reversibility' (1964: 194-203). In an article on the epistemology of dance, Jaana Parviainen notes that "there are similarities between [Edith] Stein's study of empathy and Merleau-Ponty's discussion on reversibility in his last book *Visible and Invisible*" (Parviainen, 2021: 183). This is a key concept for understanding Merleau-Ponty's vision of the relationships between oneself, others, and the world. We can speak of an interdependence and reciprocity in our relationships with our surroundings and with other human beings, where the subject and the object, the perceiver and the perceived, are in constant exchange and are not separate (Valente, 2025: 38).

Parviainen continues: "Like Stein, Merleau-Ponty restores the parallelism between touching and being touched, but also between seeing and being seen, detecting in both of them the same kind of reversibility" (Parviainen, 2021: 184).[6] It is an

[6] "In addition, he reminds us that seeing a texture of an object, such as a tree trunk, evokes the tactile sensation of how a trunk would feel on one's fingers. By this he means that there is reversibility between the sense of sight and the sense of touch; still, seeing never conveys materiality to the experiencer in the way that touching does. Merleau-Ponty emphasises that seeing and touching overlap so that seeing the bark stimulates the tactile experience of the roughness of the bark before or without touching. The reversibilities between touching and being touched, seeing and being

essentially corporeal philosophy, a philosophy of incarnation: "There would not be others or other minds for me, if I did not have a body and if they had no body through which they slip into my field" (Merleau-Ponty, [1969] 1974: 138).[7] Paraviainen further states:

> *Interestingly, Merleau-Ponty's notion of reversibility implies that all creatures, especially humans, are epistemically vulnerable and deficient unless we also listen to the responses of other beings. He suggests, in a way, that we are total strangers to ourselves unless we turn to other living beings in search of answers to questions about ourselves (2021: 183).*

The nonsense of thinking of a person before personal relationships is a vulnerability that, from a cognitive point of view, brings us back to the same thought: no one knows himself without cognitive interrelation with others. In a psychological context, Philipp Lersch stated: "Man receives this image of the value of his self, above all, from the judgment of his fellows" (Lersch, 1954: 131).

This reception of our image from others is what we can call "empathy before empathy." Of course, this description would first and foremost apply to the "emotional prototypical system" mentioned by Andrea Valente in her contribution to this conference: thanks to mother-child interaction and bonding, infants begin to develop a pattern of "empathy" based on the love and care they receive from their mother, which triggers the care system in the mother and the grief/panic system in infants. In any case, it seems that Lersch is thinking of a later stage when he talks about our mirroring in others.

Spanning many centuries and cultures, the difficulty of self-knowledge has been explored by thinking literature.[8] "To know oneself is a greater miracle than raising

---

seen, or seeing and touching contain a 'gap' (divergence or *écart*)" (Parviainen, 2021: 184).

[7] "The body always presents itself 'on the same side' – (in principle: because this is apparently contrary to reversibility). This is because reversibility is not the actual *identity* of the touching and the touched. It is their identity in principle (always lacking) – However, this is not idealism, because the body is not simply a visible fact among other visible facts; it is visible-seeing, or gaze. In other words, the fabric of possibilities that encloses the external visible on the seeing body maintains a certain *gap* between them. But this gap is not a *void*; it is filled precisely by the flesh as the place of emergence of a passive vision that carries an activity – and of the same gap between the external visible and the body that cushions the world" (Merleau-Ponty, 1964: 325-326).

[8] See for example Courcelle (1974-1975).

the dead," reads a popular quote from the Church Fathers.[9] However, the wide range of assessments that this judgment encompasses must be taken into account. It is not necessarily a judgment that implies condemnation; nor is it necessarily a judgment that is rejected because the judge is not recognized as having the right to make it, regardless of whether the verdict is positive or negative. "I felt judged" often means "condemned," but it could also have been a positive assessment, yet the person declares "Who are you to judge me?"

A good perception of the variety of these "judgments" is offered by the phenomenon of the gaze: what the gaze of another person means existentially for a person. Sometimes strong rationalism is applied in setting aside words, opinions, and criticism, sometimes as consoling advice to those who suffer their impact ("Just words!"). Sometimes this advice is very appropriate, but Lerscher's statement leads us to look at those adverse opinions in a different light. It would seem easier to reject a glance, but precisely because it is not linguistic: precisely because it does not "say" anything, it is more difficult to react against it. Of course, we sometimes say "Why are you looking at me like that?" or "Don't look at me like that," and the justification is less immediate than that needed to react to criticism. If we sometimes find in words something they do not say, but we fear they say, we expect them to say, we wish them to say, it is clear that we may find in a gaze something that is only in us.

A wide range of perspectives and their human value can be found in the works of Dostoevsky. Federica Bergamino (2018) uses an analysis that, in the middle of the last century, distinguished "cultures of shame" from "cultures of guilt" (Benedict, [1946] 1967). Obviously, every culture knows both shame and guilt, and people move from one experience to another. But this distinction serves to shed light on the profile of many societies. That study says that Japanese culture is very much characterized by shame. It may serve as confirmation that one of the most celebrated novels by Kenzaburo Oe, winner of the Nobel Prize for Literature in 1994, *A Personal Matter* (1964), contains 51 occurrences of the word "shame" or a form of the verb "to shame" in approximately 195 pages (Kindle format). By way of comparison, in *Don Quixote*, which is more than six times longer (1,285 pages in Kindle format), the word "vergüenza" appears 23 times.

Not all gaze would unfold empathy. As Bergamino points out, the judgmental gaze of others radically influences the actions of Father Karamazov (2018: 110); it is very likely that Smerdyakov's suicide was caused by the shame provoked by the gaze of others (2018: 112); the inferiority and dependence of the Karamazov children depend greatly on the gaze of others (2018: 112). On the contrary, "in the light of Alyosha's gaze, Dmitri's most petty thoughts are revealed, but also his goodness and

[9] It can be found, for example, in the sermons of Isaac of Nineveh (Isacco di Ninive, 1984: 44).

suffering; Grushenka's mask melts away; Ivan's inner darkness and the fragility of his rationalism emerge, and Ivanovna's contradictions and sufferings are highlighted" (Bergamino, 2018: 117).

This self-awareness that comes from the knowledge that others have of us and somehow show us, is what can be called "empathy before empathy." We tend to call empathy the good relationship we establish from our already constituted interiority, from an already rich biography; the ability to understand, within ourselves, the interiority of the other. This is certainly right. But to arrive at that personal identity, interrelation was necessary; to know who we are, it was necessary for others to reflect our image back to us, for others to reveal to us who we are.

The gaze is not usually a purely cognitive matter. At least, it is not when it involves a trait of humanity. As Bergamino explains,

> *To escape mirror mimicry, we need the gaze of a third party, a mediator who sees us from a different perspective and highlights the positive aspects hidden by our fears of poverty. Alyosha is this third party for the characters in the story, because he in turn is the bearer of the gaze and therefore the bearer of the relationships of Zosima, of his mother, and of God: all gazes and relationships that see inside the other, loving them and thus putting them in touch with the goodness of their being (2018: 123-124).*

In this same register, which is not purely cognitive, Abraham Heschel states: "Personal needs come and go, but one anxiety remains: Am I needed? […] Unlike all other needs, the need to be needed is a striving to give rather than to obtain satisfaction" (1965: 57, 60). This is another denial of individualism.

Conclusive Remarks

Of the three elements of the *ethos*, one that loses ground with the hegemony of learning is that of presence, the identity of the person (*areté* or *virtus*). *Eunoia*, or goodwill, loses ground as well. Awareness of interdependence increases humanity if – like McIntyre – we consider dependence to be a defining characteristic of humanity, alongside rationality and animality. This dependence is reciprocal with our fellow human beings, as manifested in the longing that Heschel considers fundamental to human beings: "Do they need me?"

Biesta's stress on the relational dimension of human life is very effective. The value of personal effort is no way underestimated, the warning concerns the closure to the contribution of others and of the world. The human loss that individualism brings with it is serious.

At the 2019 conference in Ghent, Biesta concluded by setting aside Kenneth Burke's definition of a human being proposed by the conference ("a symbol-using animal") in favor of another one: "a being who can receive a teaching."

References

Amossy, R. (2014). *L'apologie de la polémique*. Paris: Presses Universitaires de France.

Arancibia, M. D. (2018). Notas acerca de la noción de educación según la antropología trascendental. *Studia Poliana*, 20, 121-157.

Aristotle. (1924). *Metaphysics*. ed. W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press; Perseus Digital Library. Accessed 26.6.2025. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0086,025:9

Aristotle. (1981). *On the soul (De Anima)*. Grinnell, Iowa: Peripatetic Press.

Aristotle. (2007). *On rhetoric*. New York: Oxford University Press.

Battle, M. (2009). *Ubuntu: I in you and you in me*. New York: Seabury Books.

Benedict, R. ([1946] 1967). *The chrysanthemum and the sword. Patterns of Japanese culture*. Cleveland: Meridian Books.

Bergamino, F. (2018). Lo sguardo dell'altro: Emozione e relazione ne *I Fratelli Karamazov*. In F. Bergamino (Ed.), *Dostoevskij. Abitare il mistero* (103-124). Roma: Edusc.

Biesta, G. ([2006] 2016). *Beyond learning: Democratic education for a human future*. London & New York: Routledge.

Biesta, G. ([2010] 2016). *Good education in an age of measurement: Ethics, politics, democracy*. London & New York: Routledge.

Biesta, G. (2012). Giving teaching back to education: Responding to the disappearance of the teacher. *Phenomenology & Practice*, 6-2, 35-49.

Biesta, G. (2013). *The beautiful risk of education*. Boulder & London: Paradigm Publishers.

Biesta, G. (2017). *The rediscovery of teaching*. London & New York: Routledge.

Burke, K. (1966). *Language as symbolic action*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

Courcelle, P. (1974-1975). *Connais-toi toi-même. De Socrate à Saint Bernard*. Paris: Études Augustiniennes.

Donati, P. (1991). *Teoria relazionale della società*. Milano: Franco Angeli.

Gendlin, E. T. (2012). *Line by line commentary of Aristotle's De Anima*, Vol. 2. New York: The Focusing Institute, https://focusing.org/sites/default/files/2021-08/Ae_Bk_3.pdf

Heschel, A. J. (1965). *Who is man?* Stanford (CA): Stanford University Press.

Isacco di Ninive. (1984). *Discorsi ascetici*. Roma: Città Nuova.

Lersch, Ph. (1954). *Aufbau der Person*. München: Johann Ambrosius Barth.

McIntyre, A. (1999). *Dependent rational animals: Why human beings need virtues*. Chicago (IL) & La Salle (IL): Open Court.

Merleau-Ponty, M. ([1969] 1974). *The Prose of the World*. London: Heineman.

Merleau-Ponty, M. (1964). *Le visible et l'invisible*. Paris: Gallimard.

Mova Sakanyi, H. (2017). *Le manifeste des jeunes ubuntu: pour une transformation positive de la société congolaise*. Paris: L'Harmattan.

Moya, P. & Carreño, J. E. (2025). Presencia telemática y presencia personal humana. Una aproximación desde Tomás de Aquino y Merleau-Ponty. *Open Insight*, 16-36, 37-69. https://doi.org/10.23924/oi.v16i36.666.

Oesterreich, P. L. (1994). *Philosophen als politische Lehrer. Beispiele öffentlichen Vernunftgebrauchs aus der Antike und dem Deutschen Idealismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Parviainen, J. (2021). Bodily knowledge: Revised epistemological reflections on kinaesthesia, movement, and dance. In R. Jiménez Cataño (Ed.), *Beauty and life: Exploring the anthropology behind the fine arts* (171-198). Roma: Edizioni Santa Croce.

Tiabondou, A. (2025). *Approche relationnelle et écologique de la Communication Sociale dans les Réseaux Sociaux. Analyse du discours numérique sur Facebook au Burkina Faso*. Doctoral dissertation. Roma: Università della Santa Croce.

Tutu, D. M. (1999). *No future without forgiveness*. London: Rider.

Valente, A. C. (2025). Can chatbots teach students empathy? In Parezanović, T., Stojanović, M., & Čaprić, J. (Eds.), *Language, Literature, and Empathy – 14th International Conference Proceedings* (35-47). Belgrade: Alfa BK University.

Svetlana Velimirac
svetlana.velimirac@fpn.bg.ac.rs
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
https://orcid.org/0000-0001-8055-2814

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.060V

OD EMPATIJE DO PODVIGA: MEJBEL STOBART U SRBIJI TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA

Sažetak: Humanitarni rad podrazumeva empatiju i nastojanje da se olakšaju okolnosti u kojima su se unesrećeni našli. Ugroženima usled ratnih sukoba potrebna je pomoć, počev od materijalne, medicinske, sve do one osnovne ljudske koja se ogleda u razumevanju i saosećanju. *Plameni mač u Srbiji i drugde* [*The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* (1916)] autorke Mejbel Sinkler Stobart [Mabel St. Clair Stobart] predstavlja literarni prikaz iskustva Britanke koja je Prvi svetski rat delimično provela na teritoriji Srbije. Njen zadatak bio je organizovanje i slanje dobrovoljne medicinske misije u Srbiju, uspostavljanje rada poljske bolnice i realizacija ideje osnivanja šest dispanzera za civilno stanovništvo. Celokupan rad misije i ratnu svakodnevicu Stobart je opisala prožimajući svoje zapise ličnim susretima i iskustvima, izlažući čitaoca perspektivi ne samo humantirane radnice, već i nekoga ko rado upoznaje drugi narod, njegovu kulturu i običaje, saoseća sa njegovim mukama i razume njegove težnje. Dramatični su autorkini prikazi individualnih ljudskih žrtava i sudbina, dok scenama povlačenja vojske i naroda iz Srbije do Skadra ona kod čitaoca izaziva kulminaciju saosećanja, preplićući sopstvene osećaje tuge usled brutalnosti rata sa ponosom što je deo jednog izuzetnog poduhvata. Empatija je pokretačka sila koju autorka Stobart podrazumeva u civilizovanom društvu, nasuprot uništenju koje donosi rat.

Ključne reči: Srbija, Prvi svetski rat, empatija

Abstract: FROM EMPATHY TO A FEAT: MABEL STOBART IN SERBIA DURING THE FIRST WORLD WAR

Humanitarian work implies empathy and all-encompassing effort to ease the circumstances in which the victims found themselves. Those endangered due to war conflicts need all kinds of help: financial, material, medical, but also the basic human one, which is reflected in feeling of understanding and compassion. *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere* (1916) written by Mabel Sinclair Stobart presents a

literary account of the experience of a British woman who spent a part of the First World War on the territory of Serbia. Her task was to organize and send a voluntary medical mission to Serbia, set up a field hospital and realize the idea of establishing six medical dispensaries for the civilian population throughout Serbia. In her book, Stobart described the entire work of her mission and the everyday life in a war, permeating her writing with personal encounters and experiences, exposing the reader to the perspective of not only a humanitarian worker, but also someone who is interested in another nation, their culture and customs, someone who sympathizes with their suffering and understands their aspirations. The author's depictions of individual human sacrifices and destinies are dramatic, while the scenes of the withdrawal of the army and the people from Serbia to Albania and further on to rescue, evoke a culmination of compassion in the reader, intertwining her own feelings of sadness caused by brutalities of war with the pride of being part of an extraordinary undertaking. The author's empathy shifts from cognitive to affective through the book, because she herself not only understands, but begins to feel the burden of injustice that the other nation is going through. Through poignant detailed examples, she raises the individual suffering to the level of universal, showing the readers that action is more valuable than words. Empathy is the driving force that Stobart implies as necessary in a civilized society, as opposed to the destruction that war brings.

Keywords: Serbia, First World War, empathy

Uvod

Ratno iskustvo ispričano iz ugla učesnika uvek je potresno svedočanstvo. Često su to priče onih koji su rat doživeli iz neposredne blizine: to su sećanja vojnika, novinara, preživelih ratnih zarobljenika, pojedinaca koji su smogli snage da nakon nemilih događaja ostave usmeni ili pisani trag o jednom vremenu i ljudima i na taj način pokušali da buduće naraštaje pouče kako je nekada bilo, i kako ne bi trebalo da se ponovi. Jedno od svedočanstava iz Prvog svetskog rata koje je nastajalo u vidu dnevničkih crtica na teritoriji Srbije, a zatim svoj pun literarni izraz dobilo na tlu Velike Britanije je knjiga *Plameni mač u Srbiji i drugde*, autorke Mejbel Stobart, izuzetne ličnosti, žene velikih zamisli i velikih dela.

Mejbel Eni Stobart (Mabel Annie Stobart) rođena je 1862. godine u Kentu, u britanskoj porodici koja je pripadala višoj klasi. Bila je obrazovana i na mnogo načina nekonvencionalna žena za doba u kome je živela: žena koja u svojoj biografiji beleži bavljenje književnošću, sportovima, život sa porodicom u Africi – kolonijalno iskustvo, a potom i bavljenje društvenim pitanjima, angažovanje u ratnim sukobima i interesovanje za spiritualizam. Veoma rano pokazala je zanimanje za ljude kojima

je bila okružena, a kojima je mogla da bude od pomoći; tako je tokom boravka u Africi stekla poverenje lokalnog stanovništva do mere da su je pozivali da bude arbitar u lokalnim raspravama i savetodavac. Danijel Goleman tvrdi: „Od mnogobrojnih činilaca koji igraju ulogu u altruizmu, izgleda da je presudan taj da se, naprosto, odvoji vreme i obrati pažnja; naša empatija je najjača kad se do kraja usredsredimo na nekoga i tako uspostavimo s njim emocionalnu petlju" (2008: 57). Stobart je bila osoba koja je obraćala pažnju na ljude, na društvene nepravde i manjkavosti, i aktivno je nastojala da doprinese boljitku. Prisećajući se života u Africi, u svojim memoarima i prvoj knjizi o ratu i ženama, navela je da se mora reagovati, i to brzo, ako čovek želi nešto da promeni (Stobart, 1913: 5), a empatija „najbolje se ispituje ocjenjivanjem stvarne sposobnosti neke osobe na djelu" (Goleman, 1997: 52).

Suzan Kin empatiju vidi kao spontano deljenje osećanja, koje može biti izazvano svedočenjem tuđeg emocionalnog stanja, ukoliko čujemo o nečijoj situaciji u kojoj se pojedinac našao ili čitanjem o takvoj situaciji (Keen, 2006: 208). Empatija se rađa kada tuđe osećaje prepoznajemo kao svoje, kada im dajemo značaj i spremni smo da učinimo nešto povodom toga. Uobičajeno je razlikovanje dva tipa empatije, kognitivnog i afektivnog, u zavisnosti od toga da li nam se taj osećaj javio mentalnim procesima ili unutrašnjim osećajima, ali empatiju svakako treba odvojiti od sažaljenja, koje ne podrazumeva lično emocionalno investiranje, odnosno, osećaj da i sami doživljavamo i proživljavamo tuđu emociju koju uočavamo kod drugoga.

U današnjoj psihologiji reč „empatija" koristi se u tri različita smisla: *znanje* o tuđim osećanjima; *osećanje* onoga što oseća drugi; *saosećajno reagovanje* na nevolju drugog. Ta tri varijeteta empatije kao da idu sledom 1–2–3: primećujem te, osećam s tobom, i zato delam da ti pomognem (Goleman, 2008: 64).

Aktivno pomaganje u smislu društvenog angažovanja kod Mejbel Stobart dobilo je svoj puni zamah kada se 1907. godine vratila u Englesku i nakon smrti supruga, posvetila pitanjima ženskih prava. Smatrajući da ženama treba da bude dodeljeno pravo glasa, oblik borbe na koji se ona odlučila bio je specifičan; želela je da dokaže da su žene podjednako sposobne za profesionalno učestvovanje u odbrani zemlje, stručnim poslovima kao i na frontu, a da samim tim zavređuju da imaju pravo glasa u političkom smislu. Posvetila se formiranju Ženske jedinice za zbrinjavanje bolesnih i ranjenih, i nastojanju da žene budu prihvaćene u redovima engleske Narodne odbrane kao aktivne učesnice. Oformila je medicinsku jedinicu sastavljenu isključivo od žena, organizovala njihovu obuku i čekala priliku da svoje umeće pokažu u praksi. Time počinje poglavlje njenog života posvećeno organizovanju pomoći u ratom zahvaćenim područjima – Belgiji, Francuskoj, a naročito na Balkanu. O svojim iskustvima napisala je nekoliko dela: *War and Women, From Experience in the Balkans and Elsewhere* objavljeno 1913. godine, traktat o pravima žena ispričan kroz angažman sa Ženskom jedinicom za zbrinjavanje bolesnih i

ranjenih na bugarskom frontu u Prvom balkanskom ratu. Zatim, *Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, prerađene dnevničke zapise iz 1915. godine, svedočanstvo iz Prvog svetskog rata o rukovođenju poljskom bolnicom i suzbijanju tifusa u Srbiji, otvaranju medicinskih dispanzera i povlačenju preko Crne Gore i Albanije, delo koje istovremeno predstavlja kulturološku studiju o jednom narodu pred velikim iskušenjima, antiratni apel i kao i prethodna knjiga, spis o potrebi izjednačavanja prava i priznanja žena u javnoj sferi delovanja. Ovo delo štampano je na engleskom jeziku 1916. godine, a preveo ga je na srpski Branko Momčilović 2016. godine pod naslovom *Plameni mač u Srbiji i drugde*. Autobiografiju je objavila 1935. godine pod nazivom *Miracles and Adventures*, kao i niz članaka u raznovrsnim publikacijama, a u poznijem životnom dobu pisala je o temi spiritualizma.

Empatija putem empirije

Po izbijanju Prvog svetskog rata, prvu bolnicu koja je koristila usluge Ženske jedinice za zbrinjavanje bolesnih i ranjenih Stobart je otvorila u Briselu, na poziv belgijskog Crvenog krsta. Međutim, ubrzo je uhapšena i sa svojim pratiocima proglašena za špijuna. Kazna koju su im odredili bila je streljanje u roku od dvadesetčetiri časa. Pri izricanju presude, nemački major je pojasnio da je ovo rat do uništenja, što Stobart navodi kao ključni momenat u kom je prepoznala suštinu duha militarizma. „Rat cilja da uništi ne ono što je loše već ono što je najbolje“ (Stobart, 2016: 20), i time poništi civilizaciju i napredak. Više puta u delu *Plameni mač u Srbiji i drugde* Stobart se priseća ovog majora i njegovih reči, i uzima ga za primer odsustva ljudskosti u čoveku, nasuprot čemu je empatija: „Empatija je glavni inhibitor ljudske okrutnosti: kad zadržimo prirodnu sklonost da saosećamo s drugim, onda možemo da s njim postupamo kao s Ono… Potiskivanje prirodne sklonosti saosećanja s drugima oslobađa okrutnost” (Goleman, 2008: 119). Uspevši da se spasu, Stobart i njeni pratioci vratili su se u Englesku, a zatim u misiju u Belgiju u Antverpen, a odatle u Francusku, u Šerbur. Kada je saznala za epidemiju tifusa u Srbiji, odlučila je da se vrati na Balkan. Kako navodi, nije mnogo razmišljala; bilo joj je jasno da je njena pomoć neophodna. Goleman tvrdi da „[i]z kognitivne perspektive, mi delimo mentalnu ‘predstavu’, skup slika, asocijacija i misli o nevolji [te] druge osobe” (Goleman, 2008: 64) tako da je empatično reagovanje Mejbel Stobart da sa jedinicom krene na mesto na kom je u tom trenutku najpotrebnija, empatija na nivou misaonog, racionalnog. Tek sa bližim upoznavanjem sa srpskim narodom i okolnostima u kojima se rat odvija, njena empatija dobija nijanse afektivne empatije.

Februara 1915. godine otputovala je u London gde je ostvarila saradnju sa Srpskim potpornim fondom i 1. aprila 1915. zaputila se iz Liverpula ka Solunu, i dalje ka Srbiji. „U aprilu je stigla bolnica misis Stobert, sastavljena isključivo od 50 žena

lekara i bolničarki, sa 55 šatora, 250 kreveta, tri automobila, dvojim bolesničkim kolima, dve kuhinje i drugom opremom“ (Mitrović, 2018: 155). Poverena joj je Treća jedinica Srpskog potpornog fonda. Organizovala je rad bolnice u Kragujevcu, vodila računa o nabavci i uspela da ostvari svoju zamisao o pomoći lokalnom stanovništvu otvaranjem šest dispanzera kraj puteva u Srbiji.

Stobart i članice njene Jedinice ratne dane provode u radu, u društvu lokalnih zvaničnika, vojnih predstavnika i ranjenika. O svima njima Stobart beleži pohvalne reči, i ne krije da su utisci pozitivniji nego što je očekivala, odnosno, da predrasude sa kojima dolazimo u novu sredinu često bivaju raspršene kada zaista upoznamo ljude oko sebe. Na to ona ukazuje u delu, poučavajući i čitaoca kroz didaktički momenat upućen saborcu:

Ali jedan naš Englez je s prezirom govorio o lenjosti srpskog vojnika, pa ga podsetih da se juče, kada je imao nevolju sa svojim konjem, zbog blata i kiše, naljutio za trenutak, pa ga upitah da li bi voleo da se o njegovom karakteru sudi na osnovu njegovog tadašnjeg ponašanja samo zbog male nevolje? Srpski vojnik je, pored takvih malih nevolja, patio zbog nevolja koje mi britanski ostrvljani možemo samo da zamislimo. Englez je za trenutak zaboravio sve to, i on se složi sa mnom da je držanje srpskih vojnika u svim ovim okolnostima sjajno (Stobart, 2016: 265).

Stobart nastoji da razume okolnosti u kojima se nalazi zajedno sa srpskom vojskom i narodom, i pokazuje veliku dozu tolerancije, čak i u trenucima koji podrazumevaju životnu ugroženost, kao što je potezanje pištolja u afektu ili pokušaj krađe medicinske opreme. U svakoj od takvih situacija ona nastoji da pokaže autoritet, ali sa dozom majčinskog praštanja i podučavanja drugih empatiji. „Za susrete koji im donose frustraciju, uče se sposobnosti gledanja na stvari iz sugovornikove perspektive – empatija je melem za srdžbu” (Goleman, 1997: 162).

Otvaranjem medicinskih dispanzera za potrebe stanovništva duž prometnih puteva i raskrsnica, jedinica je u potpunosti sagledala razmere stradanja nezaštićenih žena, dece i staraca, koje je do tada samo naslućivala; oni su umirali od bolesti, loših higijenskih uslova koji su pogodovali širenju zaraze, običnih rana ili infekcija. Jedinica Mejbel Stobart spasila je čitave porodice od gašenja, i smatra se da je kroz šest dispanzera prošlo oko 20.000 pacijenata koji nisu bili vojni obveznici (Stobart, 2016: 334). Stobart je zabeležila primere izlečenja, ali i bezuspešnih lekarskih pokušaja koji su imali tragičan ishod. Takođe, ona se upoznaje sa duhom seoskog naroda; sa njihovim verovanjima, nedelotvornim narodnim lekovima koji su ponekad i komični, poverenjem i zahvalnošću koje je narod pokazao prema lekarkama strankinjama, ali i pokušajima da se leče čak i kada to nije potrebno, jer su u dispanzeru uslovi povoljni, a sa druge strane, postala je stvar prestiža biti njihov pacijent. Ona zaključuje:

Nikada nije mnogo važno da li se ono ili ovo, ili nešto treće dešava; važan je način na koji se odnosite prema onome što se dešava. Ako imate ideal, sve što radite će izaći na dobro. Nije mnogo važno šta radite sve dok nešto radite. Nešto, čak i ako nije ideal, može voditi idealu, dok neaktivnost ne vodi ničemu. Jedina i stvarno kobna nesreća je ne raditi ništa (Stobart, 2016: 79).

Preplitanje kognitivnog i emotivnog u empatiji Mejbel Stobart

I pored velikih napora da sačuvaju ranjene vojnike i lokalno stanovništvo u životu, pravi izazov je tek bio pred Jedinicom Stobart. Na vesti da se vojska povlači, i narod je krenuo put Crne Gore i Albanije, a uz njih i Jedinica. Mejbel Stobart je ponuđena izuzetna čast da u činu majora predvodi jednu kolonu, što je prihvatila i uspešno sprovela u delo, sa minimalnim gubicima ljudstva i bez dezerterstava. Vojnici su je poštovali i slušali, a ona ih je zauzvrat bodrila i pokušavala da pronađe hranu, drva za ogrev, mesto za prenoćište i što bezbedniji prolaz kroz planinska bespuća. Njene misli su, kako se radnja odvija, poprimile nove nijanse; ona više ne iznosi podatke, ona i lično saoseća sa poražavajućom patnjom kojoj svedoči:

Kako mogu da s njima podelim ovaj bolan teret tuge? Mislim da iz mojih ušiju neće nikada iščeznuti zvuk škripanja kola, tandrkanje točkova teretnih kola, jer se u tom zvuku, dok sam ležala budna te noći, i tokom mnogih drugih noći, sa svakim okretanjem točkova mešala strepnja i jad koji su razdirali srce ove izgnane nacije (Stobart, 2016: 175).

Goleman navodi da „empatija povlači sobom izvestan stupanj emocionalnog zajedništva – što je preduslov za istinsko razumevanje tuđeg unutrašnjeg sveta“ (2008: 63). Empatija koju sada Stobart iskazuje i dalje je bazirana na racionalnom sagledavanju tuđe nevolje, ali je bogatija utoliko što i nju samu „povređuje kad vidi[te] da je neko povređen“ (2008: 63). Stobart naglašava da je ona sama nevažna, i da priče koje piše nisu beležene zarad toga da predstavi sebe. Prema Kin, lične nevolje i nisu predmet empatije u narativima (Keen, 2006: 208) pa makar oni bili i bazirani na stvarnim događajima. Stobart svojim bićem zaista oseća i prenosi na čitaoca očaj i beznađe u kom se našao neko drugi, i duboko saoseća sa tim, trudeći se da svojim aktivnostima pomogne koliko je u njenoj moći. Ubedljivost prvog lica njene naracije kao i prikazivanje unutrašnjih emocionalnih stanja i stanja svesti (Keen, 2006: 213) saboraca o kojima pripoveda čitaoca ne mogu da ostave ravnodušnim.

Jedna od najpotresnijih scena u knjizi je opis preminulih zarobljenika. Izdvojivši iz gomile mrtvih jednu nepoznatu priliku, autorka se fokusira na detalje; ta prilika prestaje da bude samo ukočen leš već nekada voljeno ljudsko biće. Stobart uključuje

sva čitaočeva čula u scenu koju posmatra i otkriva kroz nju besmisao gubljenja života u ratu:

Bilo je to za vreme epidemije tifusa a ja sam iznenada nabasala na otvoren grob. Bio je tri četvrtine ispunjen golim leševima. Bile su to žrtve tifusa. To su bili ratni zarobljenici i grob neće biti pokriven dok ne bude dovoljno mrtvih da ga ispune. Beše pala jaka kiša i tela su bila do pola u vodi, ali sam primetila jednog čoveka iznad drugih. Njegovo telo, dugačko, snažnih udova, bilo je celo otkriveno, ali njegovo lice, finih crta, ponosno nesvesno sramote, njegovo lice je bilo pokriveno – muvama, prljavim, muvama što sišu krv. Oko njegovih finih nozdrva, usta i poluotvorenih očiju, čučeći, zujeći, sišući, gurajući se za najbolje mesto – muve, muve, muve, i nikoga da ih otera. Samo su muve znale gde je on. Njegova majka ga možda zamišlja kao junaka, a on je bio – hrana za muve.

Noć je, u starom stilu, mogla da se nazove predivnom. Ali ima li slave na ovoj krvavoj zemlji? Zvezde na nebu su sijale; ali, da li su zvezde nebeske, i da li samozadovoljno žmirkaju, i žmirkaju i žmirkaju, i ništa više, kada su mogle da zapale nebo, sa million vatrenih tačaka srdžbe, pri ovim krvavim prizorima koje vide na zemlji.

A mesec – hladan, svirep, bezdušan, najpre skriven iza grmljavinskog oblaka – izronio je odjednom, osvetnički trijumfalno, da osvetli grob, da ne propustim ovaj užas. Upalio je svu svetlost da pokaže meni, jednoj ženi, da mi pokaže to, i druge neizrecive stvari. Brzo sam se udaljila, dok su mi suze pekle oči, srdita, proklinjući u srcu postupke koji dovode do ovakvih događaja. Ali sam se setila da je neoplakan – sam – i nje radi, njegove majke radi, vratih se i klekoh pored grobnice da prospem oko njega, kao što bi ona to učinila, misli ljubavi i, o Bože! Kako je teško bez Vere i Nade. „Ti nisi sam!" viknula sam glasno, da zvezde i mesec, i Bog, ako je blizu, čuju i shvate. „Nisi sam, jer srca svih majki sveta su s tobom – u tvom otvorenom grobu – i jednog dana će spasti tebe i sve njihove sinove od – muva" (Stobart, 2016: 314-315).

I pored toga što se u ratu podrazumeva podela na *Nas* i *Njih*, na *naše* i *neprijatelje*, Stobart uspeva da smrt vojnika suparničke vojske prikaže kao realnost koja je strašna i neprihvatljiva. „Ja–Ti pristup drugima omogućava da empatija prirodno pređe na sledeći korak, na akciju kojom ukazujemo brigu. Tad se socijalni mozak postavlja kao naš urođeni sistem za navođenje na velikodušnost, dobra dela i saosećanje" (Goleman, 2008: 307). Mrtvi vojnik je pre svega čovek, mladić, sin majke koju ona nikada neće sresti, ali sa čijim neiskazanim bolom ona već saoseća. Iako njegovu majku nikada neće upoznati, ona čini jedan hrišćanski akt samilosti, obasipajući grob nepoznatog mladića mislima ljubavi i utehe. Ona to čini za sve majke i sve pale vojnike, bez obzira kojoj strani pripadali, i time pojedinačnu smrt uzdiže na nivo univerzalnog. Jedna pojedinačna smrt je smrt Čoveka, kojoj god on strani pripadao;

besmislena, nepotrebna i korak ka udaljavanju od civilizacije. Empatija kakvu je Stobart osetila u sebi sadrži svu nemoć, bol, ali i srdžbu koju u ljudima izaziva pošast rata. Kako navodi Goleman,

[e]mpatija je temelj brojnih oblika moralnog prosuđivanja i djelovanja. Jedan od njih je i 'suosjećajni bijes' koji je John Stuart Mill opisao kao 'prirodan osjećaj osvete... potaknut intelektom i suosjećanjem primjenjivim na... onu bol koja nas pogađa pogađanjem drugih', Mill je to nazvao 'čuvarem pravde'. Još jedan slučaj u kojem empatija dovodi do moralnog djelovanja jest kada slučajan prolaznik osjeti poriv da nešto učini u korist žrtve; istraživanja pokazuju da što više empatije prolaznik osjeća prema žrtvi, to je vjerojatnije da će se umiješati (Goleman, 1997: 106).

Međutim, nisu svi ljudi podložni empatiji. U ratnim uslovima odsustvo empatije ponekad znači razliku između života i smrti, odnosno, golog opstanka porodice. Tako su putem članovi Jedinice, vojnici i narod nailazili na lokalce koji su im preskupo naplaćivali hleb ili seno za stoku. Stobart komentariše:

Danas smo videli jednu ženu koja je izlazila iz kuće s projom u rukama. Pojurili smo prema njoj i kupili je za 30 dinara (18 šilinga). Zar je čudo što su i ljudi, na stotine, ležali mrtvi ili na izdisaju kraj puta? Ali nisam nikada postala neosetljiva prema stvarima koje sam videla. Nasuprot, srce mi je postajalo nežnije i bila sam sve više ljuta na sistem svetske vlade koji dozvoljava ovim drugorazrednim anđelima da obmanjuju čovečanstvo i drže ga podalje od Drveta života, mašući plamenim mačem (Stobart, 2016: 265).

Stobart saoseća sa vojnicima, sa narodom, sa zvaničnicima koji ozbiljno razmatraju šta je najbolje činiti u datim okolnostima, sa članovima svoje Jedinice, ali ne obraća pažnju samo na ljude. Ona ne gubi iz vida patnju prirode, koja se ukazuje u svojim predivnim bojama i oblicima i predstavlja antitezu razaranju i sivilu pepela i blata. Takođe, u knjizi često ukazuje na stradanje životinja, naročito konja i volova koji nemo nose svoj teret i umorno sklope oči očekujući smrt u snegu. Primećuje i insekte koji nedužno stradaju pod kopitama na putu, ili žrtvu ovce koja će život izgubiti da bi se nahranio puk. Ona uspeva da sagleda situaciju iz perspektive drugoga i da je razume. Ova osobina činila ju je dobrim predvodnikom, organizatorom, pravim liderom koji vodi kroz sopstveni primer i time zavređuje poštovanje i poverenje svojih sledbenika.

Zaključak

Doprinos žena u Prvom svetskom ratu predmet je brojnih studija, sa naglaskom na aktivizmu koji je posledično doveo do društvenih promena poput priznavanja prava

ženama, kao što je pravo glasa. Primer takvog aktivizma možemo iščitati iz knjige Britanke Mejbel Stobart pod nazivom *Plameni mač u Srbiji i drugde*, u kojoj ona pripoveda o ratnim naporima medicinske Ženske jedinice za zbrinjavanje bolesnih i ranjenih poslate iz Velike Britanije u Srbiju kako bi pomagala vojsci u teškim uslovima prilikom izbijanja epidemije tifusa. Sagledavši situaciju na terenu koja je u potpunosti lišila lokalno stanovništvo lekarske pomoći, Jedinica je ubrzo proširila svoj program rada na lokalno stanovništvo otvarajući dispanzere, a potom prateći vojsku i narod prilikom povlačenja iz Srbije.

Sposobnost odbacivanja čovjekove koncentracije usmjerene na samog sebe i impulsa donosi društvene prednosti: time se otvara put empatiji, istinskome slušanju, sagledavanju situacije iz sugovornikove perspektive. Empatija, kao što smo vidjeli, vodi do brižnosti, altruizma i suosjećanja. Sagledavanje situacije iz tuđe perspektive razgrađuje stereotipe utemeljene na predrasudama i tako potiče tolerantnost i prihvaćanje razlika (Goleman, 1997: 94).

Autorka Stobart u potpunosti je posvećena svom humanitarnom cilju: očuvati život i olakšati patnju povređenima i bolesnima. Međutim, od početne kognitivne empatije koja je nju kao hrišćanku posvećenu altruizmu navela da se bavi ovakvim radom, mi kroz stranice njene knjige primećujemo da se od kognitivne, njena empatija preoblikuje u afektivnu empatiju. Ona upoznaje ljude sa kojima je, jednu novu kulturu, običaje, jezik, oseća duboko poštovanje prema težnjama srpskog naroda i saživljava se sa idealom slobode za koji je seljak-vojnik spreman da položi život. Ona počinje da oseća taj ideal kao deo sopstvenog ideala, težnju za pravednijim svetom. U trenutku kada su oba tipa empatije povezana u njoj kao autorki, čitalac se nepovratno uvlači u klupko empatije koju oseća ne samo prema akterima u knjizi, već i prema samoj autorki koja dostojanstveno podnosi nedaće rame uz rame sa ljudima koji su joj bili potpuni stranci. „Ali prava empatija i univerzalno saosećanje poručuju da dobrota nije samo za duhovno divljenje, već da označava čoveka kao istinski izuzetnog“ (Goleman, 2004: 42). Veličina njenog podviga ostala je zapisana u zvaničnim dokumentima prepiske vojnih i državnih zvaničnika Srbije, ogleda se u medaljama koje su joj dodeljene nakom rata u više država, najvišim srpskim odlikovanjima koja su po prvi put dodeljena strankinjama – Ordenom Belog orla, Ordenom Svetog Save i medaljom Crvenog krsta (Popović Filipović, 2013: 117-118; Popović Filipović, 2015: 189) i zvaničnim pozivima da poseti Srbiju u više navrata nakon završetka rata (Stobart, 1935: 366). Empatija koju je iskazala tokom izuzetno teškog perioda u istoriji našeg naroda nemerljiv je spomenik ljudskosti i značaju koji ima humanost na delu.

Autorka svoje svedočanstvo piše kako bi iskazala divljenje zbog hrabrosti jednog naroda da se suprotstavi destrukciji i ostvari ideal slobode, duboko saosećajući sa univerzalnom ljudskom patnjom i prenoseći poruku da dela pojedinaca podstaknuta empatijom nikada nisu zanemarljiva, već predstavljaju put ka boljoj budućnosti.

Reference

Goleman, D. (1997). *Emocionalna inteligencija* (D. Biličić, prev.). Zagreb: Mozaik knjiga.

Goleman, D. (2004). *Destruktivne emocije i kako ih možemo prevazići. Naučni dijalog sa dalaj-lamom. Zapisao Danijel Goleman* (I. Velimirac, prev.). Beograd: Geopoetika.

Goleman, D. (2008). *Socijalna inteligencija. Nova nauka o ljudskim odnosima* (J. Stakić i K. Vlatković, prev.). Beograd: Geopoetika.

Keen, S. (2006). A Theory of Narrative Empathy. *Narrative*, vol. 14, no. 3, pp. 207–236., doi:10.1353/nar.2006.0015.

Mitrović, A. (2018). *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Treće izdanje. Beograd: Službeni glasnik.

Popović Filipović, S. (2013). *Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpsko lekarsko društvo.

Popović Filipović, S. (2015). *Hrabrost između redova. Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*. Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković".

Stobart, S. M. (1913). *War and Women. From experience in the Balkans and Elsewhere*. London: G. Bell and Sons Ltd. Pristupljeno 12.01.2011. na http://www.archive.org/details/warwomenfromexpe00stobrich.

Stobart, S. M. (1935). *Miracles and Adventures. An Autobigraphy by M. A. St. Clair Stobart*. London: Rider&Co. Paternoster House, E.C. William Brendon&Son, Ltd.

Stobart, S. M. (2016). *Plameni mač u Srbiji i drugde* (B. Momčilović, prev.). Edicija Srbija 1914 – 1918. Beograd: RTS, Novi Sad: IK Prometej.

Milica Bulatović
milica.bulatovic.d@gmail.com
University of Belgrade, Faculty of Philology
https://orcid.org/0009-0000-8443-9931

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.070B

EMPATIJA I HANSENOVA BOLEST U SAVREMENOJ KNJIŽEVNOSTI: PERSPEKTIVA USMERENA NA ČOVEKA

Sažetak: Rad istražuje savremene književne prikaze lepre, poznate i kao Hansenova bolest, naglašavajući prelazak sa istorijskih narativa o prinudnoj izolaciji i stigmatizaciji ka empatiji i humanizaciji obolelih. Dok je lepra vekovima bila prikazivana kao bolest društvene marginalizacije i božanske kazne, moderna književnost je reinterpretira kao stanje koje, pored fizičkih posledica, duboko utiče na lični identitet, emocionalnu otpornost i borbu za prihvatanje. Ispituju se načini osporavanja tradicionalnih predstava o lepri u delima *Molokaj* Alana Brenerta i *Slatka pasta od pasulja* Durijana Sukegave i uočava isticanje tema dostojanstva, empatije i ljudske povezanosti. Oba romana osvetljavaju istu temu iz dve geografske i kulturne perspektive, prevazilaze istorijski stereotip lepre kao neizbežnog prokletstva i umesto toga prikazuju obolele kao složene likove sa težnjama, odnosima i sopstvenom voljom. Autori u prvi plan stavljaju psihološke i emocionalne borbe onih koji su pogođeni bolešću, pozivajući na empatiju, preispitivanje načina na koji društvo percipira i pamti ove pojedince. Kombinujući komparativnu književnu analizu sa istorijskim perspektivama o lepri, ovaj rad pokazuje kako savremena književnost menja razumevanje marginalizovanih iskustava. Na taj način doprinose široj kulturnoj promeni koja vraća glas istorijski marginalizovanim i stigmatizovanim subjektima, redefinišući lepru iz simbola izolacije u simbol otpornosti i zajedničke humanosti.

Ključne reči: lepra, Hansenova bolest, *Slatka pasta od pasulja*, *Molokaj*, leprozarijum

Abstract: EMPATHY AND HANSEN'S DISEASE IN CONTEMPORARY LITERATURE: A HUMAN-ORIENTED PERSPECTIVE

This paper examines contemporary literary representations of leprosy, also known as Hansen's disease, focusing on the shift from historical narratives of forced

isolation and stigmatization to the empathy and humanization of the afflicted. While leprosy has been depicted for centuries as a disease of social marginalization and divine punishment, modern literature reinterprets it as a condition that, in addition to physical consequences, deeply affects personal identity, emotional resilience, and the struggle for acceptance. It examines how traditional notions of leprosy are challenged in Alan Brennert's *Moloka'i* and Durian Sukegawa's *Sweet Bean Paste*, noting the emphasis on themes of dignity, empathy, and human connection. Both novels illuminate the same subject from two geographical and cultural perspectives, overcoming the historical stereotype of leprosy as an inevitable curse and instead portraying the sufferers as complex characters with aspirations, relationships, and a will of their own. The authors highlight the psychological and emotional struggles of those affected by the disease, urging empathy and questioning the way society perceives and remembers these individuals. Combining comparative literary analysis with historical perspectives on leprosy, this paper shows how contemporary literature is changing the understanding of marginalized experiences. These novels do not present leprosy only as a physical disease, but explore its connection with social injustice, personal redemption, and the enduring need for human empathy. In this way, they contribute to a broader cultural change that gives voice back to historically marginalized and stigmatized subjects, redefining leprosy from a symbol of isolation to a symbol of resilience and shared humanity.

Keywords: leprosy, leprosarium, Hansen's disease, *Sweet Bean Paste*, *Moloka'i*

Uvod

Termin *stigma* potiče iz grčkog jezika i u izvornom značenju upućuje na čin označavanja, urezivanja ili žigosanja. U antičkoj Grčkoj, ovaj izraz se koristio za telesne oznake koje su služile da otkriju nešto negativno i neobično u vezi s moralnim statusom pojedinca. Takvi znaci su se fizički nanosili na telo kako bi obeležili osobu kao roba, zločinca ili izdajnika – kao nekoga ko je „obeležen", ritualno okaljan i koga treba izbegavati, naročito u javnim prostorima (Goffman, 1963: 1).

Stigma koja prati lepru odavno je značajan faktor u društvenoj marginalizaciji osoba pogođenih ovom bolešću. Kroz istoriju, lepra je percipirana kao posebno stigmatizovana u odnosu na druge bolesti, uglavnom zbog društvenog, moralnog i religijskog značenja koje joj je pridavano. Ključni aspekt ove stigmatizacije potiče iz povezivanja lepre s biblijskim referencama, naročito s pojmom *Tsara'ath* (Gussow & Tracy, 1970: 426). Ovo pogrešno razumevanje poistovetilo je lepru s predstavama o nečistoći i božanskoj kazni, stvarajući dugotrajne društvene predrasude da su osobe s leprom moralno okaljane. Međutim, biblijski izraz

Tsara'ath je pogrešno preveden, što stvara probleme u razumevanju bolesti opisane u Knjizi Levitskoj. Tokom vremena, značenje pojedinih medicinskih pojmova se menjalo, što je dovelo do čestih zabuna između savremenog razumevanja lepre i izraza *Tsara'ath.*–Zaključno, ovaj termin se najbolje razume kao zbir kožnih oboljenja, a ne kao lepra.

Zabluda o „nečistoći" opstala je uprkos velikim medicinskim dostignućima. Kao rezultat toga, lepra i dalje izaziva strah i društvenu stigmu na načine na koje to druge bolesti ne čine. Pokušaj da se savremena medicinska stvarnost odvoji od ovih drevnih zabluda doveo je do nastojanja da se u 20. veku lepra preimenuje u Hansenovu bolest (Gussow & Tracy, 1970: 426). Ovim novim nazivom želelo se napraviti jasna distinkcija između fizičke bolesti i njenog simboličkog i mitološkog nasleđa, ističući da savremena lepra ima malo zajedničkog sa stanjem opisanim u drevnim tekstovima. Ipak, ovo preimenovanje imalo je ograničen uspeh u smanjenju društvene stigme (Gussow & Tracy, 1970: 425–426).

U ovom radu termini *lepra* i *Hansenova bolest* koriste se kao funkcionalni sinonimi. S jedne strane termin *lepra* se koristi u njegovom širem, kulturološkom i istorijskom značenju, od biblijskih predstava do savremenih književnih dela. S druge strane, kada se govori o medicinski preciznoj dijagnozi, koristi se termin *Hansenova bolest*, što je naziv za hroničnu bakterijsku infekciju uzrokovanu bakterijom Mycobacterium leprae.

Iako obično nije smrtonosna, bolest može dovesti do veoma vidljivih fizičkih deformacija i dugoročnih zdravstvenih problema ako se ne leči. Negativna percepcija lepre nije rezultat neznanja, već proizvod isprepletanih društvenih, religijskih i istorijskih okolnosti u mnogim zajednicama. Uprkos dostupnosti lečenja i uspešnoj kontroli bolesti zahvaljujući napretku nauke i javnog zdravlja, uporna stigma pokazuje koliki je izazov boriti se protiv duboko ukorenjenih kulturnih i simboličkih značenja. U svetlu takvog istorijskog opterećenja, ovaj rad istražuje na koji način savremena književnost doprinosi transformaciji društvenih predstava o lepri, prikazujući psihološke i socijalne posledice dugotrajne izolacije i diskriminacije obolelih, i kako se empatični narativ u savremenoj književnosti može koristiti kao sredstvo preispitivanja društvenih predrasuda i podsticanja saosećanja i razumevanja prema iskustvima obolelih.

Metodološki okvir rada zasniva se na kvalitativnoj komparativnoj književnoj analizi dva romana – *Molokaj* Alana Brenerta i *Slatka pasta od pasulja* Durijana Sukegave. Kroz komparativnu analizu ova dva dela, istražuje se kako autori osporavaju tradicionalne narative o stigmatizaciji, te kako humanizuju iskustva obolelih kroz likove, odnose i emocionalne procese. Polazi se od tematske analize oba romana, uz poseban akcenat na prikaz identiteta, društvene isključenosti i otpornosti likova obolelih od lepre. Istovremeno, rad se oslanja na istorijski i kulturni kontekst bolesti,

kao i na teorijski okvir koji uključuje pojam stigme i savremene pristupe marginalizaciji u književnosti. Cilj je da se pokaže kako književna obrada lepre doprinosi reinterpretaciji bolesti i pruža prostor za empatijsko razumevanje njenih nosilaca.

Nastanak i definicija žanra književnosti o lepri i njegov uticaj na japansku književnost

U članku Suzan L. Berns *Pretvaranje bolesti u identitet: Pisanje 'književnosti o lepri' u modernom Japanu* se razmatra kako je nastao književni žanr zasnovan na iskustvima obolelih od lepre koji su bili smešteni u japanske leprozarijume. Ovaj pravac, koji je postao značajan tokom 1930-ih godina, spojio je društveno-političke i medicinske teme tog vremena iz čega se izrodio jedinstveni književni pokret. Njegov uticaj na japansku književnost i šire kulturne diskurse je značajan, jer pokazuje kako bolest i identitet mogu da postanu centralne teme književnog izraza, i samim tim istražuju isključenost, patnju ali i izdržljivost i prilagodljivost čoveka. (Burns, 2004: 192)

Književnost o lepri se pojavila kao poseban žanr uglavnom zbog otvaranja nacionalnih leprozarijuma nakon donošenja *Zakona o prevenciji lepre* iz 1931. godine u Japanu. Taj zakon je nalagao doživotno zatvaranje obolelih, čime je dodatno ojačana stigma vezana za ovu bolest. Međutim, unutar tih institucija se rodila nova književna tradicija koja je izrasla kada su pacijenti počeli da pišu prozu u kojoj su delili svoja lična iskustva izolacije, patnje i psihološke posledice svojih dijagnoza. Termin *književnost o lepri* postao je prepoznatljiv zahvaljujući delima Hođo Tamia, stanovnika leprozarijuma. On je između 1935. i 1937. godine objavio niz kratkih priča u prestižnim japanskim književnim časopisima. Njegove priče, poput „Prva noć života" i „Porodica gubavaca", privukle su pažnju javnosti. Ove priče bavile su se životima i psihološkim borbama obolelih od lepre, dajući čitaocima uvid u svet koji je inače bio skriven iza zidova leprozarijuma. (Burns, 2004: 192) Ovaj žanr bio je obeležen dubokom introspekcijom, fokusirajući se na teme identiteta, egzistencijalne patnje i otuđenosti uzrokovane bolešću i izolacijom iz društva. (Burns, 2004: 193-194)

Književnosti o lepri je, svojom naglom ekspanzijom, imala širok uticaj na japansku književnost i društvo. Uvela je novi način pisanja u kojem su bolest i lična patnja bile centralne teme, omogućavajući autorima da istraže složene ideje vezane za stigmu, izolaciju i društvenu percepciju bolesti. (Burns, 2004: 202) Ovaj žanr je stvorio prostor u kojem su glasovi onih koje su bolesti marginalizovale mogli da se čuju, reflektujući šire kulturne anksioznosti u vezi sa zdravljem, čistoćom i

kontaminacijom, koje su bile prisutne u japanskom društvu tokom tog perioda (Burns, 2004: 206).

Nedavno oživljavanje interesovanja za ovaj žanr, posebno sa objavljivanjem *Collected Works of Hansen Disease Literature*, naglašava njegovu kontinuiranu relevantnost. Dok se Japan bude i dalje suočavao sa nasleđem svojih politika prevencije lepre i bude koristio slične metode u rešavanju novih problema, književnost o lepri ostaje snažan podsetnik na ljudsku cenu izolacije. (Burns, 2004: 202)

Izazovi destigmatizacije lepre: Teorijsko i književno istraživanje kroz roman *Slatka pasta od pasulja* autora Durijana Sukegave

Teorija destigmatizacije lepre ima za cilj da ospori i razgradi društvenu i kulturnu stigmu koja je dugo bila povezana sa ovom bolešću. U središtu ove teorije je tvrdnja da stigma u vezi sa leprom nije ukorenjena u medicinskoj stvarnosti bolesti, već u istorijskim zabludama, religijskim pogrešnim tumačenjima i društvenim strahovima. Istorijski gledano, lepra je bila viđena kao bolest koja simbolizuje moralnu nečistoću ili božansku kaznu, prvenstveno zbog njene pogrešne povezanosti sa biblijskim tekstovima i pojmom Tsara'ath, koji je spomenut na početku ovog rada. Ova povezanost je doprinela dugotrajnom shvatanju lepre kao stanja koje izoluje pojedince ne samo fizički, već i društveno i moralno. (Gussow & Tracy, 1970: 447) U romanu *Slatka pasta od pasulja*, ovo shvatanje lepre kao moralne kazne je opisano rečima protagonistkinje Tokue:

> *Božja kazna – tako su je zvali. Znaš, neki ljudi su čak govorili da je to kazna za grehe iz prethodnog života. Ukoliko bi je neko dobio, pozivani su policija i stručnjaci za javno zdravlje, nakon čega bi usledila opšta dezinfekcija. Bilo je grozno i za porodicu. Užasno su se stideli toga. (Sukegava, 2024: 103)*

Teorija destigmatizacije nastoji da razbije ove zablude promovisanjem tačnog razumevanja lepre kao izlečive, blago zarazne bolesti koja ne opravdava ekstremnu društvenu izolaciju i stigmatizaciju. Zagovornici ove teorije tvrde da je ispravljanje ovih nesporazuma putem obrazovanja, naučne komunikacije i inicijativa u oblasti javnog zdravlja ključno za smanjenje socijalne isključenosti sa kojom se suočavaju oboleli od lepre. Ključna komponenta teorije destigmatizacije je prepoznavanje da je stigma vezana za lepru često gora od same bolesti (Gussow & Tracy, 1970: 426). Proces destigmatizacije uključuje podizanje svesti o tome da mnoga drevna verovanja o lepri, poput njenih navodnih božanskih uzroka ili njene ekstremne zaraznosti, nisu podržana savremenim naučnim shvatanjem. Ova teorija polazi od toga da se širenjem tačnih informacija, društvene predrasude mogu preokrenuti, a poniženje koje su pacijenti sa leprom iskusili može biti ublaženo (Gussow & Tracy,

1970: 446). Međutim, teorija destigmatizacije se suočava s brojnim izazovima. Kritičari ove teorije tvrde da ona pojednostavljuje proces promene društvenih stavova, fokusirajući se pretežno na ispravke činjenica, a ne baveći se dubljim emocionalnim strahovima povezanim sa bolešću. Oni ističu da stigma nije samo rezultat neznanja, već i duboko ukorenjenih društvenih i psiholoških mehanizama koji se opiru promenama čak i pred novim informacijama. Kao takva, nastojanja za destigmatizacijom možda neće uspeti da izazovu značajne promene u društvenim stavovima ukoliko se ne pozabave kulturnim i emocionalnim aspektima stigme (Gussow & Tracy, 1970: 427-430).

U kontekstu savremene književnosti, teorija destigmatizacije snažno je odražena u romanu *Slatka pasta od pasulja*, koji osvetljava dugotrajnu borbu pojedinaca sa ukorenjenim pogledom na ovu bolest. Kroz narativ romana, ističe se lični i emotivni teret društvene stigme, uprkos potpunom izlečenju od fizičkih simptoma bolesti.

Kroz ovakva književna svedočanstva, teorija destigmatizacije dobija realan i slikovit prikaz, ilustrujući duboki jaz između medicinske stvarnosti i društvene percepcije, kao i dug put koji preostaje u procesu destigmatizacije bolesti poput lepre.

Književni prikaz društvene reintegracije obolelih od Hansenove bolesti kroz lik Tokue u romanu *Slatka pasta od pasulja*

Dugotrajna izolacija koju su doživeli pacijenti oboleli od lepre, tj. Hansenove bolesti, često u trajanju od nekoliko decenija u sanatorijumima, imala je duboke psihološke, društvene i duhovne posledice. U romanu *Slatka pasta od pasulja* bolest glavne junakinje medicinski je prepoznata kao Hansenova bolest, ali je društvo i dalje vidi kroz prizmu tradicionalne stigmatizacije povezane sa pojmom lepre. Time se i u romanu i u ovom radu ukazuje na jaz između medicinski precizne terminologije i duboko ukorenjenih kulturnih percepcija bolesti. Istorijski gledano, stigma u vezi sa leprom, tj. Hansenovom bolešću dovela je do sprovođenja prisilnih politika izolacije, koje su odvajale pojedince od njihovih porodica i društva, ostavljajući mnoge pacijente da se suoče sa životom u gotovo potpunoj osamljenosti. Ovaj period izolacije, često započet u adolescenciji ili ranoj odrasloj dobi, lišio je pojedince mogućnosti za socijalnu integraciju i lični razvoj, što je rezultiralo značajnim emotivnim i psihološkim opterećenjima (Yamao et al, 2016: 2).

Nakon povratka u društvo, pacijenti koji su patili od Hansenove bolesti suočili su se sa dvostrukim izazovom: borbom sa zaostalim posledicama same bolesti, uključujući fizičke posledice, i prevazilaženjem sveprisutne društvene stigme koja je definisala njihov život. Iskustva opisana u intervjuima sa starijim pacijentima, otkrivaju složen proces adaptacije, otpornosti i duhovnog oporavka (Yamao et al, 2016: 2). Tokom vremena provedenog u izolaciji, mnogi bivši pacijenti su prijavili

osećaj dubokog duhovnog bola, proizašlog kako iz fizičkog tereta bolesti, tako i iz psihološke traume društvenog odbacivanja (Yamao et al, 2016: 11). Međutim, proces izlečenja kod ovih pojedinaca bio je značajno oblikovan podrškom društvenih struktura unutar sanatorijuma, prirodnim okruženjem i uspostavljanjem smislenih ličnih odnosa.

Slično kao u romanu *Slatka pasta od pasulja*, zajednica unutar sanatorijuma Tenšoen, gde je Tokue živela, prikazana je kao samoodrživa mikro-zajednica koju su sami pacijenti izgradili zbog prisilne izolacije od društva. Sanatorijum nije bio samo medicinska ustanova, već čitav svet za sebe, gde su stanovnici štampali sopstveni novac, organizovali radionice i imali udruženja stanara (Sukegava, 2024: 146). Ova zatvorena zajednica pružala im je privid normalnog života, uprkos stigmi i izolaciji sa kojom su se suočavali.

Dok su bili izolovani od šireg društva, mnogi pacijenti su preuzimali vodeće uloge unutar sanatorijuma, u vidu organizovanja zajedničkih aktivnosti i pružanja podrške drugima. Ove uloge nisu samo nudile osećaj ispunjenosti i svrhe, već su pomagale pacijentima da očuvaju svoj identitet u trenucima kada su bili suočeni sa velikim nedaćama (Yamao et al, 2016: 3).

Međutim, reintegracija nije bila bez poteškoća. Mnogi bivši pacijenti su i dalje bili suočeni sa društvenom diskriminacijom. Uprkos ukidanju Zakona o izolaciji u Japanu 1996. godine, mnogi su ostali oprezni u pogledu ponovnog povezivanja sa svojim porodicama ili zajednicama, bojeći se ponovnog osećaja odbačenosti. Ipak, za one koji su ponovo uspostavili društvene veze, njihova iskustva su bila obeležena opreznim optimizmom, pokazujući izuzetnu otpornost i duhovnu snagu u procesu reintegracije u društvo (Yamao et al, 2016: 14).

Kada se napravi uporedna analiza sa romanom *Slatka pasta od pasulja*, bol koji je nanet decenijskom izolacijom i suočavanjem sa društvenom reintegracijom u romanu je ključni aspekt Tokueinog lika:

> *Bilo je prekasno. U trenutku u kome mi je rečeno da prvi put nakon mnogo decenija mogu da uđem u društvo i krenem iz početka, to je bilo preteško. Da sam oslobođena dvadeset godina ranije, možda bih uspela da napolju započnem novi život. Mnogo nas je bilo u takvoj situaciji, imali smo šezdeset i sedamdeset godina, i za nas je bilo prekasno. Nakon što smo doživeli radost slobode i boravka u svetu, otkrili smo da, što smo srećniji, to smo više osećali bol zbog izgubljenog vremena i života koji se ne mogu nadoknaditi. (Sukegava, 2024: 237)*

Još jedan značajan motiv u romanu *Slatka pasta od pasulja* je paralelni prikaz između fizičke i psihološke izolacije, koja se odvija kroz simbolične elemente poput kanarinca Marvija. Marvi služi kao snažan simbol izolacije i zarobljenosti, sličan sa iskustvima koje je doživela Tokue i drugi pacijenti u leprozarijumu. Marvijevo

zatočeništvo u kavezu, zbog povreda koje su mu onemogućavale da leti, odražava prisilnu izolaciju osoba obolelih od Hansenove bolesti. Baš kao što su Marvijeva fizička ograničenja uslovila njegovo zatočeništvo, tako su i pacijenti u sanatorijumu bili odsečeni od društva, ne samo zbog svoje bolesti, već i zbog društvene stigme. Zatočeništvo ptice u kavezu tako postaje proširena metafora za psihološki i emocionalni uticaj dugotrajne izolacije, obuhvatajući suštinu onoga što znači biti odsečen od ostatka društva. Ova paralela naglašava istraživanje romana o dugoročnim efektima stigme, zatočeništva i složenom odnosu između izolacije i identiteta u kontekstu Hansenove bolesti. Tokue objašnjava svoje razloge za puštanje Marvija u jednom od svojih pisama Sentaru. Opisuje kako, nakon što je čula Marvijevo uporno cvrkutanje i osetila njegovu čežnju za slobodom, više nije mogla da podnese da ga drži u kavezu. Tokue se osvrće na svoje iskustvo zatočeništva u sanatorijumu, napominjući koliko je patila jer nije smela da izađe napolje. Iz ovog razloga Tokue smatra da je nepravedno držati pticu, predodređenu na slobodu i letenje, zarobljenu u kavezu, baš kao što je i njena izolacija bila nepravedna zbog društvene stigme. Iako priznaje mogućnost da Marvi možda neće preživeti van ljudske zaštite, odlučuje da ga oslobodi, smatrajući da je njegova želja da iskusi svet jača od straha da neće moći pravilno i sigurno da leti.

Tokuein put ka reintegraciji u društvo je složen, ali umesto da bude ogorčena zbog svojih dugih godina isključenosti, ona pristupa svetu s dobrotom i strpljenjem. Njena otpornost leži u sposobnosti da očuva svoju ljudskost i dostojanstvo, uprkos pokušajima društva da je svede na status bivše pacijentkinje i obolele od Hansenove bolesti. Njena odluka da radi u prodavnici dorajakija predstavlja značajan korak u njenom povratku u društvo. Iako je svesna nelagodnosti vlasnice prodavnice i Sentarove početne nevoljnosti da je u potpunosti prihvati, ona ipak odgovara sa razumevanjem i empatijom, odbijajući da dozvoli da postupci drugih ljudi i njihove percepcije definišu njenu vrednost. Ova tiha snaga omogućava joj da istraje u uspostavljanju značajnih veza, što na kraju dovodi do toga da pridobije Sentarovo poverenje i prijateljstvo.

Kroz svoje postupke i interakcije sa drugim ljudima, ona pokazuje da društvena reintegracija nije samo u tome da je potrebno prihvatanje drugih, već i u očuvanju svog identiteta i ljudskosti. Upravo ova sposobnost da se suoči s predrasudama koje je prate i njena odlučnost da nastavi da živi autentično, naglašavaju teme otpornosti, ljudskog dostojanstva i snage saosećanja koje roman nosi.

Važan simbol u romanu predstavlja mesec, koji je korišćen kao metafora za prosvetljenje i promenu perspektive. Jedan od najznačajnijih trenutaka je kada Tokue prepričava svoj susret s punim mesecom, opisujući kako je to transformisalo njeno razumevanje života i smisla postojanja. Seća se kako je, tokom samotne šetnje u šumi pod punim mesecom, osetila dubok osećaj povezanosti sa svetom oko sebe.

Ovo iskustvo joj je pomoglo da se oslobodi unutrašnje borbe zbog izolacije u sanatorijumu i nemogućnosti da vodi ono što društvo smatra „korisnim" životom. Mesec joj je „šapnuo", pomažući joj da shvati da samo čin gledanja i doživljavanja sveta predstavlja smislen doprinos postojanju.

U svom poslednjem pismu Sentaru, Tokue se osvrće na svoj život, nudeći mudre reči koje nadilaze njene sopstvene borbe. Baš kao što puni mesec osvetljava tamu, Tokue pronalazi osećaj svrhe u samoj svesti o svetu oko sebe, prihvatajući ideju da život ima vrednost izvan konvencionalnih mera uspeha ili produktivnosti. Priznaje patnju koju je doživela zbog stigme svoje bolesti, ali izražava osećaj mira sa svojim postojanjem:

Počela sam da shvatam da smo se rodili kako bismo videli i čuli svet. I to je sve što ovaj svet želi od nas. Nema veze što nikad nisam bila nastavnica ili deo radne snage, moj život je imao smisla. (Sukegava, 2024: 233-235)

Kraj romana, koji donosi i iznenadnu smrt Tokue, predstavlja dirljiv zaključak koji naglašava glavne teme romana: duboku ljudsku povezanost, kao i jedinstvenost i vrednost svačijeg života. Iako je Tokue provela kratak vremenski period radeći u prodavnici dorajakija, njen uticaj nastavlja da odjekuje i posle smrti, ostavljajući trajni trag na one koji su imali sreću da je poznaju. Kroz svoju blagu istrajnost, dobrotu i mudrost, Tokue u svom poslednjem pismu podučava Sentara i čitaoca važnim lekcijama o empatiji, prihvatanju i lepoti života, čak i u suočavanju sa nedaćama. Njena smrt dodatno osnažuje poruku romana o inherentnoj vrednosti svakog pojedinca, bez obzira na predrasude sa kojima se suočavaju. Kroz jednostavan, ali dubok narativ, roman osvetljava načine na koje pojedinci mogu pronaći utehu i smisao čak i u svetu koji ih često marginalizuje i stigmatizuje.

Lepra na Havajima: Roman *Molokaj* Alana Brenerta

Lepra, tj. Hansenova bolest, poznata među starosedeocima Havaja kao *bolest koja razdvaja porodice*, predstavljala je i medicinsku i društvenu vanrednu situaciju tokom 19. veka. U pokušaju da zaustave širenje bolesti, vlasti su uvele mere izolacije obolelih, što je 1865. godine dovelo do osnivanja kolonije za leprozne na ostrvu Molokaj. Politike izolacije na Havajima stupile su na snagu donošenjem Zakona iz 1865. godine o sprečavanju širenja lepre, prema kojem su pacijenti sa simptomima bolesti nasilno premeštani na ostrvo Molokaj. Iako je izolacija bolesnika bila uobičajena praksa tog vremena, ona je bila u dubokom sukobu s havajskim kulturnim vrednostima, koje su naglašavale porodično jedinstvo, a ne razdvajanje (Inglis, 2009: 104).

Globalni strah od lepre dodatno je podstakao ovu izolacionu politiku. Većina zapadnjaka je bolest smatrala visoko zaraznom, gotovo srednjovekovnom po svom

užasu. Nasuprot tome, Kānaka Maoli (starosedeoci Havaja) nisu posmatrali bolest isključivo kao biološku pojavu (Inglis, 2009:106). Njihovo razumevanje bolesti, uključujući lepru, poticalo je iz verovanja o narušavanju duhovne ravnoteže ili kršenju svetih zakona poznatih kao ***kapu***. Zbog toga su karantinske mere koje su razdvajale obolele od njihovih porodica bile ne samo naučno neutemeljene, već i duboko neprihvatljive za lokalnu kulturu (Inglis, 2009: 114):

Ubrzo je bolest dobila i drugo ime: „bolest koja razara porodice". „Neki kažu da ma'i pake utiče na naše ljude neproporcionalno", rekao je pastor, „pošto Havajci izuzetno cene porodicu i zajednicu i radije skrivaju leproznog prijatelja ili rođaka nego da ga vide prognanog. Drugi prosto krive lošu higijenu – previše šaka jede iz iste drvene činije. Ali tu možda postoji nešto više." Prostrelio je svoju pastvu upiljenim pogledom. „Ima onih, zaista, koji kažu da je lepra više nego samo fizička bolest; da je podjednako moralno oboljenje.

Neki ljudi od medicine – uključujući pokojnog lekara molokajskog leprozorijuma, doktora Džordža Fiča – veruju da je lepra u stvari četvrti stadijum venerične bolesti. Sifilis vremenom postaje lepra. Sifilis je bio velika bolest naše nacije u prvim godinama ovog veka; a sada je ova bolest, koja se rađa iz nečistoće i nemorala, postaje još smrtonosnija, i to tako da preti da istrebi naš narod!" (Brenert, 2019: 37)

Roman ***Molokaj*** donosi potresnu i dirljivu priču o Rejčel Kalami, sedmogodišnjoj devojčici koja krajem 19. veka odrasta na Havajima. Na samom početku romana, njenom ujaku se dijagnostikuje lepra i on biva nasilno odveden u izolovanu koloniju, čime se na brutalan način prekida njegova veza sa porodicom i zajednicom. Rejčel takođe prisustvuje nasilnom odvođenju obolelih, ne shvatajući zbog čega odvajaju bolesne od svoje porodice i zajednice:

„Mai pake", izgovorio je Kimo tiho.

„Šta?", pitala je Rejčel.

„To su leprozni, ludice", rekla joj je Sara. „Idu na Molokaj."

„Šta je to leprozan?"

Neko iz gužve bacio je cvetni venac lei u vodu, ali za razliku od legende nije bilo verovatno da će se bilo ko od ovih putnika ikad vratiti u Honolulu.

„Bolesni su, bebo. Mnogo su bolesni", objasnila je mama. Rejčel nije razumela. Ljudi nisu izgledali bolesno; nisu izgledali mnogo drugačije od bilo koga sa druge strane barikade.

„Ako su bolesni", pitala je Rejčel, „zašto se neko ne stara o njima?"

Niko joj nije odgovorio; ta reč, leprozan, visila je i dalje u vlažnom vazduhu, a Doroti je zarila prste u Rejčelina ramena i okrenula je od Mokolija. (Brenert, 2019: 22)

Nedugo zatim, Rejčel na butini primećuje crvenu fleku, trenutak koji će zauvek promeniti njen život. Njena majka, obuzeta strepnjom, pokušava da prikrije bolest i leči je u tišini, nadajući se da će sve proći samo od sebe: „To ne može biti, ne njena Rejčel, ona ne može imati ma'i pake – zar ne? Je li u pitanju nešto drugo, bilo šta drugo?" (Brenert, 2019: 30)

Ipak, kako simptomi postaju sve izraženiji, Rejčel biva odvedena u bolnicu na pregled. Najpre se leči u zdravstvenom centru Kalihi u Honoluluu, ali nakon što nalazi potvrde prisustvo Hansenovih bacila, donosi se konačna i neizbežna odluka: Rejčel mora biti premeštena u koloniju na ostrvu Molokaj. Tamo je očekuju bolne injekcije i iscrpljujući tretmani, koji uključuju i primenu tradicionalne havajske medicine, ali još više od fizičke patnje, suočava se sa razdvajanjem, tugom i potragom za smislom i pripadanjem u svetu koji ju je odbacio.

Roman se ne fokusira samo na fizičku bolest, već i na društvene i istorijske dimenzije izolacije i diskriminacije. Tokom romana, pratimo Rejčelino odrastanja, kako stiče i gubi veze, pa čak pronalazi i ljubav. Brenert umetnički popunjava praznine u istorijskom pamćenju, i ističe psihološke posledice reintegracije bivših pacijenata, koji, iako sada označeni kao „izlečeni", morali su da se suoče sa društvom koje ih je i dalje odbacivalo. Rasprave iz tog perioda o tome da li je bolest božja kazna, polno prenosiva ili posledica loše higijene, ukazuju na duboko ukorenjena mišljenja i preplitanje medicinskih i društvenih shvatanja. Pacijenti su nasilno otrgnuti od porodica, izloženi bolnim i često beskorisnim tretmanima, i potom prepušteni društvenoj i porodičnoj izolaciji. Upravo je zbog toga *Molokaj* savremeno književno delo koje vraća ljudskost obolelima, prikazujući ih kao osobe sa snovima, emocijama, teškoćama, prijateljskim i ljubavnim odnosima i snagom da prežive sve nepravde.

Za razliku od ranijih narativa koji su lepru poistovećivali sa duhovnim i moralnim padom, *Molokaj* ističe otpornost i ljudskost obolelih. Roman jasno poručuje da bolest nije moralna osuda, već istorijska realnost, istovremeno kritikujući kolonijalne medicinske politike koje su produžavale patnju (Norton, 2007: 173).

Zaključak

Lepra je u srednjovekovnoj književnosti predstavljala višeslojni simbol, istovremeno bolest i metaforu moralne iskvarenosti, često tumačenu kao Božju

kaznu za greh (Canalis & Ciavolella, 2021: 47). Kroz primere poput Tristana i Izolde ili legendi o krvi koja leči, lepra postaje narativno sredstvo za prikazivanje društvene isključenosti, žrtve i moralnog iskušenja (Canalis & Ciavolella, 2021: 31–32). Lik leproznih simbolizuje granicu između poretka i haosa, čistog i nečistog, i koristi se za kritiku društvenih i političkih devijacija. Savremena književnost, nasuprot tome, nastoji da razgradi stigmu, pomerajući fokus sa greha i kazne ka empatiji i razumevanju obolelih. Iako su se stavovi i pristupi u medicinskoj nauci značajno promenili, ostaci prošlih praksi i dalje opstaju u različitim oblicima, u ovom slučaju, kroz ostrakizam, izolaciju i odbacivanje. Društvena stigma povezana s leprom i danas je veoma prisutna. Nasuprot tome, savremena književna dela deluju kao sila razgradnje, osuđuju diskriminaciju i podstiču empatiju prema osobama pogođenim leprom, prikazujući njihove živote i borbe, a istovremeno nastojeći da razbiju ukorenjene zablude o lepri, koje su decenijama doprinele patnji marginalizovanih ljudi.

Primeri sa Havaja i iz Japana pokazuju da stigma lepre nije nešto urođeno ili prirodno, već društveno konstruisano kroz specifične socio-političke fenomene. Obe sredine bile su izložene institucionalnim i kolonijalnim silama koje su raspirivale predrasude i pretvorile medicinsko stanje u sredstvo društvene isključenosti. Politike zasnovane na institucionalizaciji i prisilnoj izolaciji nisu samo odražavale tadašnja popularna uverenja, već su ih aktivno štitile i održavale. Tokom decenija, stigma se utkivala u društveno tkivo kako bi potisnula i zamenila stvarnu sliku o obolelima. Rešavanje ovog problema zahteva više od medicinskog napretka i osvešćivanja – nužan je višeslojan pristup koji uključuje temeljnu analizu društva i narativa koji ga oblikuju. Kao i sve druge stigme, stigma u vezi sa leprom se može prevazići kroz obrazovanje i književnost, kao središte svake kampanje za društvenu reintegraciju obolelih. Javni narativi se upravo mogu transformisati putem književnosti. Osobe pogođene leprom ne treba prikazivati isključivo kao tragične likove, već kao svesna ljudska bića sa snovima, strastima i željama. Književna dela koja ističu dostojanstvo, samopotvrđivanje i mogućnost ponovnog uključivanja u društvo imaju moć da informišu čitaoce i motivišu ih da odbace zastarele predrasude.

Gledajući u budućnost, ostaje izazov potpune integracije obolelih u društvo, ne samo kao onih koji su prebrodili teške okolnosti, već i kao ljudi koji dele ista svakodnevna, obična svojstva kao i svi ostali. Ostvarenje ovog cilja zahtevaće više obrazovanja javnosti, kulturnog delovanja i promišljene politike, kako bi se temelji podele i diskriminacije zamenili inkluzijom i dobrotom. Samo kroz duboke društvene promene moguće je potpuno iskoreniti preostalu stigmu lepre i omogućiti obolelima da bez diskriminacije ponovo zauzmu mesto u zajednicama kojima oduvek pripadaju.

Reference

Brenert, A. (2019). *Molokaj: Zatočenica raja* (M. Jovanović, prev.). Beograd: Vulkan izdavaštvo.

Burns, S. L. (2004). Making illness into identity: Writing "leprosy literature" in modern Japan. *Japan Review*, 16, 191–211. https://www.jstor.org/stable/25791284

Canalis, R. F., & Ciavolella, M. (Eds.). (2021). *Disease and disability in medieval and early modern art and literature*. Brepols Publishers. https://doi.org/10.1484/M.CURSOR-EB.5.119615

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Prentice-Hall.

Gussow, Z., & Tracy, G. S. (1970). Stigma and the leprosy phenomenon: The social history of a disease in the nineteenth and twentieth centuries. *Bulletin of the History of Medicine*, 44(5), 425–449. http://www.jstor.org/stable/44450797

Inglis, K. A. (2017). Nā hoa o ka pilikia (Friends of Affliction): A sense of community in the Molokai leprosy settlement of 19th century Hawai'i. *The Journal of Pacific History*, 52(3), 287–301. https://doi.org/10.1080/00223344.2017.1371223

Norton, S. A. (2007). Book review of Moloka'i by Allan Brennert. *Journal of the American Academy of Dermatology*, 56(1), 173–174. https://doi.org/10.1016/j.jaad.2006.06.015

Sukegava, D. (2024). *Slatka pasta od pasulja* (B. Stamenković, prev.). Beograd: Vulkan izdavaštvo.

Yamao, H., et al. (2016). Spiritual well-being of aging Japanese survivors of Hansen's disease: How do individuals live energetically despite having experienced extreme situations? *Journal of Comprehensive Nursing Research and Care*, 1(105). https://doi.org/10.33790/jcnrc1100105

Nina Savčić
nina.savcic@gmail.com
Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja
https://orcid.org/0009-0001-5746-0492

Originalni rad, DOI: 10.46793/LLE25.083S

STATUS IMENICE „IZAZOV" I KOMUNIKATIVNE POSLEDICE RASPROSTRANJENE UPOTREBE

Sažetak: U radu se analiziraju primeri određenih funkcionalnih stilova gde je upotrebom imenice *izazov* pokriven onaj deo značenja koji bi pripadao jedinicama leksičko-semantičke grupe čiji bi predstavnik bila imenica *problem* (kriza, prepreka). Izbegavanjem negativno markiranih, samo delom sinonimnih leksema, postavlja se pitanje komunikativnih posledica, budući da se tako inhibira adekvatan odgovor učesnika u komunikativnom aktu i empatija koja bi bila autentična reakcija na drugačije formulisan iskaz. Ovakva se praksa javlja često u političkom diskursu, kao i u tekstovima časopisa namenjenih pre svega ženama, ali i u običnom govoru koji trpi njihove uticaje i sledi savete. Takođe, objašnjava se termin „fazičnost" kojim se mogu opisati trendovi evropeizacije ili globalizacije jezika, u ovom slučaju rečnika, a koji se odnosi na gubljenje jasnih, striktnih granica (ovde u domenu leksikologije i semantike), što je predmet fazi lingvistike. U radu se oslanjamo na leksičke definicije koje su navedene u RMS (Rečnik Matice srpske).

Ključne reči: izazov, empatija, problem, politički diskurs, publicistički funkcionalni stil

Abstract: THE STATUS OF THE NOUN *CHALLENGE* AND THE COMMUNICATIVE CONSEQUENCES OF ITS WIDESPREAD USE

This paper analyses examples of certain functional styles, where the use of the noun "challenge" covers the part of the meaning which should be expressed by units of the lexical-semantic group represented by the noun "problem" (crisis, obstacle). Avoiding negatively marked and only partly synonymous lexemes poses the question of communicative consequences since it inhibits any adequate response from the participants in a communicative act as well as empathy, which should provide authentic reaction to the differently formulated statement. This practice appears frequently in political discourse, as well as in the texts published in women's journals, but it can also be found in ordinary speech, which is prone to influences

and advised by the former. Additionally, the paper explains the term 'fuzziness,' which can be applied to describe the trends of Europeanizing or globalizing languages, or their vocabularies in this case, and which refers to the loss of any clear and strict boundaries (in the realm of lexicology and semantics), which is in turn a subject of fuzzy linguistics. The paper relies on lexical definitions provided by the Dictionary of Matica srpska.

Keywords: challenge, empathy, problem, political discourse, publicistic functional style

* * * * *

Na samom početku, važno je obratiti pažnju na to kako je leksema *empatija* definisana u jednotomnom Rečniku Matice srpske (RMS). Njena leksička definicija glasi: „uživljavanje u prošlost, prenošenje pojmova i odnosa iz prošlosti u sadašnjost" (RMS, 2011: 337). Isti izvor donosi definiciju lekseme *saosećanje*: „osećanje razumevanja za tuđu žalost, nevolju, nesreću, sudelovanje u nečijoj žalosti, saučešće" (isto: 1170). Mali oksfordski rečnik engleskog jezika ima drugačiji opis pojma *empatija*, bliže našem razumevanju ove lekseme. Tu je empatija: „sposobnost da se razumeju i dele osećanja drugog", dok je saosećanje (*sympathy*): „osećanje žaljenja i tuge zbog nečije nesreće". Slično nalazimo i u Internacionalnom rečniku engleskog u izdanju Univerziteta u Kembridžu. *Empatiju* prati sledeća leksička definicija: „sposobnost da se podele nečija tuđa osećanja ili da se zamisli kako bi bilo u njihovoj situaciji", a *saosećanje* se opisuje kao: „razumevanje i briga zbog nečije patnje".

Ovi se pojmovi ne definišu konzistentno u rečnicima, što dovodi do nekonzistentne upotrebe. Iako navedeni pojmovi mogu donekle da se nazovu sinonimima, oni to nisu. *Empatija*, „...koja nije posebna emocija, već specifična sposobnost neposrednog iskušavanja tuđeg emocionalnog iskustva" (Živanović, 2019: 112) i *saosećanje* dva su različita fenomena. Tako već na prvom koraku, kako možemo da vidimo, dolazimo do nekoliko pitanja, ili izazova: zašto rečnici prenose toliko različite opise leksema, gde se u živom jeziku izgubio istorijski element koji je bio važan u definiciji u RMS, kako koristiti u komunikaciji izraze kojima ne znamo precizno značenje, kako se razumeti i kako nejasan leksički opis utiče na nas i naše odnose prema svetu oko nas?

Igor Živanović (Živanović, 2019) objašnjava pojam *empatije* i naglašava njen značaj za opstanak ne samo čoveka već i onih životinja koje su sposobne za empatiju. „Ako *A* posmatra *B* i *B* je u stanju *F*, onda je u *A* automatski proizvedeno slično ili isto osećanje" (Živanović, 2019: 114). *Empatija* je, znači, sposobnost osobe (*A*) da se stavi *u kožu* ili *u cipele*, kako volimo da kažemo, druge osobe (*B*). *A* može da razume kako se *B* oseća ili čak da oseti isto, čovek ima, dakle, mogućnost/kapacitet da doživi emocionalno stanje koje je prikladnije za osobu koju posmatra nego za njega samog

u situaciji ili u stanju u kome je u datom trenutku. U osobi koja posmatra stanje druge osobe automatski se stvori reakcija na stanje posmatrane osobe, takoreći osoba koja posmatra osetiće da se i sama nalazi u stanju posmatrane osobe (Živanović, 2019). Ovo je važno za adaptivnu vrednost čoveka.

Jedinke koje imaju sposobnost da reaguju strahom na opaženi strah imaju veću šansu za opstanak od onih koje reaguju samo na zastrašujući nadražajni strah (Živanović, 2019). Deljenjem istog koda i učešćem u komunikaciji dobijamo informacije koje su od egzistencijalnog značaja. Tako empatiju možemo da vidimo kao bazični oblik međusobnog povezivanja.

Međutim, ovakav vid empatije samo je jedan od mogućih. Ljudi imaju potrebu da se distanciraju od emotivnih reakcija koje prave nelagodu, te posežu za mehanizmom koji uključuje više kontrole, razmišljanja i pokušaj da se napravi otklon. Tako je naredni stupanj koji je više kognitivni nego izvorno emotivni onaj u kome smo u stanju da posmatramo osobu i osetimo *saosećajnu zabrinutost* (Živanović, 2019), te da pokušamo da je umirimo, ali na način na koji bismo to učinili za sebe.

U razgovorima o saosećanju i empatiji, koje su pokrenuti ili gledanjem i slušanjem (korišćenjem neverbalnih kodova) ili upotrebom jezika (korišćenjem verbalnog koda), otvara se i pitanje o moralu, budući da „... moralno rasuđivanje i ponašanje nije moguće bez značajnog uticaja emocija, to jest bez adekvatnih emocionalnih odgovora na patnje i nedaće drugih ljudskih bića." (Živanović, 2019: 112)

Treći vid reakcije na stanje drugog je potpuna kognitivna kontrola. Tada zauzimamo određenu perspektivu i postupamo u skladu sa njom. Za temu ovog rada, upravo je ovaj treći opisani stepen reakcije na emotivno stanje drugog važno.

Razmišljanje o empatiji kao psihološkim efektima u komunikaciji nije novo u nauci o jeziku. Pojam empatije su uveli u jezička razmatranja Susumu Kuno i Etsuko Kaburaki (Susumu & Etsuko Kaburaki, 1977) u drugoj polovini XX veka. Oni su koristili metaforu *snimanja* kako bi osvetlili empatijsku vezu između govornika i osobe iz čije se vizure posmatra radnja koju opisuje rečenica. Naglašavaju na samom početku da se nekada ova veza ostvaruje na veoma suptilne načine i daju primer koji to ilustruje. Kako bismo preneli informaciju o događaju koji govori o tome da je čovek sa imenom Džon udario svoju suprugu Meri, možemo se postaviti na različite pozicije i sa njih *snimati* situaciju.

1. a) Džon je udario Meri.

   b) Džon je udario svoju suprugu.

   c) Merin muž ju je udario.

2. a) Meri je udarena od strane Džona.

   b) Džonova supruga je udarena s njegove strane.

   c) Meri je udarena od strane svog supruga.

Autori objašnjavaju sve pojedinačne primere u skladu sa svojim konceptom metaforično predstavljenim okom kamere. Rečenicu 1. a) vrlo verovatno je izrekao objektivni govornik. Kamera je bila postavljena podjednako udaljena od oba saučesnika u događaju. S druge strane, u primeru 1. b) događaj je *snimljen* iz Džonovog ugla, što nam govori činjenica da je govornik imenovao Džona kao Džona, a Meri kao njegovu suprugu. Obrnuto je u slučaju 1. c) gde je kamera postavljena bliže Meri. Poslednje dve rečenice pokazuju kako govornik (enkoder) može da zauzme poziciju kada izveštava o nekom događaju.

U primeru označenom sa 2. a) predstavljen je i stav enkodera prema učesnicima događaja. Autori su ovakav stav nazvali *pasivizacija* jer se govornik približio objektu radije nego subjektu događaja. Oni *koncept empatije* postavljaju u svoj koncept snimanja. „Empatija je identifikacija govornika u različitim stepenima (od nivoa 0 do 1) sa osobom koja učestvuje u događaju koji opisuje u rečenici" (Susumu & Etsuko Kaburaki, 1977: 629). Tako i razlikuju empatiju od saosećanja, jer je u rečenici 1. b) govornik osetio saosećanje prema Meri, ali je u empatijskom odnosu prema Džonu.

Kuno i Kaburaki govore o dve mogućnosti: govornik je objektivan i samo prenosi informaciju i govornik zauzima određenu poziciju koja je bliža jednom od učesnika u događaju, on *snima situaciju* sa određene pozicije i identifikuje se u nekom stepenu sa jednim od učesnika događaja.

Od srbista se temom empatije bavila Milka Ivić, ali je kod nje akcenat bio na empatijskim efektima kod upotrebe, odnosno odsustva upotrebe zavisnog člana sintagme *jedan čovek/dečak/đak,* dakle izraza *jedan* koji se u ovakvim sintagmama, prema mišljenju autorke, ne može smatrati neodređenim članom kao i empatijskim rezultatima upotrebe ovog izraza uz naziv „ljudskog stvora ... u bilo kojoj sintaksičkoj poziciji osim predikatske" (Ivić, 1995: 208), budući da se izraz *jedan* uz predikatsku imenicu ostvaruje u izrazito ekspresivnoj funkciji: „Ti si jedan bezobraznik"; „Ona je jedna nesrećnica" (isto: 208). Ivić se osvrnula i na razmišljanja o empatiji Kuna i Kaburaki i dala svoje primere kada se empatija konceptualizuje kao *snimanje*. Ako kažemo: *Jova je od Milana kupio kola* mi smo u nekom smislu usvojili Jovinu tačku posmatranja, dok smo u primeru *Milan je Jovi prodao kola* opet na neki način *snimili* sadržaj rečenice iz Milanove perspektive (isto: 206-207).

Razumljivo je da su emotivne reakcije na rečeni/rečenični iskaz pratilac komunikacije. Upravo, nekad baš zbog takvih efekata, u komunikativni čin i

stupamo. Nekad je, dakle, namera govornika da provocira ili izazove emotivnu reakciju kod sagovornika. U takvom procesu – procesu komunikacije – često dolazi do različitih manipulacija. Posebno je potreba za manipulacijom rečima/verbalnim jezikom uopšte vezana za određene funkcionalne stilove iako je moguće na neki način da se nađe u svim, pa i u naučnom stilu. Duška Klikovac upozorava da je birokratski jezik, koji je pre svega ušao u politički diskurs, a zatim se proširio na ostale funkcionalne stilove, usvojen i u naučnom stilu, iako bi on trebalo da bude objektivan, logičan, tačan, sažet, lišen dvoznačnosti (Klikovac, 2008). Ona navodi karakteristike birokratskog jezika i ističe da je on sredstvo manipulacije (Klikovac, 2008: 49), te da nijedna njegova osobina nije slučajna jer je skrojen kako bi manipulisao.

Možemo da uspostavimo korelaciju – što je birokratizacija jezika intenzivnija, to je veće odstupanje od neposrednog govora i kvalitetnog kontakta. Tako izabrane reči imaju ulogu da primaoce poruka ostave da lutaju i pipaju u mraku, a zatim da od strane enkodera sugerisano značenje i prateće konotacije prihvate, budući da se on predstavlja kao kompetentan.

Rodžer Braun (Brown, 1958), sredinom prošlog veka, ukazao je na to da jedna reč može da se zameni drugom sa relativno istim značenjem. On se u tekstu „How shall a thing be called" bavio time kako se deci otkriva odnos između objekata i njihovih naziva. Braun navodi primer: *the dime*, može biti i *money*, ili *metal object*. Govorimo o istom entitetu našeg sveta, ali različitim ga nazivima obeležavamo. Ipak, u svim tim nazivima postoji razlika. Recimo razlika između *računovođe* i *radnika u računovodstvu* ili *zaposlenog u računovodstvenom odeljenju* nije u referenu. To je jedna ista osoba na koju se izraz odnosi. Ipak, administrativno (birokratsko) odelo koje su dobile dve poslednje sintagme govore o razlikama. Prema njima samo jedna leksema – *računovođa* – deluje neprofesionalno, skromno, nestručno, kao da je u pitanju računovođa nižeg ranga.

U komunikativnom aktu u kom učestvuju govornik i sagovornik (ili više njih) svi obavezno dele isti kod, iako ne dele idiolekt ili pripadaju različitim sociolektima. Putem svesnog i pažljivog odabira leksema pošiljaocu poruke – enkoderu – stoje na raspolaganju sredstva kojima se kod dekodera – primaoca poruke – mogu postići raznovrsni komunikativni efekti (Prćić, 2008). Važno je istaći da nameravano značenje, ono koje enkoder prilikom uobličavanja poruke ima nameru da prenese, uz komunikativni efekat, može da se razlikuje od protumačenog značenja, onog koje dekoder pri interpretiranju poruke uspe da protumači. To nas dovodi do opsega primene. Opseg primene jedne lekseme jeste njena globalna primenljivost u pojedinim komunikativnim situacijama (Prćić, 2008: 38). Ovo nas sad vodi do razgovora o funkcionalnim stilovima, ali uz obavezno zadržavanje pažnje na pomenute namere enkodera ili, drugim rečima, govornika.

Kako bi jedna leksema bila adekvatno korišćena sa aspekta komunikacije, važno je već pomenuto znanje o jeziku svih učesnika u komunikaciji. Ovo podrazumeva kodnu kompetenciju i komunikativnu kompetenciju (Prćić, 2008). Već smo napomenuli da je važno da svi učenici u komunikativnom činu poznaju kod – jedinice jednog jezika i pravila za njihovo kombinovanje. Komunikativna kompetencija podrazumeva adekvatan odabir leksičkih jedinica, koje se prema konvencijama zajednice smatraju primerenim određenoj komunikativnoj situaciji i sposobnost prilagođavanja različitim komunikativnim situacijama putem promene koda (Prćić, 2008).

Pridržavajući se pisanih ili podrazumevanih pravila, komunikaciju prilagođavamo komunikativnoj situaciji. Nećemo koristiti isti rečnik u razgovoru sa svojim vršnjacima na zabavi i u javnosti (na skupovima, konferencijama, pred kamerama). Međutim, iako se uglavnom držimo pravila za izbor leksema koji diktira situacija, dolazi do „curenja", do prodiranja leksičkih jedinica, ali i viših jedinica jezika, iz jednog u drugi funkcionalni stil, ili diskurs.

Pojmom *granice* u svojim radovima detaljno su se bavili naši lingvisti, između ostalih Milorad Radovanović, koji je veliki deo svoje pažnje posvetio fazi lingvistici (baziranoj na fazi logici). Fazi lingvistika se u značajnom delu osvrće na granicu kao nejasnu liniju ili više sivu zonu između kategorija (Radovanović, 2009). Sve po ugledu na ljudsko mišljenje koje je po naravi takvo, rasplinuto, bez krutih granica.

Često je nemoguće postaviti jasne granice u značenju reči, pa je nemoguće precizno definisati koje se reči koriste u kojoj komunikativnoj situaciji, ili za koji su funkcionalni stil primerene zato što se leksičke definicije preklapaju, ali ne poklapaju. Otud postojanje sinonima. Međutim, možemo ipak reći da pravi sinonimi ne postoje. Naime, oni su, i kada upućuju na isti predmet naše stvarnosti, svet oko nas, bar stilski drugačiji, recimo ekspresivno markirani. Tako, iako i stan i dom mogu biti isti predmet na koji leksema upućuje, ekspresivna vrednost druge lekseme je očigledna, pa zato imamo sintagmu *toplina doma* koja govori o lepoti bivanja u prostoru koji smatramo svojim utočištem, dok u sintagmi *toplina stana* glavni član referiše manje na konotativni potencijal lekseme.

Dolazimo do imenice *izazov*. U političkom, korporativnom i publicističkom diskursu (ovde ipak samo u specifičnim tekstovima) postalo je praksa menjati imenice sa negativnim značenjem – problem, teškoća, poteškoća, prepreka, nevolja, kriza, imenicom koja blokira negativne aspekte, jača kompeticiju i pokreće na akciju.

Ukoliko pogledamo leksičku definiciju koju nudi šestotomni RMS za leksemu *izazov*, ne vidimo ništa osim primera i sinonima – *izazivanje*. S druge strane, u jednotomnom RMS imamo i definiciju: „postupak kojim se neko izaziva da reaguje; poziv na dvoboj, borbu, takmičenje". U šestotomnom RMS imamo veći broj jedinica sa istom osnovom, što govori o derivacionom potencijalu. To su: izazivati, izaziv,

izazvan, izazivanje, izazivati, izazivač, izazivački (kao pridev i kao prilog), izazivno, izazovan, izazovno.

Leksema *kriza* u RMS definisana je kao: 1.a. vrlo teško stanje (*Mladenačko doba bilo je za nj vrijeme teških kriza*) b. ekonomski: periodična pojava u kapitalističkoj privredi koja se očituje, ispoljava u hiperprodukciji robe, a to ima za posledicu smanjenje proizvodnje i nezaposlenost. 2. med. prelomno stanje u toku bolesti posle koga nastaje poboljšanje ili pogoršanje bolesti. 3. osetljiva nestašica, oskudica čega.

Danas bismo lako mogli u prvom primeru leksemu *kriza* da zamenimo leksemom *izazov*. Ne bi nam bilo neobično da čujemo da je mladenačko doba vreme izazova (ili teških izazova).

Problem se u RMS definiše kao: „teorijsko ili praktično pitanje koje treba rešiti; težak zadatak; sporno pitanje: odgoja, ekonomski ~, socijalni ~, nacionalni ~, matematički ~, lični ~, životni ~". Sa istom osnovom imamo ove lekseme: problematika, problematičan, problematički, problematičnost, problemista, problemski.

Neka kao naša tema ostanu samo ove tri lekseme: *izazov*, *kriza* i *problem*. Iako se, kao što smo videli u primeru sa mladenačkim dobom, *izazov* i *kriza* mogu koristiti sinonimno, ipak je najčešće *problem* taj koji se zamenjuje leksemom *izazov*, posebno u korporativnom, političkom i publicističkom diskursu. A zatim iz ovakve upotrebe ulazi i u svakodnevni jezik.

Slede primeri koji mogu da ilustruju ovu tendenciju.

Sa sednice Narodne skupštine:

> *Ja sam ovde rekao i neću dužiti … s obzirom na trendove u zadnje dve godine, očekujem da će se 2021. godina završiti sa još gorim rezultatom i da ćemo se u odnosu rođenih i umrlih približiti 70 000. Pre samo dve godine bili smo na 37 000. Izgleda da će da bude čak i više od 70 000. Ali dobro. To je jedan izazov (istakla N.S.) sa kojim ćemo pokušati da se nosimo…*

Ovde bi bilo umesnije koristiti *problem* u značenju *sporno pitanje demografije*, nego *izazov* jer je mrtve nemoguće u život vratiti i tako učiniti da je demografska slika ovog (opisanog) trenutka bolja. Dakle, *poziv na borbu* nije adekvatna formulacija za dati slučaj. U ovom primeru, ali i u drugim, često se poseže za eufemizmom (po receptu birokratskog jezika, budući da je korišćenje eufemizama jedna od osnovnih njegovih karakteristika, uz pomodnost koja je takođe razlog da se *izazov* koristi u govoru ili pisanju umesto lekseme *problem*).

Na portalu magazina *Stil* daje se preporuka:

Govorite samo reči koje ubrzavaju vaš put ka uspehu, koje vas ne izbacuju sa koloseka. Ako ne rešavate matematičke zadatke, ispustite reč problem iz vokabulara! ... Umesto reči problem, koristite reč situacija ili izazov (istakla N.S.). Obe reči su osnažujuće i podstaknuće kreativnost u pronalaženju rešenja za sve situacije u kojima se nalazite, bez negativnog osećaja koji reč problem uliva u vas. (Ovih 5 reči će promeniti vaš život: Kad ih izbacite iz rečnika, počeće da se događaju čuda! | Stil)

Pod naslovom „Što muči suvremenu ženu, koji su njeni najveći izazovi?" (www.suvremenezena.hr) čitamo:

Prvi izazov je u medijima nametnuti ideal ljepote. Ne kažem da ne postoje žene 90-60-90, ali djevojčice bez oblina reklamiraju odjeću za žene u godinama s oblinama. Pa se ove potonje grizu zašto nemaju tijelo 15-godišnjakinje. Pa se međusobno uspoređujemo, naša realna verzija tijela i života s tuđom Instagram ili FB verzijom života, to je osuđeno na propast i frustrira. (Izazovi suvremene žene).

Ako je „osuđeno na propast" nema prostora za „postupak kojim se neko izaziva da reaguje", jer nema nikakve mogućnosti za uspeh – što govori leksema *propast*.

Ovakva upotreba i tolika rasprostranjenost imenice *izazov* posledica je odavno rasućeg trenda globalizacije. Koje su posledice? U komunikativnom činu blokira se autentičan odgovor na određenu situaciju koja dobija drugu dimenziju kada uđe u diskurs i objasni se izborom reči koje nemaju negativno markirane lekseme. Tako u oba navedena primera, postoji objektivan problem i nemoguće je ući u borbu samo pozitivnim stavom. Jer, mrtve ne možemo vratiti, kao ni godine i figuru koja im je primerena. S druge strane, u mnogim situacijama, moguće je frustraciju koja se javlja (ako uzmemo poslednji primer) ublažiti razumevanjem i saosećanjem. U savremenom svetu gde je telo postalo roba, gubljenje željene figure donosi često i gubitak samopouzdanja, posla i vidljivosti.

Trebalo bi ukazati na to da je medijski prostor, tačnije veliki, bezobalni medijski prostor, taj koji neretko formira naše mišljenje, da on nije samo polje za informisanje ili razbibrigu. Radovanović ističe da je sa stanovišta sociolingvistike i kognitivne lingvistike „upravo jezik novina (uz ostala medijska jezička ostvarenja) važan agens ispoljavanja i oblikovanja opšteg jezičkog uzusa našeg vremena" (Radovanović, 2007: 201). Dodajemo, ne samo jezičkog uzusa, već i koncepata u kojima živimo. Može se činiti da tekstovi publicistike imaju pre svega informativnu funkciju, međutim nijedna informacija ne prolazi bez izabranog stava ili uređivačke politike. Nema neutralnih tekstova i uvek bi trebalo tragati za skrivenim značenjima, konotacijama i detektivski poći u potragu za namerama enkodera. „Svi mediji primenjuju određene ideološke tehnike: pažljivo odabiranje osnovnih leksičkih i sintaksičkih oblika;... izbor vesti;... drugačiju formulaciju" (Klikovac, 2008: 130).

Jezik nije naivno stredstvo komunikacije, ima tajne kanale kojima šalje poruke i usmerava.

Opisana distribucija značenja dve navedene lekseme dovodi do stvaranja neobičnih konstrukcija u kojima prepoznajemo prinudu koju enkoder oseća kada kreira poruku. Time obiluje politički diskurs. Ponovo smo na Skupštini tokom razgovora o komunalnim pitanjima čuli: „Dakle, ovaj projekat ima za cilj da odgovori, odnosno reši *goruće izazove* (istakla N.S.) u sektoru čvrstog otpada širom Srbije".

Ima slučajeva kada se *izazov* i *problem* ne koriste sinonimno, već se navode jedan uz drugi, što sa veznikom *i* (koji povezuje naporedne sintagme) govori da svaki od pojedinačnih pojmova nosi autonomno značenje, te da se i pored eventualnog preklapanja, ove dve lekseme doživljavaju kao odvojene i nezamenjive jedna drugom. Primer je sa zasedanja Narodne skupštine:

Prvo bih se osvrnula na Izveštaj poverenice za ravnopravnost i ispred poslaničke grupe JS želim da pohvalim vaš Izveštaj, jer je sačinjen iz nekoliko segmenata kroz koji ste detaljno opisali sve izazove i sve probleme (istakla N.S.) sa kojima se naši građani suočavaju kada govorimo o ravnopravnosti...

U korporativnom svetu posebno je istančan osećaj za razliku između *prepreke* i *izazova*. U tekstu koji firma za upravljanje ljudskim resursima objavljuje na svom sajtu otkrivamo kako kompanije grade svoju *poslovnu kulturu* praveći razliku između reči *problem* i *izazov*.

Problem (istakla N.S.) je nešto sa čim se teško nosimo, što nas blokira u poslu... ako se ne reši po definiciji vodi negativnom ishodu. Problem je lavina od koje se češće branimo i od koje bežimo, nego što joj idemo u susret..." S druge strane, izazov je „stvar osnaživanja, poziv za odmeravanje snaga, za podizanje lestvice, izazov (istakla N.S.) je prilika za uspeh i rast.

Nažalost ovakva praksa ulazi u širi društveni diskurs i tiho usmerava komunikaciju ka slabljenju kontakta i većoj kognitivnoj, a manjoj emotivnoj uključenosti. Učesnici u komunikaciji koji imaju potrebu za autentičnijim, izvornijim odgovorom, postaju zbunjeni i frustrirani, nesvesni da takav doživljaj stvara manipulacija jezikom, razume se, pokrenuta od strane enkodera i njegove namere da oslabi ili ugasi emotivno učešće i usmeri sagovornike na stranu koju može da kontroliše, jer osećanja često ne mogu biti kontrolisana. Ideja je da se poveća produktivnost, da se usmere ljudi na takmičarski odgovor i da se učestvuje u praksi koju promovišu *life coach* treneri, gde je obaveza da se bude srećan i aktivan imperativ. Ovome bi trebalo dodati da postoji kod ljudi snažna potreba da se pripada grupi. Identifikacija sa izabranom grupom, koju u ovom slučaju diktira i karakteriše pomodnost, otuđuje članove od ličnih osećanja i potreba.

Možemo se vratiti na koncept fazi lingvistike i mekih granica na različitim jezičkim nivoima, pa i u semantici, i naglasiti da ovde nije u pitanju delimično preklapanje značenja, u pitanju je svesno manipulisanje konotacijama. Umesto empatije dobijamo podstrek da se takmičimo sa drugima, ali i sa sobom, da prenebregnemo osećanja i na nevolju sagovornika odgovorimo uključivanjem kognitivnog aparata, da racionalizujemo i suštinski ne slušamo sebe i druge.

Za uspešnu komunikaciju važno je da postoji iskrenost, dobra namera. Herbert Grajs (Grice, 1975) definisao je četiri maksime koje bi trebalo ljudi da prate kako bi komunikacija bila uspešna:

1. Maksima kvaliteta – istinitost: Ne govori ono za šta misliš da nije istinito.
2. Maksima kvantiteta: Daj dovoljno informacija, ni previše ni premalo.
3. Maksima relevantnosti: Govori ono što je relevantno.
4. Maksima načina: Budi jasan, izbegavaj dvosmislenosti.

Dodala bih da je za uspešnu komunikaciju, koja će rezultirati i kvalitetnim kontaktom, važno izbegavati manipulaciju, a korišćenje imenice *izazov* gde bi trebalo da bude upotrebljena druga leksema koju sada pod pritiskom političkog, publicističkog i korporativnog diskursa doživljavamo kao sinonim, ukida kontakt, blokira adekvatnu emotivnu reakciju, guši empatiju i frustrira učesnike u komunikaciji koji imaju potrebu za drugačijim emotivnim odgovorom. Kada ovome dodamo da je moralno ponašanje povezano sa empatijom, shvatamo posledice ovakvog trenda, ne samo komunikativne već i opšte društvene.

Reference

Brown, R. (1958). How shall a thing be called. *Psychological Review,* Vol.65, No 1, 14-21.

Cambridge International Dictionary of English (1995). Edited by Procter, P. and Editorial Team and Consultants. Cambridge University Press.

Concise Oxford English Dictionary (2006). Edited by Soanes, C. and Stevenson, A. Oxford University Press.

Grice, P. H. (1975). Logic and Conversation. *Syntax and semantics*, 41-58.

Ivić, M. (1995). *O zelenom konju*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Prćić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj.

Radovanović, M. (2007). *Stari i novi spisi*. Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Radovanović, M. (2009). *Uvod u fazi lingvistiku*. Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Radovanović, M. (2015). *Fazi lingvistika*. Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

RMS a (1967-1976): *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika I-VI*, Novi Sad: Matica srpska, Matica hrvatska.

RMS b (2011): *Rečnik srpskog jezika,* Novi Sad: Matica srpska.

Susumu, K. & Kaburaki, E. (1977). Empathy and Syntax. *Linguistic Inquiry*, vol. 8, no. 4, 627–72.

Živanović, I. (2019). Evolucioni model empatije: Imaju li ne-ljudski primati gradivne blokove morala?. *Theoria 3*, 111-129.

Članci u elektronskim časopisima:

Ovih 5 reči će promeniti vaš život: Kad ih izbacite iz rečnika, počeće da se događaju čuda! | Stil. Pristupljeno 18.06.2025. na https://stil.kurir.rs/lifestyle/zanimljivosti/95937/ovih-5-reci-ce-promeniti-vas-zivot-kad-ih-izbacite-iz-recnika-pocece-da-se-dogadjaju-cuda.

https://www.suvremenazena.hr/izazovi-suvremene-zene/ Pristupljeno 18.06.2025.

PROBLEM VS IZAZOV – NAZOVITE STVARI PRAVIM IMENOM | HR Partners Pristupljeno 18. 07.2025.

Transkripti sa sednica Parlamenta RS:

Otvoreni Parlament | Šesnaesta sednica Drugog redovnog zasedanja, 2021-12-28. pristupljeno 06.08.2025.

Otvoreni Parlament | Šesnaesto vanredno zasedanje, 2022-02-03. pristupljeno 06.08.2025.

Otvoreni Parlament | Prikaz govora poslanika, pristupljeno 06.08.2025.

Aleksandra Đorđević
aleksandra.djordjevic@fsu.edu.rs
Fakultet savremenih umetnosti, Beograd
https://orcid.org/0009-0007-2214-1030

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.094DJ

FLUIDNE GRANICE DIJASPORIČNOG IDENTITETA: KOSA KAO PARADIGMA RASE U ROMANU *AMERIKANA* ČIMAMANDE NGOZI ADIČI

Sažetak: *Amerikana*, treći roman najpoznatije nigerijske spisateljice Čimamande Ngozi Adiči, otvara prostor za promišljanje pitanja migracije, bikulturalnosti, dijaspore i hibridnog identiteta, prateći formativne putanje dvoje protagonista – Ifemelu i Obinzea. Dekonstruišući stereotipni zaplet u zapadnom bildungsromanu, Adiči odbacuje uvrežene narative o Africi kao prostoru „plemenitih divljaka", gradeći narativ u kojem likovi nisu egzotični objekti već višeslojni subjekti svojih priča. Jedno od centralnih pitanja romana predstavlja kompleksno fanonovsko pitanje asimilacije „crnog objekta belom subjektu" koje Adiči u ovom romanu obrađuje kroz niz uvida i konceptualnih skica, ali se bez sumnje posebno izdvaja problematizacija afro-kose – šta ona znači istorijski, politički, kulturološki. Polazeći od ove palimpsestične metafore, rad istražuje način artikulacije hibridnog dijasporičnog identiteta, uzevši u obzir suočavanje sa rasizmom, seksizmom i klasnim barijerama u savremenim zapadnim društvima. Naizgled trivijalna tema u romanu dobija višeslojnu simboliku: kosa postaje mesto otpora, identitetske borbe, ali i svakodnevnog taktičkog prilagođavanja ne-belih žena belačkim normama na američkom kontinentu. Analiza romana *Amerikana* kroz faktore koji potencijalno definišu iskustvo crne žene u zapadnom svetu predstavlja izuzetno plodno polazište za promišljanje tema relevantnih za fluidnost i statičnost identitetskih granica u svetlu rasne diskriminacije, pa se može reći da nudi okvir za literarnu empatiju, tj. razumevanje sveta izvan sopstvenih identitetskih ograničenja.

Ključne reči: identitet, rasa, afro-kosa, postkolonijalizam, Čimamanda Ngozi Adiči

Abstract: FLUID BOUNDARIES OF DIASPORIC IDENTITY: HAIR AS A PARADIGM OF RACE IN CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE'S *AMERICANAH*

Americanah, the third novel by renowned Nigerian author Chimamanda Ngozi Adichie, creates space for exploring themes of migration, biculturalism, diaspora, and hybrid identity by tracing the formative trajectories of its two protagonists – Ifemelu and Obinze. In deconstructing the stereotypical romantic plot of the Western bildungsroman, Adichie subverts conventional narratives of Africa as a space of "noble savages," instead crafting a narrative in which characters are not exoticized objects but layered, multidimensional subjects of their own stories. One of the novel's central concerns is the complex Fanonian question of the assimilation of the "Black object to the white subject," which Adichie addresses through a range of insights and conceptual sketches. Yet, it is the sustained focus on black hair – its historical, political, and cultural significance – that stands out most clearly. This seemingly trivial theme emerges as a symbolic site of resistance, identity struggle, and the everyday strategies of adaptation that non-white women must navigate within white-dominated norms in the American context. Taking this palimpsestic metaphor as a starting point, this paper explores the articulation of hybrid diasporic identity, especially in the face of racism, sexism, and class-based exclusion in contemporary Western societies. Analyzing *Americanah* through factors that shape the experience of Black women in the West offers a fertile foundation for examining the fluidity and rigidity of identity boundaries in light of racial discrimination. Ultimately, the novel invites literary empathy – a way of understanding the world beyond the limits of one's own identity.

Keywords: identity, race, Afro-hair, postcolonialism, Chimamanda Ngozi Adichie

Amerikana kao postkolonijalni bildungsroman: teorijske i narativne koordinate

Čimamanda Ngozi Adiči je najpoznatija nigerijska spisateljica, a po mišljenju mnogih jedan je od najistaknutijih glasova savremene svetske književnosti. Njena dela istražuju teme identiteta, rase, pola i postkolonijalnog nasleđa, vešto kombinujući ličnu i političku perspektivu. *Amerikana* (2013) je roman koji se po mnogo čemu razlikuje od prva dva romana ove književnice. Dok se romani *Purpurni hibiskus* (2003) i *Pola žutog sunca* (2006) bave temom kolonijalnog uticaja na afrički narod u postkolonijalnoj Nigeriji, priča romana *Amerikana* smeštena je u XXI vek, te prateći formativni proces protagonista – Ifemelu i Obinzea, Adiči osvetljava iskustvo migracije, kulturnog rascepa i rasnog identiteta. Može mu se pripisati „postnacionalni zaokret" u afričkoj literaturi gde se nove generacije pisaca

oslobađaju od često predvidljivih, gotovo obavezujućih nacionalnih opsesija afričkih pisaca nacionalnom poetikom (Habila, 2011: viii). Stoga, menjajući horizont očekivanja, roman predstavlja novo doba u afričkoj književnosti jer nudi drugačija lica, kako afričke, tako i globalne stvarnosti. U ovom romanu Adiči promišlja kompleksne teme rasnog identiteta, kulturne pripadnosti i politike tela, oslanjajući se na teorijsko nasleđe postkolonijalne misli. Polazeći od ključnih uvida Franca Fanona (Frantz Fanon) i Edvarda Saida (Edward Said), ovaj rad čita roman kroz prizmu postkolonijalne kritike, sagledavajući *Amerikanu* kao tekst u kojem se prelamaju rasni, kulturni i identitetski diskursi savremenog Zapada. Poseban fokus stavljen je na mehanizme proizvodnje drugosti i diskurzivne konstrukcije rasne hijerarhije, koji se manifestuju kroz narativne i simboličke slojeve romana.

Pričajući priču o Ifemelu, mladoj Nigerijki koja odlazi u Sjedinjene Američke Države, gde se suočava s potpuno novim pogledom na rasu i pripadnost, Adiči istražuje pitanja migracije, dijaspore, rasizma i hibridnog dijasporičnog identiteta. Posebno mesto u tom diskursu zauzima pitanje kose kao paradigme rase i identiteta, što Adiči koristi kao ključnu tačku za promišljanje unutrašnje napetosti između autentičnog Ja i nametnutog društvenog pogleda. Roman je istovremeno ljubavna priča i društvena analiza, i s razlogom se smatra jednim od najvažnijih dela u savremenoj postkolonijalnoj književnosti.

Sa evidentnom namerom da se ne uokviri u stilsko-tipološke odrednice žanra, Adiči dekonstruiše stereotipni zaplet romanse u zapadnom bildungsromanu reinterpretirajući literarne žanrove sa postkolonijalnog i antipatrijarhalnog stanovišta, što se može protumačiti kao vid otpora evrocentričnoj tradiciji (Villanova, 2018: 95). Ipak, roman prati osnovne kategorije bildungsromana, predočavajući nam razvojni put protagonista Ifemelu i Obinzea, dvoje osamnaestogodišnjaka koji žive u Nigeriji u nestalnom političkom periodu vladavine generala Sanija Abače (Sani Abacha). Iz „potrebe da pobegnu od nesnosne letargije nedostatka izbora" (Adiči, 2014: 329), oni napuštaju Nigeriju, prolaze kroz ljubavna i seksualna iskustva i osvešćuju društvenopolitičke okolnosti zemalja u kojima se nalaze, da bi se na kraju, kao sasvim drugačije ličnosti, vratili u Nigeriju. Međutim, fokusom prevashodno na protagonistkinju, na njeno školovanje, seksualno sazrevanje, kao i na njen, isprva gotovo stidljiv, a onda sve smeliji politički glas, Adiči ipak subvertira ustaljene dominantne postavke ovog žanra. Naime, iako Obinze idealizuje Ameriku i silno želi da emigrira, stipendiju dobija Ifemelu, koja potom odlazi na koledž u Prinston. Roman se usredsređuje na protagonistkinjin proces suočavanja s normama koje američki sistem neumorno nameće imigrantima, ali i na ključne trenutke u kojima ona aktivno odbacuje model asimilacije koji podrazumeva brisanje rasnog i nacionalnog identiteta. Umesto pasivnog prilagođavanja, ona bira da svoj identitet ne samo prihvati, već i afirmiše kao čin otpora. U tom procesu, subjektivitet se formira u liminalnom prostoru između

gubitka pripadnosti i odlučne borbe da zadrži i artikuliše sopstveni glas unutar sistema koji nastoji da ga utiša. Tokom njenog sazrevanja i postupne asimilacije američkim vrednostima, roman prikazuje evoluciju adaptacije normama koje američko društvo propagira, posmatranu kroz dva za Ifemelu izuzetno značajna segmenta – afro-kosu i jezik, odnosno naglasak kojim govori. Kompleksno pitanje asimilacije „crnog objekta belom subjektu",[1] Adiči u romanu tematizuje kroz niz izrazito relevantnih koncepata, pri čemu je bez sumnje najveći fokus usmeren na afro-kosu – njen istorijski, kulturološki i, veoma zanimljivo, politički značaj. Ovaj fenomen, stoga, zahteva detaljniju analizu kako bi se jasnije osvetlila autorkina namera da ukaže na specifičnu simboliku koju kosa ima za afričku i afroameričku zajednicu.

Kosa kao simbol kolektivne i lične (ne)slobode

Na afričkom kontinentu kosa je oduvek imala izuzetno važnu društvenu, simboličku i duhovnu funkciju. Način na koji je stilizovana označavao je čitav niz identitetskih markera: društveni i bračni status, zanimanje, bogatstvo, godine, kao i religijsku ili plemensku pripadnost. Najistaknutije frizure bile su rezervisane za plemenske vođe, dok je samo vladar imao pravo da pokrije kosu maramom ili turbanom. U mnogim afričkim kulturama, pletenje kose bilo je porodični i spiritualni ritual, socijalna praksa kroz koju su se prenosila znanja i identitet zajednice, uz verovanje da se komunikacija s božanskim uspostavlja upravo posredstvom kose (Johnson & Bankhead, 2014). Iz perioda pre kolonizacije postoje evropski zapisi u kojima se afrička kosa opisuje kao egzotična i neobično lepa, međutim, nakon XV veka, zajedno sa rastućom tendencijom dehumanizovanja stanovništva kojim se trgovalo, kosa prestaje da bude označitelj identiteta i postaje teren na kojem se sprovodi nasilna kolonijalna logika, te počinje da biva nazivana „vunastom", „neurednom" i „divljačkom" (Byrd & Tharps, 2001). U okviru priprema za transatlantski transport, porobljenim Afrikancima su često brijane glave – iako se ovaj postupak nominalno opravdavao higijenskim razlozima, on je ujedno predstavljao simbolički početak njihove kulturne i socijalne dekontekstualizacije. Gubitkom tradicionalnih frizura koje su nosile identitetsku, duhovnu i društvenu vrednost, porobljeni su stizali na odredište lišeni vizuelnih obeležja prepoznatljivosti, svedeni na anonimna tela bez prošlosti, pretvoreni u vlasništvo (Byrd & Tharps, 2001: 10-11). Ovim činom robovlasnici su dodatno ponižavali crne žene, budući da je njihova kosa pored društvene i duhovne vrednosti nosila i snažnu estetsku komponentu.

[1] O ovom fenomenu biće reči dalje u nastavku rada

Jedan od najrasprostranjenijih stilova uplitanja afro-kose jesu takozvane *cornrows* (*brazde kukuruza*) – termin koji potiče iz XVI veka i odnosi se na pletenice koje prate liniju skalpa, a svoj naziv duguju vizuelnoj sličnosti sa redovima kukuruza na plantažama, gde su mnogi porobljeni Afrikanci bili prisiljeni da rade. U karipskoj dijaspori ovaj stil je poznat pod nazivom *canerows* (*trščane brazde*), jer evocira izgled plantaža šećerne trske karakterističnih za Karibe. Slične funkcionalno-simboličke uloge pletenica zabeležene su i u kolonijalnoj Kolumbiji, gde su žene stilom *departes* – gustim pletenicama uz skalp koje su se završavale punđom na temenu – neretko signalizirale svoju želju ili spremnost za beg (Garcia u Brown, 2011). Tokom perioda ropstva, pletenje kose nije imalo samo estetsku i kulturnu vrednost, već je u mnogim slučajevima postajalo sredstvo tihe subverzije i otpora. Naime, unutar pletenica, porobljeni Afrikanci su skrivali pirinač, kukuruz ili čak zlato – zalihe koje su mogle značiti razliku između života i smrti u slučaju razdvajanja porodica, izgladnjivanja ili pokušaja bekstva (Brown, 2011). U tom kontekstu, afro-kosa ne nosi samo estetsku i kulturnu vrednost, već postaje nosilac memorisane transgeneracijske traume – materijalni trag nasilja, ropstva i otpora. Ona funkcioniše kao kolektivna memorija zajednice koja je vekovima bila lišena institucionalnih mesta sećanja, te se kroz kosu, kao *lieu de mémoire*, prenose istorijske traume i simbolički obrasci otpora (Nora, 1989). U semiotičkom smislu, afro-kosa može se razumeti i kao oblik komunikativne memorije – mnemonički referentni okvir koji ne saopštava značenje isključivo kroz svoju formu, već i kroz sam proces oblikovanja – čin koji u sebi ujedinjuje pamćenje, identitet i kulturni kontinuitet (Assmann, 1995). Samo pletenje kose tako postaje politički i duhovno ukorenjen ritual, oblik međugeneracijskog prenosa znanja (Bush, 1996), a kosa – telo pamćenja, simbol pripadnosti i oruđe otpora.

Vremenom se na američkom kontinentu razvija praksa klasifikacije robova prema fizičkim karakteristikama, pri čemu je tekstura kose postala važan kriterijum. Što je kosa bila sličnija belačkoj, tretman je bio blaži, pa su žene sa „mekšom" kosom češće radile u kući nego na polju. U nastojanju da zaštite sebe i svoju decu, mnoge žene su kosu ispravljale već u najranijem detinjstvu, verujući da će im to olakšati životne okolnosti. Krajem XIX veka pojavljuje se *vrući češalj* (*hot comb*), kojim se kosa ravnala toplotom, a početkom XX veka ispravljena kosa postaje simbol klasne mobilnosti i težnje za integracijom u srednju klasu. U tom kontekstu, zapošljavanje u belačkom okruženju često je podrazumevalo i estetsku asimilaciju, uključujući uklanjanje tragova afričkog nasleđa iz frizure (Johnson & Bankhead, 2014).

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina u Americi, u kontekstu borbe za građanska prava sa jačanjem pokreta *Black Is Beautiful* (*Crno je lepo*), javlja se nastojanje da se reafirmiše samopouzdanje koje je Afroamerikancima vekovima sistematski oduzimano – kroz eksplicitan, ili pak skriveni nagoveštaj da su crna koža, fizionomija i tekstura kose simboli inferiornosti i devijacije u odnosu na dominantne

standarde lepote. Upravo u tom periodu razvija se prvi talas *Natural Hair Movement*-a (*Pokreta prirodne kose*), koji promoviše nošenje afro-frizura kao čina samoprihvatanja i političkog otpora. Nošenje afro-frizure postalo je, u duhu hipi pokreta i borbe za građanska prava, oružje u borbi za rasnu ravnopravnost, kao i javna deklaracija prihvatanja svog porekla i solidarnosti sa svim pripadnicima crne rase (Griffin, 2019). Međutim, ovaj talas nije potrajao, te se već tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka ponovo uspostavlja dominantni trend hemijskog ispravljanja kose i stilizovanja frizura koje imitiraju teksturu karakterističnu za belu populaciju.

Početak XXI veka obeležava pojavu drugog talasa pokreta za afirmaciju prirodne afroameričke kose, koji se razvija u okviru šireg kulturološkog zaokreta, snažno podstaknutog usponom digitalnih platformi i društvenih mreža. Blogovi, YouTube kanali i online zajednice, u kojima se dele lična iskustva, saveti o nezi i tretmanu prirodne kose, postali su ključno mesto razmene znanja i afirmacije afroteksture kao estetski i kulturno validnog izbora. Prirodna kosa prestaje da bude znak marginalizacije i postaje simbol samoprihvatanja, kulturne pripadnosti i otpora hegemonim standardima lepote. Međutim, uprkos ovom progresivnom pomaku, tekstura afričke kose ostaje prostor simboličke i institucionalne represije. Iako su afro-frizure nominalno dozvoljene u obrazovnim i profesionalnim okruženjima, kikice, dredovi ili upletena kosa neretko se percipiraju kao neprofesionalni, buntovni ili neprikladni, čime se perpetuira rasna stigma (Johnson & Bankhead, 2014). Posledično, mnoge žene pribegavaju hemijskom tretiranju ili termičkom ispravljanju kose kako bi se uklopile u očekivanja sredine, često po cenu svog zdravlja i kulturnog integriteta (Asbeck et al., 2022).

Ovom naizgled trivijalnom temom – afro-kosom i njenim društvenim, kulturnim i političkim značenjem, Adiči se bavi dosledno i promišljeno kroz čitav roman. Na prvi pogled, pitanje kose može delovati banalno, ali ono zapravo otvara prostor za dublju analizu identiteta, rase i pripadanja. Koristeći temu koja se često marginalizuje kako bi osvetlila složena pitanja samopercepcije i društvene vidljivosti crnih žena, posebno u kontekstu zapadnog društva, kosa postaje simbol svakodnevne borbe za prihvatanje sopstvenog izgleda u društvu koje nameće „belu" normu lepote. Ako pođemo od premise da istinska empatija zahteva određeni nivo identifikacije sa iskustvom *drugog*, postaje razumljivo zašto Adiči ovoj tematici pristupa sa naročitom pažnjom. Kroz pripovest svoje protagonistkinje, autorka prikazuje kako čak i kosa može postati arena složenih rasnih i kulturoloških tenzija. Ovaj narativ ujedno sugeriše da bele žene, zahvaljujući svojoj privilegovanoj poziciji, često nemaju uvid u složenost pritisaka s kojima se suočavaju žene koje nastoje da se prilagode normama bele standardizacije lepote. Na taj način otvara se prostor za promišljanje razlika u percepciji i iskustvu unutar složenih odnosa moći i identiteta.

Kultura dominacije i otpora: Postkolonijalna perspektiva

Kako bi se u potpunosti razumela višeslojna simbolika afro-kose u romanu *Amerikana*, nužno je postaviti širi teorijski okvir koji obuhvata postkolonijalne uvide o identitetu, telu i unutrašnjim mehanizmima potčinjavanja. U tom kontekstu, promišljanja Franca Fanona i Edvarda Saida nude ključne alate za razumevanje načina na koji kolonijalna prošlost i dalje oblikuje percepciju rase i kulturne pripadnosti u savremenom svetu. Fanonovo promišljanje psiholoških posledica kolonijalizma, naročito u delima *Crna koža, bele maske* (1952) i *Prezreni u svetu* (1961) osvetljava mehanizme internalizovane inferiornosti kod kolonizovanih naroda, kao i njihovu težnju da se prilagode belom, dominantnom kulturnom okviru. Jedan od najdubljih i najtrajnijih tragova tog nasleđa jeste, prema njemu, upravo razaranje identiteta crnog čoveka – potiskivanje njegove kulture, urušavanje zajednice i usađivanje inherentnog osećaja manje vrednosti. Prema njegovom viđenju, kolonizovano stanovništvo je internalizovalo belog čoveka kao normu, vrednujući sebe u odnosu na stepen odstupanja od te norme, navodeći da „kolonizatorov pogled dehumanizuje *drugog*, locirajući ga u podređenu poziciju, što mu istovremeno određuje identitet i realnost" (Todorović, 2012: 5). Fanon ističe da kolonijalizam, iako može izgledati kao istorijski završen proces, zapravo opstaje u obliku prikrivenih struktura moći koje održavaju novi kolonijalni poredak. Takvo stanje omogućila je upravo zapadna buržoazija, koja nije samo proizvela sistem neravnopravnosti, već ga je i ideološki legitimisala kroz tobožnje vrednosti jednakosti i ljudskog dostojanstva, koje su u praksi služile kao pokriće za imperijalističku eksploataciju. Evropska misao, zaključuje Fanon, ostaje zatvorena u „trajnom dijalogu sa samom sobom", u narcisističkoj potrebi da potvrđuje sopstvenu univerzalnost (Fanon, 1961: 46). Fanon lucidno razotkriva dugotrajnu praksu evropskih imperijalnih sila koje su, kako navodi, u nerazvijenim delovima sveta delovale poput ratnih zločinaca, primenjujući ekstremno nasilne metode – od deportacija i masakra do prinudnog rada i ropstva – u cilju ostvarivanja ekonomskog profita (Fanon, 1961: 101). Time u izvesnom smislu anticipira savremene teorijske kritike koje ukazuju na to da su temeljne vrednosti zapadne civilizacije izgrađene ne samo na fizičkoj eksploataciji, već i na epistemološkom nasilju i ontološkoj kolonizaciji, kroz koje su narodi Globalnog juga sistematski lišavani prava na sopstvenu istinu, istoriju i identitet. U tom kontekstu, Fanon ne poziva samo na političko oslobođenje, već i na dubinsku dekolonizaciju svesti, pozivajući afričke narode da reafirmišu sopstveni autentični identitet kroz ponovno prisvajanje zaboravljene istorije i kulturnog pamćenja (Lešić, 2003: 100).

Dok Fanon analizira psihološke učinke kolonijalne dominacije i unutrašnje konflikte koje ona ostavlja u pojedincima, Said fokus pomera na kulturne reprezentacije, ukazujući na to kako znanje i moć idu ruku pod ruku. U delu *Orijentalizam* (1978),

on piše da Orijentalizam nije samo akademska disciplina, već diskurs moći, institucionalizovani način mišljenja kojim se Zapad odnosi prema Istoku kao prema inferiornom *drugom* (Said, 1979: 3). U tom svetlu, roman *Amerikana* razotkriva kako i dalje funkcioniše diskurzivno uokviravanje Afrike u zapadnoj imaginaciji – kroz egzotizaciju, pojednostavljivanje i često infantilizaciju afričkih identiteta. Saidova teorija orijentalizma kojom razotkriva načine na koje je Zapad proizvodio i održavao sliku *drugog* radi opravdanja svoje kulturne i političke dominacije, u *Amerikani* se ogleda u suptilnim, ali upornim mehanizmima stereotipizacije afričkih identiteta u američkom društvu. Adiči demontira takve diskurzivne konstrukte prikazujući kako se protagonistkinja suočava sa očekivanjima da svoju priču o Africi ispripoveda kroz prizmu zapadnih predstava o patnji, divljini i zaostalosti – upravo onako kako Said opisuje Zapadno epistemološko nasilje nad Globalnim jugom. U jednoj sceni romana, dok je junakinja još uvek nenaviknuta na svoj život u Americi, njena drugarica duhovito primećuje: „Mogla si slobodno reći da ti je Ngozi plemensko ime, a Ifemelu ime za džunglu, i ubaciti još neko duhovno ime. Poverovaće svakakva sranja o Africi" (Adiči, 2013: 157) – što predstavlja sarkastičnu demistifikaciju reduktivne potrebe „belog pogleda". S druge strane, kroz blog-postove koje Ifemelu piše, Adiči daje glas lucidnoj kritici tih stereotipa, ironizujući belu fascinaciju „autentičnom" Afrikom. Ovi zapisi deluju kao mikro-eseji koji dekonstruišu hegemonijski oblikovane predstave o crnačkoj kulturi, osvetljavajući mehanizme kroz koje Zapad, kako to primećuje Said, proizvodi *drugo* kako bi osnažio sopstvenu normativnu poziciju.

Kosa u *Amerikani* kao paradigma rase

Od samog početka romana kosa ne-belih žena u romanu figurira kao metafora prihvatanja rasnog identiteta. Autorka se ovom, naizgled trivijalnom temom, bavi kroz ceo roman i pridaje joj ogroman značaj, nastojeći da, na izvestan način, predoči koliko je pitanje kose ne-belih žena u Americi zapravo političko pitanje. Opisujući odlaske kod frizera i načine na koji crne, ali i žene drugih rasa – Indijke, Kineskinje, Latinoamerikanke, sređuju svoju kosu, Adiči problematizuje pitanje političke uloge rase koja se ogleda u kosi. Mučne, dugotrajne i gotovo uvek bolne tretmane za ispravljanje kose Adiči tumači kao pritisak bele rase da sebi prilagodi i „civilizuje" *drugog*. U izvesnom smislu ona predočava činjenicu da afro-kosa nikada ne može biti poput belačke, čineći beli subjekat inherentno superiornim, jer *drugi* uvek ostaje, prema rečima Homija Babe (Homi Bhabha), „subjekat razlike koji je skoro isti, ali ne sasvim" (Bhabha, 1994: 86), „skoro isti, ali ne beo"[2] (Bhabha, 1994: 89). „Spaljivanje" kose u tom kontekstu alegorijski predstavlja skrnavljenje crnog tela

[2]not quite…not white

kroz imitiranje belog tela i bezuspešnu asimilaciju belim normama, jer „drugi uvek ostaje egzegetski horizont različitosti i nikada ne postaje aktivni agens vlastite artikulacije" (Bhabha, 1994, u Lešić, 2003: 280).

U romanu se pitanju kose pristupa kroz promene kroz koje protagonistkinja prolazi, od nastojanja da svoju kosu što više prilagodi belačkoj, do potpunog prihvatanja svoje afro-kose. Značaj koji Adiči pridaje kosi u kulturološkom kontekstu ogleda se i u odluci da roman i narativ o protagonistkinji otvori pričom koja opisuje njen odlazak u frizerski salon, gde ona ne ispravlja svoju kosu, već želi da je uplete u pletenice. Ovaj narativni okvir funkcioniše kao polazna tačka za razvijanje priče o kosi kao paradigme rasnih odnosa u američkom kontekstu, ali i kao uvod u emotivno i kognitivno putovanje protagonistkinje kroz proces samospoznaje i otpora. Opisom frizerskog salona specijalizovanog za tretman afričke kose, Adiči prikazuje stav radnica koje su mahom Afrikanke i koje, premda možda nisu svesne političke konotacije koju afro-kosa u Americi ima, znaju da je, u najmanju ruku, smelo, ako ne i drsko, ne prilagoditi kosu belačkim standardima:

Dodirnula je Ifemelinu kosu. „Zašto ne stavljate sredstvo za ispravljanje?"

„Volim da mi je kosa onakva kakvu je Bog stvorio." […]

Ajša je frknula: očigledno nije mogla da razume zašto bi iko odabrao da trpi češljanje prirodne kose umesto da je jednostavno ispravi hemikalijama (Adiči, 2013: 20).

Kako bi prikazala proces identitetske transformacije, Adiči nam najpre predstavlja Ifemelu kao samosvesnu mladu ženu koja odbija da ispravlja svoju kosu, a potom kroz njena sećanja osvetljava period iz prošlosti, kada je, tek stigavši u Ameriku, prvi put postala svesna stigme vezane za prirodnu afričku kosu. Prvi susret sa ovom problematikom predočava joj teta Udžu, koja, iako obrazovana doktorka u potrazi za poslom u bolnici, zna da mora da promeni svoj izgled kako bi se uklopila u bele standarde profesionalnosti: „Moram da raspletem pletenice i da ispravim kosu hemijskim sredstvom. […] Kad imaš pletenice, misle da si neprofesionalna" (Adiči, 2013: 144). Spoznaja da se u američkom kontekstu profesionalnost zasniva na estetskom idealu koji marginalizuje prirodnu afro-kosu postaje Ifemelu jasna nakon što jednom prilikom dobije „dobronamernu" sugestiju: „Hoćete li jedini savet koji mogu da vam dam? Raspletite pletenice i ispravite kosu. To vam niko neće reći, ali važno je. Želimo da dobijete taj posao" (Adiči, 2013: 243). Svesna implikacija takvih normi, ona donosi odluku da ispravi kosu, a Adiči detaljnim prikazom tog procesa ukazuje na njegovu višestruku problematičnost: osim što je skupo i vremenski zahtevno, ispravljanje kose može imati i ozbiljne posledice po zdravlje. Toksičnost koju sa sobom ovaj proces nosi za protagonistkinju nije vezana samo za kosu, već ona suštinski ima za cilj da poništi rasnu determinantu koja se poima

inherentno inferiornom: „Dok joj je frizerka peglala krajeve, miris nečeg organskog što umire a ne bi trebalo da umre, ispunio ju je osećanjem gubitka" (Adiči, 2013: 244). Ifemelu je zbunjena, jer kroz taj proces koji se odnosi i na figurativno i doslovno odbacivanje afro-kose, prolazi po prvi put, a autorka tendenciozno sam postupak ispravljanja kose opisuje veoma slikovito:

Ifemelu je osetila kako je tek malo peče, ali kad joj je frizerka isprala kosu […] odasvud su (je) prostrelile igle bola od temena pa naniže, u razne delove tela, pa nazad u glavu. „Samo će malo peći", kazala je frizerka. „Ali gledajte kako je lepa. Opa, devojko, sad imaš frizuru belkinje!" (Adiči, 2013: 243)

Međutim, završetak tretmana ne donosi olakšanje – naprotiv, on označava početak fizičke i psihičke nelagode koja traje danima, čak nedeljama. Posledice tretmana traju i nakon samog zahvata, čime se dodatno ističe dugotrajnost i složenost psihološkog pritiska kojem je junakinja izložena: „Dva dana kasnije na temenu su joj se pojavile kraste. Posle tri dana kraste su počele da cure […] A onda je počela da joj opada kosa na slepoočnicama […] linija vlasišta svakog dana se sve više povlačila" (Adiči, 2013: 245, 249). Ovaj trenutak posebno je težak i konfuzan za Ifemelu jer je, odrekavši se svoje afričke kose, na izvestan način odbacila i deo svog afričkog identiteta. Adiči opisuje koliko joj teško pada ne samo činjenica da je lišena kose kao simbola ženstvenosti i pripadnosti, već i saznanje da će, u određenoj meri, uvek morati da „spaljuje" delove sebe kako bi se prilagodila američkom standardu lepote i profesionalizma. Upravo zato autorka promišljeno koristi metaforu „spaljivanja" kako bi osvetlila duboko ukorenjenu traumu koju izaziva permanentna potreba za prilagođavanjem belim estetskim normama. Stoga, kada joj nakon izvesnog perioda očajanja jedna drugarica kaže: „Ispravljati kosu isto je što i biti u zatvoru. Kao da si u kavezu. Tvoja kosa vlada tobom" (Adiči, 2013: 249), u Ifemelu se događa promena – odlučuje da prekine taj mazohistički odnos, ne samo prema svom telu, odnosno kosi, već i prema sopstvenom identitetu. Odluka da se ošiša postaje čin oslobađanja, ali i simbolički gest raskida sa pritiscima koje diktira društvo. Kada se pojavi na poslu s prirodnom afro-kosom, međutim, reakcije njenih kolega jasno pokazuju da taj fizički izraz nosi duboku političku konotaciju: afro-kosa crnih žena u Americi funkcioniše kao etnički označitelj snažniji čak i od same boje kože: „Da li to nešto znači? Nešto politički […] Zašto si se ošišala, srce? Jesi li lezbijka?" (Adiči, 2013: 254), pitaju je kolege. Godinama kasnije, nakon što Ifemelu napusti tu firmu, Adiči poentira duhovitom, ali duboko ironičnom opaskom jedne koleginice: „Žao mi je, srce. Treba da se bolje ponašaju ovde prema ljudima. Misliš da je pomalo bilo i zbog tvoje kose?" (Adiči, 2013: 254). Ifemelu prolazi kroz niz faza: od prvobitnog suočavanja s činjenicom da je u američkom kontekstu, samim tim što je crna, percipirana kao inferiorna; preko pokušaja da tu realnost prihvati i da se makar kosom asimiluje „belom subjektu", pa sve do odbacivanja te fanonovske

maske konformizma i konačnog prihvatanja sebe: „Jednog ni po čemu izuzetnog dana ranog proleća […] pogledala se u ogledalo, zavukla prste u kosu, gustu, sunđerastu i prekrasnu, i nije sebe mogla da zamisli nikako drugačije. Jednostavno, zaljubila se u svoju kosu" (Adiči, 2013: 256). Promena koju protagonistkinja doživljava prevazilazi puku fizičku transformaciju – ona označava unutrašnju evoluciju i prihvatanje sopstvenog rasnog identiteta.

Adiči, dakle, istražuje kako simbolično „nošenje bele maske" funkcioniše u savremenom kontekstu afroameričke dijaspore, pri čemu kosa postaje ključni topos prilagođavanja, ali i otpora. Ova telesna manipulacija, koja odjekuje u Fanonovim tezama o asimilaciji crnog tela beloj normi, u *Amerikani* prerasta u mesto sukoba između unutrašnjeg identiteta i spoljnog pritiska. Fanon je u delu *Crna koža, bele maske* pisao o prisili da se crni subjekt odrekne sopstvene „crnine" kako bi bio prihvaćen unutar belih kulturnih kodova – paradoks u kojem se integracija plaća gubitkom autentičnosti (Fanon, 1986: 203). U tom svetlu, junakinjina odluka da ispravi prirodnu kosu kako bi dobila posao, a zatim da se vrati svojoj prirodnoj teksturi, osvetljava složen proces suočavanja sa normama koje favorizuju „bele standarde", kako na fizičkom, tako i na kulturološkom planu. Ova naizgled banalna praksa otkriva se kao svakodnevni čin samokolonizacije, svojevrsna „bela maska" koju crni subjekt nosi ne bi li preživeo u svetu koji sistematski devalvira sve što odudara od norme. Kada se odluči da ponovo nosi prirodnu afro-kosu, Ifemelu prolazi kroz proces „dekonstrukcije bele maske" i afirmacije hibridnog, dijasporičnog identiteta, pa u tom smislu možemo zaključiti da Adiči evocira Fanonovu ideju o potrebi za otporom protiv kolonijalnih kodova koji strukturiraju i najintimnije aspekte identiteta.

Priča o kosi, međutim, ne završava se na trenutku junakinjine odluke da je ispravi – naprotiv, Adiči se ovom temom bavi istrajno i eksplicitno sve dok ona boravi u Americi. Ifemelu u jednom trenutku dolazi na ideju da pokrene blog posvećen iskustvima vezanim za negu i tretman ne-belačke kose, pri čemu sama ističe: „Dakle, da li je to samo do mene ili je posredi savršena metafora rase u Americi? Kosa" (Adiči, 2013: 353). Već i sam čin pisanja bloga predstavlja subverziju tradicionalne paradigme subjekat – objekat, u kojoj beli, maskulini Zapad posmatra i definiše *drugog* u direktnoj opoziciji sa sobom kako bi potvrdio svoj subjektivitet. Blog u početku funkcioniše kao svojevrsna virtuelna „sigurna kuća" – prostor u kojem žene i devojke mogu da razmene iskustva, dobiju podršku nakon procesa „spaljivanja" kose ili da podele svoje izbore vezane za tretman i frizuru:

> *Ja imam prirodno sitno kovrdžavu kosu. Nosila sam afro, pletenice, uvojke. Ne, nije politički. Ne, nisam ni umetnica ni pevačica. Nisam ni majka zemlja. Samo više ne želim sredstva za ispravljanje na svojoj kosi – u mom životu i bez toga ima dovoljno izvora karcinoma (Adiči, 2013: 353).*

Blog koji Ifemelu isprva pokreće kako bi problematizovala percepciju afro-kose u američkoj javnosti, vremenom prerasta u prostor dijaloškog kosmopolitizma koji omogućava artikulaciju demokratskih vrednosti, ali i promišljanje uloge rase u društvenopolitičkoj stvarnosti Amerike. Njen ton demistifikuje norme koje se često predstavljaju kao univerzalne, razotkrivajući ih kao kulturno uslovljene konstrukte, na način sličan Bartovom pristupu mitu u *Mitologijama*, gde se mit definiše kao društvena funkcija pripisana objektima koji se predstavljaju kao prirodni (Rodriguez, 2017: 19). Pisanje bloga teče paralelno sa razvojem njene političke svesti što se ogleda u sve jasnijim stavovima koje bira da podeli sa čitaocima, te blog postaje platforma koja Ifemelu omogućava da komentariše i šire političke procese interpretirajući kosu kao metonimiju za rasnu distinkciju i prećutne ideološke pretpostavke liberalnog društva: „Jeste li ikada primetili kako, u onim televizijskim emisijama o poboljšanju izgleda, ona ružna slika 'pre' prikazuje crnkinju s prirodnom kosom (grubom, vunastom, sitno kovrdžavom), a da joj je na lepoj slici 'posle' neko vrelim metalom ispravio kosu" (Adiči, 2013: 353). Na taj način autorka jasno ukazuje da, uprkos snažnoj ideji *Black is beautiful* koja je prisutna još od šezdesetih godina, u kolektivnoj svesti – bez obzira na rasnu pripadnost posmatrača – i dalje dominira interiorizovana percepcija crnačke fizionomije kao estetski inferiorne, dok hegemonijski standardi lepote privileguju karakteristike bele rase: „Ako baš mora da bude kovrdžava, onda su to belačke kovrdže, uvojci ili, u najgorem slučaju, spirale, ali nikad onako" (Adiči, 2013: 245).

Opservacije koje Ifemelu iznosi u svom blogu *Rejsint ili Raznorazna opažanja neameričkih crnaca o američkim crncima (nekada poznatim kao crnje)* (Adiči, 2013: 10) pomažu joj ne samo da razume američko društvo i sopstveno mesto u njemu, već i da ukaže na brojne diskriminatorne obrasce koje su Afroamerikanci internalizovali kao deo dominantnog poretka. Ipak, jasno je da, iako je u Sjedinjenim Državama provela gotovo petnaest godina, Ifemelu nikada nije u potpunosti integrisana niti je uspela da se poistoveti s identitetom koji joj američko društvo implicitno nameće kao crnkinji. Tema kose, kojom se Adiči eksplicitno i detaljno bavi od samog početka romana, prestaje da bude prisutna onog trenutka kada Ifemelu odlučuje da napusti Ameriku. Povratkom u Nigeriju, njen rasni identitet se menja – ili, preciznije, vraća u pređašnji oblik: „Kad sam izašla iz aviona u Lagosu, kao da sam odjednom prestala da budem crnkinja" (Adiči, 2013: 556). Time što više nije „crnkinja", junakinja simbolično odbacuje breme koje ta etiketa u američkom kontekstu neizostavno nosi.

Psihopolitika identiteta od kolonijalizma do dijaspore: Zaključna razmatranja

Savremeni postkolonijalni diskurs ističe fluidnost i hibridnost identiteta kao ključne kategorije za razumevanje iskustava migracija, dijaspore i kulturnih transformacija.

U kontekstu poljuljanih i nejasnih identitetskih granica, pojedinci konstituišu svoj subjektivitet kroz složene procese interkulturnog preplitanja i kontinuirane rekontekstualizacije. Ovaj teorijski koncept nalazi snažnu potvrdu u mišljenju čuvenog pisca indijskog porekla Salmana Ruždija (Salman Rushdie), koji u svojoj zbirci eseja *Imaginary Homelands* navodi da identitet postkolonijalnih naroda u dijaspori nije statična kategorija, već dinamičan i fluidan proces stalne transformacije i fragmentacije sećanja koji nam nudi mnogo više mogućnosti da se oblikujemo od onoga što nude okovi nacionalnog identiteta i kulturološkog konsenzusa (Rushdie, 2010: 385). U tom svetlu, Ruždijeva koncepcija identiteta kao dinamičnog i neprekidnog procesa samokonstituisanja, u sprezi sa junakinjinom iscrpljujućom borbom protiv normativnih „belih standarda", efektno osvetljava mehanizme reprezentacije kao proizvodnje Drugosti – upravo onako kako ih dekonstruše Said, ukazujući na njihovu ulogu u održavanju (neo)kolonijalnih i kulturnih hijerarhija.

Adiči u *Amerikani* ne nudi samo ličnu priču o migraciji i adaptaciji, već promišlja dublje teorijsko pitanje o tome kako je crno telo – i crna kosa kao njegov simbolički produžetak – istorijski upisivano u kolonijalnu epistemologiju. Kosa u tom kontekstu postaje mesto rasnog otpora, kulturne artikulacije i subjektivne rekonfiguracije. Prirodna afro-kosa, dugotrajno potiskivana i denormalizovana, u romanu dobija višeslojnu simboliku: ona nije samo politička izjava, već i proces oslobađanja, samoafirmacije i ponovno uspostavljanje veze sa istorijski prekinutim nasleđem. Odatle se otvara prostor za tumačenje kose i kao nosača kolektivne memorije, u kojoj su slojevito utisnuta iskustva transgeneracijske traume, prinudne asimilacije i borbe za kulturni opstanak. Ovim pristupom, autorka uspeva da utka Fanonovu analizu kolonijalnog subjektiviteta i Saidovu kritiku epistemološke dominacije u savremenu dijasporičnu naraciju, čineći roman duboko angažovanom postkolonijalnom studijom. Kroz lik Ifemelu, Adiči gradi didaktičku narativnu figuru, osvetljavajući psihološki i kulturološki pejzaž dijaspore, gde subjekt neprestano oscilira između nasleđa, želje za prihvatanjem i potrebe za otporom. Takvo oblikovanje narativa omogućava i promišljanje identiteta ne kao stabilne i esencijalističke kategorije, već kao fluidnog i neprestano pregovaranog konstrukta, koji se razvija kroz stalnu razmenu sa spoljnim pogledom i društvenim normama. U tom smislu, identitet se ne može razumeti kao stabilna, esencijalna celina proistekla iz unutrašnjeg jezgra, već kao rezultat kontinuirane dijalektike između sopstva i onoga kako nas drugi percipiraju. Upravo u toj napetosti između nametnutih reprezentacija i subjektivnog samoodređenja, otvara se prostor za otpor, pregovaranje i afirmaciju identiteta kao hibridnog, fluidnog i stalno nastajućeg.

Reference

Adiči, Č. N. (2014). *Amerikana*. Beograd: Laguna.

Asbeck, S., Riley-Prescott, C., Glaser, E., & Tosti, A. (2022). Afro-ethnic hairstyling trends, risks, and recommendations. *Cosmetics*, *9*(1), 17. https://doi.org/10.3390/cosmetics9010017

Assmann, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, *65*, 125–133. https://doi.org/10.2307/488538

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

Brown, D. (2011, July 8). Afro-Colombian women braid messages of freedom in hairstyles. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/lifestyle/style/afro-colombian-women-braid-messages-of-freedom-in-hairstyles/2011/07/08/gIQA6X9W4H_story.html

Bush, B. (1996). History, memory, myth? Reconstructing the history of Black women in the African diaspora. *Nature, Society, and Thought*, *9*(4), 419–446.

Byrd, A. D., & Tharps, L. L. (2001). *Hair story: Untangling the roots of Black hair in America*. St. Martin's Press.

Fanon, F. (1961). *The wretched of the Earth* (R. Philcox, Trans.). Grove Press. (Original work published 1961)

Fanon, F. (1986). *Black skin, white masks* (C. L. Markmann, Trans.). Pluto Press. (Original work published 1952)

Griffin, C. (2019, July 3). How natural Black hair at work became a civil rights issue. *JSTOR Daily*. https://daily.jstor.org/how-natural-black-hair-at-work-became-a-civil-rights-issue/

Habila, H. (2011). Introduction. In H. Habila (Ed.), *The Granta book of the African short story* (pp. vii–xv). Granta Books.

Johnson, T., & Bankhead, T. (2014). Hair it is: Examining the experiences of Black women with natural hair. *Open Journal of Social Sciences, 2*(1), 86–100. https://doi.org/10.4236/jss.2014.21010

Lešić, Z. (2003). *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Buybook.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations, 26*, 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

Rodriguez, I. (2017). *Reimagining African authenticity through Adichie's imitation motif* (Master's thesis, Florida International University). FIU Electronic Theses and Dissertations. https://digitalcommons.fiu.edu/etd/3425/

Rushdie, S. (2010). *Imaginary homelands*. Vintage Random House.

Said, E. W. (1979). *Orientalism*. Vintage Books.

Todorović, I. (2012). *Dijahronijska analiza nekih aspekata drugosti u anglofonoj književnosti* [Doktorska disertacija, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu].

Villanova, I. (2018). Deconstructing the 'single story': Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*. *From the European South*, *3*, 85–98.

Zorica Lola Jelic
zorica.jelic@fsu.edu.rs
Faculty of Contemporary Arts, Belgrade
https://orcid.org/0009-0007-6035-9890

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.109J

A PRESENTIST APPROACH TO THE THEORY OF NARRATIVE EMPATHY IN THE NOVEL *ALIEN CLAY* BY ADRIAN TCHAIKOVSKY

Abstract: According to Suzanne Keen, narrative empathy is sharing of feelings induced by reading, viewing, or hearing narratives. Mental simulations that occur while reading engage the reader with the narrative on various levels, including the emotional and cognitive ones. Emotional fusion of the reader and the character enables an immersion of the reader into the narrative world which he/she perceives as the real one; even though the reader is aware of the illusion. Adrian Tchaikovsky's science fiction novel *Alien Clay* weaves real world concerns with science fiction elements creating characterization empathy. The main character Dr. Daghdev is a scientist living in a dystopian future government, on Earth, in which totalitarian overlords called the Mandate censor information, impede free thought, and persecute intellectuals for freedom of speech. For his subversive academic endeavors, Daghdev is hunted and ultimately imprisoned. He is sentenced and sent to a remote hostile alien world Kiln to toil for the remainder of his life in a prison camp or so he thinks. This paper takes a presentist approach to the theory of narrative empathy in this novel and shows how the two theories work within the genre of science fiction. Therefore, the presentist approach argues that extra-textual elements influence the way *Alien Clay* is interpreted in today's world, and how narrative empathy changes into sympathy when readers encounter a novum.

Keywords: empathy, academia, freedom of speech, subversive social behavior, science fiction

* * * * *

Adrian Tschaikovsky's recent novel *Alien Clay* was written in the aftermath of the COVID-19 pandemic in Britain and presents his contention on the government's vaccine mandate and the schism it created among Brits. His profound feelings rooted in the shared experience regarding the vaccine mandate, and the impact that it had on so many, inspired a strong fellow feeling in the author, and as a result he wrote

this novel. Yet, what happens to the reader's empathy? Do readers in 2025 experience empathy when reading this book? Even more importantly, can one empathize with a work of science fiction? Fiction writers usually describe the world around them and present topics that are relevant. They do not have to focus as much on creating a world as they do on creating the individuals that will guide the reader through a known and recognizable world; hence, the center of attention is the subject and not the object. Unlike writers of fiction, writers of science fiction must create a world as Darko Suvin noted – one that is "an imaginative framework alternative to the author's empirical environment" (Suvin, 1979: 37); thus, such writers are working simultaneously on creating a specific and unrecognizable world (the object) and various characters (subjects) that will navigate through it. Furthermore, the difference between the two genres and their impact on the readers also includes agency. In works of science fiction, there is usually a critique of governmental institutions or regimes, surveillance states, evil corporations, and super computers through which the author explores concepts of freedom, control, and power. "We might indeed see SF as a form of thought experiment, an elaborate 'what if?' game, where the consequences of some or other novum are worked through" (Roberts, 2006: 9). Science fiction confronts the world we know in some cognitive way, which makes the process of recognizing the novum and comparing it to what we know as the center of the work, and in most cases focusing more on creating sympathy towards the character/s than empathy with the same. By the same token, authors who create fiction have more time and space to create characters with which the reader can empathize. This may seem like a hasty and superficial claim of the distinction between the two genres, but one must take into consideration the concept of the novum in science fiction and the reader's ability, or one can argue inability, to empathize with that which is unknown. Hence, the unknown becomes a significant element in this genre. The fact of the matter is that just as readers are not able to empathize with various strange and often shocking customs in other cultures, readers are not able to empathize with worlds and aliens that no one has real-world reference for; or, in other words, the reader has no real-world experience to compare the novum to. Suvin explained this concept in the following way (Suvin, 2024: 645):

> *The words of a text obviously form a manifest surface unfolding from beginning to end (what the reader reads), but then, in order to be grasped as a meaningful whole, the texts can only be seen as a presuppositional latent deep structure, a unitary pattern of shape (Gestalt) akin to spatial scheme (how the reader understands).*

One might argue that a well-written novum (character included) can create emotions in the reader just as an abstract piece of art does. Nevertheless, the answer to this rationalization lies in the distinction between basic emotions and complex cognitive processes. The novum or, for the sake of this argument, abstract art can stir basic

emotions, but only that which is familiar, perceivable, and/or experienced can create empathy, which involves emotional and cognitive aspects. Nevertheless, some critics deem that science fiction is a genre that "does not provide readers with many of the things that serious literature does: for instance, beautiful or experimental writing styles, detailed and subtle analysis of character" (Broderick, 1995: 155), and that "a typical science fiction novel has little space for deep and studied characterization" (Jones, 1999: 5). The fact of the matter is that the genre of science fiction focuses on a whole different set of concepts and key elements than fiction or poetry does. For this reason, the focal point of writing and later analysis is not the character but the circumstance, technology, biology, equipment, environment, and so on; therefore, displacing the emphasis from the subject to the object, which in essence is very unlikely to trigger an emotional response. Still, it is characterization that connects the reader with the character/s and in turn creates a bond which enables the reader to experience empathy or feel sympathy. Over the decades, the characters in science fiction novels have become more developed and have almost erased the difference between the importance of subject/object in the work; similarly, science fiction authors have expanded on the notion of otherness and what it means to be human.

Every work that was written carries a cultural, political, and philosophical stamp of the Zeitgeist that influenced everyday life of the author. Hugh Grady once wrote that "No one writes literary criticism in a vacuum: in writing, we bring along with us all the baggage of our basic social being – our beliefs and prejudices, our unconscious, our socialization, our education and formal training" (Grady, 1991: 5). It follows that writers and readers abide by this as much as critics do, and no one can purge all beliefs, perspectives, and opinions before engaging with a text. One reads with that awareness and with a unique mindset that was sculpted since birth. Along these lines, Terence Hawkes additionally established that "reality lies not in things themselves, but in the relationships which we construct, and then perceive, between them" and that "none of us can step beyond time. It can't be drained out of our experience" (Hawkes, 2003: 135). In kind, Suzanne Keen commented that "the timing and the context of the reading experience matters: the capacity of novels to invoke readers' empathy changes over time," and that "readers' empathy for situations depicted in fiction may be enhanced by chance relevance to particular historical, economic, cultural, or social circumstances, either in the moment of first publication or in later times, fortuitously anticipated or prophetically foreseen by the novelist" (Keen, 2007: xii). Thus, reading *Alien Clay* today opens new avenues for interpretation and textual assessment based on our own moment in time, experiences, and social and political views. Today, the reader does not read it with the pandemic in mind; instead, one reads it with one's own social and political grievances. This paper takes a presentist approach to the theory of narrative empathy in the novel *Alien Clay* and

shows how the two theories work within the genre of science fiction. Therefore, the presentist approach argues that extra-textual elements influence the way *Alien Clay* is interpreted in today's world, and how narrative empathy changes into sympathy when readers encounter a novum.

The words on the first page of the novel "Start with a waking, end with a wake" (Tchaikovsky, 2024: 3), ominously foreshadow the ending of the novel or even more so the denouement of humanity. However, it is the *waking* part that triggers interest in the reader. Dr. Arton Daghdev lives on Earth in some future dystopian time when planet Earth is ruled by a totalitarian regime called the Mandate, which deems that humanity is the pinnacle of evolution. It is very unlikely that any present-day reader will have a hard time imagining what a totalitarian government looks like since there are quite a few to read about in the daily paper. Traditional notions of hope, of a better or at least more peaceful future, are crumbled as readers get a first-row seat to an oppressive and rather terrifying time to come. Daghdev is an ecologist and conducts biological research with an emphasis on exoplanets and alien life forms. He believes that aliens exist since humanity has conquered various planets in space, and an abundance of data supports the possibility of the existence of alien life. Yet, the Mandate does not approve of such claims, since humanity is the pinnacle life form. His research becomes traitorous, and he is considered an enemy of the regime. Still, as a scientist he values his work, and he does not conform to the one-minded political narrative. Soon, he becomes the enemy of the regime because he is an individual who believes in the freedom of speech. His plight begins by being hunted as an ostracized academic, to working in the underground, and in the end to being arrested for thoughts that are perceived as treasonous. His punishment is the same as for all academics who think differently than the Mandate. He is sentenced to a life in prison on the faraway planet called Kiln. Daghdev and other political inmates are dehydrated (new technology or the novum as Suvin would call it) and preserved for the duration of the fifty-year journey to Kiln.

The novel begins with the rehydration of the transported academics who are dropped in a pod to the planet's surface. Not all survive the journey, and most certainly not all survive the drop. Life in the prison compound is horrific, and readers have seen enough movies and read enough books to be able to imagine the pierced collarbone with a tag that has his inmate number on it, paper clothing, synthetic mush as food, and a selfish hedonistic warden. Readers can also imagine how Daghdev feels when he is surrounded by fellow academics who have been betrayed and who look at him as someone who gave their names to the Mandate. Since he came last, to them he is *the* betrayer. One can identify and empathize with him. One understands what life on Earth is, what it means to live under a mandate and what academics have endured throughout history in pursuit of knowledge. The reader has seen and read, in various movies and books, what prison life is like and how it feels to be beaten by fellow

inmates. Images of these circumstances exist in the reader's mind, and he/she can relate and feel how Daghdev felt. As Keen noticed, readers do not have to read emotional passages to feel empathy. Their experiences enable situational empathy. Emotional fusion of the reader and the character enables an immersion of the reader into the narrative world which he/she perceives as the real one; still, the reader is aware of the illusion. Furthermore, she says that when reading fictional works, readers are released from the obligations of self-protection through skepticism and suspicion: "We can respond with greater empathy to an unreal situation and characters because of the protective fictionality, but still internalize the experience of empathy in a way that promises later real-world responsiveness to other's needs" (Keen, 2006: 220). The argument in this paper is that the reader can internalize complex emotions such as fear and empathy if he/she has experienced it before, which leads to the conclusion that one cannot internalize that which is unknown. Therefore, one can empathize with Daghdev as far as he is experiencing situations that the reader is familiar with through personal experience or through situations that have been visualized and/or experienced vicariously. The reasoning is that one cannot connect with something emotionally unless there is an existing mental image of it. This is why one needs to have a reference point – a *notum punctum* that will retrieve images, thoughts, and emotions. As Keen reminds us, readers need to understand in order to feel empathy. Science fiction works even better as a genre when it comes to this. The reader can be subversive as much as he/she wants since this planet is not even Earth. One can let oneself feel any emotion without any guilt as long as the circumstance is known. However, what happens when the reader comes to the point that a text has information that he/she does not have a reference for and cannot understand? The reader will surely imagine something, but the reader will not necessarily be able to relate to that something. What happens to empathy then? What happens when the understanding of the novel depends on concepts and behaviors that are abstract? For readers, this is the moment when the connection between the reader and the character is severed, and it is then that the reader's sense of empathy encounters uncharted territory just as Daghdev does on the alien planet. Nevertheless, the reading continues even though the relatedness between the reader and the character ceases.

Daghdev spends a lot of time assessing people at the compound. He is looking for someone he can trust. He feels the need to belong to a certain "us" which is "a cultural politico-economical ensemble of synchronic relationships, 'present' in all senses of that term" (Suvin, 1998: 29-30). His reasons for seeking out the friendship of people who are wary of him are manifold. He needs the others because he needs to communicate with people, but he also needs to be a part of something bigger – a group of similar-minded people who are equally captives on an alien planet and who may possibly string together a plan, a diversion, a way out. Furthermore, as time

passes, he wishes to help himself and everyone else just as much as he wants to regain their trust. Their desperate situation pushes them to become last chance bedfellows, and, soon enough, the opportunity arises, and they reforge their bond of friendship through plotting a coup. Daghdev experiences a form of empathy induced altruism. The rebels' goal is to regain their social power as well as their academic unity. They feel empathy for one another, and the reader feels empathy with them. One roots hard for them to succeed, and one can feel the satisfaction in imagining their success. Unfortunately, their coup fails, and the leaders of the group are executed while Daghdev and a few others are sentenced to be a part of the Excursions, or units that go outside of the protected compound into the untamed, alien surroundings; surroundings that are full of things that can kill you… or even worse. The Excursions are looking for signs of aliens who are believed to have built clay structures throughout the planet. New findings would alleviate their situation back in the compound and buy them time, so that is the incentive.

The departure from the compound, and what readers can imagine, into the unknown alien biosystem simultaneously signals a switch from empathy to sympathy. The last part of the novel is a constant change of setting from the compound to the wild and back; therefore, a constant change between feeling what someone feels and feeling something for someone. Life on Kiln is a divergent evolution of simplistic organisms rearranging themselves into intricate ones, so all life on Kiln represents a macrospecies comprised of symbiotic life. Daghdev explains how life on Kiln functions, "When there is sufficient interconnection, sufficient complexity, the world wakes, and knows itself," and furthermore he adds, "The Kilnish civilization is like a fungus. It exists in potential during dry periods, a million components in contraction, jigsaw pieces in the box. When the world blooms, they reconnect—never the same way twice, but that's okay because they left notes for themselves, from the last time" (Tchaikovsky, 2024: 369-70). As he reminds, surviving Kiln is about how much life you can interlock with; and the inmates interlock a lot. Kilnish life is also opportunistic. It just so happens that on one of the trips into the wild their hovercraft is knocked down by a Kilnish macroorganism, and they have to trek back. During their journey, which lasts seven days, they get infected with Kilnish microbes, parasites, and so on. The microspecies want to hybridize with the human body in order to create a symbiosis of all parts, which will eventually become a part of the cycle of growth and decline on Kiln. They become one more piece of the puzzle. Kiln in itself is a paradox. It is a coalescence of odd parts which work in perfect synchrony and unity for the greater good of the collective. Soon the group starts developing non-verbal communication at a subconscious level. By the time they make it back to the compound, they are a part of the Kilnish macrospecies, but they are also very much themselves, which is why no one notices they are infected. It appears that mimicry is not foreign to Kiln as long as the microspecies are not

isolated from the macrospecies; in other words, as long as the group stays together and communicates.

In the last part of the novel, Daghdev goes back and forth between recounting what happened when they returned to camp and what happened on each day when they were away. As the narrative switches, so does the feeling of empathy. Everything that happens in the wild on their journey is unknown to the reader and all one can feel is sympathy for their deterioration and rebuilding as a completely new species. Why is this so? Because at the compound they are doing their Earthly things; they are staging another coup, and they are plotting to overtake the prison and a spaceship to return to Earth. The reader can understand, and he/she empathizes with the characters because of their plight, and, ultimately, wants them to succeed. Keen agrees that "Some research reveals that a reader's ability to understand cause and effect precedes role taking and empathizing with characters" (Keen, 2007: 87). On the other hand, the journey part is difficult to understand because of all the merging of life forms and the different ways the environment senses that they are becoming one with the planet while clearing the path and leading them back to the prison. The prison, in turn, is a promise of more assimilation. Their Kilnish parts want collective organization and unity. The only good on Kiln is the greater good, which is true altruism. This part of the text is another novum, and it prevents us from experiencing real empathy. Tchaikovsky describes alien biology in such a beautiful and skilled way that the reader has a feeling that something like that must exist somewhere. Yet, what happens in the wild does not mimic life that is familiar to us, and the reader has no connection with the characters. One feels sorry for them, one is afraid for them, one feels pity for their pain, but one cannot imagine what they feel because there is no reference point. The need for reading faster to get to their return in order to find out what happens in the prison is gripping. The camp is something familiar because that is something the reader can relate to based on movies or other books or perhaps even personal experience. On the other hand, in the wild, a magnificent and yet formidable symbiosis is taking place. The human body slowly assimilates into Kilnish life letting go of all the bodily processes in order to accommodate Kilnish life. Sadly, the body yields its freedom one cell at a time. Undoubtedly, the strangest thing that happens to the reader is the realization that humans cannot relate to such altruism such as being a part of something where one completely and willingly relinquishes all individuality. Humans are innately selfish, which is why one cannot conceptualize and empathize with ordered communities and/or biosystems which are solely altruistic and in which individual life forms exist, merge, and work for the sole purpose of the burgeoning and survival of the system as a whole; and, if a part becomes obsolete, then that part ceases to exist. This is, in fact, a case of the most selfless form of coexisting, and, as Earthlings, readers cannot connect with it.

In the end, readers are brought to an emotional crossroads. The new and evolved hybridized group defeats their captives. They are now in complete control of the camp, and the reader imagines a peaceful life for this new species that has emerged. Yet, that is not the Kilnish thing to do. What *is* Kilnish is to travel back to Earth and assimilate all humans to the Kilnish macrospecies. Without hesitation or doubt they get on the ship, and they leave. "They are ready to reach out to all the dissidents, subcommittees, and free thinkers. To bring them the gift of knowing one another. To root out the informants and agents provocateurs, bringing people together to crack open the dome of the Mandate, in whatever form it might exist" (Tchaikovsky, 2024: 388). The fact that the Mandate might not exist anymore, and that humans might have regained freedom is irrelevant. It is not the Kilnish way to doubt assimilation. Thus begins the wake for old humanity, the waking of a new species that will thrive on a hospitable planet, and the awakening of the eager scientists who are ready to become one with the whole of humanity, which in turn will finally bring forth the awakening of a new and advanced Kilnish civilization. The reader's sense of justice clashes with the sense of morality. The sympathy for Daghdev and his companions and the empathy that was shared with him on his journey satisfies the inner sense of justice and righteousness; after all, the convicts-turned-liberators have been wronged, but they have survived and their freedom of choice of how and where they will live has been regained.

On the other hand, one's empathy tugs at the strings of one's moral compass. Carolina Fernandez-Quintanilla's research established that "moral evaluation and positioning played a determining role in narrative empathy" (2020: 139), which leads to the inevitable prospect of being lured into the uncomfortable disposition of questioning one's own beliefs. Is it right for a handful of people to decide the future of the majority? Should the convictions of a few determine the future of humanity in general? Does Daghdev have the moral right to make that choice even if he believes that it is the best possible outcome? Is it morally right for him to take away the freedom of choice from all of humanity just as the Mandate took the freedom of choice from him? For Daghdev, the scientist-turned-leader, there is one possible course of action: "Freedom and knowledge – understanding, cognition – were always twins: if you aren't free, you can't have knowledge, and if you don't know, you won't be free" (Suvin, 2024: 646). Daghdev wishes to free all of humanity and by doing so he will give humanity the knowledge of the Kilnish civilization and through it the knowledge of all other human beings. The reader finds that any further attempt of feeling empathy staggers. This possible world, as Suvin calls it, that is about to be created defies all the rules of the pragmatic world of the reader. The reader knows deep down inside that the empathy for Daghdev, and his crew, dispersed just as quickly as Kilnish microorganisms even before the scientists embarked on their final journey to Earth. Due to empathy, the human reader could never make such a choice for another living being let alone the whole of humanity.

The reader wades through a mélange of emotions that resembles the strange interwoven biosystem on Kiln; there is elation because Daghdev survived, disbelief of what he and his crew are about to do, horror that billions will be infected and assimilated, relief that in the end this novel is only a work of science fiction, and hope that the future of Earth will be better than it is in this novel.

Presentism studies the entanglement of the relationship between the time and specificities of the reader and the text. The reader's current political, social, cultural, and economical events shape and mold the interpretation of any work. For this reason, no matter what the genre is, the reader cannot unburden himself/herself from everyday life. Therefore, it is difficult to read *Alien Clay* and not think of today's oligarchs, corruption, and concepts such as freedom of choice and speech which are dwindling away across cultures. The theory of narrative empathy shows that readers become emotionally invested in what they read, and that they can, consciously or subconsciously, identify with the character/s. Yet, science fiction as a genre allows the reader a cognitive and emotional distancing from the real world. It also permits the reader to be subversive, detached, negligent, or simply frivolous because this possible world is actually non-existent. There are no real-world consequences if one chooses to just once not do the right thing. As Carmen Bonasera noticed, "some specific narrative strategies may allow people to temporarily disregard their moral sense and engage with characters that commit abominable crimes or that are portrayed as twisted and immoral" (2024: 252). Perhaps such an occurrence allows the reader to identify with Dagdev and approve of what he is about to do. For a moment, the reader imagines what could happen if everyone became as one: no more wars, no more fear, no more inequality; and, for a split second, the "what if" of science fiction becomes a "why not." Still, in the end anyone's imagination creates only as much as the reader is able to understand and accept. In the end, the reader sanguinely closes the book and is relieved that such difficult choices are Daghdev's alone.

References

Bonasera, Carmen. (2024). Negative Empathy in Fiction: Mimesis, Contagion, Catharsis. In Nidesh Lawtoo & Marina Garcia-Granero (Eds.), *Homo Mimeticus II: Re-turns to Mimesis* (pp. 247-262). Belgium: Leuven University Press.

Broderick, Damien. (1995). *Reading by Starlight: Postmodern Science Fiction*. New York: Routledge.

Fernandez-Quintanilla, Carolina. (2020). Textual and Reader Factors in Narrative Empathy: An Empirical Reader Response Study Using Focus Groups. *Language and Literature*, 29(2), 124–146.

Grady, Hugh. (1991). *The Modernist Shakespeare*. London: Oxford UP.

Hawkes, Terence. (2003). *Structuralism and Semiotics*. New York: Routledge.

Jones, Gwyneth. (1999). *Deconstructing the Starships: Science, Fiction and Reality*. Liverpool: Liverpool University Press.

Keen, Suzanne. (2006). The Theory of Narrative Empathy. *Narrative*, 14(3), 207–233.

Keen, Suzanne. (2007). *Empathy and the Novel*. New York: Oxford University Press.

Roberts, Adam. (2006). *Science Fiction*. New York: Routledge.

Suvin, Darko. (1979). *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of the Literary Genre*. New Haven: Yale University Press.

Suvin, Darko. (1998). Utopianism from Orientation to Agency: What Are We Intellectuals under Post-Fordism to Do? *Utopian Studies*, 9(2), 162–190.

Suvin, Darko. (2024, May). The Day and the Not-Day: On Possible Worlds and Freedom. *Between*, 14(27), 638–651.

Tchaikovsky, Adrian. (2024). *Alien Clay*. London: Tor.

Andreina Grgarević
andreina.grgarevic77@gmail.com
Beogradski institut za humanistiku i socijalna istraživanja
https://orcid.org/0009-0004-7751-2335

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.119G

VITGENŠTAJNOV ARGUMENT PROTIV PRIVATNOG JEZIKA

Sažetak: U ovom istraživanju prvenstveno razmatram Vitgenštajnov argument protiv privatnog jezika, koji pretpostavlja mogućnost da senzacije dobijaju značenje isključivo na subjektivnom nivou. Prema Vitgenštajnovom mišljenju, jezik ne funkcioniše na taj način zato što svaka osoba može na drugačiji način iskusiti određenu senzaciju. U tom slučaju, svaka od njih bi ispravno koristila termin, a možda bi koristila i različite termine u različitim prilikama. U takvim slučajevima ne bi postojao kriterijum prema kom bi se odlučivalo o ispravnosti upotrebe. Takav jezik je proizvoljan, ne nudi način razlikovanja ispravnih i pogrešnih upotreba termina, i stalno je podložan promenama. Iz tog razloga, prema Vitgenštajnovom mišljenju, jezik mora biti javan i zasnovan na zajedničkim pravilima. Do javnog značenja termina se jedino dolazi preko njegove upotrebe – načina na koji se određeni izraz koristi u komunikaciji unutar jedne zajednice. Međutim, na koji način onda emocije dobijaju značenje, ukoliko se u potpunosti odbaci ideja privatnog jezika? Takođe, postavlja se pitanje da li je opravdano odbacivanje mogućnosti da je jezik subjektivan, pogotovo kada se uzme u obzir njegova evolucija? Na kraju, istražujem mogućnost da privatni doživljaji, ipak, igraju određenu ulogu u dodeljivanju značenja, ali na osnovu zajedničkog dogovora, pri čemu se ne bi izgubio kriterijum ispravnosti.

Ključne reči: Vitgenštajn, privatni jezik, značenje, filozofija jezika

Abstract: WITTGENSTEIN'S ARGUMENT AGAINST THE PRIVATE LANGUAGE

This paper focuses primarily on Wittgenstein's argument against the private language, which presupposes the possibility that sensations acquire meaning exclusively on a subjective level. According to Wittgenstein, language does not work that way because each person can experience a certain sensation in a different way. In that case, each of them would use the term correctly and perhaps use

different terms on different occasions. In such cases, there would be no criterion by which to decide on the correctness of use. Such language is arbitrary, it does not offer a way of distinguishing between correct and incorrect uses of terms, and it is constantly subject to change. For this reason, according to Wittgenstein, language must be public and based on common rules. The public meaning of a term comes only through its usage – the way in which a certain expression is used in communication within a community. However, how then do emotions gain meaning, if the idea of a private language is completely rejected? Also, the question arises of whether it is justified to reject the possibility that language is subjective, especially when its evolution is considered? Finally, the paper explores the possibility that private experiences, nevertheless, play a certain role in assigning meaning, but based on mutual agreement, whereby the criterion of correctness is not lost.

Keywords: Wittgenstein, private language, meaning, philosophy of language

Uvod

U ovom radu najpre ću izložiti širi kontekst u okviru istorije filozofije jezika, s osvrtom na autore koji su zagovarali ideje značajne za temu ovog rada. Potom ću na formalan način predstaviti argument Ludviga Vitgenštajna protiv privatnog jezika. Prema njegovom mišljenju, privatni jezik ne može smatrati jezikom, jer se, kao što i samo ime sugeriše, odnosi na privatne senzacije (emocije, mentalne slike i slično). Sa tim u vezi razmotriću prigovor koji se nameće, a tiče se razlikovanja emocija i dodeljivanja značenja. Ukoliko odbacimo mogućnost bilo kakvog uvida u unutrašnje stanje drugih ljudi, na koji način dolazimo do značenja širokog spektra emocija? Potom, osporavam Vitgenštajnovu dihotomiju između privatnog i javnog jezika i tvrdim da značenje termina može doći kroz kulturu određene zajednice (literaturu, slikarstvo itd.), a koja se zasniva na posredovanoj podeli introspektivnog iskustva. Na kraju rada, razmotriću gore pomenuti argument iz perspektive evolucije jezika.

Istorijski kontekst

Ukoliko pogledamo istoriju razvoja filozofije jezika, videćemo da ona počinje sa Platonom. Pre njega, tzv. predsokratovci, filozofi koji su obeležili period pre Sokrata, nisu na dublji način problematizovali jezik, već su se prvenstveno bavili pitanjem prvog uzroka (ἀρχή). Platon, za razliku od svojih prethodnika, uz pomoć dijalektike u svojim dijalozima, poput *Države* i *Teteta,* sa sagovornicima pokušava da definiše ključne pojmove. Na primer, u *Državi* istražuje pojam *pravde,* dok u *Tetetu* razmatra pojam *znanja*.

Uprkos tome, najpribližniji dijalog temi ovog rada bio bi *Kratil,* u kome se raspravlja da li imena dobijaju značenje sporazumno ili ne. Hermogen smatra da „može nazvati

svaku stvar ovim ili onim imenom koje je [izmenila A.G.] uspostavio" (Platon, 2000: 21), dok Sokrat tvrdi da postoji nepromenljiva, nezavisna suština svih stvari (ideja) pa, u skladu sa tim, i njihovog imenovanja. Na primeru čunka, Sokrat tvrdi da taj predmet učestvuje u ideji čunka i da je njegovo značenje neodvojivo od suštine, tj. njegove prirode. A onaj ko jedini može na ispravan način dati ime tom predmetu je osoba koja poseduje znanje (ἐπιστήμη) o korišćenju. Gore pomenutom raspravom Platon je, nesumnjivo, postavio čvrst temelj za kasnija filozofska istraživanja.

Aristotel se u *Metafizici* nadovezuje na Platonovu raspravu i uzima primer čoveka kao pojma kojeg treba definisati. Prema njegovom mišljenju, čovek je „dvonožno živo biće" te „ako čovek važi za nešto [...] to nešto biće za njega suština čoveka" (Aristotel, 1971: 77). On, kao i njegov učitelj Platon, smatra da su u značenju određene reči založeni njena suština i smisao. U isto vreme Aristotel uviđa važnu dodatnu dimenziju u raspravi o jeziku – „definicija nastaje iz potrebe da se svakom izrazu dade određeno značenje" (Aristotel, 1971: 95). Ovim Aristotel produbljuje diskusiju u odnosu na Platona, jer uviđa da svako imenovanje nastaje iz određene ljudske potrebe, a koja se ogleda u dodeljivanju smisla predmetima koji ga okružuju kroz jezik.

Kao filozofa u srednjem veku, koji se pored ostalih bavio i filozofijom jezika, mogu istaći Vilijama Okama. On je značenje usko povezivao sa konvencijom ili slaganjem. Nasuprot tome, u moderno doba, strujama racionalizma i empirizma, koje su se borile za prevlast unutar naučnog mišljenja, značenja postaju ideje koje imamo u umu. Ovde se uočava jasan otklon prema Platonovoj filozofiji, jer imenovanje određenog predmeta postaje usko povezano sa unutrašnjim životom pojedinca.

Stoga je za racionalistu Dekarta, kada sva svoja uverenja u potrazi za nesumnjivim podvrgne misli da ga obmanjuje Zli duh, ili tzv. metodološkoj sumnji, kao jedina „imuna" ideja izdvaja se „mislim, dakle postojim". Ona je jasna – „prisutna i pristupačna pažljivom umu" (Descartes, 1985: 207), ali i razgovetna – „oštro odvojena od svih drugih opažaja da jedino sadrži u sebi ono što je jasno" (Descartes, 1985: 208). Ova nužna istina (jer je istinita svaki put kada se izrekne) postaje osnov sveg znanja pa tako i značenja. „Stvar koja misli" biva ona koja dodeljuje značenje preko unutrašnjeg, intuitivnog, opažaja.

Sa druge strane, empiristi poput Loka ili Hjuma, značenje vezuju za iskustvo i percepcije koje dobijamo preko čula. Mentalne slike unutar našeg uma, prema njihovom mišljenju, imenuju se i na taj način predmete razlikujemo jedne od drugih. Hjum ovu tezu dalje razrađuje uvodeći pojmove asocijacije i ponovljenog iskustva, što dodatno doprinosi utvrđivanju značenja određenog predmeta kroz povezivanje različitih percepcija putem repeticije. Sve u svemu, možemo zaključiti da se u ovom periodu nadalje razvija ideja o privatnom jeziku – da imenovanje postaje neodvojivo

od subjekta koji ga izvršava. Značenje više nije nešto o čemu zajednica odlučuje i za šta daje kriterijume. Pored toga, ove teorije predstavljaju još dalji otklon od Platonove teorije značenja.

Vitgenštajnov argument

Ludvig Vitgenštajn u *Filozofskim istraživanjima* definiše privatni jezik kao „glasove koje niko drugi ne razume, ali za koje se pojedincu [izmenila A.G.] čini da razume“ (Wittgenstein, 1958: 94). Kako bi ga na plastičan način objasnio, on od nas prvenstveno traži da započnemo jedan misaoni eksperiment. „Zamislimo jezik u kome bi osoba mogla da zapisuje ili dodeljuje zvučne izraze svojim unutrašnjim iskustvima – osećajima, raspoloženjima i ostalom – za privatnu upotrebu“ (Wittgenstein, 1958: 88). Dakle, „treba da zamislimo slučaj u kome ne postoji prirodna ekspresija za senzaciju niti postojeći vokabular koji je opisuje” (Stern, 2004: 175).

Zamislimo dalje tog pojedinca kako piše dnevnik svakog dana i kada god oseti određenu senzaciju zapiše „S“ u njemu. To slovo označava *neko* njegovo unutrašnje stanje, jer, po pretpostavci, on ne daje nikakve fizičke znake da je osetio tu senzaciju. Prema Vitgenštajnu, problem se ogleda u sledećem: svako zapisivanje gorepomenutog slova „sa sobom nosi da se subjekat [dodala A.G.] na *ispravan* način seća veze u budućnosti“ (Wittgenstein, 1958: 92) Međutim, pojedinac se ne može osloniti na sopstveno pamćenje ili *verovanje* o tome da je u toj prilici za tu vrstu senzacije dodelio određeno slovo. Slovo „S“ u jednom trenutku se može upotrebiti, ali nekom drugom može izostati, može označavati drugu senzaciju, može se desiti da *zamišljamo* kako osećamo određenu senzaciju. Takav jezik je proizvoljan i konstantno podložan promenama, pa ne može biti smatran jezikom jedne zajednice.

Moguće je da, ukoliko na ovakav način svi počnemo da definišemo termine, dođemo do toga da svako od nas može dodeliti isto slovo različitim osećajima (ili različita slova istom osećaju). I u ovom slučaju Vitgenštajn koristi zanimljiv misaoni eksperiment pod nazivom „*Buba u kutiji*“. On traži da zamislimo kako svako od nas ima kutiju sa nečim u njoj što bismo nazvali „buba“. Treba napomenuti da „buba“ predstavlja unutrašnju senzaciju, a kutija naše telo. Možemo onda uočiti da je u osnovi ovog mentalnog poduhvata argument iz analogije.

U nastavku, Vitgenštajn dodaje da je zabranjeno gledanje u tuđe kutije; možemo samo videti predmet koji se nalazi u našoj sopstvenoj. Kada se stvari na taj način postave, mi ne možemo znati da li reč „buba“ označava istu stvar za sve; moguće je da svako od nas ima nešto drugo u kutiji. Dakle, ne možemo ni na koji način potvrditi značenje te reči, jer nemamo pristup ničijoj kutiji, tj. unutrašnjem životu. Iz tog razloga, a koji će biti značajan u nastavku rada, unutrašnja stanja postaju irelevantna za uspostavljanje značenja.

Mogućnost da dođemo do značenja putem subjektivnog dodeljivanja nije zadovoljavajuće objašnjenje iz gorenavedenih razloga. Stoga Vitgenštajn biva vođen ka ideji da ono mora biti uspostavljeno na objektivniji način. Objektivnost se, prema njegovom mišljenju, može postići ukoliko se „reči povezuju sa primitivnim, prirodnim, izražajima senzacija i koriste na njihovom mestu“ (Wittgenstein, 1958: 89) On traži od nas da zamislimo dete koje se povredilo. U toj situaciji plakanje je prirodno, jer je osećaj bola prisutan. Međutim, dete ne zna da se ono što on oseća zove „bol“. Prema Vitgenštajnovom mišljenju, jedini način da ono nauči značenje tog termina je ukoliko ga iskusniji članovi zajednice upute u isto.

Kako će se određeni termin koristiti biva određeno njegovom upotrebom unutar jedne zajednice. Zajednica na određeni način koristi različite termine i na taj način dolazi do objektivnog, nezavisnog kriterijuma primene. Ona je ta koja mu, u narednoj situaciji kada se dete opet povredi, može ukazati na grešku ukoliko npr. upotrebi termin „sreća“, a ne „bol“. Dakle, postoji mogućnost potvrde/ verifikacije značenja na osnovu izražavanja emocija na fizičkom nivou, a kojima se može neposredno pristupiti preko čula.

Ukoliko se vratimo na misaoni eksperiment sa „bubom“, „buba“ jedino može biti javna, dostupna svima da je opaze. Fizičke manifestacije bola su svima dostupne. Mi možemo videti npr. kako dete plače, na podu je, hvata se za nogu itd. (naravno, ne isključuje se ni okruženje u kome smo ga uočili). U toj, i svakoj sličnoj situaciji mi ćemo, kao zajednica, upotrebiti termin „bol“ i taj načn korišćenja biće opravdan. Takav jezik je, prema Vitgenštajnovom mišljenju, stalan i stabilan, upravo zato jer nije zasnovan na subjektivnom, proizvoljnom tumačenju sopstvenih senzacija već zajedničkoj jezičkoj praksi. Stoga, ova javna upotreba termina čini jezik mogućim, ona oblikuje *jezičku igru* (Sprachspiel).

Formalno, argument se može izložiti na sledeći način:

1. Značenja reči unutar jezika određuju se preko ostenzivnih definicija, koje zahtevaju javno opažljive kriterijume;
2. Privatan jezik odnosi se na privatne senzacije, kojima može samo pojedinac da pristupi;
3. Kada neki termin označava privatnu senzaciju, ne postoji objektivna potvrda njegove ispravne upotrebe;
4. Jezik bez kriterijuma ispravnosti nije jezik;
5. Stoga, prvatan jezik nije jezik.

Vitgenštajnovo rešenje, sa jedne strane, je ubedljivo, jer se zasniva na kriterijumu koji je svima dostupan. To čini njegovu filozofiju jezika jedinom koja nudi metod

za procenjivanje značenja nekog termina, te bi, prema mom mišljenju, bila neka vrsta eklektične teorije – one koja spaja naučni metod potvrđivanja/ verifikacije oslanjajući se na čula, sa kritičkim pristupom karakterisitčnim za filozofiju unutar rasprave o dodeljivanju značenja. Međutim, Vitgenštajnov argument suočava se, između ostalog, sa tri prigovora koja će biti izložena u nastavku teksta.

Prigovori

Prvi prigovor sa kojim se Vitgenštajnova argumentacija suočava odnosi se na nemogućnost razaznavanja različitih emocija jedino na osnovu njihovih eksternih izražaja. Sve u svemu, ukoliko prihvatimo da jedino opažanjem određene emocije dolazimo do definicije, postavlja se pitanje kako onda razlikovati emocije? Ovim prigovorom direktno dovodim u pitanje istinitost prve premise.

Zamisliću da ispred sebe vidim siroče. Ono je samo na ulici, nesrećno, u nekoj prljavoj odeći. Zamisliću, takođe, da stojim ispred njega sa prijateljem i prijatelj je nemi posmatrač mog ponašanja, smatra da on nema moralnu obavezu da mu pomogne, ali da ja imam. On vidi da se približavam detetu, pitam ga određena pitanja, vadim novac, krenule su mi suze niz obraze – uglavnom, činim sve kako bih mu pomogla. Pitanje koje se postavlja pred Vitgenštajna je sledeće: „Kako će moj prijatelj znati kako se osećam u ovoj situaciji?“ Da li će reći da osećam empatiju prema siročetu ili tugu zbog situacije u kojoj se našao? Činjenica je da se empatija i tuga izražavaju na slične načine, ali i da moj prijatelj može na pogrešan način interpretirati emocije usled prevelikog oslanjanja na ono što se može opaziti, a što se, prema mom mišljenju, u ovom slučaju može okarakterisati kao nepovoljna epistemološka pozicija. Iz tog razloga, možemo zaključiti da je oslanjanje na čulnu dostupnost možda *nužan* uslov dodeljivanja značenja, ali ne i *dovoljan*.

Zagovornici Vitgenštajnove teorije mogli bi odgovoriti na gorepomenuti kontraargument pozivajući se na *kontekst* u kome su emocije izražene. U tom slučaju „potreban nam je [...] obrazac [...] koji ćemo smatrati relativno sličnim prethodnom [dodala A.G.] obrascu“ (Sluga, Stern, 2017: 399) ponašanja. Ali, kao što bih već mogla naslutiti, da bi moj prijatelj dobio kontekst – morao bi da provede (još) više vremena sa mnom kako bi upoznao sve pojedinosti mog života. Stoga, prema mom mišljenju, Vitgenštajnovo pozivanje na kontekst može jedino pomoći prijatelju da *predvidi* moje buduće emotivno stanje, ali nikako i da ga razluči u konkretnoj situaciji.

Sledeći kontraargument dovodi u pitanje: 1) treću premisu argumenta, 2) dihotomiju na kojoj počiva celokupan argument - razliku između privatnog i javnog jezika[1] – i, prema mom mišljenju, ide u prilog razmatranju tzv. mogućnosti „srednjeg puta". Vidimo da je problem dodeljivanja značenja predstavljen kao nepremostivi jaz između privatne i javne upotrebe jezika. Međutim, ukoliko se vodimo Vitgenštajnovom idejom o potpunom odbacivanju privatnog jezika, možemo zapasti u problem formiranja novih termina. Činjenica je da se jezik konstantno razvija – nova terminologija se uvodi dok stara ostaje ili se gubi. Kontraintuitivno je prihvatiti da značenje novih termina mora biti određeno slaganjem na nivou jezičke zajednice, kada znamo da isti moraju proisteći ili biti „skovani" od strane određene individue. Kako bih dokazala da jezik nije nužno isključiv prema terminima koji su dobili značenje iz privatnog iskustva, izložiću sledeći misaoni eksperiment.

Zamislimo da sam pesnikinja i da želim uvesti novi termin za emociju koju sam samo ja osetila. Niko više u mojoj okolini nije osetio tu emociju, ali ja želim preneti mojim čitaocima svoje iskustvo. Kao što se može pretpostaviti, sredstvo koje koristim da bih u tome uspela je – pesma. Dakle, jedan oblik izražavanja kulture (naravno, ne mora biti u pitanju pesma, u nekom drugom slučaju može biti roman, film itd.). Taj novi termin neće odmah biti odbačen od strane mojih čitalaca, već će se oni potruditi da razumeju o kojoj emociji se tačno radi u pesmi.

Možemo uzeti kao realističniji primer termin *krindž* (cringe) koji je u skorije vreme dobio drugo značenje, uprkos činjenici da se prvi put koristio u 13. veku. Značenje ove reči – doživeti nelagodu ili sramotu zbog tuđeg postupka – poteklo je od male grupe ljudi, a posle nekog vremena se proširilo i ušlo u javni jezik. „Sva komunikacija (pogotvo licem u lice) uključuje delikatno pregovaranje između govornika i slušaoca u zajedničkom nastojanju da osiguraju prenos nameravane poruke" (Jackendoff, 2003: 34) Takav proces u kome se, „tokom vremena [dodala A.G.] stvaraju reči [...] od fonetskog materijala koji prvenstveno nije imao nijedno značenje" (Haiman, 2010: 547) naziva se *gramatikalizacija*. Dalja rasprava prevazilazi okvire ovog rada, te će u nastavku biti izložen Vitgenštajnov odgovor.

U ovom slučaju, mogao bi da se pozove na tzv. *formu života* (Lebensform). Precizne definicije ovog termina nema, te je podložan interpretacijama. Sve u svemu, prema §19 „zamisliti jezik znači zamisliti formu života" (Wittgenstein, 1985: 8), dok prema §20 „pričanje jezika je deo aktivnosti ili forme života" (Wittgenstein, 1985: 11). Ona „pruža pozadinu na kojoj govornik može da prati lingvistička pravila i kriterijume

[1] Nigde u Filozofskim istraživanjima se ne pojavljuje termin „javni jezik". Ali, meni se čini kao logična suprotnost privatnom jeziku i zgodnim za izražavanje dihotomije.

za ispravnost značenja, referiranja, validnog zaključivanja itd.“ (Glock, Hyman, 2017: 448).

Možemo razlikovati dve vrste formi života – vertikalnu i horizontalnu. „Verikalni, [...] biološki, smisao tiče se *forme života* koju sva ljudska bića dele, sa svim fiziološkim pojedinostima“ (Glock, Hyman, 2017: 424). Sa druge strane, „horizontalni, [...] socijalni, smisao tiče se *načina života*, koji ljudi mogu ili ne mogu deliti“ (Glock, Hyman, 2017: 424). Dakle, forma života bi bila neodvojiva od aktivnosti tipičnih za ljudski rod, a za koje je potreban jezik kako bi se izrazile. Jedna struja interpretatora *poistovećuje forme života sa kulturom,* čemu bih i ja bila naklonjena.

Ukoliko interpretiramo termin na taj način, Vitgenštajn može reći da bi čak i u tom slučaju zajednica odlučivala o tome da li značenje tog termina ima smisla ili ne. Kako gorepomenuti osećaj označava nešto što je dostupno isključivo meni, morao bi se odbaciti. Ali, moje mišljenje je da ova tvrdnja nije empirijski utemeljena pogotovo ako uzmemo u obzir način formiranja novih termina, o čemu je već bilo reči.

Pored toga, možemo se zapitati: „Da li se novi termin uopšte može svesti na postojeću formu života?“ Moguće je da, pogotovo kada je to slučaj sa inovacijama, forma života ne zadovoljava njegove okvire. Ukoliko uzmemo primer kulture, često u istoriji preovlađujuća kultura nije bila u mogućnosti da „isprati“ potrebe novonastalog dela forme života. Čak su i izrazi *forma života* i *jezička igra* predstavljali nešto novo za svoje vreme i bili su samo poznati Vitgenštajnu. Filozofska zajednica je gorepomenute definisane pojmove tek kasnije, uz pomoć *razumevanja*, prihvatila kao deo filozofskog diskursa. Pitanje koje još uvek stoji kao izazov za sve, ne samo za Vitgenštajna, koji smatraju jezik zajedničkim sporazumom između članova jedne zajednice jeste: „Na koji način nastaju novi termini unutar već zacrtanih granica formi života?“

I iz tog razloga, mogla bih reći, da je način na koji se dešava prelazak iz privatne u javnu upotrebu kod Vitgenštajna neistražen. Vitgenštajn ostavlja prostor za *intersubjektivnost* na jezičkom nivou, gde „intersubjektivna priroda jezika funkcioniše kao prihvaćena pozadina bilo koje jezičke igre“ (Zovko, Penava, 2005: 45) ali *prima facie* odbacuje mogućnost zajedničkog introspektivnog iskustva u kome je, opet na neki način, založena intersubjektivnost na nivou jezika. Medijumi kroz koje se može izraziti, prema mom mišljenju, bili bi: društveni mediji, umetnost, literatura, pa i nauka.

Dakle, jedna od mogućnosti prevazilaženja ovog jaza bilo bi uvođenje pojma *intersubjektivnog iskustva*. „Intersubjektivno iskustvo je empatičko; javlja se prilikom svesnog pripisivanja namernih radnji drugim subjektima, prilikom kojeg mi sebe stavljamo u cipele nekog drugog“ (Beyer, 2022). Kao što možemo videti,

ona se zasniva na interakciji između subjekta i „nekog drugog“ prilikom kojeg je založen momenat *razumevanja* stanja u kojem se druga osoba nalazi, a ne površno, kako bi Kant rekao a sa čim bi se i Vitgenštajn složio, „zamišljanje sopstvenog bola u tuđem telu“.

Pojam intersubjektivnog iskustva omogućava mi da uvedem pojam *intersubjektivnog potvrđivanja*. Ono pretpostavlja da se određena subjektivna senzacija može proveriti kroz deskriptivni jezik, koji je takođe podložan daljoj proveri unutar određenog društva. Slaganjem oko toga kako određenu senzaciju razumemo, uspostavlja se osnov za značenje termina. Intersubjektivna verifikacija ne bi bila isto što i objektivno stanje introspekcije, prilikom kojeg na objektivan način procenjujemo unutrašnja stanja, već dopušta da kroz podelu iskustava i izveštavanje o njima određena zajednica dođe do značenja. Na taj način otvara se mogućnost za „treći put” koji jezičku igru posmatra ne samo kao prostor za izražavanje već i za proveru subjektivnih iskustava.

Zamislimo da živimo u društvu koje još uvek ne poseduje definiciju za senzaciju kao što je bol. Jednog dana, prvenstveno jedna manja grupa pripadnika te zajednice, a zatim i ostatak, odluči da ga definiše na sledeći način: „Senzacija koja tera suze na oči“. Dakle, moguće je da zajednica definiše određeni termin putem zajedničkog introspektivnog slaganja. Vitgenštajn bi, međutim, i u ovom slučaju mogao insistirati kako ovakav vid definisanja nije u skladu sa njegovom metodom verifikacije, koja podrazumeva davanje ostenzivnih definicija (koje definišu termine pokazivanjem na objekat definisanja), te da ne može pružiti objektivan kriterijum značenja.

Na ovom mestu bih postavila sledeća pitanja: „Da li je jedini vid verifikacije onaj koji se oslanja na ostenzivne definicije? Iz kog razloga ne bismo mogli da prihvatimo izveštaje o unutrašnjim stanjima, koje bismo posle mogli porediti i analizirati? Zar se i to ne bi smatralo jednom vrstom verifikacije? Zar i tada ne bismo imali objektivan metod određivanja značenja?“. Zamišljam da sam sa drugaricom ispred bele table i da još uvek nismo na jasan način definisale značenje reči „sreća“. Umesto „S“ za takvu senzaciju pišem rečenicu: „Želim da se nasmejem“. Moja drugarica isto to čini. U tom momentu ona i ja se možemo složiti da se obe osećamo srećno. Sličnu poziciju zagovara i Dorit Bar-On, prema čijem mišljenju naši iskazi izražavaju mentalna stanja i mogu se potvrditi (videti više u: Bar-On, 2004).

Vitgenštajn bi, naravno, mogao reći da je introspekcija nepouzdana, ali da li je on čini nepouzdanom? Slovo „S“ se ne može proveriti, ali rečenica „Želim da se nasmejem i to ću i učiniti“ – može. Oba iskaza se mogu verifikovati stanjem koje opažamo na licu. Prema mom mišljenju, verifikacijom gorepomenutog iskaza, neposredno, čulima, potvrđujemo da osoba ima osmeh na licu (posledicu), a potom i indirektno – da poseduje određeno mentalno stanje (uzrok) koje ga karakteriše.

Treba napomenuti da se ovakva vrsta potvrđivanja koristi unutar psihologije, ali i kliničke prakse.

Treći izazov koji mogu postaviti pred Vitgenštajna ogleda se u sledećem. Zamislimo, u duhu njegovih misaonih eksperimenata, da sam otišla u Nemačku na odmor. Tokom boravka, u razgovoru sa Nemcima, koji su bili ljubazni da me upute u sve pojedinosti njihovog jezika, naučila sam novi izraz, pod nazivom *Schadenfreude*. Razumem šta znači *Schaden* (nem. šteta) i *Freude* (nem. radost zbog nečeg) i kada spojim ova dva značenja, shvatam da se izraz koristi za situacije u kojima je prisutno zadovoljstvo povodom nečije nesreće. Nisam upoznata sa kontekstima u kojima se ovaj izraz koristi, ne znam sve pojedine situacije u kojima se upotrebljava, samo deskripciju mentalnih stanja mojih sagovornika koje prepoznajem na introspektivnom nivou, kroz razmenu iskustava i njegovo razumevanje.

Nameće se zanimljivo pitanje: „Da li bi u ovom slučaju Vitgenštajn rekao da ja ne razumem značenje ovog izraza?“. Prema mom mišljenju, rekla bih da razumem značenje izraza, uprkos tome što ne znam na koji način se upotrebljava. Ili, u Vitgenštajnovom duhu rečeno, znam *pravila igre uprkos tome što ne učestvujem u njoj*. Na kraju krajeva, iz kog razloga bih morala nužno učestvovati u upotrebi ovog izraza? Moji sagovornici uspešno učestvuju u jezičkoj igri i mogu potvrditi da sam na ispavan način razumela značenje termina.

Vitgenštajn bi mogao, i u ovom slučaju, da se pozove na pojam konteksta. On bi insistirao na tome da „kontekst određuje da li se *jezička igra* igra“ (Glock, Hyman, 2017). Moji prijatelji iz Nemačke su učesnici te igre (znaju u kojim situacijama se upotrebljava takav termin), ali, prema Vitgenštajnu, ja nisam! Potrebno je da naučim u kojim kontekstima treba upotrebljavati ovaj izraz ukoliko želim u potpunosti da ga razumem.

Ipak, ovo je, prema mom mišljenju, u potpunosti kontraintuitivno iz dva razloga. Prvo, moguće je da ne budem upoznata sa svim kontekstima u kojima bih mogla ovaj izraz da koristim, a ipak da ga upotrebim na ispravan način, što bi potvrdili moji budući sagovornici. Drugo, mogla bih da insistiram kako opravdano učestvujem u igri, jer me moja grupa prijatelja smatra učesnikom. Kada razgovaramo o navedenoj emociji, oni mene razumeju, a razumem i ja njih. Iz toga sledi da ja, na neki način, učestvujem u jezičkoj igri i da je za *razumevanje značenja nekog termina dovoljan razlog učestvovanje u istoj, ali ne i nužan*. Ovaj zaključak ide u prilog mojoj tezi o „trećem putu“ – da na intersubjektivan način možemo razumeti značenje određenog termina, deljenjem naših intersubjektivnih stanja i njihovim razumevanjem.

Ukoliko bi Vitgenštajn odbacio mogućnost da sam učesnik u grupi, smatram da bismo došli do relativizacije pojma *jezička igra*. Sa jedne strane, govorna zajednica me smatra učesnicom, dok strogi Vitgenštajnov okvir to ne bi priznao. I ne dolazimo

do relativizacije samo kada je *jezička igra* u pitanju. Štaviše, ova relativizacija se posledično prenosi na pojam privatnog/ javnog jezika. Primer sa *Schadenfreude* bio bi ocenjen kao domen privatnog života od svih koji smatraju da je Vitgenštajnov argument ubedljiv, dok zajednica koju čine moji prijatelji Nemci i ja smatramo drugačije. Treba istaći da se „trećim putem" ovakva vrsta relativizacije izbegava, što bi predstavljalo jednu prednost. Pored toga, privlačnost ovog tipa rešenja se takođe ogleda u tome što proširuje, dodaje još jednu dimenziju Vitgenštajnovoj *metodi verifikacije* i izbegava njenu jednostranost. Gorepomenuta teorija čini se realističnijom, pa stoga i manje rigidnom.

Kada uzmem u obzir sve navedeno, da li je opravdano, na kraju, doneti zaključak da je privatan jezik, govor o unutrašnjim iskustvima, irelevantan? Nesumnjivo – „jezik je fenomen ljudskog izuma" (Hauck, 2020: 857). Nijedna životinjska vrsta nije pokazala tu kompleksnost u komunikaciji, te možemo slobodno reći da je otkrivanje načina na koji je jezik nastao usko povezano sa pitanjem njegove svrhe ili zašto je nastao. Na ta pitanja, unutar lingvistike, odgovara nekoliko teorija, od kojih su neke npr. *Teorija bow-wow (av-av)* prema kojoj su prve reči u stvari bile zvukovi životinja, *Teorija pooh-pooh (uh-uh)* nalaže da su naši preci rečima izražavali emocije ili *Teorija yo-he-ho (o-ruk)* čiji proponenti tvrde da je grupni rad doprineo nastanku jezika (videti više u: Hauck, 2020). Prema mom mišljenju, svaka od njih može se svesti na to da izražava unutrašnja stanja kod čoveka, što nas dovodi do zaključka da se privatni jezik ne može *prima facie* odbaciti.

Uzmimo sledeću situaciju kao primer. Zamislimo naše pretke kako obrađuju zemlju u podne. Tokom rada, s vremena na vreme, izgovaraju „jah" (primetna je sličnost ovog primera sa gore pomenutom „bubom"). Do zajedničke upotrebe jezika još uvek nije došlo, jer je jezik tek u stadijumu formiranja termina, glasova itd. Kada se uzmu u obzir navedene teorije, možemo zaključiti da je vrlo malo verovatno da se u takvoj situaciji naši preci nisu razumeli. Vitgenštajn bi se sa ovim zaključkom složio, pozivajući se na njegovo već predočeno shvatanje *konteksta*. Međutim, stiče se utisak da čak i u ovom slučaju on nije dovoljan. „Jah" može označavati bilo šta u ovom slučaju: umor, uživanje, Sunce itd., a načini da se utvrdi šta *tačno taj termin znači* bili bi putem razumevanja koje uključuje *intersubjektivno* i empatičko iskustvo.

Zaključak

Cela rasprava unutar filozofije jezika podseća na kosmološki argument, u kome se traži početak iz kojeg su proistekle sve stvari, pa se zaključuje da Bog mora biti uzrok svih ostalih uzroka; tako i ovde, traži se početak značenja određenog izraza i od koga bi on mogao poteći. Uprkos tome što, kao i svaka druga, ova analogija ima

određene manjkavosti, ona govori o čovekovoj potrebi da dođe do srži određenog problema. S tim na umu, u ovom radu sam želela da objasnim poentu Vitgenštajnovog argumenta protiv privatnog jezika i ujedno njegov argument u prilog tome da zajednica određuje kriterijume upotrebe izraza unutar jezičke igre.

Pored toga što gorepomenuta teorija nije u mogućnosti da na zadovoljavajući način objasni na koji način označavamo osećanja koja su različita ali ista po načinu izražavanja, mogu zaključiti da se najsnažniji prigovor može uputiti trećoj premisi gorenavedenog argumenta – onoj koja tvrdi da ne postoji objektivan kriterijum ispravne upotrebe termina koji referira na naš mentalni život. Pozivanjem na pojmove empatije, zamišljanja da prolazimo kroz isto iskustvo kao i neka druga strana, i razumevanja, koje empatičko iskustvo ne čini samo pukim zamišljanjem već i višim mentalnim procesom, dolazim u svojoj argumentaciji do pojma intersubjektivnog iskustva. Misaoni eksperimenti sa *Sachadenfreude*, *cringe*, *belom tablom* itd. služili su u prilog empirijskoj zasnovanosti takvog modela dodeljivanja značenja, u kome smo u mogućnosti da potvrdimo određeno subjektivno iskustvo na osnovu zajedničkog introspektivnog slaganja. Pored toga, odbacili su oštru dihotomiju između privatnog i javnog jezika. Nadalje, primeri teorija iz evolucije jezika imali su za cilj da dodatno učvrste argumentaciju i pokažu neopravdanost Vitgenštajnovog zaključka o irelevantnosti unutrašnjih iskustava za jezičku igru. Sve u svemu, smatram da je jedna dobra strana ovog rada što se kreće u okvirima filozofa kojeg kritikuje.

Dalja istraživanja mogla bi se usredsrediti na nekoliko sledećih pitanja. Prvo, da li je Vitgenštajnovo rešenje koje se oslanja na kontekst *ad hoc*? Drugo, da li je neophodan u svim slučajevima za određivanje značenja emotivnih stanja ili do njih možemo doći i uz pomoć intuicije? Na kraju, da li je Vitgenštajnov argument cirkularan, tj. pretpostavlja li ono što želi da dokaže?

Reference

Aristotel (1971). *Metafizika*, Beograd: Kultura.

Bar-On, D. (2004). *Speaking My Mind*, Oxford: Oxford University Press.

Beyer, C. (zima 2022). *Edmund Husserl* [online]. Pristupljeno 05.05.2025. na: https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/husserl/

Descartes, Rene (1985). *Priciples of Philosophy*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Glock, H. i Hyman J. (2017). *A Companion to Wittgenstein*, Hoboken: Wiley.

Haiman, J. (2010, 05/01). The Creation of New Words, *Linguistics*, 48: 547-572

Hauck, J. (2020). Language Evolution. U Stanlaw J. (prir.) *International Encyclopedia of Linguistic Anthropology* (1-23) Hoboken: Wiley.

Jackendoff, R. (2003). *Foundations of Language*, Oxford: Oxford University Press.

Platon (2000). *Kratil*, Beograd: Plato.

Sluga, H. i Stern, D. (2017). *The Cambridge Companion to Wittgenstein*, New York: Cambridge University Press.

Stern, D. (2004). *Wittgenstein's Philosophical Investigations: An Introduction,* New York: Cambridge University Press.

Wittgenstein, L. (1958). *Philosophical Investigations*, Oxford: Basil Blackwell.

Zovko, J. i Penava, M. (2025, 02/27). Private Language in Philosophical Investigations: The Viability of Hintikas' Interpretations. *Disputatio Philosophica*, 26: 37-49.

Aleksandar Ćuković
cukovicaleksandar@yahoo.com
Istorijski institut Univerziteta Crne Gore
https://orcid.org/0009-0002-2492-4921

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.132C

„POBJEDINO" IZVJEŠTAVANJE O IZBJEGLIČKOJ KRIZI U CRNOJ GORI 1995. GODINE KAO PRIMJER EMPATIČNOG DISKURSA

Sažetak: Ovaj rad analizira izvještavanje crnogorskog dnevnog lista „Pobjeda" o izbjegličkoj krizi nastaloj 1995. godine, nakon priliva izbjeglica iz Hrvatske, s posebnim fokusom na empatični diskurs u kontekstu medijskog predstavljanja humanitarne tragedije. Kroz analizu novinskih članaka, izvještaja i izvora u tom trenutku jedinih dnevnih novina u Crnoj Gori, rad istražuje način na koji je „Pobjeda" konstruisala narativ o izbjeglicama, izbjegavajući dehumanizaciju, te pružajući osjetljiv i saosjećajan prikaz patnji civila koji su bili prisiljeni napustiti svoje domove zbog rata u bivšoj Jugoslaviji. Proučavanjem jezika, tonaliteta i izvještajnih, odnosno propagandnih tehnika, rad pokazuje kako je empatičan diskurs omogućio stvaranje humanog prostora u medijskom predstavljanju jednog od najtežih trenutaka u novijoj istoriji Balkana. Kroz ovaj primjer, rad takođe analizira šire implikacije medijskog izvještavanja na oblikovanje javnog mnijenja i međunarodnih reakcija prema izbjeglicama i izbjegličkim krizama.

Ključne riječi: mediji, „Pobjeda", diskurs, empatija, novinarstvo, istorija, izbjeglice

Abstract: EMPATHETIC DISCOURSE IN POBJEDA'S COVERAGE OF THE 1995 REFUGEE CRISIS IN MONTENEGRO

This paper analyzes the reporting of the daily newspaper *Pobjeda* on the refugee crisis that emerged in 1995 following the influx of refugees from Croatia, with a particular focus on empathetic discourse in the context of media representation of the humanitarian tragedy. Through an analysis of newspaper articles, reports, and sources from what was at the time the only daily newspaper in Montenegro, the paper examines how *Pobjeda* constructed the narrative around refugees, avoiding dehumanization and offering a sensitive and compassionate portrayal of the suffering of civilians forced to flee their homes due to the war in the former Yugoslavia. By studying the language, tone, and both reporting and propaganda

techniques, the paper demonstrates how empathetic discourse enabled the creation of a humane space in the media representation of one of the most difficult moments in the recent history of the Balkans. Through this example, the paper also analyzes the broader implications of media reporting on shaping public opinion and international responses to refugees and refugee crises.

Keywords: media, *Pobjeda*, discourse, empathy, journalism, history, refugees

Istorijski kontekst i značaj teme

„Pobjeda" je bila jedini dnevni list koji je izlazio u Crnoj Gori do pojave Nezavisnog dnevnika „Vijesti" 1. septembra 1997. godine, te je stoga nemoguće govoriti o uticaju i ulozi štampanih medija u Crnoj Gori, tj. ulozi crnogorskih medija uopšte, bez adekvatne analize „Pobjede", naročito kada je riječ o periodu dezintegracije jugoslovenske države devedesetih godina XX vijeka. Upravo iz tog razloga, a u kontekstu empatičnog diskursa, nužno je ukazati na epizodu „Pobjedinog" izvještavanja o izbjegličkoj krizi iz avgusta 1995, koja je na momente prijetila da preraste u izbjegličku katastrofu.

Iako preopterećena gotovo konstantnim prilivom izbjeglica od početka ratnih sukoba na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Savezna Republika Jugoslavija (a samim tim i Republika Crna Gora kao njena članica), suočila se sa najvećim izbjegličkim talasom tokom 1995. godine nakon akcije „Oluja" koju je sprovela hrvatska vojska, a što je zapravo označilo protjerivanje srpskog stanovništva sa prostora Republike Srpske Krajine. Ova operacija okarakterisana je kao „prekretnica Domovinskog rata" (Perković Paloš, 2015: 579) za hrvatsku stranu, dok je za srpsku ona bila „najveće etničko čišćenje nakon Drugog svjetskog rata", odnosno egzodus „biblijskih razmjera" (Avramov, 2008: 114-115). Obje strane, kao i mnoštvo organizacija i institucija, baratale su i barataju različitim podacima kada je riječ o broju prognanih (u kontekstu naše teme nećemo se baviti nestalim i poginulim licima). Pojedini hrvatski izvori navode brojku od oko 90.000 prognanih Srba, u izvorima Ujedinjenih nacija spominje se otprilike njih 150.000, dok prema srpskim podacima ta brojka varira i iznosi između 200.000 i 300.000 prognanih lica (Perković Paloš, 2015: 580).

Činjenica je da je najveći dio tih izbjeglica utočište prirodno potražio na tlu Savezne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu SRJ), odnosno Srbije i Crne Gore. SRJ je već bila iznurena sankcijama i inflacijom, tako da je priliv izbjeglica bio dodatan izazov kako u kontekstu ekonomije i finansija, tako i u političkom smislu. Takođe, kada je riječ o Republici Crnoj Gori (RCG), kao manje razvijenoj članici SRJ, bilo je neophodno uticati na građane da se dodatno afirmišu u pogledu pružanja pomoći

izbjeglicama. Stoga je bilo neophodno pobuditi empatiju kod stanovništva putem medija, u konkretnom slučaju jedine dnevne novine – „Pobjede".

Empatija – princip širenja

Kako je za period koji obrađujemo jedna od karakteristika bila i to da su štampani mediji i dalje imali snažan uticaj, a „Pobjeda" kao državno glasilo i jedina dnevna novina skoro pa presudan za crnogorske prilike, bilo je važno iskoristiti njene potencijale za buđenje i širenje empatije među građanima kako bi se stanovništvo mobilisalo za pomoć unesrećenima, te smanjilo nepovjerenje prema pridošlicama.

Brojne su definicije empatije, ali je suštinsko kod ovog fenomena razumijevanje tuđih osjećanja, odnosno proces u kom se *Drugi* stavlja ispred (ili iznad) sopstvenih osjećanja i interesa, tj. sposobnost razumijevanja i dijeljenja osjećanja drugih, čime dolazi do svojevrsnog povezivanja i na izvjestan način proživljavanja sudbine *Drugog*. Upravo link koji nastaje empatijom jeste ključ zdravih odnosa među ljudima i dubljeg povezivanja, što u krajnjem održava zajednicu i odražava njeno humano i dostojanstveno lice. Opšte je poznato da nije riječ o urođenoj osobini, već o sposobnosti koja se stiče socijalizacijom, tako da su i vlasti u Republici Crnoj Gori bile svjesne da je moguće mobilisati građane na pomoć putem medija, uz korišćenje adekvatnih propagandnih tehnika (propagandu u ovom kontekstu ne uzimamo u pežorativnom, već isključivo u naučnom, odnosno vrjednosno-neutralnom, politikološkom kontekstu).

Na koji način se empatija širi i kako se njen lanac širenja učvršćuje, najbolje se može opisati sintagmom „sinhronizacija emocija" koju upotrebljava Bojan Jovanović u knjizi *Civitas maxima – kontradiskurs o globalizaciji* (Jovanović, 2021: 204). U njoj autor ukazuje na primjer iz Prvog svjetskog rata u kom su vojnici zaraćenih strana skupa slavili Božić izašavši iz rovova na tzv. „ničiju zemlju", što je događaj koji u studiji *Civilizacija empatije* posebno ističe Džeremi Rifkin (Rifkin, 2009). Širenje empatije prema Rifkinu, zapravo se odigrava tako što se ne povezuje samo čovjek sa čovjekom, već u tom empatičnom krugu i čovjek sa svim živim bićima – tzv. odnos *biofilije* (Jovanović, 2021: 207). Empatično ponašanje se stoga može posmatrati i kao jedna vrsta „zaraznog" ponašanja, ponašanja koje je upravo emocijama lako širiti među ljudima omogućavajući im putem različitih mehanizama da se stave u „tuđu kožu" i na taj način bar djelimično prožive sudbinu drugoga. Emocionalna komponenta jeste ključ lakog vezivanja, a samim tim i rasprostranjivanja empatije.

Za uspostavljanje empatije, odnosno rađanje homo empathicus-a, važna činjenica jeste eliminacija konkurencije (Jovanović, 2021: 207). To znači nametanje novog oblika komunikacije koji podrazumijeva miroljubivost i saosjećajnost, blagonaklonost i što dublje razumijevanje koje se u određenim uslovima može

razumjeti i kao svojevrsni vid introspekcije, neophodne za čovjekovo normalno funkcionisanje i razumijevanje svijeta i društva. Takav model zahtijeva temeljne promjene kada je riječ o „konceptu individualnosti" (Jovanović, 2021: 208). Pojedinac u tom slučaju, dakle, mora da bude uvjeren da je ispravno i korisno staviti kolektiv, a samim tim i drugoga i njegove potrebe ispred sopstvenih. U kritici „sinhronizacije emocija" Jovanović se poziva na Pola Virilija ističući da je posrijedi moguća manifestacija određenog oblika totalitarizma u tom lakom odbacivanju individualizma i sklonosti ka kolektivizaciji (Jovanović, 2021: 210). Uprkos tome, za potrebe ovoga rada nećemo se baviti negativnim aspektima na koje ukazuju teoretičari, jer je u konkretnoj situaciji riječ o tragediji.

„Pobjedina" mobilizacijska uloga i empatični diskurs

Postavlja se pitanje na koji način je „Pobjeda" uticala na „mobilizaciju" građana kada je riječ o pomoći izbjeglicama i pomoću kojih mehanizama je budila svijest o empatiji kod stanovnika u Crnoj Gori. Radi preciznijeg uvida, analizirali smo brojeve navedene novine koji su objavljeni u toku mjeseca avgusta 1995. godine.

Uvidom u materijal konstatujemo da je početak avgusta 1995. godine bio karakterističan po tome što je „Pobjeda" donosila klasične formalne (informativne), dakle kratke tekstove o izbjeglicama na tlu Bosne i Hercegovine, sluteći nadolazeći izbjeglički talas: „Humanitarna pomoć RS i RSK" (*Pobjeda*, 1.8.1995: 1), „Kolone izbjeglica" (*Pobjeda*, 1.8.1995: 3), „Pomoć prognanima" (*Pobjeda*, 2.8.1995: 1). U njima se mahom fokus stavljao na brojke i pravce kretanja izbjeglica, dok se samo sporadično naznačavala ova emocionalna komponenta koju možemo smatrati „okidačem" empatičnog osjećanja i vezivanja. Na samim počecima je ona bila situirana u kontekst pozivanja na tragičnu prošlost, kao na primjer: „Kolone staraca, djece, ponovo se, kao prije 53 godine kreću petrovačkom cestom, samo što nekadašnja djeca – izbjeglice sada za ruku vode svoju unučad i što crne ptice njemačkih aviona još ne bacaju bombe po kolonama" (*Pobjeda*, 1.8.1995: 3). Ovdje moramo istaći da će se i do kraja insistirati na pozivanju na tragedije i egzoduse iz prošlosti upravo zbog značajnog dijela stanovništva čije slike iz Drugog svjetskog rata jesu bile i dalje žive i upečatljive. U smislu propagandnih tehnika, takva praksa imala je snažan psihološki efekat.

„Pobjeda" je 5. avgusta na naslovnici najavila tekst „Granatama na Knin" (*Pobjeda*, 5.8.1995: 1) koji je govorio o napadu Hrvatske na Republiku Srpsku Krajinu (RSK), kao i niz tekstova kojima se osuđuje agresija. Narednog dana javljeno je da je Knin pao, pa su se već 7. avgusta na naslovnici našla najavljena dva udarna teksta „Gradovi u zbjegovima" i „Na pomolu humanitarna katastrofa" o kolonama izbjeglica koje su krenule iz RSK (*Pobjeda*, 7.8.1995: 1).

Od tog trenutka, kako vrijeme odmiče, pored brojnih tekstova informativnog karaktera, „Pobjeda" počinje objavljivati i reportaže i pisma čitalaca, apele, zapažanja i slične tekstove koji se na jedan emotivniji način bave problematikom izbjeglica, dajući humanu notu koja ima za cilj i buđenje empatije. Dakle, sem da informiše, novina je imala i ovu mobilizatorsku ulogu u svom izvještavanju, što jasno ukazuje da je bila glasilo vlasti, te da se na taj način vlast spremala za sinhronizaciju aktivnosti između institucija, organizacija i medija kada je riječ o izbjegličkom talasu koji će zapljusnuti Crnu Goru.

Nastojalo se ukazati na surovost i mučnost života u izbjegličkim kolonama, neizvjesnost i patnju, ali i na odgovornost sunarodnika da pritrče u nevolji. Tekst „Sa životom u zavežljaju" govori o 150 hiljada nevoljnika u koloni i njihovoj sudbini koja je imala za cilj podsticanje stanovništva SRJ, odnosno RCG na pomoć i solidarnost sa stradalnim narodom koji je ne svojom voljom morao napustiti sopstvena vjekovna ognjišta (*Pobjeda*, 8.8.1995: 3). U tekstu se navodi da ljudi odlaze sa svojih ognjišta samo sa mrvicama hrane u zavežljaju, te da su najčešća njihova pitanja koja postavljaju „kuda sada" i „šta je sa ostalima", kao i da je riječ o „egzodusu iznemoglih starih žena i djece". U okviru istog teksta, koji je objavljen u rubrici „U žiži", nalazi se i antrfile „Izbjeglice stižu" u kom Komesarijat za raseljena lica Vlade RCG obavještava javnost da su u RCG pristigle prve porodice iz RSK, te da je Komesarijat preuzeo inicijativu da se one zbrinu kod porodica koje su voljne da ih prime:

> *Komesarijat izražava nadu da će i ovom prilikom građani Crne Gore pružiti najveću moguću pomoć u akciji prihvata i zbrinjavanja raseljenih lica iz Republike Srpske Krajine koji potraže utočište u našoj Republici. Molimo građane da takvu svoju spremnost prijave opštinskim povjerenicima za raseljena lica ili opštinskim organizacijama Crvenog krsta. (Pobjeda, 8.8.1995: 3)*

Odmah ispod, nalazi se tekst „Pripravni za pomoć" u kom se navodi da Opštinska organizacija Crvenog krsta Bar prikuplja pomoć u odjeći, te da su prve porodice našle krov nad glavom kod rodbine i prijatelja u tom gradu. U tekstu „Pomoć prognanima" vidimo kako se Udruženje boraca rata od 1990. godine obraća svom članstvu da pomogne izbjeglicama prikupljanjem pomoći i dobrovoljnim davanjem krvi (*Pobjeda*, 8.8.1995: 6). Istog dana na posljednjoj stranici, u kojoj se objavljuju „posljednje vijesti" dat je tekst sa vanredne sjednice Vlade SRJ „Dramatična humanitara situacija" (*Pobjeda*, 8.8.1995: 20).

S protokom vremena i povećanjem broja izbjeglica, „Pobjeda" je nastojala ukazati na neophodnost organizacije svih slojeva društva i svih kolektiva i institucija na aktivno prikupljanje pomoći bez obzira na vrstu i obim.

Česti su naslovi „Akcije solidarnosti", „Solidarnost ne jenjava", „Solidarnost na djelu", o organizovanju priprema prihvata beskućnika iz Krajine u Crnoj Gori. U

svim opštinama organizovano je prikupljanje pomoći, a apel građanima za pomoć gotovo je stalan (*Pobjeda*, 9.8.1995: 3). Posebna pažnja se poklanja naslovima, uprkos ponavljanju, što znači da je i ponavljanje određenih riječi iskorišćeno sa jasnom propagandnom namjerom. Brine se i o naslovima i sadržajima antrfilea, pa je tako u jednom naslovljenom „Ponudio kuću", između ostalog, navedeno: „U Crvenom krstu Crne Gore juče je bilo mobilno. (…) Među prvima se javio Nikola Anđelić, penzioner iz Beograda, koji je izbjeglicama ponudio svoju kuću u Mojkovcu" (*Pobjeda*, 9.8.1995: 3). Ređaju se kraći tekstovi u kojima se po opštinama ističu primjeri pomoći i solidarnosti: „Solidarnost nesporna", „Apel za pomoć", „Pripreme za prihvat", „Spremna prva pomoć"…

Za tekstove o izbjeglicama bila je rezervisana rubrika „U žiži", pa tako 10. avgusta „Pobjeda" donosi na čitavoj stranici tekstove o prihvatu izbjeglica u Crnoj Gori. Antrfile teksta „Pomoć za kolone tuge", naslovljen „Sedmogodišnjak posijedio", između ostalog, sadrži:

> *U kotorskom Crvenom krstu se pripremaju za veliku akciju prikupljanja pomoći izbjeglicama iz Krajine. Do sada je do Kotora stigla samo jedna porodica, prije dva dana, majka sa dvoje djece. Sedmogodišnji dječak na putu od Knina do Kotora je potpuno posijedio. Ova porodica je odmah nastavila put za Podgoricu, gdje je smještena. (Pobjeda, 10.8.1995: 3)*

Ređaju se tekstovi u kojima se ističu doprinosi po opštinama: Andrijevica „Akcija u toku", „Primjer iz Sutomora" („Juče se Crvenom krstu Crne Gore javio Nikola Blagojević iz Sutomora i izrazio želju da prihvati jedno izbjegličko dijete o čijem školovanju bi se starao." (*Pobjeda*, 10.8.1995: 3)), Nikšić „Zaposleni po dnevnicu", Bar „Za djecu i ranjenike", Pljevlja „Humani rudari", Kolašin „Prvi donatori" (*Pobjeda*, 10.8.1995: 3).

Jedanaestog avgusta na strani 2. i 3. u rubrici „U žiži" našli su se tekstovi u kojima se izvještavalo o pristigloj pomoći i solidarnosti po opštinama, odnosno „mobilizaciji humanosti" (*Pobjeda*, 11.8.1995: 3), a kao najupečatljiviji izdvajaju se naslovi: „Ponuđen hotel" (Danilovgrad) i „Kolone prognanih". U tekstu „Kuća prognanicima" Bjelopoljac Rajko Rakočević ističe sljedeće: „Potresla me tragedija prognanika iz Krajine. Bio sam učesnik narodnooslobodilačkog rata. Dobro sam zapamtio bježaniju, zbjegove i stradanja nejači. Zato smo moj brat Đorđije i ja odlučili da učinimo što možemo" (*Pobjeda*, 11.8.1995: 3). Dakle, pozivanje na prošlost koja je za većinu građana Crne Gore bila još živa i upečatljiva po strahotama, bio je čest manir u izvještavanju kada je riječ o izbjeglicama iz RSK, što je proizvodilo značajan psihološki efekat kod većine bilo da su zaista bili svjedoci strahota iz Drugog svjetskog rata, bilo da su slušali od članova svojih porodica.

U istom broju u rubrici „Aktuelnosti", u tekstu „Briga za izbjeglice", navodi se da je oko 110 zatvorenika i dvadesetak službenika Zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Spužu dalo krv za izbjeglice. Navodi se da su „osuđenici sami inicirali ovu akciju", te da su izrazili želju da uštеđevinu koju su zaradili u zatvoru poklone izbjeglicama, a javilo se i oko 100 osuđenika iz istražnog zatvora, što je jedna od najvećih akcija davanja krvi (*Pobjeda*, 11.8.1995: 6). Dakle, ovdje vidimo da se želi ukazati da su svi slojevi društva (pa čak i zatvorenici!) svjesni ozbiljnosti situacije i patnji sunarodnika, te da je eksplicitno poslata poruka o tome kako se, ukoliko su i zatvorenici i osuđenici imali svijest o tome, nešto više očekuje od običnih građana kada je riječ o empatiji. Riječ je o izuzetno moćnoj i višeslojnoj propagandnoj tehnici.

Piše se i o međunarodnoj pomoći: ministar zdravlja u Vladi RCG dr Miomir Mugoša poručio je u telefonskom razgovoru iz Moskve da je ruska vlada odlučila da SRJ uputi značajnu humanitarnu pomoć zbog izbjegličke krize (*Pobjeda*, 12.8.1995: 2). Za Crnu Goru je naročito bila bitna ta ruska, istorijska povezanost i upućenost, koja je u određenim segmentima više mitska, nego li realna.

U tekstu „Širom otvorena vrata" koji je udarno dat u rubrici „U žiži" navodi se da su u Crnoj Gori akcije solidarnosti sve organizovanije, te da je dvadesetak građana Crne Gore ponudilo svoje domove, dok su trojica ponudila da prime djecu iz Krajine na izdržavanje i školovanje (*Pobjeda*, 12.8.1995: 3). U istom tekstu navodi se i da je rijeka izbjeglica zapljusnula SRJ, odnosno Crnu Goru te da se mora voditi stalna briga o ljudima koji su „svoj život donijeli u zavežljaju" (*Pobjeda*, 12.8.1995: 3). Razni kolektivi se samoorganizuju u prikupljanju novčane i materijalne pomoći, a poluprazne magacine Crvenog krsta Crne Gore popunjavaju građani (*Pobjeda*, 12.8.1995: 3). Zaposleni se odriču dnevnica, daju krv, daju pomoć u novcu i robi, higijenskim preparatima, gotovo svemu što se može dati…

Međutim, krajnje neobično je rješenje naslovne stranice „Pobjede" za 13. avgust 1995. godine (glavni urednik Slobodan Vuković) gdje je s jedne strane dominantno data fotografija manekenke u kupaćem kostimu na plaži, a tik do nje skroman i sićušan naslov „Kolone tuge" o izbjeglicama iz Krajine u Crnoj Gori, gdje je fotografija bake i djeteta u izbjegličkoj koloni (*Pobjeda*, 13.8.1995: 1). Ovakvo vizuelno rješenje naslovnice ne uklapa se u priču o empatiji i djeluje nepristojno s obzirom na razmjeru tragedije i opravdane i svrsishodne poruke koje je „Pobjeda" slala građanima u toj i takvoj situaciji.

Nadalje se iz broja u broj ređaju naslovi pod zajedničkim nadnaslovom „Izbjeglice: prihvat beskućnika iz Krajine u Crnoj Gori": „Ruke pune solidarnosti", „Humanost na djelu", „Ublažavanje patnje", „Pomoć mjerena srcem" (*Pobjeda*, 13.8.1995: 3), „Kolone ne posustaju", „Kuća za beskućnike"… Tu su i vijesti o pomoći koju izbjeglicama upućuju naši ljudi iz inostranstva, a sporadično se objavljuju i

upečatljive fotografije sa legendama koje imaju za cilj da ganu čitaoce, npr. ispod fotografije djece piše: „Djetinjstvo u zbjegu" (*Pobjeda*, 14.8.1995: 3) ili „Kakva ih budućnost čeka: dječaci iz izbjegličke kolone" (*Pobjeda*, 16.8.1995: 1).

Dana 15. avgusta, „Pobjeda" donosi niz tekstova u kojima se posebno ističe solidarnost određenih kolektiva: „Elektroprivreda na djelu", „Željezara po dogovoru", „Iz 'Oboda' 20.000 dinara" (*Pobjeda*, 15.8.1995: 3)… Njima se žele podstaći kolektivi širom Republike da se bolje organizuju i djeluju u pravcu pružanja pomoći. U tekstu „Organizovane akcije solidarnosti", između ostalog, stoji: „Jednom riječju, i pored skromnih mogućnosti crnogorski čovjek je, kao i mnogo puta do sada, spreman da i od usta odvaja samo da pomogne ljudima u nevolji" (*Pobjeda*, 15.8.1995: 3). Kao što vidimo, ukazuje se na mentalitetsku crtu empatije prema nevoljnom koja je naročito karakteristična za Crnogorce, što opet ima snažnu propagandnu notu.

Tekstovi sa dirljivim pričama mogli su se pronaći i u drugim rubrikama „Pobjede", od lokalnih, do onih namijenjenih svjetskim temama, pa tako u rubrici „Svijet" nailazimo na tekst „Petar kao heroj" o dječaku koji je sam svoju porodicu kolima prebacio iz Like (*Pobjeda*, 16.8.1995: 9). Iako direktno nema veze sa Crnom Gorom, ovakva priča o dječaku-izbjeglici trebala je da kod čitaoca probudi empatiju toliko snažnu da u svakom izbjegličkom djetetu „prepozna Petra". Slike djece koja ulažu nadčovječanske napore u evakuaciji iznemoglih i starih članova svojih porodica svakako imaju snažnu empatičnu ulogu.

Već 17. avgusta „Pobjeda" ukazuje na *vrstu* pomoći, ali ne zbog sugerisanja o potrebama izbjeglica koliko zbog slanja poruke da „svak šalje ono što ima" samo da bi pomogao, čime se kod čitalaca razvija osjećaj empatije. Tako nailazimo na tekstove: „Medifarm nudi (i) posao", „Priskočio i sindikat", „Hiljadu flaša meda" (Savez pčelarskih organizacija Crne Gore), „Jednodnevna zarada" (Fond za razvoj Republike Crne Gore), „Dnevnica za nevoljnike" (apel Narodne stranke) (*Pobjeda*, 17.8.1995: 2), „Prihod kao pomoć" (Međunarodni festival mediteranske pjesme „Budva '95")… Na četvrtoj strani istog broja u vrhu stranice je i poruka patrijarha srpskog gospodina Pavla izbjeglicama, kratka i upečatljiva: „Ne gubiti nadu" (*Pobjeda*, 17.8.1995: 4). U njoj se i patrijarh poziva na stradalnu i mukotrpnu prošlost cijelog srpskog naroda, pa podsjeća na seobu Srba kroz istoriju te da je srpski narod i najveće muke izdržavao i ponovo vaskrsavao.

Ovaj broj je specifičan po rubrici namijenjenoj pismima čitalaca. Naime, penzioner Rade Vujisić, u pismu „I penzioneri treba da pomognu", između ostalog, piše:

> *Muke i stradanja srpskog krajiškog življa ganuli su sve poštene ljude i građane Crne Gore i Jugoslavije. Zato se, kao što svakodnevno čujemo, organizuju masovne akcije na prikupljanju humanitarne pomoći za ovaj stradalački narod.*

Zato, dragi penzioneri, iako nijesmo prebogati, budimo humani, jer smo roditelji, djedovi i bake. Ne budimo srca kamenoga prema nevoljnima, plaču i suzama preko 50.000 nedužnih dječjih dušica i mnogo više iznurenih naših vršnjaka – staraca, koji umiru u izbjegličkim kolonama, tjerani topovskim granatama i avionskim bombama, proganjani sa rođenog vjekovnog ognjišta. Pridružimo se akciji solidarnosti, dajmo svoj udio, ako ne više, a ono bar po jednodnevni penzijski iznos primanja. Pomozimo unesrećenim ljudima sad kad im je najteže. Vratiće nam se to dobrom, jer je zapamćeno da se svako dobro dobrom vraća. Zato, u ime grupe penzionera iz Mojkovca, predlažem: da preko opštinskih udruženja penzionera i lično, ovlastimo Fond PIO u Podgorici, da u naše ime, od naših penzija (naredne isplate) predloženi iznos od jednodnevne penzije uplate na račun ovih nedužnih stradalnika i beskućnika, kako bi se i mi pridružili akciji humanitarnih ljudi i dali svoj doprinos da im ublažimo hod po mukama. Sevap je!. (Pobjeda, 17.8.1995: 6)

I po jeziku i po ključnim tačkama ovoga pisma jasno raspoznajemo notu karakterističnu za crnogorsko podneblje. Diranje u „poštenje", pozivanje na muke djece, žena i staraca, ali i da će se „dobrom vratiti" onom koji uputi pomoć, samo su neke od bitnih tačaka empatije u ovom pismu, kao i poklič „sevap je" kojim se isto završava. Nakon par brojeva, objavljen je čak i odgovor podrške na ovo Vujisićevo pismo u „Pobjedi": „Penzioneri solidarni" čiji je autor Mileta Ivanović iz Berana (*Pobjeda*, 22.8.1995: 6). Dakle, i ovim se željelo naznačiti koliko je lanac empatije bitan, koliko je neophodno njegovo širenje i učvršćivanje, ali i koliko je ovo i ovakvo pismo imalo odjeka u javnosti.

Kako se bližio kraj avgusta, djelovalo je da se određeni naslovi ponavljaju, odnosno da u lingvističkom smislu imaju izuzetno male razlike: „Humanost na djelu", „Nedostaje hrana za bebe", „Pomažu svi", „Akcija ne jenjava", „Poklon djeci bez roditelja", „Solidarnost nesporna" (*Pobjeda*, 19.8.1995: 2), zatim „Stipendije za četvoro djece", „Hitna pomoć besplatna", „Pomoć djeci" (*Pobjeda,* 19.8.1995: 4), kao i „Solidarnost ne jenjava", „Pomoć za sve", „Najugroženija djeca", „Solidarnost na djelu", „Mijat nudi dvije kuće", „Nesebična pomoć", „Mirna luka spasa" (*Pobjeda*, 21.8.1995: 3). Njihovim ponavljanjem, jezičkom konstrukcijom i fokusom na određene riječi (solidarnost, akcija, humanost, pomoć, djeca, bebe, spas, dom, kuća, starci…) postiže se propagandni efekat sa ciljem proliferacije empatičnosti.

Na tom fonu novine su donosile informaciju i o određenim specifičnim kolektivima čija pomoć je u simboličkom smislu imala veliki značaj: Savez invalida rada Crne Gore uputio je apel za pomoć izbjeglicama – „Pomognimo u nevolji" (*Pobjeda*, 22.8.1995: 2), ali i Udruženje književnika Crne Gore: „Pomoć pisaca" (*Pobjeda*, 24.8.1995: 4). Dakle, poruka koja se šalje jeste da i invalidi (oni kojima je pomoć neophodna) pomažu, kao i pisci (oni koji su „siromašna savjest društva").

Kako se bližio kraj mjeseca, prostor posvećen zbrinjavanju izbjeglica iz RSK u Crnoj Gori znatno je sužen, ali i dalje nalazimo tekstove jasnih poruka: „Uz smještaj i posao", „Pomoć 'šumara'", „Mlijeko na poklon", „Vunko Krajišnicima" (*Pobjeda*, 28.8.1995: 2), dok na naslovnici 29. avgusta Pobjeda donosi naslov „Nevoljnici – i međunarodna briga" (*Pobjeda*, 29.8.1995: 1). Sami kraj avgusta, tačnije 30.8, tekstovi koji donose informacije o izbjeglicama nalaze se tek na 9. strani. Naslovi se gotovo ponavljaju: „Solidarnost ne jenjava", „Nedostaje hrana", „Nesebični hotelijeri", ali se na ovoj stranici nalazi i fotografija starca sa štakama ispod koje piše: „Kuda: detalj sa jedne od željezničkih stanica" (*Pobjeda*, 30.8.1995: 9). Riječ je, dakle, o pitanju koje se često ponavljalo kako u tekstovima, tako i u legendama ispod fotografija, a cilj je bio ukazati na možda najtežu etapu izbjeglištva koja je trebalo da probudi empatiju – etapu neizvjesnosti iz koje su se rađale i sve ostale patnje nevoljnika.

Sami kraj mjeseca obilježile su vijesti o NATO bombardovanju položaja vojske Republike Srpske i kriza u Bosni i Hercegovini, tako da su novi problemi polako potisnuli intenzivnu i duboko empatičnu priču o izbjeglicama i pomoći koja im se upućuje.

Završna razmatranja

Ukoliko pažljivo sagledamo na koji način je „Pobjeda" izvještavala o izbjegličkoj krizi tokom avgusta 1995. godine, odnosno za vrijeme i nakon akcije hrvatske vojske na RSK, jasno uočavamo namjeru da se stanovništvo Crne Gore mobiliše kako bi pomoglo ne samo izbjeglicama, nego i samoj državi u njihovom zbrinjavanju.

Riječ je o vrsti propagande koja se putem empatičnog diskursa obraćala stanovništvu kako bi se sproveo na što širem planu jedan uistinu plemenit cilj. Imajući u vidu tu namjeru, a razumijevajući kako je većina istoričara obično ukazivala na nesporno negativne aspekte „Pobjedinog" angažmana u ratovima devedesetih godina XX vijeka, prvenstveno ističući njen „ratnohuškački karakter" (Rastoder i Adžić, 2020: 654-660), u ovom slučaju moramo konstatovati da nije riječ o negativnom djelovanju, već o izuzetno humanoj misiji. Takođe, u skladu sa onom čuvenom klasifikacijom propagande koju nudi Ivan Šiber (Šiber, 1992), u ovom konkretnom slučaju moramo konstatovati da je, kada je riječ o „Pobjedinom" izvještavanju, ono se može najprije vezati i situirati u domen bijele, i samo na momente sive propagande. Dakle, pisanje ove dnevne novine u konkretnom povodu odudara od ustaljenog narativa o „Pobjedi" kao apsolutno mračnom glasilu u smislu uloge u ratu devedesetih godina XX vijeka. Politička propaganda, bilo suptilna ili pak otvorena, koristi medijski prostor za legitimizaciju određenih politika i stavova, čime direktno utiče na to hoće li se izbjeglice doživljavati kao žrtve kojima treba pomoći, ili kao

„drugi" od kojih se treba zaštititi. U ovom slučaju jasno je da je „Pobjeda" činila sve da probudi empatiju kod građana i učini sve da se izbjeglice prihvate na najbolji mogući način, što nije baš bila praksa u Srbiji jer je poznato da je politička elita bila neblagonaklona prema izbjeglicama (Marković, 1995: 5).

U cjelini uzevši, izvještavanje „Pobjede" o izbjegličkoj krizi iz 1995. godine može se posmatrati kao neka vrsta mikroeksperimenta o rađanju kolektiva empatije u jednom vremenu i prostoru.

Reference

Avramov, S. (2008). *Genocid u Jugoslaviji 1941-1945, 1991…*, knjiga 2, Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd.

Jovanović, B. (2021). *Civitas maxima – kontradiskurs o globalizaciji.* Nova knjiga, Podgorica.

Marković, M. (1995). „Patriote iz Bosne i Srpske Krajine sa stanom u Beogradu", u: Duga, 24.6.1995, Beograd.

Perković Paloš, A. (2015). „Operacija „Oluja" u radovima američkih i britanskih autora", u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb.

Pobjeda. (1995). Brojevi iz avgusta, od 10647 do 10677, Podgorica.

Rastoder, Š. i Adžić, N. (2020). *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017 I-III* (knj. II), Daily Press – Vijesti, Podgorica.

Rifkin, J. (2009). *The Empathic Civilization*. Penguin Books.

Šiber, I. (1992). *Politička propaganda i politički marketing*. Alinea, Zagreb.

Maša Lj. Petrović
masapetrovic01084@gmail.com
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić
https://orcid.org/0009-0009-3446-5467

Originalni rad;[1] **DOI: 10.46793/LLE25.143P**

ZAŠTO SAOSEĆAMO SA ALIJOM ĐERZELEZOM, MUSTAFOM MADŽAROM, ČELEBI HAFIZOM I KARAĐOZOM – EMPATIJSKI ODGOVOR ČITALACA NA NEGATIVNE JUNAKE PROZNIH OSTVARENJA IVE ANDRIĆA

Sažetak*:* Cilj rada jeste da, oslanjajući se na dostignuća afektivne naratologije i pojedine fenomenološke teorijske uvide, odgovorimo na pitanje zbog čega se javlja fenomen čitalačke empatijske reakcije prema negativnim osećanjima i stanjima likova u Andrićevim pripovetkama „Put Alije Đerzeleza" (1920), „Mustafa Madžar" (1923), „Trup" (1936) i romanu *Prokleta avlija* (1954). Naša namera je da posredstvom afektivnog čitanja i analitičko-sintetičkog pristupa navedenim delima srpskog nobelovca rasvetlimo šta u negativnom ponašanju aktera fikcionalnog sveta provocira pozitivnu emocionalnu reakciju čitalaca, kao i koje Andrićeve narativne tehnike, ostvarene u datim pripovetkama i romanima, doprinose razvoju empatijskog odgovora čitaoca i jačaju empatijski potencijal likova i narativnih situacija. Uzimajući kao građu za istraživanje prozna ostvarenja nastala na početku piščeve karijere i ona koja se mogu svrstati u fazu poznog stvaralaštva, želja nam je da se na primerima iz teksta pokaže kako se, bez obzira na poetičke mene stvaraoca, empatijski odgovor prema pročitanom nije suštinski promenio, što je još jedan od dokaza umetničke vrednosti i posebnosti Andrićevog stvaralaštva.

Ključne reči*:* empatijski odgovor čitalaca, afektivna naratologija, negativni junaci, Ivo Andrić, prozna ostvarenja.

[1] Rad je napisan u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenim sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS broj: 451-03-136/2025-03 od 27. januara 2025. godine.

Abstract: WHY WE SYMPATHIZE WITH ALIJA ĐERZELEZ, MUSTAFA MADŽAR, ČELEBI-HAFIZ AND KARAĐOZ – READERS' EMPATHIC RESPONSE TO THE NEGATIVE HEROES OF IVO ANDRIĆ'S PROSE WORKS

The aim of the paper is to, relying on the achievements of affective narratology and certain phenomenological theoretical insights, answer the question of why the phenomenon of reader empathic reactions to negative feelings and states of characters occurs in Andrić's stories "The Path of Alije Đerzelez" (1920), "Mustafa Madžar" (1923), "Trup" (1936) and novel *The Damned Yard* (1954). Our intention is to shed light, through affective reading and an analytical-synthetic approach to the aforementioned works of the Serbian Nobel laureate, on what in the negative behavior of the actors of the fictional world provokes a positive emotional reaction in readers, as well as on which Andrić's narrative techniques, implemented in these stories and novels, contribute to the development of the reader's empathic response and strengthen the empathic potential, characters and narrative situations. Taking as material for research prose works created at the beginning of the writer's career and those that can be classified as the late phase of his work, we wish to show, using examples from the text, how, regardless of the author's poetic ego, the empathetic response to what he has read has not fundamentally changed, which is another proof of the artistic value and uniqueness of Andrić's work.

Keywords: empathetic response of readers, affective narratology, phenomenology, negative heroes, Ivo Andrić, short stories, *The Damned Yard*

* * * * *

Kako je razvoj kognitivnih književnih studija prepoznao značaj emocija i vidljivost uticaja književnosti na čitaoce i na stvarni svet u kojem oni žive sa književnošću i iznova kritički sagledao uvide teorije recepcije i ulogu čitaoca u estetskom receptivnom trouglu, pažnju proučavalaca pisane reči sve intenzivnije je okupiralo pitanje emotivnog odgovora koji čitaoci razvijaju spram pročitanog teksta. Posebice su se afektivni naratolozi početkom dvadeset prvog veka upustili u dublje izučavanje ovog fenomena, naglašavajući da je emocionalni odgovor čoveka univerzalan (Kin, 2007: 9), te da se mogu raspoznati njegova dva načelna tipa: frustracija i empatija. Budući da je empatija, definisana kao „posredovano, spontano deljenje afekata, koje može biti izazvano emotivnim stanjem neke osobe, slušanjem ili čitanjem o nečijem stanju" (Kin, 2007: 4), fenomen relevantan mnogim naučnim disciplinama, i afektivni naratolozi su svoja istraživanja mahom usmerili ka razvijanju alata za proučavanje čitalačke empatije. Oni ističu da ne treba dovoditi u pitanje mogućnost čitalaca da empatišu sa fikcionalnim književnim likom, jer „mi sa namerom i željom ulazimo u svet fikcije […] i vapimo za sigurnim mestima – za ljubavlju i istinom u koje možemo večno verovati. Fikcija zadovoljava tu potrebu baš zato što znamo da

je laž" (Nel, 1988: 56). Ovi teoretičari veruju da čitanje književnog dela i imaginacija posredstvom preuzimanja uloga bliskih fikcionalnim likovima otključavaju čitaočev um za iskustva, dileme, epohe, mesta i situacije koje bi inače bile zaključane za njih (v. Kin, 2007: 9), što je izuzetno važno za razumevanje mogućnosti čitalaca da razviju empatijski odgovor prema negativnim književnim junacima, antijunacima, ubicama, nasilnicima i psihički devijantnim likovima.

Pomalo je neočekivano da je ta pojava empatijske reakcije prema negativnim junacima i njihovim postupanjima, koja se etički kose sa principom dobra, zastupljenija u odnosu na empatijski odgovor provociran pozitivnim delovanjima i karakterima, uprkos tome što se sa zlim i izopačenim postupanjima čitaoci ne identifikuju (v. Božić, 2020: 303). Ipak, moguće razjašnjenje ovog receptivnog fenomena krije se u uverenju da „privlačna snaga negativnog junaka jeste specifičan oblik u kome se izražavaju čitaočeva etika i čitaočevo osećanje saučešća. Pravdajući negativnog književnog junaka čovek pokazuje ono što je dobro u njemu samom" (Milošević, 1965: 10). Dakle, osnovno polazište jeste da se čitalac ne identifikuje i ne poistovećuje sa lošim karakternim osobinama i postupcima junaka, već da on ispoljava razumevanje bez obzira na razlike koje postoje između njega i junaka, prepoznajući „minimum elemenata identiteta, situacije i osećanja" (Kin, 2007: 12). To prepoznavanje moguće je zahvaljujući raznovrsnim narativnim tehnikama, koje mogu biti uže naratološke, ali i šire jezičko-stilske. Njima pripovedač i implicitni autor osnažuju empatijsku potentnost pojedinih aktera i same radnje, te učvršćuju čitalački dodir i blagonaklono poimanje „negativaca". Zato se kao ključni cilj našeg rada nameće interpretacija empatije koju čitaoci osećaju prema negativnim junacima Andrićevih pripovedaka „Put Alije Đerzeleza" (1920), „Mustafa Madžar" (1923), „Trup" (1936) i romana *Prokleta avlija* (1954), a samim tim i analitičko-sintetička potraga za narativnim i jezičko-stilskim elementima, koji su karakteristični za piščevu poetiku i koji najviše doprinose izazivanju empatije kod čitalaca. Zaranjajući u književni tekst i markirajući reprezentativne odlomke, u radu nastojimo da demonstriramo šta je to u pripovedanju o Aliji Đerzelezu, Mustafi Madžaru, Čelebi-Hafizu i Karađozu toliko privlačno čitalačkoj pažnji i toliko ekspresivno da mi razvijemo empatiju prema njima, iako sami nismo deo turske imperijalne vojske, nismo ratnici i nasilnici, upravnici istražnog zatvora ili ljudi s one strane zakona.

Empatija prema krvnicima i nasilnicima ili zalutalim ratnicima u svetu običnih ljudi

U brojnim tumačenjima Andrićeve prve *prave* pripovetke, kako se neretko imenuje pripovetka „Put Alije Đerzeleza", pogotovu noviji proučavaoci insistiraju na sagledavanju karakterizacije glavnog junaka „izvan optike ružičastih naočari i

prikazuju ga kao negativističku figuru sklonu zlu i nasilju" (Petrović, 2023: 141), prevashodno ga imenujući „nasilnikom i krvnikom" (Đukić Perišić, 2012: 240). Njihova interpretacija ne izaziva čuđenje, budući da narator trećeg lica od samog početka pripovetke insistira na predstavljanju Alije Đerzeleza kao velikog ratnika „koji se borio, ubijao, ubirao ratni plen i činio druga zlodela" (Petrović, 2023: 141), ali ono što je začudno jeste zbog čega takav antijunak okupira pažnju čitalaca i nagoni ih da osete i razumeju emocije koje on doživljava, a potom i da opravdaju njegove postupke. Čini se da empatiju ne izaziva činjenica da je Đerzelez epski heroj, „da je nosio slavu mnogih megdana i snagu koja je ulijevala strah" te da su „svi bili čuli za njega, ali ga je malo ko vidio, jer je on projahao svoju mladost između Travnika i Stambola" (Andrić, 2012: 15), nego njegova ljudska dimenzija i njegov „pad", koji se ispoljavaju kada siđe sa konja i nađe se među ljudima.

Stoga se može reći da je prvi trenutak u kojem pripovedač počinje da budi saosećanje u čitaocima narativna epizoda posvećena ponašanju ljudi okupljenih u hanu prema ovom književnom junaku. Čitaoci uočavaju da je junak alijeniran iz sredine višegradskog hana jer ne uspeva da se uklopi u nju, a pripovedač dodatno utiče na njihova osećanja, potcrtavajući da je Đerzelez formativne godine, godine mladosti u kojoj se usvajaju kulturološki i socijalni obrasci ponašanja, proveo na ratištima od Travnika do Istambula. U tom svetlu razvijanja sposobnosti da Alijino ponašanje posmatramo iz perspektive „oduzete mladosti" i nesnađenosti među mirnodopskim civilnim kolektivom, indikativan je sledeći odlomak:

> *Sad kad je sišao sa konja, kao s nekog pijedastala, poče da se gubi strah i respekt, i kao da se izjednačio s ostalima, počeše mu prilaziti i započinjati razgovor […] za nekoliko dana posve je iščezao čarobni krug oko Đerzeleza; jedan po jedan približavali su mu se ovi bjelosvjetski ljudi s nesvjesnom željom da se s njim izjednače, ili ga podrede sebi. A Đerzelez je s njima pio, jeo, pjevao i kockao se (Andrić, 2012: 15).*

Čitalac reaguje na ovakve opise junaka i reakcije njegove okoline i počinje da deli sa Đerzelezom osećanja bespomoćnosti i nerazumevanja okolnosti koje su ga zadesile. Postaje mu žao što njegovo ponašanje kolektiv ne tumači kao ispoljavanje sličnosti, već kao poziv za dehumanizovanje, ismevanje i ruganje. Takođe, on razume da je Aliji teško da razgovara sa ljudima i da je taj zastoj u komunikaciji prouzrokovan, sa jedne strane, doslovnim nepoznavanjem jezika i naginjanjem na arnautski, odnosno, simboličkim izostankom reči kod „čovjeka djela" (Andrić, 2012: 15). U takvu poziciju saosećanja svesno ga „uvlači" pripovedač, razvijajući poređenje Đerzeleza sa kunićem, životinjicom koja refleksno izaziva asocijacije na nezaštićeno, ugroženo biće.

Kako radnja odmiče, pripovedač u fokus postavlja junakovo nesnalaženje u odnosu sa ženom i nemogućnost odgovarajućeg i društveno prihvatljivog načina

artikulisanja sopstvenih emocija strasti, požude i ljubavi. Opisuje kako Alija naivno želi da je poseduje ženu „kao što je posedovao brojne ratne trofeje i da se pod silinom njegovog dodira i snagom požude njene kosti lome, što odslikava nasilničku prirodu i potvrđuje proosećanu tamnu stranu karaktera, koja je u svakodnevnom mirnodopskom opštenju ispoljena prema ženi" (Petrović, 2023: 141). Dok kod njegove okoline ovakvo postupanje izaziva (pod)smeh, a kod kritičara potrebu da ga imenuju nasilnikom, pripovedaču polazi za rukom da u čitaocu izazove empatiju. Primetno je da pri tome pripovedač komentarima „svi se krive od smijeha" i „momčić što poslužuje mu se krevelji iznad glave" (Andrić, 2012: 16), sugeriše emotivni odgovor dijametralno drugačiji od onog koji zapravo želi da postigne kod čitalaca.

Osim pažljivog oslikavanja junakove predistorije, koja pruža psihološku motivaciju nasilničkog ponašanja prema ženi i otkriva da je nasilje sublimacioni model ponašanja, čitalačka empatija se razvija i zahvaljujući postojanom insistiranju pripovedača na oslikavanju unutrašnjeg emotivnog horizonta junaka u kojem dominantno mesto pripada boli i patnji. Mi uosećamo njegovu duševnu bol i jasno percipiramo „tugu i onu gnjevnu odluku s druma da neće u svojoj blizini više nikad „*ništa što je žensko… Ni mačke! … Ni mačke!*" (Andrić, 2012: 18). Iako se s etičkog aspekta ne slažemo sa Đerzelezovim odnosom prema ženi, rekonstrukcija njegovog unutrašnjeg sveta i jasan odgovor na pitanje zašto je on takav i zbog čega čini to što čini, produbljuju naše emotivno vezivanje za junaka. Psihologizacijom, koja je poetički znak raspoznavanja Ive Andrića i koja je „prethodnih dvesta godina bila prestižno svojstvo umetnički cenjene književnosti jer uključuje identifikaciju, empatiju, etičko slaganje, simpatiju i druge vidove emocionalnog vezivanja za junaka, koje čitalac snažno brani" (Stokvel, 2002: 152), ovaj narativ o Đerzelezovom odnosu prema ženama postaje razumljiv i prihvatljiv čitaocu koji na svet gleda iz pozicije samog junaka.

Na sličan način narativna empatija se provocira i u pripoveci „Mustafa Madžar", „jednoj od najpoznatijih i umetnički najuspelijih Andrićevih pripovedaka u kojoj pripovedač biografiju *negativnog junaka* prati sa objektivizmom i distancom hroničara" (Đukić Perišić, 2012: 240). Kao i u prethodno analiziranoj pripoveci, *uosećanje*[2] nije izazvano datošću da je Madžar „najveći junak u banjalučkom boju" (Andrić, 2012: 44), da je „čovek delatelnog principa, ratnik o čijem junaštvu se pronose glasovi, onaj koji se snagom i hrabrošću izdvaja od drugih, posežući za arsenalom najsurovijih, krvoločnih, nasilnih postupanja i ističući se u odnosu na

[2] Termin *uosećanje* u vezi je sa teorijom narativne empatije Suzan Kin, koja u svojim studijama uspostavlja razliku između *saosećanja* kao vida kognitivne empatije i *uosećanja* kao tipa empatijskog odgovora u kojem je izraženija afektivna komponenta (v. Kin 2007: 5).

ostale ratnike u Rusiji, Slavoniji i Bosni" (Petrović, 2023: 143), već njegovom ljudskom dimenzijom. Narativna tehnika koja najviše doprinosi održavanju empatije jeste psihologizacija, na osnovu koje se rekonstruiše da je junak, zbog transformacije uzorne očinske figure, oca-gospodara koji svojom suštinom ima poslednju reč o smislu dobra i zla, života i smrti, pravednog i nepravednog (v. Rekalkati, 2014: 11) u oca pijanca i rasipnika, kao i lošeg odnosa sa bratom nakon očeve smrti, u formativnim godinama mnogo patio i stradao. Izazovan životni put odrastanja utiče na čitaoce i navodi ih da na Madžara gledaju iz drugačije vizure.

Bez obzira na to što je čitalac svestan da je odlazak u vojsku, u borbe izmenio Mustafu i da je on postao „sav ostrvljen u zlu i zatočen u nasilju" (Đukić Perišić, 2012: 239), empatiju prouzrokuje pripovedačevo insistiranje na nemogućnosti junaka da se izbori sa svojim emocijama, sa tugom, egzistencijalnim strahom i nepoverljivošću u ljude, koja dovodi do vidnog narušavanja psihičkog stanja. Strah koji Mustafa oseća po povratku iz banjalučkog boja posledica je spoznaje da je u svakoj borbi sam, da ne može da se osloni na drugoga baš kao što nije mogao da se osloni na svoju porodicu, da je većma okružen neprijateljima i kukavicama, da je, kako on sve to apstrahuje u monomansku maksimu, „Svijet pun gada" (Andrić, 2012: 45). Madžara nagrizaju zlodela iz prošlosti i u san mu dolaze slike ruskih dečaka koje je njegov odred silovao posle borbi na Krimu, slike pobijenih i unakaženih. Zbog ovih zverskih dela čitaoci bi trebalo da osećaju gađenje prema njemu, da im ona izazivaju prezir i osudu, ali oni umesto toga iznalaze opravdanja za Mustafu, jer pripovedač akcentuje da samog junaka ta dela proganjaju, da su utisnuta duboko u podsvesni deo njegove ličnosti i da se reflektuju podjednako i na psihičkom i na somatskom nivou. Zato čitalac i razume njegovu odluku da poništi sva etička, društvena i verska načela i da postane onaj koji će uređivati svet oko sebe, onaj koji će se ubijanjem i nasiljem boriti sa zlom, lažima i obmanama, baš kao što je to činio i u ratu.

Gotovo refrenskim ponavljanjem Mustafinog mota „Svijet je pun gada", pripovedač održava psihološku motivaciju i iznova podseća čitaoce da su veliki uticaj na Madžarevo ponašanje imale okolnosti koje su dovele do razvoja posebne psihičke manije, ali i ljudi koji su bili zli prema njemu i za koje je osećao da ga proganjaju i na javi i u snu. U naraciji se posebno izdvajaju epizode Madžarevog sna, u kojem ga hajduci varaju u borbi i ubistva Aduselambega, koje je počinio ljut što beg preuveličava svoja junaštva. Narativni pasaž:

> *U tišini, suspregnuta daha, ču mekan i siktav ton: to beg vadi nož iz korica. Najednom, kao da ga to sjeti krvavoj mržnji on pomisli opet: koliko gada ima na ovome svijetu! Ali to samo časak, i odmah se sabra i odmjeri i sračuna položaj (Andrić, 2012: 48),*

putem intenzivnog unutrašnji doživljaj lika u trenutku životne pretnje, otvara prostor za duboku empatiju čitaoca prema junaku, jer čitalac neposredno učestvuje u njegovom strahu, napetosti i borbi za samokontrolu. Mada se kod junaka javlja kratkotrajna, surova misao obojena mržnjom, ona je predstavljena kao impulsivna i ljudski razumljiva, što dodatno približava čitaocu njegovu unutrašnju dramu i humanost. U tom smislu, Andrićev većma ekonomičan, ali emotivno veoma snažan stil, omogućava čitaocu da, iznutra posmatrajući situaciju, oseti pomešanost straha, opasnosti i unutrašnje snage junaka u suočavanju sa neposrednom pretnjom.

Na osnovu iznete analize pripovedaka „Put Alije Đerzeleza" i „Mustafa Madžar" može se zaključiti da ova Andrićeva prozna dela ne pružaju moralni sud o negativnim junacima. Ona čitalačku pažnju usmeravaju ka razumevanju kompleksnih psiholoških motiva koji stoje iza nasilja i nasilničkog ponašanja. Mada su i Đerzelez i Mustafa Madžar predstavljeni kao krvnici i ratnici koji su u svom životu činili zlo, pripovedač im, ne demonizujući ih, pridaje ljudske osobine, sa ciljem da kod čitaoca probudi empatiju. Stoga, emotivna reakcija nastaje u odnosu prema njihovim slabostima, nesposobnosti da se prilagode mirnodopskom životu i nesporazumima sa okolinom. Andrić ih izvodi iz mita i legende i uvodi u svet običnih ljudi, čime im oduzima epsku nepogrešivost, ali im vraća ljudsku složenost, koja privlači čitalačku publiku. Osim toga, posebnu ulogu u izazivanju empatije igra tehnika psihologizacije, koja omogućava čitaocu da pronikne u unutrašnji svet junaka, u njihovu patnju, frustraciju i osećaj bespomoćnosti. Time se nasilnici prikazuju kao žrtve istorijskih i ličnih okolnosti, a ne kao apsolutni nosioci zla. Pripovedač svesno postavlja čitaoca u poziciju unutrašnje identifikacije, pozivajući ga da prevaziđe osudu i razvije razumevanje. Tako u svetu u kojem književni junaci više nisu heroji, nego nesnađeni i traumatizovani ljudi, empatija postaje etički gest čitaoca, a literatura prostor njenog razvijanja.

Empatija prema božijem osvetniku ili njegovom kažnjeniku

Posle nešto manje od dve decenije od objavljivanja pripovetke „Mustafa Madžar", pisac će ponovo u pripoveci „Trup" u liku Čelebi-Hafiza „pokrenuti pitanja rušilačke moći mračnih i misterioznih, zlih i nasilnih sila u čoveku" (Petrović, 2023: 144), a pred proučavaocima književnosti će se opet postaviti pitanje kako je moguće da čitaoci saosećaju s nekim ko ubija i ruši sve pred sobom. Potencijalni odgovor skriva se u narativnoj strukturi, koja je u ovoj pripoveci znatno složenija u odnosu na prethodne dve, jer se umesto sveznajućeg pripovedača naracija posreduje štafetnim modelom pripovedanja, u kojem učestvuju primarni, sekundarni i tercijarni pripovedač. Primarni pripovedač jeste mladić koji, na osnovu sopstvenog sećanja, čitaocu prenosi priču koju je čuo od fra Petra, sekundarnog pripovedača, a koji je sam tu priču slušao za vreme svog progonstva u Akri od jednog sluge glavnog

junaka, Čelebi-Hafiza. Ova višeslojna struktura naglašava kretanje i prelamanje priče kroz različite svesti, omogućavajući da se ona ispriča sa više emocionalne dubine, čime čitaocu biva približena intenzivna unutrašnja drama junaka. Umesto uobičajene distanciranosti Andrićevog sveznajućeg pripovedača, ovakav način pripovedanja podstiče snažniju empatiju, jer se čitalac oseća kao svedok intimne i neposredne ispovesti, što povećava saosećanje prema junaku i jača razumevanje složenosti njegovog moralnog pada. I afektivni naratolozi veruju da takva kompleksna „narativna prezentacija izaziva jači efekat na naša uverenja o emocijama i književnim junacima" (Hejkmalder, 2004: 98) i da, brehtovski rečeno, uzrokuje *emocionalnu infekciju* odnosno automatski transfer emocije na čitaoce (v. Breht, 1964: 14–17).

Osim na ovom pripovednom modelu, stimulacija empatije zasniva se i na portretisanju i psihologizaciji junaka. Počev od uvodne kvalifikacije: „Tu sam vidio jednog čovjeka koji je bio živi spomenik nesreće i slika svih zala koja vrebaju živo čeljade" (Andrić, 2012: 207), čitaocima se, u hiperbolično-tragičnom tonu, sugeriše da je Čelebi-Hafizu potrebno pristupati sa posebnim oprezom i velikom dozom empatije, jer on obitava na ovome svetu samo kao primer da je „dobra manje pod ovim nebom pod kojim živimo" (Andrić, 2012: 207) i živa opomena drugima na zlo koje vreba čoveka. Portretna deskripcija: „ljudska prilika u žutoj i zelenoj anteriji do same zemlje, na njoj glava sa bijelim kaučukom, ama nema ni ruku ni nogu, samo trup" (Andrić, 2012: 208), sažeto, ali snažno predstavlja Hafiza kao gotovo neljudsku figuru. Iako simbolika boja njegove odeće implicira živost, junak više naliči na utvaru, budući da se sintagmom *samo trup* ističe krajnja degradacija njegovog tela, ali se i simbolički označava gubitak moći, identiteta i funkcije. Akcentuje se da čovek koji je nekad delovao sada postoji samo kao nemo, beživotno svedočanstvo i kao posledica svojih (zlo)dela. Upravo takav prizor, koji kombinuje fizičku deformaciju i simboličku prazninu, izaziva snažno saosećanje kod čitaoca, jer on prepoznaje u tom telu pad i duboku ljudsku patnju.

No, pripovedač se ne zaustavlja na tome, već uspostavljenu empatiju osnažuje retrospektivnim pripovedanjem o kompleksnoj porodičnoj istoriji i neobičnoj mladosti junaka. Naime, Čelebi-Hafiz je živeo u bogatoj stambolskoj porodici, poreklom iz Sirije, koja je pre četiri generacije iz nje proterana. Kada je od sultana stigao poziv da se umiri ustanak u Siriji, Hafiz je taj zadatak preuzeo na sebe. Znajući da je to bila njegova prilika da se osveti za progonstvo svoje porodice, čitaoci svesno žmure na činjenicu da se u toj borbi ispoljava ogromno nasilje, što pripovedač opisuje na sledeći način: „Hafiz je gazio i ostavljao sve za sobom i jurio samo za životima kao za lovinom" (Andrić, 2012: 208). Premda nastoje da na svet gledaju njegovim očima i da istinski razumeju zbog čega tako postupa, u čitaocima se gomilaju ista pitanja koja muče i njegovo okruženje, pitanja kako je i zašto od školovanog, mirnog i poslušnog mladića, postao nasilnik, ubica i krvoločni ratnik:

U svojoj nevolji, svijet se pitao kako se od onog bojažljivog softe sa obrazima kao krv i mlijeko napravi zmaj što kolje i davi, i ne može da zaspi dok nebo nad njim nije crveno od požara. Kakve su to škole koje je izučio i knjige koje je čitao? U kojoj se medresi ovakav nauk daje? I ko je, i kada, usadio ovu mržnju u njega, i otkud ova vatra kojom sve sažiže i ruši, a nit se zamara nit dogorjeva. Pitali su se ljudi tako, ne znajući zašto se pitaju i nikad ne nalazeći odgovor. I molili su se bogu, ne što su se nadali pomoći, jer je bog tad još bio na Hafizovoj strani, nego što Hafizu nije vrijedilo moliti se (Andrić, 2012: 209).

Ne slučajno, unutar pobrojanih dilema i retorskih pitanja, poredbenom analogijom sa pokvarenim mlekom podvlači se nedoumica o faktoru koji utiče na kvarenje prirode i karaktera junaka, a u čitaocu se umnožavaju pretpostavke o tome šta je bilo presudno da Hafiz postane onaj koji uništava sve pred sobom.

Implicitan odgovor krije se u citiranom odlomku, u kojem Andrić ontološku dilemu porekla zla u Hafizu vezuje za Božiju volju. Markantan znak u tekstu koji signalizira da je motivaciju junakovog postupanja potrebno tražiti i u duhovnoj sferi, a ne isključivo u spoljašnjim okolnostima i psihološkom profilu, jeste narativni komentar: „jer je bog tad još bio na Hafizovoj strani" (Andrić, 2012: 209). Čitajući to, čitaoci ostaju zapitani zašto bi Alah bio na strani zla, a potom i zbog čega i kada je prestao da podržava Hafiza. U njima se bude reminiscencije na Kuran i ajet, u kojem je pisano da Alah može kažnjavati tuđim rukama: „A niste ih vi ubijali, nego ih je Alah ubijao […] da bi vjernike lijepom kušnjom iskušao" (Sura Al-Anfal, 8: 17). Povezuju da je u liku Andrićevog junaka potrebno posmatrati božijeg poslanika koji kažnjava sirijske pobunjenike, jer su se oglušili o zapovest i zakon sultana, božijeg izaslanika i izabranika. Usmereni ovom mišlju, čitaoci saosećaju sa junakom i opravdavaju njegovo delovanje, shvatajući da je svrhovitost zla koje je nanosio bila da umiri sirijski narod i orijentiše ih ka putu pokajanja.

No, kako radnja odmiče, čitalačka publika uočava da se priroda empatije menja paralelno sa dinamizacijom junaka i transformacijom od božijeg poslanika do kažnjenika i pokajnika. U tom procesu krucijalnu ulogu igra narativna epizoda posvećena Hafizovoj odluci da spasi život jednoj Sirijki, epizoda koja počiva na kauzalitetu odnosa Hafiza i Alaha. Ona na nivou interpretacije fenomena narativne empatije potvrđuje činjenicu da je „lakše razviti empatiju i staviti se u ulogu junaka ukoliko postoji kohezija između jedinica radnje, karakterizacije i postupaka junaka" (Kin, 2007: 87), dok na nivou značenja rasvetljava da Bog ne kažnjava Hafiza što je učinio dobro delo i poštedeo život umirućoj Sirijki, nego usled toga što je ispoljio svoju samovolju, donevši odluku da se božija kazna neće odnositi na tu ženu. Imajući u vidu da je Andrić verovao da „književnost treba da obuhvati sva crna mesta psihologije i široko polje iskustva drugih ljudi" (Vulf, 1919: 215), ne čudi nas što se odlučio da božija kazna Hafizu stigne iz ruku upravo te Sirijke, njegove

„najmilije žene", da stigne od bića „najdražeg od svih bića" i od jedinog stvorenja „nad kojim se sažalio, koje mu je bilo blisko i kojem je u životu poverovao" (Andrić, 2012: 209). Upravo taj obrt da bol i kazna dolaze od nekoga koga čovek voli i kome veruje provocira duboku potresenost kod čitaoca i otvara prostor za empatijsko razumevanje Čelebi-Hafiza kao tragičnog junaka. Pri tome, važno je napomenuti da psihološki mehanizam identifikacije, zasnovan na sažaljenju prema unutrašnjem potresu koji u junaku izaziva paradoksalna mena bliskosti izdajom, dovodi do toga da čitalac proživi stradanje lika kao lično i neotuđivo iskustvo. Posledično, čitalac percipira da cilj pripovedanja nije isključivo u prikazivanju promene okolnosti i patnje junaka, no i u provociranju moralne i emocionalne reakcije i razumevanja ljudske slabosti, krivice i božije kazne. Tako se empatija ne zadržava na površini saosećanja, nego postaje suštinski kanal razumevanja Čelebi-Hafizove metamorfoze i božanske uloge u njoj.

Empatija kao veza između sveta prestupnika i zatvorskog upravnika

Andrićev kratki roman *Prokleta avlija* od prvog objavljivanja 1954. godine pa sve do današnjeg dana inicira veliku privrženost čitalačke publike, jer u njemu postoje aktuelni pripovedni kompleksi zbog kojih „čitaoci tokom sedam decenija pristupaju njegovom čitanju i ispoljavaju strast prema radnji i narativu, strast koja je povezana sa načinima na koje priča odražava emocije pripovedača i karaktera" (Petrović, 2024: 56). S obzirom na to da roman obiluje raznovrsnim likovima, od nevinih žrtava do surovih moćnika, čitaoci u različitim trenucima osećaju sažaljenje, zgražavanje, divljenje ili tugu. Na taj način se postiže široka emocionalna uključenost u pripovedani svet i podstiče se prepoznavanje ljudskih slabosti i vrlina u različitim oblicima. Međutim, kada je reč o proučavanju fenomena narativne empatije prema negativnom liku, naročito je značajan odnos koji se kod čitalaca gradi prema Karađozu, upravniku stambolskog istražnog zatvora, jer je u njegovoj figuri sublimirano iskustvo moralne ambivalentnosti, unutrašnjeg rascepa i celoživotne potrage za ličnim identitetom, što omogućava empatijsko sagledavanje čak i onoga ko izaziva strah i nanosi bol drugome.

Slično sa prethodno interpretiranim pripovetkama, značajni udeo u empatiji prema Karađozu poseduje pripovedačeva deskripcija samog junaka, odnosno pružanje čitaocu uvida u junakovu prošlost, u njegovo detinjstvo i formativne godine, kao i otvaranje mogućnosti za praćenjem unutrašnjih mena. Indikativne su rečenice:

> *Napustio je školu i počeo da se druži sa kafanskim sviračima i mađioničarima, sa kockarima, pijanicama i pušačima opijuma. Sam nije imao nekog dara za veštine, ni prave strasti za kocku ili piće, ali ga je privlačio taj svet i sve ono što se plete oko njega, isto kao što ga je odbijalo sve što je pripadalo svetu mirnih, običnih sudbina, ustaljenih navika i redovnih obaveza (Andrić, 1963: 27),*

jer one jesu motivacijski zalog i objašnjenje da pripovedač gradi psihološki profil junaka kroz postepenu transformaciju od nadarenog i poslušnog dečaka do nekoga ko se svesno udaljava od ustaljene svakodnevice, što kod čitaoca izaziva složenu emotivnu reakciju i podstiče razumevanje za unutrašnji nemir koji junaka goni ka društvenoj margini. Kada se ovaj odlomak uporedi sa kasnijim opisom junaka kao upravnika stambolskog istražnog zatvora, koji surovo i hladno postupa prema onima sa kojima je nekada delio isti svet margine, empatija čitaoca dobija novu dimenziju, prerastajući u etičko preispitivanje kako i zašto neko ko je bio žrtva lične dezorijentacije postaje oruđe sistema i njegov represivni produžetak. Ta nagla, ali psihološki utemeljena promena od onoga koji je tražio pripadnost u haosu, do onoga koji kontroliše i kažnjava haos izaziva kod čitalaca osećaj složene empatije, ne prema postupcima junaka, već prema njegovoj unutrašnjoj rascepljenosti. To je možda najvidljiviji trag tragičnosti čoveka u Andrićevom delu, tragičnosti onog koji je morao da potisne, transformiše ili prikrije ono što jeste da bi se uklopio u poredak, ali ga njegova suština i dalje prati kao nemi odraz. Karađoz se zbog te rastrgnutosti između onog što jeste i onog što mora da bude, kao i zbog načina na koji je tražio svoj identitet i pokušao da preosmisli sebe, da svoju prirodu, sklonu igri i neizvesnosti, uklopi u institucionalni okvir, približava čitaocima.

Međutim, odnos čitalaca prema Karađozu ne proizilazi samo iz psihološki složene građe njegovog lika, naprotiv, on je svesno pojačan intervencijama neimenovanog mladog pripovedača, koji priču prenosi na osnovu fra Petrovog kazivanja. On otvoreno ukazuje na fra Petrovu pripovednu nameru da pripovedanje o upravniku stambolskog istražnog zatvora rezultira emotivnim odzivom slušalaca i čitalaca:

> *Često je fra Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehotičnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata, ali i sa željom i potrebom da što bolje rečima prikaže sliku toga čudovišta, kako bi postala jasna i onome koji sluša i kako bi joj se i on čudio (Andrić, 1963: 43).*

U tom smislu, Andrićeva narativna tehnika i intencija njegovih pripovedača se podudara sa stanovištem Suzan Kin, koja ističe da je u izučavanju narativne empatije ključno pitanje da li pripovedač i implicitni autor računaju na empatiju kao deo kompozicije i kao nameru usmerenu ka čitaocu (v. Kin, 2007: 60). U ovom romanu, pripovedačka struktura i stil izrazito vode čitaoca ka takvoj empatijskoj reakciji, pri čemu fra Petar i mladi pripovedač, svaki u svojoj narativnoj ulozi, aktivno grade receptivni svet u kome Karađoz ne može biti sagledan jednodimenzionalno. Kauzalno, i poruke koje *Prokleta avlija* prenosi posredstvom tematizovanja ovog lika korespondiraju sa „određenim sistemima etičkih, socijalnih i emotivnih principa što ih čitaoci nose kao preduvjerenja u okviru posebnog sklopa svoje ličnosti”

(Bjelanović, 2022: 87) i zbog toga čitaoci odgovaraju empatijom, a ne frustracijom, gađenjem ili nekim drugim emocionalnim odgovorom.

Zaključna razmatranja

Narativna empatija prema negativnim junacima u proznom opusu Ive Andrića ne proizlazi iz saosećanja sa zlom, već počiva na duboko promišljenim umetničkim strategijama koje čitaoca vode ka razumevanju kompleksnosti ljudske prirode i okolnosti koje su prouzrokovale nasilje. Činjenica da se empatija rađa prema junacima koji bi, u stvarnom životu, bili odbojni, opasni i nemoralni, uslovljena je narativnim načinima predstavljanja njihove priče, odnosno nizom pripovednih tehnika koje omogućavaju čitaocu da ponire u unutrašnji svet junaka i sagledava njihove postupke kao rezultat unutrašnjih konflikata, psiholoških trauma i istorijskih nepravdi. Jedan od ključnih mehanizama koji podstiče narativnu empatiju jeste štafetni model pripovedanja, naročito izražen u pripoveci „Trup" i romanu *Prokleta avlija*, u kojima višeslojna struktura naracije tj. smena primarnog, sekundarnog i tercijarnog pripovedača dovodi do efekta posredovanog svedočenja. Ovim menama pripovedača ukazuje se na to da je zlo koje Čelebi-Hafiz i Karađoz čine tragičan ishod složenih životnih i društvenih tokova. Takođe, ovakva organizacija narativa smanjuje distancu između čitaoca i junaka, otvarajući prostor za intuitivno razumevanje njihovih motiva i trenutaka slabosti. Posredovani pristup narativu, za razliku od direktne, sveznajuće perspektive, aktivira složeniji doživljaj unutrašnjih konflikata, što znatno utiče na razvijanje saosećanja.

Pored strukture pripovedanja, doprinos fenomenu čitalačke empatije prema negativnim junacima daju i tehnike duboke psihologizacije, odnosno izražene deskripcije unutrašnjeg sveta, misli, emocija, straha i frustracija junaka. Čitalac dobija uvid u mehanizme unutrašnje borbe, u nemoć ratnika da se prilagode mirnodopskom vremenu, u osećanje gubitaka i nesnalaženja u društvenom prostoru koji više ne priznaje vrednosti u kojima su ti junaci vaspitani. Upravo te unutrašnje pukotine čine da zločinac bude posmatran kao žrtva, pri čemu se njegova odgovornost ne relativizuje, nego se u fokus postavlja lična i šira porodična istorija koja je prethodila zločinu. Njihovi postupci, ma koliko destruktivni bili, kao što je to slučaj u Madžarovom obračunavanju sa svakim živim bićem koje se nađe pred njime ili u Đerzelezovom nasilničkom postupanju prema ženama, dobijaju novo značenje kada se čitaocu otkrije da su motivisani osvetom, poniženjem, identitetskim lutanjima ili nužnošću da se pronađe smisao sopstvenog bitisanja.

Narativna empatija gradi se i posredstvom fizičkog portretisanja književnih likova, koje se kada je reč, primerice, o Čelebi-Hafizu, ne zaustavlja na vizuelnom opisu. Ono prelazi u simboličko označavanje, budući da njegove telesne deformacije, zahvaljujući hiperboli, kontrastu i simbolu, pomoću kojih su stilizovane i jezički

uobličene, postaju izraz duhovne praznine, gubitka identiteta, moći i ljudskog obličja. Kontrast između šarenih odora i fizičkog deformiteta Čelebi-Hafiza, analoške metafore menjanja prirode junaka i pokvarenog mleka ili hiperbole u opisu zločina i nasilja Karađoza, Mustafe Madžara i Alije Đerzeleza, stvaraju narativnu atmosferu koja čitaocu ne dozvoljava da ostane nem na njihove sudbine. Naprotiv, tera ga da razmišlja, oseća i da, uprkos svojim moralnim načelima i principima, razume. U tom kontekstu, Andrićeva proza pruža snažan primer kako književnost i stilsko-jezičko tkanje teksta može da preoblikuje naš odnos prema zlu i da nas usmeri da ga, ne negirajući i ne opravdavajući, sagledamo u njegovoj duboko ljudskoj, tragičnoj i često paradoksalnoj suštini, koja podrazumeva psihološki, socijalno i ideološki motivisanu moralnu devijaciju.

Udružujući složenu narativnu strukturu, pripovedne tehnike i stilsko oblikovanje, Andrićev tekst o antijunacima se pretvara u prostor etičke introspekcije, u kojem je narativna empatija funkcionalna u razotkrivanju složenosti čovekovog pada u neprilično ponašanje, nasilje i zlo. Umesto da se distancira, čitalac se poziva na sagledavanje lične patnje, kroz koju ovi negativni modeli ponašanja bivaju demistifikovani i oprizoreni kao tragična slabost, a ne kao demonska suština junaka. Narativna empatija se rađa kada čitalac Andrićevog narativa uoči da se iza maske nasilnika krije individua koja pati, koja je osramoćena, razočarana ili duhovno ranjena; kada shvati da je zlo sastavni deo ljudske drame, često povezane s neostvarenom pravdom, izneverenim idealima ili zabludom o sopstvenoj svrsi. Stoga se može zaključiti da je Andrićevo delo poziv na ispitivanje, proživljavanje, saosećajnost i etičku i emotivnu angažovanost prema junacima, njihovim razmišljanjima, osećanjima i delovanjima, čak i kada su ona dijametralno suprotna i izuzetno udaljena od onoga što je suština bića samog čitaoca.

Reference

Andrić, I. (1963). *Prokleta avlija*. Beograd: Nolit.

Andrić, I. (2012). *Sabrane pripovetke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Bjelanović, N. (2022). *Narativni sentimenti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Božić, S. (2020). Empatijsko-etički model čitanja u nastavi književnosti. *Književna istorija*, godina 52, broj 170, 295–318.

Brecht, B. (1964). *Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic*. New York: Hill and Wang.

Đukić Perišić, Ž. (2012). *Pisac i priča*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Hakemulder, J. (2004). Foregrounding and Its Effect on Readers Perception. *Discourse Process*, volume 38, number 2, 193–218.

Karić, E. (prev.). (2019). *Kur'an* (Sura Al-Anfal). Sarajevo: Centar za napredne studije.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. Oxford: University Press.

Milošević, N. (1965). *Negativni junak*. Beograd: Vuk Karadžić.

Nell, V. (1988). *Lost in a Book: The Psychology of Reading for Pleasure*. New Haven and London: Yale University Press.

Petrović, M. (2023). Pripovetka „Put Alije Đerzeleza" kao matična ćelija pripovednog opusa Ive Andrića. *Književnost i jezik*, volumen 70, broj 1, 139–155.

Petrović, M. (2024). Emocionalni pejzaž romana *Prokleta avlija* Ive Andrića. *Baština,* volumen 34, sveska 63, 45–59.

Rekalkati, M. (2014). *Šta ostaje od oca*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Stockwell, P. (2002). *Cognitive Poetics: An Introduction*. London and New York: Routledge.

Woolf, V. (1919). *The Common Reader*. New York: Harcourt.

Mladen R. Radulović
mladendana@yahoo.com
Visoka poslovno-tehnička škola Doboj
https://orcid.org/0009-0001-1920-8683

Pregledni rad[1]; DOI: 10.46793/LLE25.157R

MILOSRĐE KAO KLJUČ HRIŠĆANSKE ALEGORIJSKE HERMENEUTIKE POETSKOG TEKSTA ŠEKSPIROVOG *MLETAČKOG TRGOVCA*

Sažetak: Mogućnost primjene hrišćanske matrice milosrđa, ispoljene kroz aktivno djelovanje praštanja, pojavila se kada su kritičari Šekspirovog *Mletačkog trgovca* naišli na prepreku u definisanju izvorne ideje koja objedinjuje pojedinačne elemente od suštinske strukturalne i semantičke važnosti u oblikovanju dramskih zbivanja. Stoga ćemo u ovom radu nastojati da pokažemo na koji način Šekspir koristi alegorijsku građu koja se zasniva na srednjovjekovnoj hrišćanskoj tradiciji da bi poetskom tekstu *Mletačkog trgovca* na hermeneutičkoj ravni tumačenja dao dublji i sveprožimajući poetski smisao. Naime, ujedinjujuća matrica koja na tematskom nivou povezuje pojedinačne elemente drame jeste ljubav. U tom smislu, alegorijom hrišćanskog spasenja putem širenja ljubavi među svim ljudima aktivnim činom praštanja i blagodaću Božjeg milosrđa definišemo svaku specifično ispoljenu vrstu ljubavi u drami. Ovakav metod tumačenja poetskog teksta *Mletačkog trgovca* nam omogućava da se krećemo eliptičnom putanjom od pojedinačnih značenja biblijskih aluzija i hrišćanskih simbola ka suštinskom smislu utemeljenom u hrišćanskoj alegoriji milosrđa manifestovanom kroz aktivno dejstvo praštanja na putu ka spasenju, pri čemu dominantna i objedinjujuća religiozno-metafizička tema ljubavi u *Mletačkom trgovcu* istovremeno postaje polazna i krajnja tačka takvog kretanja. U tom smislu, u našoj analizi oslanjaćemo se prvenstveno na naučna zapažanja i tumačenja kritičara kao što su Houp Traver [Hope Traver] kada je u pitanju hrišćansko alegorijsko utemeljenje tematskog jedinstva drame, zatim Džozefa Alena Brajanta [Joseph Allen Bryant] u vezi sa analizom lika Antonija kao personifikovanog Hrista, potom Hermana Sinshajmera [Hermann Sinsheimer] u

[1]Rad je nastao kao dio buduće doktorske disertacije autora ovog rada, prijavljene na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu pod nazivom: Praštanje kao manifestacija hrišćanskog koncepta milosrđa u Šekspirovim komedijama *Mletački trgovac*, *Mnogo vike ni oko čega*, *Sve je dobro što se dobro svrši* i *Mjera za mjeru*.

pogledu načina na koji je elizabetanska publika mogla sagledavati lik Šajloka kao dramsku personifikaciju satane, te Ane Džejmson [Anna Jameson] i Luiza Leveza [Louis Lewes] koji u njihovim klasifikacijama Šekspirovih ženskih heroina na poseban pijedestal stavljaju lik Porcije kao otjelovotvorenje svetiteljskog ideala mudrosti i ljubavi.

Ključne riječi: milosrđe, spasenje, Hristos, satana, *Mletački trgovac*

Abstract: MERCY AS THE KEY TO THE CHRISTIAN ALLEGORICAL HERMENEUTICS OF THE POETICAL TEXT OF SHAKESPEARE'S *THE MERCHANT OF VENICE*

Abstract: The possibility of applying the Christian matrix of mercy, manifested through the impetus of active forgiveness, appeared when critics of Shakespeare's *The Merchant of Venice* encountered an obstacle in defining the original idea that unites individual elements of essential structural and semantic importance in shaping the dramatic action. Therefore, in this paper we will try to show how Shakespeare uses allegorical material based on the medieval Christian tradition to give the poetic text of *The Merchant of Venice* a deeper and all-pervading poetic meaning on the hermeneutic level of interpretation. Namely, the unifying matrix that connects the individual elements of the drama on a thematic level is love. In this sense, through the allegory of Christian salvation by spreading love among all people through the impetus of active forgiveness and the grace of God's mercy, we define each specifically manifested type of love in the drama. Such a method of interpreting the poetic text of *The Merchant of Venice* allows us to move along an elliptical trajectory from the individual meanings of biblical allusions and Christian symbols to the essential meaning based on the Christian allegory of mercy manifested through the impetus of active forgiveness on the way to salvation, whereby the dominant and unifying religious-metaphysical theme of love in *The Merchant of Venice* simultaneously becomes the starting and the ending point of such a movement. In this sense, in our analysis we will rely primarily on the scientific observations and interpretations of critics such as Hope Traver when it comes to the Christian allegorical foundation of the thematic unity of the play, then Joseph Allen Bryant in connection with the analysis of the character of Antonio as a personified Christ, then Hermann Sinsheimer in terms of how the Elizabethan audience could perceive the character of Shylock as a dramatic personification of Satan, and Anna Jameson and Louis Lewes who, in their classifications of Shakespeare's female heroines, place the character of Portia on a special pedestal as the embodiment of the holy ideal of wisdom and love.

Keywords: mercy, salvation, Christ, Satan, *The Merchant of Venice*

Uvod

Na primjeru upotrebe hrišćanske alegorije o četiri personifikovane vrline, redukovane na suprotstavljene principe ovozemaljske pravde i božijeg milosrđa, u kontekstu poetskog teksta *Mletačkog trgovca*, u ovom radu ćemo pokušati da prikažemo kako lik Porcije kroz aktivni čin praštanja i apelovanje na neophodnost samilosnog djelovanja, koje u konačnici treba da dovede do usaglašavanja dva naizgled nepomirljiva ideala milosrđa i pravde, utjelovljuje božanski kvalitet dobrote i ljubavi. U tom smislu, lik Šajloka predstavljamo kao dramsko otjelotvorenje antagonističke đavolske sile koja nastoji da obesmisli imanentnu potrebu hrišćana Venecije da djeluju milosrdno. Lik Porcije će nam poslužiti i kao referentni model za komparativnu analizu u kolikoj se mjeri likovi Antonija i Šajloka približavaju ili udaljavaju od ideala koji Porcija ispunjava. Pored navedenih komparativnih modela koji podrazumijevaju dihotomnu muško-žensku perspektivu poimanja značaja praštanja i vrijednosti milosrđa, analiziraćemo i tezu prema kojoj odnos Antonija i Porcije simbolizuje dualnost bogočovječanske prirode Isusa Hrista, odnosno Antonija koji prašta Šajloku iz razloga koji su utemeljeni u ovozemaljskom nastojanju da se marginalna društvena grupa kojoj pripada Šajlok preobrati u hrišćanstvo i potrebi praštanja svima što je u osnovi Porcijinih bogougodnih radnji koje poput Božjeg blagoslova gotovo neprimjetno dotiču sve koji dolaze u kontakt sa njom.

Konkretnu analizu, započećemo kritičkim osvrtom Houp Traver [Hope Traver] na hrišćansku alegoriju o *četiri kćeri Božije* [*The Four Daughters of God*], koja se u svom redukovanom obliku u vidu borbe za dušu čovječanstva između ovozemaljske pravde i božanskog milosrđa transponovala na poetski tekst *Mletačkog trgovca*, da bi se u daljim poglavljima oslonili na kritičku razradu Golancove alegorijske personifikacije Antonija kao Hrista Džozefa Alena Brajanta [Joseph Allen Bryant], zatim na Sinshajmerovu istorijsku interpretaciju Šajloka kao utjelovljenja srednjovjekovnog mita o duhu jevrejštine, koji se pred očima i ušima elizabetanske publike ovaplotio u vidu arhineprijatelja Hrista, to jest, satane, te na kritičku klasifikaciju Šekspirovih heroina na likove kojima rukovode emocije ili razum Ane Džejmson [Anna Jameson] i Luiza Leveza [Louis Lewes], prema kojoj lik Porcije predstavlja svetiteljski savršen karakterni spoj osjećanja i mudrosti.

Alegorija o *četiri kćeri Božije* kao polazna osnova hrišćanske interpretacije *Mletačkog trgovca*

Alegorija o *četiri kćeri Božije* predstavlja personifikaciju hrišćanskih vrlina istine [*Truth*], pravde [*Justice*], milosrđa [*Mercy*] i mira [*Peace*] u srednjovjekovnim katoličkim vjerskim spisima, kao i prizmu kroz koju ćemo posmatrati dihotomiju

odnosa između Šajloka i Porcije, budući da bi upravo ova dva lika u tematskoj konstelaciji koja odgovara hrišćanskoj matrici milosrdnog praštanja koje vodi ka spasenju trebali da utjelovljuju pravdu i milosrđe. Naime, tokom trinaestog i četrnaestog vijeka, kada dospijeva u literarna djela engleskih autora, hrišćanski katolički mit o *četiri kćeri Božije* doživljava značajnu redukciju u pogledu kćerki protagonista koje učestvuju u raspravi za propast ili spas ljudske duše, svodeći ih samo na Pravdu i Milosrđe. Ipak, upotreba alegorijskog mita o *četiri kćeri Božije*, doduše u znatno redukovanom i modifikovanom obliku, ponovo oživljava sa pojavom književnog žanra *moralne drame* [*morality play*] sredinom četrnaestog vijeka. Ostaci inicijalnog alegorijskog sukoba između personifikovanih koncepata pravde i milosrđa, u moralnim dramama bivaju transformisani u bitku između koncepata vrline i poroka koje vode borbu za dušu čovjeka, pri čemu je bitka samo „alegorijsko sredstvo za predstavljanje ideje pomoću paralele koja je slična osnovnim obilježjima ideje hrišćanskog spasenja“ (Happé, 1979: 12–13). Upravo na ovom nivou opšte i jedinstvene teme Šekspir potencijalno crpi inspiraciju iz fragmentarne upotrebe alegorije o sukobu pravde i milosrđa koji sva pojedinačna značenja biblijskih aluzija i parafraza u sadržaju poetskog teksta *Mletačkog trgovca* vodi ka dubinskom poetskom smislu hrišćanske matrice pokajanja i praštanja kao aktivnog čina milosrđa na putu ka spasenju čovjeka, ujedinjujući dva suprotstavljena principa.

Fragmenti alegorijskog sukoba hrišćanskih principa pravde i milosrđa kao tematski impuls poetskom smislu *Mletačkog trgovca*

Vjerovatno najširа alegorijska razrada sukoba između hrišćanskih principa pravde i milosrđa u književnim djelima pojavljuje se u *Zamku istrajnosti* [*The Castle of Perseverance*], moralnoj drami nepoznatog autora koja datira iz prve polovine petnaestog vijeka. Dominantna atmosfera drame ima obrise sudske rasprave u kojoj četiri kćeri Božije vode borbu za spas ili propast duše personifikovanog Čovječanstva [*Mankind*]. Kao branioci ljudske duše, Milosrđe i Mir apeluju na neophodnost praštanja kao izraz božanske prirode, dok Pravda i Istina smatraju da je prokletstvo duše zaslužena kazna za čovječanstvo, proizašla iz izbora donesenog slobodnom voljom. Pritom, iako Pravda pravično i pošteno insistira na zasluženoj kazni čovječanstva prema ovozemaljskim mjerilima, uzimajući u obzir realnu argumentaciju da nije ispunilo hrišćanske standarde prema kojima bi zaslužilo spasenje, molba Milosrđa za spas duše čovječanstva ima jači argumentacioni potencijal jer apeluje na suštinsku razliku između ljudske i božanske pravde, s obzirom da mu „prema striktnoj primjeni pravde Bog ne može oprostiti; ali je Božje milosrđe veće od njegove želje za pravdom, pa duša čovječanstva biva primljena na nebo“ (Mackenzie, 1914: 64). Upravo kao što Milosrđe pledira u ime ljudskog spasenja, tako i Porcija nastoji da dokaže Šajloku kako nijedna osoba nije lišena

blagodati milosrđa Božijeg kada govori o suprematiji božanskog milosrđa nad ovozemaljskom pravdom: *Pa vlast zemaljska najviše božanskoj / Naliči moći kada milosrđe / Začini pravdu* (Mletački trgovac, IV, 1).[23]

Alegorijska tapiserija sukoba između pravde i milosrđa, utkana u stihove *Zamka istrajnosti*, ima dalekosežniji efekat u odnosu na poetsko tkivo *Mletačkog trgovca* u religioznoj drami Arnua Grebana [Arnoul Gréban] *Misterija stradanja Hristovog* [*Mystère de la Passion*], pisanoj na francuskom jeziku 1453. godine. Zamijenjujući personifikovani lik Milosrđa sa Mudrošću u djelu drame koji se naziva *Rajsko suđenje* [*Procès de Paradis*], Houp Traver [Hope Traver] pravi poređenje, tvrdeći sledeće:

> *Mudrost, kao i Porcija, bar se tako čini u početku, staje na stranu Pravde [Šajloka], potvrđujući osnovanost tužbenog zahtjeva protiv okrivljenog i nužnost njegovog ispunjenja. Istina i Mir, kao prijatelji okrivljenog, predlažu sredstva pomoću kojih se čovjek može izbaviti, čak i kada Antoniov prijatelj, Basanio, nudi da plati dvostruku količinu zlata koju duguje Šajloku, i da, na kraju, preuzme patnju na sebe. Mudrost [Porcija] pita Pravdu [Šajloka] da li će prihvatiti ove ponude; a kada ih Pravda odbije, ona pokazuje da ponude date u ime čovječanstva ne zadovoljavaju uslove izrečene kazne koja mu sleduje. [...] Ali tada Mudrost, koja je naizgled bila u potpunosti na strani Pravde, pokazuje saosjećanje prema Milosrđu, izjavljujući da, iako se kazna mora ispuniti, čovjek može biti izbavljen žrtvovanjem Sina Božijeg (Traver, 1907: 94–95).*

Sve u svemu, alegorijsko tkanje sukoba između Pravde i Milosrđa neizbježno upućuje na postojanje matrice praštanja kao aktivnog čina milosrđa koje vodi ka spasenju, dajući dubinski smisao poetskom tekstu *Mletačkog trgovca* i doprinoseći njegovom tematskom jedinstvu.

---

[2] Svi citati stihova *Mletačkog trgovca* na srpskom jeziku u daljem radu su preuzeti iz Živojinovićevog

prevoda koji se nalazi u izdanju Šekspirovih Sabranih dela iz 2011. godine.

[3] *And earthly power doth then show likest God's / When mercy seasons justice* (IV, 1, 189–190). Svi citati stihova *Mletačkog trgovca* na engleskom jeziku u nastavku ovog rada preuzeti su iz *The Merchant of Venice* (1996 [2005]). Na sve ostale stihove u originalnom engleskom izdanju u ovom radu referisaćemo se samo uz korištenje naslova Šekspirove drame i uz napomenu o broju čina, scene i stihova navedenog izvora.

Antonio kao personifikacija raspetog Hrista

Slično kao što značenje poetskom tekstu *Mletačkog trgovca* daju riječi i interakcija likova u drami, tako i njihova karakterizacija upućuje na postojanje skrivene matrice praštanja kao aktivnog čina milosrđa koje vodi ka spasenju, ukazujući na dubinski religiozno-metafizički smisao drame. U tom smislu, postavlja se zdravorazumsko pitanje šta to tjera Antonia da, uprkos redovnom iznevjeravanju povjerenja od strane Basanija i traćenju materijanih sredstava koja mu je povjerio, nastavlja da mu bude na usluzi. Odgovor na ovo pitanje leži u bezuslovnoj ljubavi prema Basaniju na koju ga Antonio bratski podsjeća: *Vi me dobro znate, Pa samo vreme gubite kad tako / Okolišite s mojom ljubavlju. I vređate me više sad zacelo / Kad dvoumite da bih sve što mogu / Učinio vam, nego kada biste / Straćili sve što imam* (Mletački trgovac, I, 1).[4] Zapravo, konstantnim praštanjem Basaniju, Antonio demonstrira hristoliku žrtvenu ljubav koja se bazira na činu praštanja kao elementarnom hrišćanskom principu djelovanja. Princip neprestanog praštanja polazi sa stanovišta da je praštanje samo otjelotvorena manifestacija neograničenog Božijeg milosrđa, definisana u Hristovom odgovoru na pitanje apostola Petra: *Koliko puta ako mi sagriješi brat moj da mu oprostim? Do sedam puta?* (Jevanđelje po Mateju, 18, 21). Shodno tome da je za Hrista, kao i za Antonijevu bezuslovnu žrtvenu ljubav, milosrđe koncept sa neograničenim brojem ponavljanja u vidu aktivnog čina praštanja, tako je i Hristova opomena apostolu Petru: *Ne velim ti sedam puta, nego do sedam puta sedamdeset* (Jevanđelje po Mateju, 18, 22), istovjetan model ponašanja kojim se Antonio rukovodi u odnosu prema Basaniju. Antonijeva milosrdna žrtvena ljubav koja se ispoljava kroz neprestano praštanje Basaniju stvara lančanu reakciju u pogledu dramskih zbivanja koja kulminaciju doživljavaju u sceni suđenja kada Antonio, dajući život za najdražeg prijatelja, djeluje poput Hrista koji svoju fizičku stranu bića daruje u zamjenu za vječni život cjelokupnog čovječanstva kao *raspeti iskupitelj*.[5] Analogija Antonijevih postupaka sa ponašanjem Hrista neposredno prije raspeća, značajno je potkrijepljena Antonijevim oproštajnim pismom, koje Basanio čita Porciji na kraju druge scene trećeg čina. Suština poruke koju Antonio želi da prenese Basaniju, neodoljivo podsjeća na prizor iz

[4] *You know me well, and herein spend but time / To winde about my love with circumstance, And out of doubt you doe more wrong / In making question of my uttermost / Then if you had made waste of all I have;* (I, 1, 163–167), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[5] Mogućnost alegorijskog prikaza Antonija kao *raspetog iskupitelja* prvi put pominje Izrael Golanc [Israel Gollancz] u studiji *Alegorija i misticizam kod Šekspira* [*Allegory and Mysticism in Shakespeare*] iz 1931. godine, dok je sam koncept Golancove alegorijske personifikacije Antonija kao Hrista razradio Džozef Alen Brajant u knjizi *Hipolitino stanovište: neki hrišćanski aspekti Šekspirovih drama* [*Hippolyta's view: some Christian aspects of Shakespeare's plays*].

Getsimanskog vrta kada Isus, već unaprijed svjestan Judine izdaje, moli Boga da ga, ako je moguće, poštedi: *Oče moj! Ako je moguće da me mimoiđe čaša ova; ali opet ne kako ja hoću nego kako ti* (Jevanđelje po Mateju, 26, 39). Pritom je sličnost između Antonija i Hrista utoliko veća, s obzirom da su i jedan i drugi apsolutno pomireni sa tragičnom sudbinom koja ih očekuje. Čak i Džozef Alen Brajant, koji je izuzetno kritičan prema poređenju Antonija sa Hristom, tvrdi „da bi u svim renesansnim književnim primjerima bilo teško pronaći primjer jezgrovitije izjave koja predstavlja jasniju paralelu sa Hristovim dobrovoljnim preuzimanjem duga koji je trebalo vratiti smrću“ (Bryant, 1961: 38).

Sinteza Hristovog žrtvenog sistema u okviru koga Antonio modelira svoje postupke izvedena je u upotrebi sintagme *jagnje Božije* apostola i jevanđelista Jovana koji, vidjevši Isusa, kaže: *Gle, jagnje Božije koje uze na se grijehe svijeta* (Jevanđelje po Jovanu, 1, 29), na šta Antonio aludira kada opisuje sebe kao *u stadu okuženog ovna, / Za klanje najpogodnijeg* (Mletački trgovac, IV, 1).[6] Slika ovna kao žrtvene životinje označene za klanje podsjeća na Hrista koji na sebe preuzima teret čovječanstva obilježenog grijehom. Alegorijski prikaz Antonija kao Hrista u ulozi jagnjeta Božijeg dobija na upečatljivosti Antonijevim obrazlaganjem razloga zbog kojih je pobjesnjelog Šajloka, nalik na vuka što *ovcu nagna da za svojim jagnjetom bleji* (Mletački trgovac, IV, 1),[7] nemoguće odvratiti od osvetničke namjere da mu pozajmica isključivo bude vraćena u obliku odsječenog komada Antonijevog mesa. Pritom, poređenje Antonija sa „ovnom koji u hrišćanskoj srednjovjekovnoj simbolici predstavlja Hrista ovjenčanog krunom od trnja i žrtvovanog za čovječanstvo“ (Ferguson, 1959: 9–10),[8] te Šajloka sa krvožednim vukom, čini implicitnu univerzalnu temu borbe između antagonističkih sila dobra i zla, vidljivu na platnu alegorijske slike Antonija u ulozi Hrista kao jagnjeta Božijeg. Antonijevo držanje u sceni suđenja takođe doprinosi formiranju alegorijske slike Antonija kao jagnjeta Božijeg, posmatrane kroz prizmu riječi starozavjetnog proroka Isaije o patnji i slavi sluge Božijeg: *Mučen bi i zlostavljen, ali ne otvori usta svojih; kao jagnje na zaklanje vođen bi i kao ovca nijema pred onijem koji je striže ne otvori usta svojih* (Knjiga proroka Isaije, 53, 7). Na isti način, Antonio je spreman da na Šajlokov bijes odvrati strpljenjem upravo zato što Antonio čvrsto vjeruje da je njegovo nijemo praštanje i trpljenje kao žrtvenog jagnjeta neophodno u perspektivi

[6] *I am a tainted wether of the flock, / Meetest for death* (IV, 1, 116–117), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[7] *Why he hath made the ewe bleat for the lamb* (IV, 1, 75), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[8] Svi prevodi citata sa engleskog jezika, osim stihova *Mletačkog trgovca*, djelo su autora ovog rada.

zajedničkog spasenja, kako njega i svih ostalih hrišćana u drami, tako i naknadno preobraćenog Šajloka u okviru hrišćanske crkve, u kojoj će čak i zakleti neprijatelj *vuk* [Šajlok] *boraviti s jagnjetom* [Antonijem] (Knjiga proroka Isaije, 11, 6), odnosno, bivstvovati kao sabraća u Hristu.

Da je Antonijevo žrtvovanje neophodno u perspektivi duhovnog spasenja svih likova u drami i obavljanja dramske uloge personifikovanog Hrista, postaje jasno kada Antonio praktično progovara jezikom Hrista, rekavši da je potrebno da na tlo padne *najslabiji plod* (Mletački trgovac, IV, 1),[9] kako bi *nakrmio / Potrebu prešnu svoga prijatelja* (Mletački trgovac, I, 3).[10] Podučavajući apostole, Hristos koristi metaforični rječnik sličan Antonijevom, kada kaže: *Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda jedno ostane; ako li umre mnogo roda rodi* (Jevanđelje po Jovanu, 12, 24). U prenesenom značenju, Hristos predstavlja zrno pšenice koje mora da se oslobodi opne, granice svog tjelesnog bića, kako bi se padom na tlo mnogostruko oplodilo, iznova obnavljajući svoje vegetativno trajanje. Drugim riječima, Hristos je žrtvujući svoju tjelesnu prirodu obesmrtio svoje duhovno postojanje, dajući nadu cjelokupnom čovječanstvu i uvodeći ga u novi vječni život. Stoga, u očekivanju vječnog duhovnog života, Antonija u ulozi Hrista ne zabrinjava neizbježnost tjelesne smrti, već kako da odagna Basanijev strah po pitanju jamstva datog Šajloku i podrži ga u prosidbenom naumu, jer je *sazreo čas* (Mletački trgovac, II, 8)[11] da Antonio položi život za prijatelja Basanija, čija duhovna dimenzija života treba da doživi neophodan preporod u bračnoj zajednici sa Porcijom, baš kao što je predodređeno da srce raspetog iskupitelja Hrista prestane da kuca, kako bi duhovni puls čovječanstva nastavio da otkucava novim ritmom eshatološke svevremenosti.

Šajlok kao personifikacija zla u Šekspirovom božanskom planu spasenja

Kada je stvarao lik Šajloka, „elizabetanski genije Šekspir, dramatizovao je ono što je već postojalo u svjesti njegove savremene publike: srednjovjekovni mit o Jevreju“ (Sinsheimer, 1963: 86–87), kako tvrdi njemački književni kritičar jevrejskog porijekla Herman Sinshajmer [Hermann Sinsheimer] u studiji *Šajlok: Istorija jednog lika* [*Shylock: The History of a Character*]. Prema Sinshajmeru, Šajlok kao personifikacija srednjovjekovnog mita o Jevreju jeste rezultat nagomilavanja viševjekovnog negativnog stereotipa koga je elizabetanska publika razvila o

[9] *The weakest kind of fruit* (IV, 1, 117), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[10] *to supply the ripe wants of my friend* (I, 3, 65), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[11] *the very riping of the time* (II, 8, 42), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

Jevrejima. Vođena tradicionalnim predrasudama, očekivanja elizabetanske publike u vezi sa Šajlokom bila su takva da je neophodno da se njegov lik ili preobrazi do kraja drame kako bi zadobio ljudskost i mogućnost iskupljenja, ili ustraje u ulozi negativca koji nije sposoban da pokaže milosrđe prema drugima, uskraćujući sebi priliku za spasenje.

Stoga, Šajlok u imaginaciji elizabetanske publike oživljava drevni mit o „zavisti koju satana osjeća prema Hristu kao ličnosti Sina Božijeg u kome obitava superiorna božanska priroda i prema, kako nebeskom položaju Hrista sa desne strane Boga Oca, tako i prema budućoj ulozi" (Revard, 1973: 191) Hrista kao iskupitelja čovječanstva. U tom kontekstu je naročito upečatljiva Šajlokova lažna tvrdnja kako Antonio mrzi jevrejski narod, s obzirom da Antonijev kritički odnos prema Šajloku ne počiva na mržnji, nego na želji da Šajlok prođe proces hrišćanskog preobraćenja. Antonijev zadatak je utoliko teži što se prema njegovom viđenju suočava sa Jevrejinom koji u sebi nosi duh fariseja koji su, služeći se lažima sa pozicije nadmenosti izabranog božijeg naroda, odlučili da smaknu Hrista pod lažnom optužbom za krivovjerstvo i bogohulništvo. Lažno optuživši Hrista kao jedinog Mesiju svih naroda, oni se stavljaju u službu zle sile koja mrzi sve ono što je kao jedina moguća istina proizašlo od Boga, o čemu Hristos govori u jevanđelju po Jovanu: *Vaš je otac đavo; i slasti oca svojega hoćete da činite: on je krvnik ljudski od početka, i ne stoji na istini; jer nema istine u njemu; kad govori laž, svoje govori: jer je laža i otac laži* (Jevanđelje po Jovanu, 8, 44). Otac koga Hristos pominje jeste satana koji u svojoj gordosti palog anđela mrzi kompletno čovječanstvo kao božansku kreaciju, a samim tim i Hrista koji je postradao na krstu za iskupljenje grijehova čovječanstva, jer da su Jevreji bili samilosni prema Hristu i da ga nisu razapeli na krstu, ostvario bi se satanin dijabolični plan da kompletno čovječanstvo zauvijek na sebi nosi breme praroditeljskog grijeha. Na sličan način, Šajlokov plan da naudi Antoniju takođe propada, ostavljajući na Šajloku žig prokletstva jevrejskog plemena da ne čuje novu istinu koju Hristos sa sobom donosi, na šta aludira Basanio kada kaže: *Čuste l', Šajloče?* (Mletački trgovac, I, 3).[12] Kako vratiti duhovni sluh *jevrejskom srcu* (Mletački trgovac, IV, 1)[13] Šajlokovom u kome se nastanila mržnja demonstrira Hristos koji moli Gospoda da oprosti njegovim sunarodnicima Jevrejima duhovnu gluvoću, čak i kada ga razapinju na krstu. Primjer Hristove molitve za oproštaj njegovim krvnicima jeste model koji Antonio slijedi kada se prepušta na nemilost oštrice Šajlokovog noža, što je nužan preduslov Šekspirovog božanskog plana spasenja svih likova u drami.

[12] *Shylock, do you hear?* (I, 3, 53), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[13] *Jewish heart* (IV, 1, 81), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

Tradicija svetootačkog tumačenja Svetog pisma ce prenijela na dramski kontekst *Mletačkog trgovca*, pri čemu je uloga Šajloka sagledavana u kontekstu predstavnika nacije koja tek „treba da se iskupi“ (Bryant, 1961: 48). Naime, Sveti apostol Pavle otkriva Božji plan prema kome je Jevrejima namijenjena uloga neprijatelja neznabožaca preobraćenih u hrišćanstvo, kako bi i jedni i drugi, u eshatološkoj budućnosti čovječanstva predodređenoj od Boga bili spaseni:

Po jevanđelju dakle
neprijatelji su vas radi;
a po izboru
ljubazni su otaca radi.
[...]
Jer kao i vi što se nekad suprotstavljaste Bogu
a sad biste pomilovani
njihovoga radi suprotstavljanja,
Tako i oni sad ne htješe da vjeruju
vašega radi pomilovanja
da bi i oni bili pomilovani.
Jer Bog zatvori sve u nevjerstvo,
da sve pomiluje (Poslanica Rimljanima, 11, 28–32).

Po uzoru na biblijsku predstavu Svetog apostola Pavla o Jevrejima kao narodu koji će biti spasen, iako se u sopstvenom neznanju suprotstavlja Bogu, Šekspir liku Jevrejina Šajloka, kome je u konačnici predodredio dramsko spasenje kroz hrišćansko pomilovanje, udiše pokretačku silu mržnje koja će djelovati kao prijeteća protivteža transformativnoj snazi ljubavi dominantnog hrišćanskog okruženja. Potpuno se prepuštajući osjećaju nadmoći koju mu mržnja prema Antoniju prividno donosi, Šajlok krši jednu od osnovnih Hristovih zapovijesti koja glasi: *Ali ljubite neprijatelje svoje, i činite dobro, i dajite u zajam ne nadajući se ničemu; i biće vam velika plata, i bićete sinovi najvišega, jer je on blag i neblagodarnima i zlima* (Jevanđelje po Luki, 6, 35). Pouka ove Hristove zapovijesti jeste u tome da Božje milosrđe praštanjem nadjačava svaki zakon donesen od ljudi, čak i kada se toliko pogorde da se, poput Šajloka, suprotstave Božijem planu spasenja. Nesvjesno, Šajlok postaje izvršilac Šekspirovog projektovanog božanskog plana iskupljenja svih likova u drami, tako što preuzima alegorijsku ulogu naroda odgovornog za Hristovo raspeće. Šajlokova uloga u drami je neophodna i sa stanovišta ostvarenja satanskog uticaja, odnosno zla koje su Jevreji morali izvršiti, kako bi se ispunila starozavjetna proročanstva o Hristovom raspeću i ostvarila novozavjetna pobjeda nad zlom oličena u Hristovom vaskrsenju.

Štaviše, bez obzira na njegovu alegorijsku ulogu satane u kojoj bi kao predstavnik jevrejskog naroda trebao iznova da razapne hristolikog Antonija, Šajlokov život biva pošteđen, a njemu data nova šansa za spasenje kao novopridošlici u okviru

hrišćanske zajednice. Realno govoreći, Šajlok nije doživio onakav kraj kakav bismo očekivali prema ovozemaljskim mjerilima pravde. Ali Šekspir nije kreirao lik Šajloka da bi bio zaslužena žrtva pravedne ovozemaljske osvete, već objekat božanskog milosrđa na kome će se aktivnim činom praštanja istinski vjerujućeg Antonija ostvariti božanski plan spasenja, vodeći se jevanđeljskim principom da je *ljudima nemoguće ono što je Bogu moguće* (Jevanđelje po Mateju, 19, 26).

Porcija kao personifikacija božanskog prisustva i marijanskog ideala ljubavi i milosrđa

Praveći klasifikaciju Šekspirovih heroina, podijelivši ih u dvije grupe likova, jednih koje se u postupanju rukovode intelektom, i drugih kojima upravljaju strasti, mašta i osjećanja, britanska istoričarka umjetnosti irskog porijekla, Ana Džejmson svrstava Porciju u prvu grupu ženskih junakinja, opisujući njene kvalitete na sledeći način:

> *Porcija je obdarena sopstvenim udjelom tih divnih kvaliteta, kojima je Šekspir obilato darovao mnoge svoje ženske likove; ali pored dostojanstva, ljupkosti i nježnosti koje bi trebalo da odlikuju njen pol uopšte, ona je individualizovana osobinama svojstvenim njoj samoj; visokim nivoom njenih mentalnih sposobnosti, žarom njenog temperamenta, odlučnošću koja je vodi ka cilju i poletom njenog duha. [...] Ona obiluje pronicljivom mudrošću, nepatvorenom nježnošću i živahnom duhovitošću; ali kako nikada nije upoznala oskudicu, tugu, strah ili razočarenje, njena mudrost je bez trunke sumornog i potištenog raspoloženja; sva njena osjećanja su pomiješana sa vjerom, nadom i radošću; a njena duhovitost u sebi nema ni najmanji djelić zlobe ili zajedljivosti (Jameson, 1879: 79–80).*

Međutim, sholastičkom karakternom opisu koji iznosi Džejmsonova nedostaje duhovna dimenzija Porcijine ličnosti koja sija svjetlošću božanske iskre koja obitava u njenom srcu, na šta implicitno ukazuje njemački pisac i književni kritičar, Luiz Levez. Levez iznosi tezu da Džejmsonova nije imala namjeru da Porciju svede na jednodimenzionalnu ličnost intelekta koji se razvija nauštrb ostalih dimenzija njenog lika, već samo da naglasi superiornost intelektualne komponente u strukturisanju Porcijinog lika. Naime, Levez smatra da se, upravo zbog toga što su sve dimenzije njene ličnosti podjednako razvijene, Porcijin lik „približio savršenom idealu ljupke i kultivisane ženstvenosti“ (Lewes, 1895: 182), kome Porcija prosvijetljena darom božanskog milosrđa stremi. Porcijin pogled na svijet odražava vjerovanje da grešna ljudska bića, „iako ne mogu ostvariti apsolutno savršenstvo na zemlji, posjeduju neograničen kapacitet za umnožavanje savršenstva“ (Hamill, 1978: 230). U skladu sa takvim stanovištem, Porcija nastoji da usmjeri, kako sopstveno, tako i djelovanje različitih muških likova u drami, u pravcu „potrage za istinskim savršenstvom“ (Hamill, 1978: 232), na koju apostole i okupljeni narod pozivaju Hristove riječi u

Besjedi na gori: *Budite vi dakle savršeni, kao što je savršen otac vaš nebeski* (Jevanđelje po Mateju, 5, 48).

Oponirajući silama zla i smrti utjelovljenim u liku Šajloka, Porcija se „približava božanskom savršenstvu kroz romantični ideal" (Knight, 1963: 120) ljubavi i milosrđa. Upravo je ovaj apstraktni ideal hrišćanske ljubavi spiritus movens pravne intervencije kojom Porcija, u sceni suđenja, nastojeći da izdejstvuje otkup Šajlokove obveznice i Antonijevo fizičko spasenje, podsjeća na Hristovu žrtvu kojom je iskupio grijehove ljudi i raspećem platio duhovno spasenje čovječanstva. Budući da Antonijeva žrtva nije dovoljna, potrebna je Porcijina božanska intervencija kao pravnog interpretatora novozavjetnog zakona ljubavi da bi životi Antonija i Šajloka bili spaseni aktiviranjem duha božanskog milosrđa koga Porcija utjelovljuje. Pritom, njen najupečatljiviji bogonadahnuti govor o *suštini milosrđa*[14] predstavlja propovijed o postulatima koji bi čovjeka trebali da vode na putu ka duhovnom spasenju i ostvarivanju vječnog života.

Pojmovni aparat ljubavi i milosrđa u kome se kreće Porcijina propovijed podrazumijeva istovjetnost pomenutih apstraktnih koncepata, jer je „milosrđe u hrišćanstvu sinonim za *agape*, odnosno ljubav" (Košutić, 2014: 100). Porcijina praktična primjena Hristovog zakona ljubavi podrazumijeva da je milosrđe *ljubav od Boga, i svaki koji ima ljubav od Boga je rođen, i poznaje Boga. A koji nema ljubavi ne pozna Boga; jer je Bog ljubav* (Prva poslanica Jovanova, 4, 7–8). Prema ovoj analogiji, stavlja se znak jednakosti između milosrđa, ljubavi i Boga koji, ispoljavajući bezgraničnu ljubav prema čovječanstvu, žrtvuje *sina svojega jedinorodnoga, da ni jedan koji ga vjeruje ne pogine, nego da ima život vječni* (Jevanđelje po Jovanu, 3, 16). Jedini način na koji čovjek može uzvratiti ljubav Bogu za takvo bezrezervno milosrđe jeste da i sâm bude milostiv prema bližnjima, vodeći se Hristovim riječima: *Budite dakle milostivi kao i otac vaš što je milostiv* (Jevanđelje po Luki, 6, 36). Poput Hrista koji poučava apostole i okupljeni narod, Porcija prisutnima na suđenju obrazlaže hrišćanski koncept milosrđa: *Pa milosrđe / Po biti nije prisiljavanje; / Rominja ono kao što na tle / Rominja blaga kišica s nebesa, / I dvogubi je ono blagoslov; / Blagoslov i za onog koji daje, / I onog koji*

[14] U zbirci eseja pod nazivom *Suština milosrđa: Razmišljanja o Šekspiru* [*The Quality of Mercy: Reflections on Shakespeare*], Piter Bruk [Peter Brook], iznosi zapažanje o tome da je jedna od Šekspirovih misli vodilja bila „uverenje da postoji izvestan kvalitet koji niko od nas ne može da vidi, niko od nas ne može da definiše, a ipak u potpunosti ima kapacitet da donese pravu slobodu – koji je on nazvao *suštinom milosrđa*" (Bruk, 2018: 89). Brukovo zapažanje govori u prilog tezi da Porcijina propovijed nosi u sebi ontološki karakter božanske ljubavi.

prima (Mletački trgovac, IV, 1).[15] Božje milosrđe koje Porcija poredi sa blagom kišom koja pada sa nebesa dvostruki je blagoslov, jer je onaj koji ga daruje nagrađen Božijom blagodaću za njegov milosrdni čin, dok je onaj koji je pošteđen i spasen, pomilovan zbog neizmjerne Božije ljubavi. Na taj način, i davalac i primalac milosrđa ulaze u duhovnu zajednicu ljubavi sa Bogom i ljudima.

Nadalje, Porcijina intervencija da spriječi Antonijevu smrt označava ju kao *posrednicu*, ukazujući na „marijansku snagu koja se nalazi u komadu, koji na toj snazi unapređuje moć ženskog posredovanja" (Espinosa, 2009: 179). Pitavši Šajloka: *Zar nema molbe kadre da do srca pronikne tvoga?* (Mletački trgovac, IV, 1),[16] Basanio zapravo implicitno priziva Porcijino marijansko posredništvo, aludirajući na prodornu snagu molitve koja se posredstvom Svete Djeve Marije upućuje Bogu. Biblijsku referencu na treći i završni dio *Anđeoske molitve* [lat. *Angelica salutatio*] pronalazimo u proročanskim riječima Simeona Bogoprimca upućenim Djevi Mariji: *A i tebi samoj probošće nož dušu* (Jevanđelje po Luki, 2, 35). Simeonovo proročanstvo biva ispunjeno u vidu bolnog „iskustva kroz koje Marija mora da prođe kao najvažniji i [emocionalno] najuključeniji posmatrač raspeća" (Pelikan, 1996: 126) njenog sina. Samim tim, vjernici koji se mole Djevi Mariji postaju njeni emocionalni saučesnici u gubitku i agoniji, a ona njihov molitveni „instrument u posredovanju između zbunjenosti misterijom [dobrovoljne] Hristove žrtve iskupljenja i njenog emocionalnog razumijevanja" (Warner, 1976 [2013]: 214). Emocionalno saučestvujući u Hristovom stradanju, „njeno milosrđe biva ukorijenjeno u njenom potencijalu empatije" (Espinosa, 2009: 181). S obzirom na to da je milosrđe ostvarivo kroz empatičnu prirodu Porcije koja simbolizuje personifikovanu ulogu Djeve Marije, Basanijeva molba Šajloku za pomilovanje Antonija postaje molitva koju će mu marijanski lik Porcije uslišiti Antonijevim spasenjem.

Porcijino marijansko posredovanje otkriva rješenje hrišćanske alegorijske jednačine sa dvije konstante, u kojoj je Porcija personifikacija Djeve Marije, a Antonio personifikacija Hrista. Rezultat ove jednačine krije se u riječima poslanice Rimljanima Svetog apostola Pavla: *A vi nijeste u tijelu nego u duhu (jedno), jer Duh Božij u vama živi* (Poslanica Rimljanima, 8, 9). Dakle, Antonijeva i Porcijina sličnost se ogleda u Božijem duhu koji obitava u njima. Zajedno, oni predstavljaju „djelimičnu manifestaciju onoga što je, prema hrišćanskoj ideji ljudskog preporoda,

[15] *The quality of mercy is not strained. / It droppeth as the gentle rain from heaven / Upon the place beneath. it is twice blest: / It blesseth him that gives, and him that takes* (IV, 1, 190–193), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

[16] *Can no prayers pierce thee?* (IV, 1, 128), The Merchant of Venice (1996 [2005]).

potrebno za spasenje čovjeka“ (Bryant, 1961: 43). Dok Antonio, poput Hrista koji šalje apostole da propovijedaju njegovo učenje na sve strane svijeta, otvara riznicu Božijim duhom oplemenjene mudrosti, nudeći likovima oko sebe bogatstvo blagodati u okviru bratske zajednice hrišćanske crkve, Porcija svojim marijanskim posredništvom privodi ostale likove spasenju božanskim duhom milosrđa, što je potpuno u saglasju sa dubinskom matricom smisla poetskog teksta *Mletačkog trgovca* koja se manifestuje posredstvom čina praštanja kao aktivnog dejstva božanskog milosrđa na putu ka spasenju.

Zaključak

Na platnu univerzalne borbe između takozvane ovozemaljske pravde koja često biva perfidno zloupotrebljena od strane sila zla i omnipotencije božanskog milosrđa koja se projavljuje u činu praštanja bližnjem, a uz pomoć redukovane alegorije o *četiri kćeri Božije*, u ovom radu smo oslikali na koji je način Šekspir utkao hrišćanske aluzije i parafraze u sadržaj poetskog teksta *Mletačkog trgovca*, dajući mu sveobuhvatni smisao koji se ogleda u ujedinjavanju pomenutih suprotstavljenih principa pravde i milosrđa na putu ka spasenju čovjeka. Sa tim u vezi, pokazali smo kako lik Antonija kao personifikacija Hrista, koji se dobrovoljno predaje u ruke đavolskog pogubitelja Šajloka zarad duhovnog spasa čovječanstva, predstavlja refleksiju dubinske matrice drame u kojoj je Šekspirovom božanskom promišlju predodređeno da svi likovi u drami budu spaseni. Shodno tome, iako bi prema ovozemaljskim standardima pravde, kako elizabetanske publike, tako i potonjih čitalaca i gledalaca *Mletačkog trgovca*, Šajlok trebao da doživi zasluženu kaznu, Šekspir mu je predodredio ulogu objekta božanskog milosrđa na kome će se aktivnim činom praštanja istinski vjerujućeg Antonija ostvariti božanski plan spasenja u okviru srednjovjekovne patrijarhalne hrišćanske zajednice Venecije. Međutim, čak i u takvom dominatno patrijarhalnom društvu, bila je neophodna intervencija Porcijine bogonadahnute mudrosti koja je dovela, ne samo do Antonijevog tjelesnog spasenja, nego i do otvaranja puta grešnom Šajloku u okrilje hrišćanske crkvene zajednice, čime je Šekspir na veličanstven način ostvario tematsko jedinstvo drame, pomirivši istovremeno, kako ideale ljudske pravde i božanskog milosrđa, tako i principe maskulinog i femininog u zajednici sa Bogom.

Reference

Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. (2003). Beograd: Jugoslovensko biblijsko društvo.

Bruk, P. (2018). *Suština milosrđa: Razmišljanja o Šekspiru* (Đ. Krivokapić, prev.). Beograd: Kulturni centar Beograda.

Bryant, J. A. (1961). *Hippolyta's View: Some Christian Aspects of Shakespeare's Plays.* Lexington, Kentucky: University of Kentucky Press.

Espinosa, R. (2009). "Can no prayers pierce thee?": Re-imagining Marian Intercession in "The Merchant of Venice". In *Explorations in Renaissance Culture* (Vol. 35, No. 2, pp. 172–193). El Paso: University of Texas Press.

Ferguson, G. (1959). *Signs and Symbols in Christian Art.* New York: Oxford University Press.

Gollancz, I. (1931). *Allegory and Mysticism in Shakespeare.* London: Geo. W. Jones.

Gréban, A. (1456 [1878]). *Le mystère de La Passion*. Paris: F. Vieweg.

Hamill, M. J. (1978). Poetry, Law, and the Pursuit of Perfection: Portia's Role in "The Merchant of Venice". In *Studies in English Literature, 1500–1900* (Vol. 18, No. 2, *Elizabethan and Jacobean Drama*, pp. 229–243). Houston, Texas: Rice University.

Happé, P. (1979). *Four Morality Plays.* Harmondsworth, England; New York: Penguin Books.

Jameson, A. (1879). *Shakespeare's Heroines: Characteristics of Women, Moral, Poetical, and Historical.* London: G. Bell & Sons.

Knight, G. W. (1963). *The Christian Renaissance.* New York: W. W. Norton & Company.

Košutić, R. V. (2014). Milosrđe u avramističkim religijama. U Z. Kuburić/A. Zotova (ur.), *Zbornik radova: Humanitarni rad verskih zajednica* (87–114). Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.

Lewes, L. (1895). *The Women of Shakespeare.* London: Hodder Brothers.

Mackenzie, W. R. (1914). *The English Moralities from the Point of View of Allegory*. Boston and London: Ginn and Company.

Pelikan, J. (1996). *Mary Through the Centuries: Her Place in the History of Culture*. New Haven and London: Yale University Press.

Revard, S. P. (1973). Satan's Envy of the Kingship of the Son of God: A Reconsideration of "Paradise Lost" and Its Theological Background. In *Modern Philology* (Vol. 70, No. 3, pp. 190–198). Chicago: University of Chicago Press.

Shakespeare, W. (1996 [2005]). The Merchant of Venice. In S.Wells/G. Taylor (2nd ed.), *The Complete Works* (pp. 2176–2297). Oxford: Clarendon Press.

Sinsheimer, H. (1963). *Shylock: The History of a Character*. New York: Benjamin Blom, Inc.

Šekspir, V. (2001). *Mletački trgovac* (V. Živojinović, prev.). U V. Topalović/D. Mrđenović, *Sabrana dela* (320–363). Beograd: Zavod za udžbenike, Dosije studio.

Traver, H. (1907). *The Four Daughters of God.* Philadelphia: J. C. Winston.

Warner, M. (1976 [2013]). *Alone of All Her Sex: The Myth and Cult of the Virgin Mary.* Oxford: Oxford University Press.

Ivana Živković
bogicevicivanamail@gmail.com
University of Belgrade, Faculty of Philology
https://orcid.org/0009-0008-5390-742X

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.173Z

THE ROLE OF POETRY IN EDUCATION: DEVELOPING EMPATHY THROUGH LITERARY EXPERIENCE

Abstract: Empathy, as the ability to understand and perceive the experiences of others, develops both through personal experiences and through the recognition and comprehension of others' emotional states. This capacity can be divided into two key aspects: affective empathy, which pertains to emotional resonance with others, and cognitive empathy, which involves the rational understanding of others' perspectives and emotions. An educational process that extends beyond mere academic achievement to include the formation of students' personalities becomes more comprehensive and effective when empathy is cultivated within educational institutions. Poetry positively correlates with the development of awareness and self-awareness, revealing the depth of human emotions. By merging the objective and subjective, poetry enables individuals to develop new mechanisms of understanding and expression, simultaneously enhancing their communication skills and emotional connections with others. Poetry reflects reality, thus creating a balance between the individual and their environment. Through the analysis of psychological and emotional aspects in poetic works, an empathetic approach is cultivated, connecting students with different sensibilities and learning styles. Moreover, this approach encourages the exchange of personal experiences between teachers and students, thereby enriching the overall educational process and strengthening the sense of community within the classroom.

Keywords: empathy, education, poetry, literary experience

Introduction

Empathy in education represents one of the essential elements of a well-founded learning process, facilitating knowledge acquisition, environmental adaptation, self-awareness, and understanding of others, while also addressing both personal and interpersonal emotional needs. Understanding the external world requires, and is mirrored by, an understanding of the self. Many students face challenges not only in

academic achievement but also in social adaptation, both significantly influenced by the educator, who serves as a guide in fostering appropriate external expression and deeper comprehension of internal emotional states.

Reading, creating, and interpreting poetry represent a form of exchange of human experiences, perceptions, and emotions. The unique capacity of poetry lies in its ability to illuminate and articulate various aspects of human life, often supported by wisdom, interdisciplinary knowledge, linguistic sensitivity, and the imaginative potential of the human mind. Poetry offers freedom of thought and entry into both the personal and universal dimensions of life. It allows individuals to explore human traits and experiences without having to live through them directly, by immersing themselves in imagined worlds, shaped and felt through the power of poetic language.

Methodology

This paper applies a qualitative and interpretative approach grounded in literary theory and educational psychology, with the aim of exploring the role of poetry in fostering empathy within educational settings. Instead of focusing on the analysis of individual poems, the research investigates poetry as a literary and pedagogical form that enables emotional engagement and introspective development. The study draws on theoretical frameworks such as Hoffman's (2000) typology of empathic mechanisms, Keen's theory of narrative empathy, and Nussbaum's concept of moral imagination. These perspectives provide insight into how poetic language, imagery, and emotional resonance support various aspects of empathy. The analysis is complemented by pedagogical reflection, demonstrating the potential of poetry to contribute to students' emotional intelligence, ethical awareness, and interpersonal sensitivity within the learning environment.

The Role and Manifestations of Empathy in Educational Contexts

Empathy represents a significant element during the educational process, especially at the elementary school level when it shapes a student's personality and fosters their social development. Considering that social acceptability significantly impacts the formation of an individual's identity, it is also a support which reinforces the creation of adequate mechanisms for everyday challenges. High-quality interpersonal relationships require a high degree of empathy with understanding being a fundamental element of this concept. In interpersonal relationships, harmony cannot exist without the simultaneous presence of empathy and the ability to understand others. When students are surrounded by a friendly and supportive environment, motivation for learning and academic progress can be increased. While, on the

contrary, lack of empathy can reduce motivation as well as their interest. It can potentially lead to lower progress in the educational process. Student demotivation can be manifested in multiple ways, but one of them would definitely be lack of empathy in education, especially in introverted students who are naturally 'closed personality types' and also generally characterized by insecurity, as well as invisible communication barriers and frequent introspection. Extraversion and introversion are considered as two types of personality or two types of energy in individuals. While extraverts tend to seek stimulation in the external world, enjoying social interaction, active environments, and outward expression, introverts are more inwardly oriented, finding energy in solitude, reflection, and controlled social engagement. These tendencies exist on a continuum, with most individuals exhibiting traits of both to varying degrees. Understanding these differences is particularly relevant in educational contexts, as they influence how students process emotions, relate to others, and engage with expressive forms such as poetry. (Jung, 1971)

Hoffman (2000) identified five ways in which empathy manifests in humans:

1. **Mimicry** refers to the unconscious imitation of another person's facial expressions, leading to the experience of an emotional reaction based on that automatic imitation. This process can contribute to a more intense and realistic emotional experience, allowing individuals to develop a deeper understanding and a more conscious engagement with others' affective states. Mimicry facilitates social adaptation and enhances emotional attunement with others, thereby strengthening interpersonal connections and empathetic resonance.

2. **Classical conditioning** is a process in which a previously learned association between a specific situation and an emotional response is transferred to the observed emotional state of another person. Through this mechanism of associative learning, individuals establish connections between external stimuli and internal affective reactions.

3. **Direct association** involves linking one's own past experiences of pain or discomfort with another person's emotional state. This association fosters an empathetic response by reflecting personal experiences in the context of another person's current situation. Although such connections may not always align with the objective circumstances of the other individual, they can contribute to a deeper emotional understanding and a more intense experience of empathy.

Hoffman considers these first three types of empathy to be unconscious and automatic, developed during childhood.

4. **Mediated association** is a process in which an individual responds to verbal expressions of emotions, such as sadness or fear, by forming an emotional response based on the communicative cues of another person. Unlike direct association, which relies on personal experiences, mediated association activates an empathetic response primarily through linguistic interaction and socially acquired meanings of emotional expressions. This mechanism enables individuals to recognize and understand others' emotions even in the absence of visual or physical indicators of emotional states, further enhancing the capacity for emotional compassion.
5. **Perspective-taking** represents a more complex and advanced form of empathy that involves cognitive processes such as imagination and mental simulation. Through this mechanism, an individual seeks to emotionally and intellectually identify with another person, imagining themselves in their situation or attempting to understand how they feel. This process goes beyond immediate emotional reactions and relies on the ability for abstract thinking, introspection, and the prediction of others' feelings.

Hoffman also identifies two types of empathy – affective and cognitive empathy. "Affective empathy involves the sharing of another's emotional experience, often resulting in emotional contagion or sympathetic concern." Therefore, affective empathy represents the ability to feel and share the emotions of other people and to emotionally experience their sadness or pain, resulting in mutual compassion. On the other hand, "Cognitive empathy involves the intellectual understanding of another person's perspective or mental state, allowing for more controlled and deliberate responses." (Hoffman, 2000: 35) Cognitive empathy represents the ability to understand someone else's perspective, thoughts, and feelings on an intellectual level, which allows humans to perceive situations from different angles without necessarily being emotionally involved.

Humans, from the first day of birth, learn to adapt to the environment and to balance between the internal and external world, while searching for ways to be socially accepted, especially later in life, during elementary school and high school. The complex developmental process is firstly directed by parents, but in terms of education, the educator plays a crucial role as a model and guide to students, who, besides teaching and developing academic progress and knowledge interpretation, also represents a suitable behavioral model. In other words, empathetic lecturers not only achieve the goals set in the curriculum but also develop students' emotional intelligence and conflict management skills, and, more broadly, support their personal and professional growth. (Barton and Garvis, 2019)

The lecturer embodies a behavioral model and students observe it on a daily basis, therefore the moral feeling transfers with empathy. Encouraging not only

professional perceptions but also fostering emotional intellect, teachers support both individual and collective development and shape the educational process. As teaching is essentially about the conveyance of knowledge as well as the enhancement of different types of knowledge, the whole process is improved if it is based on compassion, understanding, humanity and, above all, empathy. Lecturer and student interaction, through which empathy is balanced as well as encouragement for students to independently solve a problem, helps in expanding diverse skills in students, such as cognitive, social and emotional. Allowing a student to openly communicate about personal perception of a negative situation, an atmosphere is created in which a student does not experience the state of loneliness, and helps in the realization of others' perception, enabling a student to develop an objective skill in combination with other perceptions and emotional states of others. Perceiving a situation from different angles, students expand their perception, which represents an important aspect of autonomous development as well as being a socially responsible individual.

Literature

Literature represented a central role in the education and also the intellect of an individual for centuries, with special emphasis on poetry. The foundation of wisdom was in predecessors' thoughts and understanding of their ideas and later originality development throughout their ideas; in other words, merging old with new, making innovation development constant and endless. Poetry, as an element of artistic expression, was not read and created solely for aesthetic pleasure, but also for indispensable enlightenment. Poetry, with its ability to convey knowledge and emotion through linguistic rhythm, led to the fact that in most epochs, poets are regarded as divine creatures and guardians of wisdom. Spiritual and intellectual expansion or rising was the primary purpose of poetry, so its aesthetics were not only intended for the beauty of expression. It enables deep understanding of the world and introspection, and it ideally serves as an example of how balancing a subjective and objective world can be manifested in human beings. Different epochs vary in the perception of reality and subjectivity of emotions and social circumstances, but the value of this artistic creation remains undeniable and highly esteemed, regardless of whether the expression was intended for aristocratic circles, the intellectual elite, or a wider audience. Throughout history, poetry not only reflected social circumstances, but also actively shaped and directed them while remaining an essential part of human experience.

The Central Role of Poetry in Literature

Poetic analysis enables a thorough insight into emotions, as invisible internal states and also experiences, while contributing to the general development of empathy. Throughout word, syntactic and poetic composition study, both students and lecturers develop the ability to immerse themselves in other perspectives, primarily the poet's perspective and subsequently of other participants in analytical dialogue. Even the very attempt to interpret a poem entails an effort to understand the emotional state of the author and the author's perception as well as the specific moment in which the poem was written. Therefore, the whole process encourages mutual involvement in analysis, critical thinking, and mutual attitude expression and additionally, exchange of ideas. This fosters emotional and intelligence skills development throughout understanding as well as introspection and raising consciousness about diverse human states, emotions, and experiences.

Poetry provides a framework for engaging with existential and emotional dimensions, thereby contributing to the broader development of human perception. It not only reflects aspects of reality, but also actively shapes how individuals perceive and interpret relationships, social dynamics, values, and the meaning of life. Raising awareness of personal emotions also deepens through encountering the emotions of others. In this way, the author's surroundings, life, and thoughts can serve as a foundation for mutual understanding and support, relying on verbal communication and emotional resonance. Poetry is not confined to a single thematic unit but achieves a balance between the internal and the external, the inner world of the individual and the objective external reality, allowing for the depiction of complex life situations and intricate psychological states. At the same time, it serves as both a reflection of reality and a stimulus for free thought, expressed through aesthetically shaped language. It offers students deeper insight into the diversity of human experience. The interpretation of a poem enables an understanding of the author's artistic vision, as well as an introspective reexamination of one's own emotions, attitudes, and identity. According to Franzese (2017), empathy enables narrative imagination, which allows a person, as a problem solver, to see the bigger picture of the problem, understand how the participants are likely to feel, and find suitable solutions.

Tragedy, as a distinct genre within literature, nurtures empathy, given that Aristotle's concept of catharsis involves experiencing feelings of fear and compassion, leading to emotional purification and the moral elevation of the recipient. Catharsis is a process of emotional release that refers to the way individuals experience intense emotions such as fear, pity, or grief – often through art, drama, or personal reflection. "Tragedy in some way involves learning about pity and fear" (Golden, 1962: 53) and by confronting these emotions, one can achieve a sense of relief. Catharsis reduces emotional tension and promotes psychological healing, allowing individuals

to balance their actions and deepen their self-understanding. The literary experience goes beyond mere aesthetics, contributing to ethical formation and reflection on universal values.

Poetry, with its multilayered nature, has existed for centuries as a fusion of education and artistic inspiration. It provides individuals with a projection of their own thoughts and emotions through the experiences depicted in verse, fostering self-analysis and empathy toward literary characters. Identification with the lyrical subject or narrative voice can support the formation of clearer life attitudes, a process that may be described as learning through art, making poetry a key factor in emotional development and moral awareness.

Theories of T. S. Eliot, I. A. Richards, Suzanne Keen, and Martha Nussbaum

Eliot claims that a poet should not express emotions directly, but rather seek an escape from them through the act of writing poetry. He introduces the concept of the 'objective correlative,' which represents specific emotions through a set of objects, a situation, or a chain of events that evoke a particular emotional response in the reader. This suggests that emotions in poetry are not directly expressed by the author, but rather evoked through impersonal and structured artistic means. The very notion of 'structural emotions' refers to the transformation of ordinary, personal feelings into aesthetic emotions that serve the purpose of the work itself. These emotions belong to the work of art – not to the author. The objective correlative thus underlines the autonomy of the artistic work, which exists as a separate entity, independent of the author's biography or personal emotional life. Similarly, I. A. Richards makes a clear distinction between the work and the author, emphasizing the importance of freeing the text from external contexts. He also argues that a work of art must possess internal balance, meaning that the poet is responsible for organizing the poem in such a way that emotional and intellectual elements are harmonized. According to Richards, what constitutes a complete work of art is its internal organization: the balanced relationship between language and structure, as well as the integration of emotional and intellectual components. Therefore, the integration of experience is what every work of art must achieve (Burzyńska & Markowski, 2009). Together, Eliot and Richards helped establish a modernist framework in which emotion in poetry is not abandoned but reframed, mediated by intellect, and shaped by form rather than self-expression. Their theories marked a decisive shift from personal lyricism to formal and conceptual rigor, laying the groundwork for much of twentieth-century literary criticism.

In her study *Empathy and the Novel*, Suzanne Keen develops a theory of narrative empathy, emphasizing that literature has the power to encourage readers' emotional connections with characters and their experiences. Her basic idea is that through

narrative exposure, especially through narratives that provide insight into the inner worlds of others, empathy can not only be aroused but also developed. Keen believes that literary works, including poetry, can help readers overcome their own boundaries and see perspectives otherwise foreign to them, which has significant implications for education and the emotional maturation of students. Although she primarily focuses on prose, her theses are transferable to poetry, especially lyric poetry, which often expresses the speaker's inner emotional state.

Martha Nussbaum believes that literature, especially poetry, has a unique power to develop moral imagination. For Nussbaum, reading poetry enables the exercise of compassion, as it encourages the reader to "enter" the perspective of another without the need for direct experience. Nussbaum introduces the term 'narrative imagination,' defining it as the ability to imagine what it is like to be in the shoes of a person different from oneself, to be an intelligent reader of that person, and to understand the emotions, desires, and aspirations someone in that position might have. This idea emphasizes the importance of literature in the development of empathy and moral understanding.

Therefore, reading poetry enables students to engage empathetically with emotions they may not have experienced personally, but which are presented as part of the broader spectrum of human possibility. Poetry evokes emotional resonance within the boundaries of what is human and imaginable. This structured understanding of emotion, as shaped, mediated, and made accessible through poetic form, not only supports educational practices but also fosters deeper subjective insight. A student need not have lived through the precise experiences described in a poem; rather, the poetic structure provides an empathetic model, which serves as a crucial foundation for any education grounded in empathy. Poetry provides students with the opportunity to enhance their self-awareness by helping them examine their experiences in terms of emotions, mental imagery, and language (Wiliams, 2011). Besides enriching knowledge of hypothetical life situations through experiences described in poems, poetry also contributes to personality building, strengthening, and shaping it.

Reader-Response Theory: An Overview

Beyond the work itself and its author, as well as the analysis and understanding of the author's words, the reader-response theory emerged, shaped by Louise Rosenblatt, Stanley Fish, and Wolfgang Iser. This theory recognizes the reader as a crucial part of the reading process, shifting attention to the dynamic relationship between the reader and the literary text. Such an approach to literature makes it more universal and allows students greater freedom in interpreting works and forming their own perceptions during reading. By developing critical reading skills, students

are encouraged to move away from predetermined interpretations and cultivate independent thinking, which enhances their motivation to actively project their own ideas and perspectives. Active engagement is required through this theory, not only knowledge acquisition and linguistic richness, but also the development of the ability to independently interpret literary texts. Reader's dominance is not necessary, but neither is absolute subordination to text desirable (Rosenblatt, 1994). The ideal balance is achieved through a compromise between reader's interpretation and reliance on the author's experience, words and messages. Such a balance enables not only the acquisition of new knowledge but also the development of creative thinking and expression.

Discussion

The educational value of poetry has been discussed since the time of Hellenic and Renaissance literature as well as in later epochs. While some, such as Plato, argued that poetry negatively influences the morality of citizens, others, as advocates of poetry, emphasized that, in addition to its educational character, poetry also provides moral guidance through its special expression. Moral lessons of poetry may be invisible or hardly detectable through the very first reading for some people, but, as a person delves deeper into a text, superficiality is only an initial appearance. Unlike prose, poetry offers readers a more accessible insight through carefully chosen words that are relevant and clear in depicting a situation, state of being, or even an individual's life, as well as the way of life of larger groups.

Drawing on Hoffman's (2000) typology of empathic responses, it is evident that poetry in educational contexts primarily engages several distinct forms of empathy, each contributing to emotional development and interpretative depth. One of the most directly relevant mechanisms is **mediated association**, which occurs when individuals respond emotionally to verbal expressions of feelings such as sorrow, fear, or longing through linguistic and symbolic cues. Since poetry is fundamentally a verbal art form, emotional meanings are often conveyed through metaphor, rhythm, imagery, and tone rather than through direct personal or visual experience. This allows students to attune themselves to emotional states that are communicated through the poem's language, fostering a heightened capacity for compassion and affective understanding.

Another essential form of empathy in literary education is **perspective-taking**, a cognitively advanced process that involves the imaginative act of entering into the thoughts and emotions of another. As students interpret the voice of the poetic speaker or persona, they are encouraged to adopt different viewpoints, simulate inner experiences, and emotionally identify with situations that may be distant from their

own. This type of empathy requires mental flexibility, abstract thinking, and the ability to engage with the poem not only intellectually but also emotionally.

Additionally, **direct association** may arise when a student recognizes in a poem the emotions they have personally experienced, such as grief, joy, or fear. Although more subjective, this empathic response allows students to relate their personal experiences to the poetic content, thereby deepening their emotional engagement with the text. While this form of empathy depends on individual biographical context, it can be facilitated and guided through discussion.

Together, these mechanisms illustrate the rich potential of poetry to foster emotional insight and empathetic development in educational settings, affirming literature's enduring role in shaping emotionally intelligent and socially attuned learners.

As previously noted by Hoffman, affective and cognitive empathy are defined as the emotional experience of another's feelings and the intellectual understanding of another's state, respectively. Both types of empathy can be seen as integral to the processes of interpreting and reading poetry. Poetry, with its inherent ability to encompass multiple temporal, spatial, and experiential dimensions, offers learners the opportunity to engage with the complexity of human existence in its broadest defined sense. From the depiction of subtle individual elements to comprehensive portrayals, a poem may include speech, thoughts, experiences, and emotional states of multiple individuals, as well as the subjective perceptions of a single person. Given that the primary definition of empathy involves the capacity to understand another person, poetry can be viewed as a mediator between the author – or the situation, event, or condition depicted – and the reader. By providing students with aesthetically processed and carefully selected language, poetry fosters deeper interpersonal understanding while simultaneously encouraging self-expression, enriched by the beauty of articulating human experiences through artistic form.

Literature encompasses a vast array of both beautiful and tragic human experiences. From heroic poetry, which elevated the spirit of warriors, to poetry depicting everyday life, a range of complex emotional experiences emerge, intertwined with life circumstances and the balance between individuals and their surroundings. Poetry can provide students with a deeper understanding of life experiences and processes, helping them develop mechanisms for accepting and resolving personal dilemmas while fostering empathy and a greater understanding of their surroundings. Based on previous experiences, a student, using the intellectual method of empathy, imagines the state of other people trying to identify with their feelings and thus creates an atmosphere that helps and contributes to the overall development of empathy and understanding between people, a state in which both individuals feel free to express their emotions and attitudes in order to understand and help each other. If the mechanisms of empathy are successfully developed in an

individual, a model of a socially responsible person is formed who is reliable in expanding experiences and deep understanding as well as transferring knowledge to family members and people from the environment.

Conclusion

Poetry is not the only way of learning, adopting, and developing empathy, considering the fact that a person is prone to different learning throughout life and taking into account the awareness of the environment that an individual can possess without actively reading or writing poems. Although it is not the only source for the development of language competences, it can significantly enrich students' vocabulary skills, contribute to the development of correct speech and the adoption of grammatical rules and sentence structures, which could be useful in the process of the mediated association mechanism that requires verbal expression of empathy, relying on the fact that poetry makes extensive use of adjectives to directly describe situations and experiences in more detail. Also, although it is not the only source of experience of empathy, processing information received through poems can very often activate the direct association mechanism of empathy, through which the student is reminded of the negative feelings that were personally experienced, in order to understand the author, character or person from the environment. Combining the mechanism of perspective taking, which requires aligning with the person whose condition is being observed, with mediated and direct association, the entire empathic experience is no longer based only on an automatic process, but on a controlled, voluntary, and conscious process that is more complex, intellectual, and emotional.

Moreover, poetry can teach students to express emotions independently by combining words and creating a meaningful whole in the form of a poem. The act of writing itself allows an individual to engage with a given situation, whether personal or external, through which they can analyze in greater depth the psychological, philosophical, moral, ethical, cultural, and other aspects of human experiences. Poetry can serve as a healthy outlet for accumulated emotions, further reinforcing the overall concept of empathy in education by highlighting poetry's significant role in fostering emotional awareness and connection among students.

References

Barton, G., & S. Garvis. (eds.) (2019). *Compassion and Empathy in Educational Contexts: What Are Compassion and Empathy and Why Are They Important?* London: Palgrave Macmillan.

Burzyńska, A., & M. P. Markowski. (2009). *Književne teorije XX veka: Priručnik* (prev. Ivana Đokić-Saunderson). Beograd: Službeni glasnik.

Franzese, P. A. (2017). The Power of Empathy in the Classroom. *Seton Hall Law Review*, *47*, 693–716.

Golden, L. (1962). Catharsis. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, *93*, 51–60. https://doi.org/10.2307/283751

Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jung, C. G. (1971/1921). *Psychological Types* (H. G. Baynes, Trans.; R. F. C. Hull, Ed.). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.

Krzesni, D. (2015). *Empathy*. In *Pedagogy for Restoration: Addressing Social and Ecological Degradation through Education* (pp. 33–54). Peter Lang.

Nussbaum, M. C. (1995). *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life.* Boston, MA: Beacon Press.

Rosenblatt, L.M. (1994). *The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.

Williams, T. O. (2011). A Poetry Therapy Model for the Literature Classroom. *Journal of Poetry Therapy*, 24(4), 211–219.

Nikolina Šurjanac Mićanović
nikolina.surjanac@uf.bg.ac.rs
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača
https://orcid.org/0000-0002-8731-8315

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.185SM

NARATIVNA EMPATIJA PREMA ŽRTVAMA KOLEKTIVNO NESVESNOG U PRIPOVETKAMA „VETAR“ I „ŠVABICA“ LAZE LAZAREVIĆA

Sažetak: U radu će biti reči o teoriji narativne empatije savremene teoretičarke Suzan Kin kao i viđenja odnosa između empatije i čovekovog moralnog razvoja Martina L. Hofmana na primeru psiholoških pripovedaka Laze Lazarevića – „Vetar“ i „Švabica“. Analiziraćemo narativne postupke (pripovedanje u prvom i drugom licu, određene aspekte karakterizacije likova: opis, plošnost, jezik kojim govore i dr.), tačke gledišta i druge oblike narativnih tehnika u tekstu koje doprinose čitalačkoj empatijskoj reakciji prema sudbinama glavnih junaka pomenutih Lazarevićevih pripovedaka. Glavni likovi u „Vetru“ i „Švabici“ imaju mnogo toga zajedničkog, a osnova njihovog unutrašnjeg rascepa upravo se i događa pod uticajem arhetipskog, odnosno kolektivno nesvesnog, koje im trajno obeležava sudbine. Oba Lazarevićeva junaka su žrtve Edipovog kompleksa (jednog od arhetipova) – patološke vezanosti za figuru majke, zbog kojeg nisu uspeli da se ostvare u ljubavnom životu, s tim što se u „Švabici“ tome može pridodati i osuda društvene sredine. Oslanjajući se na „Anatomiju kritike“ Nortropa Fraja, kao i na knjigu „O književnim arhetipovima” Jeleazara Meletinskog, ali i novije studije domaćih istraživačica iz oblasti realizma i naratologije poput: Svetlane Tomić („Realizam i stvarnost”), Snežane Milosavljević Milić i Dragane Vukićević („Ogledavanja”), analiziraćemo različite predstave mitskih simbola koji sačinjavaju bogat unutrašnji svet glavnih likova pomenutih pripovedaka. Njihove sudbine sasvim izvesno izazivaju čitalački empatijski odgovor kroz koji i sami neminovno dolaze do samospoznaje ili do boljeg razumevanja drugih i izvan sveta književnoumetničkog dela.

Ključne reči: narativna empatija, arhetipovi, srpski realizam, Laza Lazarević, psihološka pripovetka.

Abstract: NARRATIVE EMPATHY TOWARD THE VICTIMS OF THE COLLECTIVE UNCONSCIOUS IN LAZA LAZAREVIĆ'S SHORT STORIES "THE WIND" AND "THE GERMAN WOMAN"

The paper will discuss the theory of narrative empathy by contemporary theorist Susan Keen, as well as Martin L. Hoffman's perspective on the relationship between empathy and human moral development, using the psychological stories of Laza Lazarević – "The Wind" and "Švabica." We will analyze narrative techniques (narration in the first and second person, certain aspects of character characterization: description, flatness, language they speak, etc.), points of view, and other forms of narrative techniques in the text that contribute to the reader's empathetic response to the fates of the main characters in Lazarević's stories. The main characters in "The Wind" and "Švabica" have much in common, and the basis of their inner conflict occurs under the influence of the archetypal, or collectively unconscious, which permanently marks their fates. Both of Lazarević's protagonists are victims of the Oedipus complex (one of the archetypes) – a pathological attachment to the mother figure, which has prevented them from realizing their love lives, with the addition of societal condemnation in "Švabica". Relying on Northrop Frye's "Anatomy of Criticism," as well as Jelaazar Meletinsky's book "On Literary Archetypes," and newer studies by domestic researchers in the fields of realism and narratology such as Svetlana Tomić ("Realism and Reality"), Snežana Milosavljević Milić, and Dragana Vukićević ("Reflections"), we will analyze various representations of mythical symbols that constitute the rich inner world of the main characters in the mentioned stories. Their fates undoubtedly provoke the reader's empathetic response through which they inevitably reach self-awareness or a better understanding of others beyond the world of literary artistic work.

Keywords: narrative empathy, archetypes, Serbian realism, Laza Lazarević, psychological story

Od empatije ka narativnoj empatiji

Za početak bismo se osvrnuli na sam pojam empatije, pa bismo ukratko predstavili njegovu genezu od čisto estetskog pojma, preko psihološkog, do združivanja ova dva aspekta u pomenutoj naratološkoj teoriji. Naime, empatija je prvobitno definisana kao emocionalno stapanje sa objektom svog estetskog doživljaja, a onda i kao „uosećavanje, uživljavanje koje podrazumeva sposobnost da se neposredno emocionalno razume šta druga osoba doživljava i misli, odnosno stavljanje u tuđu poziciju i doživljavanje tuđih osećanja" (Hofman, 2003: 13). Dakle, empatija danas u psihologiji označava „sintezu kognitivnog i afektivnog poimanja drugog koje je uslovljeno upravo ovim aspektima osobe, ali i njenom zrelošću, nasleđenim osobinama, ličnim iskustvom, socijalnim i kulturnim kontekstom (Hoffman, 1984:

103−131)". Te tako dolazimo i do recepcijskog shvatanja empatije u okviru naratološke teorije o empatiji, služeći se gledištima teoretičara i teoretičarki poput Suzan Kin, Vejna Buta, Mari-Lor Rajan, Marte Nusbaum, Dejvida Lodža, kao i domaćih naratološkinja poput Snežane Milosavljević Milić, Svetlane Tomić, Dragane Vukićević, Mirjane Bečejski i dr.

Mirjana Bečejski smatra da od empatije zavisi sam kvalitet doživljajnog čitanja, a emocionalna, empatička spoznaja se ističe kao jedan od glavnih ciljeva čitanja (pored zadovoljstva u tekstu, čitanja radi intelektualnog saznanja, novog iskustva, itd.) (Bečejski, 2021: 2). Nadalje, ako govorimo o širim aspektima narativne empatije, neminovno dolazimo i do čitalačke empatije kao osnove za razvoj moralnih vrlina i altruističkog ponašanja, dok, naravno, Suzan Kin u svom eseju „Teorija narativne empatije" ističe na više mesta da to nije garancija prosocjalnog ponašanja, iako je bitan, gotovo nužan preduslov (Keen, 2006: 211). Kako ističe, zahvaljujući novim neuronaučnim istraživanjima, zabeležene su čak i promene na delu mozga zaduženom za empatijsko doživljavanje kod pojedinaca koji su se izlagali vizualizaciji, odnosno mentalnoj stimulaciji delova mozga zaduženih za razvijanje empatijskog odgovora prilikom čitanja književnoumetničkih tekstova. Marta Nusbaum ističe šire prednosti književnosti kada su u pitanju moralni razvoj i razumevanje pojedinaca, smatrajući da književnost sprečava stvaranje različitih predrasuda time što nam pomaže da „svaku osobu posmatramo kao posebnu jedinku koja proživljava svoj jedini život i osposobljava nas za kritičko posmatranje i moralno prosuđivanje koje će usidriti naše čitanje" (Nusbaum, 2005: 116−125). Kin, baveći se konkretno romanom, iako se isto može primeniti i na pripovetke kojima ćemo se mi baviti u radu, zaključuje da čitanje romana otvara um za „iskustva, dileme, vremenske periode, mesta i situacije" (Keen, 2007: 10) koje bi nam u svakodnevnici bile nedostupne, bogateći na taj način, kroz čitalačko iskustvo, iskustvo pojedinca uopšte, povećavajući mu kapacitete za razumevanje drugih, a onda možda i pomaganje, u realnom svetu. Da bi se ovo postiglo, neophodno je osvrnuti se i na pojam „uranjanja" u svet književnoumetničkog dela, kako smatra Mari-Lor Rajan, te na taj način, preko mentalne simulacije, različitim narativnim strategijama, doći i do narativne empatije (Bojanić Ćirković, 2017: 187−192). Mari-Lor Rajan, takođe, ukazuje i na značaj drugih faktora koji doprinose tekstualnoj reprezentaciji čitalaca, između ostalih, i životno iskustvo, kao i poznavanje drugih tekstova, odnosno čitalačka kultura[1]. Nadalje, takođe važno pitanje oko kojeg se

[1] „Ideja tekstualnog sveta podrazumeva da čitalac u mašti konstruiše skup objekata koji su nezavisni od jezika, koristeći kao vodič tekstualne tvrdnje, ali gradeći ovu uvek nepotpunu sliku u živopisniju reprezentaciju kroz uvoz informacija koje pružaju internalizovani kognitivni modeli, interni mehanizmi, iskustvo iz stvarnog

vodi polemika među naratolozima jeste to da li jači empatijski odgovor kod čitalaca izazivaju dokumentarni žanrovi ili fikcija. Dok Dejvid Lodž smatra da pripovedanje u prvom licu „stvara iluziju stvarnosti, zahteva da čitalac odmah odustane od neverice, budući da se oblikuje na diskursima ličnog svedočanstva: dnevniku, autobiografiji, memoarima, skazu (Lodge, 2002: 87−88)", Kin smatra da „percepcija teksta kao fikcije oslobađa čitaoca obaveze samozaštite kroz skepticizam i sumnju (Keen, 2006: 219), ali zaključuje da za pojavu narativne empatije nije važno to da li je reč o dokumentarnim ili fikcionalnim pričama nego da li nas je pisac ubedio u njegovu istinitost, odnosno da li su i u kojoj meri estetska forma i predstavljeno iskustvo njihovih junaka aktivirali neurološke regione čitalaca odgovorne za empatiju (Keen, 2006: 263)"[2]. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da je narativna empatija samo jedan od faktora za doživljajno čitanje, ali ne i jedini, jer je podjednako važan, pa čak može i doprineti empatiji, i estetski doživljaj književnog dela, o čemu posebno govori Vejn But u svojoj „Retorici proze", smatrajući da delo ne treba da bude ni previše približeno ni previše udaljeno od čitalaca, misleći na „psihičko odstojanje": „Ukoliko je preterano udaljeno izgledaće neverovatno, veštačko, prazno ili besmisleno i mi nećemo reagovati na nj. No ukoliko je „nedovoljno udaljeno", delo postaje odveć lično i u njemu se ne može uživati kao u umetnosti" (But, 1976: 137).

Narativna empatija i arhetipsko u Lazarevićevim psihološkim pripovetkama

Laza Lazarević, kao jedan od vrsnih psihijatara i književnika realizma, koji je pratio tadašnje savremene tokove psihodinamičke psihijatrije dok je studirao medicinu u Berlinu, stekao je znanja o „nesvesnoj interferenciji", odnosno o tome kako rana životna iskustva utiču na opažanje pojedinca. Budući da je Lazarević studirao medicinu u Berlinu, koji je u to vreme bio jedan od vodećih evropskih centara u proučavanju psihijatrije, pored Pariza i Beča, i ne čudi činjenica da je kao vrhunski poznavalac te oblasti, a kasnije i jedan od najboljih psihijatara i književnika u Srbiji, ostvario izvanrednu sintezu ove dve oblasti. O tome će posebno pisati Miloš N. Đorić u svojoj studiji „Laza K. Lazarević, lekar i pisac". (v. Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 111). U to vreme u medicini su, dakle, postavljeni temelji psihodinamičkoj psihijatriji koja „je izvorne psihičke poremećaje i fenomene objašnjavala nesvesnim psihičkim procesima, prvenstveno kao posledicu

života i kulturno znanje, uključujući znanje proizašlo iz drugih tekstova" (Ryan, 2001: 91).

[2] „Metodološki pristup tekstu ko svetu jednako se primenjuje na fikcionalni i dokumentarni narativ, jer su, suštinski, u oba slučaja svetovi zamišljeni: mi ih samo doživljavamo kao aktuelne zahvaljujući čitalačkoj sposobnosti mentalne simulacije" (Milosavljević Milić, 2016: 233).

intrapsihičkih i interpersonalnih konflikata“ (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 55). Neki od Lazarevićevih profesora na univerzitetu bavili su se pitanjima „nesvesne interferencije“ na osnovu koje se opisivao odnos između opažanja i ranih životnih iskustava. Kada govorimo o kategoriji nesvesnog bitno je razlikovati individualno i kolektivno nesvesno. Jungovo individualno nesvesno je deo psihe koji sadrži lična iskustva i potisnute sadržaje pojedinca, za razliku od kolektivnog nesvesnog koje je zajedničko svim ljudima. Individualno nesvesno se sastoji od ličnih uspomena, potisnutih misli, osećanja i želja, snova i vizija (Jung, 2003: 280−285), kao i od materijala koji je nekada bio svestan, ali je zaboravljen ili potisnut. To je skladište svega onoga što je specifično za pojedinca i što ga razlikuje od drugih ljudi, a što je, kako Jung smatra, „istinitije i pametnije od svesnog mišljenja” (Jung, 2003: 285). Zbog same teme rada, u nastavku će više reči biti o kolektivno nesvesnom. Međutim, često je to kolektivno nesvesno u vidu nekog mita koji postoji od najranijih dana uzrok rascepa ličnosti na individualnom planu, oličavajući arhetip Persone koja i jeste predstava o samome sebi koju stvaramo na osnovu očekivanja drugih ili nekakvih društvenih konvencija. Opasno je kada čovek počne da veruje u tu svoju „ličnost za druge“ kao u svoju jedinu i pravu ličnost, zanemarujući ono što je ona u suštini kada se skinu sve „maske“. To je često uzrok raznih poremećaja, poput histerije ili šizofrenije. Neku vrstu rascepa u ličnosti prouzrokovanog nametnutim, nesvesnim kolektivnim nasleđem, možemo najbolje uočiti u dve Lazarevićeve pripovetke: „Vetar” (1886[3]) i „Švabica”(1898[4]), od kojih je „Vetar” и obavezni deo lektire za drugi razred srednjih škola.

Glavni likovi u „Vetru” i „Švabici” imaju mnogo toga zajedničkog, a osnova njihovog unutrašnjeg rascepa upravo se i događa pod uticajem arhetipskog, odnosno kolektivno nesvesnog, koje im trajno obeležava sudbine. Kolektivno nesvesno ili arhetip kao pojam uvodi Jung u analitičku psihologiju, pokušavajući da objasni tipične i svim ljudima zajedničke, transpersonalne strukture, odnosno praiskonske slike oličene u: mitovima, bajkama, legendama, snovima, vizijama, halucinacijama i sumanutim idejama. On arhetip definiše kao silu koja goni čoveka po zakonitostima nesvesnog. Oba Lazarevićeva junaka su žrtve Edipovog kompleksa (jednog od arhetipova) – patološke vezanosti za figuru majke, zbog kojeg nisu uspeli da se ostvare u ljubavnom životu, s tim što se u „Švabici” tome može prirodati i osuda društvene sredine. Oslanjajući se i na „Anatomiju kritike” Nortropa Fraja (2007), analiziraćemo različite predstave mitskih simbola koji sačinjavaju bogat unutrašnji

[3] Videti detaljne napomene o rukopisima ove priče: Laza K. Lazarević Celokupna dela, Sveska 1,

Beograd: SANU, 1986, str. 325 - 341 (Tomić, 2014 : 246).

[4] Videti prethodnu fusnotu.

svet glavnih likova pomenutih pripovedaka, i čije sudbine, zahavaljujući unutrašnjoj fokalizacji, pripovedanju u prvom licu i skazu, sasvim izvesno izazivaju čitalački empatijski odgovor kroz koji i sami neminovno dolaze ili do samospoznaje ili do boljeg razumevanja drugih izvan sveta književnoumetničkog dela. Da bismo kao čitaoci bolje razumeli i saosećali sa sudbinama glavnih junaka Lazarevićevih pripovedaka „Vetar" i „Švabica", neophodno je da se osvrnemo na sam kontekst i društvene, patrijarhalne okolnosti u kojima žive ovi junaci. To je važno s aspekta razumevanja kolektivno nesvesnog, koje uslovljava postupke samih junaka i dovodi do spleta različitih tragičnih okolnosti u kojima su se obreli. Naime, iz današnje perspektive bismo možda pre osudili ove junake, pa bi predviđeni čitalački empatijski odgovor izostao i došlo bi se do tzv. empatičke netačnosti (nepodudaranja čitaočeve reakcije i piščeve namere da je izazove). Pitali bismo se kako to da se, u eri negovanja i isticanja značaja zdravog egoizma dozvoljava da roditelji ili bilo ko drugi, svesno ili nesvesno, upravlja i u potpunosti određuje životni pravac svoje dece kao što je bio slučaj sa Lazarevićevim junacima. Međutim, ne smemo zaboraviti da su se oni oblikovali u patrijarhalna vremena, kada je ne reč, već neizgovorena misao roditelja bila svetinja, pa čak i u onom negativnom kontekstu potiranja prava pojedinca na sopstveni izbor oko najvažnijih životnih pitanja, između ostalog, i onog o biranju partnera.

„Vetar" koji odnosi pravo na ljubav

U osnovi pripovetke „Vetar" na arhetipskom planu, može se uočiti jak Edipov kompleks, koji svoju osnovu ima u čuvenom mitu o Edipu. Inkorporirajući u svoje delo ovu mitsku osnovu, Lazarević pokazuje posledice zavisnosti od figure majke u strukturi psihološke motivacije glavnog lika, koji ima da bira između emocija i opasnosti od porodičnog i društvenog otuđenja (Gluščević, 1998: 245). Lik Janka kao raspolućene ličnosti prouzrokovan je lelujanjem između onoga što on zaista jeste i kako je vaspitavan i onoga što bi on želeo da bude. On je suštinski tip modernog intelektualca, „svetskog čoveka" koji u sebi nosi korene onog vaspitanja koje je poneo iz kuće i koje će ga uvek pratiti poput senke. U Jankovom liku se sustiču arhaično, arhetipsko i moderno, svetsko, što dovodi do njegove rastrzanosti i na kraju, povratka u krilo majke kao oličenja moralnosti i časti, tj. neke vrste super-ega koji kontroliše svaki njegov potez. Na samom početku dela dat je opis veoma prisnog i bliskog odnosa između Janka i njegove majke, koji svakako budi asocijacije na mit o Edipu:

> *dakle, tako smo mi živeli – dobro! A i kako drugačije mogu živeti mati i sin? On je njoj uvek, uvek dobar. Ona me je još neprestano subotom mila, davala mi savete, prišivala dugmeta na košulju, opirala se po kojoj želji i trudila se da održi svoj autokritet [...] (Lazarević, 1958: 229).*

Zar nisu „opiranje želji" i „autokritet" dva jasna znaka koji upućuju na patrijarhalni moral (u ovom slučaju je možda bolje reći „matrijarhalni") i strogo vaspitanje u skladu sa društvenim normama koji ne dozvoljavaju pojedincu da se do kraja osamostali i razvije kao ličnost? Svakako je posredi tip posesivne, odnosno „platonski incestuozne"[5] (Tomić, 2014: 200) majke, koji nije usamljen u realističkoj književnosti, o čemu detaljno govori Svetlana Tomić u svojoj monografiji „Realizam i stvarnost"[6]. Pored mita o Edipu, koji možemo pratiti preko posebnog odnosa Janka prema majci, kao i osećaja krivice zbog mrtvog oca, arhetipove u ovoj pripoveci vidimo i u narodnim predanjima u vidu gatki iz detinjstva koje mu je majka kao malom pričala pred spavanje, kao jednog vida kolektivnog nasleđa u vidu usmene tradicije; pa sve do snova koji se javljaju na planu individualnog nesvesnog nastalog taloženjem i potiskivanjem nedozvoljenih obrazaca ponašanja. Prvi Jankov san je kognitivne prirode, u kojem on sanja da se davi u vodi crnoj poput mastila i spoznaje one oči koje je video u bolnici, a to su oči čiča Đorđa, na koje se sve više navlači „nešto belo". Nije slučajno što se junak davi u vodi, i to crnoj, jer ona „tradiconalno pripada području postojanja izvan ljudskog života, stanju haosa ili raspadanja koje sledi posle uobičajene smrti, odnosno svedenosti na neorgansko. Zato duša u trenutku smrti često prelazi reku ili tone u nju (Fraj, 2007: 173)." Ovaj Jankov san svakako nije slučajan, jer se javlja naporedo sa očevom smrću, čija duša prelazi mitsku reku Aheront, reku patnje i bola. Retrospektivnim postupkom, pripovedač-junak upoznaje čitaoce sa pričom koju mu je majka ispričala o požaru kad je bio dete i čiča-Đorđu koji im je pomagao da se spasu, a nakon toga oslepeo. Motiv slepila, poznat i u mitu u Edipu, samo u vidu samooslepljivanja kao vida kazne za incest i ubistvo oca, javlja se i u ovoj pripoveci vrlo sugestivno. Pored griže savesti i straha od kazne, pri susretu sa Đorđem, putem asocijacije i sa mrtvim ocem, u Janku će se javiti i „kompleks kastracije zbog kojeg mladić fiksiran na oca postaje nesposoban za ljubav prema ženi" (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 66). Eto

[5] Raznovrsnim suptilnim tehnikama, Lazarević celi odnos majke i sina opisuje onim što se u psihijatriji definiše kao „platonski incest" ili „incest bez prelaska na seksualni čin" (Eliacheff&Heinich: 2004, 48). U ovoj vezi, ključno je isključenje trećih osoba, tj. sinovljevih potencijalnih zaručnica. Suštinsko je i majčino zadovoljenje narcističkih potreba, koje sin ne učitava kao destruktivne osobine, većih pre idealizovano opisuje, kao niz vrlina. Janko ne shvata zašto je on svojoj majci „uvek, uvek dobar" (138), dok majka Soka Janka sprečava da on bude bilo šta drugo osim njen sin. Ona jača njegovu ulogu poslušnog i pokornog deteta, a slabi njegovu poziciju muškarca kao potencijalnog muža i oca (Tomić 2014: 201).

[6] Ova publikacija je donekle izmenjena i dopunjena verzija autorkine doktorske disertacije, koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, 6. jula 2012. godine, pod naslovom „Tipologija junaka i junakinja u prozi srpskog realizma iz rodne perspektive" (Tomić 2014: 8).

možda i još jednog razloga zbog kojeg se Janko neće usuditi da krene za ćerkom čiča Đorđa i ostvari svoj san o ljubavi.

U drugom snu, koji se, takođe, javlja u vidu potisnutog sadržaja koji želi da izađe na površinu, Janku se prikazuje njegov prijatelj iz detinjstva − Joca, koji sada dobija ulogu njegovog neprijatelja u ljubavi i preotima mu voljenu ženu. Milosavljević Milić (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 68−69) ovaj san tumači kao manifestaciju i dokaz Jankove podeljene ličnosti, a Jocu kao neku vrstu Jankovog „racionalnog alterega, tj. transformaciju prijatelja u protivnika kad je u pitanju zadovoljenje seksualne želje". Nažalost, ljubav i ostvarenje želje za Janka postoje samo u snu. U ova dva Jankova sna simbolički je predstavljena borba između Erosa i Tanatosa, jer Eros predstavlja ispunjenje ljubavi kao čovekov spiritus movens i možemo ga pratiti u ostvarenju ljubavi između Jankovog alterega oličenog u liku Joce doktora i Đorđeve kćerke, dok se sa druge strane javlja san o požaru iz detinjstva i smrti oca, potisnuto osećanje krivice i bolest u vidu Đorđevog slepila, dakle, sve što je u vezi sa tamnom stranom ljudskog života. Te dve sile se neprestano sukobljavaju u glavnom junaku, a on je samo reprezent onoga što je iskustvo čitave ljudske vrste – nagon i borba za održanjem u životu i težnja ka samodestrukciji. Međutim, ove dve sile nisu jedine koje se bore u našem junaku. Tu su i razum i srce, ličnost zanesenjaka Janka i racionalnog Joce:

> *kakav jedan „sistem", kakvo filozofisanje! Ja hoću da pustim srcu na volju, hoću da iscedim slast iz ove tuge, hoću da mislim na nju! Jer ona je uteha i život! [...] bar ja bih s njom bio srećan! Još kako! Tada se opet u meni poče koprcati „filozof" i „svetski čovek". Lakše, lakše, mladiću! Ta ti, ti si video dosta očiju iz kojih su sevale malo oštrije strele, ali tvoja pariska uštirkana košulja čuvala je tvoje nežno srce (Lazarević, 1958: 245).*

Junak u nekoj vrsti solilokvija vodi unutrašnju borbu između onoga što jeste i onoga što mu nameću stvarnost i društvo, podsvesno oličeni u liku majke koja nad njim bdi kao svevideće oko i sputava svaki uzlet misli i osećanja u „nedozvoljenom pravcu", a sva ta najdramatičnija mesta poput ovog prikazana su u 1. licu, kako bi pre doprla do uosećavanja čitalaca sa Jankovom nezavidnom sudbinom[7]. Nije li i takva vrsta autocenzure („u nedozvoljenom pravcu") posledica dejstva arhetipa kao kolektivnog nesvesnog na junakovo biće, na njegove emocije? Janko na ovakav način, spominjući „uštirkanu parisku košulju", zapravo pokušava da racionalizuje ono što

[7] „Teoretičari narativa, kritičari romana i stručnjaci za čitanje već su izdvojili mali set narativnih tehnika poput korišćenja pripovetke u 1. licu i unutrašnje reprezentacije svesti likova i emocionalnih stanja – kao sredstva koja podržavaju identifikaciju likova, doprinose empatijskim iskustvima, otvaraju misli čitalaca prema drugima, menjaju stavove, pa čak i predisponiraju čitaoce ka altruizmu" (Keen, 2006: 213).

se nalazi duboko u njemu, a to je izuzetna privrženost i vezanost za majku, što je posledica Edipovog kompleksa. U matrijarhatu majka je oličenje Boga na zemlji, koji se mora bespogovorno poštovati, stoga se i na više mesta u delu ističe majčina religioznost i povezanost sa božanskim, počevši od parabole o dva crva o kojima se stara sam Bog, do isticanja njene religioznosti koja se oličava i u njenoj komunikaciji sa sinom uz formulu kojom započinje gotovo svaki njen iskaz: „Bog s tobom!“. U majčinim, tj. božanskim rukama je i Jankova „bolest“, tj. ženidba, jer se majčinoj i čika Đorđevoj „božanskoj medicini“ suprotstavlja Jankova vera u dostignuća medicine kao egzaktne nauke, što sve dovodi do sumnje glavnog junaka u veru, dovodi do kolebanja između determinisanog i neodređenog, između sudbinskog i relativizovanog. Janko ide toliko daleko da veruje da su ti bolesnici u bolnici oboleli upravo zbog toga što „nemaju majke“, što njemu olakšava situaciju i na trenutak se oseća kao da je iznad svih njih. Arhetipski sloj se krije u narodnom verovanju da su upravo demoni lečenja oni koji leče bolesti očiju (vile, kuge, božanski otac) (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 66). Takođe, pored paganskih verovanja, uočljiva je sličnost i sa biblijskim predloškom u vidu brojnih isceljena slepih u jevanđeljima koja govore o Hristovim čudima, ali što je možda još bitnije: peta Božija zapovest o poštovanju roditelja sa ciljem našeg dobrog i što dužeg boravka na zemlji, kao neka vrsta arhetipskog lajtmotiva provlači se kroz čitavu pripovetku.

Zabranjena ljubav u „Švabici“

I u „Švabici“ su sučeljeni intelektualni profil junaka, koji se ovde ogleda u autoironičnom otklonu od klišetirane književne tradicije, sa onim elementima nesvesnog nad kojima on nema kontrolu i koji podrivaju njegov razum (snovi, pretpostavke). Glavni junak, Miša, takođe je podeljena ličnost poput Janka, u kojoj se sučeljavaju unutrašnja težnja i želja da se ostvari ljubav sa „zabranjenom“ devojkom, u ovom slučaju, zbog različite nacionalne pripadnosti jer se Mišina majka protivi izboru Nemice kao moguće snaje (Tomić, 2014: 207) i skup moralih korektiva koji dolazi iz kolektiva i koji je geografski, nacionalno, kulturološki i socijalno determinisan (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 99). Ta etička instanca koja kontroliše Mišinu podsvest oličena je upravo u fiktivnom liku njegovog dvojnika, kojem on „upućuje“ svoja pisma, te je dominantan oblik pripovedanja u drugom licu. Upotreba ove narativne tehnike omogućila je piscu da sagradi lik koji će u isto vreme „pojačati intimnost” (Keen, 2006: 225) sa svojim alteregom, pobratimom, kojem otvara svoju dušu i govori mu svoje najdublje misli i osećanja, a sa druge strane „stvara i distancu” (Keen, 2006: 225) od svog iracionalnog ja. On se kroz čitavu pripovetku preispituje sam sa sobom i pokušava da odloži suočavanje sa sopstvenim osećanjima prema devojci u koju je zaljubljen. Ta devojka, slično kao i u „Vetru“, junaku je na planu kolektivnog nesvesnog

zabranjena zbog toga što je on „Srbin, i ima staru mater, kao i svoj zadatak" (Lazarević, 1958: 50); ili pak: „prvo, nije ni Srpkinja, možda ni lepa, a sirota" (Lazarević, 1958: 43). Svi ovi argumenti homodijegetičkog pripovedača protiv njegove ženidbe Švabicom Anom podstaknuti su i Edipalnim kompleksom. Strah od majčine reakcije na vest o sinovljevoj ženidbi toliko je jak da se kao neka vrsta traume ispoljava i u Mišinim snovima, kao i u njegovim zamišljanjima, tj. vizualizacijama mogućeg ishoda Aninog dovođenja u rodnu kuću u Valjevo:

Zamislih sebi moje Valjevo, i nju u njemu, i svet koji priča o nama kad prođemo ulicom: „Gledaj ga, zavrtela mu pamet Švabica", i moja mati, crvenih očiju, koja svoje sopstvene snahe ne razume, i deca mojih sestara i braće koja se libe doći meni otkako sam doveo nju u kuću, i njeno večno osećanje usamljenosti, jer je niko ne razume i ona nikoga ne razume.. da se oprostim s njom, da je ostavim za svagda (Lazarević, 1958: 58).

Miša, bežeći od ljubavi prema Ani, beži od sebe i svojih osećanja, prema njoj se ponaša indiferentno svesno želeći da je udalji od sebe, jer shvata koliko bi ta ljubav koja je njemu „mila, prijatna", itekako bila „opasna" po njegov društveni i porodični ugled . U snu se javlja i motiv deteta koje je govorilo nešto nemački, pa ga je posle nestalo. Po Jungu, dete je jedan od arhetipova, pored „majke", „senke", „mudrog starca", „animusa/anime" i simbolizuje načelo buđenja individualne svesti iz stihije kolektivno-nesvesnog (ali i vezu sa iskonski nesvesnom neizdiferenciranošću, a takođe „anticipaciju" smrti i novog rođenja) (Meletinski, 2011: 7). U trenucima kada sanja devojku koju voli, a koja mu je zabranjena, mladić nastoji da, odvajajući se od majčinih zahteva, postane „svoj čovek" u procesu individuacije, koji je Jung smatrao ključnim za sazrevanje čovekove duše. Jer, „arhetipovi su ti koji opisuju nesvesna duševna događanja slikama iz spoljašnjeg sveta", koji se najbolje ispoljavaju posredovani individualnim „kompleksima", potisutim u podsvest (Meletinski, 2011: 6). Jer da nema tog spoljašnjeg pritiska na pojedinca u vidu normi i pravila, ne bi bilo ni potisnutog „materijala" koji traži da ispliva na površinu u vidu snova, vizija ili halucinacija, tj. da se ospoljašnji. Duša ipak trpi veliki teret kojeg se na neki način mora osloboditi, samo što, nažalost, u najgorim slučajevima to može prerasti u psihička oboljenja poput histerije (kao u „Vetru") ili šizofrenije kao još jednog tipa bolesti podvojene ličnosti o kojoj možemo govoriti kao „dijagnozi" junaka „Švabice". Motiv dvojnika − zamenika predstavlja završnu fazu procesa individuacije, jer simbolički označava „novo rođenje" nakon odvajanja od figure Velike majke. Do tog ponovnog rođenja dolazi se uroborosom, tj. težnjom da se „izađe" iz majčine utrobe i na taj način ostvari individualni samorazvitak. Lik Velike majke označava psihički stadijum „matrijarhata" koja asocira na zemlju i uopšte na nesvesnu prirodu, za razliku od kulture. To nesvesno je ono što utiče na život naših junaka − Janka i Miše, i ne dozvoljava im da postupaju onako kako bi oni želeli, te se lik Velike majke može povezati i sa podtipom majke-zakona, koja ne dozvoljava

sinovljevu ženidbu (v. Tomić, 2014: 207). Da li se u ovim dvema pripovetkama zaista ostvaruje proces individuacije glavnih junaka i šta bi, mitski shvaćeno, ta individuacija uopšte predstavljala? Počevši od prvobitnog mita o nastanku kosmosa iz haosa koji se preuredio, suština je da se svet formira uređivanjem. Ovo se slaže sa Jungovom koncepcijom, po kojoj je u mitologiji i folkloru izražen proces tzv. individuacije, odnosno buđenja individualne svesti i njene postepene harmonizacije sa polaznim kolektivno nesvesnim stanjem i sadržinom psihe. Po analogiji bismo mogli zbližiti kolektivno nesvesno sa haosom, a svesno sa kosmosom, tj. kulturom, uređenim poretkom. Do okončanja procesa individuacije dolazi konačnom harmonizacijom ovih dvaju načela, tj. preuređivanjem i prihvatanjem nesvesnog kao svesnog. Sa ovog aspekta gledano, i Miša i Janko su primeri okončane individuacije, jer obojica prihvataju društvene konvencije u vidu kolektivno nesvesnog nauštrb svoje lične sreće u vidu ostvarene ljubavi sa voljenom. Simptomatičan je sam kraj pripovetke „Švabica“ koji potvrđuje prethodno rečeno u vidu trijumfa razuma: „nek živi rezon! Tvrdo sam se odlučio sa raskrstim s njome. To moram učiniti, kako ti reče, radi sebe, radi nje, radi tebe, radi kuće. [...] Svi razlozi su za, jedan lakomislen kraj srca protiv. Dole sa srcem (Lazarević, 1958: 84)! Cena sazrevanja i borbe sa svojim osećanjima bila je kobna: glavni junak gubi sebe i svoj identitet, umesto da bude uspešan lekar, sada se „deca igraju sa njegovim mikroskopom, gledaju buhe“ (Lazarević, 1958: 86). Na samom kraju, sestra uzima Aninu sliku i skriva je od Miše, tražeći mu da joj je pokloni. On je ipak uzima, i odlazi napolje, ostavljajući je u suzama. Sestrine suze možda su najbolji pokazatelj, da, iako je na formalnom, spoljašnjem planu ispoštovana ženska figura u vidu sestre ili majke, junak i dalje misli na svoju voljenu ženu i nakon njene smrti. Izgleda da ne postoji norma koja bi bila snažnija od čovekovih emocija, jer iako ju je ispoštovao i nije se oženio Anom, Miša nije mogao da uguši svoje emocije koje simbolizuje Anina slika u njegovim rukama. Ovde ljubav odnosi pobedu i nad nacionalno-političkom pripadnošću (videti detaljnije ovome u Tomić, 2014: 248) u svojoj suštini, iako na spoljašnjem planu deluje da je Miša zaista uspeo da uguši svoja osećanja prema Švabici Ani. To što se vidi spolja je samo posledica majčine i društvene represije, dok Miša jedini zna svoju pravu istinu i u tome je, ipak, njegova suštinska pobeda nad svim pokušajima osujećivanja iskrenih osećanja. Sestra to shvata i svojim suzama pokazuje da je svesna bratovljevih emocija. Možda se može reći i da je „pobeda“ božanskog principa u vidu poštovanja majke i moralnog načela koje ona oličava kao otelovljenje božanskog na zemlji, ostala nedorečena i na taj način dovedena u pitanje i u epilogu pripovetke „Vetar“. Majka ubeđuje Janka da je Bog taj koji se stara o „ona dva crva“ sa početka pripovetke, ali njegov komentar izostaje. Stoga, mi ne možemo izvesno tvrditi da je on majčinu konstataciju i prihvatio, tim pre što se i u samom tekstu javlja njegov ironijski otklon prema takvoj vrsti priča i narodnih verovanja: „a o aranđelu sam i iz ranije imao tvrdo uverenje da je on od te njegove afere sama slepa poslušnost“ (Milosavljević Milić & Vukićević, 2014: 61). Ono što

na formalnom planu verno prati sam sadržaj i polako odvajanje od realističke poetike jeste kako modernizacija prisutna u tzv. psihonaraciji i unutrašnjim tehnikama pripovedanja, tako i u sveprisutnoj fragmentarnosti „Švabice", a Dejvid Lodž to posebno povezuje sa prikazivanjem moderne, „haotične" (Lodge, 2002: 61) čovekove unutrašnjosti. Borba između razuma i srca, vere i sumnje se nastavlja. Konačnog odgovora nema, i u tome se može ogledati modernost ovih dveju Lazarevićevih pripovedaka.

Umesto zaključka

Veličina stvaralačkog genija ogleda se upravo u originalnom oblikovanju već poznatih sadržaja, što često može dovesti čitaoce do narativne empatije, kako smatra Forster: „jer čitaoci reaguju na „predvidljive događaje i pljosnate, lako razumljive i stereotipne likove s kojima se čitalac brzo i lako identifikuje" (Forster prema Keen, 2006: 216). Otuda se javlja tzv. kategorička empatija (prema likovima koji odgovaraju na čitaočev grupni identitet), a ono na šta pisac ne može uticati je tzv. situaciona empatija koja zavisi isključivo od (ne)podudaranja između opisanog u tekstu i čitaočevog ličnog iskustva. Čak i da kao čitaoci nemamo uporedno iskustvo sa opisanim sudbinama Janka i Miše, to ne znači da ga nećemo povezati sa nekim poznatim slučajevima iz naše okoline, ako čak ne i to, to nije prepreka da ne doživimo empatiju prema Lazarevićevim junacima, koji su, pre svega, bili žrtve patrijarhalnih strogih društvenih konvencija. Iz te perspektive i u skladu sa ondašnjim vremenom mi možemo u isto vreme da razumemo i (ne) opravdamo njihove postupke, ali i duboko saosećamo zbog njihove suštinske promašenosti kada je privatni život u pitanju, i to upravo po modelu posmatrača koji pominje Hofman u već pomenutoj knjizi:

> *da bi posmatrač doživeo empatijsku uznemirenost i druga osećanja, nije neophodno da žrtva bude fizički prisutna. Zbog sposobnosti ljudi da zamišljaju sebe na tuđem mestu i da stvaraju mentalne slike i predstave, kao i zbog moći tih mentalnih predstava da izazovu emocije, da bismo osetili empatijsku uznemirenost potrebno je samo da zamislimo žrtvu, kao u situacijama kada čitamo o nečijoj lošoj sudbini ili propasti, ili čak i u situacijama u kojima donosimo moralne sudove o hipotetičkim moralnim dilemama, mi itekako možemo da uronimo u svet umetničkog dela i čitajući doživimo ono što preživljavaju sami junaci (Hofman, 2003: 17).*

Ono što je moderno u ovoj realističkoj, tipskoj temi, jeste ne samo način pripovedanja koji dodatno podstiče narativnu empatiju (prvo lice, forma ispovesti u vidu epistole, fragmentarnost), već i ironijski otklon (metanaracija u „Švabici", konvencija pronađenog rukopisa itd.) od upravo takve ograničavajuće i po pitanju lične sreće pojedinca pogubne tradicije, jer oba junaka nedvosmisleno pokazuju

svoju nesreću i promašenost, ali ništa ne čine po tom pitanju. Upravo u pasivnosti leži njihova tragedija, ali i čitalački/ljudski poriv da im se nekako „pomogne", pa makar i saosećanjem.

Reference

2006), 207–236.

Bečejski, M. (2021). Zašto je Andrić ubio vuka? (Narativna empatija u pripoveci „Aska i vuk" Ive Andrića). *Nasleđe*, broj 49, 253−265.

Bojanić Ćirković, M. (2017). *Tipologija čitalaca u romanima Milorada Pavića u kontekstu savremenih teorija čitanja*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.

But, V. (1976). *Retorika proze*. Beograd: Nolit.

Eliacheff, C. & Heinich N. (2004). *Meres-filles / Majke - kćeri : odnos utroje*. Zagreb: Prometej.

Gluščević, Z. (1998). Edipalno u delu Laze K. Lazarevića. U Nedić M. (prir.), *Književnost i rituali* (243−247). Beograd: Srpska književna zadruga.

Hoffman, M. L. (1984). Interaction of affect and cognition on empathy, In: C. E. Izard – R. B. Zajonc (eds.): *Emotions, cognition and behavior*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hofman, M. (2003). *Empatija i moralni razvoj: Značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta.

Jung, K. G. (2003). Arhetipovi i kolektivno nesvesno: Beograd: Atos.

Keen, S. (2006). A Theory of Narrative Empathy. *Narrative*, Vol. 14, No. 3 (October

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel.* Oxford: Oxford University Press.

Lazarević, L. (1958). *Pripovetke*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Srpska književna zadruga.

Lodge, D. (2002). *Consciousness and the Novel*: Connected Essays. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Meletinski, J. (2011). *O književnim arhetipovima*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Milosavljević Milić, S. & Vukićević, D. (2014). *Ogledavanja*. Niš: Folozofski fakultet u Nišu. Fraj, N. (2007). *Anatomija kritike*. Novi Sad, Beograd: Orpheus, NOLIT.

Milosavljević Milić, S. (2016). *Virtuelni narativ: Ogledi iz kognitivne naratologije*. Niš, Sremski Karlovci / Novi Sad: Filozofski fakultet, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Nusbaum, M. C. (2005). *Pjesnička pravda: Književna imaginacija i javni život.* Zagreb: Deltakont.

Ryan. M.-L. (2001). *Narrative as Virtual Reality, Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore and London: The Jones Hopkins University Press.

Tomić, S. (2014). *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive.* Beograd: Fakultet za strane jezike − Alfa BK Univerzitet.

Tamta Amiranashvili
tamta.amiranashvili@atsu.edu.ge
Akaki Tsereteli State University, Georgia
https://orcid.org/0009-0004-0659-0088

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.199A

EMPATHY IN KAZUO ISHIGURO'S *NEVER LET ME GO*

Abstract: In *Never Let Me Go*, Kazuo Ishiguro weaves a haunting narrative that explores themes of identity, loss, and the human condition through the lives of cloned individuals raised for organ donation. Central to the novel is the concept of empathy, which plays a critical role in shaping the characters' understanding of themselves and their place in a dystopian society. Through the lens of the narrator Kathy H. and her relationships with fellow clones Tommy and Ruth, the novel presents a nuanced exploration of empathy as both a connecting force and a source of profound tragedy. This article examines how Ishiguro uses empathy not only as a means of character development but also as a tool for reflecting on broader ethical dilemmas. By analyzing the emotional connections between the characters – particularly Kathy, Tommy, and Ruth – the paper explores how their capacity for empathy both enables and limits their ability to confront the harsh realities of their existence. The article argues that Ishiguro presents empathy as a double-edged sword: while it fosters emotional bonds that offer fleeting solace, it also underscores the profound existential isolation faced by the characters. The paper further considers how the institutions of Hailsham and the broader society employ empathetic understanding to maintain control over the clones while providing them with just enough emotional fulfillment to prevent rebellion. Through this critical analysis, the paper illuminates Ishiguro's profound commentary on the ethical boundaries of empathy in contexts of dehumanization and demonstrates how the novel challenges readers to confront their own empathetic responses to systematic injustice. Through this complex interplay, *Never Let Me Go* challenges readers to reflect on the role of empathy in shaping human relationships and moral responsibility in a world defined by scientific advancement and ethical ambiguity.

Keywords: empathy, clone, Ishiguro, apathy

Introduction

Kazuo Ishiguro's dystopian work *Never Let Me Go*, published in 2005, achieved remarkable critical acclaim following its release. The Nobel Prize-winning author's novel earned recognition from *Time* magazine as their top novel selection. The book also garnered multiple prestigious literary nominations, including consideration for both the Booker Prize and the National Book Critics Circle Award. The novel's impact extended beyond literature when director Mark Romanek adapted it for film in 2010, and it was later reimagined as a Japanese television series in 2016.

Ishiguro wrote the novel at the beginning of the 21st century, during a fast-moving period of development in the biological and medical sciences. In the 1990s, scientists in the western world began work on cloning – the first "clone" ever created was a sheep named Dolly – and these advancements have also operated on the cellular level. One point of contention in the United States was the development of "stem-cell research," or a set of scientific techniques that "farm" undifferentiated cells in order to shape them and use them for medical purposes. Thus, stem cells could be taken from an undeveloped zygote and used (at least theoretically) to generate cellular materials for the organs of fully-grown adults. These developments precipitated a great deal of discussion – among the general public, in government, and at universities – regarding humankind's moral obligation to cellular life. *Never Let Me Go* presumes a more complex and widespread system of organ-farming – the clones really are human beings, but their lives exist solely to create and "caretake" organs for "real" humans – and Ishiguro allows these biological and ethical ideas to play out in the background, while a very human story of love, loss, and maturation occurs in the foreground. Ishiguro's choice to make the novel primarily about human lives – and the way all humans must deal with their particular fates – is an especially deft move, which allows the scientific facts of the novel to seem even more real and persuasive.

The novel's widespread acclaim stems from its exploration of a theme that has remained at the center of ongoing debates – What purposes should cloning serve, and can such research be morally justified? Could human cloning become possible, and what consequences might this hold for humanity? In the novel *Never Let Me Go*, Ishiguro offers us his not-so-optimistic vision of this controversial problem, though, as the writer himself notes, while working on the book he did not aim to discuss the issue of the ethics or "unethics" of cloning, and cloning is not at all the central issue of the novel, as many critics consider it to be. According to Ishiguro, if we read the novel only as a warning about the future, then we will not understand the main idea of the book at all. The writer wanted to show through the novel what people experience before death, how they come to terms with inevitable death, and how their perception of the world and attitude toward people changes as the end approaches. At the same time, according to Ishiguro, he had planned to discuss on

the pages of the book a special human quality – the ability to reconcile with inevitable death (Bizzini, 2013: 75).

Ishiguro's *Never Let Me Go* additionally addresses a troubling contemporary issue – the illegal organ trade – as the genetic engineering and cloning depicted in the story serve the purpose of harvesting organs. Dale Archer's 2013 article "Body snatchers: organ harvesting for profit" highlights that the underground organ market operates as a billion-dollar enterprise. According to World Health Organization data, approximately 11,000 organs were trafficked through black market channels in 2010 alone. Even in advanced nations like the United States, where organ trafficking is prohibited by law, medical professionals can be found who either remain unaware of or deliberately ignore the questionable origins of organs they receive. Archer (2013) notes that certain medical facilities in major cities including New York, Philadelphia, and Los Angeles have been willing to accept organs procured through illegal means.

In contrast, Ishiguro's fictional world presents organ extraction from clones as completely routine, serving to treat illnesses among the regular, non-cloned population. This practice represents an established institutional system where clones are bred and educated in specialized facilities with the sole purpose of providing organs for harvest. Both the clones themselves and ordinary citizens regard this arrangement as normal and acceptable. The situation mirrors how slavery was once viewed as unremarkable by both enslavers and the enslaved. This disturbing system clearly persists due to widespread societal acceptance and endorsement.

The novel's title derives from the title of singer Judy Bridgwater's song "Never Let Me Go." Both the song and the singer are products of Ishiguro's imagination. Although there exists a famous composition by jazz musician Nat King Cole called "Never Let Me Go," the words "Oh baby, never let me go" were invented by the writer. The novel's title has two different interpretations. First and foremost, for protagonist Kathy H., "never let me go" is associated with a longed-for child's embrace and the fear of losing it. The tragic perception of this phrase is obvious, since Kathy has a great desire to have children, but clones cannot continue their lineage. On the other hand, one of the novel's significant characters, Madame, connected the same song to a world that tries in vain to survive:

> *I saw a new world coming rapidly. More scientific, efficient, yes. More cures for the old sicknesses. Very good. But a harsh, cruel, world. And I saw a little girl, her eyes tightly closed, holding to her breast the old kind world, one that she knew in her heart could not remain, and she was holding it and pleading, never to let her go (Ishiguro, 2015: 292-293).*

Madame's words in a way reveal the author's position. Madame serves as the writer's mouthpiece, who prefers the old world, since in the future, although it may be possible to cure countless diseases, at the same time, people lose their sense of empathy, show indifference toward clones, and sacrifice them.

Ishiguro's *Never Let Me Go* was created in the era of postmodernism, so naturally, it exhibits characteristics typical of postmodernist aesthetics. First of all, genre mixing is common in postmodernist novels, which is also noticeable in this artistic work by Ishiguro. What genre does this book belong to – is it a dystopia, science fiction, a campus novel, an autobiographical memoir, or alternative history? Many critics debate the genre definition of Ishiguro's novel. The majority of opinions place it within the framework of the science fiction genre, though, according to Carl Schaddox, part of the scientific community still believes that such a simple interpretation is incorrect (Schaddox, 2009: 645). The difference of opinion was caused by the fact that the book does not contain the scientific professional terminology characteristic of science fiction genre novels, nor are the achievements of technological development adequately highlighted. On one hand, *Never Let Me Go* raises the issue of the ethical-moral responsibility of science, but on the other hand, this is a book in which science and technology are not discussed. For example, the narrator and main characters in the novel are clones, but at the same time, there is no mention anywhere in the book of the scientists and doctors who created them. Neither are the laboratories where the formation and development of clones is cared for described or mentioned anywhere. We only approach the medical sphere when the writer mentions recovery centers, where clones are taken after donation and where they eventually meet their end. The word "clone" is mentioned only twice in the novel. The only technology we encounter in the book is the automobile. Precisely because of this, Mark Jerng believes that Ishiguro's novel is science fiction, but paradoxically, without developed technology and science (Jerng, 2008: 381). At the same time, science fiction novels do not show a tendency toward analyzing and studying the depths of human relationships, while the main theme of the novel is the illumination of Kathy's, Tom's, and Ruth's feelings, experiences, and relationships. Simultaneously, some critics consider the novel *Never Let Me Go* a contemporary continuation of those artistic works that describe the totalitarian regimes of the 20th century. Therefore, they connect it with the so-called "cousin" of science fiction – the dystopian novel. For example, Leona Toker and Daniel Chertoff note that in this melancholic dystopia, similar to Huxley's novel *Brave New World*, the main theme is the artificial creation of humans (Toker & Chertoff, 2008: 164-165). However, Ishiguro tells the story in a calm tone, without criticism of the system and without discussion and analysis of its characteristics.

Meanwhile, Kate McDonald considers Ishiguro's novel *Never Let Me Go* an autobiographical memoir. The novel is written in the first person. The main character

Kathy H. is an autodiegetic narrator who, besides being the protagonist of the novel, also combines the function of narrator. Kathy tells us about the adventures of childhood, adolescence, and adulthood and shares her thoughts and opinions with the reader. The novel has another important similarity with autobiographical memoirs, namely, it contains so-called meta-reference, or meta-address. Kathy comes into contact with the reader, addresses them directly, and tries to make us forget that the author of the novel is Kazuo Ishiguro, as is characteristic of postmodernism. The book creates the illusion that the narrator Kathy is telling us the story, which makes it seem as if Ishiguro's novel has nothing to do with it. For example, Kathy says: "I don't know if you had 'collections' where you were" (Ishiguro, 2015: 44); "I don't know how it was where you were, but at Hailsham the guardians were really strict about smoking" (Ishiguro, 2015: 74). In the novel *Never Let Me Go*, meta-reference is used to convince us of Kathy's autonomy, the authenticity and truthfulness of her biography (McDonald, 2007: 79).

Ishiguro's *Never Let Me Go* also reminds us of the alternative history genre. The action in the novel takes place in the 1990s England, a period that should be well familiar to the reader, but strangely, we cannot find a connection with the past in the book. If we believe the writer, it turns out that cloning in Britain should have begun in the 1960s, because in the 1990s Kathy is already 31 years old, which, of course, does not correspond to reality. This past is close to the reader, and if the described events had actually occurred, they should be remembered. Ishiguro, according to the genre rules of alternative history, changes the past and imagines what would have happened if cloning had really begun in the 1960s.

According to Christopher Moraru, under the influence of postmodernism, Ishiguro has set himself the goal of "correcting" the entire tradition of the dystopian novel. Moraru considers the writer's attempt an example of intertextuality, though in this case we are dealing not with an allusion to one specific artistic work, but with the entire dystopian novel genre. According to the critic, the writer does not intend to parody or criticize the dystopian novel; he wants to establish a new tradition based on the old one. Ishiguro's goal is not to criticize Huxley's or Orwell's novels; he wants to reconstruct the genre in order to expose and correct the shortcomings of modernity (Moraru, 2005: 257). Thus, Ishiguro introduces novelty and changes the characteristics of the dystopian novel according to the tradition of postmodernist aesthetics, but this is not a radical and complete modification of the universally widespread and accepted elements of the dystopian novel.

Objectives

In this article I set out to explore how empathy works throughout the novel – not just as a basic human trait, but as a complex moral force within Ishiguro's dystopian world. What fascinates me about this book is how the clones show profound empathy toward each other and even toward the very people who exploit them, despite being treated as nothing more than organ donors. This creates a haunting paradox: their capacity for empathy proves their humanity, yet it also seems to make them more accepting of their terrible fate. I wanted to investigate whether empathy ultimately liberates the characters or actually keeps them trapped.

Methods

My approach centered on close reading, which allowed me to carefully examine specific passages, conversations, and narrative techniques to understand how empathy actually functions in the story. I paid particular attention to key scenes where characters either show empathy or withhold it, looking for patterns in how Ishiguro presents these moments. I also focused heavily on character relationships – studying Kathy's role as a carer, the complex dynamics between Kathy, Ruth, and Tommy, and how the clones understand their connection to their "originals" and the outside world that has condemned them. This character-centered analysis helped me see not only when empathy is present, but also when it is notably absent, and what those gaps might mean for understanding the novel's deeper themes.

Theoretical Framework

My research draws on the work of several key scholars who have shaped how we understand both the humanities and Ishiguro's novel. Martha Nussbaum's *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* and Anne Whitehead's "Writing with Care: Kazuo Ishiguro's 'Never Let Me Go'" both highlight a troubling trend: educational systems worldwide are becoming increasingly focused on economic outcomes, often at the expense of literature, philosophy, history, and the arts. Nussbaum identifies three vital capabilities that humanities education develops – critical thinking that allows us to question our own beliefs and cultural assumptions, a sense of global citizenship that helps us see ourselves as part of the larger human community, and narrative imagination that enables us to understand and empathize with people whose lives are different from our own.

To better understand Ishiguro's novel itself, I turned to Keith McDonald's "Days of Past Futures: Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go* as 'Speculative Memoir'" and Karl Shaddox's "Generic Considerations in Ishiguro's *Never Let Me Go*." McDonald offers a particularly compelling insight: *Never Let Me Go* isn't just science fiction

that happens to be narrated in first person. Instead, Ishiguro deliberately uses the memoir form as the main way of building his fictional world and connecting with readers. This approach transforms how we experience the story, making the speculative elements feel more immediate and personal through Kathy's intimate recollections.

Discussion

The novel's empathetic core emerges through Kathy's role as narrator and carer. Her profession literally embodies empathy – she tends to donors during their final stages, offering comfort and understanding as they approach "completion." Ishiguro uses this caring relationship to explore how empathy persists even within a system designed to strip away humanity. Kathy's gentle attentiveness to Tommy and Ruth, despite their complicated history, demonstrates empathy's capacity to transcend personal grievances and social conditioning.

Kathy remains empathetic in spite of highly adverse circumstances. Throughout the entire course of the novel, we wait for Kathy and the other clones to rebel, but they ultimately submit to fate and do nothing. The clones themselves are complicit in the success of the clones' program; because conformism which stems from their empathetic nature is characteristic of them, they never develop a sense of protest, and even less, a desire to fight.

It is clear that the empathy typical of clones is the result of brainwashing methods. At Hailsham boarding school, which is the apparatus implementing government ideology and where the clones live, brainwashing achieves stunning results, since it kills the desire for rebellion in its residents from the very beginning and teaches clones to be empathetic to "normal" people. In Ishiguro's novel brainwashing is achieved through art which is used by the guardians to divert clones' attention from their tragic future. Art is a kind of means of escaping from reality, avoiding sadness and tormenting thoughts. For example, the clones are so involved in Hailsham's daily life that they have little time left to think about the future. After leaving Hailsham and moving to the Cottages, the guardians give the clones creative writing assignments, which help them cope with new experiences and preserve memories connected to Hailsham. Regarding art we should consider Martha Nussbaum's book *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities.* Martha Nussbaum develops the idea that in the novel *Never Let Me Go*, debates regarding the value of the humanities acquire essential significance. According to the researcher, against the backdrop of the global economic crisis problem, another negative process is less noticeable, which also has no less destructive impact on Western culture. This is the reduced funding for the development of the humanities and the teaching of

humanitarian subjects. The researcher considers the humanities, particularly literature, as the foundation of a healthy society. First and foremost, literature promotes the development of critical thinking and imaginative ability; however, according to Nussbaum, literature can also have other functions. About 10 years ago, a new interdisciplinary field was created called medical humanities, which considers art, creative writing, cinema and music, philosophy, anthropology, history, and literature as some of the means of healing. Conducted research confirms that reading is particularly beneficial for nurses and doctors who care for many patients, because literature broadens their thinking, increases sensitivity, and encourages them toward adequate reactions to suffering patients' distress (Whitehead, 2011: 55). Ishiguro shares this interpretation of the purpose of literature. Before clones begin donating their own organs, they work as carers, and a good carer, as I noted above, will be helped by deep knowledge of literature in reviving patients' lives and alleviating suffering. Thus, through their exposure to literature, the clones develop a sense of empathy towards donors or any people who are hospitalized.

The clones have their brains so thoroughly washed and have lost the ability for sound reasoning to such an extent that they are even filled with a certain pride because of their activity. Kathy and her friends are taught from childhood that they are fortunate and special because they study at a privileged educational institution like Hailsham. The students have developed a positive attitude and relationship toward their school and their purpose – giving organs. For example, donors take pride in the number of their donations: "And then there's this odd tendency among donors to treat a fourth donation as something worthy of congratulations" (Ishiguro, 2015: 299). Moreover, they look down on carers because they haven't yet begun their proud activity – organ donation. Despite the fact that serving humans costs the clones their lives, they take pride in their duty and even want to deserve praise. They strive to become good donors and good carers. Kathy even boasts that she has been working as a carer for 12 years and is a very good carer. From her words it is clear that she takes pride in her activity and achievements. Kathy thinks not about the fact that she will die soon, but about her professional success. Organ donation – being a donor became a profession for the clones, just like teaching or being a doctor, for example. The system has so successfully subjugated them that they very much like their role and purpose. It is precisely because of the destructive sense of pride formed as a result of brainwashing that the clones are trapped in a cage of obedience; it is precisely because of experiencing this satisfaction that they do not fight against the system to defend their rights.

The way the guardians care for students is an expression of empathy. The guardians are convinced that they are acting for the clones' benefit. The teachers want to give the clones a happy childhood, since many of them will not reach middle age and childhood will become their only bright memory, their consolation. The guardians

try with all their might to create a cheerful and diverse life for the clones, but they deceive themselves and do not acknowledge that they are raising sacrificial lambs. As they feel sorry for the clones' imminent fate, the guardians try to relieve their tension somehow. The guardians cannot change the clones' fate (and perhaps do not want to change their destiny), so there is no need to tell the students the truth, as this would embitter their already short lives:

> *Very well, sometimes that meant we kept things from you, lied to you. Yes, in many ways we fooled you. I suppose you could even call it that. But we sheltered you during those years, and we gave you your childhoods (Ishiguro, 2015: 288).*

Empathy can also be seen in Miss Emily and Madame's project through which they guarantee clones a comfortable life and education at Hailsham school before they begin organ donation. However, Miss Emily and Madame are not against organ donation by clones; they simply want the clones' lives to have a more human, civilized appearance. Their project reminds us of animal rights activists' campaigns, who demand that pigs be killed without the use of violence. Miss Emily and Madame do not oppose the "murder" of clones; they suggest to the people and government that they do this in a more "human," "humane" way. The art therapy program at Hailsham embodies another form of empathy – the belief that creativity reveals the soul. Miss Emily's explanation that they collected the students' artwork to prove clones had souls represents an attempt to generate empathy in the outside world, though ultimately an unsuccessful one.

On the other hand, the citizens of the country assist the British government in establishing unjustifiable practices, which can be called the ruthless murder of living beings. The population's silence regarding such outrageous acts as the purposeful removal of organs is caused by the circumstance that British society is based on egoism. Public compliance regarding the inexcusable practice of organ extraction stems from British society's self-centeredness. While deeply concerned about their own family members' welfare, they remain apathetic toward outsiders. Ishiguro's dystopian world operates on care-based principles, yet care itself proves morally complex, raising troubling questions about how "this can turn caring from a noble attitude into a nasty one." This creates a paradox between "personal selflessness" (Whitehead, 2011: 77) – wanting the best for loved ones – and selfishness – failing to recognize that their family's wellbeing comes at others' expense. Ishiguro's *Never Let Me Go* expresses the flaws and pathology of the century: there is no social unity, we ignore people who are less fortunate than us and instead use our advantage for the benefit of loved ones and friends (Whitehead, 2011: 77-78). The British silently accept the murder of clones because part of the population does not even consider clones equal to humans, since they did not come to the country naturally and therefore, their death was nothing more than killing a small insect. It is significant

that in the novel clones are sometimes compared to animals, for example, "But she was afraid of us in the same way someone might be afraid of spiders" (Ishiguro, 2015: 41). From Ishiguro's perspective, the British willingly sacrifice strangers to protect their own circle. Even those who considered cloning morally wrong chose silence when confronted with their relatives' potential deaths. They are only interested in the fate of those people who are dear and close to them, but at the same time, they show an indifferent attitude toward people who are strangers. Moreover, the British are ready to sacrifice others to death for the benefit of their loved ones. Miss Emily notes in her impressive speech that people's only concern is their children, spouses, parents, and friends. Part of the people considered the creation of clones unethical, but when they imagined the death of their own family members, they fell silent:

> *However uncomfortable people were about your existence, their overwhelming concern was that their own children, their spouses, their parents, their friends, did not die from cancer, motor neurone disease, heart disease. So for a long time you were kept in the shadows, and people did their best not to think about you (Ishiguro, 2015: 282-83).*

Having grown accustomed to completely eliminating cancer and other fatal diseases, society appeared incapable of returning to previous limitations and unwilling to prohibit cloning. Following incidents like the Morningdale scandal, humanity faced the threat of creating clones superior to ordinary humans. Fearing the enhancement of the clone "race," the British adamantly demanded the closure of clone educational facilities, refusing to provide them with knowledge and reasoning abilities. Consequently, the British opted to sacrifice clones for their descendants' advantage.

The apathy of the government and the people is also observed in the adverse conditions of the recovery centers where clones undergo a rehabilitation process. Kathy tries to convince herself that the recovery centers are in good condition, but it is still noticeable that they are built with minimal costs and maximum profit in mind:

> *It's out of the way and awkward to get to, and yet when you're there, there's no real sense of peace and quiet. You can always hear traffic on the big roads beyond the fencing, and there's a general feeling they never properly finished converting the place. A lot of the donors' rooms you can't get to with a wheelchair, or else they're too stuffy or too draughty. There aren't nearly enough bathrooms and the ones there are are hard to keep clean, get freezing in winter and are generally too far from the donors' rooms. (Ishiguro, 2015: 234)*

One more proof of apathy towards the clones is their isolation. We can say that there exists a class of humans and a class of clones. Although it is not officially mentioned in the novel that clones represent a separate class, this is easily noticeable due to

their isolation and separation from human society. The clones live isolated from the outside world in Hailsham boarding school. The school is surrounded by forest, which is a symbol of the clones' separation from society. Hailsham performs a function similar to quarantine, as well as a leper colony, which humans avoid. The clones have no parents and naturally, no one comes to visit them, but no one comes to visit the guardians either, who presumably would necessarily have personal lives outside Hailsham. Regarding administrative matters, they only send representatives of the lower classes to the clones – gardeners and workers who are assigned to tend the garden and check the building's stability. Despite the fact that clones sacrifice their own lives, humans not only fail to express gratitude toward them, but even try to forget their existence. The clones form a slave class; humans exploit them, use them for their own benefit, and in return give nothing but indifference. Based on the example of the clones, it is clear that the interests of the minority are sacrificed for the happiness of the majority.

Conclusion

Thus, the analysis shows that clones' empathy was implanted in them through brainwashing by the guardians. The "normal" humans, meanwhile, benefit from a system that requires them to suppress empathy toward the clones. Miss Emily and Madame's conflicted attitudes – simultaneously caring for the students while preparing them for exploitation – reveal how institutional structures can corrupt even well-intentioned empathy. Through these layered explorations, Ishiguro suggests that empathy is both what makes us most human and what makes us most vulnerable to exploitation. The novel's devastating power lies in how it generates deep empathy for characters whose capacity for empathy exceeds that of the supposedly "normal" humans who control their fate.

References

Archer, D. (2013). *Body Snachers: Organ Harvesting for Profit* [online]. Retrieved April 5, 2025, www.psychologytoday.com.

Bizzini, S. (2013). Recollecting Memories, Reconstructing Identities: Narrators as Storytellers in Kazuo Ishiguro's *When We Were Orphans* and *Never Let Me Go. Atlantis*, *35*(2), 65-80. Retrieved April 10, 2025, www.jstor.org

Ishiguro K. (2015). *Never Let Me Go*. London: Faber & Faber.

Jerng, M. (2008). Giving Form to Life: Cloning and Narrative Expectations of the Human. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 6, 369-393.

McDonald, K. (2007). Days of Past Futures: Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go* as "Speculative Memoir." *Biography*, *30*(1), 74-83. dx.doi.org/10.1353/bio.2007.0025.

Moraru, C. (2005). Intertextuality. In D. Herman, M. Jahn, & M. Ryan (Eds.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory* (pp. 256-61). New York: Routledge.

Nussbaum, M. C. (2010). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press. Retrieved April 5, 2025, www.jstor.org/stable/j.ctt7rpcw.

Schaddox, K. (2009). Generic Considerations in Ishiguro's *Never Let Me Go. Human Rights Quarterly*, 35(2), 448-469.

Toker, L. & D. Chertoff. (2008). Reader Response and the Recycling of Topoi in Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, 6. *Project MUSE*, Retrieved April, 5, 2025, dx.doi.org/10.1353/pan.2008.0009.

Whitehead, A. (2011). Writing with Care: Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*. *Contemporary Literature*, *52*(1), 54–83. Retrieved April 15, 2025, www.jstor.org/stable/41261825.

David Grčki
Sveučilište u Rijeci, Odsjek za filozofiju
dgrcki@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9068-5995

Originalni rad;[1] **DOI: 10.46793/LLE25.211G**

KNJIŽEVNOST, FILM I FIKCIJSKI LIKOVI

Sažetak: Ovaj rad propituje dominantne teorije identifikacije, simulacije i simpatije te pokazuje da nijedna ne može obuhvatiti čitav raspon publikinog emocionalnog i kognitivnog odnosa prema fikcijskim likovima. Analizom književnih i filmskih primjera – od Dickensovih Božićnih duhova i Cervantesova Don Quijotea do Batemana, DeLargea i apstraktnih entiteta poput Miltonova Boga – autor ističe tri kritična slučaja u kojima spomenute teorije zakazuju: antijunaci, neljudski ili konceptualni likovi te gubitak estetske vrijednosti pri isključivo psihološkom čitanju. Kao alternativu predlaže tumačenje likova i kao simboličkih/reprezentacijskih entiteta te razvija pet potkrepljujućih argumenata: (1) uklanjanje ograničenja tradicionalnih modela, (2) očuvanje estetske slojevitosti, (3) kontinuitet s povijesnom poetikom, (4) sinergiju afektivnog i konceptualnog angažmana te (5) teorijsku ekonomiju koja ujedinjuje realistične junake, groteske i kozmičke sile. Zaključno, rad pokazuje da simboličko čitanje, udruženo s psihološkom uvjerljivošću, pruža najpotpuniji opis naše interakcije s fikcijskim likovima i čuva raznolikost narativne umjetnosti.

Ključne riječi: književnost, film, fikcijski likovi, estetska vrijednost

Abstract: LITERATURE, FILM, AND FICTIONAL CHARACTERS

This paper reassesses the dominant theories of identification, simulation, and sympathy, arguing that none can encompass the full range of audiences' emotional and cognitive relations to fictional characters. Through literary and cinematic case studies – from Dickens's Christmas Spirits and Cervantes's Don Quixote to Bateman, De Large, and abstract entities such as Milton's God – the author highlights three critical problem areas where these models falter: anti-heroes, non-human or conceptual figures, and the loss of aesthetic value when characters are read only psychologically. As an alternative, the paper proposes viewing characters

[1] Ovaj je rad djelomično podržan od strane Hrvatske zaklade za znanost kroz projekt broj UIP-2020-02-1309.

simultaneously as symbolic/representational entities and develops five supporting arguments: (1) removing the limits of traditional engagement models, (2) preserving aesthetic richness, (3) maintaining continuity with historical poetics, (4) forging synergy between affective and conceptual engagement, and (5) attaining theoretical economy that unifies realistic protagonists, grotesques, and cosmic forces. The study concludes that a symbolic reading, complemented by psychological plausibility, offers the most comprehensive account of how we interact with fictional characters while safeguarding the diversity of narrative art.

Keywords: literature, film, fictional characters, aesthetic value

Fikcijski likovi u književnosti i filmu

Književnost je umjetnička praksa koja organizira iskustvo kroz pripovijedanje, poeziju i dramsku formu, stvarajući zamišljene svjetove u kojima se estetske vrijednosti stapaju s kognitivnim istraživanjem ljudskog postojanja; kroz narativne strategije – poput fokalizacije, unutarnjeg monologa i simboličkih motiva – ona poziva čitatelje da se privremeno „useljavaju“ u perspektive fikcijskih likova. Publika emotivno razumije te likove kombinacijom identifikacije (prepoznavanje vlastitih želja i strahova u njihovim situacijama), simulacije (mentalno provođenje zamišljenih scenarija što potiče empatiju) i normativne prosudbe (usvajanje ili odbacivanje likovih moralnih stavova). Tako se na podlozi estetike i psihe stvara dvosmjerna veza: likovi postaju konceptualni alati za promišljanje stvarnih iskustava, dok čitateljeva osjećajna ulaganja osiguravaju da te imaginarne figure zadrže životnost i značenje izvan svojih tekstualnih granica.

Filmska umjetnost je audiovizualna forma pripovijedanja koja kombinira sliku u pokretu, zvuk, montažu i kadriranje kako bi stvorila prostorno-vremenski doživljaj koji nadmašuje književnu deskripciju, jer gledatelj „vidi i čuje“ svijet radnje u realnom ritmu; upravo ta sinkronija vizualnog i auditivnog poticaja omogućuje dubok osjetilni uron. Publika emotivno doživljava filmske likove kroz tri međusobno isprepletena procesa: (1) perceptivnu prisutnost – kada gluma, facijalna ekspresija i mikro-gesta glumaca proizvode osjećaj da lik „stvarno stoji“ ispred nas; (2) afektivno mapiranje – gdje glazba, kadar i ritam montaže usmjeravaju našu fiziološku reakciju (npr. ubrzan rad srca u napetoj sceni) te potiču empatiju ili odbojnost; i (3) situacijsku identifikaciju – mentalnu simulaciju u kojoj gledatelj prosuđuje likove na temelju vlastitih etičkih schemata dok simultano „iskušava“ njihove odluke. Rezultat je emotivna kopresija: složena mješavina osjećaja koja proizlazi iz istodobnog opažanja (vidim), interpretacije (razumijem) i samoprojekcije (mogu biti).

I književnost i film oslanjaju se na istu kognitivno-afektivnu infrastrukturu – identifikaciju, simulaciju i moralnu prosudbu – kako bi publika osjetila bliskost s

fikcijskim likovima, no razlikuju se u putovima kojima do tih iskustava dolaze: u književnosti čitatelj mora aktivno „dopuniti“ tekst vlastitom imaginacijom, čitajući unutarnje monologe i opise te mentalno konstruirajući likove, dok u filmu gledatelj prima već “utjelovljenu” audiovizualnu prisutnost glumca čime se perceptivni element automatizira; stoga literatura potiče dublje introspektivno zamišljanje i subjektivnu projekciju, dok film putem kadra, glazbe i facijalnih mikrosignala intenzivira fiziološku empatiju i bržu emocionalnu rezonancu.

Istraživači koji su oblikovali današnje poimanje emocionalnog i kognitivnog odnosa publike prema fikcijskim likovima dolaze iz više disciplina: u filmskim studijima Murray Smith razrađuje „strukturu simpatije“ u *Engaging Characters* (1995), Noël Carroll analizira identifikaciju, napetost i žanrovske emocije u *Engaging the Moving Image* (2008), a Carl Plantinga spaja kognitivnu znanost i afektivnu teoriju u *Moving Viewers* (2009); u filozofiji i estetičkim studijima Amy Coplan istražuje mehanizme narativne empatije u *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives* (2011), dok Kendall Walton objašnjava imaginativno „kao-da“ sudjelovanje u *Mimesis as Make-Believe* (1990); kognitivne književne teoretičarke Suzanne Keen (*Empathy and the Novel*, 2007) i Lisa Zunshine (*Why We Read Fiction*, 2006) pokazuju kako narativni oblici potiču teoriju uma i empatiju u čitatelja; kognitivni teoretičar književnosti Patrick Colm Hogan integrira znanost o emocijama s analizom pripovijesti u *The Routledge Companion to Literature and Emotion* (2021); a psiholog Keith Oatley pruža empirijske dokaze o tome kako fikcija vježba naše emocionalne sustave i socijalnu spoznaju. Zajednički, njihova istraživanja mapiraju isprepletene afektivne i kognitivne puteve – identifikaciju, simulaciju, empatiju i moralnu prosudbu – kroz koje „osjećamo za“ i „mislimo s“ izmišljenim ljudima u različitim medijima.

U suvremenoj raspravi razlikuju se tri teorije koje objašnjavaju kako se angažiramo s fikcijskim likovima: teorija identifikacije, teorija simulacije i teorija simpatije.

Teorija identifikacije tvrdi da čitatelj ili gledatelj usvaja jedno ili više osobnih svojstava fikcijskog lika (Mulvey 1975; Zepf 2009) putem psiholoških mehanizama koji su mahom automatski i podsvjesni. Drugim riječima, dijelimo neko iskustvo s određenim likom ili zamišljamo kako bi bilo biti taj lik: možemo, recimo, prepoznati vlastite doživljaje u Adsovim pustolovinama iz Ecova *Imena ruže* (1980.) ili se uživjeti u Sherlocka Holmesa. No identifikacija kao model objašnjenja susreće dvije ozbiljne poteškoće – kognitivnu i emocionalnu asimetriju (Tobón 2019). Kognitivna asimetrija znači da obično znamo više ili manje od samih likova. Primjer kognitivne asimetrije pronalazimo u Sofoklovu „Kralju Edipu”: publika (i kor) od početka zna da je Edip nenamjerno ubio vlastita oca i oženio se majkom, dok sam Edip traga za zločincem uvjeren da je riječ o nekoj drugoj osobi; spoznaja koju gledatelji nose cijelo vrijeme pojačava napetost i tragičnu ironiju. Drugi snažan primjer jest Shakespeareova „Romeo i Julija”: gledatelji svjedoče Julijinu prividnom

samoubojstvu i znaju da je napitak samo usporio njezine vitalne funkcije, ali Romeo, neinformiran i shrvan, vjeruje da je njegova voljena stvarno mrtva, te u očaju oduzima sebi život. U oba slučaja razlika u informiranosti između publike i likova generira dramatičan učinak koji oblikuje naše emocionalno iskustvo djela. Emocionalna asimetrija nastaje kad se osjećaji likova i publike razilaze. Prvi primjer emocionalne asimetrije je scena s dječakom u autobusu u Hitchcockovom filmu „Sabotaža" (Sabotage, 1936.). Drugi primjer je scena završnog testa degustacije iz Pixarovog filma „Ratatouille" (2007.). Remy (štakor-kuhar) trijumfalno šalje jelo kritičaru Antonu Egu, uvjeren da je postigao savršenstvo; publika istodobno osjeća zebnju jer zna da se u kuhinji skriva cijela kolonija štakora, a otkriće bi uništilo restoran i Remyjevu karijeru. Dok lik proživljava ponos i ekstazu stvaranja, gledatelji balansiraju između nade i straha, pitajući se hoće li istina isplivati prije nego što jelo ostavi željeni dojam. U oba slučaja razdor između emocionalnog stanja likova i publike intenzivira naše iskustvo narativa, jer svjesni smo informacija ili ishoda koji likovima (još) nisu dostupni, pa naše emocije idu u drugom, često suprotnom smjeru.

Druga teorija koja nudi objašnjenje angažmana s likovima jest teorija simulacije. Prema toj teoriji, budući da je naša kognitivna arhitektura usporedivo slična onoj fikcijskih likova, mi ih razumijemo i emocionalno im se približavamo tako što simuliramo njihova uvjerenja, želje i druga mentalna stanja. Promatrajući ponašanje likova, možemo zaključiti što misle i osjećaju bez potpune identifikacije s njima (Gallese 2014). Teorija simulacije nailazi barem na dvije zamjerke. Prvo, isti prigovori koji se upućuju teoriji identifikacije jednako pogađaju i simulaciju, tj. ponekad dolazi do nesklada između mentalnih stanja likova i gledatelja. Drugo, mentalna stanja likova razumijemo na više načina koji se ne mogu objasniti simulacijom. U filmu „Taxi Driver" (1976.) Martina Scorsesea, protagonist Travis Bickle (Robert De Niro) vodi dnevnički voice-over kojim nam čita svoje zapise i komentira doživljaje na ulicama New Yorka. Ti introspektivni monolozi neposredno otkrivaju njegove misli, paranoje i bijes, pa gledatelj nema potrebu simulirati njegovo unutarnje stanje—on ga čuje izravno iz Travisovih usta.

Treća teorija koja objašnjava naš angažman s fikcijskim likovima jest teorija simpatije. Prema Carrollu: „Za naše potrebe simpatiju ćemo shvatiti otprilike kao trajnu brigu i skrb, odnosno, šire gledano, kao neprolazni pro-stav prema drugoj osobi (ili fikcijskom liku)." (Carroll, 2013: 51) Za razliku od identifikacije i simulacije, u simpatiji se ne poistovjećujemo s likovima niti simuliramo njihova mentalna stanja; dovoljno je da budemo na njihovoj strani i „navijamo" da ostvare svoje ciljeve i ne podbace tijekom svojih narativnih lukova. S likovima se možemo emocionalno povezati istim osjećajima koje i oni proživljavaju, ali i drukčijim ili čak suprotnim emocijama. Razlog zbog kojeg im pružamo simpatiju jest to što se slažemo s njihovim moralnim karakterom ili njihovim moralnim djelima. Problemi

s teorijom simpatije pojavljuju se kod antijunaka, apstraktnih likova i gubitka estetske vrijednosti, što će biti razmotreno u sljedećem odjeljku.

Razumijevanje fikcijskih likova u književnosti i filmu

Glavni problem suvremenih teorija angažmana s likovima – identifikacije, simulacije i simpatije – jest pretpostavka da se s likovima odnosimo isključivo kao s realnim ljudima. Iako se do određene mjere doista emocionalno i kognitivno angažiramo s fikcijskim likovima na taj način, te teorije ne nude potpuno i sveobuhvatno objašnjenje našeg odnosa prema njima. Specifični izazovi za te pristupe jesu antijunaci, apstraktni likovi i gubitak estetske vrijednosti.

Antijunaci su fikcijski likovi, najčešće protagonisti, čiji se moralni sustav razlikuje od uobičajenih moralnih uvjerenja većine publike ili im je čak suprotan. Iako se pojam antijunaka može pratiti još do klasične grčke i rimske drame, suvremeni koncept nastaje s bezimenim protagonistom u Dostojevskijevim *Zapisima iz podzemlja* (1861.), a učvršćuju ga egzistencijalistička djela 20. stoljeća poput Antoinea Roquentina u Sartreovoj *Mučnini* (1938.) i Meursaulta u Camusovu *Strancu* (1942.). Posljednjih desetljeća antijunaci su se proširili filmom i televizijom: Alex DeLarge u *Paklenoj naranči* (1971.), Patrick Bateman u *Američkom psihu* (2000.), Tony Soprano u seriji *Sopranosi* (1999.–2007.) te Walter White u *Na putu prema dolje* (2008.–2013.). Problem za suvremene teorije angažmana glasi: ako se naše povezivanje s fikcijskim likovima temelji na njihovim moralnim osobinama i vrlinama, zašto suosjećamo s likovima koji te iste osobine i vrline nemaju? Suvremeni autori svjesni su tog problema i nude različita rješenja. Carroll (2004.) tvrdi da se likovima ne približavamo moralno pozivajući se na neki apsolutni moralni ideal, nego relativno i usporedbom s drugim likovima i svijetom koji nastanjuju. Primjerice, Tony Soprano je u apsolutnom smislu moralno loš jer ubija policijske doušnike koji mu prijete, no u usporedbi s drugim likovima priče on je ili jednako ili manje moralan.

No, tu se nalazi problem. Ova teorija može objasniti kako se angažiramo s nekim antijunacima, poput Tonyja Soprana, ali ne uspijeva objasniti kako se angažiramo s likovima koji su uistinu zli, poput Patricka Batemana ili Alexa DeLargea. Jednostavno nije točno da je Patrick Bateman u usporedbi s drugim likovima u svijetu filma *Američki psiho* (2000.) moralno bolji; naprotiv, on je mnogo gori od bilo kojeg drugog lika u priči. Štoviše, Alex zasigurno ne pridonosi nikakvom legitimnom dobru. Njegova osobna povijest ne umanjuje njegovu odgovornost, jer ima brižne i voljene roditelje kod kuće i ništa u njegovoj prošlosti ne objašnjava zašto se ponaša zlo i odvratno. Također možemo spomenuti dva ženska lika koja su uistinu zla. Annie Wilkes, iz romana Stephena Kinga, *Misery* (1987), otima i muči svog omiljenog autora, naslađuje se njegovom boli i kontrolira svaki aspekt njegova

života, te definitivno nema pozitivnih vrlina. A druga je Nurse Ratched – *Let iznad kukavičjeg gnijezda* (Ken Kesey, 1975.): zloupotrebljava psihijatrijsku vlast kako bi slomila volju pacijenata, stavljajući red ispred ljudskog dostojanstva. Drugi način na koji autori pokušavaju riješiti ovaj problem jest tvrdnja da je glavni razlog zbog kojeg suosjećamo s antijunacima taj što nas privlače njihove nemoralne osobine. Prema Smithu (2011.), simpatiziramo Tonyja Soprana upravo zato što je snažan, nepromišljen i nemilosrdan. Taj argument također je problematičan: ako se angažiramo s likovima zato što se slažemo s njihovim moralnim stavovima, ne može biti da se angažiramo s likovima zato što se ne slažemo s njihovim moralnim stavovima. Smithovo rješenje pati, u najboljem slučaju, od neriješene napetosti, a u najgorem, od logičke kontradikcije.

Problem za Smithovu teoriju jest da mnogi likovi jednostavno ne zadovoljavaju te uvjete. To jasno vidimo kod tipa lika koji nazivam apstraktnim likom. Apstraktni lik jest fikcijski lik koji se u narativu prikazuje više kao ideja ili koncept nego kao stvarna osoba. Najistaknutiji primjeri apstraktnih likova su Bog iz Miltonova *Izgubljenog raja* i Godo iz Beckettova *U očekivanju Godota*. Obojica nesumnjivo ne ispunjavaju Smithov prvi uvjet, a moglo bi se tvrditi da krše i nekoliko drugih. Miltonov Bog i Beckettov Godo nisu iznimke: povijest književnosti prepuna je likova koji ne zadovoljavaju Smithove uvjete, od neizrecivih bića užasa u djelima H. P. Lovecrafta do izvanzemaljskog planeta Solarisa iz istoimenog romana Stanisława Lema. Imamo dobre prima facie razloge vjerovati da su to doista likovi, čak i ako nisu konstruirani kao ljudski agenti. No čak i kad bismo mogli preinačiti Smithovu teoriju kako bismo u nju uklopili likove poput Miltonova Boga i Beckettova Godota, činjenica jest da se s njima jednostavno ne angažiramo kao s ljudskim agentima, nego kao s idejama. Treći i najvažniji problem jest gubitak estetske vrijednosti. Promatrajući fikcijske likove isključivo kao stvarne ljude, zanemarujemo ono što lik predstavlja u širem kontekstu priče te time riskiramo izgubiti estetsku vrijednost narativnog umjetničkog djela. Da to ilustriramo, uzmimo Dickensovu novelu iz 1843. godine *Božićna priča*. Radnja prati Ebenezera Scroogea, hladnog i okrutnog starca kojega tijekom pripovijesti posjete četiri duha: duh njegova pokojnog poslovnog partnera Jacoba Marleya, Duh Božića Prošloga, Duh Božića Sadašnjega i Duh Božića Budućega. Nakon tih susreta Scrooge se preobražava u moralno bolju osobu.

Kako se angažiramo s Božićnim duhovima kao fikcijskim likovima? Teorije angažmana tvrde da se s Božićnim duhovima ophodimo kao s pravim ljudima i da s njima suosjećamo zbog njihovih moralnih osobina (ili njihova izostanka). Načelno bismo svoj angažman mogli objasniti tako da konstruiramo shemu osobe, tretiramo duhove kao agente i potom njihove moralne značajke usporedimo s vlastitima. Time, međutim, propuštamo nešto važno u samoj noveli: poanta je da i najgori čovjek na svijetu može kroz samopropitivanje naučiti i promijeniti se nabolje. Uzmimo Duh

Božića Prošlog kao primjer. Njegov je opis namjerno proturječan: istodobno je dijete i starac, nalik čovjeku i nadzemaljskom biću koje titra i svjetluca poput plamena svijeće. Dickens za njega rabi zamjenicu „ono" jer nije ni muško ni žensko, možda i oboje. Unatoč tim proturječjima, jasno razumijemo taj lik: on predstavlja Scroogeovu mladost i nevinost. Isto tako, Duh Božića Sadašnjeg utjelovljuje Scroogeovu krivnju zbog njegove okrutnosti, a Duh Božića Budućeg simbolizira Scroogeov strah da će umrijeti tužan i sam ako se ne promijeni. Ne uspijemo li likove doživjeti na taj način, izgubili bismo velik dio estetske vrijednosti koju novela donosi.

Gubitak estetske vrijednosti nije ograničen na nadnaravne likove poput duhova iz Dickensove Božićne priče. Ako likove promatramo isključivo kao stvarne ljude, riskiramo umanjiti estetsku vrijednost narativnog djela čak i kad je lik ljudski agent. Uzmimo za primjer naš odnos prema Cervantesovu Don Quijoteu: osjećamo sućut prema njemu kao prema stvarnoj osobi kad god strada u fizičkim okršajima svojih pustolovina. No kada bismo ga doživljavali isključivo kao stvarnog čovjeka, morali bismo ga gledati ili kao epizodu mentalnog sloma pedesetogodišnjeg hidalga Alonsa Quixana, ili pak kao čovjeka koji ne uspijeva uspješno kormilariti svijetom jer su mu vjerovanja mahom pogrešna. U oba slučaja gubimo estetsku vrijednost onoga što Don Quijote utjelovljuje – tvrdoglavu, neslomljivu predanost ostvarenju vlastitih ciljeva unatoč skepticizmu i obeshrabrivanju okoline. Međutim, problem za one koji tvrde, poput Smitha i Carrolla, da fikcijske likove doživljavamo isključivo kao stvarne ljude je puno dublji. Kao i sa apstraktnim likovima, simboličko ili reprezentacijsko doživljavanje fikcijskih likova nije iznimka, nego pravilo u mnogim djelima.

Kako pristupiti fikcijskim likovima u književnosti i filmu?

Fikcijski likovi pojavljuju se u najrazličitijim oblicima i veličinama, a mi se s njima povezujemo na mnoge načine. Zbog te radikalne raznolikosti uvjeren sam da nijedna pojedinačna teorija ne može dostatno objasniti sve naše načine angažmana. Međutim, ponudit ću nekoliko argumenata zašto bismo mogli tumačiti fiksijske likove kao simbole ili reprezentacije.

Prvi argument jest rješavanje granica tradicionalnih teorija angažmana. Modeli identifikacije, simulacije i simpatije polaze od pretpostavke da se prema likovima odnosimo kao prema „stvarnim ljudima". To dobro funkcionira dok su junaci psihološki zaokružene osobe, ali se raspada kod antijunaka (npr. Patrick Bateman) koji odbijaju moralnu simpatiju, te kod apstraktnih entiteta (npr. Miltonov Bog, Beckettov Godo) koji uopće nisu „ljudi". Shvaćamo li likove kao nositelje ideja – nasilnog konzumerizma, metafizičke odsutnosti, itd. – njihova se funkcija u priči razotkriva bez prisile da im pripišemo cjelovitu ljudsku psihologiju. Tradicionalne

teorije angažmana – identifikacija, simulacija i simpatija – polaze od pretpostavke da publika fikcijske likove doživljava kao „stvarne osobe" s koherentnom psihologijom. Taj okvir funkcionira dok likovi nalikuju prosječnim ljudima: možemo se identificirati s Elizabeth Bennet (*Ponos i predrasude*, 1815), simulirati odluke Ricka Deckarda (*Bladerunner*, 1982) ili zaista simpatizirati s Frodom Bagginsom. Međutim, odmah nastaju pukotine kad se pojave figure koje odstupaju od moralnih i ontoloških normi. Prvo, antijunaci poput Patricka Batemana ili Alexa DeLargea ruše pretpostavku moralne usklađenosti: publika ih očito prati sa zanimanjem, premda su psihopatski, a tradicionalni modeli ne mogu objasniti zašto uopće želimo „ostati" s likom čije je vrijednosti nemoguće dijeliti. Drugo, apstraktni likovi poput Miltonova Boga ili Beckettova Godota ne posjeduju tijelo, emocije ni jezgru osobnosti; mehanizmi identifikacije i simulacije jednostavno nemaju „ulazne podatke" koje bi obradili. Treće, čak i kod standardnih protagonista javlja se kognitivna i emocionalna asimetrija: gledatelj zna više, osjeća drugačije i ponekad simpatizira likove na temelju ironije, distance ili estetske forme, a ne zato što „dijeli njihovu svijest". Gledamo li takve likove prije svega kao simboličke ili reprezentacijske entitete, granice se razrješavaju. Antijunak postaje kritičko zrcalo društvenih strasti (Bateman = potrošački nihilizam, a asimetrija se tumači kao namjerna estetska strategija kojom autor vodi publiku prema određenoj spoznaji. Simbolička perspektiva stoga pruža jedinstveni analitički alat koji ujednačeno obuhvaća realistične, groteskne i metafizičke junake, bez prisilnog uguravanja svakog od njih u psihološki kalup „stvarne osobe".

Drugi argument je očuvanje estetske vrijednosti. Kada likove svodimo na psihološki „realizam", riskiramo gubitak estetske slojevitosti jer zanemarujemo njihovu funkciju unutar organskog sustava motiva, simbola i strukture djela. Estetska vrijednost pripovijesti ne proizlazi samo iz uvjerljivosti motivacije likova, nego iz načina na koji njihova prisutnost rezonira s temama, tonom i kompozicijom. Božićna priča ilustrira to savršeno: četiri duha nisu „sporedni glumci" s vlastitim životopisima, nego koreografirani niz alegorijskih prizora koji konstruiraju luk preobrazbe. Shvatimo li ih doslovno, pitamo se zašto se Marley vraća baš na Badnjak ili kojim se biološkim mehanizmom materijaliziraju „ikone" prošlosti; fokus tako klizi s ključnog – moralne katarze – na trivijalno realistično. Slično, u Don Quijoteu estetski užitak leži u ironijskoj napetosti između plemenitog ideala viteštva i surove stvarnosti. Gledamo li Don Quijotea samo kao deluzivnog hidalga, propuštamo univerzalni simbol tvrdoglave imaginacije koja prkosi obeshrabrujućem svijetu. Čak i duboko realističan roman poput *Velikog Gatsbyja* (1925) dobiva svoj poetski sjaj tek kad Gatsbyja čitamo kao kristalizaciju američkog sna; inače ostaje tek priča o varalici koji organizira zabave. Estetska vrijednost, dakle, ovisi o našoj spremnosti da likovima dopustimo dvostruko postojanje: da budu i minimalno „psihološki uvjerljivi" i maksimalno „tematski nosivi". Simbolički pristup čuva tu dvostrukost,

usklađujući emocionalni doživljaj s idejnim slojem i omogućujući da nas djelo obogati spoznajom, a ne samo empatijom.

Treći argument je konzistentnost s povijesnom poetikom. Od srednjovjekovnih moraliteta (*Everyman*, 1530) do modernog realizma, književna je tradicija neprekidno koristila personifikacije (Smrt, Nada), te *The Pilgrim's Progress* (1678) alegorijske junake (Christian, Pilgrim). Tumačeći ih simbolički, vraćamo se praksi koju su autori oduvijek podrazumijevali. Tumačenje likova kao simbola održava kontinuitet s cjelokupnom poviješću poetike: od antičkih maski do postmodernih metafikcija autori su likove oblikovali da bi nosili apstraktna značenja izvan njihove „psihološke kože“. U srednjovjekovnom moralitetu *Everyman* likovi se doslovno zovu Znanje, Ljepota, Snaga; publika je bez zadrške iščitavala pripovijest kao alegoriju spasenja. Danteova Božanstvena komedija ispunjena je personifikacijama (npr. Beatrice kao božanska milost), a renesansni humanisti poput Spenser-a u *Faerie Queene* (1596) svaku damu i viteza kroje da utjelove određenu vrlinu ili porok. Romantici potom proširuju simbolički raspon: Frankensteinovo Čudovište (Shelley, 1818) predstavlja znanstvenu oholost i duboku krivnju, dok se u simbolizmu (Baudelaire, Maeterlinck) lik pretvara u „čvorište korespondencija“ između vidljivog i nevidljivog. Film preuzima tradiciju: Bergmanova personificirana Smrt u Sedmom pečatu funkcionira kao pokretna ideja, a ne kao „stvarna osoba s punom biografijom“. Gledatelji stoljećima spontano prihvaćaju takvu dvostrukost: lik je istodobno narativni akter i znak u idejnoj mreži. Simbolički pristup, stoga, nije modernistička izmišljotina nego poetička konstanta: pruža hermeneutički jezik kompatibilan s Aristotelovom koncepcijom mimesisa (prikaz univerzalnoga putem partikularnoga) i s retoričkom tradicijom allegoriae personae. Ustrajemo li na strogo psihološkom realizmu, prekidamo tu dugu liniju i osiromašujemo vlastitu recepciju djela; otvorimo li se simboličkom čitanju, nastavljamo dijalog s estetskim praksama koje su oblikovale zapadnu književnost i film.

Četvrti argument je komplementarnost afektivnog i konceptualnog angažmana. Publika može istodobno osjećati prema liku, primjerice empatija s Quasimodom (*Zvonar crkve Notre-Dame*, 1831) i razumjeti što on predstavlja (iskrivljeni pogled društva na tjelesnu drugačijost). Simbolička perspektiva ne negira emocije; ona ih usmjerava ka širim idejama, povezujući našu afektivnu reakciju s kognitivnom refleksijom. Simboličko čitanje ne traži da „ugasimo” emocije; ono oslanja afektivni i konceptualni angažman jedno na drugo. Prvo nas lik pogodi visceralno: sažalimo Quasimoda dok zvoni na tornju ili strahujemo s Frodom na putu do Mordora. Taj osjećaj otvara „prolaz” prema apstraktnijoj razini: shvaćamo da Quasimodo utjelovljuje društvenu izopćenost, a Frodo krhkost moralne izdržljivosti. Emocija, dakle, funkcionira kao motivacijsko gorivo koje nas potiče da uopće tražimo dublje značenje. No petlja ide i unatrag: kada pojmimo da Čudovište u Frankensteinu

simbolizira posljedice roditeljskog odbacivanja, naš se prvotni osjećaj žaljenja produbljuje u kompleksno suosjećanje pomiješano s moralnom nelagodom. Simboličko tumačenje, dakle, ne nadomješta empatiju nego je usmjerava, a kognitivna refleksija ne hladi osjećaje nego ih finesira. Tako dvostruki angažman stvara bogatije, slojevitije iskustvo nego što bi pružila bilo koja razina samostalno.

Peti i posljednji argument jest teorijska ekonomija i analitička moć. Gledati likove kao znakovne entitete omogućuje jedinstven okvir za realistične, groteskne i nadnaravne junake. Isto objašnjenje osvjetljava Scroogea, Čudovište dr. Frankensteina i Bijelog Kita: svaki utjelovljuje specifične vrijednosne i egzistencijalne napetosti. Time jedna interpretativna metoda pokriva različite narativne moduse, umjesto da za svaku „devijaciju" gradi ad-hoc iznimke. Simboličko ili reprezentacijsko tumačenje fikcijskih likova nudi teorijsku ekonomiju jer jednim konceptualnim okvirom obuhvaća disparatne narativne fenomene koje bi tradicionalni modeli morali rješavati zasebnim, ad-hoc pravilima. Umjesto da za psihološki zaokružene protagoniste (Elizabeth Bennet), kozmičke sile (Bijeli kit), personifikacije (Smrt u Sedmom pečatu) i antihumanističke AI-entitete (HAL 9000) konstruiramo četiri različite tipologije angažmana, simbolički pristup tvrdi: svi oni funkcioniraju kao znakovi koji nose tematsko značenje unutar strukture djela. Time se smanjuje broj teorijskih pretpostavki, a raste analitička moć – možemo usporediti, primjerice, Batemanov potrošački nihilizam i Tolstojeva Ivana Iljiča kao varijante istog moralnog tropa „života promašenog materijalizmom". Jedinstveni okvir također olakšava intermedijalnu analizu: isti alat kojim čitamo Miltonova Boga kao retoričku figuru transcendencije primjenjiv je na Kubrickovu „Zvjezdanu djecu" kao vizualnu alegoriju evolucijskog skoka. Pritom se izbjegava teorijska inflacija – ne moramo svaki put iznova definirati pojmove empatije, fokalizacije ili moralne procjene kada lik nema tijelo ili je moralno monstruozan. Štoviše, simbolička perspektiva omogućuje da se formalni elementi (kadar, metafora) i sadržajni sloj (ideje, ideologije, ontološki problemi) analiziraju sinergijski: lik se promatra kao čvorište gdje se susreću autorska poetika, povijesni kontekst i recepcijski horizont publike. Takva ekonomija omogućuje kritičaru da, s relativno malim skupom pojmova, pouzdano „razotkriva" smisao najrazličitijih pripovijesti, umjesto da stalno „krpa" postojeće modele kako bi pokrio svaku novu narativnu varijantu.

Reference

Anonymous (c. 1530) *The Somonyng of Everyman*. London: John Skot.

Bergman, I. (dir.) (1957). *Det sjunde inseglet* [*The Seventh Seal*] [Film]. Stockholm: Svensk Filmindustri.

Bird, B. (dir.) (2007). *Ratatouille* [Film]. Emeryville, CA: Pixar Animation Studios/Walt Disney Pictures.

Bunyan, J. (1678). *The Pilgrim's Progress*. London: Nath. Ponder.

Camus, A. (1989). *The Stranger* (Ward, M. trans.). New York: Vintage Books. (Orig. 1946).

Carroll, N. (2004). Sympathy for the Devil. In R. Greene & P. Vernezze (eds.), *The Sopranos and Philosophy: I Kill Therefore I Am* (pp. 121–136). Chicago, IL: Open Court.

Carroll, N. (2008) *Engaging the Moving Image*. New Haven, CT: Yale University Press.

Carroll, N. (2013) *Minerva's Night Out: Philosophy, Pop Culture, and Moving Pictures*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Chase, D. (1999–2007). *The Sopranos*. US: HBO.

Coplan, A. & Goldie, P. (eds.) (2011). *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Dickens, C. (1943). *A Christmas Carol*. London: Chapman & Hall.

Dostoevsky, F. (2011). *Notes from Underground* (Zinovieff, K. & Hughes, J. trans.). London: Alma Classics. (Orig. 1861).

Eco, U. (1983). *The Name of the Rose* (Weaver, W. trans.). San Diego, CA: Harcourt. (Orig. 1980).

Fincher, D. (dir.) (1999). *Fight Club* [Film]. US: 20th Century Fox.

Fitzgerald, F. S. (1925). *The Great Gatsby*. New York, NY: Charles Scribner's Sons.

Forman, M. (dir.) (1975) *One Flew Over the Cuckoo's Nest* [Film]. Los Angeles, CA: Fantasy Films/United Artists.

Gallese, V. (2014). The Feeling of Motion: Camera Movements and Motor Cognition. *Cinema & Cie*, 14 (22-23), 103-112.

Gilligan, V. (2008–2013). *Breaking Bad*. US: AMC.

Harron, M. (dir.) (2000). *American Psycho* [Film]. US: Lions Gate Films.

Hitchcock, A. (dir.) (1936). *Sabotage* [Film]. London: Gaumont British.

Hogan, P. C. (ed.) (2021) *The Routledge Companion to Literature and Emotion*. London: Routledge.

Hugo, V. (1831). *Notre-Dame de Paris* [*Zvonar crkve Notre-Dame*]. Paris: Charles Gosselin.

Jackson, P. (dir.) (2003). *The Lord of the Rings: The Return of the King* [Film]. US: New Line Cinema.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.

King, S. (1987). *Misery*. New York, NY: Viking Press.

Kubrick, S. (dir.) (1968). *2001: A Space Odyssey* [Film]. Los Angeles, CA: Metro-Goldwyn-Mayer.

Kubrick, S. (dir.) (1971). *A Clockwork Orange* [Film]. US: Warner Bros. Pictures.

Lynch, D. (dir.) (1997). *Lost Highway* [Film]. US: Ciby 2000.

Melville, H. (1851). *Moby-Dick; or, The Whale*. New York, NY: Harper & Brothers.

Mulvey, L. (1975). Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen*, 16 (3), 6-18.

Oatley, K. (2011). *Such Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Orwell, G. (1949). *Nineteen Eighty-Four*. London: Secker & Warburg.

Plantinga, C. (2009). *Moving Viewers: American Film and the Spectator's Experience*. Berkeley, CA: University of California Press.

Sartre, J.-P. (1949). *Nausea* (Baldick, R. trans.). London: Penguin Books. (Orig. 1938).

Scorsese, M. (dir.) (1976). *Taxi Driver* [Film]. New York, NY: Columbia Pictures.

Shelley, M. (1818). *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*. London: Lackington, Hughes, Harding, Mavor & Jones.

Smith, M. (1995). *Engaging Characters: Fiction, Emotion, and the Cinema*. Oxford: Oxford University Press.

Smith, M. (2011). Just What Is It That Makes Tony Soprano Such an Appealing, Attractive Murderer?. In W. E. Jones & S. Vice (eds.), *Ethics at the Cinema* (pp. 66-90). New York, NY: Oxford University Press.

Spenser, E. (1596). *The Faerie Queene*. London: William Ponsonby.

Tobón, D. J. (2019). Empathy and Sympathy: Two Contemporary Models of Character Engagement. In N. Carroll, L. T. Di Summa & S. Loht (eds.), *The Palgrave Handbook of the Philosophy of Film and Motion Pictures* (pp. 865-891). London: Palgrave Macmillan.

Walton, K. L. (1990). *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wilde, O. (1890). *The Picture of Dorian Gray*. London: Ward, Lock & Co.

Zepf, S. (2009). Modes of Identification: Freud's Concepts Reorganized. *The Scandinavian Psychoanalytic Review*, 32 (1), 44-55.

Zunshine, L. (2006). *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*. Columbus, OH: The Ohio State University Press.

Tatjana Dumitrašković
tatjana.dumitraskovic@pfb.ues.rs.ba
Pedagoški fakultet u Bijeljini, Univerzitet u Istočnom Sarajevu
https://orcid.org/0009-0005-5812-0982

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.224D

EMPATIJA KAO IZVOR MOTIVACIJE U UČENJU I NASTAVI STRANOG JEZIKA

Sažetak: Nastava je u velikoj meri prožeta međuljudskim odnosima i emocijama. Sa popularnošću pozitivne psihologije pozitivne emocije se u oblasti obrazovanja vide ne samo kao krajnja stanja blagostanja i sreće, već i kao sredstva za postizanje psihološkog rasta i intelektualnog razvoja. Pozitivne emocije kao što su empatija, hrabrost, optimizam i osobine emocionalne inteligencije igraju glavnu ulogu u nastavi učenja stranog jezika, a to je složen proces koji se razvija tokom vremena i podrazumeva motivaciju, zainteresovanost i optimizam. Empatija predstavlja ključnu komponentu svakog komunikativnog konteksta i stoga je neophodna u svim kontekstima u kojima ljudi komuniciraju i uče jedni od drugih. Kao pozitivna emocija, ona može da pruži neophodnu podršku onima koji uče jezik, pomažući im da prepoznaju svoje i tuđe snage i prevaziđu jezičke prepreke. Rad ima za cilj da iznese nekoliko ideja o prirodi empatije i sagleda je kao proces, koji ima važnu ulogu u motivaciji kao i u učenju i podučavanju stranog jezika. Ono što proizilazi kao zaključak jeste da je empatija u nastavi stranih jezika vrlo važan faktor koji omogućava uspostavljanje emocionalne veze kako između nastavnika i učenika, tako i između samih učenika, kao i između učenika i ciljnog jezika, što pozitivno utiče na motivaciju, a samim tim i na ishode učenja.

Ključne reči: strani jezik, pozitivne emocije, empatija, motivacija

Abstract: EMPATHY AS A SOURCE OF MOTIVATION IN LEARNING AND TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Teaching is largely permeated with interpersonal relationships and emotions. With the popularity of positive psychology, positive emotions in the field of education are seen not only as the ultimate state of well-being and happiness, but also as a means to achieve psychological growth and intellectual development. Positive emotions such as empathy, courage and optimism play a major role in teaching a foreign

language, which is a complex process that develops over time and involves motivation, interest and optimism. Empathy is a key element of any communicative context and is important in all contexts in which people communicate and learn from each other. As a positive emotion, it can provide the necessary support to language learners, helping them recognize their own and others' strengths and overcome language barriers. The paper aims to present several ideas about the nature of empathy and see it as a process, which has an important role in motivation in learning and teaching a foreign language. What emerges as a conclusion is that empathy in the teaching of foreign languages is a very important factor that enables the establishment of an emotional connection both between the teacher and the students, and between the students themselves, as well as between the students and the target language, which has a positive effect on motivation, and therefore on learning outcomes.

Keywords: foreign language, positive emotions, empathy, motivation

Uvod

Ako proces učenja definišemo kao proces traganja za smislom, onda se taj proces može dogoditi samo u kontekstu mnoštva odnosa i stalnog dijaloga. Učenje i prenošenje znanja su suštinski isprepleteni u odnosu između učenika i nastavnika koji proizilazi iz iskrenog dijaloga između dva ljudska bića. U tom smislu bitna je sposobnost nastavnika da razume svoje učenike kako bi im preneo znanje (Buber, 1947). Misli filozofa Martina Bubera su u skladu sa aktuelnim rezultatima istraživanja problema motivacije prema kojima je za dobru motivaciju odgovoran najpre nastavnik koji daje lični primer učenicima, a zatim prijatna, opuštena atmosfera u učionici (Csizér & Dörnyei, 1998). U tom smislu, motivacija u procesu učenja je određena kvalitetom odnosa i kontekstom u kome se odvija. Učenici su deo mreže odnosa u kontekstu u kome deluju. Taj odnos je uvek dinamičan i složen (Ushioda, 2009). Ovaj složen i dinamičan odnos se uspostavlja i neguje putem naše urođene sposobnosti da vidimo, osećamo i razumemo šta drugi ljudi vide, osećaju i misle, što se sažeto svodi na koncept empatije.

Rad ima za cilj da iznese nekoliko ideja o prirodi empatije i sagleda je kao proces koji ima važnu ulogu u motivaciji u učenju i podučavanju stranog jezika, kao i u korišćenju stranog jezika za dijalog i izgradnju veza među ljudima.

Ako prihvatimo da se učenje dešava kroz uspostavljanje međuljudskih odnosa, pažljivije posmatranje empatije kao osnove ljudskih odnosa može nas približiti razumevanju kako i zašto nastavnik može motivisati svoje učenike i olakšati im učenje (Ushioda, 2009). Ovo je u potpunosti u skladu sa pozitivnom psihologijom koja u psihologiji obrazovanja ispituje širi pogled na to kako emocije utiču na

kognitivne aktivnosti. Seligman i Čiksentmihalji (2000) smatraju da u osnovi pozitivne psihologije leže pozitivne emocije (npr. sreća i radost), pozitivne osobine (npr. snage i vrline) i pozitivne institucije (npr. porodica i škola).

Nastava je u velikoj meri prožeta međuljudskim odnosima i emocijama. Posmatrane u kontekstu obrazovanja, pozitivne emocije nisu samo krajnja stanja blagostanja i sreće, već i sredstva za podsticanje psihološkog i intelektualnog razvoja kao i blagostanja. Ovo upućuje na to da ih je potrebno razvijati i da mogu da imaju glavnu ulogu u nastavi učenja stranog jezika, a to je složen proces koji se razvija tokom vremena i podrazumeva motivaciju, zainteresovanost i optimizam (MacIntyre & Gregersen, 2012). Pozitivne emocije kao što su empatija, hrabrost, optimizam i osobine emocionalne inteligencije, a koje se mogu prepoznati u mislima, osećanjima i ponašanju, mogu da budu ogromna podrška onima koji uče jezik. One mogu da ih ohrabre da prepoznaju svoje i tuđe snage, prevaziđu strah i jezičke prepreke i steknu pozitivno iskustvo učenja stranog jezika (Lake, 2013). S obzirom na to da je učenje jezika društveno konstruisan proces, raznolikost doživljenih emocija je ključni aspekt koji utiče na motivaciono ponašanje koje pokazuju učenici stranih jezika. Empatija predstavlja bitan element svakog komunikativnog konteksta i stoga je važna u svim kontekstima u kojima ljudi komuniciraju i uče jedni od drugih.

Kratka istorija termina „empatija“

Kroz istoriju, termin „empatija“ je korišćen u različitim kontekstima. Grci su koristili termin „*empatheia*“ u značenju „razumevanje drugih ulaskom u njihov svet“, definicija koja je i dalje validna. Nakon duge pauze, ponovo se pojavljuje u teoriji estetike nemačkog filozofa Teodora Lipsa 1903. godine kao estetska vrednost u značenju „Einfühlung“ ili „uživljavanje“, opisujući našu sposobnost da zaronimo u umetničko delo i divimo mu se. Godine 1909, Edvard Tičner, američki psiholog, preveo je termin „empatija “ na engleski i koristio je u značenju „introspekcije“, posmatranja sopstvenih osećanja i „unutrašnje imitacije“ kao osnove svih mentalnih aktivnosti. Godine 1983, Hauard Gardner je uvrstio empatiju među višestruke inteligencije, a zatim ju je Danijel Goleman (1995) dodao emocionalnim inteligencijama, zajedno sa motivacijom.

Različita tumačenja pojma empatije

Empatija je složen i višedimenzionalan fenomen koji povezuje pojedince kao biološka, psihološka i društvena bića. Svi smo rođeni sa empatijskim kapacitetom, ali svaki pojedinac ga koristi u različitom stepenu i na različite načine u zavisnosti od situacije. Empatija je višeslojni konstrukt koji se menja tokom vremena i mesta (Mercer, 2016), stoga se može poboljšati i prilagoditi različitim kontekstima,

uključujući i kontekst obrazovanja. U tom kontekstu nastava stranog jezika je posebno relevantna za razvoj empatijskih veština i potrebno je na nju gledati iz nekoliko različitih uglova. Da bi se objasnio specifičan odnos jezika i empatije povezane sa učenjem stranog jezika, potrebno je, najpre dati kraći pregled različitih definicija empatije.

Empatiju ne treba mešati sa simpatijom ili saosećanjem. Empatija nije projektovanje nečijih osećanja na drugu osobu kako bismo izrazili koliko se osećamo isto, i nikako nije sažaljenje prema nekome. Empatija je definisana na brojne načine, kao što je sposobnost da zamislimo sebe u situaciji druge osobe i da doživimo, do izvesne mere, emocije koje drugi doživljava (Nickerson, Butler & Carlin, 2009), ili proces izlaženja iz svoje kože i razumevanja i osećanja onoga što druga osoba razume ili oseća (Brown, 2000). Merser (2016) i Rejnolds (2002) su empatiju smatrali višedimenzionalnim konstruktom sa etičkim, kognitivnim, emocionalnim i interakcionim elementima. Koncept empatije podrazumeva razumevanje emocija druge osobe, sposobnost da se stavi u njen položaj i sastoji se od dve komponente: kognitivne i afektivne (Stojiljković i dr., 2012). Kognitivna empatija se bavi zamišljanjem i razumevanjem šta drugi misli ili oseća (Blair, 2006). S druge strane, afektivna empatija se odnosi na reagovanje odgovarajućom emocijom na ono što neko misli ili oseća (Renijers et al., 2011). Baron-Koen i Vilrajt su smatrali da empatične osobe pokazuju trud i upornost da uoče tuđe misli i reaguju na njih (Myers, Baron-Kohen & Wheelwright, 2004). Oni su tvrdili da empatija, kao unutrašnji osećaj, pomaže pojedincima da predvide ponašanje drugih ljudi. Da bi se shvatila suština ovog dinamičnog i višedimenzionalnog procesa, moraju se kombinovati tri komponente: zamišljanje, razumevanje i akcija (Baron-Koen, 2011). Pored kognitivne i afektivne empatije treba spomenuti i empatičku brigu koja se objašnjava kao proces pokazivanja brige, zabrinutosti ili saosećanja u vezi sa motivacijom za poboljšanje dobrobiti drugog (Howe, 2013).

Motivacija u nastavi stranog jezika 6

Teorija razvijena u psihologiji koja je uticala na nastavu stranog jezika jeste ona Desija (Deci & Ryan, 1985), koja razlikuje spoljašnju i unutrašnju motivaciju. Prema ovoj razlici, učenici koji su spolja motivisani (dobijanjem nagrada kao što su ocene ili nagrade) zavise od svog učinka, jer će to regulisati one spoljašnje nagrade koje povećavaju ili smanjuju njihovu motivaciju. Nasuprot tome, učenici koji su intrinzično motivisani (uče zato što zadatak daje učeniku osećaj identiteta i zadovoljstva) mogu regulisati svoje ponašanje i stavove prema situaciji učenja jezika uopšte. Zbog svoje spoljašnje komponente, na koju učenik nema uticaja, spoljašnja motivacija se ne smatra povoljnom za učenje jezika, dok se unutrašnja motivacija

smatra najpouzdanijom vrstom motivacije koja čini učenike uspešnim jer se učenik u potpunosti oslanja na sopstvene, unutrašnje resurse.

Prema Dernjeiju (2001), motivacione strategije se ne mogu uspešno primeniti ukoliko ne budu ispunjeni određeni uslovi, a to su: odgovarajuće ponašanje nastavnika, dobar odnos sa učenicima i prijatna i podržavajuća atmosfera u učionici. Humanističko obrazovanje priznaje važnost stvaranja osećaja vrednosti kod učenika, podstiče saradnju među učenicima i naglašava važnost stvaranja prijatnog okruženja u kojem je proces učenja znatno olakšan. Ove uslove Dernjei (2001) smatra ključnim atributima za razvoj unutrašnje motivacije kod učenika jezika.

Odnos empatije i motivacije u učenju stranog jezika

Empatija i motivacija u učenju stranog jezika su u pozitivnoj uzajamnoj vezi, što znači da su viši nivoi empatije često povezani sa povećanom motivacijom za učenje novog jezika. Empatija može negovati podsticajno okruženje za učenje i poboljšati angažovanje i istrajnost učenika u usvajanju jezika.

Empatija i jezik su povezani na dva različita načina. Jezik deluje i kao sredstvo i kao ishod empatije. Braun (1973) smatra da je jezik jedno od glavnih sredstava empatije i istovremeno, empatija igra ključnu ulogu u usvajanju jezika i procesu učenja jezika. Motivacija se često smatra aspektom koji u velikoj meri utiče na uspeh u učenju stranog jezika i široko je prepoznata kao varijabla koja razlikuje usvajanje izvornog jezika od usvajanja stranog jezika. Iako se motivacija ne smatra problemom u slučaju dece koja usvajaju svoj izvorni jezik, motivisanost može da utiče na to koliko voljno i uspešno odrasli ljudi uče strane jezike (Ushioda, 2012). Ako pogledamo kako se uspostavlja lični primer i prijatna atmosfera u slučaju usvajanja izvornog jezika, možemo otkriti da se majčina empatija prema njenom detetu prenosi putem jezika koji koristi kao primarni izvor. Ona posmatra, razume, ponavlja, a ponekad i imitira svoje dete. Motivaciju stoga podstiče empatija koja se ispoljava kroz jezik. Usvajanje izvornog jezika postaje rezultat procesa učenja, dinamične interakcije između empatije i motivacije, dok se oni međusobno pojačavaju. Veza između empatije, to jest emocionalne empatije i akademskog postignuća uopšte, je dokazana (Brown, 2000), kao i njen uticaj na učenje stranih jezika (Guiora & Brannon, 1972). Ovaj uticaj je uglavnom validan kada se empatija posmatra kao sociokulturna kompetencija koja olakšava interakciju i razumevanje između pojedinaca, kao i različitih kultura (Mercer, 2016). Empatija kao društvena veština koja pokazuje različite nivoe kod različitih pojedinaca može biti jedan od brojnih razloga zašto neki ljudi lakše uče jezike od drugih kada se fokusiraju na razvoj komunikativne kompetencije. Baron-Koen (2011) je istakao glavne aspekte empatije koji čine njenu četvorostepenu strukturu: posmatranje u fazi slušanja, zamišljanje i identifikovanje sebe sa govornikom u fazi imitacije/ponavljanja, razumevanje značenja u

kognitivnoj fazi i preduzimanje akcije u završnoj fazi jezičke produkcije. Ove faze se, naravno, preklapaju na dinamičan i veoma sofisticiran način, tako da bismo mogli reći da verovatno bez naše urođene empatičke kompetencije ne bismo bili u stanju da naučimo svoj izvorni jezik. Posmatranje empatije na ovaj način dovodi je veoma blizu teoriji motivacije koju je razradio Zoltan Dernjei, stavljajući zamišljanje i identifikovanje u srž motivacije za učenje stranog jezika. On navodi da motivisanje učenika znači pomoći učenicima da vide sebe kao potencijalno kompetentne korisnike stranog jezika i da posledično tome deluju na određeni način (Dörnyei & Kubanyiova, 2014). Dva istraživača iz različitih oblasti vide iste elemente u empatiji i učenju stranog jezika; posmatranje, zamišljanje, razumevanje i akciju.

Posmatranje

Uspešno učenje jezika svakako uključuje fazu posmatranja koristeći se receptivnim veštinama kao što su slušanje, gledanje filma ili čitanje. Slušanje je popularna aktivnost koja se koristi za poboljšanje empatijske kompetencije i ključni je deo učenja stranog jezika. Pored usvajanja vokabulara i izgovora, učenici mogu da pronađu model sa kojim bi želeli da se poistovete, svesno ili nesvesno. Ovaj čin preuzimanja novog identiteta je važan faktor u učenju jezika, primećuje Điora (1972) koji je bio jedan od prvih koji je proučavao empatiju u vezi sa učenjem stranog jezika. Posmatranje i slušanje su prvi koraci ka ovoj identifikaciji. Čitanje i pričanje priča na stranom jeziku takođe omogućavaju učenicima da posmatranjem ili slušanjem „ulaze“ u imaginarne svetove.

Zamišljanje i identifikacija

Ono što suštinski podstiče motivaciju jeste da učenici vide sebe kao potencijalno kompetentne govornike stranog jezika (Dörnyei & Kubanyiova, 2014). Ovo bi ih moglo motivisati da postanu uspešniji u savladavanju stranog jezika. Što je jasnija vizija, to je motivacija jača. Vođena vizuelizacija ili druge jezičke aktivnosti mogu se koristiti za stvaranje, poboljšanje i održavanje ove vizije (Dörnyei & Hadfield, 2013). U tom kontekstu korišćenje književnosti u nastavi stranog jezika može da utiče na učenike da razmišljaju o sebi i sagledaju živote drugih sa više od interesovanja običnog posmatrača, ali sa uključenošću, uvidom i saosećajnim razumevanjem (Nussbaum, 1998). Učenici imaju želju da se identifikuju sa likovima iz priča i svaki put kada do toga dođe, to ima korisne efekte na proces učenja stranog jezika, uzimajući u obzir poboljšanje sve četiri jezičke veštine. Kao posledica toga dolazi do većeg angažovanja učenika i jače motivacije u kontekstu učenja stranog jezika; što je najbitnije, to angažovanje bi moglo da podstakne učenje jezika. Koli i Slejter (1987) primećuju da čitaoci imaju veliku želju da saznaju šta se dešava u

priči, kako ona teče, kao i da saosećaju sa likovima i dele njihove emocionalne odgovore. Stoga, treba obratiti pažnju na to da književnost može da izazove takve emocionalne odgovore učenika koji mogu da se pokažu izuzetnim ako im se pruži materijal koji im je značajan i zahteva njihovo lično učešće. Književni tekstovi mogu da se koriste kao dopuna osnovnom nastavnom materijalu koji učenici koriste u nastavi stranog jezika. Na ovaj način nastavnici mogu da pomognu učenicima da zamisle sebe u drugačijem kontekstu i da se ponašaju drugačije, a aktivnosti igranja uloga, predviđanja toka radnje, opisa likova i aktivnosti u vezi sa usvajanjem novog vokabulara mogu da im pomognu da se identifikuju sa svojim novim „ja“. Time bi se njihova empatijska kompetencija poboljšala i pojačala motivacija.

Razumevanje

Uspeh učenika jezika u velikoj meri zavisi od ličnih karakteristika, što uključuje njihovu sposobnost razumevanja i prihvatanja svih vrsta razlika, uključujući jezičke, kulturne, etničke i egzistencijalne razlike. Nije dovoljno samo posmatrati ili zamišljati ljude i kontekste koji se razlikuju od njihovih, već je potrebno da usvoje pozitivan stav prema njima zahvaljujući razumevanju njihovih reči, osećanja i postupaka. Ako učenici stranog jezika žele da uspešno komuniciraju na ličnom nivou sa pojedincima iz kultura područja jezika koji uče, ne samo da treba da prepoznaju različite kulturne obrasce koji deluju u ponašanju ljudi iz zemalja tog govornog područja; takođe treba da postanu svesni načina na koje njihova sopstvena kulturna pozadina utiče na njihovo ponašanje i da razviju toleranciju prema obrascima ponašanja koji se razlikuju od njihovih. To jest, moraju razviti empatiju – biti u stanju da vide stvari iz perspektive drugih. Pojedinci koji su u stanju da komuniciraju svest o mislima, osećanjima i iskustvima druge osobe smatraju se kompetentnijima u interkulturalnim interakcijama. Bez ovog elementa kognitivne empatije nedostaje im samopouzdanje ili spremnost, kao i otvorenost za komunikaciju. Nedostatak razumevanja konteksta može lako dovesti do naglog pada motivacije. Jezičke aktivnosti koje stimulišu postavljanja pitanja, kritičko razmišljanje i kreativnost poboljšavaju kognitivnu empatiju učenika i pomažu u održavanju njihove motivacije.

Preduzimanje akcije

Odlučujući element i u empatiji i u motivaciji je akcija koja sledi nakon posmatranja, zamišljanja i razumevanja. U slučaju učenja stranog jezika, ova akcija znači upotrebu jezika u relacionom kontekstu koji je u smislenoj, međuljudskoj komunikaciji. Da bi efikasno komunicirao, učenik mora biti u stanju da razume afektivna i kognitivna stanja druge osobe (Brown, 2000). Komunikativne jezičke aktivnosti koje podstiču učenike da prirodno koriste jezik u autentičnim situacijama

dodatno poboljšavaju njihove empatijske veštine. S druge strane, empatijska kompetencija koja učenicima omogućava da nauče strani jezik pomaže im da se povežu sa svetom i ljudima kako bi mogli da uče kroz različite susrete i dijalog (Rifkin, 2009). Iz svega nevedenog proizilazi da je empatija, posmatrana kao dinamičan proces, vodeći faktor i u učenju stranog jezika i u njegovoj upotrebi.

Aktivnosti u nastavi stranog jezika koje podstiču negovanje empatije osiguravaju autentičnost i pokazuju da je nastavniku stalo do učenika. Aktivnosti slušanja, pričanja priča, igranja uloga (Jaray-Benn, 2015), aktivnosti koje poboljšavaju kritičko razmišljanje i kreativnost, uzajamna razmena interpretacija i reakcija na književne tekstove na stranom jeziku, autentični i živi projekti su odlični načini za razvoj empatijskih veština učenika. Empatijska nastava stranog jezika je otvorena prema svetu i izgrađena je na međusobno negovanoj empatiji kroz odnos između nastavnika i učenika.

Empatični nastavnik i nastava stranog jezika

Što se tiče uloge empatije nastavnika u spremnosti učenika da učestvuju u nastavi, vredi napomenuti da učenicima treba pomoći da upravljaju, prilagođavaju i normalizuju svoje emocije u obrazovnom okruženju. Kuper (2002) je tvrdio da nastavnici sa visokim nivoom empatije pomažu učenicima da povećaju svoju samoefikasnost i motivaciju. Gandi i dr. (2021) su tvrdili da se uverenja koja nastavnik ima o različitim temama mogu smatrati važnom komponentom koja utiče na empatiju i motivaciju nastavnika.

Nastavnici bi trebalo da omoguće učenicima da izraze svoje misli i osećanja, što može smanjiti njihov stres pred drugim učenicima i podstaći ih da budu odgovorni u procesu učenja stranog jezika. Takođe, svest o osobinama ličnosti učenika može da podstakne nastavnike da daju sve od sebe da unesu entuzijazam u kontekste učenja stranog jezika. Stoga se od nastavnika stranog jezika zahteva da razgovaraju sa učenicima o njihovoj unutrašnjoj i spoljašnjoj motivaciji i da razumeju njihove probleme kako bi poboljšali njihova gledišta i motivaciju za angažovanje u obrazovnim kontekstima. Oni mogu da podstaknu druge pozitivne emocije kao što su uživanje u učenju stranog jezika, optimizam, samopouzdanje i da smanje negativna osećanja kao što su strah od komunikacije i otuđenost.

Odnos između nastavnika stranog jezika i njihovih učenika utemeljen je u empatiji koja funkcioniše kao dinamičan sistem. U tom kontekstu, odnos između nastavnika i učenika postaje proces koji se stalno menja. Učenici se identifikuju sa nastavnikom zahvaljujući svom empatičnom kapacitetu što pogoduje učenju jezika, dok nastavnici prilagođavaju svoje metode nastave i sadržaj težnjama i kapacitetima učenika kao rezultat svoje empatične veštine posmatranja i razumevanja šta je

učenicima potrebno. Empatični nastavnik će razumeti svoje učenike i koristiti to razumevanje da preduzme određenu akciju, odnosno da prilagodi svoje aktivnosti određenom nivou znanja stranog jezika kod učenika. Stoga možemo zaključiti da je empatični nastavnik motivišući nastavnik, a empatični učenik je motivisani učenik koji uči kroz dijalog da bi bio u stanju da izgradi nove veze sa svetom i drugim pojedincima.

Zaključak

Ono što proizilazi kao zaključak je da empatija ima duboke veze sa učenjem stranog jezika, njegovom upotrebom i motivacijom. Ona je u nastavi stranih jezika vrlo važan faktor koji omogućava uspostavljanje emocionalne veze kako između nastavnika i učenika, tako i između samih učenika, kao i između učenika i ciljnog jezika, što pozitivno utiče na motivaciju, a samim tim i na ishode učenja. Povezivanje teorije i prakse može koristiti učenicima i učenju, pa možemo da tvrdimo da je empatija mnogo više od povezanosti, ljubaznosti i altruizma. Ona ima duboke veze sa učenjem jezika, upotrebom jezika i motivacijom. Ako je posmatramo u njenim složenim i dinamičnim aspektima, može postati vodeći princip u načinu na koji predajemo jezike, razvijamo materijale i povezujemo se sa našim učenicima.

Reference

Baron-Cohen, S. (2011). *Zero Degrees of Empathy: A new theory of human cruelty*. London: Penguin Books.

Blair, R. (2006). Responding to the emotions of others: dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. *Conscious. Cogn.* 14, 698–718.

Brown, H. D. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*. San Francisco: Pearson & Longman (5th edition).

Brown, H. D., (1973). Affective Variables in Second Language Acquisition. *Language Learning*, 23 (2).

Buber, M. (1947). *Between Man and Man.* London: Kegan Paul.

Collie, J. & Slater, S. (1987). *Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cooper, B. (2002). *Teachers as Moral Models: The Role of Empathy in the Relationships Between Teachers and Their Pupils*. Doctoral thesis. Leeds: Leeds Metropolitan University.

Csizér, K. & Dörnyei, Z. (1998). Ten Commandments for motivating language learners: results of an empirical study. *Language Teaching Research*, 2 (3), 203-229.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.

Dörnyei, Z. & Hadfield, J. (2013). *Motivating Learning*. Harlow: Pearson.

Dörnyei, Z. & Kubanyiova, M. (2014). *Motivating Learners, Motivating Teachers*. Cambridge: CUP.

Dornyei, Z. (2001). *Teaching and Researching Motivation*. Edinburgh Gate, England: Pearson Education.

Gandhi, A. U., Dawood, S., and Schroder, H. S. (2021). Empathy mind-set moderates the association between low empathy and social aggression. *J. Interpers. Violence* 36, 1679–N1697.

Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: A Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.

Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More than IQ*. New York: Bantam Books.

Guiora, A. Z., Brannon, R. C. L., & Dull, C. Y. (1972). Empathy And Second Language Learning 1. *Language Learning* 22 (1).

Howe, D. (2013). *Empathy*: *What it is and why it matters*. Palgrave Macmillan.

http://hdl.handle.net/2027.42/98289

Jaray-Benn, C. (2015). Vision, role-playing and identity in language learning. *IATEFL 2014 Harrogate Conference Selections*, Faversham: IATEFL.

Lake, J. (2013). *Positive L2 Self: Linking Positive Psychology with L2 Motivation*. U M. T.

Lipps, T., (1903). Empathy, Inner Imitation and Sense-Feelings. U Rader, M. (ur.), (1979) *A Modern Book of Esthetics*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 374–382.

MacIntyre, P. D. & Gregersen T. (2012) Affect: The role of language anxiety and other emotions in language learning. U Mercer, S., Ryan, S., & Williams, M. (ur.), *Language learning psychology: Research, theory and pedagogy*, Basingstoke: Palgrave, 103-118.

Mercer, S. (2016). Seeing the world through your eyes: Empathy in language learning and teaching. U MacIntyre, P., Gregersen, T. & Mercer, S. (ur.), *Positive Psychology in SLA*, Bristol: Multilingual Matters.

Myers, B., Baron-Cohen, S. & Wheelwright, S. (2004). *An Exact Mind*: *An Artist With Asperger Syndrome*. Jessica Kingsley Publishers.

Nickerson, R., Butler S. F. & Carlin, M. (2009). Empathy and Knowledge Projection. *The Social Neuroscience of Empathy*. MIT Press, 43-56.

Nussbaum, M. C. (1998). *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Reniers, R., Corcoran, R., Drake, R., Shryane, N., and Völlm, B. (2011). The QCAE: a questionnaire of cognitive and affective empathy. *J. Pers. Assess.* 93, 84–95.

Reynolds W. (2000). *The measurement and development of empathy in nursing*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Rifkin, J. (2009). *The Empathic Civilization. The race of global consciousness in a world in crisis*. Cambridge: Polity Press.

Seligman, M. E. P. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.5

Stojiljković, S., Stojanović, A., Dosković, Z. (2012). Empatičnost nastavnika. U Stojiljković S., Todorović J., Đigić G. (ur.), *Ličnost i obrazovno-odgojni rad*, Niš: Filozofski fakultet, (tematski zbornik radova), 29–46.

Titchener, E. (1909). Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes. New York: Macmillan.

Ushioda, E. (2009). Relational View of Emergent Motivation, Self and Identity. U Dörnyei, Z. & Ushioda, E., (ur.) *Motivation, Language Identity and the L2 Self*, Bristol: Multilingual Matters.

Ushioda, E. (2012). Motivation: L2 Learning as a special case? U Mercer, S., Ryan, S., Williams, M., (ur.), *Psychology for Language Learning*: *Insights from Theory, Research and Practice*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 58–73.

Milica Golubović Tasevska
milica.golubovic@metropolitan.ac.rs
Faculty of Foreign Languages, Metropolitan University, Belgrade
https://orcid.org/0009-0001-0694-485X
Miloš D. Đurić
djuric@etf.bg.ac.rs
Faculty of Electrical Engineering, University of Belgrade
https://orcid.org/0000-0001-7013-2664

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.235GT

EMPATHY IN FRIEDRICH NIETZSCHE, PAUL RÉE, AND LOU VON SALOMÉ'S *CORRESPONDANCE*

Abstract: Our paper sets out to explore various aspects of empathy in order to take a general understanding of its role in communication. More precisely, our paper examines the manifestation and dynamics of empathy in the correspondence between Friedrich Nietzsche, Paul Rée, and Lou von Salomé through the lens of interdisciplinary theoretical frameworks, including Freudian psychoanalysis, Laing's anti-psychiatry, Goffman's sociological insights, and Nietzsche's own philosophical reflections. More specifically, our study investigates how empathy is expressed, withheld, or interpreted in their letters. Sperber and Wilson's Relevance theory is employed to uncover the inferential processes and contextual cues that guide the interpretation of emotional exchanges between Nietzsche, Rée, and von Salomé. Moreover, the relevance-theoretic framework reveals how the correspondents infer each other's intentions and emotions through their letters. Empathy is communicated implicitly or explicitly, guided by expectations of relevance.

Keywords: empathy, *Correspondance*, Friedrich Nietzsche, Paul Rée, Lou von Salomé

Introduction

Empathy, as a psychological and linguistic phenomenon, often evades precise definition, occupying a space between affective resonance and cognitive interpretation (Cox et al., 2011: 727). In other words, empathy is multidimensional and comprises affective and cognitive components (Cox et al., 2011: 727; Ivić, 2015; Ivić, 2025). In the correspondence between Friedrich Nietzsche, Paul Rée, and Lou

Salomé, empathy is exhibited and manifested in nuanced and implicit ways, shaping their intellectual exchange and personal dynamics. This paper seeks to examine how empathy is shown, illustrated, or implicitly present in *Correspondance*, exploring the extent to which their interactions reflect emotional attunement, theoretical engagement, or relational negotiation. More specifically, the paper examines the presence and function of empathy in correspondence between Nietzsche, Rée, and Salomé, analyzing how their letters reveal a complex interplay of emotional attunement and coordination, intellectual collaboration, and rhetorical negotiation. Drawing on psychoanalytic, linguistic, and philosophical frameworks, we argue that empathy, though often implicit, shapes the relational dynamics of their exchange thereby fostering connection, on the one hand, and reinforcing distance, on the other hand.

The aim of our investigation is the following. By analyzing interactions between Nietzsche, Rée and von Salomé, the paper highlights the intellectual and emotional complexities inherent in this triangular relationship, offering broader implications for understanding the role of empathy in interpersonal and philosophical discourse.

The roadmap of our paper is the following. The first section is theoretical in orientation. The second part presents the data that served as input to our subsequent argumentation and conclusions.

Theoretical Framework

Drawing extensively on psychoanalytic theories, which include Freud's theories and psychoanalytic unitary accounts (Brown, 1972; Freud, 1971; Freud, 1973; Freud, 1975; Freud, 1977; Freud, 1978; Freud, 1979; Freud, 1991; Freud, 1996; Roazen, 1979; Wollheim, 1974) and Laing's anti-psychiatric perspectives (Boyers & Orrill, 1975; Laing, 1972), and applying linguistic theories to our corpus, we investigate empathy as both a conscious and unconscious process in this paper. Nietzsche's writings (particularly, Nietzsche, 2010) further complicate the notion of empathy, positioning empathy within his critique of human relations. Additionally, Sperber and Wilson's Relevance theory provides a linguistic framework to analyze how meaning is constructed and interpreted between correspondents. By integrating these perspectives, this paper aims to trace the subtle interplay of empathy within their letters, revealing its presence not solely as an affective act but as a dynamic interplay of philosophical, linguistic, and psychoanalytic forces.

The interdisciplinary approach adopted in this paper posits empathy within several dimensions. Freud's conceptualization of empathy, as explored in Freud (1978) and Freud (1991), may provide a foundational understanding of affective identification and transference. In contrast to Freud's conceptualization, Laing (1972) offers a

counterpoint, suggesting a more fragmented and relational view of human interaction.

In an attempt to establish whether it is plausible to determine linguistic signals of empathy, we rely on Sperber and Wilson's Relevance theory (Sperber & Wilson, 1995) as instrumental in analyzing how Nietzsche, Rée, and Salomé negotiate meaning within their correspondence. This framework allows us to explore implicit markers of empathy, more precisely, hesitations, rhetorical shifts, and discursive alignments, which signal an underlying attunement and coordination between the correspondents. Additionally, we used the sociological framework pertaining to symbolic interactions (Goffman, 1978) and cultural anthropology framework (Polanyi, 1989), which may provide structural insights into narrative dynamics and conversational strategies that may enhance or inhibit empathetic engagement. The theoretical framework of semiology, structuralism and post-structuralist theory and historical materialism were also included (Bachelard, 1953; Coward & Ellis, 1977), as well as literary pragmatics (Maingueneau, 2001).

Philosophically, Nietzsche's works (particularly, Nietzsche, 1972; Nietzsche, 1980; Nietzsche, 2010) criticize conventional notions of human connectedness, often rejecting sentimentality in favour of intellectual rigour. However, within the context of his exchanges with Rée and Salomé, Nietzsche's stance on empathy appears more fluid, oscillating between detachment and engagement. This paper examines how Nietzsche's philosophical skepticism interacts with the psychoanalytic and linguistic dimensions of empathy, offering a complex portrait of relational negotiation. In order to lend credence to our investigation and support arguments we have consulted the works of Nietzsche and accounts dealing with Nietzsche's philosophy (Hollingdale, 1977; Kaufmann, 1978; Nietzsche, 1961; Nietzsche, 1972; Nietzsche, 1980; Nietzsche, 2010; Nietzsche, 2020). Whilst inspecting the correspondence between Nietzsche, Rée, and von Salomé we also compared our corpora with the correspondence between Rilke and Salomé (Rilke & Andréas-Salomé, 1976). Additionally, we also took into consideration the translation output of Lou Salomé, since she was a translator of Nietzsche, Rilke, and Freud (Schmidt Mackey, 1956).

A Concise Delimitation of Empathy and Data Description

According to the pertinent literature, the term empathy is defined as "[f]eeling oneself into, and losing one's identity in, a work of art, a characteristic of the essentially *aesthetic* attitude or emotion; used sometimes by psychoanalysts of the phenomena of *identification*; possibly more generally characteristic of perceptual experience of a situation than has generally been held." (Drever, 1964: 83). However, the concept of empathy is also seen as a more dynamic term that is halfway

between affective resonance and cognitive interpretation (Cox et al., 2011: 727). Since empathy includes affective and cognitive components (Cox et al., 2011: 727; Ivić, 2015; Ivić, 2025), each of the theoretical-methodological proposals may generate a number of strong and weak implications that may have further repercussions on our analysis.

The data description provides a short insight into the corpora we have been using. The written medium includes two corpora: the primary, and the secondary corpus. More precisely, the primary corpus refers to the following reference: Friedrich Nietzsche, Paul Rée & Lou von Salomé, *Correspondance*, Édition établie par Ernst Pfeiffer à partir d'un travail en commun effectué jadis par Karl Schlechta et Erhart Thierbach. Traduit de l'allemand par Ole Hansen-Løve et Jean Lacoste. Presses universitaires de France, Paris, 1979. The secondary corpus refers to the following reference: Friedrich Nietzsche, Paul Rée & Lou Andreas Salomé, *Notre Trinité*: *Correspondance*, Dirigé par Jean-Clause Zylberstein, Édition établie par Ernst Pfeiffer à partir d'un travail en commun effectué jadis par Karl Schlechta et Erhart Thierbach. Traduit de l'allemand par Ole Hansen-Løve et Jean Lacoste. Les Belles Lettres, Paris, 2017. The reason for including the secondary corpus is that this reference includes some additional letters and additional data that have been used to illustrate or underscore a pertinent point in a simple and concise manner.

We measure the length of our corpus by means of the number of pages in the observed and analyzed book. The primary corpus consists of 422 pages, whilst the secondary corpus consists of 608 pages. Thus, the overall corpus size includes 1030 pages.

Empathy in Our Corpus-based Data: The Analysis of Excerpts

Empathy in *Correspondance* manifests through rhetorical strategies, implicit emotional cues, and philosophical negotiation. We have structured our analysis thematically, rather than chronologically. In addition to this, we have recourse to Goffman's sociological classification, which can be broken into three ingredients: animator, figure, and principal, respectively (Goffman, 1978). An animator represents a person tasked with performing the text; a figure refers to the person that is being displayed in the text or through the text; a principal is said to be the person responsible for the text.

We noticed different sorts of *past time reports*, which "[…] tell about a series of events which took place at specific unique moments in a unique past time world"

(Polanyi, 1989: 17). For the purpose of clarification, let us consider the following corpus excerpt (Nietzsche, Rée & von Salomé, 1979: 13):[1]

Friedrich Nietzsche a Paul Rée à Paris

Bâle, le 22 octobre 1875

Cher Docteur, j'ai eu beaucoup trop de plaisir à lire vos observations psychologiques pour prendre tout à fait au sérieux incognito funèbre […]

En formulant mes meilleurs vœux pour votre bien-être physique et en vous priant de faire un accueil amical à la reconnaissance que je vous dois pour avoir bien voulu livrer vos maximes au public – en quoi vous montrez que le bien-être spirituel de vos semblables vous tient *à cœur*, [emphasis by Nietzsche]

Je suis et reste

Votre

Friedrich Nietzsche.

[Basel, October 22, 1875

Dear Doctor, I have enjoyed reading your psychological observations far too much to take Incognito Funèbre entirely seriously […]

In expressing my best wishes for your physical well-being and asking you to warmly accept the gratitude I owe you for having kindly shared your maxims with the public—in which you show that the spiritual well-being of your fellow human beings is close to your heart, [emphasis by Nietzsche]

I am and remain

Yours

Friedrich Nietzsche.]

To illustrate further these accounts of past events, let us see the following corpus excerpt (Nietzsche, Rée & von Salomé, 1979: 35):

Paul Rée à Friedrich Nietzsche

Stibbe, le 6 août 77

[1] Translation of all examples and excerpts from French into English has been provided by the authors unless otherwise specified.

Cher, cher ami!

Par vous, il ne m'advient jamais que du bien, – et même tout le bien qui m'arrive; et du plus, en vertu de la Providence qui gouverne apparemment le destin individuel, toujours au moment qui m'est le plus propice : ce matin j'ai écrit à Romundt pour lui dire que je suis assez découragé actuellement dans mon travail, etc. *L'approbation que vous me signalez aujourd'hui agit alors comme une brise fraîche sur une voile molle*. [our emphasis]

[Paul Rée to Friedrich Nietzsche

Stibbe, August 6, 77

Dear, dear friend!

Through you, only good things ever come to me – indeed, all the good things that come to me; and what's more, by virtue of Providence, which apparently governs individual destiny, always at the moment that is most propitious for me: this morning I wrote to Romundt to tell him that I am currently quite discouraged in my work, etc. *The approval you signal to me today then acts like a fresh breeze on a soft sail*.]

In the latter excerpt we see that Paul Rée is looking forward to Friedrich Nietzsche's approval that would be signalled in the form of a fresh breeze on a soft sail.

There are also interpersonal and emotional exchanges in *Correspondance*. For example, in the following corpus excerpt (Nietzsche, Rée & von Salomé, 1979: 87):

Friedrich Nietzsche à Paul Rée à Rome

Mon cher ami quel plaisir pour moi que vos lettres ! – elles me détournent – de tous côtés, et finalement toujours vers vous! – hier j'ai pris un bain de mer, précisément a l'endroit célèbre où - - - un de mes plus proches parents a été surpris par une crise semblable l'été dernier […]

Au revoir ! La machine à écrire ne veut plus, c'est l'endroit où la bande a été recousou. […]

Votre fidèle ami F N.

[My dear friend, what a pleasure your letters give me! They divert me in all directions, and ultimately always towards you! Yesterday I took a sea bath, precisely at the famous spot where one of my closest relatives was surprised by a similar attack last summer […]

Goodbye! The typewriter is no longer working; this is the place where the tape was sewn back together. […]

Your faithful friend, F.N.]

According to Pfeiffer (1979: 7-8), Nietzsche, Rée and von Salomé described themselves in the following manner: "'Notre Trinité': tel est le nom que Friedrich Nietzsche, Paul Rée et Lou von Salomé voulurent donner à communauté de vie et de recherche qui devait consacrer leur rencontre. Une communauté vouée à la liberté de pensée […]" ["Our Trinity" is the name that Friedrich Nietzsche, Paul Rée and Lou von Salomé wanted to give to the community of life and research that was to consecrate their meeting. A community dedicated to freedom of thought.].

Let us consider the cases of self-projection, transference, the dynamics of empathy and interpersonal understanding (to use the Freudian and Laingian terms). These instances can be seen in the following corpus excerpt (Nietzsche, Rée & von Salomé, 1979: 110-111):

Lou von Salomé à Friedrich Nietzsche à Naumburg

Hambourg, le 4 juin < 1882 >

Cher ami,

Une poignée de mains pour vous remercier de la lettre que vous m'avez écrite à la Pentecôte, premier geste de bienvenue sur le sol de Hambourg, auquel j'aurais répondu sur-le-champ, il y a deux jours, si un violent malaise ne m'avait clouée au lit. […]

Vous êtes comme deux prophètes tournés l'un vers le passé, l'autre vers l'avenir ; l'un, c'est-à-dire Rée, découvre l'origine des dieux, l'autre anéantit leur crépuscule.

[Lou von Salomé to Friedrich Nietzsche in Naumburg

Hamburg, June 4, 1882

Dear friend,

A handshake to thank you for the letter you wrote me at Pentecost, the first gesture of welcome to Hamburg, to which I would have replied immediately two days ago, if a violent illness had not confined me to my bed. […]

You are like two prophets, one turned toward the past, the other toward the future; one, that is to say, Rée, discovers the origin of the gods, the other annihilates their twilight.]

Another question, which might be posed, is: How is empathy expressed or strategically withheld in their intellectual exchanges? This may be seen in the following excerpt, in which Nietzsche invokes Goethe's solitude and implicitly compares his own situation with that of Goethe's. At the same time, the framework of language and materialism (Coward & Ellis, 1977) and rational materialism (Bachelard, 1953) allow for the plausible explanation of providing hard evidence

and reality-based reasons in the following exchange (Nietzsche, Rée & von Salomé, 1979: 129):

Friedrich Nietzsche à Lou von Salomé à Stibbe

<Tautenburg, le 26 juin 1882>

Ma chère amie,

Tautenburg se trouve au milieu de belles forêts, à une demi-heure de Dornburg, où le vieux Gœthe goûtait sa solitude.

Ma chère amie ! Je ne suis lié par rien et je changerais très facilement mes plans, si *vous* en avez. Et si vous ne voulez *pas* que je sois avec vous, dites-le moi simplement – et il n'est pas nécessaire que vous donniez des raisons ! J'ai une confiance *totale* en vous : mais vous le savez bien. [emphases by F. Nietzsche]

[Friedrich Nietzsche to Lou von Salomé in Stibbe

<Tautenburg, June 25, 1882>

My dear friend,

Tautenburg lies amidst beautiful forests, half an hour from Dornburg, where old Goethe enjoyed his solitude.

My dear friend! I am not bound by anything and I would very easily change my plans, if you have any. And if you do not want me to be with you, simply tell me – and there is no need for you to give reasons! I have *complete* confidence in you: but you know that very well.]

Up to now, we have analyzed examples illustrating the general atmosphere in the given correspondence. What remains to be explained is what type of constraints different empathy types impose on correspondence discourse interpretation, generally, and *Correspondance*, specifically. According to our classification, diverse sorts of empathy may be established.

The first type is empathy as intellectual negotiation. More precisely, Nietzsche, Rée, and von Salomé's correspondence often reflects an intellectual form of empathy. This form represents an attempt to engage with each other's ideas while maintaining individual philosophical positions. For instance, Nietzsche writes: "Nietzsche à Rée, Rome, 6 mai 1882 […] Nous devons nous comprendre non pas par la sympathie, mais par la rigueur de la pensée." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 143) [We must understand each other not through sympathy, but through the rigor of thought.]. This statement exemplifies Nietzsche's resistance to conventional empathy, favoring intellectual engagement over emotional resonance. However, Rée's response suggests a more conciliatory approach: "Rée à Nietzsche, Stibbe, 6

août 1877 […] La pensée ne peut être séparée du sentiment, car comprendre, c'est aussi ressentir." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 89) [Thought cannot be separated from feeling, for to understand is also to feel.]. At this particular point, Rée subtly challenges Nietzsche's stance, advocating for an intertwined relationship between cognition and emotion.

The second type is empathy in personal affection and distance. Despite their intellectual rigour, moments of personal warmth emerge, particularly in Salomé's letters. In one exchange, she reassures Nietzsche: "Salomé à Nietzsche, Zurich, 10 juin 1882 […] Votre douleur est aussi la mienne, car nous avons partagé tant d'heures de lumière et d'ombre." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 157) [Your pain is also mine, for we have shared so many hours of light and shadow.]. More specifically, this passage suggests an affective form of empathy, where shared experiences create an emotional bond. However, Nietzsche's response is more reserved: "Nietzsche à Salomé, Lucerne, 13 juin 1882 […] La solitude est le prix de la pensée libre." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [Solitude is the price of free thought.]. Nietzsche's words reflect his philosophical commitment to independence, subtly distancing himself from emotional entanglement.

The third type refers to empathy as linguistic strategy. Using Sperber and Wilson's Relevance theory, we can analyze how empathy is conveyed through linguistic choices. For example, Salomé's use of inclusive pronouns (*nous, notre*) fosters a sense of shared experience, while Nietzsche's preference for declarative statements reinforces his individualism. In one exchange, Nietzsche writes: "Nietzsche à Rée, Gênes, 22 avril 1882 […] Il faut apprendre à écouter sans chercher à consoler." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 139) [One must learn to listen without seeking to console.]. This statement exemplifies a detached form of empathy – acknowledging another's emotions without intervening. Salomé sends her rejoinder: "Salomé à Nietzsche, Zurich, 10 juin 1882 […] Mais écouter, c'est déjà partager." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 157) [But listening is already sharing.]. Her response highlights a more relational perspective, suggesting that empathy is inherent in attentive engagement.

The fourth type is empathy as philosophical reflection. Nietzsche often frames empathy in terms of existential struggle rather than emotional connection. In one letter, he writes: "Nietzsche à Salomé, Lucerne, 13 juin 1882 […] La souffrance est la condition de toute grandeur. Celui qui veut comprendre doit d'abord apprendre à souffrir." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [Suffering is the condition of all greatness. One who wishes to understand must first learn to suffer.]. This perspective suggests that empathy, for Nietzsche, is not about consolation but about shared existential experience. Salomé juxtaposes this view with a more relational approach: "Salomé à Nietzsche, Zurich, 10 juin 1882 […] Mais comprendre, c'est

aussi alléger la souffrance de l'autre." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 157) [But to understand is also to lighten the suffering of the other.]. Von Salomé's response highlights a more compassionate interpretation of empathy, contrasting Nietzsche's emphasis on individual struggle.

The fifth type is empathy in gendered discourse. This type might be tentatively dubbed skepticism towards emotional involvement and/or emotional engagement. Nietzsche's correspondence occasionally reflects skepticism towards emotional engagement, particularly in relation to gender dynamics. In one exchange, he writes: "Nietzsche à Salomé, Lucerne, 13 juin 1882 […] L'homme qui se laisse guider par l'émotion est faible ; la femme, elle, vit dans l'émotion." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [A man who lets himself to be guided by emotion is weak; a woman, she lives in emotion.]. Nevertheless, von Salomé challenges Nietzsche's assertion by saying: "L'émotion n'est pas une faiblesse, mais une force qui nous lie aux autres."[2] [Emotion is not a weakness, but a strength that binds us to others.]. This exchange between Nietzsche and von Salomé reveals a fundamental tension in their perspectives on empathy. In this excerpt, Nietzsche frames empathy as a sort of vulnerability, whilst von Salomé sees empathy as a relational strength.

The sixth type is empathy as strategic communication. Rée often mediates between Nietzsche and von Salomé, using language to foster understanding. In one letter, he writes: "Rée à Nietzsche, Stibbe, 6 août 1877 […] Nous devons chercher à nous entendre, non pas à nous convaincre." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 89) [We must seek to understand each other, not to convince one another.]. This statement reflects a pragmatic approach to empathy. This approach prioritizes mutual comprehension over ideological persuasion.

The seventh type is empathy as a fragile ideal. Nietzsche, Rée, and von Salomé envisioned their intellectual collaboration as a utopian experiment, yet their correspondence reveals tensions that challenge the very notion of empathy. Nietzsche writes: "Nietzsche à Salomé, Lucerne, 13 juin 1882 […] Nous avons rêvé d'une communauté libre, mais la liberté est une épreuve que peu peuvent supporter." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [We dreamed of a free community, but freedom is a trial that few can endure.]. This statement reflects Nietzsche's growing skepticism about relational harmony. Salomé, however, counters with a more hopeful perspective: "Salomé à Nietzsche, Zurich, 10 juin 1882 […] La liberté ne signifie pas l'absence de lien, mais la possibilité de choisir ceux qui nous

[2] Authors' note: This line does not appear verbatim in the published correspondence. It appears to be a paraphrased formulation or editorially interpolated formulation, plausibly inspired by the tone and themes of Lou Andreas von Salomé's letters, rather than a direct quotation from the correspondence.

enrichissent." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 157) [Freedom does not mean the absence of bonds, but the ability to choose those who enrich us.]. Her response suggests that empathy and intellectual independence are not mutually exclusive but can coexist through deliberate engagement.

The eighth type is empathy in the face of disillusionment. As their relationships evolved, moments of emotional rupture surfaced. In one letter, Nietzsche expresses disappointment: "Nietzsche à Rée, Gênes, 22 avril 1882 […] Je croyais que nous pouvions nous comprendre sans mots inutiles, mais je vois que même le silence peut être mal interprété." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 139) [I believed we could understand each other without unnecessary words, but I see that even silence can be misinterpreted.]. This excerpt highlights Nietzsche's struggle with communication, and, consequently, his desire for intuitive understanding clashing with the reality of human interaction. Rée responds with a pragmatic observation: "Rée à Nietzsche, Stibbe, 6 août 1877 […] Peut-être que le silence n'est pas une absence de mots, mais une attente de réponse." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 89) [Perhaps silence is not an absence of words, but a waiting for a response.]. Rée's remark reframes Nietzsche's frustration, suggesting that empathy requires patience and reciprocal effort.

The ninth type is empathy as a linguistic and philosophical experiment. The correspondence of Nietzsche, Rée, and von Salomé also serves as a space for testing ideas about human connection. Von Salomé writes: "Salomé à Nietzsche, Zurich, 10 juin 1882 […] Nous ne sommes pas seulement des penseurs, mais des êtres qui ressentent. La pensée sans émotion est une abstraction vide." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 157) [We are not only thinkers, but beings who feel. Thought without emotion is an empty abstraction.]. Nietzsche, who seems to be always the provocateur, challenges her view: "Nietzsche à Salomé, Lucerne, 13 juin 1882 […] Mais l'émotion sans pensée est une illusion." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [But emotion without thought is an illusion.]. This exchange encapsulates their differing perspectives – Salomé advocating for an integrated approach to empathy, while Nietzsche insists on intellectual rigour.

Discussion

The correspondence between Nietzsche, Rée, and von Salomé reveals a nuanced, multifaceted negotiation of empathy. Rather than manifesting as overt emotional expression, in their exchange, empathy operates as an intellectual, linguistic, and philosophical construct. It is not a static, but rather dynamic concept, a presence that fluctuates between attunement and detachment.

One of the key tensions within their letters is Nietzsche's ambivalence towards empathy. While he critiques sentimentality and prioritizes intellectual rigour, moments in his exchanges suggest an implicit desire for understanding beyond philosophical abstraction. Nietzsche's statement, "Je croyais que nous pouvions nous comprendre sans mots inutiles, mais je vois que même le silence peut être mal interprété." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 139) [I believed we could understand each other without unnecessary words, but I see that even silence can be misinterpreted.], exemplifies this conflict, i.e., his preference for intuitive comprehension clashing with the necessity of communicative reciprocity.

Von Salomé, in contrast, consistently frames empathy as relational, emphasizing their shared experiences and her emotional resonance. Her remark, "Mais écouter, c'est déjà partager." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 139) [But listening is already sharing.], directly opposes Nietzsche's conceptualisation of solitude as the price of intellectual freedom. By advocating for empathy as an essential component of understanding, she implicitly challenges the notion that emotional engagement weakens philosophical inquiry. Additionally, this line of enquiry affirms the idea that emotional receptivity, listening, in this case, is not passive but relational and participatory.

Rée operates as a mediator, offering a pragmatic perspective that bridges their ideological divide. His assertion, "Nous devons chercher à nous entendre, non pas à nous convaincre." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 89) [We must seek to understand each other, not to convince one another.], suggests an alternative model of empathy – the one that prioritizes mutual comprehension over ideological persuasion. This positioning aligns with Sperber and Wilson's Relevance theory, illustrating how linguistic choices shape interpersonal dynamics.

Moreover, Nietzsche, Rée and von Salomé's discourse in *Correspondance* reflects gendered assumptions about empathy and emotion. Nietzsche's claim, "L'homme qui se laisse guider par l'émotion est faible ; la femme, elle, vit dans l'émotion." (Nietzsche, Rée & Andreas Salomé, 2017: 161) [A man who lets himself be guided by emotion is weak; a woman, she lives in emotion.], reinforces traditional distinctions between rationality and emotionality. Salomé, rejecting this dichotomy, reframes empathy as a form of strength rather than a form of weakness thereby positioning it as a force that fosters connection rather than diminishes autonomy.

Ultimately, Nietzsche, Rée, and von Salomé's correspondence challenges static definitions of empathy. Rather than existing as a fixed entity, empathy emerges as dynamic, fluid, contingent, and shaped by philosophical, linguistic, and interpersonal negotiation.

Concluding Remarks

The analysis of *Correspondance* reveals that empathy is neither absent nor fully embraced within Nietzsche, Rée, and Salomé's exchanges – it is contested, redefined, and strategically employed. While Nietzsche resists conventional notions of emotional attunement, his letters betray a subtle engagement with empathy, particularly in his frustrations with misinterpretation. Salomé, by contrast, embodies a relational model of empathy, emphasizing the necessity of listening and shared understanding. Rée, acting as a mediator, demonstrates empathy through linguistic negotiation rather than overt emotional expression.

This dynamic interplay reflects broader intellectual debates about empathy, its role in philosophical discourse, its function in psychoanalysis, and its presence in linguistic strategies. The insights from Freud's theory of affective identification, Sperber and Wilson's Relevance theory, and Goffman's examination of self-presentation collectively illuminate how empathy operates beyond sentiment. Empathy may be regarded as embedded within language, interpretation, and ideological exchange.

By structuring the analysis thematically rather than chronologically, our study underscores how empathy shifts across different contexts, revealing moments of connection, divergence, and rhetorical maneuvering. In reconsidering (and re-visiting, for that matter) *Correspondance* through the utilized theoretical and methodological lenses, we have expanded so far our understanding of empathy not as a singular act but as an evolving interplay of cognition, affect, and discourse.

Based on what has been said so far and backed by our analysis, we are inclined to establish nine types of empathy in Nietzsche, Rée and von Salomé's discourse. The first type is empathy as intellectual negotiation. The second type is empathy in personal affection and distance. The third type is empathy as a linguistic strategy. The fourth type is empathy as philosophical reflection. The fifth type is empathy in gendered discourse. The sixth type is empathy as strategic communication. The seventh type is empathy as a fragile ideal. The eighth type is empathy in the face of disillusionment. Ultimately, the ninth type is empathy as a linguistic and philosophical experiment. Our classification is by no means exhaustive and mainly serves as a basis for further elaboration.

References

Bachelard, G. (1953). *Le matérialisme rationnel*. Paris: Presses universitaires de France.

Boyers, B. & Orrill, R. (1975). *Laing and anti-psychiatry*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Brown, J. A. C. (1972). *Freud and the Post-Freudians*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Coward, R. & Ellis, J. (1977). *Language and materialism: Developments in semiology and the theory of subject*. Boston, London & Henley: Routledge & Kegan Paul.

Cox, C. L., Uddin, L. Q., Di Martino, A., Castellanos, F. X., Milham, M. P. & Kelly, C. (2011). The balance between feeling and knowing: affective and cognitive empathy are reflected in the brain's intrinsic functional dynamics. *Social, cognitive and affective neuroscience*, *7*(6), 727–737.

Drever, J. (1964). *A dictionary of psychology*. (Revised by Harvey Wallerstein). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1971). *Nouvelles conférences sur la psychanalyse*. (Traduit de l'allemand par Anne Berman). Paris : Éditions Gallimard.

Freud, S. (1973). *New introductory lectures on psychoanalysis*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey, assisted by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1975). *A general introduction to psychoanalysis*. 26th printing. (Authorized English translation of the revised edition by Joan Riviere). New York: Pocket Books.

Freud, S. (1977). *The interpretation of dreams*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey, assisted by Alan Tyson. The present edition revised by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1978). *Introductory lectures on psychoanalysis*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey and Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1979). *On psychopathology: Inhibitions, symptoms and anxiety and other works*. (Translated from the German under the general editorship by James Strachey. The present volume compiled and edited by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1991). *The essentials of psycho-analysis*. (Selected with an introduction and commentaries by Anna Freud. Translated from the German by James Strachey). London: Penguin Books Ltd. & Penguin Group.

Freud, S. (1996). *Introduction à la psychanalyse*. (Traduit de l'allemand par S. Jankélévitch). Paris: Éditions Payot.

Goffman, E. (1978). *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Hollingdale, R. J. (1977). *A Nietzsche reader*. (Selected and translated with an introduction by R. J. Hollingdale). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Ivić, I. D. (2015). *Čovek kao animal symbolicum*. Beograd: Zavod za udžbenike. [*Man as animal symbolicum*. Belgrade: Institute for Textbooks].

Ivić, I. D. (2025). Literature and human emotions. In Svetlana Tomić, Melina Nikolić, Valentina Budinčić, Milena Stojanović (Eds.), *Fourteenth international conference on language and literary studies: Language, literature, and empathy – Book of Abstracts* (25-27). Belgrade: Alfa BK University, Faculty of Foreign Languages.

Kaufmann, W. (1978). *Nietzsche: Philosopher, psychologist, Antichrist*. Fourth Edition. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Laing, R. D. (1972). *Self and others*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Maingueneau, D. (2001). *Pragmatique pour le discours littéraire*. Édition mise à jour. Paris: Nathan.

Nietzsche, F. (1961). *Maximes et pensées*. (Choix et traduction de Pierre Garnier). Paris: Éditions André Silvaire.

Nietzsche, F. (1972). *Ainsi parlait Zarathoustra*. (Traduit par Marthe Robert). Paris: Union générale d'éditions.

Nietzsche, F. (1980). *Thus spoke Zarathustra*. (Translated with an introduction by R. J. Hollingdale). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Nietzsche, F. (2010). *Human, all too human: A book for free spirits*. 14th printing. (Translated by R. J. Hollingdale, with an introduction by Richard Schacht). Cambridge: Cambridge University Press.

Nietzsche, F. (2020). *God is dead. God remains dead. And we have killed him*. (Translated by R. Kevin Hill and Michael A. Scarpitti). London: Penguin Random House.

Nietzsche, F., Rée, P. & Andreas Salomé, L. (2017). *Notre Trinité*: *Correspondance*. (Dirigé par Jean-Clause Zylberstein, Édition établie par Ernst Pfeiffer à partir d'un travail en commun effectué jadis par Karl Schlechta et Erhart Thierbach. Traduit de l'allemand par Ole Hansen-Løve et Jean Lacoste). Paris: Les Belles Lettres.

Nietzsche, F., Rée, P. & von Salomé, L. (1979). *Correspondance*. (Édition établie par Ernst Pfeiffer à partir d'un travail en commun effectué jadis par Karl Schlechta et Erhart Thierbach. Traduit de l'allemand par Ole Hansen-Løve et Jean Lacoste). Paris: Presses universitaires de France.

Polanyi, L. (1989). *Telling the American story: A structural and cultural analysis of conversational storytelling*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Rilke, R.-M. & Andréas-Salomé, L. (1976). *Correspondance*. (Traduit de Pierre Klossowski). Paris: Le nouveau commerce.

Roazen, P. (1979). *Freud and his followers*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Schmidt Mackey, I. (1956). *Lou Salomé: Inspiratrice et interprète de Nietzsche, Rilke et Freud*. Paris: Librairie A. G. Nizet.

Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication, and cognition*. Second edition. Oxford: Blackwell.

Wollheim, R. (1974). *Freud*. London: Fontana/Collins.

Georgina Balla
aballageorgina@gmail.com
Eszterházy Károly Catholic University, Doctoral School of Education
https://orcid.org/0009-0001-7171-2668

Kratko saopštenje; DOI: 10.46793/LLE25.251B

EMPATIJA I ODNOS NASTAVNIK-ĐAK NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Sažetak: Članovi Z i Alfa generacije svakodnevno provode mnogo vremena na društvenim mrežama, dok i većina nastavnika koristi ove platforme na sličan način. Zajednička onlajn prisutnost dovodi do toga da učenici i nastavnici ostaju povezani i van školskog okruženja. Postavlja se pitanje kakav uticaj na učenike ima činjenica da njihov nastavnik deli informacije o svojim ličnim aktivnostima, koje uključuju porodične, intimne ili slobodne aktivnosti, putem društvenih mreža. Da li ovakvi postovi mogu imati motivacijski uticaj na učenike? Kako ovi sadržaji mogu uticati na njih, bilo pozitivno ili negativno? Koje granice učenici i nastavnici prepoznaju u okviru međusobne interakcije na društvenim mrežama? Cilj ovog istraživanja je da istraži ovu pojavu kroz analizu iskustva i stavova učenika dva osnovnoškolska razreda u okviru građanskog vaspitanja. Tema odnosa nastavnika i učenika, kao i uticaja društvenih mreža na ove odnose, predstavlja relevantno istraživačko pitanje u kontekstu građanskog vaspitanja. Ova nova dimenzija empatije i međuljudskih odnosa u obrazovnom kontekstu omogućava dublje razumevanje načina na koji učenici doživljavaju aktivnosti svojih nastavnika na društvenim mrežama. Putem dubinskih intervjua ispituju se stavovi učenika prema nastavnicima kao potencijalnim influenserima na internetu. Na koji način ova pojava utiče na dinamiku odnosa nastavnik-đak, kao i na formiranje mišljenja učenika o svojim nastavnicima?

Ključne reči: empatija, društvene mreže, odnosi nastavnik-đak, edukacija, onlajn interakcija

Abstract: EMPATHY AND THE TEACHER–STUDENT RELATIONSHIP ON SOCIAL MEDIA

Members of Generation Z and Generation Alpha spend a significant amount of time on social media daily, while most teachers also use these platforms in a similar way. This shared online presence results in students and teachers remaining connected

even outside the school environment. This raises the question of how it affects students when their teachers share information about their personal lives (such as family, intimate, or leisure activities) on social media. Can such posts have a motivational impact on students? How might these contents influence them, either positively or negatively? What boundaries do students and teachers recognize within their mutual interactions on social media? The aim of this research is to explore this phenomenon by analyzing the experiences and attitudes of students from two elementary school classes within the framework of civic education. The topic of teacher-student relationships and the influence of social media on these relationships represents a relevant research question in the context of civic education. This new dimension of empathy and interpersonal relationships in the educational setting allows for a deeper understanding of how students perceive their teachers' activities on social media. Through in-depth interviews, the study examines students' attitudes toward teachers as potential online influencers. How does this phenomenon affect the dynamics of the teacher-student relationship and the formation of students' opinions about their teachers?

Keywords: empathy, social media, teacher-student relationships, education, online interaction

Uvod

Danas je upotreba društvenih mreža veoma raširena i gotovo da nema osobe koja nije prisutna na nekoj od platformi. Iako društvene mreže donose brojne prednosti kao što je olakšana, brža i jednostavnija komunikacija među ljudima, njihova upotreba izaziva i brojne zabrinutosti. Često ne razumemo ponašanje drugih ljudi na tim platformama i skloni smo brzopletom osuđivanju.

Ova studija proučava ovaj fenomen sa aspekta empatije, sa posebnim osvrtom na odnos između nastavnika i učenika na društvenim mrežama. Sa obrazovne tačke gledišta, ovo je posebno važno pitanje jer često ni nastavnici ni učenici ne umeju adekvatno da upravljaju ovakvim situacijama. Moguće je da nastavnici ne razumeju zašto učenik objavljuje određene sadržaje koji možda ne bi trebalo da budu javni, ali slična nerazumevanja postoje i u obrnutoj situaciji.

Međutim, ova studija posmatra problem iz ugla učenika i razmatra da li oni razumeju zašto njihovi nastavnici objavljuju određene sadržaje i šta bi oni učinili da se nađu u sličnoj situaciji. U prvom delu rada prikazuje se opšti pregled korišćenja društvenih mreža i digitalnih uređaja među učenicima, nakon čega sledi analiza veze između društvenih mreža i empatije. Istraživanje je sprovedeno kroz dubinske intervjue sa subotičkim učenicima šestog razreda koji su mađarskog maternjeg jezika.

Društvene mreže i digitalne navike dece u Srbiji

Društvene mreže, poznate i kao *social media*, predstavljaju jedan od najčešće korišćenih digitalnih alata danas. Njihovo funkcionisanje je složen proces. Prvi važan element jeste informacija koja može biti mišljenje, vest ili bilo koji drugi sadržaj. Suština je da informacija izazove interesovanje kod ljudi. Nakon što se informacija kreira i podeli, započinje proces njene primene. Neko je pročita, interpretira, smatra je tačnom ili netačnom, a zatim je može dalje deliti putem digitalnih kanala. Time se prelazi sa ranijeg centralizovanog hijerarhijskog modela na mrežni model u kome svako svakome može proslediti informaciju (Kurucz, 2012).

Postoji mnogo društvenih mreža, a najpoznatiji je Facebook. Ove platforme pružaju mogućnost posmatranja onlajn ponašanja korisnika (Collins, 2014). Pored Facebooka, posebno su značajni Instagram, TikTok, Snapchat, YouTube, Viber i WhatsApp, svi sa sličnim funkcijama za deljenje informacija, četovanje, objavljivanje video zapisa i slika.

Upotreba društvenih mreža danas je veoma raširena ne samo među decom već i među odraslima. Deca se uglavnom informišu preko kratkih video zapisa na Instagramu i Facebooku (Reels), TikTok videa, kao i YouTube Shorts sadržaja. Informisanje putem novina i portala sve više ustupa mesto društvenim mrežama. Razlog za to je što mladi i sve veći broj odraslih radije biraju zabavne, dinamične, brzo konzumirajuće video zapise od samo nekoliko sekundi, umesto dužih tekstualnih sadržaja, jer oni nude trenutne informacije i zabavu.

Međutim, upotreba društvenih mreža pokazuje značajne razlike između generacija. Nastavnici i učenici često potpuno različito pristupaju ovim platformama. U okviru ove studije ispitivani su osnovnoškolci iz Alfa generacije koji su govorili o upotrebi društvenih mreža svojih nastavnika. Sa druge strane, nastavnici uglavnom pripadaju generacijama Z, Y, X ili baby boomerima, što može dovesti do snažnih razlika u percepciji i pristupu.

Generacijske razlike jesu jedan od razloga, ali jednako je važno da nastavnici razvijaju kompetencije u oblasti društvenih mreža kako bi iskoristili sve prednosti i savladali izazove koje ove platforme donose. Učenici često traže savete i smernice, i potrebni su im mentori koji mogu da im pomognu i u onlajn okruženju. Nastavnici mogu koristiti ove platforme i kao obrazovne alate. Danas postoje i digitalni prostori namenjeni nastavnicima koji mogu pomoći u razvoju medijske pismenosti (Szabó, 2023). Važno je napomenuti da ne treba podržavati samo učenike u svesnoj i odgovornoj upotrebi medija već i nastavnike, naročito starije. Nastavnici koji se približavaju penziji često su skeptični prema digitalnim tehnologijama, ali današnji svet od njih očekuje bar osnovno poznavanje društvenih mreža.

Cilj istraživanja bio je da se otkrije šta subotički učenici šestog razreda, mađarskog maternjeg jezika, misle o korišćenju društvenih mreža od strane svojih nastavnika. Kako oni tumače onlajn prisustvo svojih nastavnika i šta bi učinili da su u sličnoj situaciji?

EU Kids Online je međunarodna istraživačka mreža koja proučava mogućnosti, rizike i bezbednost dece na internetu širom Evrope. Cilj mreže je da se bolje razumeju iskustva dece i roditelja u digitalnom okruženju i da se doprinese razvoju evropskih politika o bezbednom korišćenju interneta. U Srbiji je istraživanje sprovedeno uz podršku Instituta za psihologiju Univerziteta u Beogradu, Odeljenja za medije i komunikaciju Univerziteta u Oslu, Ministarstva prosvete, Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija Srbije, OEBS-a u Srbiji, UNICEF-a i USAID-a. U istraživanju su učestvovali nastavnici, školsko osoblje i brojna deca i mladi. Na osnovu EU Kids Online istraživanja iz 2020. godine možemo dobiti sveobuhvatan pregled onlajn navika dece u Srbiji. U Srbiji, deca uzrasta od 9 do 17 godina najčešće pristupaju internetu preko pametnih telefona. Njih 86% to radi svakodnevno, dok u najmlađoj grupi, uzrasta 9–10 godina, taj procenat iznosi 65%. To pokazuje da mobilni telefon igra ključnu ulogu u onlajn aktivnostima dece, a korišćenje interneta raste sa starošću. Mnoge mlađe osobe koriste profile na društvenim mrežama i platformama za igrice. Od dece uzrasta 9 do 10 godina njih 41%, a od dece uzrasta 11 do 12 godina njih 72% ima svoj profil na ovim sajtovima. Ipak, 60% dece nikada ne koristi internet u kreativne svrhe kao što je deljenje sopstvenih video ili muzičkih sadržaja (Smahel et al., 2020).

Iz podataka možemo zaključiti da starija deca češće koriste društvene mreže, ne samo preko računara već i putem pametnih telefona. Mobilni telefon je gotovo uvek pri ruci, a ukoliko su uključena obaveštenja, deca gotovo stalno prate svoje uređaje (Rankov & Regec, 2020).

Većina učenika smatra da su njihove digitalne veštine iznad proseka. Stariji učenici uglavnom su sigurniji u sebe, osim u oblasti programiranja, gde se učenici od 11 do 12 godina osećaju kompetentnije, verovatno zahvaljujući školskom informatičkom obrazovanju (Smahel et al., 2020).

Roditeljska ograničenja efikasno smanjuju vreme provedeno pred ekranom, ali ne utiču uvek na prekomernu upotrebu koja je često povezana sa emocionalnim problemima. Aktivna roditeljska podrška može smanjiti prekomernu upotrebu, ali nema direktan uticaj na ukupno vreme provedeno na internetu. Zato samo vreme provedeno pred ekranom ne može se smatrati problematičnim. Ipak, samo oko 40% dece izjavilo je da im roditelji redovno pomažu ili savetuju u vezi sa bezbednom upotrebom interneta (Smahel et al., 2020).

Empatija i njen odnos sa društvenim mrežama

Ljudi provode sve više vremena na društvenim mrežama. Tamo se dopisuju, održavaju kontakte, dok lični susreti sve više gube na značaju. Društvene mreže, kako se često kaže, ne poznaju granice i omogućavaju komunikaciju bilo gde i bilo kada.

Ipak, istraživanja Rankova i Regeca (2020) ukazuju na to da onlajn komunikacija može dovesti do slabljenja odnosa, poverenja i osećaja zajedništva. Ljudi se sve više izoluju jedni od drugih, što za posledicu ima i pad empatije kao posledicu uticaja društvenih mreža.

Empatija je jedan od osnovnih stubova emocionalne inteligencije. Prema nekim gledištima, empatija se može razvijati i na društvenim mrežama, jer često stupamo u kontakt sa nepoznatim ljudima na ovim platformama i može doći do emocionalne povezanosti (Anksorus & Bradley, 2020).

Collins (2014) pretpostavlja da može postojati veza između izražavanja emocija na internetu i pojave empatije. On se poziva i na nalaz Rosena (2012), prema kojem osobe koje češće komuniciraju putem interneta i aktivno koriste funkcije društvenih mreža mogu imati viši nivo empatije. Errasti et al. (2017) takođe su došli do sličnih rezultata. Prema njihovom istraživanju, mladi koji aktivno koriste Facebook i Twitter postižu više rezultate na skali empatije, što znači da su sposobniji da prepoznaju i razumeju emocije drugih. Međutim, autori su pored empatije ispitivali i narcizam i samopouzdanje. Posebnu pažnju zaslužuje njihovo zapažanje da intenzivno korišćenje društvenih mreža može biti povezano sa nižim samopouzdanjem. Važno je naglasiti da je to pozitivan pokazatelj kada su učenici empatični prema nastavnicima i vršnjacima. Međutim, stalno poređenje sa drugima, što je karakteristično za društvene mreže, može umanjiti njihovo samopouzdanje.

Na društvenim mrežama korisnici često dele sadržaje koji ne odražavaju nužno stvarnost. Takve objave mogu izazvati empatiju kod čitalaca, ali ako izražene emocije nisu iskrene ili su namerno manipulisane, ta empatija se može smatrati „lažnom empatijom". Osećaj može biti stvaran sa strane primaoca, ali pokretač nije autentičan. Pored toga, društvene mreže često pružaju mogućnost da se izbegne komunikacija licem u lice, posebno kada se radi o delikatnim ili emocionalno teškim temama. Ovo izbegavanje emocionalne konfrontacije može dugoročno dovesti do smanjenja sposobnosti za empatiju, jer ne preuzimamo emocionalne posledice i ne shvatamo uvek kako digitalna komunikacija utiče na nas i druge.

Guan et al. (2019) ističu da do sada nije urađena sveobuhvatna meta-analiza koja bi ispitala kako opšta upotreba društvenih mreža utiče na empatiju. Drugim rečima, nauka još uvek ne zna tačno da li postoji i kakva je veza između korišćenja

društvenih mreža i sposobnosti empatije, te ta veza još nije potpuno razjašnjena niti dokazana.

Ova studija ispituje pitanje empatije u kontekstu društvenih mreža. Posebno nas je interesovalo koliko učenici pokazuju empatiju prema korišćenju društvenih mreža svojih nastavnika. Da li su u stanju da razumeju onlajn ponašanje svojih nastavnika? Kako se osećaju i šta misle o njima kada ih vide na različitim platformama?

Metodologija

Primetno je da osnovnoškolci svakodnevno koriste društvene mreže: dopisuju se, dele sadržaje i aktivno su prisutni na različitim platformama. Cilj ove studije jeste da se istraži kako učenici Alfa generacije gledaju na upotrebu društvenih mreža kod svojih nastavnika. Zanimljivo je pitanje da li učenici odobravaju aktivno korišćenje Facebooka, Instagrama ili drugih sličnih platformi od strane nastavnika, kao i kakva su njihova očekivanja u pogledu onlajn ponašanja nastavnika.

Tokom intervjua postavljana su pitanja koja su zahtevala da se učenici stave u položaj svojih nastavnika. Razmatrano je šta bi oni učinili u sličnoj situaciji i kako bi se njihovo ponašanje razlikovalo od prakse njihovih nastavnika.

Istraživanje je sprovedeno korišćenjem kvalitativne metodologije. Polustrukturirani intervjui obavljeni su sa učenicima šestog razreda mađarske nacionalnosti u Osnovnoj školi „Majšanski put“ u Subotici, uzrasta oko 12 godina. Intervjuisani su odabrani među učenicima koji su u okviru časa Građanskog vaspitanja već obrađivali društvene probleme i aktivno učestvovali u diskusijama. Tokom školske godine često su se obrađivale teme korišćenja interneta i društvenih mreža, zbog čega je mišljenje ovih učenika bilo posebno relevantno. Intervjui su sprovedeni u maju i trajali su jedan mesec, a svaki intervju je trajao između 10 i 20 minuta. Ukupno je ispitano devet učenika, svaki pojedinačno, uz prethodno objašnjen cilj istraživanja i dobijeno roditeljsko odobrenje, a intervjui su snimani.

Glavno ograničenje istraživanja je mali broj učesnika, pri čemu neki učenici nisu često koristili digitalne uređaje, pa na određena pitanja nije bilo moguće dobiti odgovore. U budućim istraživanjima preporučuje se uključivanje starijih učenika (npr. sedmog ili osmog razreda), kako bi se dobili relevantniji podaci o korišćenju digitalnih tehnologija.

Pitanja u intervjuima podeljena su u tri glavne kategorije i ukupno ih je bilo 34. Prva kategorija se odnosila na navike učenika u korišćenju društvenih mreža. Istraživalo se da li učenici razumeju pojam društvenih mreža, koje platforme poznaju i koriste, kao i koja platforma im je najomiljenija i zašto. Takođe, pitano je koje razlike primećuju između platformi, kakav sadržaj obično objavljuju i na koji način upotreba društvenih mreža njihovih prijatelja utiče na njih.

Druga kategorija odnosila se na percepciju upotrebe društvenih mreža od strane nastavnika. Učenici su govorili o tome na kojim platformama su njihovi nastavnici aktivni i na koji način ih koriste. Postavljeno je pitanje o postojanju onlajn prijateljstva ili praćenja između nastavnika i učenika u onlajn okruženju, kao i da li primećuju razliku u ponašanju nastavnika na mreži u odnosu na školu. Odgovori su pružili uvid i u to da li nastavnički postovi mogu izazvati uznemirenost ili motivaciju, da li prate profile nastavnika i kada nisu njihovi prijatelji, kao i da li su ikada razgovarali o sadržajima sa društvenih mreža sa svojim nastavnicima.

Treća kategorija bila je fokusirana na empatiju, mišljenja i osećanja učenika. Ispitano je kako učenici reaguju kada njihovi nastavnici dele lične, porodične ili sadržaje vezane za slobodno vreme na mrežama. Zanimljivo je bilo i pitanje kako bi oni postupali kao nastavnici u digitalnoj komunikaciji, te da li bi uopšte objavljivali sadržaje lične ili profesionalne prirode. Takođe su odgovarali na pitanja koliko misle da nastavnici postaju ranjivi u digitalnom prostoru, da li su se nekada sažalili ili se emotivno približili nekom nastavniku zbog određenog posta, kao i koje bi savete dali svojim nastavnicima u vezi sa korišćenjem društvenih mreža.

Pre početka istraživanja formulisano je nekoliko hipoteza zasnovanih na prethodnim iskustvima i zapažanjima. Među njima je i pretpostavka da učenici šestog razreda svakodnevno koriste društvene mreže. Takođe, očekivalo se da nastavnici uglavnom koriste Facebook, dok učenici preferiraju TikTok ili Instagram. U društvenim profilima učenika često se mogu naći njihovi nastavnici kao prijatelji ili pratioci, ali se takođe može javiti neprijatnost u vezi sa privatnim sadržajima koje nastavnici objavljuju. Pretpostavlja se i da učenici prate onlajn aktivnosti svojih nastavnika, kao i da aktivniji korisnici društvenih mreža mogu biti empatičniji kako u onlajn, tako i u oflajn situacijama (Collins, 2014). Pored toga, pojavila se i hipoteza da se ponašanje nastavnika na društvenim mrežama razlikuje od njihovog ponašanja u školi, kao i da im onlajn prisustvo može doneti ranjivost.

Rezultati istraživanja

Tokom istraživanja, bilo je anketirano devetoro učenika. Rezultati će biti predstavljeni u dva koraka: prvo će biti posebno analizirane tri ispitivane kategorije na osnovu odgovora učenika, a zatim će se pojedinačno pregledati hipoteze kako bi se utvrdilo koje su potvrđene, a koje nisu.

Prva kategorija fokusira se na korišćenje društvenih mreža. Učenici najčešće koriste Instagram, TikTok i YouTube, dok odbacuju Facebook jer ga smatraju platformom za stariju populaciju. Većina su pasivni korisnici i uglavnom gledaju video snimke i objave svojih prijatelja, a retko dele sopstveni sadržaj. Prijatelji koriste slične platforme, što utiče na oblikovanje zajedničkog stila komunikacije. Neki učenici

postupaju oprezno jer su svesni da je ono što objave javno, pa obraćaju pažnju na to šta dele. Kod većine učenika postoji roditeljski nadzor koji ograničava korišćenje pametnih telefona, zbog čega mnogi radije koriste računar za pristup internetu gde nema takvih ograničenja.

Druga kategorija odnosi se na korišćenje društvenih mreža od strane nastavnika, kao i delimično na empatiju. Učenici znaju da su njihovi nastavnici prisutni na društvenim mrežama, ali ih retko prate ili nisu sa njima u onlajn prijateljstvu. Obrazovni i profesionalni sadržaji su prihvaćeni, dok lične objave izazivaju mešovite reakcije. Neki učenici smatraju pozitivnim što su nastavnici dostupni i spremni da pomognu, dok se drugi osećaju neprijatno ako je prisutno previše ličnih sadržaja. Primećeno je da su neki nastavnici formalniji na mrežama, dok su drugi opuštenijeg stila. Važno je da nastavnici održe profesionalne granice, jer to pruža sigurnost i jednoj i drugoj strani.

Treća kategorija fokusira se na empatiju i emotivne reakcije. Učenici su svesni da su nastavnici takođe ljudi, sa emocijama i ličnim problemima, koji se mogu odraziti u njihovim objavama na društvenim mrežama. Ovo doprinosi povećanju razumevanja i empatije, ali se istovremeno naglašava potreba za održavanjem profesionalnih granica. Neki učenici bi se osećali neprijatno, na primer, kada bi nastavnici delili fotografije u kupaćem kostimu ili sa porodičnih događaja, iako se sa takvim sadržajem do sada nisu susreli. Stavovi prema ličnim objavama su podeljeni: neki ih cene jer čine nastavnike pristupačnijim, dok drugi osećaju nelagodnost. Većina učenika bi, ako bi bili na mestu nastavnika, uglavnom delila edukativni sadržaj i bila oprezna sa ličnim objavama. Ipak, sa razumevanjem gledaju na to kada nastavnik umerenim tonom i u profesionalnim okvirima deli teške trenutke. Empatija ima važnu ulogu i u digitalnom prostoru, ali funkcioniše samo ako nastavnici svesno upravljaju svojim prisustvom na mrežama.

Potvrđivanje hipoteza najpre će biti prikazano u tabelarnom obliku.

Tabela 1. Potvrđivanje hipoteza

Broj hipoteze	Kratka formulacija hipoteze	Potvrđeno (%)	Delimično potvrđeno / neodlučno (%)	Nije potvrđeno / neprimenljivo (%)
1	Učenici aktivno koriste društvene mreže.	33% (4 učenika)	67% (5 učenika)	0%
2	Nastavnici uglavnom koriste	100% (9 učenika)	0%	0%

	Facebook, učenici ne.			
3	Nastavnici su prijatelji/pratioci na nalozima učenika.	22% (2 učenika)	0%	78% (7 učenika)
4	Učenici osećaju nelagodnost zbog ličnih objava nastavnika.	0%	78% (7 učenika)	22% (2 učenika)
5	Učenici prate onlajn aktivnosti svojih nastavnika.	33% (4 učenika)	0%	67% (5 učenika)
6	Aktivni korisnici su empatičniji (Collins, 2014).	11% (1 učenika)	78% (7 učenika)	11% (1 učenika)
7	Nastavničko ponašanje na mrežama razlikuje se od školskog.	78% (7 učenika)	0%	22% (2 učenika)
8	Nastavnici mogu postati ranjivi na društvenim mrežama.	100% (9 učenika)	0%	0%

Potpuno su potvrđene druga i osma hipoteza. Svi ispitanici su potvrdili da nastavnici pretežno koriste Facebook, dok oni uglavnom koriste druge platforme, na primer Instagram, Snapchat, YouTube, TikTok, Viber ili Discord. Takođe su saglasni da društvene mreže mogu učiniti nastavnike ranjivim i upozorili su na potencijalne rizike.

Sedmu hipotezu potvrdila je većina učenika. Naveli su da se većina nastavnika na mrežama ponaša drugačije nego u školi. Mnogi smatraju da su nastavnici onlajn ljubazniji, jer tamo ne mogu da kažnjavaju ili viču, a i deluju opuštenije i nasmejanije. Za mnoge je pozitivno da vide drugu stranu nastavnika i van školskog okruženja. Ipak, većina učenika ne prati aktivnosti svojih nastavnika onlajn, jer smatraju da su nastavnici ljudi sa pravom na privatnost i da je njihova stvar šta i kako objavljuju. Obično ih zanimaju samo postovi koji se odnose na njih ili na njihov razred.

Delimično potvrđene, ali ne sasvim jasne hipoteze su prva, četvrta i šesta. Iako su svi učenici prisutni onlajn, mnogi su pasivni korisnici i retko objavljuju, pa aktivno korišćenje nije izraženo kod svih. Nelagodnost izazvana nastavničkim objavama postoji, ali nije generalna; učenici postavljaju granice šta smatraju prihvatljivim. Neki su predložili da nastavnici ne objavljuju slike dece ili porodične događaje, već da dele edukativne sadržaje. Aktivniji korisnici društvenih mreža pokazuju veću empatiju, ali uzročna veza između empatije i aktivnosti nije uvek jasna. Učenici uglavnom prihvataju nastavnike onakvima kakvi jesu i ne mešaju se u to šta treba da objavljuju.

Delimično, ali pretežno nije potvrđena treća i peta hipoteza. Samo dva učenika prate nastavnike na društvenim mrežama, dok većina nema takav odnos. Neki sa znatiželjom gledaju objave nastavnika, ali većina ih ne prati aktivno.

Rezime i zaključci

Aktivnosti učenika na društvenim mrežama imaju značajan uticaj na njihov razvoj. To kakvim sadržajima svakodnevno bivaju izloženi na različitim platformama može ih oblikovati kako u pozitivnom, tako i u negativnom pravcu. Na društvenim mrežama, ali i na internetu uopšte, mogu naići na informacije, slike i video-materijale koji nisu nužno namenjeni deci. Zbog toga je i kao nastavnici i kao roditelji važno da razgovaramo sa decom o njihovoj upotrebi digitalnih uređaja. Deca su sklona da poveruju u ono što vide, pa su lako podložna uticaju i manipulaciji na ovim platformama.

Zato je važno da i nastavnici razmisle o tome šta dele o sebi i svom privatnom životu na internetu. Učenici se ugledaju na svoje nastavnike, pa je važno da oni i u digitalnom prostoru budu uzor. Tokom intervjua pokazalo se da učenici najviše cene one objave nastavnika koje imaju obrazovni sadržaj ili neku edukativnu vrednost. Dok je ranije nastavnik bio glavni izvor informacija za učenike, dolaskom Gugla i drugih digitalnih alata ta uloga se promenila. To, međutim, ne znači da deca više ne veruju nastavnicima, već samo da informacije često ne dolaze najpre od njih. Današnja deca su već deca interneta. Zadatak nastavnika je da društvene mreže koristi mudro, i da za učenike bude pouzdan i vredan izvor znanja.

Tokom intervjua, učenici su i sami dali predloge u vezi sa tim kako bi njihovi nastavnici trebalo da se ponašaju na društvenim mrežama. Istakli su da bi nastavnici trebalo da izbegavaju objavljivanje fotografija i video-snimaka koji ne samo da mogu da stvore lošu sliku o njima, već mogu i da naruše njihov autoritet. Kako su to učenici rekli: „da ne objavljuju cringe sadržaje".

Učenici misle da bi nastavnici trebalo da objavljuju stvari koje mogu da inspirišu ili budu zanimljive, i da pre toga dobro razmisle. Smatraju da nepromišljene objave

mogu izazvati podsmeh, dok pozitivne i sadržajno vredne objave mogu povećati poštovanje prema nastavniku. Predložili su da objave nastavnika odražavaju njihovu inteligenciju, kao i da budu oprezni u onome što rade na internetu, uključujući i to na šta klikću. Naglasili su da nije potrebno objavljivati baš sve, dovoljno je deliti ono što je zaista važno ili možda duhovito.

Neki su učenici imali još stroži stav, navodeći da nastavnici treba da objavljuju isključivo sadržaje koji su povezani s njihovim poslom. Sve ovo pokazuje da je učenicima važno da se nastavnici ponašaju profesionalno i u digitalnom prostoru. Takođe su napomenuli da pregledaju objave svojih nastavnika čak i kada nisu međusobno povezani na društvenim mrežama, zbog čega je posebno važno šta i kako nastavnik objavljuje o sebi.

Istraživanje je pokazalo da društvene mreže stvaraju novu vrstu prostora za odnose između nastavnika i učenika. To postaje okruženje u kojem se, osim obrazovanja, može razviti i emocionalna povezanost, bilo svesno ili podsvesno. Onlajn prisustvo nastavnika može izazvati empatične reakcije, ali i nelagodnost, naročito kada se pređu granice ličnog otkrivanja.

Na osnovu intervjua može se zaključiti da su deca svesna da i nastavnici imaju emocije, da mogu imati loš dan, da mogu biti tužni, i da imaju svoj privatni život. Bilo je lepo čuti da učenici to razumeju i saosećaju sa svojim nastavnicima kada oni podele lične objave, jer i oni sami imaju život koji žele da podele sa drugima.

Da bi se očuvala empatija i poverenje, neophodno je da nastavnici poznaju nova pravila i norme digitalne komunikacije. Preporučuje se da razvijaju svoje digitalne veštine i da svesno upravljaju svojim prisustvom na mreži, kako bi izbegli nesporazume i podržali emocionalni razvoj svojih učenika.

Reference

Anksorus, H. & Bradley, C. L. (2020). Using social media and focused learning activites to impact self-efficacy of empathy. *Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, 12(6), 741-750.

Collins, F. M. (2014). The relationship between social media and empathy. *Social Psychology Commons*, 1-64. Pristupljeno 20.05.2025. na https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2189&context=etd

Errasti, J., Amigo, I. & Villadangos, M. (2017). Emotional uses of Facebook and Twitter: Its relation with empathy, narcissism, and self-esteem in adolescence. *Psychological Reports*, 120, 997-1018. https://doi.org/10.1177/0033294117713496

Guan, S.-S. A., Hain, S., Cabrera, J. & Rodarte, A. (2019). Social media use and empathy: A mini meta-Analysis. *Social Networking*, 8, 147-157. https://doi.org/10.4236/sn.2019.84010

Kurucz, O. (2012). Iskolai agresszió és közösségi média. *Új pedagógiai szemle*, 62 (7-8), 94-103.

Rankov, P. & Regec, M. (2020). Közösségi média vagy embertelen média? *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 29(9), 21-37.

Rosen, L. (2012). *iDisorder: Understanding our obsession with technology and overcoming its hold on us*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S. & Hasebrink, U. (2020). EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries. EU Kids Online. https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01ofo

Szabó, D. (2023). Tanárok mint influenszerek? A közösségi média oktatási használata. *Filológia.hu*, XIV(1-4), 65-83.

Emilia Szabó
emiliaszabo19@gmail.com
Eszterházy Károly Catholic University, Doctoral School of Education
https://orcid.org/0009-0001-8071-4921

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.263S

PRENOS EMPATIJE U DIGITALNOM JEZIKU

Sažetak: Empatija predstavlja sposobnost razumevanja i deljenja osećanja drugih ljudi. Ovaj fenomen je ključan za međuljudske odnose, jer omogućava pojedincima da se povežu na emocionalnom i kognitivnom nivou i da intuitivno prepoznaju i reaguju na emocionalna stanja drugih. U društvenom kontekstu, razvijena empatija doprinosi boljoj komunikaciji, smanjenju konflikata i jačanju prosocijalnog ponašanja. Jezik i empatija su čvrsto povezani, jer način na koji komuniciramo može značajno uticati na razumevanje i emocije drugih ljudi. Kroz pažljiv izbor reči, ton glasa i neverbalne signale, pojedinci mogu izraziti saosećanje i podršku. Na taj način jezik nije samo sredstvo za prenos informacija, već i ključni alat za izgradnju međuljudskih odnosa zasnovanih na razumevanju i poštovanju. U današnje vreme značajan deo ljudske komunikacije se odvija u virtuelnom prostoru. Ključna tema ovog rada je mogućnost izražavanja emocija i empatije jezikom digitalne sredine. Poezija i muzički tekstovi predstavljaju najemotivnije jezičke strukture, čiji je glavni cilj prenošenje osećanja kroz ritam, metafore i simboliku. Tokom radionica sa srednjoškolcima, sprovedeno je istraživanje u kojem su pesme i tekstovi pesama kodirani nizovima emotikona, a zatim ponovo dekodirani u verbalne izraze. Analiza rezultata pokazala je da se tokom ovog procesa emocije nisu direktno prenosile, već su tekstovi poprimili nove emotivne karakteristike. Ova promena može se objasniti kroz nekoliko faktora. Prvo, emotikoni funkcionišu kao univerzalni simboli emocija, ali im nedostaje nijansiranost jezika i kontekstualna dubina koja postoji u originalnim tekstovima. Drugo, proces interpretacije kodiranog teksta uključuje individualne kognitivne i emocionalne asocijacije, što znači da dekodirani tekst može izazvati drugačije emocionalne reakcije u zavisnosti od čitaoca. Ovi nalazi ukazuju na to da je prenos emocija kroz različite kodove složen proces koji nije linearan, već zavisi od simboličkog sistema koji se koristi i subjektivne percepcije primaoca.

Ključne reči: digitalna komunikacija, emotikoni, empatija, kodiranje, poezija

Abstract: TRANSFER OF EMPATHY IN THE DIGITAL LANGUAGE

Empathy is the ability to understand and share the emotions of other people. This phenomenon is crucial to interpersonal relations because it enables individuals to connect on an emotional and cognitive level as well as intuitively recognise and react to the others' emotional states. In a social context, developed empathy contributes to better communication, reducing conflicts and strengthening prosocial behaviour. Language and empathy are firmly linked since the way in which we communicate can significantly affect our understanding and other people's emotions. Through carefully chosen words, the tone of the voice, and non-verbal signals, individuals can express compassion and support. Language is thus not merely a means of transferring information, but also a key tool for building interpersonal relations based on understanding and respect. A considerable part of human communication nowadays takes place in virtual space. This paper is thematically focused on the possibility of expressing emotions and empathy in the language of the digital community. Poetry and lyrics provide the most emotional language structure, whose main goal is to transfer feelings through rhythm, metaphors, and symbolism. Research was carried out during workshops with high school students, in which poems and lyrics were coded as a series of emoticons, and then decoded back into verbal expressions. Result analysis showed that emotions were not carried over directly in this process; instead, the lyrics assumed new emotional features. This change can be explained with several factors. First, emoticons function as universal symbols of emotions, but they lack the nuances of language and the contextual depth of original lyrics. Second, the process of interpreting the coded text involves individual cognitive and emotional associations, which means that the decoded text might cause different emotional reactions depending on the reader. These findings point out that the transfer of emotions through different codes is a complex non-linear process which depends on the symbolic system one uses and the subjective perception of the recipient.

Keywords: digital communication, emoticons, empathy, coding, poetry

Empatija i komunikacija

Empatija je sposobnost koja omogućava razumevanje i deljenje emocija drugih osoba. Ova pojava ima osnovni značaj u međuljudskim odnosima, jer podstiče emocionalno i kognitivno povezivanje između pojedinaca. Zahvaljujući empatiji, ljudi mogu intuitivno da prepoznaju emocionalna stanja drugih i da adekvatno reaguju na njih. U društvenom kontekstu, razvijena empatija doprinosi efikasnijoj komunikaciji, smanjenju konflikata i jačanju prosocijalnog ponašanja.

Jezik i empatija su u bliskoj vezi. Način komunikacije utiče na to kako tumačimo i doživljavamo osećanja drugih. Pažljivo izabrane reči, ton glasa i neverbalni znaci

mogu izraziti saosećanje i podršku. Stoga jezik nije samo sredstvo za prenos informacija, već i ključni alat za uspostavljanje i održavanje međuljudskih odnosa koji se zasnivaju na razumevanju i međusobnom poštovanju.

Istraživanje odnosa između jezika i empatije postaje sve značajnije u okviru humanističkih nauka. Empatija kao sposobnost prepoznavanja i razumevanja emocionalnih stanja drugih ima suštinsku ulogu u stvaranju i očuvanju socijalnih veza. U tom procesu jezik nije samo komunikacijsko sredstvo, već i afektivni medijum koji omogućava izražavanje sopstvenih osećanja i otvara prostor za empatičke reakcije. Jezička interakcija, bilo u pisanoj ili govornoj formi – omogućava formiranje zajedničkog emocionalnog prostora.

Komunikacijsko okruženje 21. veka je doživelo radikalne promene s pojavom digitalnih platformi. U onlajn komunikaciji, upotreba jezika dobija nove forme: poruke postaju kraće, pojavljuju se vizuelni elementi, naročito emotikoni i emodžiji, koji služe za prenos emocionalnih nijansi. Ovi vizuelni elementi postali su ključni nosioci empatije u digitalnom jeziku: njihova upotreba omogućava fino podešavanje emocionalne namere, kao što su ironija, razigranost ili uteha.

Onlajn komunikacija često ne sadrži ton glasa, gestove ili druge neverbalne znake koji u direktnoj komunikaciji pomažu u emocionalnom razumevanju. Ovaj nedostatak se delimično nadoknađuje vizuelnim simbolima, ali njihova upotreba zavisi od konvencija i kulturoloških kôdova. Digitalna empatija se tako temelji na zajedničkom sistemu simbola, u kom značenja nisu uvek jasna i zavise od emocionalne i kulturne kompetencije primaoca.

Emotikoni i emodžiji

Gawne i McCulloch, autorke studije *Emoji as Digital Gestures*, istražuju veze i paralele između emotikona i gestikulacija. Ovo teorijsko istraživanje predstavlja uzbudljiv i novi pravac koji čini ulogu emotikona u digitalnoj komunikaciji lakše razumljivom. Različiti emotikoni mogu biti u različitim odnosima sa napisanim tekstom, što se može uporediti sa nekim pokretima tela ili neverbalnom komunikacijom. Gestovi i emotikoni su tesno povezani sa značenjem pratećeg govora/teksta, dok neverbalna komunikacija omogućava pojavu višeg nivoa strukturiranih značenja, ali samo u strukturiranom tekstualnom kontekstu. Upotreba emodžija u tekstu ima slično značenje kao gest: ne mogu se razložiti na manje morfološke jedinice, nemaju predvidljivu sintaksu, njihovo značenje zavisi od konteksta teksta i postoje brojne varijacije u njihovom obliku koje su prihvaćene. Stoga, funkcije gestova u govoru imaju sličnosti sa funkcijama emotikona koji prate tekst, što znači da emotikoni imaju dodatnu komunikacijsku ulogu. Gawne (2019) se uglavnom oslanja na kvalitativnu analizu pojedinačnih primera. Kvantitativne studije pokazuju koliko su određene funkcije često prisutne u određenim žanrovima

ili na određenim platformama, ili da li neki emotikoni postaju simboli u određenim internetskim zajednicama. U ovom istraživanju fokusirali su se isključivo na emotikone, ali se sve to može proširiti na GIF-ove ili druge elemente onlajn komunikacije. Kada kontekst to dozvoljava, jezik teži da bude multimodalan, bilo da je to kroz govor i gestove, tekst i ilustracije, ili tekst i grafikone. Pod multimodalnim se ovde podrazumeva da koristimo više "modaliteta" istovremeno kako bismo preneli našu poruku i kako bi ona bila razumljivija, opipljivija i efikasnija. U svom istraživanju oslanja se na jedan opšte prihvaćeni sistem klasifikacije gestikulacija, radove McNeill-a (1992, 2005) i Kendon-a (2004), jer je to dominantna paradigma u studijama gestikulacije i uzima u obzir formalne i funkcionalne osobine gestikulacijske komunikacije. U njihovoj analizi, istraživanju, fokusirali su se isključivo na upotrebu emotikona na anglosaksonskim područjima. Kao što se gestovi menjaju u zavisnosti od kulture, tako možemo uočiti i razlike u upotrebi emotikona. To znači da su emotikoni kulturološki specifični.

Empatija u lirskim tekstovima: Poezija i pesme

Literarni tekstovi – posebno pesme i tekstovi pesama koji se mogu svrstati u liriku – igraju značajnu ulogu u emocionalnom izražavanju i stvaranju mogućnosti za empatičko povezivanje. Ovi tekstovi, aktivirajući estetske, simboličke i ritmičke alate jezika, sposobni su da prenesu emocionalna iskustva koja direktno utiču na afektivno stanje čitaoca ili slušaoca. Osnovna karakteristika lirskog diskursa je subjektivni govor, koji stvara mogućnost za intenzivno, često lično izražavanje emocija.

Jedna od najvažnijih funkcija lirskih tekstova je izražavanje emocija, odnosno njihovo prenošenje prema primaocu. Jezik pesama i tekstova je sažet, bogat slikama, često metaforički strukturiran, što omogućava artikulaciju emocionalnih stanja koja se teže izražavaju u svakodnevnoj upotrebi jezika. Metafore, simboli, poređenja i drugi retorički obrasci ne deluju samo kao stilistički alati, već služe i kao emocionalni nosioci. Emocija se, dakle, ne pojavljuje samo na tematskom nivou, već i na formalnom i jezičkom nivou.

Empatija u ovom kontekstu može biti tumačena u dvostruko. Prvo, lirski subjekt može empatijski pristupiti drugima – kroz izražavanje patnje ili radosti druge osobe, zajednice ili društvene situacije. Sa druge strane, sam primalac može se empatijski povezati sa tekstom: lirski način izražavanja omogućava mu da se „stavi u tuđu kožu” i proživi dato emocionalno iskustvo. Ovu empatičku reakciju podržavaju jezičke i ritmičke karakteristike lirskog teksta. Rime, aliteracije, ritmičke strukture, kao i muzikalnost – posebno u slučaju tekstova pesama – povećavaju mogućnost emocionalnog proživljavanja.

Posebnu pažnju zaslužuje specifičan status tekstova pesama, jer oni ne funkcionišu samo u pisanoj formi, već i u muzičkom kontekstu. Muzika, kao afektivni medijum, dodatno pojačava emocionalni uticaj i podstiče empatičko povezivanje. Ritam muzike, tonalitet, dinamika, kao i način izvođenja (npr. ton pevačkog glasa, njegov intenzitet) otvaraju neverbalne dimenzije koje direktno utiču na emocionalno primanje. Tekst pesme i muzika zajedno pružaju kompleksno iskustvo u kojem verbalni i neverbalni elementi integrisano stvaraju emocionalnu i empatičku rezonancu.

Digitalizacija lirike

Digitalni jezik otkriva posebno interesantne aspekte ako lirske tekstove posmatramo u kontekstu digitalne upotrebe jezika. Digitalno dekodiranje pesama i tekstova pesama – kao što je kodiranje emotikonima, a zatim njihovo vraćanje u verbalnu formu – pokreće nove procese tumačenja. U ovakvoj eksperimentalnoj pedagoškoj praksi može se primetiti da emocionalni sadržaj originalnih lirskih tekstova ne prelazi u novo medijsko okruženje linearno, već se transformiše: emotikoni, s jedne strane, pojednostavljuju, a s druge strane dodaju nove slojeve tekstu, u zavisnosti od toga koja značenja im primalac pripisuje. Ovaj proces dobro pokazuje da prenošenje empatije nije zavisno samo od kvaliteta jezičkog koda, već i od konteksta i mentalno-socijalne orijentacije primaoca.

Digitalizacija lirskog diskursa postavlja nove izazove i mogućnosti za tumačenje literature. Dok jezik – bilo u klasičnoj bilo u digitalnoj formi – i dalje nosi mogućnost empatičkog povezivanja, potreba za prelazom između medijuma zahteva istraživanje novih oblika i granica emocionalne komunikacije. Istraživanje veze između jezika i empatije na preseku lirskih i digitalnih prostora može biti posebno plodno, otkriva kako ljudska osetljivost može da se prilagodi promenama komunikacionog okruženja, dok i dalje teži emocionalnom razumevanju i međusubjektivnim odnosima.

Lirski tekstovi – posebno poezija i tekstovi pesama – žanrovi su koji ističu emocionalni potencijal jezika**.** Karakteristika lirskog jezika je da, sa pojačanom sažetošću, metaforičkim slikama i ritmičkim alatima prikazuje emocionalna iskustva. Ova jezička kompleksnost omogućava da emocije lirskog ja intenzivno i nijansirano budu usmerene prema primaocu koji, pokrećući svoj svet iskustava, može empatički da se povezuje sa tekstom. Empatija ovde ne ukazuje samo na razumevanje drugog, već i na saosećanje sa njim, što je osnovni element prijema lirskog diskursa.

Izvođenje radionica: Kodiranje i dekodiranje stihova i tekstova pesama uz upotrebu emotikona

Na Učiteljskom Fakultetu na Mađarskom Nastavnom Jeziku u Subotici, povodom Dana otvorenih vrata, pored studijskih programa predstavljaju se i predmeti koji se na fakultetu izučavaju. Tokom 2020. godine, u jednom mirnijem periodu pandemije, na ovom događaju smo predstavili i predmet pod nazivom „Sekundarni govor i digitalno pisanje", u okviru kojeg posebnu ulogu imaju kreativnost i razvoj sposobnosti samoizražavanja.

Događaju su prisustvovali maturanti srednjih škola iz Vojvodine, u pratnji svojih roditelja. Učesnici su bili podeljeni u manje grupe. Na radionici koju smo posvetili digitalnom pisanju, istovremeno su učestvovale dve četvoročlane grupe učenika i roditelja.

Nakon kratkog uvodnog izlaganja, grupe su pozvane da učestvuju u „igri". Bili su pripremljeni odlomci poznatih pesama iz mađarske književnosti, ali u „kodiranoj" formi, pomoću emodžija i ikona koje su uobičajene na društvenim mrežama. Zadatak učesnika bio je da dekodiraju stihove, prepoznaju pesme i identifikuju autore.

U drugom delu igre, grupe su dobile nove stihove koje je trebalo kodirati na sličan način, a zatim ih dati suprotnoj grupi na dekodiranje i prepoznavanje. Cilj ove aktivnosti bio je da se učenici motivišu i podstakne njihova ljubav prema lirici.

S obzirom na uspeh igre, kao i na brojna pitanja u vezi sa komunikacijom i jezikom koja su se javila tokom radionice, doneta je odluka da se radionica ponovi nekoliko meseci kasnije, prilikom svečane dodele nagrada Kreativnog konkursa Fakulteta.

Na ovoj manifestaciji ponovo su učestvovali osamnaestogodišnji učenici srednjih škola, uglavnom gimnazijalci. Zadaci su ovoga puta bili zasnovani na stihovima savremene pop-muzike, kao i na delima srpske i jugoslovenske književnosti. Kako su se pojavila i značajna lingvistička pitanja, u aktivnost su bili uključeni i učenici različitih maternjih jezika, iz iste generacije i sličnog društvenog okruženja, a za kodiranje su se koristili pored emodžija i memovi.

Opširniji opis i analiza radionice kao i stihovi i odlomci pesama u kodiranim i dekodiranoim formama su dostupni u delu Beke i Cabo (2020).

Razvojem digitalnih tehnologija, sve više se eksperimentiše novim oblicima čitanja i tumačenja lirskih tekstova. Jedan od inovativnih pristupa u pedagoškoj praksi je kodiranje i dekodiranje pesama i tekstova uz pomoć emodžija ili emotikona. Taj postupak podrazumeva da se emocionalni sadržaj originalnog teksta prevede u seriju slika, a zatim ponovo u verbalni jezik.

Ovaj proces ne funkcioniše kao linearni prevod, već kao transformacija, neke emocije se pojednostavljuju, druge dobijaju nove slojeve, a značenje teksta varira u zavisnosti od toga kako primalac tumači vizuelne simbole. U istraživačkom projektu sprovedenom sa srednjoškolcima, uočeno je da iste emodži poruke izazivaju različite interpretacije u zavisnosti od pola, uzrasta, ličnog iskustva i kulturološkog konteksta.

Na taj način se otkriva da empatija u digitalnoj književnosti nije univerzalna, već zavisi od konvencija, konteksta i emocionalne pismenosti primaoca. Simbol „razbijenog srca" ili „padajuće suze" nema istu vrednost u svim situacijama, neko ga čita kao humor, neko kao traumu, neko kao samoironiju.

Ovakvi eksperimenti pokazuju da medijum utiče na poruku. Digitalna platforma menja način na koji doživljavamo emocije u poeziji. Iako su emocije i dalje prisutne, njihova obrada, izraz i percepcija se prilagođavaju zahtevima novog medijskog okruženja.

U ovom kontekstu, digitalna empatija podrazumeva nove oblike intersubjektivnosti. Čitalac više nije samo pasivni primalac, već aktivni interpretator, koji kodira i rekonstruiše emocionalnu nameru teksta. Taj proces zahteva ne samo razumevanje jezika, već i vizuelne, kulturološke i kognitivne kompetencije. Samim tim, digitalna poezija postaje laboratorija za istraživanje novih načina povezivanja među ljudima.

Memovi, kultura i empatija u digitalnom dobu

U savremenom društvu digitalna komunikacija sve više oblikuje svakodnevni život, a pojam „mema" dobija poseban značaj. Iako u svakodnevnom govoru pod memom obično podrazumevamo duhovite, često sarkastične slike sa tekstom koje se masovno dele putem interneta, naučno gledano, ovaj pojam ima mnogo dublje korene i širu primenu.

Termin „mem" prvi put je upotrebio britanski evolucionista Ričard Dokins 1976. godine u svojoj knjizi *Sebični gen* (Dawkins, 2005). On je mem definisao kao osnovnu jedinicu kulturne transmisije – jedinicu koja se širi od uma do uma, kao što se geni prenose od organizma do organizma. Prema ovoj teoriji, kultura je skup ideja, obrazaca ponašanja, priča, verovanja i navika koji se „razmnožavaju" putem ljudske komunikacije, mahom putem imitacije. Sve što učimo imitirajući druge, može se smatrati memom.

Britanska autorka Suzan Blekmor, u knjizi *Memski stroj*, nadograđuje Dokinsovu teoriju i ističe da imitacija ne mora biti potpuna da bi bila efikasna (Blackmore, 2001). Dovoljno je da se suština prenese. Tako rečnik koji koristimo, priče koje prepričavamo, vicevi, pesme, društvena pravila i kulturne norme – sve to čini mrežu memova kojom je protkan naš misaoni svet.

U tom smislu, čovek se od životinja ne razlikuje samo po govoru, već pre svega po sposobnosti da imitira i transformiše ono što je naučio. Dok neke životinje mogu da oponašaju zvuke ili ponašanja, čovek je u stanju da ideje oblikuje, prilagođava i svesno prenosi. Upravo taj mentalni proces povezuje mem sa empatijom – jer da bismo uspešno imitirali, razumeli i preneli neku ideju ili emociju, potrebno je da uđemo u tuđe okvire razmišljanja i doživljaja. Empatija postaje ključna u procesu prenosa kulture.

U eri digitalne komunikacije, memovi postaju brz i privlačan način za širenje ideja, ali i za izražavanje osećanja. Pogotovo mlade generacije, koje se formiraju u virtuelnom okruženju, koriste memove kao novu „vrstu jezika". Memovi mogu da nasmeju, iritiraju, ali i da pokrenu dijalog, podstaknu empatiju ili izraze društveni stav.

U obrazovnom kontekstu, memovi sve više dobijaju na značaju kao didaktička sredstva. Njihova vizuelna priroda, humoristučan ton i kratka forma mogu poslužiti kao most između nastavnog sadržaja i interesovanja učenika. Korišćenje memova u nastavi može pomoći u kreiranju emocionalne povezanosti sa temom, aktiviranju učeničke pažnje i razvoju kritičkog razmišljanja. Štaviše, kroz analizu ili kreiranje memova učenici mogu razviti empatiju. Oni moraju razumeti tuđa gledišta, osetiti nijanse humora, i često aludirati na zajedničko kulturno iskustvo, da bi napravili dobar mem.

Mora se istaći, da elementi digitalnog jezika ne pružaju dubinsko razumevanje složenih tekstova ili pojava, niti zamenjuju kritičku analizu i kontemplaciju, ali mogu poslužiti kao uvod, motivacija ili medij kroz koji učenici lakše pristupaju tradicionalnim sadržajima. Mem koji aludira na književno delo može podstaći interesovanje za čitanje; onaj koji se odnosi na socijalnu temu može otvoriti prostor za diskusiju i podsticanje empatije.

Svet oko nas, bilo realni ili virtuelni, ispunjen je memovima. Neki od njih su korisni, neki besmisleni, ali svi imaju tendenciju da se šire i prežive. Upravo zato je važno da naučimo kako da ih čitamo, razumemo i kritički preispitujemo. U tom procesu empatija igra ključnu ulogu – jer nam omogućava da prepoznamo osećanja i namere drugih, čak i onda kada se izražavaju kroz jednostavnu sliku sa natpisom.

Možemo zaključiti da su memovi, kao i emotikoni, savremena alatka kulturne razmene, a njihovo razumevanje može obogatiti ne samo nastavu, već i međuljudske odnose. Ako ih koristimo svesno i sa dozom empatije, mogu postati most između generacija, kultura i različitih načina mišljenja.

Empatija u digitalnoj pedagogiji

Rast digitalne komunikacije uticao je na oblik ljudske interakcije, uključujući obrazovni proces. U virtuelnim učionicama, odnos između nastavnika i učenika zasniva se na pisanim i vizuelnim znacima. Empatija, kao ključni element pedagoškog rada, dobija nove okvire u ovom kontekstu.

Tradicionalno, empatija označava sposobnost razumevanja i prepoznavanja emocionalnih stanja drugih. Nastavnička empatija omogućava prepoznavanje potreba, motivacije i emocija učenika, čime se stvara atmosfera poverenja i podržava uspešan proces učenja.

U onlajn nastavi, empatična komunikacija se suočava s izazovima. Neverbalni znaci kao što su govor tela, izraz lica i ton glasa su ograničeni. Digitalna komunikacija koristi emotikone, emodžije i druge vizuelne elemente kao nove alate empatije.

Međutim, upotreba ovih elemenata ne garantuje pravu empatičku povezanost. Empatija u digitalnom prostoru podrazumeva sposobnost nastavnika da tumači izraze učenika u kontekstu i da odgovori na adekvatan način. Ključna je osetljivost u formulisanju poruka koje pokazuju razumevanje, podršku i izbegavaju osuđivanje.

Nastavničko prisustvo u digitalnom prostoru zahteva tehničke i emocionalne kompetencije. Posebno kod adolescenata, važno je koristiti jezik koji je pažljiv, ohrabrujući i otvoren za dijalog. Takva empatija smanjuje anksioznost učenika, podstiče samoizražavanje i održava emocionalnu povezanost u virtuelnom okruženju.

Onlajn učionice, e-dnevnici, ćaskanja i društvene platforme donose nove oblike dijaloga u kojima se grade strategije digitalne empatije. Ona uključuje ne samo tehnička sredstva, već i razumevanje psihičkog stanja učenika i njihovog digitalnog i socijalnog konteksta.

Stoga, značaj empatije u pedagoškom radu u digitalnoj eri nije umanjen, već se transformiše. Nastavnici treba da razvijaju ne samo emocionalnu inteligenciju, već i digitalne empatičke kompetencije kako bi mogli efektivno i saosećajno podržati učenike, lično ili preko ekrana.

Zaključak

U vremenu u kome se ljudska komunikacija sve više odvija u digitalnim, vizuelnim i tehnološkim okvirima, jezik i empatija postaju ključni alati za očuvanje smislenih, toplih i odgovornih odnosa. Nijedna tehnološka inovacija ne može zameniti potrebu čoveka za razumevanjem, prihvatanjem i povezivanjem sa drugim ljudskim bićem.

Ovaj rad pokazuje da se empatija ne iscrpljuje u ličnoj emocionalnoj reakciji, već da se ona oblikuje, prenosi i izgrađuje kroz jezik. Bez obzira da li se radi o poeziji,

emotikonu u ćaskanju ili o poruci koju nastavnik upućuje učeniku – način na koji izražavamo i tumačimo osećanja oblikuje kvalitet naših odnosa.

Poetski tekstovi i pesme pružaju primer kako se jezička struktura može iskoristiti za empatičko povezivanje, i to ne samo na tematskom, već i na ritmičkom, zvučnom i simboličkom nivou. Oni nam omogućavaju da doživimo emocije koje nisu nužno naše, ali postaju bliske kroz čitanje i slušanje. Na taj način se gradi kulturološka empatija – sposobnost da razumemo različite perspektive, osećanja i iskustva.

S druge strane, digitalna komunikacija zahteva novu vrstu osetljivosti. Emodžiji, gifovi, smajliji i ostali vizuelni simboli ne služe samo ukrašavanju teksta, već su novi jezički alati koji mogu preneti emociju ako se pravilno koriste. Međutim, njihova upotreba zahteva kritičko mišljenje i kulturološku kompetenciju, jer su značenja često neodređena i promenljiva.

U pedagoškom radu, posebno u digitalnoj nastavi, empatija nije dodatna vrednost, već osnovni preduslov kvalitetnog odnosa sa učenicima. Nastavnik koji ume da prepozna potrebe učenika, prilagođava svoj jezik i način obraćanja, i gradi okruženje u kome je dozvoljeno osećati. Takav nastavnik ne samo da prenosi znanje, već i vaspitava, inspiriše i podržava.

Na kraju, možemo reći da je jezik most između ljudi, a empatija sila koja taj most održava. U svetu koji postaje sve glasniji, brži i vizuelniji, sposobnost da pažljivo slušamo, osetljivo govorimo i saosećamo sa drugima postaje ne samo etički imperativ, već i osnova za svako dublje razumevanje, bilo u književnosti, u školi ili u svakodnevnom životu.

Reference

Beke, O., & Szabó, E. (2020). Versaktualizációk a digitális korban. ÚJ PEDAGÓGIAI SZEMLE, 70(11–12), 83.

Blackmore, S. (2001). *A mémgépezet. Kulturális gének – a mémek*. Budapest: Magyar Könyvklub.

Dawkins, R. (2005). *Az önző gén*. Budapest: Kossuth Kiadó.

Gawne, L., & McCulloch, G. (2019). Emoji as Digital Gestures. *Language@Internet*. https://www.languageatinternet.org/articles/2019/gawne

Kendon, A. (2004). *Gesture: Visible action as utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.

McNeill, D. (1992). *Hand and Mind: What Gestures Reveal about Thought*. Chicago: The University of Chicago Press.

McNeill, D. (2005). *Gesture and Thought*. Chicago: University of Chicago Press.

Isidora Belić
isidorab@gmail.com
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
https://orcid.org/0009-0008-9258-2752

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.274B

KROZ JEDNO OKO DRUGOG: EMPATIJA I KONSTRUKCIJA IDENTITETA U *KIKLOPU* RANKA MARINKOVIĆA

Sažetak: Roman *Kiklop* Ranka Marinkovića, jedno od ključnih dela hrvatske i južnoslovenske modernističke proze, nudi kompleksnu osnovu za ispitivanje (ne)empatije u predvečerje Drugog svetskog rata. Ovaj rad analizira emocionalnu distancu glavnog junaka, Melkiora Tresića, koristeći imagološki pristup i uvažavajući socijalno-političke okolnosti epohe. Melkior je antijunak i intelektualac na margini, koji svet oko sebe percipira kroz ironiju, strah i introspektivnu distancu. Njegova nemogućnost za emocionalnu bliskost proizlazi kako iz ličnih neuroza, tako i iz ideološki zasićene klime, u kojoj empatija gubi društvenu vrednost. Umesto autentičnih odnosa, likovi u njegovoj svesti postoje kao simboli, karikature i refleksije kolektivnih strahova. Poseban fokus stavljen je na uticaj militarizacije i ideoloških pritisaka na eroziju saosećanja. Marinkovićeva upotreba groteske, intertekstualnosti i autoreferencijalnosti osvetljava fragmentaciju identiteta i nemogućnost istinske empatijske veze. Melkiorov *jednooki* pogled ostaje ograničen, dok roman otvara pitanje emocionalne slepoće u vremenu političke rigidnosti i duhovne krize.

Ključne reči: empatija, identitet, Drugi, Ranko Marinković, *Kiklop*

Abstract: THROUGH THE ONE EYE OF THE OTHER: EMPATHY AND THE CONSTRUCTION OF IDENTITY IN RANKO MARINKOVIĆ'S *CYCLOPS*

Ranko Marinković's *Cyclops* is a cornerstone of Yugoslav modernist prose, portraying Zagreb on the eve of World War II as a space of ideological tension, emotional paralysis, and existential dread. This paper explores the collapse of empathy in such a world through the character of Melkior Tresić – an antihero, bohemian, and paranoid intellectual whose perception of others is filtered through irony, anxiety, and introspective distance. Rather than encountering others as full

subjects, Melkior reduces them to grotesque projections of his own fears. Grounded in the theoretical insights of Edith Stein, Susan Keen, Martha Nussbaum, Michel Foucault, and Mikhail Bakhtin, the analysis reveals that empathy is not only emotionally blocked but structurally impossible. Stein defines empathy as recognition without appropriation; Keen emphasizes the role of narrative strategy; Nussbaum sees it as an essential moral capacity. Yet all of these prerequisites – stable identity, moral imagination, narrative intimacy – are undermined in *Cyclops*. Melkior's relationships illustrate this: his objectification of women, rejection of Krele's kindness, and ambivalent reflection on the figure of Njutanji point to a persistent failure to connect. Even his monologues directed towards God reflect more existential irony than spiritual appeal. Grotesque imagery pervades the narrative, breaking down the human form and deconstructing identity. Bakhtin's concept of the grotesque body, Foucault's theory of biopolitics, and the metaphor of the one-eyed Cyclops all support the reading of Melkior as a fragmented self incapable of ethical relation. Spaces within the novel – latrines, barracks, taverns, and the fictional Zoo-polis – mirror this emotional disintegration. Rather than sites of intimacy, they are zones of alienation and control. Melkior's starvation is interpreted not simply as fear of war, but as a symbolic protest against the state's domination of the body, echoing Foucault's notion of modern power. Ultimately, *Cyclops* is not a novel about lost empathy, but about its unfeasibility in a dehumanized world. Melkior's gaze is monocular – one-eyed in the mythic and cognitive sense – incapable of perceiving the Other in full. Empathy appears only in traces, in failures, in gestures that never reach fruition. In this, Marinković delivers a haunting diagnosis of modern subjectivity and the emotional deficits of a world governed by fear, ideology, and disconnection.

Keywords: empathy, identity, the Other, Ranko Marinković, *Cyclops*

Empatija kao teorijski izazov u modernističkoj prozi: Uvod u analizu *Kiklopa*

Roman *Kiklop* Ranka Marinkovića, objavljen 1965. godine, predstavlja jedno od najznačajnijih ostvarenja hrvatske i jugoslovenske modernističke književnosti. Smešten u Zagreb pred sam početak Drugog svetskog rata, roman oblikuje atmosferu egzistencijalne napetosti, straha i dezintegracije ličnog i kolektivnog identiteta. U središtu narativa je Melkior Tresić, pozorišni kritičar i intelektualac, čiji su identitet, telo i emocionalni kapacitet stalno podvrgnuti preispitivanju i razgradnji. Ključno pitanje koje se postavlja jeste: da li je u svetu ideološke rigidnosti, militarizacije i narastajućeg političkog pritiska uopšte moguće razviti autentičan empatijski odnos? Ovaj rad istražuje upravo tu dilemu, analizirajući kako roman kroz jezik, strukturu i simboliku prikazuje (ne)mogućnost empatije i konstrukciju Drugog u kontekstu fragmentacije subjekta.

Kombinovanjem teorijskih uvida Edit Štajn (fenomenologija empatije), Suzan Kin (narativni modeli empatije), Marte Nusbaum (empatija kao moralna sposobnost), Mihaila Bahtina (groteska i karneval), i Mišela Fukoa (biopolitika i regulacija tela), rad osvetljava kako je koncept empatije u *Kiklopu* sistematski podrivan, a istovremeno i evociran kao trag izgubljene etičke orijentacije. Analizom ključnih motiva, odnosa i narativnih strategija pokazuje se kako roman tematizuje emocionalnu slepoću kao simptom epohe u kojoj ljudsko telo, identitet i emocija postaju objekti kontrole i simboli krize.

Teorijski okviri empatije i konstrukcija Drugosti

Empatija je višeslojni fenomen koji obuhvata afektivne, kognitivne i etičke dimenzije. U kontekstu književnosti, ona prevazilazi puku identifikaciju sa likovima; empatija je način na koji narativni diskurs modelira naše razumevanje tuđeg iskustva i emocionalne drugosti. Prema definiciji Edit Štajn (Edith Stein), empatija je „uvid u tuđe osećanje koje ostaje tuđe“ – ona ne podrazumeva prisvajanje, već priznavanje razlike i očuvanje alteriteta (Stein, 1964: 52).[1] Štajn jasno razlikuje empatiju od saosećanja i identifikacije, jer „empatija nije percepcija, ni zamišljanje, ni neutralna pretpostavka, već poseban akt svesti kojim se mentalna stanja drugog doživljavaju kao njegova, a ne naša“ (Stein, 1964: 10–11).

Melkiorova nesposobnost za empatiju ukorenjena je upravo u toj nemoći da Drugog doživi kao stvarnog i autonomnog. On je zarobljen u introspektivnoj analizi, izmešten iz neposrednog afektivnog odnosa i stalno distanciran, čak i kada reflektuje o sopstvenoj nemoći da bude blizak. Njegov odnos prema drugima – Enki, Vivijani, Kreletu, Maestru – temelji se na fragmentaciji, projekciji i ironičnoj distanci, a ne na istinskom pokušaju emocionalnog povezivanja.

Suzan Kin proširuje filozofsku osnovu empatije u književnosti uvodeći narativnu klasifikaciju strategija empatijskog angažovanja. Ona razlikuje ograničenu, ambasadorsku i emitovanu (*broadcast*) empatiju. Ograničena funkcioniše unutar zajednice: podstiče identifikaciju putem prepoznatljivosti i bliskosti. Ambasadorska se obraća čitaocima izvan teksta, pozivajući ih da saosećaju sa marginalizovanim, potisnutim likovima. Kin, međutim, naglašava da empatija u književnosti nije garantovana – ona je potencijal koji zavisi od narativnih strategija: fokalizacije, reprezentacije unutrašnjih stanja, i stepena narativne distance (Keen, 2007: 15–22). U slučaju *Kiklopa*, naracija, fragmentacija i groteskna hiperbolizacija likova aktivno otežavaju emocionalni angažman. Umesto da omogućava empatiju, tekst

[1] Svi prevodi sa engleskog jezika u ovom radu su autorkini, osim ako nije drugačije navedeno.

destabilizuje njen osnov kroz narativni pogled iznutra koji je istovremeno autorefleksivan i udaljen.

Marta Nusbaum iz filozofskog ugla dodatno utemeljuje empatiju kao temeljnu moralnu sposobnost i tvrdi da „empatija nije luksuz, već nužnost: sposobnost da zamislimo kako svet izgleda iz tuđe perspektive predstavlja središnju komponentu ljudskog dostojanstva“ (Nussbaum, 2001: 327). Emocije, po Nusbaum, nisu opozicija razumu, već „inteligentni odgovori na opažanje vrednosti“ (Nussbaum, 2001: 1). U tom smislu, književnost deluje kao etički eksperiment koji angažuje čitaočevu maštu i moralnu imaginaciju. Narativna umetnost „stavlja nas u kožu drugog bića“ i omogućava da tuđu patnju percipiramo iznutra (Nussbaum, 2001: 10).

Kombinovanjem ovih teorijskih uvida – fenomenološke diferencijacije kod Štajn, naratološke stratifikacije kod Kin i moralno-emocionalne argumentacije kod Nusbaum – može se zaključiti da za autentičan čin empatije moraju biti ispunjeni brojni uslovi: stabilan identitet subjekta, imaginativna otvorenost prema Drugome i narativni medij koji omogućava pristup unutrašnjim stanjima. U *Kiklopu*, svi ti preduslovi bivaju sistematski potkopani. Melkior je duboko fragmentiran, njegova percepcija Drugog je iskrivljena strahom, paranojom i ironijskim otklonom, dok se telo u romanu prikazuje kao poprište kontrole i dezindividualizacije.

Nedostatak empatije kod Melkiora nije puka psihološka disfunkcija, već simptom dubljeg etičkog poremećaja. Njegov svet, svet groteske, nasilja i fragmentacije, ne omogućava emocionalnu bliskost bez ideološkog iskrivljenja. Marinkovićev roman tako ne prikazuje samo ličnu nesposobnost za empatiju, već postavlja dijagnozu jednog sveta u kojem je empatija izgubila svoje kognitivne i moralne osnove i postala retoričko, a ne više egzistencijalno dostupno iskustvo.

Strah, telo i biomoć: Dehumanizovani subjekt u *Kiklopu*

Melkior Tresić, glavni junak romana *Kiklop*, konstruisan je kao arhetipski modernistički antiheroj: intelektualac, boem, pesnik i paranoični posmatrač sveta koji ga okružuje. Svoj odnos prema stvarnosti posreduje kroz ironiju, strah i literarne reference. On jeste Odisejev inverzni pandan (Bajčeta, 2024: 210). Njegov identitet je u stalnom raspadanju, a svet oko sebe doživljava kao neprijateljski i haotičan. Nije sposoban da gradi odnose jer svakog Drugog doživljava kroz filter straha, ironije i intelektualnog otpora. Nemoć da se poveže s Drugima nije tek lična neuroza, već simptom epohalnog stanja u kojem se empatija povlači pred istorijskim trenutkom, telesnim strahom i društvenom atomizacijom.

Melkiorov odnos sa prijateljima, ženama, državom, pa i samim sobom zasnovan je na analizi, distanci i simboličkom tumačenju. Žene u romanu – Enka, Ecika,

Vivijana – nisu subjekti već znaci: metafore neuroze, figure projekcije. Njegova ljubavnica Enka, opisana kao pokvarena i prljava, postaje površina na koju se projektuje njegovo *leprozno osećanje*: „Bila mu je potrebna upravo ovakva, paradoksalna i lažljiva, nadarena za svaku vrstu pokvarenosti. U njoj je nalazio pokriće za svoje stanje izgubljenosti, neku prljavu kupku za svoje leprozno osjećanje. Gubavac. Što više gadosti oko sebe!“[2] (127) Ovaj stav ne odražava samo mizoginiju, već dublji mehanizam projektovanja. Žena kao Drugi nije osoba; ona je ogledalo unutrašnje dezorijentacije.

Slična logika važi i za muške odnose. Krele, vojnik prostodušnog srca, koji Melkioru nudi iskrenu bliskost i zaštitu, biva odbijen. Empatija koju Krele nudi ne nailazi na razumevanje, jer Melkior u svakom približavanju vidi pretnju integritetu. U njemu se javljaju stid, strah i ironični otklon – karakteristična reakcija subjekta čiji je identitet krhak i koji empatiju ne prepoznaje kao vrednost, već kao opasnost.

U takvom svetu, strah nije samo stanje, već ontološka činjenica. On je poetika (struktura jezika), ideologija (regulacija Drugog) i metafizika (uslov subjektiviteta). Fobos – grčki bog straha – mogao bi biti pravi gospodar romana. Sve drugo, empatija, identitet, ljubav, bivaju zgaženi pod njegovim stopalom. Melkior ne oseća običan strah – njegov je fobos totalan, sveprožimajući, metafizički. Ne boji se smrti, već gubitka subjektivne autonomije: postajanja funkcijom u sistemu, brojem u vojsci, telom bez glasa.

Gladovanje je njegova pobuna. Ali ne kao herojstvo, već kao pokušaj samonestajanja. On ne beži od smrti, već od sistemske redukcije. Njegovo telo nije instrument otpora, već prostor sabotaže. Gladovanjem pokušava da se izbriše iz evidencije, da više ne bude telo u službi države.

Ova strategija pasivnog samouklanjanja postaje ključ za razumevanje biopolitičkog horizonta romana. Mišel Fuko pokazuje kako moć modernog doba više ne funkcioniše kroz ubijanje, već kroz upravljanje životom: „Moć se više ne vrši kroz zabranu i kaznu, već kroz regulaciju i nadzor života“ (Fuko, 2006: 140). Telo postaje resurs: vojni, statistički, medicinski. Ono se više ne poseduje, već se njime upravlja.

Melkiorovo telo je laboratorija straha. Njegova slabost je izraz gubitka subjektiviteta. U tom smislu, gladovanje nije oslobađanje, već telesna ironija – protest koji vodi ka dezintegraciji. Telo više ne poseduje subjekt; subjekt je izgubio suverenitet nad sopstvenim telom. „Moć više nije usmerena ka smrti – ona upravlja životom, dok smrt postaje granica moći“ (Fuko, 2005: 153).

[2] U ovom radu svi navodi iz romana *Kiklop* odnose se na izdanje: Ranko Marinković, *Kiklop*, Beograd: Kontrast, 2024. Dalje u tekstu navodi se samo broj strane u zagradi.

Ovo potvrđuje i figura Maestra: njegovo groteskno samoubistvo nije beg od smrti, već poslednji pokušaj da povrati vlasništvo nad sopstvenim telom i zadobije moć nad smrću (Fuko, 2006: 153-155). „Heureka! Kliktao je arhimedski šašavo. Otkrio sam biološki zakon uzgona! Tijelo uronjeno u strah izgubi onoliko od svoje smrtnosti koliko teži istisnuti strah. Heureka!“ uskliknuće Melkior (208), a ta rečenica izgovorena u grotesknom kontekstu smrti, otkriva filozofsku jezgru romana i osvetljava ironičan, gotovo metafizički karakter gladovanja. Tamo gde je život regulisan, smrt postaje jedina autonomna odluka. Telo, u *Kiklopu*, nije više mesto duše, ono je registar, broj, mehanizam.

Zato roman ne prikazuje samo krizu empatije – on prikazuje svet u kojem je empatija nemoguća jer je strah postao zakon, a telo postalo objekat moći. U takvoj atmosferi, stihovi Antuna Branka Šimića iz pesme *Telo i mi* (Šimić, 2023: 104) dobijaju punu snagu:

I telo mi se gadi. Može li se kako
odeliti od tela, biti čist od tela?
Telo je teret, tuđin, trulost.
Ja bih ga rado ostavio negde
i utekao od njeg, odleteo zauvek u slobodu.

U svetu *Kiklopa*, ni sopstveno telo više nije utočište. Empatija nije samo nedostižna – ona je nepoželjna. I kao takva ukinuta. Telo, koje je moć ssavremenog sveta disciplinovala kroz vežbe, norme, higijenu, nagon za zdravljem i lepotom, sada joj postaje otpor. U trenutku kada moć prodire najdublje u telesnost, u školama, vojskama, porodici istovremeno se rađa i otpor kroz sopstveno telo, kroz zahteve za užitkom, autonomijom, životom izvan moralnih kodova i produktivnosti. U tom obrtu, kada oruđe moći postane izvor pobune, Fuko vidi najparadoksalniju tačku moderne subjektivnosti. Bitka se nastavlja, ne spolja, već iz tela samog: tela koje je prostor i učinak moći, ali i njena granica (Fuko, 2012: 62).

Groteska, Zoopolis i proždiranje: Anatomija neljudskog u *Kiklopu*

Jedan od ključnih aspekata romana *Kiklop* jeste njegova estetska i idejna utemeljenost u groteski, kako ju je teorijski definisao Mihail Bahtin. Groteska ne prikazuje telo kao zatvoren, zaokružen entitet, već kao telo u stalnoj tranziciji – otvoreno, uvek izloženo svetu, telo koje se hrani, izlučuje, rađa, raspada (Bahtin, 1978: 34-35). U tom smislu, groteska je način dekonstrukcije subjekta kroz telo. U *Kiklopu*, telo je prikazano kroz ironiju, animalnost i deformaciju, i kao takvo postaje simbol dehumanizacije.

Već od prvih stranica romana prisutna je *životinjska optika*; ljudi su svedeni na instinkte, reflekse, zvuke: „Izgubiti se u prijavštini kao odvratni insekt što živi u

izmetu... Maestro – ludi kukac“ (127). Ova slika nije tek estetska – ona je ontološka: svet *Kiklopa* nije svet subjekata, već karikatura. Ljudi su svedeni na funkcije, na organsko, na telesnu reakciju. Groteska, kako je Bahtin pokazao, razgrađuje granice između ljudskog i neljudskog, uspostavlja svet izokrenutih hijerarhija u kojem je granica između čoveka i zveri – iluzija. *Kiklop* je roman u kojem ne postoji celovit identitet; sve je fragment, maska, grimasa.

Životinjska optika nije epizodna: ona se dosledno provlači kroz celu naraciju, sve do kraja i Melkiorovog puzanja u Zoopolis. Strah i rat ogoljuju čoveka do animalnog. Empatija postaje nemoguća jer identitet biva raspadnut. Ovaj motiv dodatno se radikalizuje u Melkiorovoj zamišljenoj drami *Kanibali*, u kojoj brodolomnici postaju plen ljudojeda. U stvarnosti, njega proždire druga vrsta Kiklopa, ne mitski Polifem, već totalitarni sistem, rat, institucija, ideologija.

Ta unutrašnja drama simbolično duplira Melkiorovu svakodnevicu: i tamo i ovde sve funkcioniše po logici proždiranja. Marinkovićev genijalni neologizam *čovjetina* nije humoristički – on je ključ filozofije romana, označava ideološku trošnost ljudskog (tela), njegove vrednosti i duhovnosti. Ljudsko telo postaje potrošna stvar, materijal bez svetosti. Kao što Polifem jede Odisejeve drugove, tako i rat „jede“ građane: kroz mobilizaciju, kroz propagandu, kroz psihološku i institucionalnu represiju.

Bahtin ne vidi grotesku kao destruktivnu silu, već kao ambivalentni mehanizam koji prikazuje čoveka u procesu transformacije: „u stadijumu smrti i rađanja, rasta i nastajanja“ (Bahtin, 1978: 33). U *Kiklopu*, međutim, taj proces se prekida, obnova izostaje, a groteska postaje oznaka raspada bez preporoda. Telo nije obnovljeno, već razgrađeno. Identitet nije osnažen, već anuliran. Groteska kod Marinkovića ne oslobađa, ona razotkriva: gubitak sveta, gubitak empatije, gubitak smisla.

Estetsko, etičko i (ne)empatija: Dijalektika umetnosti i ljudskosti

Jedna od najzrelijih filozofskih scena u *Kiklopu* jeste peripatetički dijalog između Melkiora i Don Fernanda, ciničnog intelektualca iz kružoka Melikorovih poznanika, vođen dok posmatraju *malog čoveka*, prodavca novina sa deformitetom i govornom manom, nadimka Njutanji. U tom razgovoru, koji se estetski oslanja na klasičnu sokratsku formu, Marinković otvara ključno pitanje: da li umetnička vrednost nadilazi ljudsku?

U Melkiorovom monologu javlja se iskra humanosti (Bajčeta, 2024: 519):

Eto, i to je čovjek, taj Njutanji. Čujete ga kako njače, kako se bori za svoje postojanje. I on, što kažete, osjeća. Da mu sad priđete i povučete ga za ono jedno uho (gledajte ta ušesa!), on bi nasrnuo na vas da vas udari, možda čak i ubije zbog

nanesene uvrede. Jer on ima svoj ponos. On, znači, osjeća svoju vrijednost. On je vrijednost po njegovu mjerilu, on, Njutanji. Ljudska vrijednost. A Michelangelov David u Firenci, krasni goli mladić (usput rečeno-remek-djelo ljudske anatomije), golem, ponosan i gord, pun snage i smjelosti, on nije čovjek. On ne „osjeća", on je kamen. On i nema ni toliko „ljudskoga" da bi znao izgovoriti besmislenu riječ njutanji što onaj tamo mali monstrum zna. A ipak je David vrijednost, ogromna, jedinstvena vrijednost... Ili možda nije, mozda se vi ne slažete, jer ste malo prije rekli da vam nije stalo do „umjetničkog kamenja"?

-Rekao sam tek tako, kondicionalno...

-A ja pak „kondicionalno" mislim da svi Njutanji na svijetu koliko god ih ima, a ima ih valjda i stotine tisuća, nisu vrijedni lijeve noge Davidove. Pa ipak, pazite što ću vas pitati, i to „kondiconalno", kad bi se za spas Davida od uništenja, pretpostavimo takav slučaj, tražio život jednog jedinog, evo tu ovog našeg Njutanjeg, da li biste vi odobrili da se dade taj život?

-Pitanje tipično „rusko", besmisleno. Dostojevština – promrmlja don Fernando s intelektualnim gađenjem (236-237).

Don Fernandov cinizam i intelektualno gađenje izražavaju otpor prema humanizmu zasnovanom na patnji. Melkior se opire Don Fernandovoj koncepciji preventivne dehumanizacije prema kojoj bolesne, siromašne, nepotrebne treba ukloniti u ime opšteg dobra i ovde izražava duboko intuitivno saosećanje, odbacuje ideju žrtvovanja živog tela u ime umetnosti; „Već sâm elementarni senzibilitet stavlja to nakazno tijelo iznad jedinstvenog i neponovljivog djela jednoga genija. Jer *Njutanji* ima epidermu koja osjeća bol, a David je neosjetljiv kamen. Neka dakle živi epiderma, smrt 'kamenu'!" (237).

Ipak, prema Edit Štajn [Edith Stein], istinska empatija nije samo moralna intuicija, već pokušaj da se uđe u unutrašnji svet Drugog. Melkior prepoznaje bol, ali ne pokušava da razume Njutanija iznutra, ne pita se kako se on oseća, ne zamišlja njegov svet. On ostaje intelektualni posmatrač. Empatija zahteva imaginaciju i susret, a ne puku deklaraciju. Ova scena osvetljava rascep između saznanja i osećanja: Melkior zna šta je ispravno, ali ne ume da oseti. U tom rasponu između etike i estetike, Marinković postavlja pitanje: može li umetnost bez humanosti? Može li humanost bez delovanja? I šta ostaje ako empatija ostane zarobljena u jeziku?

Topografija straha: Prostori nemoći i dezintegracije u *Kiklopu*

Dok se peripatetički dijalog između Melkiora i Don Fernanda odvija u pokretu, na ulici, kao misaona šetnja kroz dilemu umetnosti i ljudskosti, prostori kroz koje se

kreću junaci ne ostaju pasivne kulise već postaju aktivni činioci njihove egzistencijalne i etičke pozicije. Oni nisu dekorativne pozadine, već dinamičke strukture koje oblikuju mogućnost, ali i nemogućnost saosećanja. Fizički prostori *Kiklopa* nisu neutralne pozornice, već – kako ističe Željko Milanović – mapirane konfiguracije koje prestaju da budu mesta identiteta i postaju nemesta, „kiklopske pećine iz kojih se mora pobeći kako bi se spasio život, ali i slobodna misao koju ugrožava(ju) kiklop(i)“ (Milanović, 2021: 201).

Topografija romana upisuje se kao prostorna matrica bez empatije – u njoj nema stabilnog mesta u kojem bi odnos prema Drugom mogao da se uspostavi. Marinković prikazuje niz javnih prostora – klozeti, kasarne, kafane, bolnice, ulice i Zoopolis – koji funkcionišu kao antropološka nemesta: toposi fragmentacije, privremenosti i ontološke osujećenosti odnosa.

Klozet, premda predstavlja jedno od retkih mesta Melkiorove introspekcije, nije prostor susreta, već povlačenja i isključenja. Tišina tog prostora nije poziv na slušanje Drugog, već pokušaj njegovog isključivanja. Vojni prostori brišu ličnost: oni su dizajnirani tako da subjekte redukuju na njihove funkcije – vojnici, pacijenti, korisnici. Subjektivnost je suspendovana, a empatija postaje bespredmetna.

Kafane i zagrebačke ulice, umesto da budu mesta dijaloga i razmene, postaju prostori karnevalske buke, gde komunikacija postoji bez slušanja. Govori se u citatima, u ironiji, u oblacima dima – sve što je rečeno propušta mogućnost odnosa. To su prostori simulirane komunikacije, lišeni empatijske dimenzije.

Zoopolis predstavlja ekstremni prostor takve dehumanizacije – zamišljeni zoološki vrt u kojem ljudi zauzimaju mesta životinja. Melkior doslovno puzi kroz taj prostor, transfigurisan u kukca, lišen subjekta, pogleda i glasa. Briše se granica između čoveka i objekta, bića i nebića, subjekta i mase. Zoopolis je radikalno mesto bez odnosa – bez Drugoga, bez jezika, bez mogućnosti reciprociteta.

Marinkovićev svet ne suspenduje empatiju kroz ideološku zabranu, već kroz svakodnevnu arhitekturu postojanja. To je svet u kojem se saosećanje ne može ostvariti jer ne postoji prostor u kojem bi susret mogao da se dogodi. Svakodnevica na čiju je važnost Milanović ukazao (Milanović, 2021: *passim*) je tranzitna, fragmentarna, dezorijentisana – identiteti su izmešteni, odnosi razbijeni, subjekt razgrađen. Melkior se kreće u krugovima iz kojih nema izlaza – svaki pokušaj bekstva iz nemesta neumitno se završava povratkom u isti prostor lišen značenja, čime se potvrđuje da je reč manje o geografskom, a više o ontološkom zatvoru: o klopci svesti zarobljene u sopstvenom besmislu.

Monolog pred prazninom: Gospod kao odsutni Drugi i metafizička (ne)empatija

Melkior, uprkos besmislu, nikada ne prestaje da traga. U jednoj od najdelikatnijih misaonih ravni *Kiklopa* nalazi se Melkiorovo više puta ponovljeno, ciničnо-emotivno, ali višeslojno obraćanje Gospodu, okretanje Apsolutu – čin koji ne pripada religijskom, već egzistencijalno-ontološkom registru. Njegovi upiti nemaju liturgijsku dimenziju, nisu oblik molitve, već manifestacija potrebe za značenjem u svetu bez uporišta, bez Drugog i bez odgovora. U fragmentisanom univerzumu, gde svi odnosi poprimaju oblik izlomljenih refleksija, ovo simbolično obraćanje postaje oblik samoposmatranja u odsustvu duhovne orijentacije, filozofske implozije izgovorene kao ironijski filter pred sopstvenim raspadom.

Melkiorovi *dijalozi* sa Gospodom funkcionišu kao misaoni eksperimenti – između svetog i profanog, između ironije i potisnute potrebe za smislom. Njegova retorička pitanja nisu molbe, već projekcije nemoći da razume svet – ili sebe. U jednom od upečatljivih pasaža, Melkior kaže: „Gospode... ako već mora, da se i ta čaša ispuni – ispunićeš je, je l' tako? Do kraja, do daske. Dažd od četrdeset dana, bezumni pljusak uriniranja“ (361).

Ova rečenica parodira biblijski narativ – čaša patnje iz Getsimanskog vrta pretvara se u groteskni potop telesnog, u Bahtinovom smislu: fuziju svetog i telesnog, uzvišenog i nižeg. Božanska kazna više nije moralni čin, već biološki eksces – bez značenja, bez oslonca. Gospod, u tom prizoru, nije više Lice, već meteorološka anomalija – telesna karikatura transcendencije.

Ali čak i u tom parodijskom ključu, zadržava se rezidualna potreba za dijalogom. Melkior ne veruje – ali retorički adresira. Ovaj čin, koliko god ambivalentan, otkriva trag onoga što više nije celovito: težnju za Drugim koji ne postoji. To je lice koje nije prisutno, glas koji ne odgovara. Gospod se u ovom svetu pojavljuje kao nemi svedok, odsutni adresat, figura pred kojom se subjekt ne može ni pokajati ni nadati.

Ovakve misaone intervencije odražavaju dublju strukturu romana – svet bez stabilne vertikale, bez moralnog oslonca, bez Drugog. Melkiorova distanca nije intelektualna poza, već simptom dubinske nesposobnosti da se uspostavi ikakva trajnija relacija. Nema odnosa sa Enkom, nema razumevanja sa Kreletom, nema unutrašnjeg glasa koji bi nadjačao ironiju. I kada se obraća Gospodu, to čini kao poslednjem dostupnom ogledalu – ne u nadi, već u otporu.

U tom smislu, Melkiorov monolog prema Apsolutu nije čin vere, već indikator potpunog epistemološkog i emocionalnog rasapa. On ne pokušava da vidi Lice Drugog, već beleži njegov izostanak. Bog u ovom romanu nije izvor etike, već simbol njenog povlačenja. Nije iznad istorije, već van igre. Figura Gospoda postaje literarni znak nemoći jezika da pronađe tačku stabilnosti.

Na taj način, Melkior ne uspeva da uspostavi empatiju ni sa Drugim čovekom, ni sa sobom, ni sa svetom, a ni sa Apsolutom. Svaka relacija ostaje neuspostavljena: empatski dijalog zamenjen je ironijskim odjekom. Ostaje samo monolog koji ne očekuje odgovor – samo prazninu u koju se reči otiskuju kao poslednji pokušaj održavanja kontura sopstva.

U zaključku, Marinkovićev roman nudi pesimističku, ali duboko filozofski profilisanu viziju: svet u kojem empatija više nije moguća jer je svaki mogući oslonac – društveni, emotivni, metafizički – već urušen. „Marinkovićev svet u Kiklopu podseća, izdaleka, na svet Dostojevskog – ali bez Boga (Frangeš, 1987: 363).“ Marinković konstruiše univerzum u kojem misao više nije trag božanske svesti, već instrument unutrašnjeg raspada, a aksiom egzistencije glasi: bojim se, dakle postojim (Frangeš, 1987: 363).

Melkiorovo „Gospode“ više nije molitva, to je tihi dokaz da i poslednja adresa smisla postaje fikcija. A bez Drugog, bez pogleda, bez smislenog odgovora – empatija se gasi u tišini vlastite neostvarivosti. Time se zatvara i hermeneutički krug ovog tumačenja: empatija nije tek emocionalni refleks, ona je moguća samo u svetu u kojem postoji poverenje, stabilnost i smisao.

Zaključne napomene: Strah je najgore mesto

Roman *Kiklop* Ranka Marinkovića ne nudi odgovore, niti ih traži. On dijagnostikuje svet koji se urušava pod teretom straha, neslobode i fragmentacije. Svet u kojem su identitet, telo i jezik destabilizovani do tačke groteske; svet u kojem se umetnost meri epidermom, Bog šalje urinirajuće kiše, a ljudi se prepoznaju ne po licu, već po nagonu. U takvom poretku, pitanje empatije ne može biti etički poziv već filozofska dilema: može li saosećanje opstati u ontološki dehumanizovanom svetu?

Analiza Melkiorovih odnosa – sa Enkom, Kreletom, Don Fernandom i Gospodom – otkriva isti obrazac: svaki pokušaj bliskosti je ili prekinut, ili osujećen, ili ironično poništen. Empatija postoji kao impuls, ali ne i kao iskustvo. Melkior opaža bol, ali ne ume da je razume; prepoznaje Drugog, ali ga ne može prihvatiti. Njegovo telo je prisutno, ali njegov pogled jednook, kao kod Kiklopa, ne vidi. Ne vidi celinu, ne vidi lice, ne vidi Drugog.

Teorijski uvidi Edit Štajn, Suzan Kin i Marte Nusbaum osvetljavaju ovu nemoć: da bi empatija bila moguća, potreban je identitet koji nije rastočen, sposobnost imaginacije koja nije cinična, i emocionalna otvorenost koja ne počiva na strahu. Melkior ne poseduje nijedan od tih uslova. Njegovo gladovanje, njegov cinični monolog, njegova groteskna opažanja svedoče o postojanju bez relacije, postojanju koje zna samo za gubitak.

U *Kiklopu*, empatija postoji kao odjek: u Kreletovoj nežnosti, u Melkiorovoj reakciji na Njutanjeg, u nemoćnom dozivanju Gospoda. Ali to su sve samo trzaji, nikada susreti. Melkior nije bezosećajan, on je zatomljen pod teretom straha. Svet kroz koji se kreće ne nudi strukturu u kojoj bi se bliskost mogla dogoditi. To je biosfera u kojoj ljudi više ne funkcionišu kao subjekti, već kao funkcije: tela, reči, refleksi.

I tu se, kako je istakao Ivo Frangeš, Marinkovićev svet približava Dostojevskom – ali bez Boga. Kod Fjodora Mihajloviča, i najizmučeniji junaci nose „Evanđelje pod pazuhom"; kod Marinkovića, čovek je „talac božanstva", a njegovo načelo glasi: *timeo ergo sum* (Frangeš, 1987: 363). Umesto vere – strah; umesto etike – ironija. Melkior ne veruje, ali doziva. On ne oseća blizinu, ali je priziva. Njegovo „Gospode" nije čin pobožnosti, već nemoćni odjek nade da smisao još postoji.

Zato ovaj roman nije melanholična elegija, već etički krik. U vremenu globalnih kriza, polarizacija i digitalne fragmentacije, *Kiklop* progovara današnjem čitaocu preciznije nego ikada. Empatija više nije luksuz, već preduslov ljudskosti. Njen izostanak ne razara samo odnose – on briše sam pojam čoveka.

U tom kontekstu, stihovi Milene Marković iz pesme *Ovo su pesme za žive i mrtve* (Marković, 2014: 8) deluju kao savršen epigraf, ali i kao hermeneutički ključ:

nije kraj dok ne bude kraj
mrak nije najgore mesto
kraj nije najgore mesto
strah je najgore mesto.

Strah, a ne smrt, jeste ono što Melkiora razara. Strah, ne mržnja, jeste ono što ukida empatiju. I upravo zato je *Kiklop* roman epohe u kojoj živimo.

Empatija u *Kiklopu* je kao svetlost u pećini Polifema – slabašna, ali nužna. Ona ne osvetljava izlaz, ali uporno treperi. I zato, baš kao Melkior koji se obraća Gospodu u trenucima unutrašnjeg rasula, a Gospod modernističkog romana ne daje odgovore. Ali nas tera da postavimo pitanje. A to je, možda, najviši čin književne empatije.

Reference

Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse* (I. Šop i T. Vučković, prev.). Beograd: Nolit.

Bajčeta, V. (2024). „Četiri noge loše, dvije noge dobre." U R. Marinković, *Kiklop* (509-522). Beograd: Kontrast izdavaštvo.

Frangeš, I. (1987). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske–Cankarjeva založba.

Fuko, M. (2006). *Volja za znanjem: Istorija seksualnosti I* (J. Stakić, prev.; D. Anić, red.). Beograd: Karpos.

Fuko, M. (2012). *Moć i znanje. Odabrani spisi i razgovori 1972-1977.* (O. Petronić, prev.). Novi Sad: Mediterran Publishing.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.

Marinković, R. (2024). *Kiklop*. Beograd: Kontrast izdavaštvo.

Marković, M. (2014). *Pesme za žive i mrtve*. Beograd: Lom.

Milanović, Ž. (2021). Kiklop(ska) svakodnevica romana *Kiklop* Ranka Marinkovića. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLVI-2, 193–205.

Nussbaum, M. C. (2001). *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stein, E. (1964). *On the Problem of Empathy* (W. Stein, trans.; foreword E. W. Straus). Dordrecht: Springer-Science+Business Media.

Šimić, A. B. (2023). *Preobraženja*. Beograd: Kontrast izdavaštvo.

Ana Jović
phd.ana.jovic@gmail.com
Faculty of Philology, Belgrade University
https://orcid.org/0009-0006-0557-5817

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.287J

EXPLORING TEACHERS' SELF-PERCEPTION OF EMPATHY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Abstract: The concept of native speakerism has permeated English Language Teaching (ELT). This harmful ideology favors native teachers from the American and British cultures as the best models of the English language and teaching methodology. To investigate whether native teachers are truly the ideal teachers of English, several studies have examined the characteristics of native and non-native teachers. One of the characteristics that distinguishes native and non-native teachers is their empathy towards students. Non-native teachers are perceived as more empathetic to students than their native peers. We have conducted research that explores how native and non-native teachers perceive their teaching in terms of empathy and whether one group of teachers exhibits more empathy towards their students than the other. Native and non-native teachers responded to questions in an electronic survey, and the results showed that both sets of teachers perceived empathy similarly, with slight differences that are not related to their native or non-native status. We suggest that teachers' empathy should be viewed as a quality that varies among individuals, regardless of their speakerhood.

Keywords: native teachers, non-native teachers, empathetic, unempathetic, language teaching

Introduction

Native speakerism is a language ideology that perpetuates the idea that only a native speaker of English from the American and British cultures can be a good English teacher, as they are considered the ideal representative of the English language, the culture to which it belongs, and the English language teaching methodology (Holliday, 2006). Native teachers are promoted like a brand in language teaching (Holliday, 2018), so it is not surprising that native speakers have become the ideal to follow and achieve. The native speaker ideal is the ultimate standard for language acquisition and proficiency, which students aspire to and hope to emulate, believing

that trusting a native speaker teacher with their language learning is key to successfully mastering the language (Andreou & Galantomos, 2009).

The influence of native speakerism is so strong that it permeates the ELT market, informing hiring practices, dominating in advertising, and classrooms. Employers wish to attract native speakers to their institutions and present them as a unique selling point to students. A native speaker has become a brand (Holliday, 2018), which magnetically attracts a large number of students willing to pay higher and even exorbitant prices for classes taught by an ideal teacher, i.e., a native speaker (Bourdieu, 1991).

Such hiring and advertising practices ignore teachers who do not match the native speaker ideal. Non-native teachers and native teachers who do not come from American and British cultures are marginalized and discriminated against (Houghton & Rivers, 2013). The discrimination is reflected in the prioritization of native speakers in hiring practices, higher salaries and hourly rates for native teachers, and more opportunities for advancement and promotion in careers (Jović, 2024). Discrimination is not limited to hiring practices only. It has also extended into the classroom, where teachers are constantly evaluated and assessed as valuable educators if they speak English as a native language and originate from one of the countries of the Inner Circle (Kachru, 1985), i.e., countries where English is learned, used, and spoken as a dominant language. These countries are the United Kingdom, the United States, Canada, Australia, and New Zealand. Native teachers from the Outer Circle (Kachru, 1985), i.e., countries where English is used as a second language, are also subject to discrimination, which highlights the exclusivity of native speakerism. Teachers coming from the Expanding Circle (Kachru, 1985), i.e., countries where English is only learned as a foreign language and has no other official use, are not native teachers, which exposes them to the most discrimination. Due to the divide between native and non-native teachers, there has been an ongoing debate about which is a better teacher: a native or a non-native speaker.

Peter Medgyes (2017) wrote the book The "Non-Native Teacher", where he explored the advantages and benefits of both sets of teachers. While both sets of teachers have unique features that can contribute to students' progress in language learning, non-native teachers are considered to be more empathetic toward students. Non-native teachers' empathy is explained by their experience of struggling to master the language as learners. In contrast, native teachers acquired the language spontaneously without effort, which is supposed to make them less empathetic.

When non-native speakers and advocates for equity stand up for the rights of non-native teachers in the market, they usually support their cause by emphasizing the advantages of being a non-native speaker teacher and a former English learner, which results in their more pronounced empathy. We have conducted research that

explores how native and non-native teachers perceive their teaching in terms of empathy and whether one group of teachers exhibits more empathy towards their students than the other.

Research Methodology

The data collected are of both quantitative and qualitative types, which requires a combined research instrument. The research was conducted using an electronic questionnaire created on the Google Drive platform with the Google Forms tool. It comprises 47 questions. The respondents did not answer all the questions in the questionnaire because the questions branched depending on the respondents' previous answers. Conditional branching questionnaires have been proven to be a practical tool for collecting responses relevant to respondents' experiences, which saves time for both respondents and researchers (Norman, 2001).

The questionnaire collected information about the respondents' general information (speakerhood, qualifications, years of experience, their students, and their teaching workplace). The respondents also answered questions about how they define and experience empathy, as well as their perception of the need for empathy in language learning in various situations. The data collected are of both quantitative and qualitative types, which requires a combined research instrument.

The questions used in the questionnaire were of the following types: closed-ended questions, multiple-choice questions, Likert scale questions, and open-ended questions. Open-ended questions provided an opportunity for the respondents to describe their experience with empathy in as much detail as they felt was needed to explore the topic.

The questionnaire was distributed electronically by sharing its hyperlink through email or social media. The researcher sent an email with a hyperlink to some of her fellow teachers who had participated in her earlier research. Social media posts on LinkedIn and Facebook groups of ELT professionals were also used as a platform for distributing the questionnaire. The invitation to participate suggested that teachers forward the research link to their colleagues and fellow teachers, which means that one part of the respondents may have received the hyperlink as a result of snowball sampling.

The Google Form questionnaire was open for responses for a month. The total number of teachers who responded to the invitation and participated in the research is 54. The respondents were also invited to participate in an interview about empathy in language learning. Twenty-eight respondents were willing to contribute to the research. The interviews have not been conducted yet, as the research focus is on analyzing the large amount of data from written answers. The interested respondents

will be interviewed as part of future research on empathy, which will focus on individual cases of teachers and their unique experiences.

The questionnaire was completed by 54 respondents, all of whom are English teachers. More than half of the respondents (63%) are non-native speakers, while 34% are native speakers of English. The majority of the respondents are qualified teachers (96.3%). Their qualifications include an MA diploma (57.7%), a BA diploma (40%), a TEFL certificate (32.7%), a TESOL certificate (23.1%), a CELTA diploma (7.7%), a DELTA diploma (5.8%), and a PhD degree (5.8%). Some participants hold more than one diploma or certificate.

More than half of the respondents (57.4%) have over 10 years of teaching experience. Almost 2% of the respondents have the least teaching experience (1-3 years). The other teachers have 4-6 years (20.4%) and 7-10 years (20.4%) of teaching experience.

Most of the respondents teach adults (72.2%), university students (40.7%), and high school students (44.4%). The rest of the respondents teach middle school students (40.7%), elementary school students (31.5%), and preschoolers (18.5%).

The respondents teach private classes (46.3%), in private language schools (40.7%), in online schools (37%), at colleges or universities (27.8%), high schools (16.7%), middle schools (14.8%), elementary schools (13%), preschools (3.7%), and 3% of the respondents volunteer as teachers.

Results and Discussion

The majority of respondents (87.3%) believe that empathy can be learned, while 13% think that we are born with empathy. The majority of native and non-native teachers also believe that empathy can be learned, as only four native (11.7%) and four non-native teachers (20%) believe that empathy is something we are born with. The data suggest that more non-native teachers believe their empathy is an inborn trait rather than a result of their learning and teaching experience.

Almost 6% of the respondents (15% of native teachers and 2.9% of non-native teachers) believe that empathy is not necessary in language learning. This result suggests that native teachers are less empathetic, which coincidentally aligns with the widespread belief about native teachers.

When asked why empathy is not essential in language learning, they answered the following: *teaching job implies acting and pretending that we are all right, even when we are not, so we should do the same with "spoiled children" in class and pretend that we understand them; even though empathy can help develop student-teacher relationship* (said by a non-native teacher), *it is not essential or necessary*

for teaching (non-native teacher); *it is necessary only in some situations, so we do not really need it in teaching* (non-native teacher).

As two of the respondents, who believe that empathy is not vital in teaching, are native speakers, and one is a non-native speaker, this implies that the majority of both sets of teachers believe empathy is essential in language teaching. While non-native teachers say that empathy is not necessary in language learning, they mention its general importance in teaching. In contrast, the native speaker discusses empathy in teaching as pretending to understand spoiled children, which may give the impression of an unempathetic person who shows little concern for children and their various struggles.

We wanted to know how the respondents perceive the amount of empathy they possess. When asked if they are empathetic teachers, all but one respondent (1.9%) said they believe they are empathetic. This respondent is a non-native teacher, which suggests that the majority of non-native teachers and all native teachers perceive themselves as empathetic.

The respondents who described themselves as empathetic teachers were asked to rate their level of empathy on a scale of 1 to 4 (*How empathetic are you?)*, where 1 indicated *"a little empathetic"*, 2 indicated *"somewhat empathetic"*, 3 indicated *"reasonably empathetic"*, and 4 indicated *"extremely empathetic"*. The majority consider themselves to be reasonably empathetic (71.1 % in total; 5% of native and 82.3% of non-native respondents), about 20% believe they are extremely empathetic (40% of native and 8.8% of non-native respondents), 7.5% see themselves as somewhat empathetic (10% of native and 5.8% of non-native respondents), while none of them think they are empathetic. According to the ratings, around 16 times more non-native teachers believe the empathy they exhibit is reasonable, which is a distinction between these two sets of teachers. Approximately five times more native teachers claim to be extremely empathetic, which contradicts the general claim that non-native teachers tend to exhibit more empathy. Almost twice as many native teachers consider themselves to be somewhat empathetic, which is the smallest difference between all these ratings, but still indicative of native teachers believing they are more empathetic.

To determine if these levels of empathy remain stable over time with each teacher, we asked them if they believe their levels of empathy have changed. Almost a quarter (24.5%), comprising five native teachers (25%) and eight non-native teachers (23.5%), claim that their levels have remained unchanged over time, while 75.5% of the total number of respondents have experienced a change in their empathy level. These data suggest that time does not affect their empathy level for both native and non-native teachers.

Besides the change of empathy over time, we wished to learn if empathy differs in various teaching situations and circumstances. One of the questions asked was whether their level of empathy remains the same towards different students, and 64.2% (13 native teachers, or 65%, and 21 non-native teachers, or 61.7%) confirmed that their empathy levels had not changed. It suggests that native teachers exhibit slightly more stable empathy levels in various teaching situations with diverse students.

In comparison, 35.8% (8 native teachers and 11 non-native teachers) claim their empathy is stable and does not depend on who their students are; it amounts to 40% of native teachers and 32.4% of non-native teachers, which implies that native teachers' empathy levels toward different students are somewhat more stable than those of non-native teachers.

All respondents, both native and non-native teachers, claim that they are always empathetic when students struggle in the classroom, outside the classroom, and during language learning, as well as when students face private and health issues. One native speaker (5% of all native respondents) stated that they do not empathize with students who struggle with learning in general. Another respondent (2.9% of all non-native teachers) said that they do not empathize with students who have a bad day. It suggests that non-native teachers have a greater understanding and empathy toward students who are not always in the mood to learn.

Almost one quarter of the respondents (24.1%), two native speakers and 11 non-native speakers, claim that they are not empathetic during evaluation and assessment. In contrast, around three-quarters (75.9%), comprising 18 native speakers and 23 non-native speakers, claim that their empathy levels remain unchanged under these circumstances. While the number of native and non-native teachers who exhibit empathy during students' assessment and evaluation is similar, the proportion in relation to the total number of native and non-native respondents is indicative of which set of teachers claims to have more empathy during evaluation and assessment: 67.6% of non-native teachers and 90% of native teachers. It implies that native teachers have more empathy in all teaching situations listed in the questionnaire.

While the closed-ended questions helped us gather information about the ratio of native versus non-native teachers, the open-ended questions provided us with more detailed insights into the respondents' thoughts, ideas, and beliefs regarding empathy. Due to the limited space available to present the results we obtained from all open-ended questions in the questionnaire, we will show the results of those we believe are most relevant to support the research findings.

The respondents were asked to define empathy in their own words, rather than trying to replicate general definitions. We noticed that almost one-quarter of all

respondents (24.07% in total, 35% native speakers, and 17.6% non-native speakers) used the phrase "to put oneself in somebody else's shoes" to define empathy. Using this common expression, which is also often regarded as a cliché, suggests that these teachers may not have felt the need to put much effort into contemplating empathy as a vital concept within their teaching realities. The use of clichés suggests a possible lack of depth and effort on the part of the teacher. It also suggests that those teachers may lack the agency to define empathy within their teaching context, which could prevent them from catering to their students' needs, which are best met with an empathetic approach. Since twice as many native teachers defined empathy using this common expression, we assume that native teachers might lack agency in defining empathy within their teaching context.

Another frequently used phrase was "to understand others". Half of all respondents (6 native speakers, or 30%, and 21 non-native speakers, or 61.8%) used this phrase to define empathy, which we consider to be another cliché used by 50% of all respondents, and twice as many non-native speakers as native speakers.

Comparing the percentages of how often these clichés were used in the questionnaire, we notice that both native and non-native teachers tend to use common expressions to define empathy, which suggests a possibility of limited agency in exploring, contemplating, and defining empathy as a factor in teaching. This appears to be in contrast with their belief that empathy is important in language teaching, which was expressed by 94.5% of all respondents. We suppose that teachers in general (regardless of their speakerhood) tend to make general statements about empathy, as they may not be invested in engaging with the concept of empathy on a deeper level.

The remaining answers contained expressions that are less commonly used to define empathy, which suggests that these teachers may have engaged more with their sense of empathy and how to employ it to the benefit of their students. Almost one quarter of all respondents (25.03%) used the following: *being open to others' perspectives, feeling the emotions of others, recognizing and respecting the feelings of others, caring for others emotionally, reflecting about the inner world of another person, developing a level of sensitivity toward others, being able to connect with others,* and *feeling love for others*.

Based on the answers we received to the question "Define empathy in your own words", we noticed that around three-quarters of the respondents may possess limited agency and a lack of deeper engagement with the concept of empathy, despite claiming that empathy is a vital concept in language learning.

Another question we would like to discuss is "How do you show empathy to your students?". The respondents were allowed to write as much as they wanted in their answers, which allowed us to notice teachers' choice of several frequent verbs to

explain the manner in which they display empathy. The most common verbs were "listen" and "try", which were used by 19 respondents (6 native and 13 non-native) and by 14 respondents (3 native and 11 non-native), respectively. In total, this amounts to 61.1% of answers with these verbs, with the majority coming from non-native speakers in both cases, suggesting a more passive and less committed approach among non-native teachers. The use of the verb "listen" suggests a passive approach to students, while the verb "try" implies a lack of commitment or determination to empathize with students. "Listen" and "try" were used more frequently than verbs suggesting more active engagement: *encourage* (used by 1 native and 2 non-native), *invite* (used by 1 native), *praise* (used by 1 native), *support* (used by 3 natives and 1 non-native), *help* (used by 3 natives and 3 non-natives), *share* (used by 4 natives and 3 non-natives). These verbs imply a more active approach that teachers adopt to empathize with students. More precisely, such an approach is used by 13 native and 9 non-native teachers, which suggests that native teachers may have more agency in exhibiting and maintaining their empathy than non-native teachers.

Conclusion

This research aims to investigate how native and non-native teachers perceive empathy in general, as well as the empathy they possess and exhibit toward students. While this research provided insight into teachers' perceptions and self-perceptions of empathy, we understand that the research is not without its limitations. The sample was relatively small, consisting of almost 26% more non-native teachers than native teachers, which does not make it as representative as we expected. We would have obtained more relevant findings if the sample had been larger and more representative of the teaching population. The majority of the respondents teach older students and adults, so we need to hear more from teachers who teach younger learners. Despite its limitations, the research still offers new insights into how teachers perceive empathy in language learning and how their self-perception aligns with the common belief about the empathy of native and non-native teachers. We suggest that further research be conducted to explore this topic in more detail, and we believe that interviews with teachers would offer a unique perspective on teachers' empathy in language learning.

While the literature suggests that non-native teachers' empathy is higher than that of their native peers, research findings indicate that non-native teachers exhibit a lower level of empathy. The respondent who claimed that they do not see themself as empathetic is a non-native teacher, while all native teachers responded positively, claiming to be empathetic. This implies that a native teacher could be more likely to

perceive themself as unempathetic than a native teacher, who all perceive themselves as empathetic teachers.

The majority of non-native teachers describe their empathy as reasonable, while the majority of native teachers claim to be "extremely empathetic". Native teachers are said to have less empathy, while they feel the opposite. Moreover, they believe their empathy is extreme, which is not something we typically expect, given the widespread belief that native teachers have low levels of empathy.

Non-native teachers often claim to be less empathetic during evaluations and assessments. Still, native teachers said that they are empathetic even in this segment of teaching, which makes native teachers generally more empathetic in all teaching situations. This finding contests the claim that non-native teachers possess higher empathy levels.

The research helped us understand that respondents (regardless of their speakerhood) generally do not engage with empathy as a concept on a deeper level; that is, they do not give it much consideration when reflecting on their teaching, as they tend to use common expressions and clichés to define empathy. However, when the respondents were asked to describe how they show their empathy, the majority used verbs suggesting more active engagement and deeper involvement with students, using "more active verbs". Once again, native teachers presented themselves as more empathetic and more involved.

The research findings also suggest that non-native teachers exhibit more empathy for students having a bad day, and they have slightly more stable empathy levels that remain consistent across various teaching circumstances. As a proportionally greater number of native teachers believe that empathy is not necessary in language teaching, it implies that non-native teachers may be more empathetic in language learning, which aligns with the commonly perpetuated claim that non-native teachers exhibit more empathy toward students since they had to overcome challenges in their own language learning. Interestingly, the majority of non-native teachers believe that people are born with empathy rather than that empathy is the result of one's personal language learning journey. We find it surprising that non-native teachers seem to take their empathy for granted as an inborn trait. In contrast, the majority of native teachers view empathy as a skill that can be learned, prioritizing being empathetic and investing more effort into developing empathy than non-native teachers.

We notice that teachers can hold different views on empathy, which may diverge from the widespread belief that native and non-native teachers exhibit empathy differently. Their differing opinions are not dependent on their speakerhood, and personality factors may be in play here. Therefore, we suggest abandoning the

dichotomy and labeling teachers as native or non-native, or empathetic or unempathetic, based on their native or non-native speaker status.

References

Andreou, G., & Galantomos, I. (2009). The Native Speaker Ideal in Foreign Language Teaching. *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*, 6.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Holliday, A. (2006). Native-speakerism. *ELT Journal*, *60*(4), 385–387. https://doi.org/10.1093/elt/ccl030

Holliday, A. (2018). Native-Speakerism. In J.I. Liontas & M. Delli Carpini (Eds.) The *TESOL Encyclopedia of English Language Teaching*. https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0027

Houghton, S. A., & Rivers, D. J. (2013). Introduction: Redefining native-speakerism. In S. A. Houghton & D. J. Rivers (Eds.), *Native-speakerism in Japan: Intergroup dynamics in foreign language education* (pp. 1–14). Bristol: Multilingual Matters.

Jović, A. (2024). Uticaj ideologije izvornog govornika na nastavnike engleskog jezika kojima je srpski maternji jezik. *Savremena proučavanja jezika i književnosti.* XV(1), 85-99.

Kachru, B. (1985). *Standards, codification, and sociolinguistic realism: English language in the outer circle*. In R. Quirk and H. Widowson (Eds.), English in the world: Teaching and learning the language and literatures (pp. 11-36). Cambridge: Cambridge University Press.

Medgyes, P. (2017). *The Non-Native Teacher*. Swan Communication.

Norman, K. (2001). *Implementation of Conditional Branching in Computerized Self-Administered Questionnaires.* Laboratory for Automation Psychology, University of Maryland, College Park.

Aleksandra Joličić
aleks1212975@yahoo.com
Doktorant, Filološki fakultet u Beogradu
https://orcid.org/0009-0006-2539-2268

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.297J

ZLO I EMPATIJA U ŠEKSPIROVIM TRAGEDIJAMA: HAMLET, OTELO, KRALJ LIR I MAGBET

Sažetak: Predmet istraživanja ovog rada jeste analiza fenomena zla i empatije u Šekspirovim tragedijama Kralj Lir, Hamlet, Otelo i Magbet, oslanjajući se na teorijski okvir Sajmona Baron-Koena. Polazeći od njegovog razumevanja zla kao posledice „empatijskog deficita“, rad odbacuje metafizičke koncepcije zla i uvodi neuroetičku dimenziju koja ga tumači kao nedostatak sposobnosti za emocionalnu rezonancu. U radu je prikazan poseban osvrt na knjigu Sajmona Baron-Koena pod nazivom Psihologija zla. Sajmon Baron-Koen, profesor razvojne psihologije na Univerzitetu Kembridž, jedan je od najsavremenijih i najuticajnijih autora koji se bave empatijom. On u svom radu uključuje psihologiju, psihijatriju, sociologiju i antropologiju, sa ciljem da što bolje pojasni poreklo zla i kompletnu prirodu zla. Baron-Koen naglašava: „Empatija se dešava kada naša pažnja prestaje da bude jednostrano usmerena i, umesto toga, postane dvostrano usmerena.“ (Baron-Koen, 2013: 23) Baron-Koen ističe da pojedini ljudi tokom celog svog bivstvovanja funkcionišu na najnižem nivou empatijskog spektra. Takvi ljudi ne mogu da se poistovete sa osećanjima drugih, niti da ih prepoznaju i reaguju na njih. Baron-Koen eksplicitno ne tvrdi da su ti ljudi inherentno „zli“ u tradicionalno moralnom smislu, već da jednostavno ne poseduju kapacitet za empatiju, pa stoga reaguju na načine koje društvo doživljava kao surove, okrutne i zloćudne. Prema Koenu, antisocijalno ponašanje takvih pojedinaca proizilazi iz nedostatka empatijskog kapaciteta, a ne iz svesne želje za činjenjem zla. U tom svetlu, likovi poput Jaga, Edmunda i Magbeta analiziraju se kao primeri patološkog prekida empatije, gde drugi postaje sredstvo za ostvarivanje cilja. Nasuprot njima, likovi kao što su Hamlet, Lir i Dezdemona simbolizuju tragične pokušaje očuvanja empatijskog odnosa u svetu koji ga podriva. Zaključak rada je da Šekspir anticipira savremene uvide o etičkoj relevantnosti empatije, prikazujući zlo ne kao apsolut, već kao rezultat odnosa, izbora i nemoći. Tragedija se time otkriva kao polje etičke hermeneutike, u kojem je mogućnost saosećanja ključni orijentir slobode i odgovornosti. Srećna ili nesrećna osoba nije samo izolovani pojedinac koji živi u apstraktnom životnom kontekstu, već svaki pojedinac koji je osuđen na empatično ili neempatično okruženje.

Ključne reči: Vilijam Šekspir, empatija, zlo, dobro, tragedija

Abstract: EVIL AND EMPATHY IN SHAKESPEARE'S TRAGEDIES: HAMLET, OTHELLO, KING LEAR, AND MACBETH

The subject of this paper is an analysis of the phenomena of evil and empathy in Shakespeare's tragedies King Lear, Hamlet, Othello, and Macbeth, grounded in the theoretical framework of Simon Baron-Cohen. Drawing from his understanding of evil as a consequence of an "empathy deficit," the paper rejects metaphysical conceptions of evil and introduces a neuroethical dimension that interprets it as a lack of capacity for emotional resonance. The paper offers a focused examination of Simon Baron-Cohen's book The Science of Evil. One of the most influential contemporary authors on the topic of empathy, Baron-Cohen is a professor of developmental psychopathology at the University of Cambridge. His interdisciplinary approach – spanning psychology, psychiatry, sociology, and anthropology –aims to clarify the origins and full nature of evil. He emphasizes: "Empathy occurs when our attention ceases to be solely self-directed and instead becomes two-person-directed." (Baron-Cohen, 2012: 23) Baron-Cohen asserts that some individuals operate throughout their lives on the lowest level of the empathy spectrum. Such individuals are unable to identify with others' feelings, recognize them, or respond to them appropriately. He does not claim that these people are inherently "evil" in the traditional moral sense, but rather that they lack the capacity for empathy, and thus behave in ways society perceives as cruel, ruthless, and malevolent. According to Baron-Cohen, the antisocial behavior of such individuals stems not from a conscious desire to do harm but from an absence of empathic capacity. In this context, characters such as Iago, Edmund, and Macbeth are analyzed as examples of pathological breaks in empathy, where others are reduced to mere instruments for achieving personal goals. In contrast, characters like Hamlet, Lear, and Desdemona symbolize tragic attempts to preserve empathic connections in a world that undermines them. The conclusion of the paper is that Shakespeare anticipates modern insights into the ethical significance of empathy, presenting evil not as an absolute but as a consequence of relationships, choices, and incapacities. Tragedy thus emerges as a field of ethical hermeneutics, in which the possibility of compassion becomes a crucial marker of freedom and responsibility. A fortunate or unfortunate person is not merely an isolated individual living in an abstract context, but someone inevitably bound to an empathic or non-empathic environment.

Keywords: William Shakespeare, empathy, evil, good, tragedy

Uvod

Tema zla u delima Vilijama Šekspira jedna je od najintrigantnijih i najčešće proučavanih u oblasti književnosti. Međutim, aspekt empatije – sposobnosti saosećanja i razumevanja tuđih osećanja – retko se direktno dovodi u vezu sa prikazom zla u Šekspirovim tragedijama. Konferencijski okvir „Jezik, književnost i empatija“ pruža pogodnu priliku da se ova dva koncepta razmotre zajedno. Četiri velike tragedije Kralj Lir, Hamlet, Otelo i Magbet predstavljaju plodno tlo za ispitivanje odnosa između zla i empatije. U ovim delima Šekspir prikazuje širok spektar manifestacija zla – od izdaje i ubistva do manipulacije i moralne izopačenosti – dok istovremeno posredno postavlja pitanje: Šta likove sprečava da osete empatiju i saosećanje, te ih navodi na zločin? O značaju empatije u moralnom rasuđivanju svedoče i savremena istraživanja, što ovu analizu čini i te kako aktuelnom i povezivom sa današnjim vremenom.

Zlo u Šekspirovom univerzumu nije puka suprotnost dobru, već dinamična i kompleksna sila koja pokreće unutrašnje i spoljašnje sukobe, transformišući junake i vodeći ih ka tragičnom padu. Šekspir ne svodi zlo samo na moralnu dihotomiju dobra i zla, već ga predstavlja kao deo ljudske prirode. Istraživanje ontologije zla zahteva interdisciplinarni pristup – od filozofije i teologije do psihoanalize.

Cilj rada je analiza likova i događaja u Kralju Liru, Hamletu, Otelu i Magbetu kroz prizmu empatije. Ključna pitanja uključuju: U kojoj meri negativni likovi kod Šekspira pokazuju odsustvo empatije? Da li se može povući veza između „emocionalnog deficita“ – nemogućnosti da se osete tuđa patnja ili moralna odgovornost – i spremnosti na zlo? Kako različiti tipovi zla (motivisano naspram nemotivisano) utiču na sudbinu likova i moralni poredak u tragedijama? U narednim odeljcima najpre će biti predstavljen teorijski okvir koji obuhvata filozofske, teološke i psihoanalitičke poglede na zlo i koncept empatije, a zatim sledi komparativna analiza navedenih drama i glavnih negativnih likova, sa posebnim osvrtom na prisustvo ili izostanak empatije u njihovim postupcima.

Teorijski okvir

Filozofsko-teološke perspektive

U pokušaju da se odredi šta je zlo u svojoj suštini (ontologija zla), mislioci su kroz istoriju nudili različite odgovore. Filozofska i religijska shvatanja zla kreću se od teze da je zlo prosto odsustvo dobra (Sveti Avgustin, 1973: 145-146), preko stanovišta da je zlo posledica zloupotrebe slobodne volje (Kant, 2012: 23), ili pak nužan deo ontološkog poretka (Hegel, 1986: 367-388) , pa do modernijih ideja da je zlo psihološka devijacija (Frojd, Jung) ili ekstremna empatijska insuficijencija

(Baron-Koen). Egzistencijalistički pristup Karla Jaspersa naglašava ličnu odgovornost: zlo se rađa kada se individua zatvori u sebe i odbije obaveze prema drugima, stvarajući „sveti prostor" u kome za njega ne važe uobičajene etičke norme (Jaspers, 2009: 34-38). Zanimljivo je i gledište Serena Kjerkegora, koji je smatrao da se zlo može roditi iz egzistencijalne praznine i dosade. Dosada je koren sveg zla, kaže Kjerkegor – stanje u kojem čovek ne nalazi smisao ni empatijsku vezu s drugima, pa negativnost buja iz unutrašnjeg očaja (Kierkegaard, 1979: 243-244). Paralelno s tim, hrišćanska misao u Šekspirovo doba sagledava zlo kroz prizmu greha i iskupljenja; pitanje da li je zlo aktivna sila ili tek odsustvo dobrote provejava i kroz dramski tekst, naročito u Kralju Liru, gde motiv patnje i pokajanja dobija gotovo teološku dimenziju.

Psihoanalitički i psihološki pristup zlu

Psihoanalitička tumačenja su korisna za pravilno razumevanje destruktivnih poriva u ljudima. Sigmund Frojd (Frojd, 1994: 96-103) zlo vezuje za osnovne nagone – pre svega agresivni nagon (tanatos) – koji, ako nije obuzdan društvenim normama i superegom, izbija u destruktivnim činovima. Karl Jung (Jung, 2003: 287) uvodi koncept „senke", to jest skupa potisnutih mračnih aspekata ličnosti. Neintegrisana „senka" može se projektovati na spoljašnji svet i vratiti kao nasilje i haos. Drugim rečima, kada čovek ne prepoznaje i ne prihvata tamnu stranu sopstvene psihe, zlo postaje nesvesni, autonomni faktor koji ga obuzima. Pojedini Šekspirovi negativci mogu se posmatrati i kroz prizmu savremenih psiholoških koncepata kao što su narcisizam ili makijavelizam – tipovi ličnosti koje karakteriše deficit empatije i sklonost ka instrumentalizaciji drugih zarad sopstvenih ciljeva.

Za dublje razumevanje književnih likova i njihovih potisnutih konflikata dragocen je i uvid Žarka Trebješanina koji u uvodu knjige „Tajna veza" ističe da je:

> *Psihoanalitički metod kao dubinski, dinamički, detektivski i kritičarski pristup zagonetnim pojavama prikladan je za odgonetanje literarne tvorevine i njenih skrivenih značenja. To je razumljivo jer svako književno delo nešto otkriva, ali istovremeno nešto od presudne važnosti skriva ili tek nagoveštava. (Trebješanin, 2023, prema odgovor.org.rs)*

Ova perspektiva pokazuje da psihoanalitičko tumačenje književnosti osvetljava upravo one skrivene slojeve ljudske psihe i međuljudskih odnosa koje Šekspirove tragedije sa posebnom snagom prikazuju.

Empatija kao objašnjenje zla (Sajmon Baron-Koen)

Baron-Koen višedecenijskim radom istražuje pitanje kako i zašto ljudi postaju sposobni da nanesu zlo drugima. On sugeriše da se koreni ljudske surovosti ne nalaze u apstraktnom pojmu „zla", već u nedostatku empatije, što zahteva redefinisanje samog termina. U knjizi Psihologija zla on pokušava da redefiniše termin „zlo"

pomoću pojma empatije i da objasni zašto neki ljudi imaju više ili manje empatije od ostalih. Takođe, nastoji da objasni i šta se dešava sa ljudima kada izgube empatiju. (Baron-Koen, 2013: 9). Time se radikalno menja epistemološki okvir: umesto moralnog osuđivanja koristi se analitičko razumevanje, pri čemu empatija postaje ključan konstrukt. Autor tvrdi sledeće: „Za razliku od koncepta zla, empatija ima eksplanatornu moć." (Baron-Koen, 2013: 16) Tretirati ljude samo kao objekte, ignorišući njihovu subjektivnost, misli i osećanja, jedna je od najgorih stvari koju možete da uradite drugom ljudskom biću, smatra autor (Baron-Koen, 2013: 17).

Kroz analizu istorijskih primera, naročito nacističkih eksperimenata nad ljudima, autor ističe kako se objektivizacija žrtve – njeno pretvaranje u „stvar" – javlja kao rezultat isključivanja empatije. Ove prakse uključuju brutalne eksperimente sa potapanjem Jevreja i zarobljenika u ledenu vodu, pri čemu je centralno pitanje koje proizlazi: „Kako ljudi mogu da se ophode prema drugima kao prema objektima? Autor takođe postavlja pitanje i kako ljudi dođu do toga da isključe svoje prirodno saosećanje prema ljudskom biću koje pati?" (Baron-Koen, 2013: 13-14). Ove dileme Baron-Koen povezuje sa filozofijom Martina Bubera, koji je u konceptu „Ja i Ti" razdvojio dva vida odnosa prema drugome – kao subjektu i kao objektu.

U neurobiološkom okviru, autor koristi savremene metode kao što su skeniranja mozga i hormonalne analize da bi identifikovao razlike u empatijskim kapacitetima. Povezuje nedostatak empatije sa specifičnim moždanim strukturama, poput amigdale i „sistema miror neurona", kao i sa prenatalnim uticajem hormona testosterona.

U knjizi „Psihologija zla" nastavlja da razrađuje centralnu tezu da je surovost proizvod iščezavanja empatije, a ne ontološke zloće pojedinca. Opisani primeri pokazuju kako čak i najbrutalnija ponašanja mogu biti posledica procesa u kojem žrtva prestaje da se doživljava kao ljudsko biće. Autor navodi šokantan slučaj iz Kenije gde je osobi u supermarketu odsečen prst zbog prstena, čime ilustruje: „Ovo je primer pretvaranja jedne osobe u (puki) objekat", kaže Koen (Baron-Koen, 2013: 19).

U takvim situacijama, empatija ne biva samo privremeno isključena već zamenjena mehanizmima dehumanizacije. Autor dodaje da je u knjizi njegova pažnja više usmerena na ovakve trajne fenomene – posledice stabilnijih crta. On razmatra osobe kojima je empatija očajnički potrebna, ali koje je iz različitih razloga nemaju – i verovatno ni neće nikada imati (Baron-Koen, 2013: 19).

Ova tvrdnja se dodatno potvrđuje nizom primera iz raznih kultura, poput slučaja Jozefa Fricla, koji je dve decenije držao svoju ćerku zatočenu i seksualno zlostavljao, zatim užasa iz Ugande gde su pobunjenici primoravali majke da ubiju sopstvenu decu, i genocida nad Jermenima iz 1915. godine kada je više od 1,5 miliona ljudi

stradalo u sistematskim progonima. U svakom od ovih primera postavlja se ključno pitanje: „Šta je bilo sa njegovom empatijom?“ (Baron-Koen, 2013: 20-21)

Autor uvodi ideju da se svi nalazimo na kontinuumu empatije, a ne u podeli „empatija ili zlo“. Umesto toga, predlaže razumevanje empatije kao „raspodele“. „Zamislite da postoji krug u mozgu – krug empatije – koji odredjuje koliko empatičnosti imate. Nazovimo ga mehanizam za empatičnost. Na osnovu EQ-a mozemo primetiti da empatičnost ima sedam mogućih oblika. Osoba koja se nalazi na nultom nivou uopšte nema empatiju” (Baron-Koen, 2013: 29-30).

Empatija je proces u kojem se pažnja preusmerava sa egocentrične na dvosmernu orijentaciju. Koen kaže: „Empatija se dešava kada naša pažnja prestane da bude jednostrano usmerena i, umesto toga, postane dvostrano usmerena.“ Ključna definicija empatije glasi: „Empatija je naša sposobnost da prepoznamo šta druga osoba misli ili oseća i da odgovorimo na njene misli i osećanja odgovarajućim osećanjima.“ (Baron-Koen, 2013: 23-24) Dve faze procesa – prepoznavanje i odgovor – moraju biti objedinjene da bi se govorilo o pravoj empatiji, kaže Koen. Površna emocionalna reakcija bez brige za ishod ne računa se kao potpuna empatija: „Faza emocionalnog odgovora, ako nije dovoljna da bi se računala kao empatija, zapravo i nije empatija“ (Baron-Koen, 2013: 25). Autor tvrdi su kod pojedinaca sa neurološkim poremećajima ili psihopatološkim profilima, poput antisocijalnog poremećaja ličnosti, komponente empatije ili potpuno odsutne ili neadekvatno razvijene: „Medicina prepoznaje stanja u kojima jedna ili obe komponente empatije nedostaju ili se nisu normalno razvile.“ Pored toga, naglašava da je pažnja ključni mehanizam u empatiji – kada se pažnja sužava na sopstvene ciljeve i potrebe, empatija se isključuje: „Ako je vaša pažnja usmerena samo na vaše interese vaša empatija je efikasno isključena.

Autor razlikuje privremeno iščezavanje empatije (npr. kod stresa ili konflikta ciljeva) i trajni nedostatak empatije kao stabilne crte. U tom smislu, empatija je manje prekidač, a više klizni mehanizam: „U stvarnosti, empatija je više kao prekidač za podešavanje jačine svetla nego kao prekidač koji samo pali ili gasi svetlo“ (Baron-Koen, 2013: 25-26).

U poglavlju „Gen za empatiju“, autor razmatra genetsku i sredinsku osnovu emocionalne osetljivosti. Uvedena je diferencijacija između „nultog negativnog“ i „nultog pozitivnog“ tipa na spektru empatije, pri čemu autor ističe da ni teška sredina, ni odsustvo trauma nisu dovoljni pokazatelji empatijskog kapaciteta: „Ljudi koji spadaju u nulti negativni tip i koji nisu doživeli zanemarivanje, kao i ljudi koji jesu doživeli zanemarivanje, ali imaju odličnu empatiju, pokazuju da takvi odgovori moraju biti u vezi s dubokim razlozima.“ Autor stoga naglašava da želi da istraži novi dokaz da su sredinski faktori u interakciji s genima za empatiju i te kako povezani. Koen poziva na pažljivije posmatranje celokupnog sistema uzroka koji

dovode do toga da osoba postane „nultog empatijskog tipa“, bilo pozitivnog ili negativnog.

Empatija je snažno povezana sa polnim hormonima. Studije pokazuju da viši prenatalni nivoi testosterona negativno koreliraju sa empatijom kod dečaka (Baron-Cohen et al., 2006). Istovremeno, oksitocin – tzv. „hormon ljubavi“ – igra ključnu ulogu u emocionalnom povezivanju, poverenju i altruističkom ponašanju. Kako je istaknuto, „ukoliko povećate svoje nivoe oksitocina, imate tendenciju da budete velikodušniji prema drugima“.

Važna dimenzija istraživanja empatije jeste i kulturni kontekst. Autor navodi da je:

> *empatička sposobnost rezultat koji se dobija u različitim kulturama, sugerišući snažnu interakciju između bioloških predispozicija i sredinskih faktora. Takođe, postoje uočljive razlike među polovima: žene pokazuju veću aktivaciju u delovima mozga koji su deo tzv. „kruga empatije“, uključujući amigdalu i „sistem ogledalskih neurona“ (Baron-Koen, 2013: 111).*

Analiza tragedija

Kralj Lir

„Ponos prethodi padu.“ Biblija

Reč „kralj“ znači „onaj koji ima poslednju reč“, apsolutni vladar. Imati takvu moć je otrov i ona može da stvori duboke i nepoznate probleme. U stara vremena, tako glasi priča, neki stari kralj bi svake noći sedeo u svojoj bašti znajući da će pre ili kasnije mladi čovek prodreti kroz sve straže i preskočiti zid. Kralj se stalno pripremao za konačnu borbu. Ako bude ubijen, taj stranac postaće novi vladar (Bruk, 2018: 47).

Kralj Lir se često izdvaja kao Šekspirova najdublja meditacija o ljudskoj patnji i zlu. U središtu drame je porodična izdaja: Lirove dve starije kćerke, Gonerila i Regan, oličenje su beskrupuloznog, motivisanog zla pokrenuto ličnom ambicijom i bešćutnošću. Njihov tretman Lira pokazuje zlo proisteklo iz potpunog odsustva empatije koji izazivaju u kraljevstvu. Njihova izopačena osećanja suprotstavljaju se idealu porodice zasnovane na ljubavi i brizi. Na kraju, ovo sestrinsko rivalstvo i okrutnost dovode i do međusobnog uništenja – obe sestre ginu, jedna od ruke druge, pokazujući da zlo razara čak i one koji ga čine.

Nasuprot njima, Šekspir uvodi lik najmlađe kćerke Kordelije, koja, iako prognana, ostaje moralni stožer ljubavi i praštanja; dvorska luda verno prati kralja u oluji pokušavajući da ga uteši istinom prerušenom u šalu; a Edgar, pravedni sin kog je

otac nepravedno odbacio, prerušen brine o oslepljenom Glosteru. Ove figure empatije i odanosti ističu kontrast u odnosu na bezdušnost Gonerile, Regan i Edmunda, pokazujući da klica dobra opstaje i u svetu zahvaćenom zlom.

Paralelno s glavnom radnjom odvija se i podzaplet porodice grofa od Glostera, koji dodatno osvetljava temu zla i empatije. Nezakoniti sin Edmund predstavlja hladno, proračunato zlo. Poput Jaga u Otelu, on manipuliše članovima porodice da bi ostvario svoje ambicije. Edmund je ogorčen što ga društvo obeležava kao „kopile" i uskraćuje mu prava nasleđa, te je njegov gnev donekle motivisan osećajem nepravde. Čak i nakon toga što zbog njegovih spletkarenja Gloster ostane bez očiju (bukvalno i metaforično, on je kažnjen za svoje „slepilo"), Edmund ne pokazuje sažaljenje. Poput Jaga, ni on ne preza ni od čega – etičke norme za njega su samo prepreke ka cilju. Zanimljivo je da Šekspir ipak daje nagoveštaj Edmondove ljudskosti: na samrti, suočen s istinskom ljubavlju koju su Kordelija i Lir pokazali jedno prema drugom, Edmund pokušava da opozove naređenje o njihovom pogubljenju, kao da nazire užas vlastitih dela. Ovaj tračak kajanja dolazi prekasno da spase Kordeliju, ali ukazuje da ni najtvrdokorniji negativac nije imun na spoznaju zla koje je počinio.

Kordelija, koja je personifikacija za saosećanje i oproštaj, predstavlja kontratežu zlu svojih sestara. Iako tragedija ne donosi spas u životnom smislu (Kordelija biva okrutno pogubljena, a Lir umire od bola), duhovno pročišćenje je postignuto: Lir umire sa svešću o istinskoj ljubavi, a zli akteri bivaju uklonjeni sa scene.

Hamlet

Tragedija Hamlet stavlja u središte zlo unutar porodice i države, oličeno pre svega u liku uzurpatora Klaudija. Klaudije je izvršio bratoubistvo iz žeđi za vlašću i strašću prema Gertrudi; kao takav, on predstavlja motivisano zlo – njegovi postupci imaju jasnu racionalnu pozadinu (osvajanje prestola). Ipak, hladnokrvnost s kojom deluje ukazuje i na ozbiljan nedostatak empatije: ne pokazuje iskreno žaljenje ni za bratom kog je ubio, ni razumevanje za Hamletovu tugu. Čak ni kada kraljica Gertruda nehotice posegne za peharom otrova namenjenim Hamletu, Klaudije je ne upozorava, već dopušta da i ona strada kako njegov plan ne bi bio osujećen. Ovakav čin – stavljanje sopstvene koristi ispred života voljene osobe – potvrđuje njegovu moralnu izopačenost.

Klaudijevo zlo urušava prirodni i društveni poredak u Danskoj: zbog njegove ambicije, čitava kraljevska porodica biva uvučena u spiralu nasilja. Hamlet, kao junak koji traga za istinom i pravdom, suočava se sa dilemom kako da ispravi nepravdu a da i sam ne postane uzročnik patnje nevinih.

Moralna izopačenost je takođe povezana sa temom empatije i zla. Naredni citat dokaz je za jako čestu pojavu „bežanja" od ljudi u problemu.

Kad moćnik padne, i ljubimac mu beži
Kad bednik uspe, i dušmanin mu teži…
A ko u nuždi kusa vajnog druga,
Zlotvora stvara goreg nego kuga. (Hamlet, III, ii: 223–224; 227–228)

Za razliku od Klaudija, Hamlet pokazuje izvesnu moralnu savest i empatiju – on okleva da ubije, brine za majčinu dušu i iskreno je potresen Ofelijinom sudbinom. Uprkos tome, u vrtlogu osvete i obmane, i on biva skrenut sa puta: u naletu afekta nehotično ubija Polonija (misleći da je to Klaudije), čime posredno doprinosi Ofelijinom ludilu i smrti. Ovi tragični ishodi sugerišu da i plemenit junak može, jednom uvučen u sukob sa zlom, nehotično povrediti druge i ugroziti vlastitu humanost. Empatija u Hamletu postoji – u liku Hamleta, Horacija, pa i Gertrude u izvesnoj meri, koja na kraju sagledava svoju grešku – ali često biva nedovoljno jaka da spreči katastrofu kada se suprotstavi beskrupuloznom zlu. Smrću Klaudija Šekspir pokazuje kako zlo, pogotovo kada je udruženo sa nedostatkom empatije i moralnog obzira, može da razori zajednicu, dok se empatija i pravda vraćaju tek kroz bolno „čišćenje“ (katarzu) tragedije.

Otelo

Nataša Šofranac u svojoj knjizi citira Mardžori Gerber i kaže da je pitalica: „Šta je to crno-belo i čita se?“ pojednostavljen opis za dramu Otelo (Šofranac, 2025: 146). Drama koja govori o lakovernosti, osveti, ljubomori i partnerskim odnosima. U Otelu zlo poprima oblik suptilne manipulacije ličnim emocijama. Jago je jedan je od najfascinantnijih i najzlokobnijih Šekspirovih zlikovaca. Njega karakteriše upravo nemotivisano zlo: iako navodi različite razloge za svoju mržnju prema Otelu – od neostvarene promocije do glasina da mu je Otelo navodno zaveo ženu – nijedan od tih motiva u potpunosti ne objašnjava razmere njegove pakosti. Kritičari još od Kolridža ističu Jagovu „motivaciju bez motiva“ (motiveless malignity), što znači da on čini zlo radi samog zla, bez dubljeg objašnjenja osim možda zavisti i poremećene potrebe za kontrolom uništava: za njega su i bliski ljudi samo Jagov „empatijski vakuum“ omogućava mu da obilazi istinu, spletkari i podstiče ljubomoru, bez kajanja ili zgražavanja prema sopstvenim delima.

Posledice takvog zla su katastrofalne po naslovnog junaka Otela. Otelo, inače častan i strastven čovek, biva sistematski izmanipulisan jer ne prepoznaje da mu najbolji prijatelj smišljeno truje um. Pod uticajem Jagovih insinuacija, Otelova ljubav i poverenje prema Dezdemoni preobražavaju se u destruktivnu sumnju. U trenucima kada se Dezdemona ponizno i očajnički brani, moleći za život, Otelo je ne sluša – njegova empatija je potpuno potisnuta snažnim „ubeđenjem“ koje je Jago konstruisao (Shakespeare, Othello, V.2). Tragični vrhunac predstave je čin femicida: Otelo, obuzet lažnom predstavom o ženi kao izdajici, guši Dezdemonu. Tek nakon što je nevin život ugašen, istina izlazi na videlo zahvaljujući Emiliji, koja svedoči o

Jagovoj prevari. Time se zlo razotkriva, ali prekasno – Jago je uspeo da izazove nepopravljivu štetu pre nego što bude razotkriven.

Za razliku od nekih drugih Šekspirovih antagonista, Jago ne iskazuje ni trenutak kajanja niti doživljava ikakvu transformaciju na kraju – on ostaje nem i nepristupačan. Očajni Otelo naziva ga „đavolom“ (V.2), uviđajući da je bio žrtva pakosne sile izvan granica obične ljudske pokvarenosti. Otelo, skrhan krivicom kada shvati svoju kobnu grešku, izvršava samoubistvo – pokazujući da u njemu ipak postoji duboka empatija i čast, ali probuđena suviše kasno. Otelo nam stoga pruža sliku zla koje trijumfuje nad vrlinom upravo zahvaljujući nedostatku empatije. Drama nas opominje na to koliko je krhka ljudska psiha pred veštim zlom i koliko je važno sačuvati racionalnost da bismo odoleli destruktivnim uticajima.

Magbet

U Magbetu Šekspir istražuje kako se častan junak može preobraziti u tiranina pod uticajem ambicije i spoljašnjih podsticaja zla. Za razliku od Jaga ili Regan, Magbet nije sociopata bez savesti – naprotiv, na početku drame on je hrabar ratnik i odani suprug, okarakterisan čak i preteranom „mlakošću“ (tj. moralnom bojaznošću) u očima svoje supruge. Ledi Magbet prepoznaje da njen muž ima „mleko ljudske dobrote“ i nastoji da uguši u njemu svaku empatiju i grižu savesti kako bi ga podstakla na ubistvo kralja Dankana.

Magbet i njegova supruga su uzajamno tesno povezani, utiču jedno na drugo i pod tim uticajem sazrevaju, stare i menjaju se. Magbet u prvom činu kaže:

Smem ja ono sve što dolikuje čoveku;
Ko sme više, nije čovek. (I, vii, 46–47).

Ova tragedija prikazuje korumpiranje empatije: Magbet i ledi Magbet svesno potiskuju svoja milosrdna osećanja i moralne kočnice da bi ostvarili ambiciju. Podstaknuti proročanstvom i sopstvenom žudnjom za vlašću, oni čine stravičan zločin – ubistvo dobrog kralja Dankana, svog rođaka i gosta. U tom trenutku oni kao da postaju „đavolski“ par, ali ni posle zločina ne prestaju da budu ljudska bića od krvi i mesa – upravo ih ta preostala ljudskost (savest) na kraju i uništava. Zločin udaljava supružnike jedno od drugog: ubrzo nakon kraljoubistva, Magbet počinje da deluje samostalno – planira i sprovodi nove zločine (poput Bankovog ubistva) bez znanja ili učešća svoje žene. Time nestaje ono malo poverenja što je postojalo, a zlo ih ostavlja usamljenima sa svojim strahovima. Gotovo da više i ne komuniciraju neposredno, već svako nosi teret krivice za sebe, što dodatno naglašava kako gubitak empatije vodi i gubitku bliskosti.

Ipak, nakon prvog zločina, Magbet postaje sve bešćutniji – naređuje ubistva prijatelja Banka i nedužne Makdafove porodice bez direktnog podsticaja drugih. Makdaf na ovaj pokolj reaguje spojem bola i pravednog gneva – izjavljuje da će se

osvetiti. Magbet, koji je nekad bio plemenit ratnik pretvara se u tiranina koji beskrupulozno vlada strahom. Time Magbet ilustruje kako motivisano zlo (ambicija) može postupno dovesti do gubitka ljudskosti: Magbet, korak po korak, klizi ka stanju moralne otupelosti koje podseća na „nulti stepen empatije". Ipak, razlika u odnosu na Jaga jeste što Magbet i u toj ogrezlosti doživljava trenutke samospoznaje – on shvata ispraznost svojih osvajanja pre kraja. Njegovo svrgavanje i smrt rukom osvetnika (Makdafa, čija je lična bol za porodicom ubijenom po Magbetovom naređenju dala snagu da se zlo porazi) donose katarzu i obnavljanje poretka.

Tragizam ledi Magbet otelotvoruje autentični oblik hibrisa – nagovarajući supruga da izvrši ubistvo, podstičući, poput nekakvog izaslanika zlih božanstava, njegovu glad i volju za moć, ona napušta delokrug ljudi:

Što ti je naređeno bićeš. Ali ja se
Prirode tvoje bojim; prepuna je
Mleka dobrote čovečanske da bi
Najprečim putem udarila. Ti
Za veličinom čezneš, častoljublja
Ima u tebi: ali nemaš one
Rđavštine što treba da ga prati. (I, v, 11–17)

Komparativna sinteza

Motivisano i nemotivisano zlo

U proučavanju književnih zločinaca važno je pitanje da li zlikovac deluje iz određenog motiva ili iz „čiste zlobe". Šekspirov opus pruža primere oba slučaja. Motivisano zlo vidimo kod likova koji imaju jasnu pobudu za činjenjem zla – na primer, nezasita ambicija za vlašću kod Magbeta, osećanje uskraćenosti kao i želja za potvrdom kod Edmunda, ili pak politička i erotska žudnja za krunom kod Klaudija. Njihovi zločini, ma koliko gnusni, proističu iz ljudskih strasti koje su izmakle kontroli. Nasuprot tome, Jago u Otelu oličava ono što je Kolridž opisao kao "The motive-hunting of motiveless malignity", zlo koje se ne može razložiti na racionalan motiv. Jagova zloba deluje samosvrhovito: on spletkari da uništi tuđi život ne zbog konkretne koristi, već zbog, čini se, sopstvenog uživanja u nanošenju patnje. Takvo nemotivisano zlo posebno je zastrašujuće – negativac ne traži opravdanje za svoja dela niti pokazuje unutrašnji konflikt ili grižu savesti, već hladnokrvno i svesno uništava druge zarad vlastitog zadovoljstva (Colderidge 1987: 315). U daljem tekstu, prilikom analize likova, koristićemo ovu distinkciju kako bismo uočili različite nijanse zla i njihove veze sa (ne)postojanjem empatije.

Deficit empatije i katarza

Suprotno njima, tragovi savesti i empatije kod Hamleta, Otela, Lira i Magbeta ukazuju da ljudskost nije potpuno ugašena čak ni u najmračnijim trenucima. Hamletova moralna preispitivanja, Otelovo kasno kajanje, Lirovo razumevanje tuđe patnje i Magbetovi trenuci krivice svedoče da u njima još tinja iskra humanosti i mogućnost otpora zlu. Ipak, Šekspirove tragedije pokazuju da cena povratka reda i pravde biva ogromna – uvek plaćena krvlju nedužnih, suzama nevinih i patnjom plemenitih duša.

U filozofskom i psihološkom kontekstu, Šekspir naglašava da zlo nije demonska sila koja napada čoveka spolja, već unutrašnja mogućnost, osobito tamo gde nedostaje empatija i moralna odgovornost. Baron-Koenova teorija „erozije empatije“ potvrđuje da odsustvo saosećanja predstavlja ključno izvorište zla, dok likovi poput Kordelije, Dezdemone ili Banka podsećaju da je empatija temelj ljudskosti i etičnosti. Nedostatak saosećanja o kojem Koen govori prisutan je i izvan književnosti – u savremenom društvu, među ljudima svih slojeva, polova i uzrasta – što njegovu analizu čini univerzalno primenjivom i izuzetno relevantnom za razumevanje čoveka danas.

Zaključak

Analiza četiri Šekspirove tragedije – Kralja Lira, Hamleta, Otela i Magbeta – pokazala je da su zlo i empatija neraskidivo povezani u oblikovanju tragičkog ishoda. Likovi koji ne osećaju patnju drugih (Klaudije, Jago, Gonerila, Regan, Edmund) oličavaju gubitak ljudskosti: u njihovim očima drugi ljudi postoje samo kao sredstva ili prepreke, lišeni moralnog obzira. Sajmon Baron-Koen u knjizi Psihologija zla objašnjava da je upravo gubitak empatije osnovni mehanizam okrutnosti i destruktivnog ponašanja, što se jasno prepoznaje u ovim antagonistima. Njihova okrutnost ne nastaje spolja, već iznutra – iz emocionalnog deficita, samodovoljnosti i potiskivanja savesti, dok „erozija empatije“ otvara vrata dehumanizaciji i nasilju, stvarajući plodno tlo za tiraniju i izdaju.

Suprotno njima, tragovi savesti i empatije kod Hamleta, Otela, Lira i Magbeta ukazuju da ljudskost nije potpuno ugašena čak ni u najmračnijim trenucima. Hamletova moralna preispitivanja, Otelovo kasno kajanje, Lirovo razumevanje tuđe patnje i Magbetovi trenuci krivice svedoče da u njima još tinja iskra humanosti i mogućnost otpora zlu. Ipak, Šekspirove tragedije pokazuju da cena povratka reda i pravde biva ogromna – uvek plaćena krvlju nedužnih, suzama nevinih i patnjom plemenitih duša.

U filozofskom i psihološkom kontekstu, Šekspir naglašava da zlo nije demonska sila koja napada čoveka spolja, već unutrašnja mogućnost, osobito tamo gde nedostaje empatija i moralna odgovornost. Baron-Koenova teorija „erozije empatije“ potvrđuje da odsustvo saosećanja predstavlja ključno izvorište zla, dok likovi poput

Kordelije, Dezdemone ili Banka podsećaju da je empatija temelj ljudskosti i etičnosti. Nedostatak saosećanja o kojem Koen govori prisutan je i izvan književnosti – u savremenom društvu, među ljudima svih slojeva, polova i uzrasta – što njegovu analizu čini univerzalno primenjivom i izuzetno relevantnom za razumevanje čoveka danas.

Reference

Baron-Cohen, S., Chapman, E., Auyeung, B., Knickmeyer, R., Taylor, K. & Hackett, G. (2006). Fetal tesosterone and empathy: *Evidence from the Empathy Quotient (EQ*) and the "Reading the Mind in the Eyes" Test. *Social Neuroscience,* 1(2), 135-148.

Baron-Koen, S. (2013). *Psihologija zla*. Beograd: Clio.

Bruk, P. (2018). *Suština milosrđa*. Beograd: Clio.

Coleridge, S. T. (1987). *Lectures 1808–1819 on Literature*. Princeton: Princeton University Press.

Frojd, S. (1994). *S one strane principa zadovoljstva – Ja i ono*. Novi Sad: Svetovi.

Grinblat, S. (2006). *Vil iz Stratforda: Kako je Šekspir postao Šekspir*. Beograd: Portalibris.

Jung, K. G. (2003). *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*. Beograd: Atos.

Jung, K. G. (2015). *Sećanja, snovi, razmišljanja*. Beograd: Medijska knjižara Krug.

Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. Beograd: BIGZ.

Kierkegaard, S. (1980). *The Concept of Anxiety*. Princeton: Princeton University Press.

Klajn, H. (1964). *Šekspir i čoveštvo*. Beograd: Prosveta.

Lajbnic, G. V. (1993). *Teodikeja*. Beograd: Plato.

Popović, V. (1999). *Život i delo Viljema Šekspira*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Šekspir, V. (1987). *Drame*. Sarajevo: Svjetlost. (Prevod iz ovog izdanja je korišćen u radu).

Šekspir, V. (2022). *Velike tragedije*. Beograd: Vulkan izdavaštvo. (Prevod iz ovog izdanja je korišćen u radu).

Šofranac, N. (2025). *Mali vodič kroz velike tragedije Vilijema Šekspira*. Beograd: Društvo za engleski jezik Republike Srbije.

Trebješanin, Ž. (2023). *Tajna veza između psihologije i književnosti*. Vršac: Književna opština Vršac.

Inna M. Petrova
miinna@yandex.ru
Moscow City University, Moscow, Russia
https://orcid.org/0000-0003-3060-1387

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.311P

COGNITIVE ANALYSIS OF BINOMIALS IN LITERATURE: BRIDGING GAPS IN EMPATHY AND UNDERSTANDING

Abstract: This study delves into the cognitive analysis of binomial pairs incorporating sympathetic components, utilizing interdisciplinary approaches that bridge literary criticism and cognitive science. Over a decade of research has illuminated the significance of binomial structures in hermeneutical and literary textual analysis, including the application of analytical methodologies. The research methodology employs the Google Books Ngram Viewer, a sophisticated digital platform that provides quantitative data on the historical use of specific lexical items or phrases. The analytical process involves formulating queries consisting of two terms, for example, *compassion and understanding*, and their inverse, *understanding and compassion*, to determine their relative frequency within a specified time period. The selected time frame spans from 1920 until 2025 and encompasses a century; filters are applied to restrict the search to English language materials and English fiction. A detailed examination of the binomials *compassion and understanding*, *empathy and support*, *empathy and trust* and *care and attention* reveals the profound impact of literary discourse on perception and interpretation. The results demonstrate that while the literary discourse retains its relevance and interconnectedness, the emotional component, particularly *empathy*, is increasingly salient within the textual fabric. This research contributes a novel perspective to contemporary literary studies and sympathetic investigations, drawing from the psychological domain. The analysis of binomials as cognitive mechanisms in literature underscores their potential to bridge gaps in empathy and understanding, offering valuable insights into the universal human experience reflected in literary works.

Keywords: cognitive analysis, empathy, binomials, Google Ngram Viewer, text interpretation, emotional relationships

Introduction

This research investigates the empathic component of binomials in literary texts, particularly focusing on phrases that convey duality and complexity in emotional expression. Binomials, defined as pairs of equal and independent elements (Malkiel, 1968; Gustafsson, 1976), serve as linguistic indicators of cognitive processes, enabling us to identify key constructs in consciousness related to empathy. We consider these constructs under the principle of iconicity, wherein the binary nature of such phrases symbolizes relationships between concepts, as seen in English idiomatic expressions like *tooth and nail* or *alive and kicking* (Kunin, 2005).

This study draws upon Croft's (1991) assertion that syntactic categories influence cognitive organization to analyze binomials in terms of their structural complexity and semantic implications. We examine how these structures reflect cognitive processes in conceptualizing themes of empathy, thereby illuminating the mechanisms through which language encapsulates emotional experiences.

Furthermore, we explore the semantics and formal structures of binomials as representations of reality (Petrova, 2018), analyzing literary titles such as *War and Peace* and *Crime and Punishment* that employ binomials to evoke complex meanings. Both the historical evolution of binomials (Gustafsson, 1976; Norrick, 1988) and recent cognitive analyses (Petrova, 2018; Nikolaeva & Baranova, 2021; Hamze, 2024) underscore the significance of cultural and cognitive factors in interpreting paired phrases.

Ultimately, our research aims to deepen the understanding of empathy by examining linguistic constructs that articulate emotional and cognitive dimensions within literary contexts. We will present a structured group of binomials reflecting empathy, accompanied by thorough statistical and cognitive analysis, to elucidate how these constructions enhance empathetic engagement in literature.

Cognitive analysis in literature has evolved through foundational ideas that connect cognition and literary interpretation. Hobbs (1990) established a critical framework by examining how cognitive processes affect literary text comprehension, paving the way for subsequent research into reader interactions with texts. Freeman (2002) introduced the concept of cognitive mapping in storytelling, emphasizing mental representations' roles in understanding literary themes. Khisamova and Ovchinnikova (2015) further developed methods of literary analysis, focusing on the interplay between language and cognitive processes and offering a systematic framework for interpretation.

Recent studies have applied cognitive analysis to specific literary works and genres. For instance, Cave (2016) proposed a cognitive criticism approach to deepen our understanding of reader perception, while Holland (2024) illustrated cognitive theories' applicability through an analysis of Robert Frost's poetry. Duong (2025)

examined cognitive impairments in satire, shedding light on how these impairments alter values in intercultural literature.

The research endeavors to uncover the intricate relationships between language and cognitive processes, shedding light on how empathy is conceptualized and communicated through language. This investigation contributes to a deeper understanding of the cognitive underpinnings of empathy and its manifestation in linguistic discourse.

Binomials are considered as a reflection of cognitive processes, which makes it possible to identify key dual elements in consciousness. Binary phrases are built on the basis of a compositional connection between equal, independent components that perform the same function when creating syntactic units at the level of a phrase and a sentence, for example: *books and pictures* (Malkiel 1968; Gustafsson 1976; Mollin 2014). This type of phrase can be considered as a single linguistic sign based on the principle of iconicity. Such phrases can be implemented in English in the form of binary idioms consisting of: nouns (*tooth and nail*), adjectives (*alive and kicking*), verbs (*cut and run*), numerals (*a hundred and one*), pronouns (*all and all*), adverbs (*far and near*) (Kunin 2005).

The paper presents the result of an analysis of the empathic component of binomials found in a work of fiction in the context of a cognitive approach. The motivation for this research and its importance stems from several existing studies.

Firstly, Croft claims that syntactic categories relate to conceptualization, pragmatics and discourse and through grammatical relations participate in the organization of cognitive information (Croft 1991). In this analytical framework, our primary focus is on the structural intricacies of the binomial phrase, as it serves as a linguistic manifestation of the cognitive process involved in conceptualizing empathy-related phenomena. This approach enables us to delve deeper into the nuanced ways in which linguistic structures reflect and encode complex cognitive and emotional constructs, shedding light on the fundamental mechanisms underlying human understanding and expression of empathy.

Secondly, in their investigation of binomial structures, Ivanova and Levy (2018) examine how word order influences pragmatic inference and the intended referents that emerge from these phrases, shedding light on their cognitive processing. This perspective aligns with our study by underscoring how the arrangement of binomial terms can significantly affect empathy and understanding in literary contexts. By integrating the findings of Ivanova and Levy, we enhance our analysis of binomials in literature, revealing the nuanced ways in which binomial word order can shape reader interpretation and emotional engagement.

Petrova (2018) explores the cognitive aspects of combinatorial patterns in compositional paired phrases, highlighting their significance in both English and

Russian linguistic contexts. This analysis informs our study by illustrating how binomial structures function as cognitive tools that facilitate emotional understanding in literary texts. By examining these paired phrases, we can discern the underlying cognitive mechanisms that contribute to the reader's empathetic engagement with the narrative. Integrating insights from Petrova's research allows us to deepen our exploration of how language shapes emotional perception, ultimately bridging gaps in empathy and understanding. Binomials, consisting of two nouns, represent conceptual meaning, e.g. *War and Peace* by Leo Tolstoy, *Crime and Punishment* by Fyodor Dostoevsky, *Sense and Sensibility* by Jane Austen, *The Sound and the Fury* by William Faulkner, and so on. These literary titles employ conceptual binomials, such as *war and peace*, *crime and punishment* (juxtaposition of meanings), and *pride and prejudice*, as well as *sense and sensibility* (contiguity of meanings). Each noun in these pairings represents a multifaceted concept with a broad spectrum of connotations and implications. The deliberate pairing of these terms in the titles serves to evoke complex interplays of meaning, prompting readers to engage with the works on multiple levels of interpretation. By utilizing such conceptual binaries, the authors underscore the intricate nature of the themes and motifs explored within their narratives, inviting a nuanced and scholarly examination of the textual content.

Binomials

A comprehensive historical analysis of binomials in the English language provides insights into the dynamic evolution of this linguistic phenomenon. Gustafsson's seminal study (1976) laid the foundation for subsequent research, examining the frequency and stability of specific binomial phrases. Norrick's research (1988) elucidated the lexico-semantic properties of binomials within a textual context, highlighting their intricate interaction with discourse structures.

In the subsequent decades, scholarly focus shifted to the structural and formative aspects of binomials. Masini's work (2006) was a significant contribution, revealing the syntactic and semantic complexities of binary linguistic constructions. Benor and Levy's approach (2006) introduced a novel analytical perspective, emphasizing the probabilistic nature of word order and form in binomials. This methodology was further applied by Kopaczyk and Sauer (2017) to investigate multinational structures, yielding valuable insights into their historical development and usage patterns. Their research also uncovered the intricate relationship between morphological, syntactic, and semantic factors in the formation and evolution of polynomial structures.

Petrova's cognitive analysis (2018) introduced a new perspective, underscoring the role of cultural and cognitive factors in shaping the perception and interpretation of

paired phrases. This cognitive approach emphasized the importance of examining binomials within the broader context of human cognition and linguistic processing. Nikolaeva and Baranova's study (2021) delved into the lexical features of phraseological binomials in the English language. Hamze's research (2024) provided a comprehensive analysis of the factors influencing the order and semantics of binomials in American English.

In the exploration of binomial structures, Ten Wolde (2023) provides a comprehensive cognitive-functional approach to English binomial noun phrases, emphasizing their role in shaping meaning within linguistic contexts. This foundational research enhances our understanding of how binomials can effectively convey complex emotional nuances, thereby serving as vital tools for fostering empathy and understanding in literary texts. By incorporating insights from Ten Wolde's work, our study on the cognitive analysis of binomials in literature further illustrates the intricate relationship between language structure and cognitive processes in eliciting empathetic responses from readers.

In recent studies, the comparative analysis of binomial phrases across languages has gained significant attention, as demonstrated by Ermatov (2025), who explored the semantic and structural aspects of binomials in English and Uzbek. This research highlights the potential for binomial structures to reveal cultural nuances in empathy and understanding, further bridging the gap between linguistic expression and emotional experience. By integrating findings from Ermatov's analysis, our study on the cognitive analysis of binomials in literature enhances our understanding of how these phrases operate across different linguistic contexts, contributing to a richer appreciation of empathy in text.

The review of this research highlights a divergence in opinions regarding the variability and stability of binomial structures across different linguistic contexts. In this paper, we analyze binomial structures composed of two nouns linked by the conjunction "and." A crucial characteristic of these structures is their variability, which enables a focus on the initial element of the binomial. This variability is conceptualized as a cognitive focusing mechanism within the framework of minor syntax.

Empathy

Empathy, defined as the reader's capacity to comprehend and share the feelings and experiences of literary characters, is paramount to narrative comprehension. As Keen (2007) posits, literature replete with emotionally charged binomial constructions significantly enhances empathetic responses by leveraging lexical patterns that evoke resonance in the reader's consciousness. Binomial constructions are particularly salient in literary discourse, as they succinctly encapsulate complex

ideas and relationships. For instance, the antithetical pair *more and less* delineates contrasting scenarios and emotional experiences of characters. Binomial expressions, such as *love and hate* or *light and dark*, facilitate a deeper understanding of emotional dynamics and character development. These constructions not only enhance textual clarity but also generate emotional tension, thereby promoting empathetic engagement.

A comprehensive review of the literature on the psychology of empathy unveils a diverse array of statements that succinctly encapsulate the essence of emotional responsiveness (Miller 2009; Davis 2017; Hall & Schwartz 2018; Peristianto, Subandi & Utami 2025). Through meticulous analysis, binomial pairs were discerned, each of which conveys the multifaceted nature of empathy via distinct linguistic formulations. For instance, *look into the eyes and feel the pain* and *share joy and sorrow* illustrate the cognitive and affective dimensions of empathy, while *hear the voice and understand the suffering* and *touch and warmth* highlight interpersonal and sensory components. Additionally, *share experiences and find support* underscores the reciprocal nature of empathy within social contexts. These pairs demonstrate the intricate interplay of emotional attunement, cognitive empathy, and interpersonal dynamics intrinsic to the concept of empathy. Subsequent to this analysis, a structured group of binomials was identified, each containing the core semantic meaning of empathy. Below is a detailed list of these structures, accompanied by a thorough statistical and linguistically-cognitive analysis.

Materials and Methods

The preceding phrases facilitated the construction of binomials that effectively capture the nuanced conceptual essence of empathy: *compassion and understanding*; *empathy and support*; *empathy and trust*; *attention and care*. These phrases served as the empirical basis for both statistical and cognitive analyses.

In the realm of contemporary cognitive research, internet search engines, particularly Google, have become indispensable tools for linguistic and cognitive analysis (Petrova, 2019; Suleimanova & Petrova, 2020). The research methodology employed utilizes the Google Books Ngram Viewer platform, a sophisticated tool for obtaining quantitative data on the diachronic usage of specific lexical items or expressions. The investigation entails the formulation of binomial queries, such as *compassion and understanding* and its inverse form *understanding and compassion*, to analyze their relative prevalence over time. The temporal parameters are strictly delineated from 1920 to 2020, encompassing a century-long span. We select "English" and "English Fiction" as filters.

Figure 1 presents the results of an analytical query conducted using the specified phrases: *compassion and understanding* and *understanding and compassion*. The data analysis reveals a significant disparity in the frequency of occurrence of these two phrases within the corpus of texts. Specifically, phrase 1, *compassion and understanding*, is considerably more prevalent, while phrase 2, *understanding and compassion*, is significantly less frequent. This distribution aligns with the principles of cognitive focus, which posits that within the framework of the presented binomial construct, the component of compassion exerts a more pronounced influence than the component of understanding.

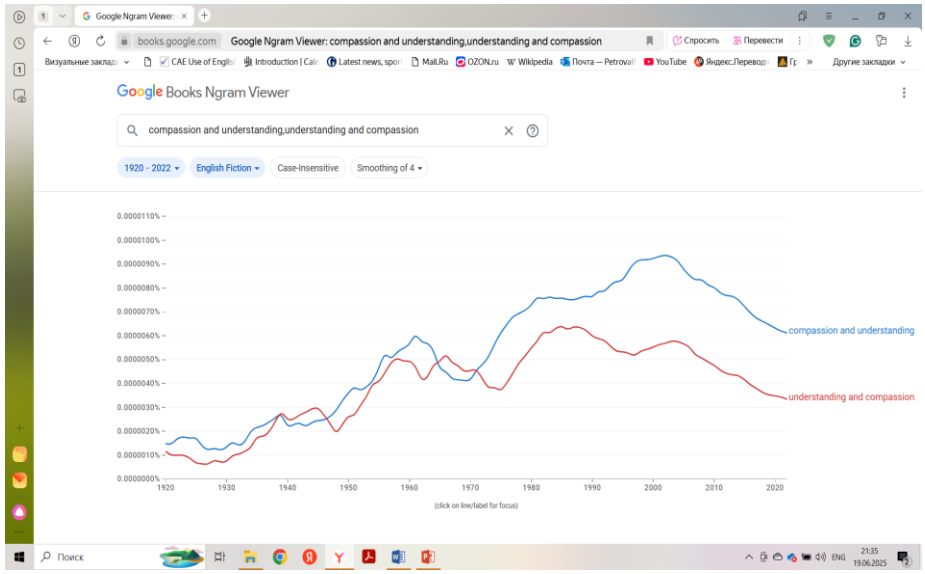

Figure 1. The results of an analytical query: *compassion and understanding / understanding and compassion*

Let us analyze the cognitive dimensions encapsulated by these binomials through exemplification derived from scholarly sources. In example (1) ***Compassion and understanding*** *foster deeper connections, stronger bonds, and more harmonious relationships with others.* (Charles Davis Beyond the Safe Zone: The Art of Thriving in Uncertainty (2024)) Charles Davis notes that compassion and understanding serve as the foundation for the development of deep interpersonal relationships. The author points out that proactive interaction with the emotional states of other people contributes to the establishment of long-term and mutual relationships. Example (2) *Service also helps us to connect with others on a deeper level, building bridges of* ***understanding and compassion***. (Pasquale De Marco The Tapestry of

Mindfulness and Compassion: Weaving Wisdom from Psychology and Buddhism (2025)). Pasquale De Marco considers ministry as a pedagogical tool that promotes mutual understanding and empathy. He metaphorically compares building connections to building bridges, which requires constant effort and commitment. Both examples pertain to the literature on spiritual self-introspection and personal development, extensively researched within cognitive psychology and philosophical hermeneutics. In the field of interpersonal relationships, compassion and understanding are fundamental elements for building harmonious relationships. The authors emphasize the complex relationship between emotional intelligence and the quality of social interaction. Thus, in the context of interpersonal relationships, emotional intelligence and empathic interaction play critical roles in forming deep and lasting bonds.

Results

The aforementioned methodology has been systematically extended to encompass the following interpersonal constructs: *empathy and support*; *empathy and trust*; *attention and care*. An empirical analysis utilizing the Google Books Ngram Viewer platform reveals a pronounced trend towards the amplification of emotional empathy in literary discourse spanning the period from 1920 to 2022. This observation is corroborated by a sustained increase in the frequency of related lexical terms within the corpus of published works during this period. Table 1 presents the results of the conducted study, delineating the comparative analysis between Phrase 1 and Phrase 2 in terms of their prevailing elements. Each entry elucidates pairs of phrases that encapsulate empathy-related concepts, accompanied by their peak usage years and relative frequency percentages.

Table 1. The cognitive focus of binomials encapsulating an empathetic component

Phrase 1	Phrase 2	Focusing component
empathy and support max. 2021 (0, 00000003079%)	*support and empathy* max. 2001 (0, 000000001750%)	*empathy*
empathy and trust max. 1978-1984 (0, 0000000917%)	*trust and empathy* max. 2002 (0, 0000001421%)	*trust*
attention and care max. 1935	*care and attention* max. 1920	*care*

(0, 000000047774%)	(0, 0000360868%)	

Source: URL: https://books.google.com/ngrams/ Date of access: 11.05.2025

The diachronic analysis of the binomial constructions belonging to the first group reveals that the phrase *support and empathy* was most frequently used in the early 2000s. In contrast, the phrase *empathy and support* has become extremely prevalent after 2021, with the component of empathy assuming a dominant position within this structure. This pattern indicates the heightened relevance of the concept of empathy in contemporary discourse.

The binomial pair *empathy and trust* demonstrates a pronounced cognitive linkage, with trust serving as the central construct in both phrases. The frequency data presented underscore a growing tendency to regard trust as a fundamental component of empathic relationships. This shift in discourse emphasizes the critical role of trust in the development and maintenance of empathic interactions.

The construction *attention and care* reflects more traditional aspects of empathy. Its highest incidence was recorded in 1935, with a frequency of 0.000000047774%. This long-standing presence in the lexicon of emotional expression highlights its historical significance. The phrase *care and attention*, which has been continuously employed since 1920 with a frequency of 0.0000360868%, further illustrates the sustained interest in these interrelated constructs. The persistence of these terms underscores the ongoing recognition of caring and attentiveness as integral components of empathy.

The data presented in Table 1 illustrate the diachronic evolution of discourse on empathy in relation to other emotional variables. The high frequency of phrases involving *care* and *support* underscores their critical role in the formation of empathic relationships. These elements are of paramount importance both in psychological literature and social interaction. The consistently low frequency of all phrases indicates that while these constructs are fundamentally significant, they may not yet have been fully integrated into mainstream linguistic usage. This observation highlights potential avenues for future research, particularly concerning the application of these binomial structures to enhance our understanding of empathy within modern discourse.

Let us proceed to an analysis of how these binomials operate within texts and the cognitive components they convey. We observe a specific characteristic of the analyzed material: almost all the data provided by the system are fragments from texts on psychology and personal development. This is not surprising, as the discourse of empathy is closely interconnected with these fields.

(3) ***Empathy and support*** *are fundamental elements in fostering inclusive dialogue. When we express empathy, we demonstrate an understanding and sharing of the feelings of others...* (Pasquale De Marco, "Inclusivity, Equality, and You: A Guide to Inclusive Dialogue" (2025)). The cognitive emphasis on empathy underscores that emotional engagement is a more crucial aspect than assistance, highlighting the significance of emotional resonance.

(4) *Most significantly, we are profoundly grateful for the* ***empathy and support*** *received from our families during challenging work-related periods.* (Ezra Stotland, Stanley E. Sherman, Kelly J. Shaver, "Empathy and Birth Order: Selected Experimental Studies" (1971)). The importance of empathy and familial support in difficult circumstances emphasizes the critical role of social support in challenging scenarios. The term *difficulties* suggests an environment where empathy and support become more salient, potentially prompting the reader to recognize the necessity of emotional support during challenging moments.

(5) *Providing* ***support and empathy*** *forms the foundation of effective communication with clients in veterinary medicine.* (Pasquale De Marco, "Diseases of Small Animals: A Guide to Diagnosis and Treatment" (2025)). This example illustrates that in veterinary medicine, the significance of emotional support as a cornerstone of client interaction is paramount. This implies that veterinarians must cultivate emotional competencies to enhance client service and build trust.

(6) *Parents offer emotional* ***support and empathy*** *to their children beyond what therapists can provide, enabling the child to more comprehensively address stressful topics from both past and present experiences.* (Daniel A. Hughes, "Fostering Attachment: A Path to Emotional Recovery and Behavioral Change for Foster Children" (1997)). This example underscores the importance of family dynamics in providing emotional stability. Mentioning support within the context of emotional development reveals how parental empathy contributes to emotional recovery and behavioral transformation in children.

(7) ***Empathy and trust*** *are essential for establishing positive relationships, while gambling can have detrimental effects. Empathy involves attempting to understand the feelings of another person to grasp their perspective.* (Berry, Diana, "Communication in Healthcare: Theory and Practice" (2006)). This micro text delineates the relationship between empathy, trust, and positive interpersonal relationships, thereby actualizing trust-building strategies in various contexts relevant to interpersonal and professional communication skills.

(8) *Building* ***trust and empathy*** *is an ongoing process that demands effort, patience, and a readiness to step beyond one's comfort zone. However, the benefits of nurturing these qualities are substantial.* (Did Chaudhry Mannish fail? In a crisis?... It's time to improve! Inspired by a real-life experience (2024)). This proposition

serves as a generalization of the issue, emphasizing the persistent nature of empathic processes that necessitate perseverance and a willingness to undergo transformation.

Consequently, the analyzed examples elucidate the cognitive domain of binomials, where altering the order of elements within the binomial results in a more precise adjustment of the value conveyed by these binomials. In terms of contexts, we observe that emotional resonance and empathy are pivotal components of empathy discourse.

Conclusion

The present study examines the manifestation of binomials, particularly those incorporating the component of empathy, in contemporary literature. An analysis of scholarly works in cognitive linguistics reveals that syntactic structures possess conceptual significance. Binomials can be categorized as such syntactic units. These linguistic entities are characterized by the concentration of conceptual meaning within the nouns they comprise. The structural variability of binomials enables a focused examination of significant elements.

The focus of this research is binomials that include an empathic component, which pertains directly to the term *empathy* and its cognates. Utilizing such binomial structures allows for a detailed exploration of the cognitive domain of empathy.

The empirical material for this study was derived from literature on psychology and personal development, as these sources frequently employ binomials. The experimental methodology involved the use of the Google Ngram Viewer platform, which provides diachronic analyses of word frequency. The study covers the period from 1920 to 2025. By employing two forms of binomials, it was possible to determine which elements were dominant. For instance, in the binomial pair *empathy and support*, *empathy* emerges as the dominant element, whereas in the pair *empathy and trust*, *trust* is the leading component. In the binomial *attention and care*, *care* ranks first in frequency. The data acquired enables the construction of a sequence of key values for these elements: *empathy* > *trust* > *care*. This sequence provides empirical evidence of the comprehensive nature of the concept of *empathy*.

The analysis of the empirical material also identified the key components of the concept under investigation. Specifically, it was determined that the primary function of employing binomials in texts on psychology and personal development is to convey emotional resonance, which is applicable across various life situations, ranging from interpersonal relationships to professional communication success.

Consequently, the objective of this study – to elucidate the cognitive underpinnings of binomials incorporating the empathy component – has been successfully

achieved. The findings underscore the integral nature of empathy, support, and trust in fostering positive social bonds and enhancing the depth of literary interpretation.

References

Benor, S., & Levy, R. (2006). The chicken or the egg? A probabilistic analysis of English binomials. *Language*, 82(2), 233-278.

Cave, T. (2016). *Thinking with literature: Towards a cognitive criticism*. Oxford University Press.

Croft, W. (1991). *Syntactic categories and grammatical relations: The cognitive organization of information*. University of Chicago Press

Davis, M. H. (2017). Empathy in twentieth-century psychology. In *The Routledge handbook of philosophy of empathy* (pp. 110-122). Routledge.

Duong, M. P. T. (2025). *Satire and cognitive disruption: A GITT-based exploration of value transformation in cross-cultural literature*. URL: https://philpapers.org/archive/DUOSAC.pdf

Ermatov, S. (2025). Comparative analysis of binomial phrases in English and Uzbek: Semantic and structural aspects. *Journal of Applied Science and Social Science*, *1*(3), 201-205.

Freeman, M. H. (2002). Cognitive mapping in literary analysis. *Style*, 36(3), 466-483.

Gustafsson, M. (1976). The frequency and "frozenness" of some English binomials. *Neuphilologische Mitteilungen*, 623-637.

Hall, J. A., & Schwartz, R. (2018). Empathy present and future. *The Journal of Social Psychology*, 159(3), 225–243. https://doi.org/10.1080/00224545.2018.1477442

Hamze, A. M. (2024). *Binomials in American English: (Ir) reversibility, Ordering Constraints and Semantics/Syntax* (Master's thesis).

Hobbs, J. R. (1990). *Literature and cognition* (No. 21). Center for the Study of Language (CSLI).

Holland, N. N. (2024). *The brain of Robert Frost: A cognitive approach to literature*. Taylor & Francis.

Ivanova, A. A., & Levy, R. P. (2018). Pragmatic inference of intended referents from binomial word order. In *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society* (Vol. 40).

Keen, S. (2007). *Empathy and the novel*. Oxford University Press.

Khisamova, G. G., & Ovchinnikova, S. V. (2015). On the cognitive analysis of a literary text. *Bulletin of the Bashkir University*, 20(1), 210-213.

Kopaczyk, J., & Sauer, H. (Eds.). (2017). *Binomials in the history of English: Fixed and flexible*. Cambridge University Press.

Kunin, A. V. (2005). *The course of modern English phraseology*. Dubna: Phoenix.

Malkiel, Y. (1968). Studies in irreversible binomials. *Lingua*.

Masini, F. (2006). Binomial constructions: Inheritance, specification and subregularities. *Lingue e linguaggio*, 2, 207-232.

Miller, C. B. (2009). Empathy, social psychology, and global helping traits. *Philosophical Studies*, 142, 247-275.

Mollin, S. (2014). *The (ir)reversibility of English binomials*. John Benjamins.

Nikolaeva, M. N., & Baranova, K. M. (2021). Linguistic features of phraseological binomials in English. In *General and particular issues of philology and translation studies in the context of intercultural interaction: Collection of scientific articles based on the XXXI International Scientific and Practical Conference* (pp. 274-279). Cheboksary.

Norrick, N. R. (1988). Binomial meaning in texts. *Journal of English Linguistics*, 21(1), 72-87.

Peristianto, S. V., Subandi, M. A., & Utami, M. S. (2025). Empathy and self-awareness (rasa rumangsa) in the *Javanese cultural context*. Culture & Psychology.

Petrova I. M. (2019). The potential of Google search for studies in cognitive corpus linguistics, *Theoretical and applied linguistics*, 5(3), 127-142.

Petrova, I. M. (2018). Cognitive aspect of combinatorics of compositional paired phrases in English and Russian. *Modern Science: Actual Problems of Theory and Practice. Series: Humanities*, 9, 151-156.

Suleimanova, O. A., Petrova I.M. (2020). Using big data experiments in cognitive and linguo-cultural research in English and Russian. *Journal of Siberian Federal University. Humanities and Social Sciences*, 13(3), 385-393.

Ten Wolde, E. (2023). *The English binomial noun phrase: A cognitive-functional approach*. Cambridge University Press.

Miloš D. Đurić
djuric@etf.bg.ac.rs
Faculty of Electrical Engineering, University of Belgrade
https://orcid.org/0000-0001-7013-2664

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.324DJ

EMPATHY IN LYTTON STRACHEY'S *ELIZABETH AND ESSEX*

Abstract: This paper explores the construction and portrayal of empathy in Lytton Strachey's *Elizabeth and Essex: A Tragic History* by means of a multidimensional theoretical analysis using language and materialism framework, social performance and psychoanalysis with Relevance Theory. Diverse emotional and power-motivated tensions between Queen Elizabeth I and the Earl of Essex are explored with a view to identifying a particular multidimensional pattern. Relevance Theory serves as a critical tool in examining how Strachey's narrative techniques elicit empathy for his historical subjects. This study underscores the intricate interplay of power, emotion, and narrative in shaping reader interpretations, offering a deeper understanding of empathy's role in literary and historical representations. The relevance-based approach is more concerned with establishing how conceptual and procedural items contribute to utterance interpretation.

Keywords: Empathy, Lytton Strachey, *Elizabeth and Essex*, Queen Elizabeth I, Earl of Essex

Introduction

Empathy, often positioned at the intersection of psychological resonance and rhetorical negotiation, plays a complex yet not sufficiently examined role in Lytton Strachey's *Elizabeth and Essex*. This historical biography, though grounded in factual events, operates as a psychological reconstruction of power, ambition, and interpersonal dynamics. Strachey's portrayal of Queen Elizabeth I and the Earl of Essex oscillates between emotional insight and calculated detachment, raising the central question of how explicit or implicit empathy may be represented in their relationship.

This paper investigates the paradoxical role of empathy in Lytton Strachey's Elizabeth and Essex, a tragic history renowned for its ironic tone and psychological subtlety, and characterized by its ironic detachment and stylistic restraint. While

Strachey is often celebrated for his detachment and wit, I argue that his portrayal of Elizabeth and Essex reveals a nuanced and refined empathic engagement that complicates traditional historical judgment. Contrary to certain readings that emphasize Strachey's emotional distance, I argue that his portrayal of Elizabeth and Essex reveals a subtle empathic engagement, mediated through narrative irony and psychological insight.

The central hypothesis is that Strachey's irony does not negate empathy but rather reframes it thereby allowing readers to perceive emotional depth through a prism of aesthetic distance and psychoanalytic ambivalence. Moreover, Strachey's irony does not obfuscate empathy, but rather illuminates it in an attempt to reconfigure it. Consequently, such an approach allows emotional resonance to emerge through indirectness, implication, and tonal ambiguity.

Drawing on Freudian theory, this study explores how Strachey's narrative techniques such as tonal modulation, selective quotation, and character framing may construct a form of empathic distance, which invites identification without sentimentality. To investigate this, I draw on Freudian psychoanalysis, particularly the concept of ambivalence, alongside Relevance Theory and Politeness Theory, which illuminate how Strachey's communicative strategies invite readers to infer emotional depth while maintaining a surface of decorum and historical objectivity. The aim is to illuminate how literary biography can serve as a site of emotional inquiry, and to demonstrate how literary biography can operate as a site of empathic negotiation, where irony and empathy coexist in a dynamic tension that enriches our understanding of historical figures, more specifically, Elizabeth and Essex.

Generally speaking, empathy in historical biography is often assumed to be retrospective and authorial, but in *Elizabeth and Essex*, Lytton Strachey embeds empathy as a dramatic undercurrent within the psychology of power. Through meticulously constructed portraits of Queen Elizabeth I and the Earl of Essex, Strachey does not simply chronicle political ambition. More specifically, Strachey stages a theatrical inquiry into the possibilities and limits of human understanding, emotional resonance, and relational rupture. This paper explores whether, and to what extent, empathy is present, illustrated, or withheld in the interactions between Elizabeth I and Earl Essex, not only as individuals but as symbolic figures of authority, vulnerability, and rhetorical maneuvering.

In Strachey's rendering, empathy becomes less a display of compassion and more a contested space where power, gender, and desire intersect. This analysis draws upon psychoanalytic theory, especially Freud's concepts of *transference* and *repression*; anti-psychiatric thought, particularly Laing's critique of emotional estrangement; and linguistic-pragmatic models such as Sperber and Wilson's *Relevance theory* and Goffman's dramaturgical framework. These paradigms allow me to reframe the

emotional economy of *Elizabeth and Essex* not as a binary of sympathy versus cruelty, but as an unstable negotiation of self and other, expression and suppression, intimacy and spectacle.

By approaching the text thematically rather than chronologically, this study aims to show how empathy functions as a discursive and psychological strategy. At times, empathy is withheld, distorted, or strategically deployed thereby shaping not only the fate of two historical figures, but the broader epistemology of biography itself. In the part that follows, I provide the concise description of the theoretical framework.

The theoretical framework, the delimitation of empathy, and corpus description

The theoretical framework is an eclectic one. It comprises Freud's psychoanalysis (Brown, 1972; Freud, 1973; Freud, 1975; Freud, 1977; Freud, 1978; Freud, 1979; Freud, 1991; Miller, 1972; Roazen, 1979; Wollheim, 1974), Laing's anti-psychiatry (Boyers & Orrill, 1975; Laing, 1972), social performance and social psychology (Goffman, 1978; Sprott, 1975), Relevance theory (Sperber & Wilson, 1995; Sperber & Wilson, 1997), structural conversational analysis (Polanyi, 1989), power discourse (Thomas, Wareing, Singh, Stilwell Peccei, Thornborow & Jones, 2004), the framework of language and materialism (Bachelard, 1963; Coward & Ellis, 1977), the theoretical framework of pragmatics of literary discourse (Maingueneau, 2001), theory of presuppositions (Wilson, 1975), Politeness theory (Brown & Levinson, 2013). The interdisciplinary framework we have applied to our investigation is also built upon the recent advances in the theory and practice of psychoanalytic psychotherapy (Lemma, 2025), the interface between brain, cognition and psychoanalysis (Giovagnoli, Patrikelis, Parente, Parisi & Meneses, 2025: 1-19). Our empathy framework relies on effective and affective aspects of empathy (Zhang & Lu, 2024: 1-9; Vagg, 2023). Nevertheless, we have also observed linguistic empathy in terms of diverse behavioral measures, neurophysiological correlates, and the correlation with psychological empathy (Kann, Berman, Cohen, Goldknopf, Gülser, Erlikhman, Trinh, Yokoyama & Eran Zaidel, 2023: 1-15).

The methodological approach I employ is thematic rather than chronological. Furthermore, empathy in psychological discourse was observed bearing in mind mostly Freud's transference and emotional regulation (Freud, 1973; Roazen, 1979). According to the pertinent literature, psychoanalytical theory carries special importance for the analysis of "[…] intrapersonal communication, motivation, socialization, and development" (O'Sullivan, Hartley, Saunders & Fiske, 1983: 187). Within Laing's theory, an important idea has been developed about two types of concepts: interpersonal dynamics and ontological security (Laing, 1972; Boyers

& Orrill, 1975). Additionally, I pose the following question: Does Elizabeth's relationship with Essex reflect attachment anxieties? At this point, one should also bring into play the concept of power, which is defined as "[t]he means by which certain individuals and groups are able to dominate others […]" (O'Sullivan, Hartley, Saunders & Fiske, 1983: 177).

In order to carry out a sketchy description of the term *empathy*, I shall take into account some definitions from general and specialized dictionaries. In general dictionaries, the concept of *empathy* is delimited as "power of putting oneself in another's place or in an imaginary situation and understanding it" (Browning: 1967: 180). According to other sources, *empathy* is given at least two meanings. It is defined as "the power or state of imagining oneself to be another person, and so of sharing his ideas and feelings", and also additionally as "the power or state of imagining that a work of art or an object of nature shares one's own feelings, and therefore of understanding and enjoying it" (Procter, 1980: 359). In specialized dictionaries, the concept of empathy is described as "[f]eeling oneself into, and losing one's identity in, a work of art, a characteristic of the essentially aesthetic attitude or emotion; used sometimes by psychoanalysts of the phenomena of identification; possibly more generally characteristic of perceptual experience of a situation than has generally been held." [emphases by Drever] (Drever, 1964: 83).

Based on the analyses from general and specialized dictionaries one can conclude that empathy is generally linked to identification, sharing and understanding feelings. However, we shall see some gradient examples from my corpus excerpts.

In order to analyze empathy in my research, I utilize corpus-based data. The written medium includes the reference: Lytton Strachey, *Elizabeth and Essex: A Tragic History*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, 1971. I measure the length of my corpus by means of the number of pages in the observed and analyzed book. The book consists of 191 pages.

The application of a multidisciplinary approach to corpus analysis

This study draws on psychoanalytic theory, anti-psychiatric thought, and pragmatic linguistics in order to analyze how empathy functions within Strachey's *Elizabeth and Essex* as both a rhetorical instrument and a psychological tension. By reading the text through a constellation of conceptual lenses, we approach empathy not as a static affect but as a historically conditioned performance, shaped by social roles, psychic defenses, and discursive strategy.

The first approach pertains to psychoanalytic perspective. Freud's concept of *transference* (explored in Freud, 1991; and Freud, 1978, respectively) provides a

framework for understanding Elizabeth's shifting emotional attachment to Essex. Elizabeth's oscillations between affection and political pragmatism reflect a form of unconscious negotiation, where desire and authority are interwoven. Freud's writings on affect, particularly transference and repression, may offer insight into Elizabeth's emotional ambivalence towards Essex. Freud locates empathy within a matrix of unconscious projection (Freud, 1978; Freud, 1991), where repressed desires are displaced onto others in veiled form. Elizabeth's oscillation between affection and retaliation can be read as a dramatic embodiment of this psychic mechanism.

Paul Roazen's account (Roazen, 1979) and Anna Freud's editorial commentary (Freud, 1991: 1-4) further deepen our understanding of the mechanism of how empathy operates within hierarchical bonds, refracted through internalized authority and emotional defense. It is used in my analysis to consider whether Elizabeth's sovereign identity precludes vulnerability or instead amplifies it through disavowal.

The second approach pertains to Laing's anti-psychiatry perspective (Laing, 1972), which contributes to my analysis by offering insight into how Strachey presents Elizabeth as psychologically fragmented – balancing royal duty with personal attachment. An anti-psychiatric perspective (Laing, 1972; Boyers & Orrill, 1975) offers a critique of emotional compartmentalization in hierarchical relationships. Laing's concept of ontological insecurity (the inability to locate a stable self in social relations) casts new light on Elizabeth's shifts in emotional demeanor. Her moments of tenderness, followed by sudden coldness, reflect not simple strategic calculation but potential intrapersonal conflict, where empathy becomes threatening to a sovereign ego. This reading positions *Elizabeth and Essex* not as a morality tale of loyalty and betrayal, but as a text of psychic fragmentation, in which empathy is both longed for and refused.

Using Sperber and Wilson's Relevance Theory, we examine the rhetorical choices that structure interactions between Elizabeth and Essex. The biography employs subtle linguistic markers such as interruptions, indirect speech, and strategic pauses in order to suggest underlying emotions that are neither explicitly stated nor fully concealed. Sperber and Wilson's *Relevance theory* (Sperber & Wilson, 1995) emphasizes that meaning is always co-constructed through inference and context. Elizabeth's dialogue is filled with intentional opacity (e.g. half-statements, ironic reversals, and elliptical responses), which leaves Essex (and the reader, for that matter) suspended between hope and dread. Strachey crafts dialogue between Elizabeth and Essex that relies on strategic indirection, deferral, and irony, thus, inviting the reader to interpret affective signals that remain formally ambiguous.

Building on Goffman's framework (Goffman, 1978) I examine how Elizabeth manages impression and authority through what might be called rhetorical empathy,

that is, simulating concern while maintaining emotional distance. Elizabeth's strategic shifts in tone can be read through Erving Goffman's dramaturgical metaphor, revealing a carefully managed performance of power that does not preclude affect but reframes it as calculated relational labor.

The analysis of some examples

Empathy in Strachey's biography operates within a tension between power and vulnerability, shaping Elizabeth's relationship with Essex through rhetorical strategies, emotional ambivalence, and political necessity. To structure the analysis thematically, I propose the following divisions:

The first category might be called empathy as political strategy. Elizabeth's interactions with Essex often reflect a calculated form of empathy, where emotional engagement serves as a tool for maintaining authority. In one passage, Strachey describes Elizabeth's response to Essex's plea for favour: "She listened, her face impassive, her eyes unreadable. He spoke of loyalty, of devotion, of love. She did not answer." This moment exemplifies strategic silence, Elizabeth's refusal to offer immediate reassurance forces Essex into a position of emotional uncertainty, reinforcing her dominance. By way of illustration, Goffman's (1978) framework provides insight into this performative dynamic context, illustrating how empathy can be wielded as a mechanism of control rather than genuine connection.

The second instance is empathy in emotional vulnerability. Despite her political pragmatism, Elizabeth's letters and recorded dialogues reveal moments of emotional exposure, particularly in her conflicted feelings toward Essex. Strachey writes: "She had loved him, or thought she had; but love, in a queen, is a dangerous thing." This passage underscores the fragility of empathy within sovereign power. More specifically, Elizabeth's emotional attachment is constrained by her role as monarch. Freud's concept of transference (Freud, 1991) helps frame this dynamic, suggesting that Elizabeth's affection for Essex may reflect unconscious projections of past attachments.

The third instance is empathy as linguistic negotiation. Strachey's portrayal of Elizabeth and Essex's exchanges highlights subtle rhetorical shifts that signal underlying emotional currents. In one confrontation, Essex challenges Elizabeth's authority: "You would have me kneel forever, but I am no supplicant, my Queen." Elizabeth's response is measured: "Then rise, if you must. But do not think that standing makes you my equal." Here, empathy is negotiated through discourse. On the one hand, Elizabeth acknowledges Essex's frustration but, on the other hand, she maintains hierarchical boundaries. Sperber and Wilson's account (Sperber &

Wilson, 1995) provides a framework for analyzing how linguistic choices shape the perception of empathy, revealing moments of connection and distance.

The fourth instance is empathy in betrayal and punishment. The final rupture between Elizabeth and Essex illustrates the limits of empathy within political survival. As Essex faces execution, Strachey describes Elizabeth's reaction: "She did not weep. She did not speak. But in the silence, something broke." This passage suggests a form of suppressed empathy, where emotional pain is acknowledged but remains unexpressed. Laing's Self and Others offers insight into this psychological fragmentation, proposing that empathy, when constrained by external pressures, can manifest as internal conflict.

Empathy in Elizabeth and Essex is not merely an emotional phenomenon – it is constructed, negotiated, and resisted through language. Strachey's biography employs rhetorical strategies that subtly shape the perception of empathy, often oscillating between affective engagement and strategic detachment.

The fifth instance is empathy in the context of anti-psychiatry imposing the limits of emotional engagement. Laing's anti-psychiatric perspective challenges conventional notions of emotional stability, suggesting that empathy can be both a source of connection and a site of psychological rupture. Essex's final confrontation with Elizabeth exemplifies this tension: "You would have me beg, but I will not. If love is a game, I refuse to play." Elizabeth's response is chilling: "Then you have lost, my lord." This exchange reflects the limits of empathy within political survival. In other words, Elizabeth's emotional detachment is not merely strategic but a defense against vulnerability. Laing's critique of psychiatric norms suggests that empathy, when constrained by external pressures, can manifest as internal conflict, reinforcing Elizabeth's psychological fragmentation.

I have also detected empathy at the margins of language by means of presupposition-theoretic approach, and politeness theory approach. If Strachey's *Elizabeth and Essex* stages empathy through silence, distance, and disavowal, then its most revealing moments are not those where speech is given, but where it is strategically withheld. Two powerful interlocutors, Wilson (1975) and Brown & Levinson (2013), allow us to read these silences not as narrative absences, but as semantic architectures charged with emotional complexity.

According to Wilson (1975) we may observe presupposition and the linguistic trace of emotion. More precisely, non-truth-conditional semantics challenges the belief that meaning resides only in propositional content. It is revealed how presuppositions may trigger function words thereby encoding assumptions that structure interpretation may be independent of truth value. In Strachey's prose, such triggering words function like emotional fingerprints, silently embedding affect beneath sovereign syntax. This is at work when we consider Elizabeth's clipped

remark: "He is no longer safe." (Strachey, 1971: 160). Here, the presupposition is that Essex was previously safe, under the Queen's favour, affection, or protection. That past condition is never spoken aloud, but Wilson's (1975) framework enables us to see how it haunts the line. The implication of withdrawn intimacy is smuggled in semantically. Emotional empathy is thus rendered structurally, through linguistic absence marked by semantic inference. Similarly, in the corpus excerpt, "She had loved him... But she was the Queen of England." (Strachey, 1971: 172), the contrastive discourse connective *but* does not signal the Queen's refutation of her love for Sussex. Wilson (1975) allows us to read this as an emotional register that lives in the connective tissue of grammar: empathy is presupposed and constrained in a single breath.

Empathy can be seen through politeness, power, and emotional deflection. Brown & Levinson's theory of politeness (Brown & Levinson, 2013) as face management offers a second lens for decoding Elizabeth's rhetorical restraint. According to their framework, social interactions are shaped by *positive* (the desire to be liked) and *negative* (the desire not to be imposed upon) face strategies. When power asymmetries are high – as between monarch and subject – emotional communication becomes deeply coded through face-threatening acts (FTAs) and their strategic deferrals. Strachey repeatedly attributes to Elizabeth a linguistic style that leans towards negative politeness – formality, brevity, and silence, in excerpts such as "She said nothing. She made no sign." (Strachey, 1971: 174); "She was silent. She looked at him with a strange expression. Then she turned away." (Strachey, 1971: 165). In these two excerpts, we may notice a sovereign's avoidance of imposition, even in moments where personal feeling threatens the façade of institutional majesty. Her affective reserve is not simply emotional paralysis. It is a linguistic strategy of protection, one that upholds hierarchy even while rendering it personally painful. Brown & Levinson (2013) also help us understand why the Queen's refusal to offer empathy is not failure but performance: her denial of reciprocity becomes a linguistic enactment of power. To empathize would be to recognize parity. To withhold it, politely but unambiguously, is to remain unassailable. There are some excerpts which can be simultaneously analyzed by means of Wilson's framework and Brown and Levinson's framework, for example, the excerpt: "He is no longer safe." (Strachey, 1971: 160). On the presupposition approach (Wilson, 1975), the power of this phrase lies in what it leaves unsaid. It presupposes that Essex *was once* safe, i.e. under royal protection, affection, or political favour. In Wilson's terms, this is a non-truth-conditional inference, embedded semantically but not propositional in nature. The emotional weight of the statement (i.e. Elizabeth's implicit withdrawal of care) is coded in presupposition rather than declared. On the politeness theory approach (Brown & Levinson, 2013), this excerpt represents an example of bald-on-record speech, a face-threatening act

with minimal mitigation. It signals not intimacy, but absolute authority: a monarch's pronouncement, not a woman's plea. Empathy is effaced by the immediacy of judgment.

In a similar way, the excerpt "She said nothing. She made no sign." (Strachey, 1971: 174), can be analyzed simultaneously by means of these two approaches. On the presupposition approach, the repetition of negation compels the reader to infer affect where none is explicitly offered. The absence of speech acts as a semantic scaffold – meaning resides in omission. Additionally, Relevance theory tells us that the effort to interpret the silence is precisely what creates its emotional yield. On the politeness theory approach, negative politeness occurs. Namely, this double silence is a prime example of face-saving via non-imposition. Elizabeth chooses not to confront or comfort, not because she feels nothing – but because her royal position demands emotional distance. The Queen maintains her dignity and her interlocutor's autonomy by saying nothing. It's a refusal wrapped in ritual.

In the excerpt "She had loved him... But she was the Queen of England." (Strachey, 1971: 172), contrastive *but* introduces a contrastive implicature, in other words, not a refutation of love, but the sovereign's recontextualization of it. The sentence thus preserves emotional truth while subordinating it to royal identity. Wilson's framework helps illuminate how emotion is linguistically subordinated, not erased. On the politeness theory approach, the conflict of roles and the instances of relational distance empathy are also present in the novel. The Queen's *negative politeness* lies in her disavowal of the personal at the moment it is most intense. This is a strategic preservation of institutional persona over private desire.

Discussion

Lytton Strachey's *Elizabeth and Essex* presents empathy not as a simple emotional exchange but as a complex negotiation shaped by power, language, and psychological tension. The biography, though structured as a historical account, reveals an underlying psychoanalytic and linguistic struggle, where empathy oscillates between connection and strategic detachment.

One of the key tensions in the text is Elizabeth's ambivalence toward Essex, reflecting a dynamic of transference and emotional projection. Freud's psychoanalytic framework helps explain how Elizabeth's attachment to Essex mirrors an unconscious negotiation of authority and vulnerability. Strachey's portrayal suggests that empathy is both present and strategically constrained, as Elizabeth alternates between affection and calculated distance. Strachey (1971: 161) points out that "Essex could never distinguish very clearly between a personality and an argument." However, it should be noted that "Sigmund Freud, incidentally, suggested that word substitutions had some deeper significance […]" (Aitchison,

1997: 68), which might be the case also in some contexts with exchange between Queen Elizabeth I and Earl of Essex.

Linguistically, the exchanges between Elizabeth and Essex illustrate the performative nature of empathy. Goffman's insights into self-presentation clarify how Elizabeth's rhetoric – measured pauses, controlled ambiguity, and strategic silence – reinforce her dominance. Sperber and Wilson's *Relevance theory* further demonstrates how linguistic choices subtly shape emotional engagement, marking moments of proximity and rejection.

Anti-psychiatry perspectives, particularly Laing's critique of fragmented selfhood, offer a lens to interpret Elizabeth's internal contradictions. Her refusal to overtly express empathy in Essex's final moments suggests a psychological defense mechanism, where emotional detachment becomes necessary for political survival. Essex, by contrast, represents empathy as vulnerability, pleading for connection while resisting submission.

Ultimately, *Elizabeth and Essex* challenges conventional narratives of empathy, exposing its fluidity within hierarchical relationships. Rather than existing as a straightforward emotional bond, empathy in Strachey's text emerges as a site of conflict, manipulation, and resistance.

Concluding remarks

Empathy, as depicted in *Elizabeth and Essex*, is neither fully embraced nor wholly absent – it is contested, strategically deployed, and reframed through power dynamics. Strachey's portrayal of Elizabeth's relationship with Essex reveals that empathy can function as a tool of influence, a site of emotional struggle, and a constraint within political survival.

By integrating psychoanalytic, linguistic, and historical perspectives, this paper demonstrates that empathy operates beyond mere sentiment – it is embedded within language, interpretation, and relational negotiation. Freud's theories of transference, Laing's critique of emotional fragmentation, and Sperber and Wilson's insights into linguistic relevance collectively illuminate how empathy in *Elizabeth and Essex* is both present and resisted.

Structuring the analysis thematically rather than chronologically highlights the evolving nature of empathy, showing how it shifts between moments of connection and rupture. In reconsidering Strachey's text through this framework, we broaden our understanding of empathy – not as a fixed emotional act but as a dynamic interplay of cognition, affect, and discourse.

This paper approaches *Elizabeth and Essex* not as a conventional political biography, but as a psychological drama in which empathy functions as a rhetorical mirage, fluctuating between felt experience, discursive construction, and sovereign restraint. Empathy is neither linear nor assured. Rather, it emerges where historical narrative and interiority collapse into one another. To explore this dynamic, the analysis draws upon psychoanalysis, anti-psychiatric thought, and pragmatic linguistic theory.

Freud's notion of transference situates empathy not as direct identification but as a projection of unresolved internal conflict. In Strachey's rendering, Elizabeth's vacillating relationship with Essex dramatizes this displacement: emotional attachment is clouded by regality, ambiguity, and power. Laing, by contrast, helps frame Elizabeth not as a calculating strategist but as a divided self, caught between institutional performance and emotional rupture. Elizabeth's restraints, so often described by Strachey in terms of silence, stillness, or cold irony, can thus be read as a defensive posture: a way of safeguarding the monarchy from the destabilizing potential of intimacy.

In *Elizabeth and Essex*, empathy does not resolve conflict, nor does it serve as a redemptive force. Instead, it flickers between sincerity and performance, presence and absence – revealing itself most clearly in hesitation, silence, and narrative fracture. Strachey offers no consoling vision of emotional transparency; rather, his biography charts the limits of understanding between selves divided by history, power, and psychic opacity.

This study has argued that empathy in Strachey's text is not a moral imperative but a rhetorical and psychological problem – one that must be read through the lens of repression (Brown, 1972; Freud, 1973; Freud, 1975; Roazen, 1979), fragmentation (Boyers & Orrill, 1975; Laing, 1972), and implication (Sperber & Wilson, 1995; Sperber & Wilson, 1997). What emerges is a model of empathy not as emotional accessibility, but as interpretive labor: the reader, like the characters, must parse gesture, silence, and contradiction in search of meaning that is never fully given.

By tracing empathy as a displaced, refracted force, always at risk of distortion, deferral, or collapse, Strachey opens a space for ethical ambiguity. The emotional life of historical actors is never recovered in full. Yet through style, irony, and formal restraint, *Elizabeth and Essex* lets us feel the pressures under which feeling is shaped, constrained, or made unspeakable.

In the end, empathy here is not a resolution but a residue. Empathy is what lingers after sovereignty is performed, betrayal enacted, and silence finally falls. It is precisely in this tension that Strachey's biography remains not only psychologically complex, but ethically resonant.

The residue of feeling may also be encountered in this analysis. Strachey's *Elizabeth and Essex* resists the biographical impulse to explain emotion. Instead, it stages

empathy as something simultaneously desired, feared, and unutterable. Through repression, performance, and rhetorical restraint, the biography unsettles any assumption that empathy is a virtue freely deployed. It is, rather, a psychic fault line – contingent, ambiguous, and often sacrificed to the machinery of history.

This paper has shown that empathy in *Elizabeth and Essex* functions less as affective communion than as interpretive residue – what remains when expression fails and silence begins. Strachey's accomplishment is not simply to reveal character, but to let us sense the cost of knowing and the impossibility of fully entering another's pain. In that ethical and emotional breach, the biography becomes not just a document of history, but a meditation on the limits of feeling itself.

In a nutshell, I have noticed five instances of empathy in *Elizabeth and Essex*: 1. empathy as political strategy; 2. empathy in emotional vulnerability; 3. empathy as linguistic negotiation; 4. empathy in betrayal and punishment; 5. empathy in the context of anti-psychiatry imposing the limits of emotional engagement. In addition to these five instances, I have also detected empathy at the margins of language by means of presupposition-theoretic approach, and politeness theory approach.

These observations are not definitive ones, but may require further refinement and inclusion of more examples.

References

Aitchison, J. (1997). *The language web*: *The power and problem of words*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bachelard, G. (1953). *Le matérialisme rationnel*. Paris: Presses universitaires de France.

Boyers, B. & Orrill, R. (1975). *Laing and anti-psychiatry*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Brown, J. A. C. (1972). *Freud and the Post-Freudians*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Brown, P. & Levinson, S. C. (2013). *Politeness: Some universals in language usage*. 22nd printing. Cambridge: Cambridge University Press.

Browning, D. C. (1967). *Everyman's English dictionary*. Revised edition. Fourth printing. London & New York: J. M Dent & Sons Ltd. & E. P. Dutton & Co. Inc.

Coward, R. & Ellis, J. (1977). *Language and materialism: Developments in semiology and the theory of subject*. Boston, London & Henley: Routledge & Kegan Paul.

Drever, J. (1964). *A dictionary of psychology*. (Revised by Harvey Wallerstein). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, A. (1991). Introduction. In S. Freud, *The essentials of psycho-analysis* (1-4). Harmondsworth: Penguins Books Ltd.

Freud, S. (1973). *New introductory lectures on psychoanalysis*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey, assisted by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1975). *A general introduction to psychoanalysis*. 26th printing. (Authorized English translation of the revised edition by Joan Riviere). New York: Pocket Books.

Freud, S. (1977). *The interpretation of dreams*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey, assisted by Alan Tyson. The present edition revised by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1978). *Introductory lectures on psychoanalysis*. (Translated by James Strachey. Edited by James Strachey and Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1979). *On psychopathology: Inhibitions, symptoms and anxiety and other works*. (Translated from the German under the general editorship by James Strachey. The present volume compiled and edited by Angela Richards). Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Freud, S. (1991). *The essentials of psycho-analysis*. (Selected with an introduction and commentaries by Anna Freud. Translated from the German by James Strachey). London: Penguin Books Ltd. & Penguin Group.

Giovagnoli, A. R., Patrikelis, P., Parente, A., Parisi, A., & Meneses, R. F. (2025). Brain, cognition, and psychoanalysis: A scoping review, *Brain Sciences 15(6)*, 1-19.

Goffman, E. (1978). *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Kann, T., Berman, S. Cohen, M. S., Goldknopf, E., Gülser, M., Erlikhman, G., Trinh, K., Yokoyama, O. T. & Zaidel, E. (2023). Linguistic empathy: Behavioral measures, neurophysiological correlates, and correlation with psychological empathy, *Neuropsychologia 191*, 1-15.

Laing, R. D. (1972). *Self and others*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Lemma, A. (2025). *Introduction to the practice of psychoanalytic psychotherapy*. Third Edition. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.

Maingueneau, D. (2001). *Pragmatique pour le discours littéraire*. Édition mise à jour. Paris : Nathan.

Miller, J. (ed.) (1972). *Freud: The man, his world, his influence*. London: George Weidenfeld & Nicolson Ltd.

O'Sullivan, T., Hartley, J., Saunders, D. & Fiske, J. (1983). *Key concepts in communication*. London & New York: Methuen & Co. Ltd.

Polanyi, L. (1989). *Telling the American story: A structural and cultural analysis of conversational storytelling*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Procter, P. (1980). *Longman dictionary of contemporary English*. Third impression. Harlow & London: Longman Group Limited.

Roazen, P. (1979). *Freud and his followers*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Sperber, D. & Wilson, D. (1995). Relevance: communication and cognition. Second edition. Oxford: Blackwell.

Sperber, D. & Wilson, D. (1997). Remarks on relevance theory and the social sciences. *Multilingua*, *16*, 145-151.

Sprott, W. J. H. (1975). *Human groups*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Strachey, L. (1971). *Elizabeth and Essex: A tragic history*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.

Thomas, L., Wareing, S., Singh, I., Stilwell Peccei, J., Thornborrow, J. & Jones, J. (2004). *Language, society and power: An introduction*. Second edition. London & New York: Routledge – Taylor & Francis Group.

Vagg, J. (2023). *Feeling into creativity: An affect theory of empathy in creative collaboration*. Doctoral Dissertation. School of Education, College of Design and Social Context, RMIT University.

Wilson, D. (1975). *Presuppositions and non-truth-conditional semantics*. New York: Academic Press.

Wollheim, R. (1974). *Freud*. London: Fontana/Collins.

Woodward, G. W. O. (1975). *Queen Elizabeth I*. London: Pitkin Pictorials.

Zhang, M., Lu, X. (2024). Application of empathy theory in the study of the effectiveness and timeliness of information dissemination in regional public health events, *Frontiers in Public Health 12(1)*, 1-9.

Sumie Akutsu
akutsu@toyo.jp
Toyo University, Japan
https://orcid.org/0009-0007-0155-7280

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.338A

A USE OF PARALLEL CORPUS ON LEXICAL ANALYSIS: MEANINGS, TRENDS, AND CONTEXTS

Abstract: This paper discusses how bilingual lexical analysis can aid English Language Teaching (ELT) in an English as a Foreign Language (EFL) context in order to cultivate linguistic and cultural awareness. This bilingual approach has the potential to cultivate mediation skills between Japanese (L1) and English (L2), while developing increased linguistic and cultural sensitivity. This paper focuses on the lexical analysis of three words; "empathy," "sympathy," and "compassion" using parallel corpus in English and Japanese for the purpose of describing the similarities and differences in the usage and meanings elucidated based on corpus analysis and to examine the possible social influences and trends of these words. While this paper examines the differences of these three words in terms of word origin and meaning, a parallel corpus is used for this analysis with the aim of studying and generating a list of typical use cases. The paper concludes that these similar words have distinct differences in terms of their usage in a historical context related to historical trends in English and Japanese. By analyzing how these words can be a useful language learning and teaching tool, this paper suggests pedagogical advantages and implications of utilizing corpus based lexical analysis to increase language sensitivity and awareness in an English as a Foreign Language (EFL) context.

Keywords: lexical analysis, EFL, parallel corpus, ELT

Introduction

With the rise of Machine Translation (MT) and generative AI, their impact on the language learning experience has been a major concern in terms of academic skills and critical thinking ability (Alsaedi, 2024; Van Niekerk et al., 2025; Edmett et. al., 2024). Students can use MT and generative AI to complete tasks in English, but this could lead to poor academic outcomes, reducing real engagement with the learning process. Although AI-powered writing tools such as Google Translate and DeepL can offer dynamic, interactive, and personalized experiences as innovative and

flexible learning tools, it should be considered a vital and invaluable attempt to raise students' language awareness by utilizing more intellectually challenging and demanding tools. Especially in an English as a Foreign Language (EFL) environment, the potential impacts of MT and generative AI on students' learning and thought processes both in L1 Japanese and L2 English is already becoming a critical and ethical issue. Considering this situation, a corpus assisted teaching and learning approach with a bilingual focus seems worth investigating to complement language learning experiences and language teaching expertise. This was the initial catalyst for this research as it seeks to ground students' learning in real-world data and foster a logical progression of learning functions rather than focusing on output, and corpus based lexical analysis is therefore key to this approach.

In order to promote natural and appropriate use of English, language awareness and sensitivity should be more actively enhanced in terms of collocations and semantic prosody (Sinclair, 1991; Stubbs, 2004; Hoey, 2005; McEenery et al., 2006; Schmitt, 2010). This study explores a corpus-based lexical analysis approach to study word patterns, vocabulary usage and language phenomena. With the increasing availability of large electronic corpora and powerful computational tools, this approach has become fundamentally significant to language research as well as language teaching. Corpus linguistics enables a method of comparing texts in multiple languages and comparative linguistic and cross-linguistic analysis provide invaluable insights and perspectives to help study and teach languages. Parallel corpus analysis is foundational in translation studies, as Baker (1995) states that parallel corpora allow researchers to explore equivalence, translation shifts, and discourse features across languages. However, this also contributes to language teaching and learning in EFL contexts where translation is an important mediation skill.

Based on corpus-based lexical analysis focusing on word frequency, collocation, semantic prosody, this paper examines three near synonyms: "empathy," "sympathy," and "compassion" in order to explore how words have been used across time periods in English and Japanese. A parallel corpus and monolingual corpora in English and Japanese are to be used for this analysis with the aim of studying typical use cases and their connotations. The paper describes that these near synonyms have differences in terms of their meanings, historical trends, and contents in English and Japanese. Analyzing how these words can be a useful language learning and teaching tool, this paper discusses pedagogical advantages and implications of utilizing corpus based lexical analysis to increase language sensitivity and awareness as well as to increase language proficiency in an EFL context.

Methods

Even though there are some equivalent words and expressions between English and Japanese, there are also some linguistic differences with regards to syntax and semantic aspects. This paper examines the corpus analysis results of near-synonyms in English and their translation equivalences in Japanese to describe the similarities and differences in the use of these related words. In this current study, an analysis was conducted on the seemingly synonymous words: "empathy," "sympathy," and "compassion," all of which take on the general meaning "understanding other people's feelings" both in English and Japanese. These near-synonyms were chosen not only because they are frequently used in social work fields in recent years, but also because "sympathy" seems to have some negative connotations whereas their near-synonyms "compassion" and "empathy" appear to be used in more positive contexts. In this paper, these words are analyzed in terms of word frequencies, collocation, and context with the aim of examining the similarities and differences in meaning elucidated based on corpus analysis as well as to find ways to help learners raise their language awareness and increase vocabulary understanding.

For the purpose of this study, the Oxford English Dictionary (OED), the primary comprehensive resource of the English language, is used to describe the origins and definitions of each word together with the *Daijisen*, the Japanese dictionary. With regards to the frequencies of the target words in a diachronic perspective, Google Books Ngram Viewer and NDL Ngram Viewer provided by National Diet Library will be employed separately for English and for Japanese to see how those words have been used in practice in various genres and eras. The British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA) will also be used for an analysis of these words in terms of frequency, collocation and register to describe linguistic and semantic aspects of their variations in usage in English. For Japanese data, Chunagon, a concordance system for the Japanese corpora, is used to compare and discuss the usage of the targeted terms in a Japanese context.

A principal analysis for English will be conducted using English-Corpora.org, a lexical concordance tool for text mining, while Parallel Link is used to explore the parallel corpora seeking to identify representative use cases and compare similarities and differences regarding language usage in English and Japanese. All of these corpora and concordances are available online free of charge, with a diverse selection of written and spoken texts from different genres and time periods. All the data analysis results provided by these comprehensive research and learning tools offer great insight into language use in practice and a better understanding of language use in context.

Results

Etymology

Even though "compassion," "sympathy," and "empathy" share the core meaning "understanding feelings of others," there seem to be some differences in inferred meanings and usage trends. For the purpose of investigating the usage trends of these three words, the Oxford English Dictionary (OED), the principal comprehensive resource of the English language, is first employed to describe the usage and definitions in context. The OED entry has the 14th century Middle English definition of "compassion," while the earliest entry of sympathy is in the 16th century. Compared to "compassion" and "sympathy," "empathy" has a much shorter history of practical usage (Table 1).

Table 1: Etymology

Word	Origin	Earliest Known Use
compassion	a borrowing from French	Middle English
sympathy	pathology and physiology	late 1500s
empathy	psychology and philosophy	1890s

The OED also shows that the frequency of the word "compassion" was declining in the 19th century, but started to increase in the late 20th century. When the use of "compassion" became less frequent, the word "sympathy" started to be used more frequently in the early 19th century. In the latter half of the 1900s, there was a decline in the frequency of "sympathy," with some slight increase in tendency again starting around the year 2000. Even though the word "empathy" has a shorter history, the word frequency has greatly increased since the 1950s. According to the OED, in modern written English, "sympathy" occurs twenty times per million words, "compassion" eight times, and "empathy" four times per million words.

Although there are several ways these words can be translated into Japanese, the most commonly recognized translations deemed as equivalent to English are used to check their frequencies in Japanese. According to the data analysis by Chunagon, a Japanese corpus concordance tool with approximately 140 million spoken and written words, the frequency of each word is summarized in Table 2.

Table 2: Translated Words and Frequency

English	Japanese Translation	Frequency
compassion	慈悲 [jihi]	1,200,987
sympathy	同情 [dōjō]	2,298,831
empathy	共感 [kyōkan]	753,245

In Japanese, "sympathy" and "empathy" are mainly found in written use, and "sympathy" is the most frequent word among these three in Japanese. It is also notable that "compassion" is more frequent in this historical corpus than in the contemporary written Japanese corpus. According to *Daijisen*, the Japanese Dictionary, the meaning of 同情 [dōjō] or sympathy is especially connected to other people's misfortune and suffering, whereas 共感 [kyōkan] or empathy is more closely related to agreeing with other's opinions or feelings. By contrast, 慈悲 [jihi] or compassion is mainly a Buddhism term which means to give people joy and remove their suffering. From these results, there seems to be a correlation that "empathy" is a recent, positive phenomenon both in English and in Japanese, whereas "sympathy" and "compassion" imply some differences in the relationship of the people involved.

Ngram Viewers

Ngram Viewers in English and in Japanese were used for an analysis of these words in terms of frequency and trend. The results from the Google Books Ngram Viewer show trends in three 1-gram words "empathy," "sympathy," and "compassion" from 1800 to 2022. In Figure 1, the y-axis shows the frequency percentage of "empathy," "sympathy," and "compassion" in all the 1-grams contained in English books on Google published in the United Kingdom and the United States.

Figure 1: Google Books Ngram Viewer

It is clear that the overall frequencies of these English words show distinctive trends where "sympathy" and "compassion" have a longer history with a much higher frequency while "empathy" has emerged relatively recently. It appears that "sympathy" and "compassion" had their peak around the 1850s and 1810s respectively. They show a gradual decline in frequency since then, but show an increase again towards the mid-2000s. Compared to this, the frequency of "empathy" was extremely low historically, starting to increase only from the 1980s to 1990s. It is noted that all these three words started to increase in frequency in the 2000s and show an upward trend.

According to the Ngram Viewer by the National Diet Library (NDL) in Japan similar tendencies can be traced with the equivalent of "sympathy" being the most frequent, followed by "compassion," while "empathy" was only starting to emerge in the 1920s to 1930s (Figure 2).

Figure 2: NDL Ngram Viewer – Frequencies

The frequency of each word was exceptionally low during WWII and also in recent years. Figure 3 shows the ratio of each word, which is calculated by dividing the occurrence frequency by the total number of ngrams per publication year.

Figure 3: NDL Ngram Viewer – Ratio

Around the middle of the 1970s, "empathy" started to become more frequently used than both "sympathy" and "compassion." There is a clear contrast between the increasing use of "empathy" and decreasing use of both "sympathy" and "compassion."

Corpus Analysis

In order to put the word usage in perspective, the British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA) were used for an analysis of these words to describe linguistic and semantic aspects of their variations in usage. Both of these corpora are considered to be valuable and complement each other, providing a greater insight into modern English language usage. As modern English language use is increasingly being shaped by global usage trends, they provide a better overall understanding by offering a different selection of written and spoken texts from different genres and time periods. Considering the frequency per million for comparing occurrences across corpora with different sizes in contrast to the total number of occurrences, the results based on the Google Books Ngram Viewer are also analyzed in terms of the overall frequencies; "sympathy" and "compassion" have higher frequencies, whereas "empathy" is the lowest in frequency (Table 3).

Table 3: Comparison of Word Frequencies

	BNC 100 million words the 1980s – early 1990s	COCA 1 billion words 1990-2019
compassion	611	12,636
sympathy	2,041	11,805
empathy	266	7,906

As COCA is a monitor corpus and is still growing in size, it is obvious that empathy seems to be used more and more frequently.

The genre analysis shows a different distribution of each word in the BNC and COCA. In the BNC, "compassion" and "sympathy" are mainly found in fiction (Table 4).

Table 4: Word Frequencies Across Text Genres in the BNC

Text Genres	compassion	per million	sympathy	per million	empathy	per million
Spoken	34	3.41	107	10.74	10	1.00
Fiction	167	10.50	543	34.13	26	1.63
Magazine	34	4.68	87	11.98	25	3.44
Newspaper	68	6.50	269	25.70	17	1.62
Non-academic	104	6.30	344	20.85	57	3.46
Academic	50	3.26	282	18.39	60	3.91
Miscellaneous	154	7.39	409	19.53	71	3.41
All	611	6.11	2,041	20.41	266	2.66

In the COCA corpus, "compassion" is found more frequently in media such as in blogs and web pages (Table 5).

Words	compassion	per million	sympathy	per million	empathy	per million
Blog	2,398	18.65	1,639	12.74	1,367	10.63
Web	2,441	19.65	1,653	13.3	1,287	10.36
TV/M	949	7.41	873	6.82	290	2.26
Spoken	1,392	11.04	1,472	11.67	662	5.25

Fiction	1,074	9.08	2,191	18.52	449	3.79
Magazine	1,606	12.74	1,142	9.06	938	7.44
News	1,320	10.84	1,234	10.14	585	4.81
Academic	1,457	12.16	1,603	13.38	2,320	19.37
All	12,637	12.73	11,807	11.89	7,898	7.95

Table 5: Word Frequencies Across Text Genres in the COCA

While "sympathy" displays a tendency to be primarily found in fiction, "empathy" seems to be used more in academic fields.

In Japanese, "sympathy" and "empathy" are mainly found in written use, and they are used more than twice as frequently as "compassion." Table 6 shows the results of Japanese corpora analysis using the online concordance system, Chunagon.

Table 6: Japanese Corpora Analysis Results

Corpus	Register	Token	慈悲 [compassion]	同情 [sympathy]	共感 [empathy]
The Balanced Corpus of Contemporary Written Japanese	Written	104,911,460	432	1,146	1,129
Corpus of Spontaneous Japanese	Spoken	7,576,046	1	17	35
Corpus of Everyday Japanese Conversation	Spoken	2,419,171	1	2	7
Showa Speech Corpus	Spoken	528,589	0	6	0
Nagoya University Conversation Corpus	Spoken	1,135,329	0	1	1

Corpus of Workplace Conversation	Spoken	186,906	0	0	1
Corpus of Historical Japanese	Diachronic	18,747,568	400	1,115	2
Showa-Heisei Corpus of Written Japanese	Diachronic	NA	0	NA	NA
Corpus of Japanese Dialects	Dialects	1,307,998	0	1	0
Corpus of Japanese as a Second Language	Learners	270,333	0	2	0
International Corpus of Japanese as a Second Language	Learners	3,401,933	NA	1	4

The results from the Japanese corpora show "sympathy" is a high frequency word in historical Japanese and "compassion" is generally more frequent in the historical corpus than in the contemporary written Japanese corpus. As "empathy" is not salient in historical Japanese, it appears to be a recent phenomenon in Japanese as well as in English.

Collocates and Topics

Not only the wordlist and genre frequency, but also collocates, a word occurring in close proximity to a word under investigation, can provide useful information on word meaning and usage. For this purpose, noun collocates of the three target words were separately examined based on the frequency and mutual score (MI) to describe semantic aspects of their variations in usage (Table 7).

BNC			COCA		
Words	Freq.	MI	Words	Freq.	MI

1	love	18	4.01	love	593	4.82
2	farming	14	6.93	empathy	310	8.59
3	care	10	3.03	kindness	211	8.1
4	understanding	9	4.25	justice	192	4.23
5	concern	9	4.13	lack	185	4.53
6	kindness	8	7.85	understanding	174	4.55
7	humanity	8	7.05	mercy	166	6.75
8	wisdom	7	6.5	respect	165	4.77
9	pity	7	6.2	sense	163	2.82
10	charity	7	5.25	act	122	3.12

Table 7: Noun Collocates of “compassion”

Nouns that strongly co-occurred with the word “compassion” suggest the word is closely related with love and understanding. Even though sympathy is considered a synonym of “compassion,” noun collocates suggest “sympathy” is primarily used with regards to understanding victims, suggesting there is a feeling toward people who need support (Table 8).

Table 8: Noun Collocates of “sympathy”

	BNC			COCA		
	Words	Freq.	MI	Words	Freq.	MI
1	understanding	35	4.47	lot	202	2.12
2	lack	25	3.92	empathy	178	7.73
3	expression	20	4.04	victim	131	3.73
4	victims	15	5	support	108	2.74
5	sympathy	12	5.12	card	105	3.12
6	reader	12	4.15	expression	98	3.99
7	families	12	3.12	compassion	95	6.15
8	expressions	9	5.37	understanding	85	3.46
9	wave	9	3.97	feeling	75	2.64
10	feelings	9	3.37	lack	73	3.13

As "empathy" is a relatively new and growing trend, very few cases were found in the BNC and more collocates were found in the COCA corpus (Table 9).

Table 9: Noun Collocates of "empathy"

	BNC			COCA		
	Words	Freq.	MI	Words	Freq.	MI
1	understanding	9	5.45	compassion	310	8.59
2	sympathy	6	7.06	lack	281	5.81
3	ability	5	4.66	sympathy	178	7.73
4	feeling	5	4.2	understanding	143	4.95
5	empathy	4	9.41	sense	122	3.08
6	intuition	4	8.75	level	89	2.32
7	perception	4	6.4	respect	80	4.41
8	process	4	3.02	feeling	76	3.39
9	rapport	3	8.86	capacity	76	4.71
10	warmth	3	6.13	ability	74	3.24

This word seems to be more related to ability, which is a unique aspect compared to "compassion" and "sympathy."

Parallel Corpus Analysis

Parallel Link is a parallel concordance website for searching Japanese-English parallel corpora and contains about 57 million words. As summarized in Table 10, it contains diverse genres and translation directions so that the comparison of linguistic features across languages can be facilitated while incorporating the ability to analyze parallel corpora.

Table 10: Parallel Link Corpora

Corpus Name	Direction	Pair-Translation	No. of Words (Japanese)	No. of Words (English)
The Business Scene Dialogue Corpus	E→J, J→E	24,578	314,777	277,267
Coursera Parallel Corpus	J→E	63,121	1,147,194	1,036,545
Hiragana Times Parallel Corpus	E→J	261,772	4725,550	4,279,484
Japanese-English News Article Alignment Data	J→E	192,768	5,286,705	4,957,273
Japanese-English Subtitle Corpus	E→J (Partly J→E)	1,061,074	7,474,768	6,785,436
Japanese Law Translation	J→E	425,530	12,990,212	13,092,136
Japanese-English Open Source Parallel Corpus	E→J	246,164	4,491,410	3,371,492
Reuters Japanese-English Parallel Corpus	E→J	76,297	2,065,747	1,714,672
The Sentence Corpus of Remedial English	E→J	15,696	213,185	136,302
English-Japanese Translation Alignment Data	E→J (Partly J→E)	118,088	1,914,637	1,431,563
Tatoeba Corpus: Open, Collaborative, Multilingual Dictionary of Sentences	J→E	279,988	2,604,118	2,097,640
TED Talk	E→J	588,260	8,931,064	7,654,440
Japanese-English Bilingual Corpus of Wikipedia's Kyoto Articles	J→E	466,015	9,434,544	9,940,272
Total		3,819,351	61,593,911	56,774,522

One of the major advantages of this parallel corpus is that variations of expressions are presented in bilingual mode and in the chosen word combinations. By showing collocations of Japanese content words with their large variety of English translations, this concordance can be used by learners with a wider range of English and Japanese proficiency, thereby supporting different combinations of translations and elucidating a more detailed view on word influences and trends not available in other corpora.

In order to find and compare unexpected or supporting features of the three targeted words, the logDice score (LD) was used to identify collocations in the Parallel Link as the MI Score is affected strongly by the frequency. Based on the search result of noun collocations, 慈悲 [jihi] or compassion in this parallel corpus also shows usage in a rather older writings with reference to power or monarchies (Table 11), which is a strong supporting association.

Table 11: Nouns with 慈悲 [compassion]

	Noun + 慈悲 [compassion]	LD		Noun + 慈悲 [compassion]	LD
1	母神 [goddess]	9.61	11	母神 [goddess]	4.04
2	無限 [infinite]	9.16	12	太陽 [sun]	3.47
3	魔王 [lord]	8.46	13	父 [father]	1.32
4	無条件 [unconditional]	7.05	-	-	-
5	阿弥陀如来 [Amitabha]	6.13	-	-	-
6	西側 [the West]	4.72	-	-	-
7	菩薩 [bodhisattva]	4.57	-	-	-
8	仏教 [Buddhism]	4.42	-	-	-
9	仏 [Buddha]	4.19	-	-	-
10	女王 [queen]	4.12	-	-	-

同情 [Dojo], a noun translation of sympathy, is used in various idioms such as “is sympathetic to,” ”show sympathy with,” “express sympathy for,” but it is more evident that this word is used related to people in need or situations of need (Table 12).

Table 12: Nouns with 同情 [sympathy/sympathize]

	Noun	LD		Noun	LD
1	境遇 [circumstance]	7.85	11	王女 [royal princess]	6.13
2	家庭環境 [home environment]	7.69	12	ホームレス [homeless]	6.10
3	船主 [ship owner]	7.58	13	精霊 [spirit]	6.05
4	孤児 [orphan]	7.45	14	老人 [old man]	6.04
5	妃 [princess]	7.15	15	捕虜 [prisoner]	5.76
6	仕打ち [treatment]	7.15	16	悲しみ [sorrow]	5.01
7	苦悩 [distress]	6.62	17	被害者 [victims]	4.95
8	加害者 [assailant]	6.43	18	農民 [farmer]	4.70
9	苦しみ [pain/suffering]	6.30	19	立場 [position/situation]	4.54
10	慰安婦 [comfort woman]	6.29	20	夫婦 [couple/parents]	4.48

Compared to compassion and sympathy, the following list of nouns used with empathy reveals that this word is used more with regards to views, values or faith (Table 13).

	Noun	LD		Noun	LD
1	学風 [academic culture]	8.06	11	歌詞 [lyrics]	6.05
2	人生観 [a view of life]	7.59	12	欲求 [motivation]	5.94
3	情動 [feeling]	7.58	13	住人 [resident]	5.80
4	伝道 [mission work]	7.54	14	苦しみ [suffering]	5.30
5	歴史観 [a view of life]	7.45	15	考え方 [values/philosophy]	5.22
6	監禁 [incarceration]	7.00	16	倫理 [ethic]	5.08
7	聞き手 [listener]	6.97	17	理念 [philosophy]	5.08
8	コンセプト [concept]	6.81	18	教え [lesson]	5.08

9	他者 [other person]	6.67	19	願い [wish]	5.01
10	熱意 [passion]	6.33	20	他人 [others]	4.55

Table 13: Nouns with 共感 [empathy/empathize]

Even though the frequency of **共感** [kyōkan] or empathy is the lowest among the three words, more positive connotations are surrounding this word compared to the other two words.

Discussion

Even though these three words are similar in meaning in contemporary English, the corpus analysis results show that "compassion," "sympathy," and "empathy" have distinct differences in their original meanings. Firstly, "compassion" is the oldest word with the earliest known use in the Middle English period originally meaning suffering together. Secondly, "sympathy" was originally concerned with harmony or the relationship between two persons and now means a harmony of disposition. Finally, "empathy" was more related to the nervous system, but now refers to the ability to understand and appreciate another person's feelings.

There also seem to be differences in the context where each word has been used in both English and Japanese. Based on the corpus analysis results, "compassion" connotes some religious references as revealed by the fact that "compassion" collocates with some biblical or divine terms, while "sympathy" has more to do with the state of being affected by the suffering or sorrow of another, implying that it is typically used to sympathize with people or situations in need. In contrast, "empathy" is more concerned with views or values, and this seems more related with a kind of skill or ability which can be developed. Even though the frequency is the lowest among the three words and is a relatively recent trend, more positive connotations are surrounding the word "empathy" compared to the other two words.

According to the parallel corpus analysis, it is possible to trace some similar tendencies in English and Japanese. **慈悲** [jihi] or compassion is a relatively old Japanese word often used in written Japanese and is rarely used in spoken Japanese. **同情** [dōjō] or sympathy shows a similar usage as in English, referring to people in a weaker position or situation in need as shown in the kind of collocates. In contrast, **共感** [kyōkan] or empathy seems more neutral collocating with views or values in a more positive way, implying that this can be developed or fostered as an ability. Although these three words can be near-synonyms, from some lexical analysis both

in English and in Japanese, some contrastive analysis gives insight into words, meanings, trends and contexts.

From a teaching point of view, the potential benefit of corpus analysis, especially parallel corpus analysis in ELT, is to foster better mediating skills. Language learners are expected to find linguistic and cultural gaps and to acknowledge lexical differences, while mediating between the Japanese and English word equivalences. For example, "sympathy" and "empathy" can be translated into similar Japanese words; however, "sympathy" generally collocates with people in need or in despair, whereas "empathy" collocates with values or views. While "sympathy" is closely tied to unfortunate circumstances or misfortune in Japanese, "empathy" is rather connected to abilities. This suggests that "empathy" is a kind of competence to be nurtured; however, "sympathy" has more to do with our personal feelings in comparison. With regards to "compassion," this word is strongly associated with religious themes in Japanese, so learners are required to study a different kind of typical usage and context in spite of the synonymous aspects with "sympathy" and "empathy." Based on the differences in meanings and contexts of specific words in both languages, learners can thus be directed towards more precise and prudent uses of the words in their appropriate context.

By trying to find ways to use words in a more appropriate context using bilingual corpora, it is possible that students can develop interpretative language competence and thus build more practical and functional vocabulary knowledge. For teachers, any reflection on lexical, grammatical findings surrounding near synonyms should be used to identify needs and by using data analysis, more specific areas of focus can be targeted not only to help students improve English but also to develop materials to address common areas of misuse and suggest corrective measures.

The word frequency and usage should influence the views and attitudes towards each word among people in society, which can reflect the social environment, changes, and human behaviors. The corpus analysis results cannot reflect all the trends of each word; however, they can provide invaluable insight not only by describing habitual word usage but also by revealing changing social environments. This could contribute to providing deeper and wider perspectives for interpreting social changes and to helping learners improve language proficiency in both English and Japanese.

Conclusion

This paper explored extensively the collocability of the words "compassion," "sympathy," and "empathy" in English and Japanese. Based on the corpus-based research results, the practical and empirical meanings are discussed while describing some attitudes and impressions of these near-synonyms from their linguistic and social contexts in both languages. The negative connotations of the word

"sympathy" are elucidated, whereas the increasing popularity of the words "empathy" and "compassion" in English and in Japanese are traced in the 21st century. While the use of "empathy" is a relatively recent trend with more positive connotations, "sympathy" seems to be appearing with a somewhat negative connotation related to the existence of vulnerable people and society. On the other hand, "compassion" is more closely related to religious references. As collocational patterns and semantic prosodies can vary across text categories, it is necessary that any corpus data should be treated with care when being incorporated into language teaching and learning (Xiao & McEenery, 2006). However, together with dictionaries, bilingual data can provide appropriate linguistic information on collocational and grammatical patterns.

In EFL contexts, in which inputs are generally limited, a large amount of appropriate language data is necessary. In a more general sense, it is beneficial to be more aware of languages used by a group of people in society, which is expected to influence semantic prosody or attitudinal meanings of the terms. In Japan, vocabulary teaching and learning is one of the major challenging areas to improve English proficiency. Especially in tertiary level language education, more attention can be paid to the appropriate use of certain words as well as equivalents in their first language using the parallel corpus-based approach to raise language and cultural awareness. While maintaining bilingual language skills, it can be argued a balanced approach to MT and AI integration is required to highlight and fulfil their significant roles in improving academic literacy in English. Therefore, corpus-based lexical analysis can make a contribution as a well-rounded, comprehensive teaching and learning tool to foster language sensitivity and more sophisticated skills.

The limitations of this research are to do with different kinds of corpora in English and Japanese. More balanced corpora in the same lexical profiler can enable more quality analysis. Furthermore, it is necessary to have more refined and holistic approaches in comparing and analyzing bilingual data so as to conduct analysis based on more statistical data. It is desirable for the bilingual data set available in English and Japanese as well as the registers and size to be focused. One of the primary areas to be explored is a more learner friendly parallel corpus and lexical profiler. As it is expected for more proficient learners to become aware of the discrepancy of lexical aspects of English and Japanese, they should become more cautious and prudent users of vocabulary in both languages especially in this era of globalization.

References

Alsaedi, N. (2024). ChatGPT and EFL/ESL writing: A systematic review of advantages and challenges. *English Language Teaching, Canadian Center of Science and Education*, 17(5), 1-41.

Baker, M. (1995). Corpora in translation studies: An overview and suggestions for future research. *Target*, 7, 223- 242. http://dx.doi.org/10.1075/target.7.2.03bak

Davies, M. (2004). British National Corpus (BNC). https://www.english-corpora.org/bnc/.

Davies, M. (2008-). The Corpus of Contemporary American English (COCA). https://www.english-corpora.org/coca/.

Edmett, A., Ichaporia, N., Crompton, H. & Crichton, R. (2024). *Artificial intelligence and English language teaching: Preparing for the future* (Second edition). British Council. https://doi.org/10.57884/78EA-3C69

Hoey, M. P. (2005). *Lexical priming: A new theory of words and language*. London: Routledge.

McEanery, T., Xiao, R. & Tono, Y. (2006). *Corpus-based language studies: An advanced resource book*. London: Routledge.

National Institute for Japanese Language and Linguistics (NINJAL). Chunagon. https://clrd.ninjal.ac.jp/en/

Oxford University Press. (n.d.). *Oxford English Dictionary*. https://www.oed.com/

Schmitt, N. (2010). *Researching vocabulary: A vocabulary research manual*. New York: Palgrave Macmillan.

Shogakukan. (2012). *Daijisen* (2nd ed.). Tokyo: Shogakukan.

Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.

Stubbs, M. (2004). Language corpora. In A. Davies & C. Elder (Eds.), *The Handbook of Applied Linguistics*. Oxford: Blackwell.

Van Niekerk, J., Delport, P. M. J. & Sutherland, I. (2025). Addressing the use of generative AI in academic writing. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 8, 1-11.

Xiao, R. & McEnery, T. (2006). Collocation, semantic prosody, and near synonymy: A cross-linguistic perspective. *Applied Linguistics*, 27(1), 103–129.

Peace Chinwendu Israel
Peacenwendu@gmail.com
University of Education, Winneba, Ghana
https://orcid.org/0000-0002-4105-0405
Fidelis N. Echendu
Fidelisechendu@gmail.com
Federal Polytechnic Bida, Nigeria
https://orcid.org/0000-0002-7574-3250

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.357CI

LANGUAGE, EMPATHY AND COMMITMENT IN NIGERIAN CIVIL WAR WRITING: PERSPECTIVES FROM AKACHI ADIMORA-EZEIGBO'S *ROSES AND BULLETS*

Abstract: This qualitative study explored linguistic choices showcasing empathy and commitment in Nigerian Civil War writing focusing on Adimora-Ezeigbo's *Roses and Bullets*. Based on M. A. K. Halliday's (1994) Systemic Functional Linguistic theory, the study delved beyond structural organization, venturing into the role of language in building human relationships. Findings revealed that the author employed nine primary linguistic resources – modal auxiliary verbs, semi-modal verbs, modal plus semi-modals, modal adverbs, modal nouns, modal adjectives, lexical verbs, subjunctive mood and indicative mood to showcase empathy in the novel. It was further revealed that Akachi Ezeigbo's commitment in this novel rests on a tripod: her vivid portrayal of the sufferings of women and children during the war; her picturesque and near tactile depiction of the agony of the main character, Ginika, and her total condemnation of the Nigerian Federal Government's ignoble roles during the war. It was also discovered that Adimora-Ezeigbo was overtly committed to justifying the cause of the secessionist side while blaming the Nigerian government for their insincerity in resolving the conflicts that led to the war as well as their brutal mode of prosecuting it. The study concluded by emphasizing the role of language in achieving peaceful cooperation, mutual understanding and emotional stability.

Keywords: empathy, modality, commitment, Nigerian civil war, systemic functional linguistics

Introduction

In every society, language plays a vital role and forms the basis for all manners of communication. The Nigerian civil war experience and its aftermath has been documented by many authors through diverse media. Many of such discussions have centred on the cause of the war, pointing accusing fingers in different directions. Some have based their discussions on the level of brutality, inhuman acts and bitter tastes the war has left on the minds of the survivors of the war, while others have focused on styles and posture other writers have adopted in their writing about the war (Iyayi, 1986, Okpewho, 1976, Nwagbara, 2010, Adichie, 2006). The majority of these writings appear in the form of novels and essays, and the linguistic variation in the works reflects the complexity of the war, the actors/victims of the war and the myriads of problems that still linger years after the war in Nigeria.

The issue of empathy and commitment has not been fully explored in the writing of the Nigerian-Biafran civil war despite their crucial role in building effective human relationships. Therefore, this study sets out to examine various linguistic resources and stance Adimora-Ezeigbo, one of the prolific African writers, employed to depict empathy and commitment using her novel, *Roses and Bullets.*

Empathy

Empathy has been viewed from different angles and has been defined by many scholars according to their orientation, perception and field. It is a word which originates from the field of Psychology and has spread to other fields such as commerce and linguistics. According to Hodges and Myers in the Encyclopedia of Social Psychology, empathy is defined as understanding another person's experience by imagining oneself in that other person's situation. It means understanding another person's experience as if it were being experienced by yourself without experiencing the actual real feelings yourself. (Debes, 2017). In commerce, empathy focuses on how speakers express their feelings, evaluate things they buy/sell, and navigate through the opinions of others who may be their customers/would-be customers. In linguistics, empathy provides the framework to examine how language is used by speakers of the language to express feelings, thoughts, attitudes, and evaluate circumstances surrounding them in their real and imaginary worlds. It is a concept that underscores how speakers and writers express their feelings, negotiate understanding/meaning and engage with the opinions of others (Rogers, 1959; Martin & White, 2005).

Empathy often involves actively listening and observing others to understand their needs and emotions and actively engaging in validating their feelings and concerns and showing understanding. It involves putting a human face in a situation, giving

the other person a fair share of hearing, benefit of the doubt and recognition. However, empathizing does not necessarily require taking over or endorsing the perspective of another person, as it is often misunderstood. Rather, it is an interpersonal attitude of understanding towards the perspective of a target of understanding, which involves an assessment of the perspective as valid (Fuchs 2017). Without having the skill to empathize, the world would be so unkind, mean and human interpersonal relationships would collapse (Berenson, 1981; Grimm, 2019).

Empathy can be shown through the use of lexical ingredients such as metaphors and modality of which modality is chief. Modal verbs such as *will, can, shall, must, would, should, could, need to, may, have to,* and *shall* are used in interpersonal interactions to show feelings, emotion and understanding towards others and also to show one's stand on a situation (Bramlay, 2001; Nwagbara, 2010). Therefore, to show understanding and emotion, writers, especially those who write about wars, crisis and trauma employ modality to achieve empathy. In the light of this, this study explores Adimora-Ezeigbo's *Roses and Bullets* to highlight this phenomenon.

The Concept of Modality

Modality has been examined in various discourses. Halliday (1994) examines the concept of modality as an addendum to his investigation of mood, which covers the four main sentence forms – simple, compound, complex and compound-complex sentences. He defines modality as the options in language that fall in-between two polarities, yes and no, which includes all intermediate degrees as well other sorts of indeterminacy that exist between these two distinct, binary alternatives. Eggins (2004) agrees that there are several paths from yes to no poles. As a linguistic strategy, modality is a major exponent of the interpersonal function of language, which explains the speaker's feelings/attitude, viewpoints and thought processes towards the situation or event expressed in a sentence within a given discourse (Aboh, 2012; Saeed, 2016). Modality is expressed through various linguistic items including the use of modal verbs, modal adjuncts, lexical verbs, adjectives and adverbs (Halliday & Mathiessen, 2005; Kantorgorje et al, 2021).

Commitment in Literature

According to Ojo-Ade (1996), Commitment is a word that is often looked upon with suspicion by many writers and scholars from different backgrounds and orientations. Historically speaking, commitment in arts generally takes its origin from socialist writers' insistence that arts should be engaged in the service of the society that births

it. In line with this view, literary works that engage in the service of society are thus regarded by these scholars as committed literature or literature of commitment.

An essential element of committed literature according to Anyokwu (2014) is aggressive criticism of society by the authors of such works. Thus, committed literature involves an author's defense of an ethical, political, social, or religious view either through his works or through his direct intervention as an intellectual in public affairs. This implies that the author in question has a personal view or interest which can be ethical, religious, political etc. which he projects and defends through his literary works or public pronouncements. Such an author is, in the view of Anyokwu, in touch with the social realities of his day. Most often, the author's point of view aligns with the views of the majority of the people in his society as was the case during the apartheid era in South Africa. Most of the writers of the era in South Africa such as Mazisi Kunene, Oswald Mtshali, Dennis Brutus and Alan Paton among others, held very strong views against apartheid. It was of course, virtually impossible for South African writers of the era to be aloof in the face of such massive horror and show of man's inhumanity to his fellow man. That means that these writers were not hopelessly out of touch with the social realities of their day. Writers of this hue are often hailed as committed writers.

In his essay appraising the problem of commitment in literature, Amadi (1981) provides a clearer elucidation of who a committed writer is, as well as what a committed work of art is. A committed writer, according to him "is one who consciously uses his writing as an instrument for furthering the cause he believes in" (Amadi, 1981: 36). Put in another way, a committed writer is a writer that uses his works as instruments of social change. Such a writer believes that literature is much more than some beautiful words crafted for the sole purpose of entertainment and therefore tries to use it to cause some definable change in his society. Amadi goes ahead in his essay to list some writers whom he considers as committed writers in their time. His list includes Orwell in *1984*, Armah (1968) in *The Beautyful Ones are Not Yet Born*, among others.

Despite this clear exposition, Elechi Amadi goes ahead in his essay to offer a devastating criticism of commitment in literature describing it as the prostitution of literature. In an interview with Echendu in 2007 which was published in 2024 under the title "The African Writer is not a Teacher", Amadi emphasizes the danger of commitment. It would appear from his argument that as a writer, he favours arts for art's sake as against arts as an instrument of social change in society. His severe criticism notwithstanding, it is important to underline the fact that commitment in arts has always been part of African cultural heritage and that arts have always served identifiable roles in most African societies. This view has been expressed brilliantly by Senghor in the following words:

…in Africa, art for art's sake does not exist. All art is social. The minstrel who sings the noble into battle gives him strength and shares his victory. When he intones the deeds of a legendary hero, he is writing the history of his people with his tongue, restoring to them the divine profundity of the myth. And so down to the fables which beyond the laughter and the tears serve for our instruction (Cited in Amadi, 1981: 36).

The fact that art in traditional African societies had a functional purpose beyond the superficial entertainment it provides is very well known. To provide further elucidation to the ones given by Senghor in the above quoted passage, we shall consider such a traditional genre as a work song. When a work song is rendered in traditional societies, it is not solely for entertainment but as a motivation to labourers who, following the beats of the work song, maintain a certain tempo and improve their productivity in an atmosphere of felicity. The artist who composes a work song is first and foremost conscious of this and therefore strives to choose words that can move his audience to action whenever the song is rendered during work sessions such as pounding, digging, cutting, clearing, lifting heavy things. Similar instances of the *utility of arts* abound in other genres of traditional oral performances. Thus, borrowing a leaf from the examples of commitment in these traditional oral genres, one can boldly insist that commitment is a must to any writer in present day Africa with all its myriads of problems such as bad governance, sit-tight and incompetent leadership, terrorism, banditry, massive poverty, ethnicity, staggering national debts… the list is just endless! Therefore, African writers must go beyond the issue of craft to the level of using their literary works to fight these forms of malaise that have almost suffocated African societies. It is in doing this that they can be of help to a society in need. Anything short of this is unacceptable. Perhaps when these ills have been conquered, African writers can then channel their energies towards arts for arts' sake. But for now, every writer must go to work and create works that not only, in the *Achebean sense*, show where the rain began to beat us, but also point the way out of the rain for our society!

Theoretical Framework – Systemic Functional Linguistics (SFL)

The study adopts M. A. K. Halliday's SFL theory (1994). Halliday refers to language as a social practice. It furthers the interpersonal metafunction of language study to explore the 'subjective' presence of writers and speakers in texts as they adopt stances towards the material they present and those with whom they communicate, how they position their readers or listeners to do likewise. SFL is a multi-perspectival model designed to provide analysts with complementary lenses for interpreting language in use. Therefore, SFL is a linguistic theory that analyses the relationship between social contexts and linguistic aspects. It is a useful tool for text

analysis and the central notion of the theory is that language is analysed in terms of four strata: Context, Semantics, Lexico-grammar and Phonology-graphology.

The context concerns the field, tenor and the mode. While textual, ideational and interpersonal maps the components of systemic Semantics, Lexico-grammar concerns the syntactic organization of words into utterances focusing on their roles such as Actor, Agent, theme, Mood. Kress (1989), additionally, includes that language involves choice making as language is viewed as a socially shaped resource organized as a system of meaning making choices from which speakers make selection in response to their social contexts. According to Halliday, there are three metafunctions of language and language always performs the three metafunctions simultaneously thus, language is a resource for mapping ideational, interpersonal and textual meaning onto one another in every act of communication. The ideational metafunction has two components – the experiential and the logical. The experiential metafunction of language is the resource speakers and writers draw on to construe their experience of the world, both the real world of physical phenomena and the inner world of their consciousness, feelings, beliefs and reflections. The second metafunction, the interpersonal, is the resource speakers and writers draw to maintain social relations. The textual metafunction, which is the third, is the resource speakers and writers draw on to construct connected passages of discourse that are situationally relevant (Halliday & Hasan, 1985; Martin & Rose, 2013 as cited in Hoang, 2021).

Consequently, SFL becomes a useful framework to x-ray how language is used to perform different functions in communicative events such as to show empathy and commitment, as it is the case in this study.

Methodology

This is a qualitative study which adopted the textual analytical design. Adimora-Ezeigbo's *Roses and Bullets* was purposively selected for this study because it is one of the contemporary novels which tries to explore the Nigerian-Biafran war experiences from the two dividing lines – the Nigerian and the Biafran perspectives. Though a fiction, Adimora-Ezeigbo's *Roses and Bullets* mirrors the true events of the war, the human and political angles and employs important linguistic resources to establish a balance in this bizarre clash.

Analysis and Discussion

Linguistic Resources of Empathy in Adimora-Ezeigbo's Roses and Bullets

Adimora-Ezeigbo employs various modalities as a linguistic resource to achieve empathy in her novel. These modalities included modal auxiliary verbs, semi-modal verbs, modal plus semi-modal verbs, modal adverbs, modal nouns, modal adjectives, lexical verbs, subjunctive and indicative moods. These modalities fall within Halliday's (1994) classification of modalities and are in agreement with a prelist of linguistic forms used from previous literature to express feelings, state-of-mind, commitment, emotions, and empathy towards others. (Ekawati, 2019; Ngula, 2015).

The table below highlights these modals:

Table 1: Modality in *Roses and Bullets*

Modality Type	Examples
Modal auxiliary verb	would, could, must, might, may, can, will, shall, should
Semi-modal verb	want to, need to, going to, have to, able to
Modal plus semi-modal	will want to, will have to, should be able to
Modal adverb	perhaps, seemingly, certainly, still, indeed, likely, especially, precisely, yes, often, hopefully, irrevocably, undoubtedly, of course
Modal noun	responsibility, possibility, recommendations
Modal adjective	sure, willing, confident, assured, keen, predictable, possible, impossible, certain, hopeful
Lexical verbs	determine, wish, appeal, urge, remained, want, knew, know, calling, required, pledge, expect, assured, call, expected, known, know, assuming
Subjunctive mood	wh-subordinate clause, adverbial clause, if-clause
Indicative mood	compound sentence, complex sentence

Modal Auxiliary Verbs

The modal auxiliary verbs dominate the list of modal resources Adimora-Ezeigbo employs in the text to show empathy. This is because modal auxiliary verbs offer a wide opportunity for language users to communicate several intentions and show

their feelings, emotions, assessments and opinion on any issue of discourse. The dominant use of modal auxiliary verbs could also be attributed to the fact that the resources are not absolute in respect of their uses but are dominantly used in expressing modal values (Ngula, 2015; Nartey & Yankson, 2014). In the text, these modals express ability, necessity, certainty and obligation to reveal the emotions of the characters.

Excerpt 1:

(a) "It *would* look odd indeed if she were to sit alone in the back, directly behind him where she was left while she sat in front alone." (page 157)

(b) "*Can* I share your thought?" (page 157)

(c) "She *could* not stop the warm sensation coursing through her body from her belly downwards, nor *could* she prevent her pulse from quickening." (page 157)

(d) "Come into the living room. At least, I *can* offer you some water." (page 158)

In general, modal verbs such as could, would, should are used to show empathy by softening requests, giving advice, and suggesting possibilities. They help to acknowledge other people's feelings, opinions, desires and by doing so, they produce a more considerate tone and generate a kind of sensitivity towards other people's situations in a given circumstance (Emezue, 2014). In excerpt 1a, the writer uses "would" to depict Ginika's feeling about the situation at hand, the empathy in her thoughts. She is being given a ride in a car by Eloka and she is sitting in the back seat of the car with another passenger; when the other passenger alights, she uses this modal auxiliary verb to express her feelings about how odd it would appear if she left Eloka alone in the front. It is going to appear as if she was the owner of the car, being driven by her driver. Again, in excerpt 1b, the whole structure is a statement of empathy made possible by the modal auxiliary verb "can". It is only someone who cares and feels that would want to share someone's thoughts. Again, in 1c, the author evokes a sense of empathy in the mind of the reader as he/she can easily feel the same sensation in his body based on the apt description of this act through the modal "could". In 1d as well, the modal auxiliary verb "can" is used to show empathy. Offering someone water demonstrates kindness and care, and this was made possible through this modal auxiliary verb, "can".

The modals "would", "can" and "could" as used in the above extracts function epistemically to establish evaluation and judgment based on the speakers' knowledge on the proposition at the moment. The modalities present their interpretations and perspectives about the situation at hand which is the outbreak of the war.

Semi-modal Verbs

Empathy is also expressed using semi-modals. Due to their considerate tone, they give the listener some kind of hope and reassurance whenever they are employed in speech events (Aliyu, 2016). Adimora-Ezeigbo employs this resource in her narration. Example:

Excerpt 2:

(a) "That's why I *had to* ask you to allow me to come in to tell you how I feel." (page 158)

(b) "Ginika did not *wish to* talk about the air raid, so they changed the subject." (page 154)

In excerpt 2a, Adimora-Ezeigbo uses semi-modal verb "had to" to express empathy as the character wants to express his feelings to the fellow character. In 2b, we can see the negative effect of the Nigerian-Biafran war on the characters. Obviously, the war is an emotional, frightening and troubling subject to discuss. The writer uses the semi-modal verb "wish to" to express this empathic feeling.

Modal plus Semi-modal Verbs

According to Aliyu (2016), the combination of modal verbs and semi-modal verbs are often used to showcase understanding, interest, empathy, ability, and willingness to do something by helping the speaker to offer suggestions, soften a request, express understanding and support. This is because the presence of the modals in an utterance establishes a rapport in a discourse. Instances of modal plus semi-modal verbs in the text include the following: *would be able to, will want to* and *will have to*. Example:

Excerpt 3:

(a) ".. Mbano and wondering the day he *would be able to* visit her house again in Ama-Oyi." (page 153)

(b) "If you want to work with him, you *will have to* keep to time." (page 125)

The modal plus semi-modal "would be able to" in excerpt 3a is empathic. The war has brought untold hardship and emotional trauma to the character, Eloka, and he is on this emotional roller coaster as to when he would be able to visit his lover again. Again, modal plus semi-modal is employed in the second excerpt to show some emotions about the character's working condition, which is that he must be able to keep to time if he wants to work with the fellow character.

Modal Adverbs

The use of modal adverbs such as certainly, still, perhaps, possibly signifies a kind of collaborative and understanding tone. They help in toning down the force of an utterance which shows consideration for the other people's perspective and opinion. Therefore, they are used to express a degree of uncertainty that recognizes the difficulty and complexity of a situation. And this softly enhances empathy. Adimora-Ezeigbo employs modal adverbs to make her characters put themselves in the shoes of their fellow characters, get the intended meaning and give clear information that fosters a cordial interpersonal relationship among them. On the other hand, she creates a vivid picture in the mind of the reader so that he/she can feel what the characters feel in a particular situation. The modal adverbs in the text include *certainly*, *still, indeed, especially*, *precisely*, *yes*, *often*, *regrettably*. Example:

Excerpt 4:

(a) "*Certainly*, a time to be happy, but many things had gone wrong in the land and war had just broken out…" (page 3)

(b) "*Still*, he looked at her in a way that told her he was depending on her." (page 154)

In 4a, the author uses "certainly" to express certainty to the propositions she made about the outbreak of the war and the consequence of gloom and doom associated with it. This is an emotional outcry as a time people were supposed to be happy and joyful had turned into an unhappy time. The same level of certainty and knowledge of the proposition is made in 4b where "still" is used to show the character's helplessness and emotion. When one depends on another, it shows that the former is vulnerable and incapacitated. Therefore, to buttress this emotion, the author uses the modal adverb to showcase this feeling.

Modal Nouns

Modal nouns can be used to acknowledge a person's feelings and needs, showing validation and acceptance of a situation and offering support. Hence, they can be used to show empathy by recognizing their peculiar experiences and genuinely giving them the necessary support and care. Some of the modal nouns identified in the text are *introspection, uncertainty, commitment*, *possibility*, *responsibility* and *recommendations*. Example:

Excerpt 5:

(a) "Ginika sensed, rather than saw a figure stalk in to disrupt her moment of *introspection*" (page 4)

(b) "What a tragedy the war was! What an anti-climax to him and those who fought with *commitment* for a course they believed in and died for!" (page 136)

In 5a, the use of 'introspection' conveys the modal meaning of examining one's own thoughts and feelings. Because human thoughts, feelings, wishes, have no existence in the physical world, and are not concrete, they cannot be seen, touched or heard. Still, they are real. They determine, to a large extent, how we act and behave in the physical world and therefore shape the physical world. We can observe them as they occur in time – through introspection in ourselves, and through empathy in others. The war has just broken and the character, Ginika, is reflecting on all the great plans she had which she would not be able to achieve due to the outbreak of the war. The author uses this modal noun to show the character's disillusionment and to provoke empathy for the reader as the reader is effectively connected to the real world and begins to imagine/feel the exact situation Ginika finds herself in. Again, empathy is shown through 'commitment' as the author lays bare to the reader the dreadful and calamitous nature of war – loss, death, tragedy etc.

Modal Adjectives

Adjectives are used to state the knowledge of exactness, preciseness and factuality of propositions as well as make pledges. However, according to Obeng-Appiah (2015), modal adjectives, apart from their main function of expressing obligation, necessity and possibility, have the ability to indirectly convey emotion by influencing the tone and nuance of an utterance. They do this by reflecting a speaker's optimism, excitement, enthusiasm, worries or pessimism. For instance, a sentence such as: *You are/not permitted to go home* can create a feeling of excitement/disappointment or frustration because "permitted" can sometimes imply a sense of constraint. Some of the modal adjectives found in the text are *permitted, charmingly, hopefully, barely, determined, possible and impossible*. Example:

Excerpt 6:

(a) "They look so *charmingly* happy; free as birds released from a cage and allowed to take wing." (page 3)

(b) "'You're *barely* eighteen,' She chuckled. 'When you're twenty-one, I believe you'll be freer to do as you wish. He did not say when he'd be coming?'" (page 4)

"Charmingly" as used by Adimora-Ezeigbo in the above excerpts though, not directly expressing a specific emotion, is used to convey an emotional experience through its application and connotations in the novel. "Charmingly" suggests pleasantness, lightheartedness and, therefore, exhibits a kind of affection and admiration in the mind of the reader. In like manner, the author uses "barely" to subtly express social judgment. This is because "barely" expresses 'limitation',

'inadequate', 'inaccurate', 'superficial' and therefore potentially capable of being wrong, or even giving unfair results. For instance, when someone says *I barely know him*. This suggests that the speaker is not in a good position to give proper information about the person being spoken about. Excerpts 6a and b displayed a conversation surrounding the young character, Ginika. The war has just broken out and her father who lives in her hometown, Mbano has written her a letter ordering her to prepare to come home from Enugu where she resides with her aunt and her husband, learning a trade and preparing herself for a better future. As the letter was delivered to her, she sensed trouble from the content of the letter wondering whether the content would disrupt her dreams. Looking across the road to the field from where she stands, she sees young children playing in the field and she observes how "charmingly" happy they are as we can see in 6a. Ginika knows that going home means cutting short her dreams and aspirations, but her aunt sadly reminded her that she is just "barely" (6b) eighteen, meaning she is not old enough to make her own decisions as to where she should or should not stay, a normal practice in African culture.

Lexical verb

Adimora-Ezeigbo heavily employs this linguistic resource to convey the empathic feelings in her novel. It is the second most used in the novel. Apart from the meaning carrying nature it has, lexical verbs are used to express modal values in writing (Ngula, 2015). This suggests that lexical verbs allow language users to present various conceptions of their propositions. They can be used to authenticate proposals, show commitment to duty and extend confidence in various facts or simply be used to show feelings and emotions.

Lexical verbs like "determine", "make" and "depend" are not just ordinary lexical items; they are words that can be used to shape emotional experiences and foster empathy. This is because lexical verbs give the speaker the opportunity to share their emotional world with others and also to show their perception of another person's emotional state. They achieve this by showing the nature and type of emotion expressed in an utterance, the intensity, context and what actually was experienced by the person and how it was experienced. For instance, the verb "sympathize" signifies a feeling of care and compassion; "hate" is less intense than "abhor"; and in a sentence: *He was determined.* suggests certainty, to make a decision after careful consideration; while lexical verbs like "think", "wonder" and "imagine" suggest a perception of another person's emotional state which can trigger empathy.

Lexical verbs used to convey empathic feelings in the novel include *determine, make, depended, do, wait, calling, required*:

Excerpt 7:

(a) "Ginika was *determined* to fight for what she wanted. She was not going to give up so easily." (page 5)

(b) "She would *make* her aunt see how important it was to her to be *allowed* to remain in the town. How her happiness *depended* on it". (page 5)

In (7a), verbs such as "determine" and '"fight" project a strong volitional stance. These choices indicate that Ginika is not passively reacting to her circumstances, but actively asserting her will. In (7b), verbs like "make" and "depended "reflect urgency and emotional investment. Her desire to remain in Enugu is not presented as a casual preference, but as essential to her well-being – her happiness depended on it. This layering of modality through lexical verbs not only frames Ginika as a determined and emotionally affected individual but also elicits reader empathy by foregrounding her limited choices and deep personal stakes.

Subjunctive Mood

Subjunctive mood is the use of various forms of conditional clauses such as wh-clauses, if-clauses and other forms of adverbial clauses. They are used to express the modal meaning of empathy the text:

Excerpt 8:

(a) "Ginika mused, wondering *if there was any relationship between them.*" (page 153)

(b) "*When Eloka arrived in Ama-Oyi two weeks after the war ended*, it was already dark. He was grateful for the darkness *which seemed to envelop everything in sight*." (page 346)

The author uses the subjective mood to provoke the feeling of empathy in the mind of the reader. In 8a, one can feel Ginika's frustration as she struggles with her love emotions towards Eloka and wonders if she was alone in this relationship. As already stated under lexical Verb above, lexical verbs can be used to shape emotional experiences and foster empathy. They do this by indicating the context and what was experienced by who, how and when. The lexical verb "wondering" in (8a) suggests a perception of Ginika's emotional state which elicits reader empathy. Seeing what she has been through in the context, the subjective *if there was any relationship between them* constructs an empathic role given the surrounding circumstance and context. Similarly, in 8b the author evokes an empathic mood in the reader on the state of things in Ama-Oyi when Eloka, a survivor of the war, returned home. He was thankful that he got home when it was already dark as the darkness appeared to cover the ruins and destruction the war had left their community with.

Indicative Mood

The indicative mood is used to express facts and to indicate what speakers know and declare to be true. Indicative mood, specifically the declarative mood, is mostly used to project the speaker as an information-giver grounded on the facts they exhibit (Obeng-Appiah, 2015). Adimora-Ezeigbo employs this linguistic ingredient not only to express facts but also to express empathy in her novel:

Excerpt 9:

(a) "It means so much to me, for I see it as a symbol of your love for me, and its redness remind me of blood – the blood of our people that flowed in Nigeria before the war and is still flowing to this day." (page 161)

In 9c, the author uses the complex structure to evoke the empathic feeling one must feel about wars, bloodshed, and in many cases loss of love and loved ones. Therefore, not only does the character express his knowledge about the war, he also categorically states his feelings about it.

Having examined the use of modals in constructing empathy above, attention is now shifted to how commitment serves as a crucial foundation for developing empathy in the novel. Commitment enhances effort, perseverance, energy to understand and connect with others on a deeper level. Hence, Adimora-Ezeigbo, through commitment, elicits empathy from the reader in *Roses and Bullets.*

***Commitment in* Roses and Bullets**

Ojo-Ade (1996: 85) in his book *Being Black, Being Human* opines that commitment "emanates from a positive but pained state-of-mind – suffering, sacrifice, selflessness, determination – to defy misery and triumph over travails". Many creative writers have attempted to recreate the harrowing experience of the Nigerian Civil War (1967-1970) through their literary compositions. Writers from the federal side of the conflict wrote to justify the war and to shift the blame for the carnage on the leaders of the Secessionist Government of the then Biafra and the generality of the indigenous peoples of the then South-Eastern Nigeria whom they accuse of taking up arms against the Nigerian state. Writers from South-Eastern Nigeria wrote to justify the declaration of Biafra as an independent state tending to present it (Biafra) as a child of necessity. This group of writers blame the Nigerian state for wrongdoing, holding her culpable for the nearly three years disaster.

Adimora-Ezeigbo is located among the second group. It is easy to locate the author's perspective judging by the avalanche of representations in *Roses and Bullets* (2011) which she pushes forward to justify her stand. Ginika's (the heroine of the novel) statement to Tonye, her classmate, shortly after the creation of Biafra: "We are the future hope of Biafra. We'll make her proud of us" (p.115) sounds like the author's

theme song at the beginning of the war. However, this theme song is silenced by the incessant bombardment of the new nation coupled with an unimaginable level of suffering and hardship during the war.

Adimora-Ezeigbo labours to show that the war, apart from colonialism and amalgamation, was by far the most disruptive event in the history of modern-day Nigeria. It all started with a coup and counter coup in 1966 followed by pogrom wherein the indigenous peoples of the South-East were the prime targets across Northern and Western Nigeria. The failure of the Gowon-led Federal Government to bring the orgy of massive killings to an end led the leadership of the then South-East Region to secede. Matters came to a head when the Federal Government failed to implement the Aburi Accord which had been reached with the leadership of the new nation during an international mediation effort in Ghana to avoid full scale war.

As a teenager, the author witnessed the events preceding the war, the war itself and the various attempts to rebuild the former Secessionist Region after the war. She was a boarding school student preparing for her High School Certificate in a missionary school near Port Harcourt at the time when the war broke out. She saw the devastation which was brought about by the war. This explains why her novel reads like a combination of a biography and a history book. *Roses and Bullets* derives its title from two nouns "Rose" and "Bullet". "Rose" – a beautiful flower with a sweet fragrance which appears in different colours such as red, pink, white etc. – metaphorically represents the young vibrant women and girls whose futures and destinies are shattered by the war, and "Bullet", an explosive material that is fired from a gun to kill, is a metaphorical representation of war and its destructive consequences.

Akachi Ezeigbo's commitment in this novel rests on a tripod: her vivid portrayal of the sufferings of women and children (who mostly do not understand the cause of the conflict in the first place) during the war; her picturesque and near tactile depiction of the agony of the main character, Ginika, on account of the war; and thirdly, her total condemnation of the Federal Government for their ignoble roles during the war.

The list of the "Roses" shattered by the "Bullets" of the Federal Forces during the war is endless. It includes Njide, Ginika's school mate before the war, who is killed at the war front where she worked with the Red Cross; Eunice, another pretty young girl killed among ten other women during an attack by the Nigerian soldiers on traders that crossed the Biafran borders in search of food supplies. While mourning the death of Eunice, Ginika laments: "another flower has withered in the land, another promising shoot, like Njide" (p.330). "Roses" equally refers to hundreds of thousands of nameless women and girls who could not survive the war or survived with permanent scars. Some are forced into prostitution and others to be mere

beggars. This is the case of Janet who engages in transactional relationships with soldiers to meet her basic needs.

Women are the greatest victims of the civil conflict. Their husbands and sons go off to fight leaving them vulnerable at home. Some whose communities fall find themselves in refugee camps where they live in horrible conditions and serially raped. This is the case with Nkonyelu, a married woman with two young children who is forced into a sexual relationship with Chief Onwaora. To add to her misery, when Onwaora's wife discovers about this relationship, she leads a male house-servant to Ama-Oyi refugee camp to beat up Nkonyelu, thus necessitating her departure from the said camp.

For those that remain in their communities, the depth of human suffering occasioned by the blockade of Biafra by Nigeria is unimaginable. These women watch helplessly as their children wilt away and die of starvation while their husbands and sons die at the battlefield. This is the case of Aunty Chito whose husband, Uncle Ray, enlists in the Biafran Army. Similarly, Mgboli, a refugee at Ama-Oyi camp, suffers a tragic fate when, one afternoon, her two healthy children (a boy of seven and a girl of five) die after she "unwittingly poisoned" (p.237) them with poisonous cassava which she prepares for them in order to mitigate biting hunger. There are also those that go into unprepared marriages and forced alliances. These women and girls are derogatorily called "win the war wives" in Biafra. In this category is Boma, who becomes pregnant with a soldier who abandons her to her fate eventually. Another is Ginika. With the hope of escaping the suffocating atmosphere at home, she hurriedly marries Eloka, an undergraduate and the only son of Onwaora. Eloka enlists in the Biafran army thus leaving her at the mercy of Akunnaya, her termagant mother-in-law and vindictive father-in-law. In order to have a fresh breath, she takes a sudden decision to accompany Janet, her friend, to a dance at a military barracks at Ekwulobia. During the trip, she is drugged and raped by an unknown soldier which results in pregnancy. Her in-laws turn her out of their house and her own father also rejects her. Thus, she ends up at her Aunty's home where she lives until the baby is born. Unfortunately, the baby is born with deformity and lives only a few hours after birth. Finally, Eloka returns from war and rejects her, thus completing the cycle of rejections the war brings to her. Akachi Ezeigbo's vivid depiction of the woes of these women is an indication of her perspective that the war was totally wasteful and unnecessary. She states this barefacedly while hiding behind one of the teachers at Ginika's school, "Girls, Aburi has failed. It is now 'To your tents, O Israel!' Nigeria is doomed" (page 107).

The third tripod is her relentless bombardment of the Nigerian Government on their infamous roles in the crisis. She singles out the Nigerian air force for censure following their dangerous roles in prosecuting the war. It is a well-known fact that

the Nigeria air-force was notorious for their incessant raids of residential areas, markets in session, refugee camps, religious houses etc. where countless civilians were killed. Adimora-Ezeigbo captures this by recreating such incidents in her novel. Here is one example where a full market in session at a rural community is bombed:

Excerpt 10:

Ginika did not have time to think, but the training she had had as a special constable guided her action, as she grabbed Udo's hand and cried, "Follow me! Bend forward as you run!" They took off before the other people in the market who seemed mesmerized by the sound of the planes… Even as she listened to the whoosing sound of the jet bombers, she heard the first explosion. The earth shook. Ginika flung one arm round the base of the tree and pressed her head to the ground… (page 145).

Another nightmare to people is the rampant cases of conscription of the men including children into the Biafran army. Sometimes, these conscripts are sent directly to the war fronts without training. This is the case with Udo who is conscripted and sent to the trenches to battle the enemies:

Excerpt 12:

There was silence, the type found only in a graveyard. Udo wondered if he was dreaming. Or was he dead and in another world marked by solitude and penance? Was he in the right frame of mind to fight? He had never fought before but there was always a first time. However, he knew he was not prepared for battle. Would he survive it?... (page 315).

Adimora-Ezeigbo's tragic story ends with the killing of Ginika's erstwhile husband, Eloka, by Nwakire, her only brother. Nwakire also kills himself. This means the closure of both families since these young men are their sole heirs.

Conclusion

Writers of war and war experiences usually explore the human psychological, social and moral impact of war on individuals and the society. To do this effectively, they carefully rely on a style of communication that would demonstrate high emotions and empathy. Modal verbs can be employed to achieve this as can be seen in the analysis. This is because modals have the ability to express empathy by softening requests, expressing possibility and certainty, expressing consideration for other people's feelings and allowing a speaker to express himself/herself more politely (Kantorgorje et al, 2021; Kareinen, 2019). Similarly, commitment, which signifies

perseverance and strong energy, is a tool a creative writer can use to expose his character's inner world, flaws and weaknesses, strength and resilience for an inadept understanding of the characters to the reader. In *Roses and Bullets*, Akachi Ezeigbo marries these two necessary ingredients to showcase the complexities of her characters' struggles, motivations, vulnerabilities, emotions and experiences as they navigate their ways through difficult situations emanating from the Nigeria civil war. This exposure allows the reader to connect with the characters on a deeper level and helps build a kind of rapport and understanding rooted in empathy.

References

Aboh, R. (2012). Modality as a discourse strategy in new Nigerian poetry. *Journal of Nigeria Studies, 1*(2).

Adichie, C. N. (2006). *Half of a Yellow Sun*. United Kingdom. 4th Estate.

Adimora-Ezeigbo, A. (2004). *Children of the Eagle*. Lagos: Literamed Publications.

Adimora-Ezeigbo, A. (2014). *Roses and Bullets*. Ibadan: University Press.

Aliyu, B. (2016). The syntactic functions of tense, aspect and mood in the Fulfulde verbal complex. In A. Olatunde, N. B. Upah, P. Onah, & A. Oreoluwa (Eds.), *Linguistics, Language and Literature a Festschrift for Gbenga Solomon Ibileye* (pp.573-581). Department of English and Literary Studies, Federal University, Lokoja: Izymac-Fontz.

Amadi, E. (1981). The problems of commitment in literature. *Kunapipi*. 5(1).

Anyokwu, C. (2014). "Turning in the widening gyre": Anamnesis and the dialogic location in Akachi Adimora-Ezeigbo's *Roses and Bullets*. *New Perspectives on a Literary Enigma*. Eds. Emmanuel A. Adedun and Onuora Benedict Nweke.Ibadan: University Press.

Berenson, F. M. (1981). *Understanding Persons: Personal and Impersonal Relationships*. Brighton: The Harvester Press.

Bramlay, N. R. (2021). *Pronouns of politics: the use of pronouns in the construction of 'self' and 'other' in political interviews. Australian National University*. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.125.4780&rep=rep1&type=pdf

Debes, R. (2017). "Empathy and mirror neurons." In *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*, edited by Heidi Maibom, 54–63. London: Routledge.

Eggins, S. (2004). *An introduction to systemic functional linguistics.* (2nd ed.). London: Continuum.

Ekawati, R. (2019). Power through linguistic modalities in Indonesian presidential speeches. *Discourse and Interaction*, 5-28.

Emezue, G. (2014). Commitment and (hu-) woman rights: A linguistic cum critical interpretation of three poems in Akachi Adimora-Ezeigbo's *Heart Songs*. *New Perspectives on a Literary Enigma.* Eds. Emmanuel A. Adedun and Onuora Benedict Nweke. Ibadan: University Press.

Fuchs, T. (2017). "Levels of empathy – primary, extended, and reiterated empathy." In *Empathy: Epistemic Problems and Cultural-Historical Perspectives of a Cross-Disciplinary Concept*, edited by Vanessa Lux and Sigrid Weigel, 27–47. London: Palgrave.

Grimm, S. R. (2019). "Understanding as an intellectual virtue." In *The Routledge Companion to Virtue Epistemology*, (Ed) Heather Battaly, 340–351. New York: Routledge.

Halliday, M. A. K. & Hasan, R. (1985). Language, context, and text: Aspects of language in a social semiotic perspective. Victoria, Australia: Deakin University Press.

Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar* (2nd edition). London: Edward Arnold Publishers.

Halliday, M.A.K. & Mathiessen, C. (2005). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Hodder Arnold.

Hoang, V. V. (2021). 'Metafunctions of language' in systemic functional linguistics: A framework for the interpretation of meaning of text in social context. *VNU Journal of Foreign Studies, Vol. 37, No. 4*. https://doi.org/10.25073/2525-2445/vnufs.4750

Iyayi, F. (1986). *Heroes*. Ikeja: Longman.

Kantorgorje, C. K., Israel, P. C. & Mwinwelle, P. (2021). Epistemic modality in selected presidential inaugurals in Ghana. *Open Journal of Social Sciences, 9,* 154-168.

Kareinen, R. (2019). *Modality and personal pronouns in political texts Corpus linguistic analysis of two Canadian political manifestos.* [Master's thesis] University of Eastern Finland.

Kress, G. (1989). Halliday: System and Function in Language, Oxford: Oxford University Press.

Martin, J.R. & White, P.R.R. (2005). The Language of Evaluation: Appraisal in English. Palgrave Macmillan.

Nartey, M. & Yankson, F. E. (2014). A semantic investigation into the use of modal auxiliary verbs in the manifesto of a Ghanaian political party. *International Journal of Humanities and Social Science*, *4*(3), 21-30

Ngula, R. S. (2015). Epistemic modality in social science research articles written by Ghanaian authors: A corpus-based study of disciplinary and native vs. non-native variations. [Doctoral thesis] Lancaster University, United Kingdom.

Nwagbara, A. U. (2010). "Signifying gender in Nigerian civil war fiction: A study of the portrayal of women in Festus Iyayi's *Heroes* and Isidore Okpewho's *The Last Duty*". In Oko Okoro (Ed.), *Nigerian English Sociolinguistic Perspectives: Linguistic and Literary Paradigms*: A Festschrift in honour of Funso Akere. Lagos, Pumark Nigeria Limited.

Obeng-Appiah, K. (2015). *A comparative study of the mood choice in sermons of two charismatic church preachers*. [Master's thesis] University of Ghana, Legon.

Ojo-Ade, F. (1996). *Being Black Being Human*. Ife: OAU Press.

Okpewho, I. (1976). *The Last Duty*. *Essex*: Longman.

Rogers, C. R. (1959). A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.), Psychology: A Study of a Science. Formulations of the Person and the Social Context (Vol. 3, pp. 184-256). New York: McGraw-Hill.

Saeed, I. J. (2016). *Semantics* (4th ed.). Wiley-Blackwell, Hoboken.

Dragana Ilić
dragana.ilic@sfb.bg.ac.rs
Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet
https://orcid.org/0009-0001-8251-4579
Katarina Lazić
katarina.lazic@sfb.bg.ac.rs
Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet
https://orcid.org/0009-0009-3889-6352
Olivera Ilić
olivera.ilic1604@gmail.com
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet (master student)
https://orcid.org/0009-0003-0239-930X

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.377I

EMPATIJA U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA STRUKE KROZ PRIZMU PROGRAMA ZA STUDENTE PEJZAŽNE ARHITEKTURE

Sažetak: Empatija predstavlja bitnu komponentnu nastave stranih jezika i obrazovanja uopšte. Cilj ove studije je da istraži ulogu empatije u nastavi engleskog jezika za specifične namene (ESP), sa posebnim osvrtom na program za studente pejzažne arhitekture. Polaznu osnovu čini pretpostavka da empatija, kao sposobnost prepoznavanja i razumevanja misli i osećanja drugih i pružanja adekvatnog emocionalnog odgovora, može da bude važan pedagoški alat koji unapređuje motivaciju, angažovanje i profesionalni razvoj studenata. Teorijski okvir rada se zasniva na socijalno-konstruktivističkoj teoriji, humanističkom pristupu u nastavi jezika i Krašenovoj hipotezi afektivnog filtera. Korišćenjem kvalitativnog pristupa, analizirane su nastavne prakse i materijali ESP kursa za studente pejzažne arhitekture na Šumarskom fakultetu Univerziteta u Beogradu koji podstiču razvoj empatije. Aktivnosti su klasifikovane prema tri prepoznata aspekta empatije u ESP kontekstu: 1) empatija prema budućim korisnicima prostora, 2) empatija među studentima u procesu učenja i 3) empatija nastavnika prema potrebama studenata. Osim toga što aktivnosti kao što su igranje uloga i simulacije sastanaka sa klijentima, analiza studija slučaja i refleksivno pisanje o projektnim odlukama doprinose razvoju stručnog rečnika i komunikativnih veština, one takođe podstiču studente da razumeju potrebe korisnika prostora i ekološki kontekst struke. Prakse poput timskih projekata i međuvršnjačke evaluacije doprinose stvaranju atmosfere koja podstiče otvorenu komunikaciju i učenje. U zaključcima se navodi da je integracija empatije

u ESP nastavu neophodna za razvoj ne samo jezičke, već i profesionalne i etičke kompetencije budućih pejzažnih arhitekata.

Ključne reči: empatija, engleski jezik za specifične namene, komunikativne veštine, angažovanje

Abstract: **EMPATHY IN ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES (ESP) INSTRUCTION THROUGH THE LENS OF THE LANDSCAPE ARCHITECTURE STUDENT PROGRAM**

Empathy is an important component of foreign language instruction as well as education in general. The aim of this paper is to explore the role of empathy in English for Specific Purposes (ESP) instruction, with a particular focus on the education of future landscape architects. Our starting premise is that empathy, as the ability of recognizing and understanding others' emotions and offering an appropriate emotional response, can also be a significant pedagogical tool that enhances students' motivation, engagement, and professional development. The theoretical framework is based on sociocultural theory, humanistic approaches to language teaching, and Krashen's affective filter hypothesis. Using a qualitative research design, the paper analyses empathy-fostering teaching materials and practices of an ESP course for landscape architecture students at the Faculty of Forestry, University of Belgrade. The activities are classified by the three identified aspects of empathy in the ESP context: 1) empathy with future space users, 2) empathy with students in the learning process, and 3) teacher's empathy with the students' needs. Activities such as role-play, simulations of client meetings, case study analysis, or reflective journals on design decisions not only support the acquisition of subject-specific vocabulary and communication skills, but also encourage students to understand the needs of space users and the environmental effect of their future work. Practices such as collaborative design projects and peer evaluations help build a supportive atmosphere for open communication and learning. Conclusively, the integration of empathy into ESP instruction is necessary for the development of linguistic as well as professional and ethical competences of future landscape architects.

Keywords: empathy, English for Specific Purposes, communication skills, engagement

Uvod

Empatija, kao sposobnost da prepoznamo šta druga osoba misli ili oseća i spremnost da adekvatno odgovorimo na njene misli i osećanja (Baron-Cohen & Wheelwright, 2004: 163), predstavlja bitnu komponentu nastave stranih jezika i obrazovanja uopšte. Baron-Koen i Vilrajt (2004: 165) razlikuju dve komponente empatije.

Kognitivna empatija predstavlja sposobnost da „čitamo" emocije drugih, dok je afektivna empatija unutrašnji poriv da se na odgovarajući način emocionalno reaguje na misli i osećanja druge osobe.

U nastavi stranog jezika, empatija igra posebnu ulogu jer proces ovladavanja stranim jezikom ne podrazumeva samo usvajanje gramatičkih i leksičkih struktura, već i razvoj komunikativne i interkulturne kompetencije. Sposobnost nastavnika da prepoznaju i razumeju teškoće sa kojima se studenti u tom procesu suočavaju, kao što su strah od greške, nesigurnost u izražavanju ili jezička anksioznost, omogućava im da stvore atmosferu u kojoj se studenti osećaju slobodno da uče, greše i napreduju (Mercer & Gregersen, 2020: 9).

Kada je reč o učenju jezika za specifične namene (eng. *ESP – English for Specific Purposes*), empatijski pristup ima još veći značaj jer je cilj takve nastave da odgovori na konkretne profesionalne potrebe određene grupe studenata (Dudley-Evans & St John, 1998: 3). Nastava engleskog jezika za studente pejzažne arhitekture, na primer, ima za cilj ovladavanje specifičnim rečnikom i jezičkim strukturama koje se odnose na prostorno uređenje, pejzažni dizajn, urbanističko planiranje, ekologiju, održivi razvoj i osposobljavanje studenata da o tim temama uspešno komuniciraju na stranom jeziku u profesionalnom okruženju. U tom kontekstu, nastavnik mora da poseduje ne samo jezičke i metodološke kompetencije, već i empatiju kako bi razumeo profesionalne ciljeve svojih studenata i omogućio im jezički razvoj u skladu sa realnim zahtevima iz prakse (Hyland, 2006: 1; Basturkmen, 2010: 3).

Cilj rada je da pokaže da empatija, kao sposobnost prepoznavanja i razumevanja misli i osećanja drugih i adekvatnog emocionalnog odgovaranja na njih, može da bude i pedagoški alat koji unapređuje motivaciju, povećava angažovanje i doprinosi jačanju emocionalne i profesionalne pismenosti studenata kroz zadatke koji ih povezuju sa stvarnim kontekstima buduće struke. U radu predstavljamo nastavne prakse zasnovane na empatijskom pristupu i aktivnosti kroz koje se one realizuju u okviru nastave engleskog jezika za specifične namene na Šumarskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Aktivnosti klasifikujemo prema tri aspekta empatije u kontekstu ESP nastave za studente pejzažne arhitekture: 1) empatija prema budućim korisnicima prostora, 2) empatija među studentima u procesu učenja i 3) empatija nastavnika prema potrebama studenata.

Teorijski okvir

ESP nastava predstavlja specifičan kontekst u kojem je učenje jezika usko povezano sa akademskim i profesionalnim ciljevima studenata. U takvom okruženju, uloga empatije predstavlja više od razumevanja osećanja drugih i uzajamnog razumevanja. Osim toga obuhvata i sposobnost nastavnika da prepozna i uvaži profesionalne

ciljeve i izazove sa kojima se studenti suočavaju, kao i sposobnost studenata da razumeju potrebe i emocije budućih klijenata. U pejzažnoj arhitekturi, empatija se izražava kroz konkretne profesionalne odluke, metode analize prostora, odabire materijala, načine komunikacije sa zajednicom i vrednosti koje se integrišu u dizajn.

Teorijski okvir ovoga rada čine teorije iz oblasti obrazovanja, psihologije i primenjene lingvistike s ciljem da se empatija sagleda kao ključna komponenta uspešne ESP nastave. Osnovu rada čini Socijalno-konstruktivistička teorija Lava Vigotskog (Vygotsky, 1978), koja naglašava ulogu socijalne interakcije i saradnje u učenju, što je od posebne važnosti u ESP nastavi za studente pejzažne arhitekture. Kroz zajedničke aktivnosti, kao što su simulacije sastanaka sa klijentima ili timski projekti, studenti uče jezik struke u kontekstu stvarnog života i razvijaju sposobnost razumevanja različitih perspektiva. Aktivnosti zasnovane na razmeni informacija i zajedničkom rešavanju problema podstiču razvoj empatije prema budućim korisnicima prostora, jer studenti uviđaju kako njihova rešenja utiču na ljude i životnu sredinu.

Humanistički pristup nastavi jezika (Rogers, 1983 & Stevick, 1990 u Yadav, 2022: 2-3) posebno ističe značaj empatije u stvaranju atmosfere koja pomaže studentima da izgrade odnos poverenja sa nastavnikom i da se osećaju slobodno da mu se obrate ako naiđu na problem, kao i spremnost da se upuste u slobodnu komunikaciju sa ostalim studentima bez straha od greške. U kontekstu ESP nastave, gde se studenti često susreću sa specijalizovanom terminologijom i složenim temama koje im nisu bliske, empatija nastavnika može da ima ključnu ulogu u smanjenju pritiska i jačanju samopouzdanja. Kada nastavnik pokazuje razumevanje za dileme i potrebe svojih studenata, oni se lakše uključuju u proces učenja i aktivnije učestvuju u radu.

Empatija se povezuje i sa Krašenovom hipotezom afektivnog filtera (Krashen, 1988), prema kojoj naša emotivna stanja, kao što su strah, stres, teskoba ili nedostatak motivacije, mogu stvarati „filter" koji sprečava usvajanje informacija i jezičkih struktura prilikom učenja stranog jezika. U ESP kontekstu, koji priprema studente za profesionalne situacije koje često uključuju visok stepen rizika i odgovornosti (npr. medicina, inženjerstvo, projektovanje), studenti su pod dodatnim pritiskom. Empatičan nastavnik može doprineti smanjenju afektivnog filtera stvaranjem podsticajnog okruženja, postavljanjem realnih ciljeva, korišćenjem jezika u realnim situacijama i prihvatanjem grešaka kao sastavnog dela učenja i napredovanja.

U savremenom profesionalnom okruženju, gde se znanje engleskog jezika često podrazumeva, ESP nastava uključuje i razvijanje interkulturalne komunikativne kompetencije odnosno sposobnosti efikasne i prikladne komunikacije sa osobama iz različitih kulturnih i jezičkih sredina (Deardorff, 2006: 242). Razvoj ove kompetencije je posebno važan za studente i stručnjake koji planiraju da učestvuju

u međunarodnim konferencijama, timovima i projektima. Ona zahteva više od jezičke tačnosti i podrazumeva razvijanje veštine pregovaranja, rešavanja nesporazuma, izražavanja neslaganja na prikladan način, kao i sposobnost aktivnog slušanja, reagovanja u realnom vremenu i uvažavanja različitih mišljenja.

Pregled literature

Uloga empatije u učenju jezika, a naročito u ESP kontekstu, privukla je pažnju brojnih istraživača koji ističu njen značaj u unapređenju obrazovnih ishoda (Rogers, 1995: 10; Cooper, 2004: 13). Empatija podstiče stvaranje sigurnog okruženja za učenje koje ohrabruje studente da aktivno učestvuju u aktivnostima, podstiče međusobno razumevanje i saradnju, i olakšava efikasnu i slobodnu komunikaciju, što sve predstavlja ključne faktore u procesu učenja jezika.

Dosadašnja istraživanja su se uglavnom usredsređivala na uticaj empatije nastavnika na uspostavljanje podsticajne atmosfere za učenje i njenu povezanost sa akademskim uspehom studenata. Među prvima, Rodžers (Rogers, 1995: 10) ističe da sposobnost nastavnika da razume reakcije učenika iz njihove perspektive i da pokaže svest o obrazovnoj dinamici nastave značajno povećava izglede za uspešno učenje. Kuper (Cooper, 2004: 13) tvrdi da nastavnici sa visokim nivoom empatije igraju ključnu ulogu u jačanju samopouzdanja i motivacije kod učenika.

Novije istraživanje Aldrupa i saradnika (Aldrup et al, 2022: 1177) potkrepljuje stav da empatija nastavnika jača samopouzdanje i motivaciju, dodajući i da smanjuje stres kod učenika, što zajednički utiče na povećanje njihove angažovanosti. Ovi autori ukazuju na to da su nastavnici sa izraženim sposobnostima percepcije tuđih emocija skloniji primeni strategija podrške, koje pozitivno utiču na interakciju sa studentima i njihov akademski uspeh. Ovi rezultati se podudaraju sa zaključcima Jalcin-Tilfarlioglua i Arikana (Yalcin-Tilfarlioglu & Arikan, 2012: 4428), koji ukazuju na to da prisustvo empatične interakcije utiče ne samo na jezičke veštine, već i na celokupan akademski uspeh, zahvaljujući pozitivnoj atmosferi u učionici koja podstiče učenje. Kianinežad (Kianinezhad, 2023: 77) takođe pruža empirijsku potvrdu o jakoj pozitivnoj korelaciji između empatije nastavnika i angažovanosti učenika. Daga i Radžan (Daga & Rajan, 2023: 57) istražuju vezu između jezičkih sposobnosti i empatije, emocionalne inteligencije i kognitivne fleksibilnosti, tvrdeći da visok nivo empatije može da unapredi jezičku kompetenciju i društvenu perspektivu studenata. Ovo istraživanje ističe značaj empatije ne samo u međuljudskoj komunikaciji, već i u ovladavanju jezikom, naročito kod studenata u specijalizovanim oblastima.

Etički aspekti učenja jezika, pod kojima Eslit (Eslit, 2023: 17) podrazumeva empatiju, aktivno slušanje i jasnu komunikaciju, ukazuju na odgovornost nastavnika

i studenata da neguju obrazovno okruženje koje im omogućava da razvijaju ne samo jezičke i profesionalne kompetencije, već i svest o ljudskoj dimenziji svoje struke naročito u ESP kontekstu. Stebletsova i Torubarova (Stebletsova & Torubarova, 2017: 237) posmatraju razvoj empatije kao značajnog elementa profesionalne obuke studenata medicine. Autorke tvrde da se empatija može razvijati i na času stranog jezika. Svoju tvrdnju ilustruju davanjem primera iz nastave u kojima je sadržaj usmeren na razvoj empatije uključen u ESP za studente medicine. Analiza rezultata komparativne procene nivoa empatije na početku i na kraju kursa pokazuje pozitivan pomak u nivou empatije kod testiranih studenata medicine. Autorke zaključuju da ESP može efikasno doprineti dostizanju neophodnog nivoa empatije kod budućih zdravstvenih radnika. Merser (Mercer, 2016: 91) sugeriše da empatija može svesno da se integriše u nastavu jezika kroz aktivnosti koje podstiču sagledavanje tuđe perspektive (npr. igranje uloga, pripovedanje priča) ili razmišljanje o zajedničkim emocionalnim iskustvima.

Metodološki pristup

Ova studija koristi kvalitativni istraživački pristup da ispita ulogu empatije u ESP nastavi sa posebnim osvrtom na obrazovanje budućih pejzažnih arhitekata. Pejzažna arhitektura, kao disciplina koja se bavi oblikovanjem prostora koji odgovaraju potrebama ljudi i doprinose poboljšanju kvaliteta života zahteva razvijanje profesionalnih kompetencija koje uključuju sposobnost empatijskog razumevanja potreba korisnika prostora, prirodnog okruženja i šire zajednice.

Istraživanje je sprovedeno u dve faze. U prvoj fazi prikupljeni su nastavni materijali sa ESP kursa za studente pejzažne arhitekture Šumarskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sa ciljem da se izdvoje nastavne aktivnosti koje pored razvijanja jezičke i komunikativne kompetencije teže jačanju empatije kod studenata. Druga faza je predstavljala tematsku analizu prikupljenog materijala u skladu sa tri prepoznata aspekta empatije u ESP nastavi: empatija prema budućim korisnicima prostora, empatija među studentima u procesu učenja, i empatija nastavnika prema potrebama studenata.

Za svaku od izdvojenih aktivnosti navedeni su ključni ciljevi i očekivani ishodi, kako u pogledu usvajanja stručnog jezika i unapređenja komunikativnih veština, tako i u pogledu razvoja empatijskih sposobnosti. Posebna pažnja posvećena je načinu na koji određena aktivnost doprinosi razumevanju stanovišta drugih, unapređuje saradnju u učionici i podstiče studente da prepoznaju i razmišljaju o uticaju njihovih profesionalnih odluka na korisnike prostora i društvo u celini. Takođe, istaknuta je uloga nastavnika u prilagođavanju nastavnog procesa ciljevima i interesovanjima studenata, kao i u podsticanju međusobnog uvažavanja i saradnje u učionici.

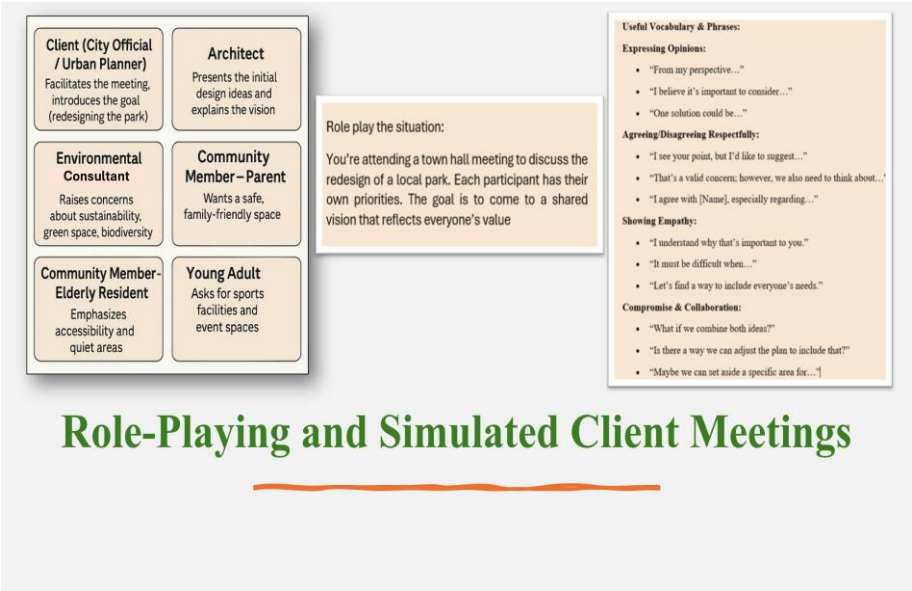
Rezultati i diskusija

METODE ZA RAZVIJANJE EMPATIJE PREMA BUDUĆIM KORISNICIMA PROSTORA

Igranje uloga i simulacija sastanaka sa klijentima

Igranje uloga i simulacija sastanaka sa klijentima (e*ng. Role-Playing and Simulated Client Meetings*) je metoda zasnovana na empatijskom pristupu čiji je prevashodni cilj unapređenje komunikativnih veština u ESP nastavi. Primer takve aktivnosti u nastavi budućih pejzažnih arhitekata jeste simulacija javne rasprave u vezi sa redizajnom gradskog parka u lokalnoj zajednici. Studenti preuzimaju različite uloge relevantne za zadatu situaciju iz prakse, uključujući uloge klijenata, arhitekata, ekoloških konsultanata i članova lokalne zajednice sa različitim potrebama, vrednostima i očekivanjima i zastupaju različite stavove i interese ovih učesnika.

Ova metoda ima višestruku pedagošku vrednost. S jedne strane, omogućava studentima da se stave u poziciju drugih i razvijaju sposobnost sagledavanja situacija iz tuđe perspektive. S druge strane, zahteva od studenata da prilagode jezik i komunikativne strategije konkretnoj situaciji, čime se podstiče razvoj funkcionalne komunikativne kompetencije. Empatijski potencijal ovakvih aktivnosti ogleda se u mogućnosti da studenti, kroz dijaloge zasnovane na realnim situacijama, dublje razumeju društveni i kulturni kontekst profesionalne komunikacije. Dornjei i Marfi (Dornyei & Murphey, 2003: 117) ističu da igranje uloga može značajno doprineti razvoju autentične interakcije i sposobnosti uvažavanja različitih stanovišta, čime se dodatno osnažuju i jezičke i socijalne veštine neophodne za uspešno profesionalno delovanje. U novijim istraživanjima, Zulfa i saradnici (Zulfa et al., 2024: 188) ističu da metoda igranja uloga razvija timski rad i stvara opuštenu atmosferu za simulaciju i vežbanje situacija iz radnog okruženja.

Slika 1. Nastavni materijal korišćen za simulaciju javne rasprave o redizajnu gradskog parka u lokalnoj zajednici u okviru ESP nastave na Šumarskom fakultetu u Beogradu

Analiza studije slučaja

Analiza studije slučaja (eng. *Case Study Analysis*) predstavlja analizu konkretnih primera iz struke koji sadrže etičke izazove, poput projektovanja javnih zelenih površina tako da se usklade potrebe lokalne zajednice (npr. izgradnja prostora za rekreaciju) sa zahtevima zaštite prirodnih resursa (npr. zaštita lokalnog biodiverziteta ili vodnih tela). Studenti diskutuju, pišu izveštaje ili pripremaju predloge rešenja koristeći odgovarajući stručni jezik i pristupajući problemu iz više uglova. Kroz ovakav rad razvija se kritičko mišljenje i ohrabruje razmatranje šireg društvenog i ekološkog konteksta. Pored jezičke komponente, ove aktivnosti podstiču studente da razmišljaju o potrebama drugih – na primer, o pristupačnosti prostora za osobe sa invaliditetom, o bezbednosti dece i starijih osoba, ili o očuvanju biodiverziteta i pejzažnih karakteristika važnih za identitet mesta.

O analizi studije slučaja kao metodi koja doprinosi razvoju saradničkog učenja i veština timskog rada govori Basta (2017: 562-563) navodeći da ova metoda u ESP nastavi motiviše studente da deluju i kao jedinstvena grupa i kao pojedinci sa jasno definisanim ulogama. Ova aktivnost, s jedne strane, ohrabruje kritičko mišljenje i osnažuje sposobnost izražavanja ličnih stavova, dok s druge strane razvija empatiju kroz razumevanje tuđih osećanja i potreba.

Učenje kroz naraciju: Iskustva klijenata i priče iz zajednice

Učenje kroz naraciju (eng. *Narrative-Based Learning: Client Testimonials and Community Stories)* predstavlja još jedan način da se studenti povežu sa životnim iskustvima korisnika prostora. Aktivnosti se zasnivaju na slušanju, čitanju ili pisanju priča koje prenose iskustva ljudi iz zajednice, poput priča stanovnika koji su raseljeni zbog urbanističkih intervencija (npr. izgradnje tržnog centra). Kroz ovakve priče, čiji je osnovni cilj razvijanje komunikativne kompetencije, studenti razvijaju i sposobnost da shvate posledice svojih profesionalnih izbora iz ugla onih na koje se te odluke primenjuju.

Iako učenje kroz naraciju ima veliki potencijal u ESP nastavi, relativno mali broj studija se bavi njegovom primenom u ovom kontekstu. Torubarova i Stebletsova (Torubarova & Stebletsova, 2021: 51) analiziraju narativno pisanje u okviru ESP kursa za studente medicine, čiji je cilj razvijanje veština, stavova i vrednosti koje su ključne za ovu struku. Pored kompetentnije upotrebe tehnika narativnog pisanja, rezultati istraživanja pokazali su i viši nivo ispoljavanja empatije i komunikativne tolerancije u poređenju sa početnim merenjima. Ovi nalazi ukazuju na to da narativno pisanje u okviru ESP nastave može značajno doprineti razvoju komunikativne tolerancije i ispoljavanju empatije, naročito u oblastima gde je efikasna komunikacija među ljudima od suštinskog značaja.

Refleksivni dnevnici o projektnim odlukama

U okviru ESP nastave, posebno u disciplinama kao što je pejzažna arhitektura, refleksivni dnevnici o projektnim odlukama (eng. *Reflective Journals on Design Decisions*) predstavljaju metod za razvoj ne samo jezičkih i stručnih veština, već i profesionalne empatije. Nakon izrade pejzažnog rešenja, studenti imaju zadatak da kroz pisanje refleksivnog dnevnika promisle o tome kako njihove projektne odluke utiču na kvalitet života ljudi, očuvanje prirodnih resursa i održivo funkcionisanje prostora. Ova vrsta zadatka podstiče razvoj metakognitivne svesti, odnosno omogućava studentima da osveste proces učenja i donošenja odluka i da razumeju svoje profesionalne i jezičke izbore.

Istovremeno, vođenje refleksivnog dnevnika otvara prostor za izgradnju empatije prema budućim korisnicima prostora – bilo da su to stanovnici, posetioci, članovi zajednice ili ugrožene prirodne vrste. Kroz razmišljanje o posledicama svojih rešenja, studenti uče da prepoznaju potrebe drugih i da u svoj stručni rad uključe šire društvene i etičke perspektive. Kako ističe Bolton (Bolton 2010: 49) refleksivno pisanje, uključujući vođenje dnevnika, može pomoći studentima da razviju dublje razumevanje različitih stavova i iskustava, što je osnova za profesionalnu empatiju. Bolton naglašava da ovaj proces omogućava studentima da se identifikuju sa iskustvima, potrebama i vrednostima drugih ljudi – što se direktno može povezati sa

ESP kontekstom, naročito u oblastima kao što su pejzažna arhitektura, medicina, ili socijalni rad.

Pregled aktivnosti usmerenih na razvoj empatije prema budućim korisnicima prostora sažeto je prikazan u Tabeli 1. Tabela obuhvata naziv aktivnosti, njen cilj, način na koji doprinosi razvoju empatije, kao i literaturne izvore koji podržavaju sprovedenu analizu.

Tabela 1. Aktivnosti za razvoj empatije prema budućim korisnicima prostora

Aktivnost	*Cilj aktivnosti*	*Veza sa empatijom*	*Izvor*
Igranje uloga i simulacije sastanaka sa klijentima	Razvijanje funkcionalnih komunikativnih veština u strvarnim situacijama iz radnog okruženja	Omogućava studentima da sagledaju situacije iz ugla drugih učesnika i dublje razumeju društveni i kulturni kontekst profesionalne komunikacije	Dornyei & Murphey (2003); Zulfa et al. (2024)
Analiza studija slučaja	Podsticanje kritičkog mišljenja i rešavanje kompleksnih problema u struci	Razumevanje potreba različitih grupa i etičkih dilema i uticaja odluka na korisnike prostora	Basta (2017)
Učenje kroz naraciju: Svedočenja klijenata i priče iz zajednice	Povezivanje jezika struke sa stvarnim ljudskim iskustvima kroz čitanje, pisanje i interpretaciju priča i razvijanje narativnih i analitičkih veština	Sagledavanje posledica stručnih odluka iz ugla korisnika prostora	Torubarova & Stebletsova (2021)
Refleksivni dnevnici o projektnim odlukama	Razvijanje metakognitivne svesti o posledicama projektnih odluka	Razvijanje sposobnosti za prepoznavanje i uvažavanje potreba korisnika prostora	Bolton (2010)

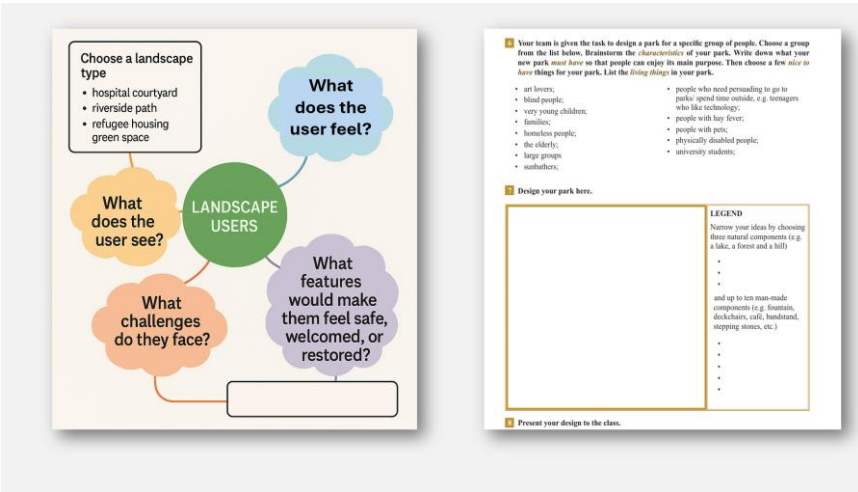
METODE ZA RAZVIJANJE EMPATIJE MEĐU STUDENTIMA U TOKU NASTAVE

Simulacije saradničkog pejzažnog projektovanja

U okviru ovog projektnog zadatka, studenti rade u različitim timovima na osmišljavanju pejzažnih rešenja (npr. projektovanje urbanog parka) za hipotetičke korisnike (npr. zajednice starijih osoba, studenata ili porodica sa decom). Ova aktivnost podstiče razvoj kognitivne i afektivne empatije kroz razumevanje ekoloških, društvenih i kulturnih potreba budućih korisnika prostora, ali i kroz

timsko odlučivanje zasnovano na međusobnom uvažavanju. Istovremeno, aktivnost omogućava upotrebu stručne terminologije karakteristične za profesiju pejzažnog arhitekte. Prema Džonsonu i Džonsonu (Johnson & Johnson, 2009: 366), pozitivna međuzavisnost u timskom učenju pogoduje razvoju empatije i višem nivou angažovanja, što je potvrđeno i u ovom istraživanju.

Slike 2 i 3 prikazuju kako se ova aktivnost primenjuje u okviru ESP nastave na Šumarskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i primere studentskih radova na temu pejzažnog projektovanja parka namenjenog studentima.

Slika 2. Uputstva za simulaciju saradničkog pejzažnog projektovanja u okviru ESP nastave na Šumarskom fakultetu u Beogradu.

Slika 3. Primeri studentskih radova na temu pejzažnog oblikovanja prostora namenjenog studentima.

Pripovedački krugovi inspirisani klijentima

Pripovedački krugovi inspirisani iskustvima klijenata (eng. *Client-Inspired Storytelling Circles*) predstavljaju aktivnost u kojoj studenti slušaju, čitaju ili samostalno osmišljavaju kratke priče iz perspektive različitih korisnika pejzaža (npr. iskustvo deteta u senzornom vrtu, osobe sa invaliditetom u urbanom prostoru ili pacijenta u bolničkom parku), nakon čega ostali članovi timova iznose svoja zapažanja i predlažu odgovarajuća projektna rešenja.

Ova aktivnost razvija sposobnost aktivnog reflektivnog slušanja i prepoznavanja potreba korisnika prostora. Sa aspekta ESP nastave, studenti usavršavaju upotrebu leksičkih i gramatičkih struktura neophodnih za analitičko i deskriptivno izražavanje i kombinuju narativne strukture sa terminima relevantnim za prostorno planiranje i ekologiju. Kramš (Kramsch, 2006: 249) ukazuje na to da narativno učenje značajno doprinosi razvoju empatije i interkulturne kompetencije, što potvrđuje kroz studentske osvrte.

Međuvršnjačka evaluacija

Međuvršnjačka evaluacija (eng. *Peer Reviews*) u ESP nastavi, ali i u obrazovanju uopšte, pomaže studentima da prepoznaju prednosti i slabosti svog rada, identifikuju i isprave greške. Ova metoda doprinosi unapređenju kvaliteta nastave stručnog jezika, jer podrazumeva ličnu odgovornost, promišljanje o sopstvenom učenju, validnost zapažanja, i kao rezultat – samoprocenu (Poghosyan, 2024: 1). Ista autorka smatra da je važno da se u učionici razvije saradničko okruženje, kao i odgovarajuće osobine i stavovi prema učenju i nastavi.

U kontekstu ESP nastave za pejzažne arhitekte, ova aktivnost se ne koristi samo za procenu i samoprocenu jezičkog znanja, nego i urađenih projekata i tehničkih rešenja. Nakon prezentacije pejzažnih rešenja, studenti analiziraju u kojoj meri su projekti uvažili potrebe klijenata i uticali na širu zajednicu, što podstiče razmatranje socijalnog i kulturnog uticaja projektnih rešenja i uvažavanje stavova drugih.

Pregled aktivnosti usmerenih na razvoj empatije među studentima sažeto je prikazan u Tabeli 2.

Tabela 2. Aktivnosti za razvoj empatije među studentima

Aktivnost	*Cilj aktivnosti*	*Veza sa empatijom*	*Izvor*
Simulacija saradničkog pejzažnog projektovanja	Timski rad na projektima za različite korisničke grupe	Kognitivna i afektivna empatija kroz razumevanje potreba korisnika i timsko odlučivanje	Johnson & Johnson (2009)
Pripovedački krugovi inspirisani klijentima	Razvijanje analitičkog i deskriptivnog izražavanja	Aktivno slušanje i razvijanje sposobnosti da se uoče i uvaže korisničke potrebe iz više perspektiva	Kramsch (2006)
Međuvršnjačka evaluacija	Kritička analiza studentskih radova i razvijanje sposobnosti konstruktivnog dijaloga	Podstiče razmatranje socijalnog i kulturnog uticaja projektnih rešenja i uvažavanje stavova drugih	Poghosyan (2024)

METODE ZA RAZVIJANJE EMPATIJE NASTAVNIKA PREMA POTREBAMA STUDENATA

U ESP kontekstu gde se učenje jezika kombinuje sa razvojem profesionalnog identiteta studenata i projektnom nastavom, kvalitet odnosa između nastavnika i studenata značajno utiče na stepen njihovog angažovanja i motivaciju. Empatičan pristup nastavnika doprinosi jačanju samopouzdanja studenata, ohrabruje ih da slobodnije izražavaju složenije ideje na engleskom jeziku i podstiče otvoreniju komunikaciju na času, što je posebno važno u aktivnostima koje zahtevaju timski rad, prezentacije i argumentovanje stručnih stavova.

Praksa predstavljanja profesionalnog identiteta nastavnika na početku kursa ima višestruki značaj. Nastavnik deli sa studentima svoje akademsko iskustvo, interesovanja vezana za oblast pejzažne arhitekture, kao i lično iskustvo u učenju jezika ili radu sa stručnjacima iz oblasti pejzažnog projektovanja što im omogućava da se poistovete s nastavnikom kao osobom koja razume njihov profesionalni put. Nakon toga, studenti se podstiču da govore o svojim profesionalnim ciljevima i

interesovanjima. Ovakav pristup pomaže studentima da nastavnika dožive kao blisku osobu iz struke, što doprinosi stvaranju poverenja i podstiče otvoreniju komunikaciju. Izgradnja i predstavljanje profesionalnog identita ESP nastavnika zahteva visok stepen fleksibilnosti, spremnost da se saslušaju i razumeju studenti, kao i interesovanje za discipline ili profesionalne aktivnosti u kojima su studenti angažovani (Poghosyan, 2012: 2).

Slično tome, analiza potreba kroz razgovor ili upitnike omogućava nastavniku da se upozna sa akademskim ciljevima studenata, njihovim interesovanjima u oblasti projektovanja, izazovima u učenju engleskog jezika i profesionalnim ambicijama u pejzažnoj arhitekturi. Na osnovu prikupljenih informacija, nastava se može prilagoditi tako da odgovara potrebama studenata. Osim toga, ovakav pristup omogućava nastavniku da pokaže zainteresovanost za individualne potrebe svakog studenta. Hačinson i Voters (Hutchinson & Waters, 1987: 53) su među prvima istakli da analiza potreba omogućava kvalitetno planiranje sadržaja i izgradnju odnosa poverenja i razumevanja između nastavnika i studenata.

Konačno, tokom prezentacija projektnih rešenja, nastavnik učestvuje u diskusiji kao konstruktivan član publike – postavlja pitanja i ohrabruje studente. Prilikom komentarisanja studentskih predloga, nastavnik se trudi da istakne pozitivne aspekte radova – poput kreativnosti, truda i potencijalnog uticaja ideje u stvarnom svetu. Na taj način nastavnik pokazuje poštovanje prema studentskom radu i podstiče dijalog zasnovan na radoznalosti i zajedničkim vrednostima.

Pregled aktivnosti prikazanih u Tabeli 3 obuhvata konkretne nastavne strategije osmišljene s ciljem da se podstakne stručna komunikacija i empatija između nastavnika i studenata.

Tabela 3. Aktivnosti kojima se razvija empatija nastavnika prema studentima

Aktivnost	*Cilj aktivnosti*	*Veza sa empatijom*	*Izvor*
Prikaz profesionalnog identiteta nastavnika	Negovanje poverenja kroz razmenu ličnih i profesionalnih iskustava	Nastavnik pokazuje bliskost i razumevanje za profesionalni put studenata	Poghosyan (2012)
Analiza potreba kroz razgovor i upitnike	Prilagođavanje sadržaja interesovanjima studenata i izazovima	Uvažavanje individualnih potreba studenata i kreiranje relevantnih zadataka	Hutchinson & Waters (1987)

Aktivnost	*Cilj aktivnosti*	*Veza sa empatijom*	*Izvor*
Konstruktivna povratna informacija tokom prezentacija	Ohrabrivanje i motivisanje studenata da izraze složene ideje	Formiranje sigurnog okruženja koje vrednuje rad i mišljenja studenata	Aldrup et al. (2022); Rogers (1995)

Zaključak

Empatija ima značajnu ulogu u ESP nastavi, posebno u obrazovanju budućih pejzažnih arhitekata. Kroz aktivnosti koje povezuju jezik sa realnim situacijama i izazovima iz radnog okruženja, studenti ne razvijaju samo jezičke veštine, već i sposobnost da razumeju potrebe ljudi za koje dizajniraju prostore.

Analiza nastavnih materijala i prakse pokazuje da metode zasnovane na empatijskom pristupu, kao što su igranje uloga, studije slučaja, pripovedanje i refleksivno pisanje, podstiču studente da se slobodnije izražavaju, razvijaju kritičko mišljenje, ali i da usvoje veštine slušanja, timskog rada i sagledavanja profesionalnih odluka.

Uloga nastavnika u tom procesu je izuzetno važna. Kroz razumevanje interesovanja studenata, postavljanje realnih očekivanja i konstruktivnu povratnu informaciju, nastavnik stvara atmosferu u kojoj se studenti osećaju sigurno da uče, greše i napreduju.

Ova studija pokazuje da je moguće nastavu jezika osmisliti tako da podstiče ne samo stručno znanje kroz razvijanje komunikativnih kompetencija, već i društvene vrednosti kojima se sve više pridaje značaj u savremenim profesijama. Na taj način, nastava engleskog jezika struke postaje prostor u kojem studenti pored razvijanja profesionalnog identiteta, takođe neguju sposobnost da u svom budućem radu razumeju i poštuju one kojima je namenjen njegov rezultat.

Buduća istraživanja bi mogla da sistematski ispitaju uticaj ovakvih nastavnih metoda na razvoj empatije kod studenata, kako kroz merenja nivoa empatije na početku i kraju kursa, tako i kroz analizu studentskih stavova i percepcija u vezi sa ovom temom čiji značaj u obrazovanju kontinuirano raste.

Reference

Aldrup, K., Carstensen, B., & Klusmann, U. (2022). Is empathy the key to effective teaching? A systematic review of its association with teacher-student interactions

and student outcomes. *Educational Psychology Review*, 34(3), 1177-1216. DOI:10.1007/s10648-021-09649-y

Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S. (2004). The Empathy Quotient: An investigation of adults with Asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *34*(2), 163–175. https://doi.org/10.1023/B:JADD.0000022607.19833.00

Basta, J. (2017). Role of case studies in teaching English for business and economics. *The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, *5*(3), 553–566. https://doi.org/10.22190/JTESAP1703553B

Basturkmen, H. (2010). *Developing Courses in English for Specific Purposes*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. https://www.academia.edu/33544413/Developing_Courses_in_English_for_Specific_Purposes

Bolton, G. (2010). *Reflective practice: Writing and professional development* (3rd ed.). London: SAGE Publications.

Cooper, B. (2004). Empathy, interaction and caring: teachers' roles in a constrained environment. *Pastoral Care in Education*. 22(3). 12-21. https://www.academia.edu/5220299/Empathy_Interaction_and_Caring_Teachers_Roles_in_a_Constrained_Environment

Daga, S. and Rajan, G. (2023). Investigating linguistic abilities and its relationship with empathy, emotional intelligence and cognitive flexibility. *Psycholinguistics*, 33(2), 57-89. https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-33-2-57-89

Deardorff, D.K. (2006) Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. J*ournal of Studies in International Education*, 10, 241-266. https://doi.org/10.1177/1028315306287002

Dornyei, Z., & Murphey, T. (2003). *Group Dynamics in the Language Classroom*. Cambridge University Press. 191pp. https://assets.cambridge.org/052152/9719/sample/0521529719ws.pdf

Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for specific purposes: A multi-disciplinary approach*. Cambridge University Press. https://assets.cambridge.org/97805215/96756/excerpt/9780521596756_excerpt.pdf

Eslit, E. (2023). The ethics of language learning: promoting inclusivity, cultural understanding and effective communication. *Journal of Philosophy and Ethics*, 5(1), 17-25. https://doi.org/10.22259/2642-8415.0501003

https://www.researchgate.net/publication/303945233_3_Seeing_the_World_Through_Your_Eyes_Empathy_in_Language_Learning_and_Teaching

Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach*. Cambridge University Press. 188pp. https://www.scribd.com/document/100342315/English-for-Specific-Purposes-A-Learning-centered-Approach

Hyland, K. (2006). *English for academic purposes: An advanced resource book*. London: Routledge.

Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379. https://psycnet.apa.org/record/2010-10175-004

Kianinezhad, N. (2023). The significance of teacher empathy in fostering students' engagement in English language classes. *Journal of Research in Curriculum Instruction and Educational Technology*, 9(2), 77-106. https://doi.org/10.21608/jrciet.2023.311221

Kramsch, C. (2006). From Communicative Competence to Symbolic Competence. *The Modern Language Journal*, 90(2), 249–252. DOI:10.1111/j.1540-4781.2006.00395_3.x

Krashen, S. D. (1988). S*econd Language Acquisition and Second Language Learning*. Prentice-Hall International. https://www.scribd.com/document/731607957/Second-Language-Acquisition-Krashen

Mercer, S. (2016). 3 Seeing the World Through Your Eyes: Empathy in Language Learning and Teaching. In book: Positive Psychology in SLA, 91-111, 10.21832/9781783095360-004.

Mercer, S., & Gregersen, T. (2020). *Teacher wellbeing*. Oxford University Press. 155pp. https://core.ac.uk/download/389366058.pdf

Poghosyan, N. (2012). *Main characteristics of establishing and maintaining rapport in an ESP classroom*. In D. Nunan & J. Richards (Eds.), *Proceedings of the ICT for Language Learning Conference 2012* (pp. XX–XX). Pixel. https://conference.pixel-online.net/files/ict4ll/ed0012/FP/2623-LSP4238-FP-ICT4LL12.pdf

Poghosyan, N. (2024, november 8). *Key principles of peer assessment in ESP instruction*. U *Innovation in Language Learning* (17th ed.). Pixel International Conferences. Preuzeto sa https://conference.pixel-online.net/library_scheda.php?id_abs=6874

Rogers, C. R. (1995). What understanding and acceptance mean to me. *J. Hum. Psychol.* 35, 7–22. https://www.scribd.com/document/340608579/What-Understanding-and-Acceptance-Mean-to-Me-Carl-Rogers

Stebletsova, A., & Torubarova, I. (2017). Empathy development through ESP: a Pilot Study. *ECPS - Educational Cultural and Psychological Studies*, 237-249. https://www.academia.edu/77084011/Empathy_development_through_ESP_a_Pilot_Study

Torubarova, I., & Stebletsova, A. (2021). Narrative-based medical writing: An EMP case study. *The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, 9(1), 51–59. https://doi.org/10.22190/JTESAP2101051T

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

Yadav, P. (2022). An insight into humanistic approach of language learning & teaching. *International Journal of Innovations in TESOL and Applied Linguistics, 7*(1), https://www.ijital.org/images/issues/volume-7-issue-1-2-3/V7-Issue-3/V7-I3-P1%20An%20Insight%20into%20Humanistic%20Approach%20of%20Language%20Learning%20&%20Teaching.pdf

Yalcin-Tilfarlioglu, F. and Arıkan, A. (2012). Empathy levels and academic achievement of foreign language learners. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 46, 4428-4430. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.268

Zulfa, P., Suryanti, E. & Tazali, I. (2024). ESP Students' Perception on Role Playing for Boosting Their Speaking Skill. *English Education and Literature Journal (E-Jou).* 4. 187-199. 10.53863/ejou.v4i02.1171. https://www.researchgate.net/publication/381617672_ESP_Students'_Perception_on_Role_Playing_for_Boosting_Their_Speaking_Skill

Tijana Parezanović
tijanaparezanovic@gmail.com
Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike
https://orcid.org/0000-0003-4352-5571
Milena Stojanović
milena.stojanovic@alfa.edu.rs
Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike
https://orcid.org/0009-0008-0527-8833
Jovana Čaprić
jovana.capric@alfa.edu.rs
Alfa BK Univerzitet, Fakultet za strane jezike
https://orcid.org/0009-0008-0763-3595

Originalni rad;[1] DOI: 10.46793/LLE25.395P

EMPATIJA KAO TEORIJA PREVOĐENJA

Sažetak: Naučne i stručne studije o prevođenju često se pozivaju na empatiju kao značajan element prevodilačkog procesa. Za razliku od saosećanja, empatija ili uosećavanje, uživljavanje, predstavlja veštinu stavljanja sebe u poziciju drugog i sposobnost posmatranja određenih okolnosti iz te pozicije. Značaj empatije se naizgled jasnije ispoljava u različitim oblicima usmenog prevođenja, gde prevodilac preuzima gramatičko lice i rod govornika. Ipak ne treba zanemariti dejstvo empatije u pisanom prevođenju. I pored pozivanja na (književno) prevođenje kao „umetnost empatije“ (Nacionalni fond za umetnost SAD-a, 2014), teza o imanentnoj povezanosti empatije i prevođenja ostaje nedovoljno ispitana i obrazložena, čak i u okvirima kognitivnih prevodilačkih studija, uz nekoliko izuzetaka (Redgundis Štolc, Anegret Šturm). Nedostatak istraživanja primetan je i u domaćoj nauci o prevođenju, te je stoga primarni cilj ovog rada da pruži osvrt na osnovne aspekte veze između prevođenja i empatije. Najpre ukazujemo na teorije prevođenja koje sadrže klicu shvatanja prevođenja kao umetnosti empatije (od Fridriha Šlajermahera, preko Jiržija Levija, do Gajatri Čakravorti Spivak), nakon čega sledi konkretnije poređenje prevodilačkog procesa sa psihoterapijskim zasnovanim na empatiji. U drugom delu rada osvrćemo se na praktične aspekte prikazanih teorijskih postavki, izdvajajući perspektivu kao element procesa prevođenja koji je u bliskoj vezi sa empatičnim

[1] Rad je zasnovan na istraživanjima obavljenim u sklopu projekta „Migracije, integracije, kreacije u anglofonim književnostima i kulturama” (Institut za strategijske studije i razvoj „Petar Karić”, Alfa BK Univerzitet).

pristupom prevođenju. Kroz nekoliko primera funkcionalno različitih tipova teksta, izdvaja se perspektiva korisnika, odnosno, čitaoca/slušaoca teksta na ciljnom jeziku kao značajan faktor u empatičnom pristupu prevođenju. Pruženi teorijski i praktični osvrti predstavljaju polazište za dalja empirijska i teorijska istraživanja, koja bi za osnovnu pretpostavku uzimala shvatanje prevođenja kao kulturološko-lingvističkog procesa razvijanja empatije. Njihov značaj bi se u budućnosti mogao ogledati u unapređenju struke, ali i doprinosu širokoj čitalačkoj publici.

Ključne reči: prevođenje, empatija, tip teksta, perspektiva, obuka prevodilaca

Abstract: EMPATHY AS TRANSLATION THEORY

Professional and academic studies on translation often refer to empathy as a significant element of the translation process. Unlike sympathy, empathy or 'feeling-into' entails the skill of putting oneself into another's position and the ability to observe certain circumstances from that position. The significance of empathy seemingly manifests more clearly in various forms of interpreting, with the interpreter assuming the grammatical person and gender of the speaker. Nevertheless, the effects of empathy in the written process of translation should not be overlooked. Despite references to (literary) translation as "the art of empathy" (The USA National Endowment for the Arts, 2014), the thesis on the inherent link between empathy and translation remains insufficiently researched even within cognitive translation studies, with notable exceptions such as Radegundis Stolze's and Annegret Sturm's research. The lack of research is also conspicuous in the Serbian context; therefore, the primary goal of this paper is to provide an overview of some basic aspects of the connection between translation and empathy. The paper first indicates some of the translation theories containing the germ of understanding translation as the art of empathy (from Friedrich Schleiermacher through Jiří Levý to Gayatri Chakravorty Spivak), which is followed with a more specific comparison between the translation process and empathy-based psychotherapy. The second part of the paper turns to the practical aspects of presented theoretical premises, emphasising perspective as one of the translation process elements most closely related to the empathic approach to translation. Several examples of functionally different text types indicate the importance of user perspective – that of the target language reader/listener – as an important factor in the empathic approach to translation. Theoretical and practical insights provided by this paper offer a starting point for further empirical and theoretical research grounded in an understanding of translation as a cultural-linguistic process of developing empathy. Any further research might bear relevance to the advancement of the profession and contribute to the wider reading public.

Keywords: translation, empathy, text type, perspective, translator training

Uvod

U publikaciji američkog Nacionalnog fonda za umetnost, objavljenoj 2014. godine pod naslovom *Umetnost empatije* [The Art of Empathy], prevodilac Gregori Pardlo [Gregory Pardlo] navodi kako je prevođenje „upražnjavanje empatije" (Ball, 2014: 7) kroz stvaranje posebne veze između prevodioca i autora. Celokupna publikacija predstavlja zbirku eseja, koje su pisali profesionalni književni prevodioci, osvrćući se na sopstvena prevodilačka iskustva. Definicija koju daje Pardlo bila je dovoljno zvučna i značajna da inspiriše naslov, a u uvodnom tekstu ove publikacije predsednica Fonda dodatno objašnjava kako prevođenje neguje osećanje empatije, definisane kao razumevanje osećanja i ponašanja ljudi iz različitih zemalja i kultura (Ball, 2014: i). Ovo nije jedino poistovećivanje prevođenja sa empatijom. Čuveni pesnik, prevodilac i esejista Čarls Simić primetio je kako prevođenje poezije predstavlja, naposletku, čin ljubavi, odnosno čin potpune empatije (nav. u Sturm, 2020: 26). Ovim tvrdnjama, međutim, nedostaju objašnjenja koja bi empirijski objasnila aspekte empatičnosti u kontekstu procesa prevođenja, ili teorijski utemeljila prevođenje kao aktivnost zasnovanu na empatiji.

Empatija, prema prevodu nemačke reči *Einfuhlung*, podrazumeva 'uosećavanje' ili uživljavanje. Prve definicije, koje datiraju s početka dvadesetog veka, vezuju ovaj pojam za estetski doživljaj ulaska u umetničko delo. Doživljaj se može ilustrovati ritmičnim pokretima tela koje slušaoci, najčešće podsvesno ili polusvesno, prave dok su izloženi muzici koja im se dopada. Ovakva definicija, potekla iz estetike, podrazumeva zamišljeni pokret i kinetičku reakciju kao srž empatije (Lanzoni, 2018: 17). Savremenija shvatanja empatije potiču iz psihologije i psihoterapije, a među njima se posebno ističu tumačenja američkog psihologa Karla Rodžersa [Carl Rogers]. Objašnjavajući koncepte klijentom usmerene terapije, Rodžers empatiju – kao neophodni korak u postupku uspešnog sprovođenja terapije – definiše kao napor slušaoca/terapeuta da drugu osobu čuje duboko, tačno i bez osuđivanja, te kao veštinu refleksivnog slušanja, koja razjašnjava i pojačava doživljaje i značenja druge osobe, bez nametanja mišljenja ili ličnog materijala slušaoca (Rogers, 1951). Empatija predstavlja precizno percipiranje unutrašnjeg referentnog okvira druge osobe, njegovih značenja i emocionalnih komponenti, kao da smo mi (slušaoci) ta druga osoba (Rogers, 1980: 140).

Iz navedenih definicija izdvajaju se elementi koje smatramo bitnim u procesu prevođenja: kretanje, odnosno ulazak u tekst na izvornom jeziku ili neki njegov aspekt; slušanje i dubinsko razumevanje, odnosno, percipiranje iznutra. Imajući ove sličnosti u vidu, u nastavku rada osvrnućemo se na nekoliko pitanja koja empatiju

potencijalno postavljaju kao funkcionalnu teoriju prevođenja. Najpre, predstavićemo nekoliko tradicionalnih prevodilačkih teorija ili misli u kojima se nalazi klica razumevanja prevođenja kao postupka zasnovanog na empatiji, a zatim i nekoliko teorija iz okvira kognitivnih prevodilačkih studija, koje se konkretnije bave empatijom. Zatim ćemo izneti poređenje između procesa prevođenja, vidova empatije i terapijskog postupka zasnovanog na empatiji. Nakon toga se, uz nekoliko primera, osvrćemo na aspekte prevodilačke prakse u svetlu empatičnosti, kroz naglašavanje značaja funkcionalnog tipa teksta i različitih perspektiva koje su za prevođenje relevantne, a posebno perspektive čitaoca na ciljnom jeziku. Najzad, iznosimo ključne izazove koji stoje pred modelom prevođenja zasnovanim na empatiji. U okvirima mape Džejmsa Holmsa [James Holmes] i Gideona Turija [Gideon Toury], koja se smatra osnivačkim delom studija prevođenja, ovo istraživanje se može pozicionirati kao čisto istraživanje koje pripada deskriptivnim prevodilačkim studijama, a opisuje proces prevođenja (Holmes, 2004; Munday, 2001), dok se na kraju izneti izazovi i moguća buduća istraživanja kreću u pravcu primenjenih.

Teorije

U pregledu opštih prevodilačkih teorija, koje sadrže naznaku empatičnosti procesa prevođenja, možemo krenuti od „pre-teorijskog" doba, kada filozofska misao o prevođenju još uvek nije ustupila mesto disciplinski utemeljujućim teorijama. Jedna od ključnih misli iz devetnaestog veka potiče od nemačkog filozofa Fridriha Šlajermahera [Friedrich Schleiermacher], a na njoj počivaju i mnoge savremene postavke prevođenja, prevashodno strategije odomaćenja i postranjivanja prevoda, koje je definisao Lorens Venuti (Venuti, 1995). Deleći prevodioce na one koji tumače komercijalne tekstove i one koji prevode umetničke ili naučne, Šlajermaher u predavanju „O različitim metodama prevođenja" (1813) iznosi tvrdnju da ovi drugi za zadatak imaju približavanje teksta na izvornom jeziku i čitaoca u ciljnoj kulturi. Približavanje se postiže tako što prevodilac pomera čitaoca ili autora, odnosno dovodi čitaoca bliže autoru (postranjivanje), ili obratno – dovodi autora bliže čitaocu (odomaćenje). Šlajermaherova misao sadrži kinetički element sadržan u ranim objašnjenjima empatije. Kinetički element, u vidu doživljaja ulaska u umetničko delo, dodatno se naglašava kroz poređenja prevođenja sa glumom, koja je šezdesetih godina dvadesetog veka uspostavio Jirži Levi [Jiří Levý]. U delu *Umetnost prevođenja*, koje je izvorno napisano na češkom 1963, a na engleski prvi put prevedeno tek 2011. godine, Levi je pozorišnu glumu i prevođenje nazvao sekundarnim umetničkim tvorevinama, budući da su oba vida umetnosti zasnovana na nekom pređašnjem, već postojećem, umetničkom tekstu. Kao i pozorišnu glumu, Levi je prevodilačke metode podelio na iluzionističke i anti-iluzionističke. Prve

pokušavaju da pozorišnu izvedbu/prevod predstave kao originalni tekst, dok se druge samosvesno, nekad i autoironično, osvrću na činjenicu da su izvedene iz drugog dela.[2] Na poređenje između glume i prevođenja nadovezuju se i savremeni autori. Tako Daglas Robinson navodi da je prevodilac poput glumca koji „ulazi u lik" (Robinson, 2003: 128), a Redgundis Štolc [Radegundis Stolze] tvrdi da je prenošenje poruke izvedene iz teksta na drugom jeziku poput glume na sceni (Stolze, 2002: 20). U okvirima kognitivnih prevodilačkih studija naglašava se potreba za „*smeštanjem* prevodioca u kognitivni kontekst autora" (Chen, 2020: 41; naše naglašavanje), dok postkolonijalne prevodilačke studije objašnjavaju prevođenje kao čin razumevanja sebe i drugog, pri čemu se drugi percipira kao pojedinac, ali i kao predstavnik čitave kulturne zajednice (Spivak, 2004). Dok većina navedenih autorki i autora smatra da se prevođenjem premošćuje distanca između *čitaoca* u ciljnom i *autora* u izvornom jeziku, u postkolonijalnom kontekstu prevođenje svakako dobija na značaju kao vid premošćavanja razlika ne samo između pojedinaca, već i između kultura.[3]

Za empatiju bitni kognitivni fokus, slušanje i dubinsko razumevanje sadržani su u osnovi interpretativne teorije prevođenja, koju je šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka razvila Danica Selesković u Parizu. Interpretativna teorija objašnjava prevođenje kao proces koji se sastoji iz tri faze: razumevanja teksta na izvornom jeziku, deverbalizacije (kojom se dolazi do suštine značenja) i preizražavanja na ciljnom jeziku. U početku se interpretativna teorija primenjivala mahom na proučavanje i podučavanje usmenog prevođenja. Može se pretpostaviti da je slušanje od jednakog značaja za dubinsko razumevanje i postizanje empatije u klijentom usmerenoj terapiji kao i za uspešno konferencijsko prevođenje. Štaviše, uosećavanje je verovatno primetnije kod usmenog nego pisanog prevođenja, budući da je ulazak prevodioca u lik (govornika kojeg prevodi) u usmenom prevođenju neposredniji nego u slučaju pisanog prevođenja.[4] Interpretativna teorija se, međutim, ubrzo proširila i na objašnjavanje procesa pisanog prevođenja, kroz studije

[2] Kasnije će o ovim metodama Džulijen Haus govoriti kao o 'prikrivenom' i 'otvorenom' prevođenju (engl. *covert/overt translation*) (House, 1977: 189).

[3] Nedavno se u fokusu javnosti našlo pitanje čije bi se razmatranje moglo smestiti u široke okvire postkolonijalnog prevođenja. Prilikom prevođenja pesama Amande Gorman [Amanda Gorman], koja je svojim stihovima upriličila inauguraciju Džoa Bajdena, postavilo se pitanje podobnosti prevodilaca na španski i holandski (Schramme, 2021). Širi problem koji stoji iza tog pitanja jesu dometi empatije, odnosno, mogućnost razumevanja nacionalnog, verskog, ili rasnog drugog.

[4] Novija istraživanja pokazuju kako studenti na programima usmenog prevođenja pokazuju veće sklonosti ka empatiji u odnosu na studente čisto lingvističkih programa (Li, 2025).

istraživača poput Žana Delila [Jean Delisle] ili Fortunata Izraela [Fortunato Israel] (v. Lederer, 2009), što je i razumljivo s obzirom na značaj koji je dala razumevanju teksta (pisanog ili izgovorenog), bez kojeg ni jedna prevodilačka aktivnost ne bi bila uspešna.

Razumevanje teksta sprovodi se kroz postupke čije je opise Danica Selesković zasnovala na principima adaptacije (asimilacija i akomodacija) iz razvojne psihologije Žana Pijažea [Jean Piaget]. Naime, „da bi se razumelo, nova informacija se prilagođava prethodnom znanju" Lederer, 2009: 118), što oslikava asimilaciju – integraciju spoljašnjih (drugih, tuđih) elemenata u sopstvene životne strukture. Stara informacija se pak prilagođava novim situacijama, što oslikava akomodaciju, odnosno naše prilagođavanje spoljašnjoj sredini (drugom, tuđem). Deverbalizacija predstavlja osnovu interpretativne teorije prevođenja, a zasniva se na empirijski potvrđenoj pretpostavci da „[z]načenje za svoje uporište uzima jezičke znakove, ali kada je jednom formirano, ono se odvaja odatle i duže ili kraće vreme ostaje u pamćenju u neverbalnom stanju" (Lederer, 2009: 118). Prevodilac dolazi do značenja lišenog jezičke forme i tu esenciju preizražava u drugom jeziku. Preizražavanje je ujedno i jedini pokazatelj uspešnog razumevanja u prvoj fazi prevodilačkog procesa.

U poslednjih par decenija teorijski pristupi prevođenju pokazali su konkretniji iskorak ka isticanju značaja empatije za ovaj proces. Posebno se izdvajaju radovi Redgundis Štolc i Anegret Šturm [Annegret Sturm]. Za razliku od svih do sada pomenutih autorki i autora, Štolc smatra da prevodilac ne treba da teži ostvarivanju empatije sa autorom izvornog teksta, već da je prevođenje postizanje empatije sa porukom na izvornom jeziku. Ovde se primećuje sličnost sa ključnim pojmom interpretativne teorije prevođenja – idejom da prevodilac treba da suštinski razume značenje koje stoji iza verbalnog iskaza. Primenjujući hermenutički pristup Hans-Georga Gadamera na prevođenje, Štolc naglašava da prevođenje podrazumeva mogućnost razumevanja 'drugosti' otvorenog uma i bez predrasuda (2002: 19). Međutim, u objašnjavanju prevodilačke empatije sa porukom, Štolc se fokusira upravo na lingvističke elemente poruke – što je svakako razumljivo ako imamo u vidu da je prevođenje, na kraju krajeva, prenos lingvističkog materijala – te u tom smislu navodi preporučene kategorije za procenu kvaliteta prevoda. Kategorije obuhvataju semantiku, funkciju teksta, predikativni način, stilistiku i oblik teksta (Stolze, 2002: 29), a u svakoj kategoriji (i u zavisnosti od toga da li je tekst književni ili stručni) određeni lingvistički elementi poput terminologije, glagolskih vremena, idioma, pasiva, perspektive, intertekstualnosti, prozodije, i sl. predstavljaju pokazatelje postignute empatije sa porukom, a samim tim i kvaliteta prevoda.

Definišući prevod kao „tajnoviti proizvod u kojem se poznatim rečima predstavljaju strane", prevodioca kao aktera koji predstavlja tuđe reči svojim, a prevođenje kao

„tajnoviti čin u kojem jedna stvar predstavlja drugu", odnosno pojavljuje se umesto nje (Sturm, 2020: 25), Anegret Šturm pokušava da objasni prevodilačku sposobnost za uzimanje različitih perspektiva. Šturm u svom istraživanju primenjuje teoriju uma, koja se definiše kao razumevanje drugih tako što im se pripisuju mentalna stanja, misli, namere i uverenja. Šturm postavlja dva izuzetno bitna, povezana pitanja: da li je teorija uma deo spleta prevodilačkih kompetencija i da li prevodilačka praksa podstiče bolje razumevanje drugog i drugosti.

Empatiju Šturm svodi pod pojam teorije uma, odnosno teoriju uma koristi kao krovni i interdisciplinarno primenjivi koncept (Sturm, 2020: 14). Ma kako suptilna, razlika između teorije uma i empatije ipak je prepoznata. Empatija se primarno deli na kognitivnu i emocionalnu, pri čemu prva obuhvata znanje o tome kako se oseća drugi, a druga osećanje onoga što drugi oseća. Kognitivni empatijski odgovor uključuje teoriju uma, dok je emocionalni empatijski odgovor podstaknut simulacijom (Dvash & Shamay-Tsoory, 2014). Empatija je emotivna sposobnost deljenja ili odražavanja tuđih osećanja, te je stoga za poređenje sa procesom prevođenja neophodno naglasiti upravo njenu emocionalnu komponentu, a ne samo kognitivni aspekt, na kojem je naglasak u okvirima teorije uma. Drugim rečima, u fazi razumevanja teksta prevodilac se neizostavno oslanja na kogniciju i racionalizovano objašnjenje različitih aspekata tog teksta. U fazi deverbalizacije veći značaj ima čista, emocionalna empatija, koja podrazumeva prevodilačku sposobnost da zamisli slikoviti prikaz značenja koje stoji iza verbalnog iskaza. Preizražavanje obuhvata simulaciju i odražavanje slike, odnosno značenja, kroz verbalni iskaz na ciljnom – drugom/tuđem – jeziku. U smislu različitih vrsta empatije, preizražavanje bi se moglo porediti sa nadogradnjom na kognitivnu i emocionalnu empatiju, empatičnom brižnošću (eng. *compassionate empathy*) o kojoj govori Danijel Goleman (2008), a koja bi se mogla opisati kao potreba da nešto preduzmemo povodom tuđih osećanja – konkretno, ta se potreba u prevođenju odnosi na reagovanje kroz predstavljanje jednog jezičkog iskaza drugim. Tabela 1 daje prikaz analogija između tri povezane vrste empatije i tri uzastopne faze prevođenja, prema interpretativnoj teoriji. I kod empatije i kod prevođenja, polazi se od razmišljanja i preko osećanja stiže do delanja:

1. Empatija – vrste		**2. Prevođenje – etape**	
kognitivna	*znanje o tuđim osećanjima*	razumevanje	*adaptacija sopstveno-tuđe*
emocionalna	*osećanje tuđih osećanja*	deverbalizacija	*slika iza verbalnog*

			iskaza
brižnost	*reagovanje povodom tuđih osećanja*	preizražavanje	*iskazivanje značenja drugim rečima*

Kako je ranije napomenuto, empatija je neophodni element uspešne psihoterapije, a proces postizanja empatije u psihoterapiji, u skladu sa objašnjenjima koja je izneo Karl Rodžers u predavanju o empatiji 1974. godine (*Carl Rogers on empathy*), poklapa se u nekoliko tačaka sa prevodilačkim procesom. Poklapanja su prikazana u Tabeli 2:

2. Prevođenje – etape		**3. Psihoterapija**
razumevanje	*adaptacija sopstveno-tuđe*	stanje empatičnosti je slušanje drugih
deverbalizacija	*slika iza verbalnog iskaza*	terapeut osluškuje emocije koje stoje iza reči
preizražavanje	*iskazivanje značenja drugim rečima*	terapeut te emocije odražava

Analogije se, dakle, mogu uspostaviti između različitih vidova empatije, koji se jedan na drugi nadovezuju, i faza prevodilačkog procesa, opisanog u teoriji prevođenja primenjenoj na usmeno i pisano prevođenje. S druge strane, analogije postoje i između faza prevodilačkog procesa i psihoterapeutskog postupka koji upravo empatiju koristi za uspostavljanje veze između terapeuta i klijenta, što nas navodi na pomisao da se prevodilac može zamisliti ne samo kao glumac koji ulazi u lik, već i kao terapeut koji pokušava da dopre do sagovornika.

Terapeut naslućuje značenja kojih je sagovornik polusvestan, ali ne otkriva osećanja kojih sagovornik nije svestan (*Carl Rogers on empathy*), što se može dovesti u vezu sa takozvanim razarajućim težnjama racionalizovanja i pojašnjavanja u procesu prevođenja,[5] o kojima govori Antoan Berman [Antoine Berman], a kojima se u

[5] Pojašnjavanje je težnja prevodioca da segmente teksta objasni i rastumači čitaocima, dok se racionalizovanje odnosi na pojašnjavanje i uređivanje sintaksičkih struktura u izvornom tekstu.

ciljnom jeziku i kulturi umanjuje ili briše značaj stranog (drugog/tuđeg) (Berman, 2004). Terapeut ostavlja po strani lične poglede i vrednosti i ulazi u svet drugog, u kojem bivstvuje zajedno sa drugim, što evocira nevidljivost prevodioca (Venuti, 1995), naime, ideju da je prevodilac sve manje primetan što je prevodilački rad kvalitetniji, a da je kvalitetan prevod iluzionistički ili prikriven – onaj koji se čita kao izvorni tekst. Ostaviti sebe po strani, kako tvrdi Karl Rodžers, može samo osoba koja je dovoljno sigurna u sebe, koja se neće izgubiti u „čudnom i bizarnom svetu drugog" (*Carl Rogers on empathy*) i koja se može vratiti u svoj svet kad poželi. Ovakva slika terapeuta može se porediti sa osnovnom prevodilačkom kompetencijom – kompetencijom za transfer (eng. *transfer competence*) po kojoj se prevodilac suštinski razlikuje od bilingvalne osobe, a koja se odnosi na posredovanje između dva jezika i kulture (House, 2018: 25). Kao što terapeut može lako prelaziti iz sopstvenog sveta u svet drugog, tako se lako i prevodilac u profesionalnoj praksi kreće između dva različita jezika i kulture.

Praksa

Prvo pitanje relevantno za prevodilačku praksu, a na koje i navedene teorije neprestano ukazuju jeste: sa kojim akterom ili elementom prevodilačke komunikacije prevodilac uspostavlja odnos zasnovan na empatiji? Većina pomenutih teorija, na šta je već ukazano, pretpostavlja da je to autor. Anegret Šturm navodi kako je prevođenje „intimna veza između autora i prevodioca", a prevodilac „otelotvorenje autora" (Sturm, 2020: 26).[6] Sa time se slaže i većina teoretičara u okviru kognitivnih prevodilačkih studija (Chen, 2020), dok jedino Redgundis Štolc postavlja tezu da prevodilac uspostavlja empatiju sa *porukom*. Kako navodi, a čime naglašava etičko pitanje prevodilačke odanosti poruci i takođe se približava interpretativnoj teoriji prevođenja, „tekst evocira mentalnu predstavu, kognitivnu scenu" (Stolze, 2002: 21), a pored prenosa informacija, prevod mora i da oživi tu scenu.

Drugo pitanje, koje je usko povezano sa empatičnim odnosom prema poruci teksta, jeste njegov tip.[7] Pitanje je, zapravo, da li različiti tipovi tekstova u procesu

[6] Problematičnost ovog viđenja najprimetnija je verovatno u književnom, odnosno, prevođenju narativne proze, koja insistira na razlikovanju autora i pripovedača kao zasebnih entiteta.

[7] Štolc se posredno osvrće na tip teksta, govoreći o njegovoj funkciji: „Funkciju teksta takođe treba uzeti u obzir, jer je ona deo autorske namere. Funkcija teksta se očitava u posebnom stilu teksta, koji je tipičan za datog autora. Tako uvek treba voditi računa o diskursnim markerima koji čine strukturu poruke, poput zamenica odabranih da predstave perspektivu govornika (ja, mi, bezlični oblici), i uvek treba

prevođenja zahtevaju ostvarenje empatičnog odnosa sa različitim akterima – autorom, pripovedačem, čitaocem na ciljnom jeziku, ili nekim od likova ili narativnih situacija u samom tekstu. Tradicionalna prevodilačka tipologija koja tekstove deli na književne i neknjiževne/pragmatične/stručne, u velikoj meri je prevaziđena i zamenjena funkcionalnom. U tom smislu, Oto Kade izdvaja tri komponente teksta koje su relevantne za prevođenje: intelektualnu (najprisutnija u pragmatičnim tekstovima), emocionalnu (najprisutnija u propagandnim tekstovima) i komponentu forme (najprisutnija u književnim tekstovima) (Muñoz Martín, 2022), pri čemu svaki tekst može u određenoj meri da sadrži i druge komponente. Na ovo se oslanja kasnija prevodilačka tipologija Katarine Rajs, koja tekstove deli na informativne, ekspresivne i operativne, u skladu sa njihovim dominantnim funkcijama – redom: referencijalnom, estetskom, dijaloškom. Funkcije uslovljavaju i vid ekvivalencije koji prevod primarno treba da postigne: u informativnim tekstovima to je ekvivalencija sadržaja, u ekspresivnim ekvivalencija sadržaja i izražavanja, a u operativnim – ekvivalencija dejstva (Reiss, 2000).

Pitanje tipa teksta može nam pružiti odgovor i na prvo pitanje aktera/elementa prevodilačke komunikacije sa kojim je potrebno ostvariti empatični odnos. Moglo bi se uopšteno tvrditi da ekspresivni tekstovi zahtevaju višestruki empatični odnos sa pripovedačem i likovima, više nego sa autorom; da empatiju sa autorom u najvećoj meri zahtevaju informativni tekstovi, a empatiju sa čitaocem operativni tekstovi. Ovo je ipak samo uopštena tvrdnja iz najmanje dva razloga: prvo, usled činjenice da retko koji tekst ima jedinstvenu funkciju; drugo, usled činjenice da svaki tekst, nezavisno od funkcionalnog tipa, sadrži mnoštvo perspektiva. U te perspektive spada i autorska. U tom smislu, do sada izneta naglašavanja potrebe za prevodilačkim saživljavanjem sa autorom (Sturm, 2020; Chen, 2020) možemo shvatiti kao ostvarenje empatičnog odnosa prevodioca sa autorskom *perspektivom*.

Perspektiva ili tačka gledišta najuopštenije se definiše kao način predstavljanja sadržaja koji je uslovljen pozicijom i stavovima aktera koji učestvuju u formulisanju, prenošenju i prijemu teksta (up. Niederhoff, 2013). Definicija je pozajmljena i adaptirana iz narativne teorije, u kojoj je perspektiva jedan od ključnih pojmova, a njen značaj već čvrsto utemeljen u proučavanjima narativne empatije. Perspektiva se izdvaja kao jedan od najbitnijih aspekata književne proze kroz koji ona prenosi empatiju na čitaoce (npr. Keen, 2007; Keen, 2013). Književna proza uglavnom obiluje perspektivama različitih likova, koje se predstavljaju kroz, između ostalog, tehnike doživljenog govora ili opisivanje narativnih situacija (Keen, 2013). Usled obilja perspektiva, književna proza bi mogla poslužiti kao model za proučavanje

koristiti tačna vremena" (Stolze, 2002: 28). Ona ipak funkciju teksta posmatra kao deo namere autora, te i samu poruku, sa kojoj se, po njenom mišljenju, tokom prevođenja ostvaruje empatija, povezuje sa autorskom namerom.

empatičnosti prevodilačkog postupka, ali perspektive svakako nisu isključiva odlika književne proze. Šire posmatrano, perspektive postoje u svim vrstama narativnih tekstova, te tako postoje određene vrste „neknjiževnih" tekstova u kojima perspektiva ima veliki značaj, kao što su istorijske knjige i udžbenici, biografije, ali i novinske reportaže ili izveštaji o različitim događajima i pojavama. Moglo bi se takođe tvrditi da svaki tekst predstavlja neku priču i da je u tom smislu narativan te samim tim prikazan iz određene pozicije. Perspektiva se tako može pronaći i u sudskim presudama, lekarskim izveštajima (up. Meuter, 2013), reklamnim porukama, pesmama, uputstvima za upotrebu lekova ili uređaja, itd. Empatično i prevodilačko slušanje poruke predstavlja dijalog sa perspektivama, koje su nosioci i pokazatelji kognitivne i emotivne vrednosti poruke, a istovremeno su odražene u njenoj jezičkoj formulaciji.

Osim specifične tipologije tekstova koju uspostavljaju, funkcionalne teorije prevođenja naglašavaju i značajna, praktična, pitanja publike, koja će tekst slušati ili čitati, i naručioca prevoda kao ključne zainteresovane strane u prevodilačkom procesu. Ova dva aktera u prevodilačkoj komunikaciji proširuju spektar perspektiva koje prevodilac treba imati na umu u procesu rada. Kroz nekoliko primera u nastavku ističemo značaj perspektive čitaoca, odnosno korisnika prevoda. Nezavisno od toga da li je tekst primarno informativnog, ekspresivnog, ili operativnog tipa, ostvarenje empatičnog odnosa prevodioca sa perspektivom čitaoca na ciljnom jeziku – a ne autora izvornog teksta – može se postaviti kao značajan faktor uspešne prevodilačke komunikacije.

Uzmimo za prvi primer prevode tehničkih tekstova, koji čine 90% globalnih prevodilačkih aktivnosti na godišnjem nivou. Prevođenje tehničkih tekstova fokusira se na praktičnu primenu naučnih i tehničkih informacija, odnosno, njihovu upotrebljivost u vanjezičkom svetu, te stoga obuhvata veliki broj uputstava za upotrebu (Byrne, 2006). Primarna funkcija takvih tekstova bi se svakako mogla odrediti kao referencijalna; međutim, uputstva za upotrebu neizostavno imaju i dijalošku funkciju s obzirom na to da prenose korisnicima instrukcije. Obaveza prevodioca tehničkih tekstova jeste da ih prenese tačno i u ispravnom obliku, istovremeno omogućavajući praktičnu upotrebu teksta na ciljnom jeziku (Byrne, 2006: 6). Džodi Birn navodi primer iz lične prakse prevođenja tehničkih uputstava za rukovanje mašinama, naglašavajući značaj informacija o bezbednosti, koje se obično nalaze u posebnom odeljku ovih uputstava, dok Birn ističe važnost ponavljanja ovih informacija i na mestima gde ih u izvornom tekstu nema. Birn je svestan da korisnik uputstva neće čitati tekst od početka do kraja, već samo tražiti u njemu informacije koje su relevantne u određenom trenutku. Tako može lako propustiti bitne informacije o bezbednosti, što dalje može dovesti do ozbiljnih posledica (Byrne, 2006: 20).

Kako sagledavamo navedeni primer u svetlu empatičnosti prevodilačke prakse? Autori tehničkih uputstava nisu uvek poznati ili navedeni, a često se radi i o grupi tehničkih pisaca iz određene struke. Teško je zamisliti razvoj prevodilačke empatije sa autorima ovakvih tekstova. Kao apstraktni autorski entitet se čak može odrediti *struka*, a s obzirom na referencijalnu funkciju ovih tekstova, prevodilac u fazi razumevanja treba najpre da prođe kroz fazu adaptiranja sopstvenog znanja (stručnog prevodilačkog) na tuđe (znanje date struke, koje prevodilac u određenoj meri već može imati na osnovu pređašnjeg prevodilačkog iskustva). Zamišljanje slike iza verbalnog izraza upravo se odnosi na shvatanje konteksta u kojem se tekst koristi – samim tim, identifikovanje potencijalnih problematičnih situacija poput navedene. U fazi preizražavanja, prevodilac se saživljava sa perspektivom korisnika, odnosno, stavlja se u njegovu poziciju. Ovde se, dakle, funkcija teksta pomera sa referencijalne na dijalošku, te prevodilac zamišlja kako će čitalac koristiti tekst na ciljnom jeziku i trudi se da u skladu s tim učini tekst što upotrebljivijim. Gotovo se može govoriti o izraženom kinetičkom elementu empatije, odnosno, prevodilačkom proživljavanju situacija – od čitanja do fizičkog rukovanja mašinom – u kojima će se korisnik (čitalac) naći.

Sličan primer u praksi nalazimo i kod prevođenja/lokalizacije softvera. Primeri koji slede preuzeti su iz korisničke aplikacije razvijene u okviru automobilske industrije i kao lingvistički materijal predstavljaju isečke iz dijaloga između digitalnog servisa i ljudskog korisnika (v. Parezanović, 2017):

Notify me about news.

Connect with my car.

Wake me earlier.

Type your comment here…

Keep your car in good condition.

Choose dealer in a list.

Neke od ovih reči pripadaju aplikaciji (kao virtuelnom službeniku korisničkog servisa), a neke korisniku. Indikatori za to uglavnom postoje: u navedenim primerima prisvojni pridevi i lične zamenice, osim u poslednjoj rečenici, gde i samom prevodiocu može biti teško da odredi ko je govornik, s obzirom na to da se, uprkos potrebi za stvaranjem (pseudo)ljudskog dijaloga i razvijenom digitalnom kontekstu, prevodilac ovde može osloniti samo na lingvistički materijal. Njegov zadatak je da pažljivim slušanjem odredi kome pripadaju reči, zatim da ih deverbalizuje, odnosno, da vizualizuje interakciju korisnika sa telefonskim ekranom i zamisli reči koje bi se na njemu mogle pojaviti, te napokon da te reči prenese u

ciljni jezik, imajući u vidu značaj opšteg zadovoljstva korisnika za samu industriju, koje obuhvata i zadovoljstvo funkcionisanjem aplikacije.

Pomenuto je kako se književna proza odlikuje obiljem perspektiva, do te mere da se multiperspektivnost često smatra karakteristikom koja je definiše. Međutim, multiperspektivnost je takođe odlika naučne proze, koja se zasniva na intertekstualnom dijalogu koji se sprovodi kroz citiranje ili parafraziranje. Kroz naučni tekst prelamaju se perspektive prethodnih autora i njihovih stavova, sa kojima autor novog teksta vodi dijalog, osporavajući ih ili potvrđujući. Naučni tekst istovremeno ima izraženu referencijalnu funkciju: čitaocima, bilo na izvornom ili ciljnom jeziku on treba da pruži informacije. U narednom kratkom primeru može se lako identifikovati nekoliko lingvističkih problema za prevodioca, poput reči na trećem jeziku i gramatičkih termina:

I kod Šarinića i kod Todorovića, Fragen je prevedeno kao glagolska imenica. Heidegger u ovoj rečenici koristi: Fragen *(glagolska imenica),* Frage *(imenica) i* gefragt *(perfekt glagola). Kod Šarinića je međutim,* gefragt *prevedeno kao imenica, to jest,* pitanje*, pa tako opisno prevodeći dodaje u rečenicu još i imenicu* riječ*. Todorović* gefragt *prevodi kao refleksivni glagol u prezentu:* pita se.[8]

Kontekst primera otkriva još kompleksniju situaciju. Metaprevodilački naučni tekst deo je naučnog istraživanja o prevodima sa nemačkog na bosanski/hrvatski/srpski, koje se prevodi na engleski jezik za publiku čiji je maternji jezik nemački. Iako su lingvistika i prevođenje centralne teme teksta, koja proizvodi i brojne lingvističko-prevodilačke probleme, lingvistički prenos materijala sa izvornog u ciljni jezik nije zapravo ključan u procesu prevodilačkog rada. Kao što termini na nemačkom zadržavaju izvorni oblik, tako ga moraju zadržati i termini na bosanskom/hrvatskom/srpskom kako bi se sačuvala primarno referencijalna funkcija poruke. Međutim, prevodilac se i ovde mora staviti u poziciju čitaoca teksta na ciljnom jeziku i uzeti u obzir pretpostavljeni referencijalni okvir i znanje ciljne publike. U tom smislu, termine na bosanskom/hrvatskom/srpskom prevešće na engleski na najdoslovniji mogući način, vodeći računa o gramatičkim kategorijama i pokušavajući da se saživi sa perspektivom čitaoca teksta na engleskom jeziku, koji nemački poznaje dobro, ali bosanski/hrvatski/srpski najverovatnije ne poznaje uopšte. Dok su u naučnom tekstu bitne perspektive Hajdegera i njegovih prevodilaca, Šarinića i Todorovića, u njegovom prevodu kao bitna se izdvaja i perspektiva čitaoca koji treba da razume naučnu poruku teksta.

Navedeni primeri iz prakse svakako ne pokrivaju sve zamislive tipove teksta i

[8] Kratak ilustrativni odlomak izvod je iz doktorske disertacije Sabine Folnović-Jaitner, na temu prevođenja u filozofiji (Univerzitet u Beču).

prevodilačke situacije, ali potencijalno osvetljavaju značaj saživljavanja sa različitim perspektivama koje učestvuju u prevodilačkoj komunikaciji, a prevashodno sa perspektivnom čitaoca ciljnog teksta. Iako je u kontekstu funkcionalnih teorija prevođenja korisnik važan akter prevodilačke komunikacije, kognitivne prevodilačke studije mu u dosadašnjim istraživanjima teorije uma/empatije nisu pridavale značaj koji zaslužuje. Treba naglasiti da uspešnog prevođenja nema bez upotrebljivosti, odnosno, da se prevodilačka praksa zasniva na korisnicima koji tekst na ciljnom jeziku mogu da čitaju pod jednakim uslovima kao čitaoci na izvornom jeziku.

Izazovi

Umesto konačnih zaključaka, možemo se osvrnuti na neke od izazova koji se nameću ne samo empatičnom pogledu na prevođenje, nego i procesu prevođenja kao takvom. Prvi izazov, koji se gotovo svakodnevno i sve učestalije ističe kao najveća pretnja tradicionalnom prevođenju, svakako je razvoj veštačke inteligencije i njena upotreba u računarskim prevodilačkim alatima. Posmatranje prevođenja kao procesa zasnovanog na empatiji suštinski poništava svaku misao da bi tehnologija u potpunosti mogla da zameni ljudske prevodioce. S obzirom na to da empatija podrazumeva dubinsko razumevanje finih nijansi teksta i, između ostalog, različitih povezanih perspektiva, prepuštanje prevođenja veštačkoj inteligenciji samo bi po sebi predstavljalo priznanje da ona poseduje sve kompleksne ljudske psihološke karakteristike, prevashodno mogućnost prepoznavanja i deljenja osećanja.

Uz upotrebu veštačke inteligencije u prevođenju postavljaju se neizostavno brojna etička pitanja, ali etika na drugi način prati i empatični pristup prevođenju. Saživljavanje sa perspektivama koje izražavaju drastično drugačije stavove i ideologiju od prevodiočevih moglo bi biti zahtevno. Književna proza obiluje takozvanim moralno problematičnim perspektivama – pomenimo serijskog ubicu kao pripovedača i fokalizatora u noveli *Zombi* Džojs Kerol Outs [*Zombie,* Joyce Carol Oates]. Prevodiocima bi stavljanje u poziciju izraženu takvim perspektivama moglo predstavljati nepremostiv problem, ili bi – u slučaju uspešnog stavljanja u tu poziciju – kod njih moglo izazvati psihološki negativne reakcije.

Iz izazova slede i preporuke za dalja istraživanja. Pomenuta upotreba književne proze kao modela za proučavanje empatije u prevođenju nameće se kao tema narednog istraživanja autorki ovog teksta. Osim književne proze, bitno je osvrnuti se na proces prevođenja različitih tekstova (dramskih, pravnih, novinskih, muzičkih, itd.) u svetlu razvijanja prevodilačke empatije sa određenom perspektivom, ili drugim elementom tih tekstova. Najznačajnija dalja istraživanja bi ipak trebalo da budu fokusirana na proizvod (tekst na ciljnom jeziku) i, što je možda najvažnije,

primenjenog karaktera, odnosno, usmerena na obuku prevodilaca. U smislu istraživanja proizvoda prevodilačkog procesa, neophodna su poređenja izvornih i ciljnih tekstova u kontekstu čitalačke recepcije. Jednako dejstvo teksta na korisnika/čitaoca u izvornoj i ciljnoj kulturi moglo bi se razviti kao kriterijum uspešnog empatičnog prevođenja. U smislu primenjenih istraživanja, prevodilačke obuke bi, kako u formalnim tako i neformalnim kontekstima, morale da se oslone na metode koje prevazilaze lingvistiku i ulaze u dijalog sa drugim disciplinama – konkretno, psihologijom, uz poseban naglasak na detaljnu analizu teksta. Buduće prevodioce bi, drugim rečima, trebalo obučavati ne samo za sticanje bilingvalne i kompetencije za transfer (House, 2018: 25), već i za razvijanje kompetencije empatičnosti kao nove komponente profesionalne ličnosti prevodioca.

Ovakvu novu prevodilačku ličnost mogli bismo, nakon svega navedenog, posmatrati kao *prevodioca-terapeuta*. Ako se vratimo na početak i prisetimo reči Čarlsa Simića o tome kako je prevođenje čin ljubavi, odnosno čin empatije, možemo završiti samo sa ponovnim isticanjem potrebe za razumevanjem: razumevanjem autora i teksta koji se prevodi, kao i publike koja koristi prevod, ali i razumevanjem drugosti u svakom smislu, drugačijih svesti, pojedinaca i kultura. S obzirom na to da se zasniva na razumevanju i slušanju, samo prevođenje bi se moglo posmatrati kao lingvistički i kulturološki proces razvijanja empatije, a ovom pogledu komplementarno razvijanje *empatijskog modela prevođenja* dodatno bi učvrstilo značaj veze između prevođenja i empatije.

Reference

Ball, D. (2014). *The Art of Empathy: Celebrating Literature in Translation*. Washington: National Endowment for the Arts.

Berman, A. (1985/2004). Translation and the Trials of the Foreign (L. Venuti, Transl.). In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 284–297). London & New York: Routledge.

Byrne, J. (2006). *Technical Translation: Usability Strategies for Translating Technical Documentation*. Dordrecht: Springer.

Carl Rogers on Empathy. The Behavioral Scientist. (n.d.). https://www.thebehavioralscientist.com/carl-rogers-on-empathy

Chen, Y. (2020). An Overview of Cognitive Translation Studies. *Canadian Social Science* 16(5): 39–43. https://doi.org/10.3968/11732.

Dvash, J., & Shamay-Tsoory, S. G. (2014). Theory of Mind and Empathy as Multidimensional Constructs: Neurological Foundations. *Topics in Language*

Disorders, *34*(4), 282–295. https://doi.org/10.1097/TLD.0000000000000040.

Goleman, D. (2008, March 1). *Hot to Help: When Can Empathy Move Us to Action*? Greater Good Magazine: Science-based Insights for a Meaningful Life. https://greatergood.berkeley.edu/article/item/hot_to_help

Holmes, J. (1972/2004). The Name and Nature of Translation Studies. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 172–185). London & New York: Routledge.

House, J. (1977). *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen: Gunter Narr.

House, J. (2018). *Translation: The Basics*. London & New York: Routledge.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.

Keen, S. (2013). Narrative Empathy. *The Living Handbook of Narratology*, https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/. Hamburg: University of Hamburg.

Lanzoni, S. (2018). *Empathy: A History*. New Haven: Yale University Press.

Lederer, M. (2009). Interpretativna teorija prevođenja – poreklo i razvoj (D. Zubac, Prev.). *Polja*, 460, 115–124.

Levy, J. (2011). *The Art of Translation* (P. Corness, Trans.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Li, H. (2025). Interpret Your Languages, Understand Your Feelings: The Relationship between Interpreting Experience and Empathy. *Personality and Individual Differences* 233, 112927. https://doi.org/10.1016/j.paid.2024.112927.

Meuter, N. (2011/2013). Narration in Various Disciplines. *The Living Handbook of Narratology*, https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/node/49.html. Hamburg: University of Hamburg.

Munday, J. (2001). *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London & New York: Routledge.

Muñoz Martín, R. (2022). Cognitive translation & interpreting studies. *ENTI (Encyclopedia of translation & interpreting)*, https://www.aieti.eu/en/encyclopaedia/home/. Granada: AIETI.

Niederhoff, B. (2011/2013). Perspective – Point of View. *The Living Handbook of Narratology*, https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/node/26.html. Hamburg: University of Hamburg.

Parezanović, T. (2017). Managing Human-to-Human Approach with No Humans Present: A Look into Polite Forms of Address in Software Localization. *Professional*

Communication and Translation Studies, 10, 137–144.

Reiss, K. (2000). Type, Kind and Individuality of Text: Decision Making in Translation (S. Kitron, Trans.). In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 161–171). London & New York: Routledge.

Robinson, D. (2003). *Becoming a Translator* (2nd edition). London & New York: Routledge.

Rogers, C. (1951). *Client-centered Therapy; Its Current Practice, Implications, and Theory.* Boston: Houghton Mifflin.

Rogers, C. (1980). *A Way of Being*. Palo Alto, CA: Houghton Mifflin.

Schramme, T. (2021). *Empathy, Understanding, and Translation*. Public Ethics. https://www.publicethics.org/post/empathy-understanding-and-translation.

Spivak, G. C. (1992/2004). The Politics of Translation. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 397–416). London & New York: Routledge.

Stolze, R. (2002). Empathy with the Message in Translation. *Current Writing* 14(2): 19–31.

Sturm, A. (2020). *Theory of Mind in Translation*. Berlin: Frank & Timme.

Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London & New York: Routledge.

Aleksandra Panić
alex@alexandrapanic.com
Fakultet za medije i komunikacije
https://orcid.org/0009-0005-5625-4813

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.412P

AFEKTIVNA EMPATIJA U FRAGMENTIMA: TUGA, SEĆANJE I ZAJEDNIČKO OZDRAVLJENJE U DELU *ZOVITE ME ESTEBAN* LEJLE KALAMUJIĆ

Sažetak: Ovaj rad istražuje afektivni doživljaj čitanja i empatije kroz autofikcionalni tekst *Zovite me Esteban* Lejle Kalamujić. Tekst svedoči o gubicima, odrastanju bez majke, raspadu zemlje i identiteta, ali i o ponovnom sastavljanju i otkrivanju seksualnosti. Centralni motiv je iskustvo života bez majke, prikazano kroz snove, svakodnevne situacije, pisma i dijaloge sa prisutnim i zamišljenim sagovornicima. Rad problematizuje postojanje afektivne empatije u književnom delu, shvaćene kao prisustvo čitalaca u afektivnoj atmosferi teksta. Teorijski okvir čine savremene teorije afekta: razlikovanje afekta i emocije (Brian Massumi), koncept cirkulacije emocija (Sara Ahmed) i pojam afektivne atmosfere (Ben Anderson). Analiza pokazuje kako fragmentarna struktura priča, vremenska nelinearnost, ponavljanja, tišine i prekidi teksta proizvode afektivne atmosfere – polja dejstva afekata. Afektivna empatija se ostvaruje kao specifičan oblik čitalačkog angažmana, koji se gradi kroz diskontinuitet, pauzu i senzaciju, a ne kroz potragu za značenjem i narativnu celovitost. U ovom tekstu koji funkcioniše i kao prostor arhiviranja bola, gubitak ostaje nerazrešen, identitet nestabilan, a čitanje postaje čin prisustva i svedočenja.

Ključne reči: afekt, empatija, autofikcija, postjugoslovenska književnost, Lejla Kalamujić

Abstract: AFFECTIVE EMPATHY IN FRAGMENTS: GRIEF, MEMORY, AND COLLECTIVE HEALING IN LEJLA KALAMUJIĆ'S *CALL ME ESTEBAN*

This paper explores the affective dimension of reading and empathy in Lejla Kalamujić's autofictional short story collection *Call Me Esteban*. The text testifies to losses, growing up motherless, the breakup of the country and identity, as well as to their reconstitution and discovering sexuality. The central motif is the experience

of living without a mother, depicted through dreams, everyday situations, letters, and dialogues with present and imaginary interlocutors. This paper problematises the existence of affective empathy in a literary work, taken as the readers' presence in the affective atmosphere of a text. The paper is contextualised within the framework of contemporary theories of affect: Brian Massumi's differentiation between the affect and emotions, Sarah Ahmed's concept of the circulation of emotions, and Ben Anderson's notion of the affective atmosphere. The analysis reveals that the fragmentary structure of the stories, temporal non-linearity, repetitions, silences and gaps in the text all produce affective atmospheres – fields where affects take effect. Affective empathy is achieved as a specific form of readers' engagement, one built through discontinuity, pause, and sensation – not through any search for meaning or narrative wholeness. In Kalamujić's text, which also functions as a space for archiving pain, loss remains unresolved, identity unstable, and reading becomes an act of presence and testimony.

Keywords: affect, empathy, autofiction, post-Yugoslav literature, Lejla Kalamujić

Uvod

Empatija, kako ističe Maibom (Maibom, 2017: 1), ne može se definisati univerzalno, budući da njeno značenje varira u zavisnosti od naučne discipline i konteksta u kojem se primenjuje. U savremenoj teorijskoj i psihološkoj literaturi, empatija se najčešće definiše kao sposobnost da se prepoznaju i razumeju emocionalna i mentalna stanja drugih, kao i situacije u kojima se nalaze. Uobičajena je podela empatije na kognitivnu i afektivnu. Prema Maibom (2017), kognitivna empatija podrazumeva sposobnost razumevanja tuđih mentalnih stanja, poput uverenja, namera i emocija, dok afektivna empatija označava spektar emocionalnih reakcija subjekta na ono što drugi osećaju ili na situaciju u kojoj se nalaze. Važno je naglasiti da se u okviru pomenute podele, afektivna empatija najčešće zasniva na razumevanju jasno identifikovane i interpretirane emocije, tj. osećanju drugog subjekta koje je prepoznato i imenovano, te se takvo razumevanje empatije oslanja na racionalnu obradu emocija. U oba slučaja, i kod kognitivne i kod afektivne empatije, polazište je kvalifikovana emocija, oblikovana procesom prepoznavanja i tumačenja.

Međutim, u ovom radu, zalažem se za drugačije razumevanje afektivne empatije, oslonjeno na savremene teorije afekta koje razvijaju autori poput Brajana Masumija (Brian Massumi), Sare Ahmed (Sara Ahmed) i Erin Mening (Erin Manning). Ključna razlika između pristupa koji ovde predlažem i tradicionalnog objašnjenja afektivne empatije leži u jasnom razlikovanju emocije i afekta. Naime, emocija je intenzitet koji je već prepoznat, imenovan i kulturološki oblikovan, na primer, tuga,

bes ili sreća, dok je, s druge strane afekt, sirov, još neartikulisan intenzitet koji se kreće između tela (Massumi, 2002; Ahmed, 2004; Manning, 2013).

U skladu s ovim teorijskim okvirom, afektivna empatija ne nastaje iz identifikacije sa drugim subjektom niti iz racionalne obrade njegovog emotivnog stanja, već se pojavljuje kao otelovljena, često neimenovana i nelagodna prisutnost nekog osećaja ili afekta, pre njegove identifikacije. Afektivna empatija se, dakle, ne zasniva na razumevanju drugog, već na otvorenosti subjekta da ostane i svedoči onome što izmiče značenju. U nastavku rada ispitaću na koji način književni tekst *Zovite me Esteban* otvara prostor za takav drugačiji pristup empatiji.

Analiza teksta se zasniva na metodi bliskog čitanja (*close reading*), kroz koju se istražuju jezičke strukture, diskontinuiteti i afektivne atmosfere u zbirci *Zovite me Esteban*. Ova metoda omogućava uvid u načine na koje tekst proizvodi afekte izvan narativne logike. Pored toga, rad uključuje i autoetnografski pristup: lično čitalačko iskustvo koje koristim kao primer utelovljene afektivne empatije i kao dodatni sloj razumevanja čitalačkog angažmana.

Teorijska osnova: Afektivno čitanje i empatija

U eseju „Empatija i književnost" („Empathy and Literature"), Ajlin Džon (Eileen John) ističe da čitalac u kontaktu sa književnim delom ne ostaje spoljašnji posmatrač, već dopušta da „tuđe misli i osećanja prodru u njegovo telo i um" (John, 2016: 306), preuzimajući procese mišljenja i osećanja koji mu nisu sopstveni. Odabrani glagol „prodirati" naglašava telesnu dimenziju čitalačkog doživljaja, otvarajući prostor za razumevanje empatije koje nadilazi kognitivnu identifikaciju. U ovom smislu, empatija se ne javlja samo kao svesna, racionalna identifikacija sa naratorom ili likovima u tekstu, već i kao oblik otelovljenog angažmana.

U knjizi *Kulturološka politika emocija* (*The Cultural Politics of Emotion*), Sara Ahmed objašnjava da osećanja zapravo ne pripadaju individuama, već cirkulišu među telima i nastaju unutar odnosa. Emocije, prema Ahmed, uključuju (re)akcije približavanja i udaljavanja u odnosu na objekte, ljude, ideje ili tekstove (Ahmed, 2004: 8). Kada ovu ideju prenesemo na književnost, primetićemo složenu mrežu afektivnih odnosa: između autora i teme, među likovima, ali i između čitalaca i teksta. Pojedinačna emocija izražena u tekstu, kao što su tuga ili bol, ne ostaje zatvorena u priči, već se (o)kreće prema telima čitalaca.

Ipak, važno je precizirati da emocije i afekti nisu isto. Prema Masumiju, afekt i emocija pripadaju različitim epistemološkim i ontološkim okvirima. Masumi pravi jasnu razliku, objašnjavajući da je emocija „kvalifikovani intenzitet", imenovana i locirana unutar subjekta, dok je afekat sirov intenzitet, nekvalifikovan i neposedovan

(Massumi, 2002: 27-28). Afekt se ne lokalizuje unutar subjekta, već se kreće, širi i zadržava u odnosima među telima.

Slično razmišlja i Iv Kosofski Sedžvik (Eve Kosofsky Sedgwick), što potvrđuje relacijsku, pokretnu i društvenu prirodu afekta. Sedžvik piše da su afekti sposobni da se vezuju za ljude, stvari, ideje, aktivnosti, pa čak i druge afekte (Sedgwick, 2003: 19). Ovako definisan afekt ne gradi statičan odnos između teksta i čitalaca, već omogućava razmenu koja je istovremeno individualna i kolektivna. Ben Anderson (Ben Anderson) ide još dalje, tvrdeći da afekti funkcionišu kao realne sile koje oblikuju zajedničke svetove, kao dinamični tokovi koji preobražavaju odnose (Anderson, 2014: 77). Anderson uvodi i pojam afektivne atmosfere kako bi opisao afektivna polja koja se pojavljuju i nestaju „kada tela dolaze u odnos jedno sa drugim" (Anderson, 2009: 78). U književnom tekstu, afekt se primećuje kroz ton, atmosferu, ritam, ponavljanje i praznine, a ne kroz eksplicitno značenje. Afektivne atmosfere koje se pojavljuju i nestaju u odnosu čitalaca i teksta nisu semantičke već senzorne – čitaoci nisu pozvani da ih tumače, već da ih osete. Njihova uloga se time pomera sa interpretatora na učesnike u afektivnoj atmosferi teksta.

Afektivni pristup čitanju nas upućuje da čitalački doživljaj posmatramo kao susret u kojem se afekti prenose, aktiviraju i transformišu. Zato je korisno pozvati se i na tumačenja Rite Felski (Rita Felski), koja u knjizi *Upotrebe književnosti* (*Uses of Literature*) izdvaja četiri moguća odgovora na književni tekst: *prepoznavanje* (*recognition*), *očaranost* (*enchantment*), *znanje* (*knowledge*) i *šok* (*shock*) (Felski, 2008). Od ponuđenih kategorija, posebno je značajan pojam prepoznavanja, koji prema Felski nije puko „viđenje sebe u tekstu", već složeni kognitivno-afektivni proces kroz koji čitalac dolazi u dodir sa sopstvenim iskustvima, sećanjima, pa čak i nepoznatim ili neprepoznatim delovima sebe. Kako je to jasno formulisao i Marsel Prust:

> *Svaki čitalac je, dok čita, zapravo čitalac samog sebe. Piščevo delo je samo neka vrsta optičkog instrumenta koji on nudi čitaocu da bi mu omogućio da uoči ono što, bez te knjige, možda nikada ne bi spoznao u sebi.*[1] *(Proust, 1981: 949)*

Felski predlaže i da se čitanje posmatra kao *susret* sa opštim drugim (*generalized other*) – zamišljenim kolektivom koji utiče na to kako definišemo sebe, naglašavajući da ne učimo jezik samodefinisanja u izolaciji, već u neprekidnoj razmeni sa društvenim imaginarijumima: širim skupom priča, istorija, verovanja i

[1] Naveden citat je moj prevod sa engleskog jezika. „Every reader is, while he is reading, the reader of his own self. The writer's work is merely a kind of optical instrument which he offers to the reader to enable him to discern what, without this book, he would perhaps never have perceived himself."

vrednosti koje nas oblikuju (Felski, 2008: 31-32). U tom smislu, prepoznavanje ne podrazumeva samo identifikaciju sa likovima ili događajima iz teksta, već uključuje otvaranje prema narativima koji nas pozivaju da uđemo u dijalog sa sopstvenim iskustvom kroz pogled (stvarnog ili zamišljenog) drugog.

Prepoznavanje, dakle, nije introspektivni čin zatvoren u granicama individualne psihe, već relacijski proces u kojem čitalac otkriva sebe u mreži kulturnih i emocionalnih odnosa. Književnost postaje sredstvo refleksije koje, poput „optičkog instrumenta", omogućava čitaocima da vide delove sebe koje možda ne bi mogli da sagledaju bez teksta.

U kontekstu analize zbirke *Zovite me Esteban*, posebno je relevantna kategorija prepoznavanja, jer se čitalac ne susreće s naratorkom kao sa književnim likom čije misli i postupke treba da razume, već, kroz narativne fragmente, uranja u afektivne atmosfere koje u njemu pokreću afekte. U ovom smislu, književni tekst funkcioniše kao polje odnosa – mesto u kojem čitalac postaje učesnik u deljenju tuge, bola, nelagode, bliskosti, nežnosti, kao i onih afekata, (o)sećanja i stanja koje ne uspeva da opiše ili razume.

U svojim kasnijim tekstovima, Rita Felski (*Limits of Critique*, 2015) proširuje ovakav pristup analizi teksta, pozivajući nas na „postkritički" pristup čitanju u kome se menja odnos čitalaca i teksta. „Umesto da gledamo *iza* teksta – tražeći njegove skrivene uzroke, uslovljenosti i štetne motive – mogli bismo se postaviti *ispred* teksta, razmišljajući o tome šta on otkriva, šta poziva u prisustvo, šta omogućava" (Felski, 2015: 12). Umesto da se pitamo šta književni tekst znači, Felski nas uči da se zapitamo šta tekst može da stvori, izgradi, omogući (Felski, 2015: 12). Slično pitanje zapažamo i u razmišljanjima Sare Ahmed, koja naglašava da u savremenoj analizi emocija nije presudno ono „šta emocije jesu, već šta emocije čine" (Ahmed, 2004: 4). Na taj način, književnost prestaje da bude objekat demistifikacije i postaje prostor potencijalnosti – prostor u kojem čitalac ne otkriva značenje, već prisustvuje stvaranju odnosa, osećanja, čak i lične promene. U kontekstu zbirke *Zovite me Esteban*, ovakav pristup omogućava čitaocima da ne traže rešenje za tugu i gubitak, već da ostanu uz njih, kao svedoci, saputnici i saučesnici u iskustvu koje ne mora da se zaključi.

Autorka i tekst

Lejla Kalamujić, nagrađivana postjugoslovenska književnica, rođena je 1980. godine u Sarajevu, gde je diplomirala filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu. Do sada je objavila tri zbirke priča: *Anatomija osmijeha* (2008), *Zovite me Esteban* (2015) i *Požuri i izmisli grad* (2021), kao i zbirku drama *Šake pune oblaka* (2020). Za zbirku *Zovite me Esteban* dobila je regionalnu nagradu Istarske županije „Edo Budiša". Kalamujić je i autorka drame *Ljudožderka...* (Bosansko narodno

pozorište, Zenica), koju opisuje kao pokušaj da se kroz mikroistoriju jedne porodice prikažu posledice raspada Jugoslavije (Krivokapić, 2020). Njeni tekstovi prevedeni su na više stranih jezika i adaptirani za pozorište.

Specifična odlika stvaralaštva Lejle Kalamujić je strateška upotreba autofikcije u obrađivanju tema vezanih za raspad i fragmentaciju (ali i obnovu) zemlje, porodice, sećanja i identiteta. Upotrebom autofikcije, Kalamujić briše granice između ličnog i političkog, individualnog i kolektivnog sećanja, stvarajući tekst koji funkcioniše i kao svedočenje i kao društveni komentar. Kalamujić piše o ratu, ali rat za nju nije samo politička tema (Minić, 2019). Rat je sveprisutan, rat je „podstanar" (Kalamujić, 2020: 16), a ona je hroničarka tragova koje rat ostavlja na ljudskim dušama.

Ovaj rad se oslanja na drugo, dopunjeno izdanje zbirke *Zovite me Esteban i druge priče* iz 2020. godine. Zbirka se sastoji od dvadeset i dve priče koje žanrovski osciliraju između kratke priče, lirskog eseja i poetske proze. Iako su pojedine priče prethodno objavljivane samostalno i mogu se čitati kao zasebne celine, u okviru zbirke one se uklapaju u formalno ujedinjenu kompoziciju, pri čemu se, kako primećuje Šunjić (2016), ostvaruje narativno jedinstvo na dijegetskoj i motivsko-tematskoj osi. Na osnovu toga zbirka se može tumačiti i kao roman u fragmentima. Šunjić ističe i da jedinstveni glas u prvom licu i ponavljanje istih aktera i motiva konstituišu zbirku kao kompozicionu celinu, dok se naracija premešta sa spoljnog na unutrašnji plan, čime se lično i političko uvezuju u afektivni registar (Šunjić, 2016). Posebno prepoznatljiv element zbirke je monološka intonacija, u kontrastu sa višeglasjem autorkinog prvenca (Šunjić, 2016).

Tematski, zbirka se bavi gubitkom, tugom, bolešću, sećanjem, identitetom i kvir iskustvom. Centralni motiv zbirke je figura nepostojeće majke i iskustvo života bez nje, koje naratorka obrađuje iz različitih uglova – kroz svakodnevne prizore, snove, pisma, dijaloge sa sobom, zamišljenim sagovornicima poput Kafke ili Elizabet Bišop, ali i sa mrtvima. Pisanje je u zbirci predstavljeno i kao jedini mogući oblik komunikacije sa onima koji su zauvek otišli, ali i kao čin samoodržanja koji omogućava naratorki da razume sopstveni bol.

Naslov zbirke i figura Estebana pozivaju na intertekstualnost, referišući na Almodovarov (Pedro Almodóvar) film *Sve o mojoj majci* i Markesovu (Gabriel García Márquez) priču *Najlepši utopljenik na svetu*. Smrt je sveprisutna – i lična, i ratna, i simbolička – ali je Kalamujić ne prikazuje patetično, već je, kako ističe Šunjić (2016), pretvara u „umetnost gubljenja" i „umetnost preživljavanja". Taj kontinuitet gubitaka, afekata i pokušaja izdržavanja svakodnevice čini i estetsku i etičku okosnicu zbirke.

Lamija Begagić ističe višestruko marginalizovan položaj iz kojeg naratorka progovara – kao žena, kao queer osoba, i kao dete rata. Upravo ta pozicija proizvodi

stalni osećaj fragmentacije identiteta i života između svetova koji se „nikad neće spojiti" (Begagić, 2016), što i sama struktura zbirke efektno reflektuje.

Analiza dela: Fragmentacija i afektivne atmosfere

Pojam empatije u fragmentima, uveden u samom naslovu ovog rada, podrazumeva specifičan oblik čitalačkog angažmana koji se gradi kroz diskontinuitete, praznine, afektivne atmosfere i sporadične afektivne impulse. U zbirci *Zovite me Esteban* uočavamo dva ključna izraza fragmentacije koji zajednički oblikuju afektivnu atmosferu teksta – *žanrovsku* i *narativnu* fragmentaciju.

1. Žanrovska fragmentacija i hibridnost

Zbirka je strukturirana kao niz zasebnih, samostalnih priča, pri čemu svaka funkcioniše kao jedinstveni vremenski i afektivni fragment. Ne postoji narativni kontinuitet u klasičnom smislu – kroz fabulu – već se narativno jedinstvo, kako je ukazao Šunjić (2016), ostvaruje na dijegetskoj i motivsko-tematskoj osi, dakle kroz zajednički svet likova i pripovednog glasa i kroz ponavljanje ključnih motiva i tema.

U savremenoj književnosti, pojam žanra sve se više razumeva kao nestabilna i dinamična kategorija. Za Roberta Hodža (Robert Hodge) i Gantera Kresa (Gunther Kress) „žanrovi postoje samo ukoliko ih neka društvena grupa definiše i nametne pravila koja ih određuju" (Hodge & Kress, 1988: 7). Danijel Čendler (Daniel Chandler) opisuje žanrove kao *neprecizne kategorije* (*fuzzy categories*), čiji su kriterijumi određeni kontekstom i interpretacijom, a ne strogim pravilima (Chandler, 2000: 3), dok Stiv Nil (Steve Neale) smatra da su žanrovi istovremeno procesi ponavljanja i razlike, naglašavajući da „ne postoje rigidna pravila uključivanja i isključivanja" (citirano prema Chandler, 2000). Kako Čendler objašnjava, žanrovska fluidnost i promenljivost može se priznati bez nužnog odbacivanja žanra kao korisnog interpretativnog okvira. Kako se žanrovski korpus neprestano širi, tako se menjaju i sami žanrovi i odnosi među njima – njihove konvencije se prilagođavaju, stari žanrovi se transformišu, novi i podžanrovi se pojavljuju, dok neki vremenom izlaze iz upotrebe. Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov) je još 1990. godine istakao da je „novi žanr uvek transformacija jednog ili više starih" (citirano prema Swales, 1990: 36). Zbog dinamičnosti i fluidnosti u razvoju i interpretaciji žanrova, "svako novo delo unutar žanra može doprineti njegovoj promeni ili čak stvaranju novih podžanrova koji s vremenom mogu postati samostalni" (Chandler, 2000: 3).

S obzirom na sve veći broj hibridnih književnih i umetničkih formi, žanrovska hibridizacija i fragmentacija postaje važan estetski i politički alat. Derida nas podseća da „nijedan tekst ne može ne pripadati nekom žanru; svaki tekst učestvuje u jednom ili više žanrova, ali ta participacija nikada ne znači potpuno pripadanje" (Derrida, 1980: 230). Ova teza otvara prostor za promišljanje žanra kao dinamičke

prakse koja reflektuje savremena iskustva identiteta i pripovedanja. Zbirka *Zovite me Esteban* Lejle Kalamujić se upravo kroz svoju žanrovsku neodređenost i fluidnosti pozicionira kao hibridna. Kombinacijom autobiografskog zapisa, poetske proze, lirskog eseja i kratke priče, Kalamujić kreira zbirku u kojoj svaka priča funkcioniše kao zaseban afektivni i vremenski fragment, dok zajedno grade „čvrstu narativnu celinu" (Šunjić, 2016). Žanrovska hibridnost u ovom kontekstu omogućava izražavanje ličnih i kolektivnih trauma, afirmišući nestabilne identitetske pozicije naratorke kroz zapise koji istovremeno komuniciraju i gubitak i nadu.

2. Narativna fragmentacija: Afekat, heterohronija i prostor-vreme

Polazeći od teze Mike Bal (Mieke Bal) da naracija ne mora nužno težiti linearnosti i koherentnosti, budući da red događaja u priči ne mora da se poklapa sa hronologijom predstavljenoj u fabuli (Bal: 2017: 67), možemo reći da fragmentirana narativna struktura jasno odražava fragmentiranost subjektivnog iskustva, naročito u autobiografskim i autofikcionalnim tekstovima, a posebno kada je to iskustvo oblikovana traumom. U zbirci *Zovite me Esteban*, sećanje se pojavljuje kao fluidna i nelinearna kategorija, koja izmiče jasnom hronološkom redu i gradi se kroz ponavljanja, praznine, tišine i vremenske skokove. Beleženje sećanja postaje potraga za jezičkim izrazom koji može da izrazi tugu i gubitak i dočara efekat praznine, nelagode i tišine. Fragmentacija ne umanjuje značenje narativa, već omogućava višeslojno iskustvo čitanja, u kojem praznine i diskontinuiteti imaju jednaku težinu kao i reči.

Narativna fragmentacija dolazi do izražaja već u uvodnoj priči „Šta je meni pisaća mašina?", u kojoj je prisustvo majke svedeno na mit o poreklu, bez konkretne slike: „U mom životu ne postoji sjećanje na majku. Ona je samo priča, ona sveta, o postanku." (Kalamujić, 2020: 9). Naratorkina povezanost sa imaginarnim likom majke manifestuje se kroz pisaću mašinu – predmet koji postaje simbol identiteta, ali i sredstvo beleženja neizrecivog.

Svaka naredna priča beleži novi pokušaj artikulacije gubitka. Autorka sama kaže da je „osnovni motiv u svim pričama majka koje nema" (Minić, 2019), ali čitanje ovih priča otkriva mnogo više – ne samo njenu preživljenu bol, već i praksu „umeća gubljenja", kontinuiranog susretanja sa onim što je izgubljeno. Godišnja doba funkcionišu kao afektivne jedinice koje oblikuju ton i strukturu sećanja. Zima ne označava samo hladnoću, već i usamljenost; proleće označava ne samo buđenje prirode, već i unutrašnju transformaciju. Naracija je dodatno razbijena upotrebom kratkih, diskontinuiranih rečenica koje presecaju tok sećanja: „A onda se zapucalo…" (Kalamujić, 2020: 13), „A onda je nakratko prestalo pucati…" (14), „A onda je došla jesen…" (14), „Granate padaju. Nana Safeta i ja sjedimo pored sanduklije koja prdi. Ja plačem." (14), „Došlo je i jedno proljeće…" (15), „A bi i

jedna zima…" (16). Prema Bal (2017: 91), elipsa – kategorija ritma u narativu – označava preskok određenog dela vremena u fabuli, često tako da čitalac ne primeti izostavljeno. Događaj koji je izostavljen može biti toliko bolan da je upravo zbog toga elidiran ili toliko težak da se ne može rečima opisati (Bal, 2017: 91). Upravo se ovakav efekat postiže u pričama Kalamujić.

Cikličnost godišnjih doba se provlači kroz celu zbirku ne samo kao vremenski okvir već i kao gradivni element afektivne atmosfere: „Oluja pojačava kakofoniju u meni" (54), „Sunce je kapituliralo na nebu" (100), „Poplava [...] predstavlja moje suze" (51), (51), „Raka je duboka, hladna, decembarska." (17). Sezona i vreme ovde ne funkcionišu samo kao pozadina radnje, već kao ekspresija unutrašnjih stanja – tuge, čežnje, nesanice, dezorijentacije. Pitanja poput „Ko si ti? Čija si ti?" (13) i odgovori „Ja sam od ljeta. Ljeto to sam ja" (12) ne vode ka stabilizaciji identiteta, već ističu njegovu fragmentiranost i osciliranje između pripadnosti i nepripadanja, između različitih klasnih, etničkih i kulturnih kodova.

Narativni fragmenti se dalje razvijaju kroz različite diskurzivne registre:

a) vesti: „Talasi su donijeli vest da je deda Boro umro. U snu. Iz oka mi je kanula jedna suza." (Kalamujić, 2020: 15)

b) opservacije: „Sjedim tako, bez Sneška, bez Sneške, bez ičega." (27)

c) dijalog: „Ko si ti? Čija si ti?", „Ja sam od ljeta. Ljeto to sam ja." (12, 13)

U pričama „Četiri godišnja doba" i „Molba za Elizabeth", gubitak prerasta iz privatnog u kolektivno – raspada se porodica, domovina, pojam vremena, a konačno i sam subjekt. Tada naratorka konstatuje da, kada je „ostala i bez vremena", hospitalizovana je na psihijatrijskoj klinici: „Dijagnosticirana mi je bolest nastala uslijed gubitka majke, najbližih srodnika, kuće (dvije) i pojma o vremenu…" (Kalamujić, 2020: 50). Mike Bal u tekstu *Naratologija: uvod u teoriju narativa* (Bal, 2017: 103), uvodi pojam *heterohronije* (*heterochrony*) da objasni destabilizujuće iskustvo kada subjekt, ili u ovom slučaju pripovedačica, pati od poremećaja vremena, odnosno iskustva *multitemporalnosti* (*multi-temporality*). Prema Bal (2017: 103), multitemporalnost je istovremeno doživljavanje različitih temporalnih tokova – „vremena žurbe i čekanja, kretanja i zastoja, vremena sećanja i uznemirujuće sadašnjosti koju ne podržava predvidiva budućnost". Heterohronija je doživljaj multitemporalnosti od koga subjekat pati, a Bal ga povezuje upravo sa iskustvima migracije i migranata, kod kojih se često javlja osećaj dislociranosti iz uobičajenih vremenskih okvira. Kod Kalamujić, ovo raslojavanje vremena istovremeno je i privatno i političko: prožeto je traumama gubitka porodice i doma, ali i raspadom države i zajedničkog identiteta. U kontekstu zbirke *Zovite me Esteban*, ovakvo raslojavanje vremena dodatno naglašava fragmentiranost identiteta naratorke i potvrđuje da gubitak, trauma i sećanje ne postoje u linearnom nizu, već u isprepletenom polju u kojem prošlost, sadašnjost i potencijalna budućnost ne

prestaju da se sudaraju. „Uvijek sam u nekom limbu između budnosti i sna." (Kalamujuć, 2020: 50)

Vreme u pričama Lejle Kalamujić nije mereno satom ili kalendarom, već je atmosfersko i prostorno — ono obuhvata periode čekanja, povratka, tišine i zastoja. U priči „Atlas umirućih glasova" naratorka eksplicitno uvodi pojam *prostor-vremena* (Kalamujić, 2020: 98), preuzet iz Ajnštajnove fizike, ali preoblikovan u afektivno polje književnog iskustva. Ovakvo iskustvo vremena je u bliskoj vezi sa iskustvom heterohronije gde višestruke temporalnosti koegzistiraju: vreme sećanja i uznemirujuće sadašnjosti, vreme zastoja i kretanja, vreme potencijalne budućnosti koja možda nikada neće nastupiti (Bal: 2017: 103).

Multitemopralnost i prostor-vreme se mogu objasniti i pomoću ideje o *kvir temporalnosti* – kategorije vremena koju objašnjava Hose Esteban Munjoz (José Esteban Muñoz) kada govori o specifičnom prostoru potencijala, odlaganja i čekanja (Muñoz, 2009: 22-23). Kvir temporalnost je vreme koje se ne razvija linearnom progresijom, već spiralno, kroz afektivne povratke i mogućnosti koje nikada nisu ostvarene. To je i politički i afektivni čin: ostati u „još neostvarenom" kako bi se otvorio prostor za alternativne narative i identitete (Muñoz, 2009: 22-23). U pričama poput „Da sam te srela" i „Sneg je opet, Snežana", hipotetički dijalozi sa mrtvom majkom postaju mesta u kojima porodični gubitak i politički raspad ne mogu biti razdvojeni: "Država se raspala. Povlače se granice, i svako ide na svoju stranu. Svojima" (106). U završnoj priči zbirke, „Sneg je opet, Snežana", naratorka zamišlja dijalog sa svojom pokojnom majkom, postavljajući ključno pitanje: „Da si kojim slučajem preživjela onu '82, da se u tvom pogledu država raspadala, šta bi ti tad bila, Snežana" (Kalamujić, 2020: 106)? Ovo pitanje nosi u sebi i drugo, neizgovoreno: *ko bih ja bila da si ti preživela?* U hipotetičkoj, zajedničkoj budućnosti, porodični gubitak prepliće se s političkim. Zbirka se zatvara rečenicom: „Znaš, dobro je. Dobro je da sam umrla." (110) pa može da nasluti da kraj ne označava pomirenje, već priznanje da postoje gubici koji ne mogu biti prevaziđeni, niti zamenjeni.

Ideja o afektivnom prostor-vremenu Lejle Kalamujić se može se povezati i sa Šunjićevim (2016) zapažanjem o postojanju tri vremenska plana u zbirci: mitologizovana prošlost detinjstva i mladosti majke, ratni i posleratni period gubitaka i izdaja, i posleratna svakodnevica obeležena depresijom i strahom od smrti. Pomenuti temporalni planovi nisu podeljeni u linearnu sekvencu, već funkcionišu u istom tekstualnom trenutku — prepliću se, vraćaju i brišu granicu između prošlog i sadašnjeg.

U tom fluidnom, isprekidanom i nestalnom prostor-vremenu, identitet naratorke funkcioniše kao sistem pukotina, a doživljaj gubitka kao trajan, ali nestabilan proces. Ona se odriče linearne priče o postajanju i bira da ostane u stanju stalnog sastavljanja, da pulsira u fragmentima.

Afektivna empatija, središnji pojam ovog rada, ne proizilazi iz racionalne identifikacije s likovima, već iz tela – iz otvorenosti čitaoca/čitateljke da primi afekt kao sirovi impuls, kao vibraciju tišine, repeticije i praznine.

Kako teorijski obuhvatiti čitalački doživljaj afektivne empatije ako polazimo od pretpostavke da se ona ne zasniva na prisustvu čitalaca u afektivnoj atmosferi u kojoj se ni jedna emocija ne izgovara direktno, već nazire: u fragmentima, u prazninama, u pauzama između dva intenziteta sreće ili bola? Prema Masumiju, afekt prethodi značenju i manifestuje se kao sirovi intenzitet u telu, kao nemušti impuls koji deluje pre nego što postane misao ili emocija. Upravo se takvi afekti pojavljuju i šire u pričama Lejle Kalamujić, kroz tišinu, repeticije, praznine među slikama, kroz „emisiju bizarne misli da je to okej" (Kalamujić, 2020: 50), koja nije tu da objasni ili ublaži bol, već da ga arhivira kao neartikulisan i neisceljiv. Afektivna empatija se ispoljava kroz čin intencionalnog prisustva u afektu: „Sjedim tako, bez Sneška, bez Sneške, bez ičega. Sama među velikim bijelim dinama" (Kalamujić, 2020: 27).

Lični primer učestvovanja u afektivnoj atmosferi

Lični primer može poslužiti kao ilustracija učestvovanja u afektivnoj atmosferi koju mi je čitanje zbirke *Zovite me Esteban* omogućilo. Nedavno sam, sedeći pored svoje majke koja boluje od raka, u pokušaju da joj odvratim pažnju od bola, počela naglas da čitam priču „Od-lokomotive-do-lokomotive". Priča prati naratorkino putovanje vozom od Sarajeva do Šida, prvim uspostavljenim vozom na relaciji Sarajevo-Beograd nakon rata. Na tom putu prelaze se četiri granice i menjaju četiri lokomotive.

Dok sam čitala, osetila sam promenu u prostoru između mene i majke. Reči i afekti prelazili su iz mog tela u njeno. Na njenom licu smenjivali su se osmeh i suze. Kada sam izgovorila rečenicu: „Bolje što dede nema. Nije on za ovaj svijet i ova putovanja. Za lokomotive koje ne smiju preći vlastite granice." (Kalamujić, 2020: 76), ona je glasno uzdahnula i zaplakala. Bio je to trenutak sirove povezanosti, u kojem je podeljeni afekt nadjačao potrebu za bilo kakvim tumačenjem. Ono što Sara Ahmed opisuje kao „kretanje emocije od tela do tela" (Ahmed, 2004: 11) više nije bila teorijska tvrdnja, već utelovljeno iskustvo. Nekvalifikovani, neimenovani afekt kretao se od tela teksta do tela čitateljke, zatim prostorom između čitateljke i slušateljke, da bi se na kraju, kroz izdah, vratio u polje među nama. Ova sposobnost afekata da se prenose izvan psihološkog okvira pojedinca otvara prostor za razumevanje kolektivnog čitalačkog doživljaja i empatije koja se ne javlja kao reakcija na određeno osećanje, već kao efekat fluidnog kretanja afektivnih intenziteta.

Zaključak

U kulturi u kojoj dominira potreba za brzim rešenjima i imperativ zatvaranja rana, zbirka *Zovite me Esteban* nas podseća da postoje gubici koji se ne mogu nadomestiti. Lejla Kalamujić ne piše da bi pronašla smisao bola, već da bi mu dala prostor. Njen tekst ne traži razumevanje u klasičnom smislu, već prisustvo – da ostanemo uz ono što je teško, neizgovorivo, nelagodno. Afekt, kvir temporalnost i autofikcija kod Kalamujić funkcionišu kao strategije pamćenja i otpora, mapiranje nepreboljenog.

Oslanjajući se na razlikovanje afekta i emocije (Massumi), koncept cirkulacije emocija (Ahmed) i ideju afektivnih atmosfera (Anderson), ovaj rad je pokazao da se afektivna empatija u analiziranom tekstu ispoljava kao intenzitet koji prolazi kroz tela, zadržava se u pauzama među rečenicama i izmiče potpunoj verbalizaciji. Ona ne zahteva tumačenje, već našu spremnost da se bude u kontaktu s onim što ne znamo kako da izrazimo. Afektivna empatija postaje čin svedočenja.

Kroz fragmentarnu strukturu, kako žanrovsku, tako i narativnu, Kalamujić stvara tekst u kome identitet naratorke ostaje u stanju stalnog sastavljanja. Tuga se ne prevazilazi jer se ona vraća, ponavlja, menja oblik, ostaje deo onoga što jesmo, a čitanje ove zbirke postaje čin kolektivne pažnje. Ne prema velikim narativima o ratu, već prema pukotinama koje su nam ostale posle. I možda je upravo u toj pažnji, kako nas Kalamujić uči, moguće zamisliti ozdravljenje koje ne dolazi iz zatvaranja rane, već iz njene otvorenosti.

U završnom pitanju naratorke upućenom pesnikinji Elizabeth Bishop: „Da li sam savladala umijeće gubljenja?" (Kalamujić, 2020: 52), čitaoci ne prepoznaju da „umeće" ne znači brisanje bola, već sposobnost da ostanemo s njim. Afektivna atmosfera izgrađena u zbirci *Zovite me Esteban* poziva čitaoce da prisustvuju telom, dahom i pažnjom u fragmentima onoga što je ostalo neizrečeno.

Reference

Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Anderson, B. (2009). Affective Atmospheres. *Emotion, Space and Society*, 2(2), 77-81. https://doi.org/10.1016/j.emospa.2009.08.005

Anderson, B. (2014). *Encountering Affect: Capacities, Apparatuses, Conditions*. London & New York: Routledge.

Bal, M. (2017). *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative* (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press.

Begagić, L. (2016, 24. jul). *Prikaz knjige "Zovite me Esteban": Šta je meni moj život?* lgbti.ba. Preuzeto 1. avgusta 2025. sa https://lgbti.ba/prikaz-knjige-zovite-me-esteban-sta-je-meni-moj-zivot/

Chandler, D. (revised 2000). *An Introduction to Genre Theory*. Preuzeto 27. jula 2025. sa http://www.aber.ac.uk/media/Documents/intgenre/chandler_genre_theory.pdf

Derrida, J. (1980). *The Law of Genre*. *Glyph*, 7, 202–232.

Felski, R. (2008). *Uses of Literature*. Oxford: Blackwell Publishing.

Felski, R. (2015). *The Limits of Critique*. Chicago: University of Chicago Press.

Hodge, R., & Kress, G. (1988). *Social Semiotics*. Cambridge: Polity Press.

John, E. (2017). Empathy in Literature. In A. Coplan & P. Goldie (Eds.), *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives* (pp. 294-314). Oxford: Oxford University Press.

Kalamujić, L. (2020). *Zovite me Esteban i druge priče* (2. izd.). Beograd: Kontrast.

Krivokapić, B. (2020, januar 14). *Lejla Kalamujić: Queer feminizam i klasno pitanje su najjači uzbunjivači društvene stvarnosti*. Mašina. Preuzeto 15. maja 2025. sa https://www.masina.rs/lejla-kalamujic-queer-feminizam-i-klasno-pitanje-su-najjaci-uzbunjivaci-drustvene-stvarnosti/

Maibom, H. L. (Ed.). (2017). *The Routledge Handbook of Philosophy of Empathy*. London & New York: Routledge.

Manning, E. (2007). *The Politics of Touch: Sense, Movement, Sovereignty*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham: Duke University Press.

Minić, M. (2019, jul 16). *Lejla Kalamujić, književnica: I kad je prestao rat, je ostao u nama*. Monitor. Preuzeto 15. maja 2025. sa https://www.monitor.co.me/lejla-kalamujic-knjizevnica-i-kad-je-prestao-rat-je-ostao-u-nama/

Muñoz, J. E. (2009). *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*. New York: NYU Press.

Proust, M. (1981). *Remembrance of Things Past* (C. K. Scott Moncrieff & T. Kilmartin, Trans.; Vol. 3). Munich: Random House.

Sedgwick, E. K. (2003). *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham: Duke University Press.

Swales, J. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Šunjić, I. (2016, 16. januar). *Zovite me Esteban ili o umijeću preživljavanja smrti*. Strane. Preuzeto 1. avgusta 2025. sa https://strane.ba/ivan-sunjic-zovite-me-esteban-ili-o-umijecu-prezivljavanja-smrti/

Dharti Sharma
dharti.sharma@iiitvadodara.ac.in
Indian Institute of Information Technology, Vadodara
https://orcid.org/0009-0003-3134-5765
Barnali Chetia
barnali@iiitvadodara.ac.in
Indian Institute of Information Technology, Vadodara
https://orcid.org/0000-0003-3243-2361

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.426S

EMPATHY ON SCREEN: THE EVOLUTION OF QUEER VOICES IN INDIAN FILM

Abstract: Homophobia in India has deep historical and socio-cultural roots, shaped by colonial-era morality, religious conservatism, and rigid gender norms. While pre-colonial Indian texts and traditions offered fluid understandings of gender and sexuality, the imposition of Section 377 of the Indian Penal Code by the British criminalized "carnal intercourse against the order of nature," rendering queer identities illegal and socially deviant for over 150 years (Narrain & Chandran, 2016). The law, until its partial decriminalization in 2018, symbolized the systematic erasure and marginalization of LGBTQ+ lives, reinforcing societal stigma and legal discrimination. Against this backdrop, Indian media has both reflected and resisted homophobic attitudes. Early representations in films like *Fire* (1996) and *Mango Soufflé* (2002) were met with fierce backlash, protests, and censorship, highlighting the discomfort with queer visibility in the public sphere. however, these films also sparked crucial discourse, challenging heteronormative expectations and opening space for empathetic storytelling. The shift continued with *My Brother… Nikhil* (2005), *Margarita with a Straw* (2014), and *Aligarh* (2015). This paper examines how such films employ empathy as a narrative strategy, foregrounding human complexity, emotional depth, and social vulnerability. Through an interdisciplinary lens combining queer theory, media studies, and cultural empathy, the study investigates how post-377 media narratives are reshaping public perceptions and fostering more inclusive cultural imaginaries. While resistance persists, especially from conservative sectors, empathetic storytelling in Indian media continues to challenge normative boundaries, offering queer voices the dignity and visibility long denied.

Keywords: LGBTQ+ representation, Indian cinema, empathetic storytelling, post-377

Introduction

Indian cinema has gone through a significant change in how the lives of LGBTQ+ individuals are portrayed in the last few decades. Queer characters in Bollywood had historically been depicted as stereotypes (the comic pansy, the predatory villain, or tragic outlaws) upholding and reinforcing a very heteronormative and homophobic social order (Meher, 2024). Initial mainstream references to homosexuality were coded or comedic, reflecting a cultural taboo that rendered queer desire unspeakable. For example, in 1990s Hindi films such as *Mast Kalandar* (1991), there was a pejoratively effeminate gay character in the 427ksh of flamboyant comic relief (Pinkoo), and same-sex desire was framed as an alien "Western" aberration, wittingly or not to be ridiculed (Dasgupta 2016). In this context, it is a revolutionary idea that films could position queer characters with dignity and empathy. This paper examines that shift by analyzing key films like *Fire* (1996) and *Mango Soufflé* (2002) to the more nuanced *My Brother… Nikhil* (2005), *Margarita with a Straw* (2014), and *Aligarh* (2015). Through close readings of these films' narrative strategies and dialogues, we explore how Indian films gradually moved from portraying LGBTQ+ individuals as the despised "other" to foregrounding their human complexity and emotional depth.

This shift in representation is situated within India's socio-legal framework, including the status of legality of homosexuality. In colonial times, the British passed into law section 377 of the Indian Penal Code (1861), making it a crime for individuals to engage in "carnal intercourse against the order of nature," or for any reason, to engage in homosexual acts. This law could more broadly describe institutionalized homophobia, through which it codified discrimination against queer Indians for well over a century, branding them criminals in the eyes of the law. The first significant crack in section 377 was in 2009, when the Delhi High Court ruled that legalizing consensual gay sex was not a violation of constitutional rights and decriminalized gay sex, only to lose ground when the Supreme Court reinstated the ignoble colonial status quo; section 377 became an offence once again in 2013. In September 2018, in a landmark judgment, the Supreme Court ruled to partially strike down section 377, thereby decriminalizing conduct of consensual same-sex relations between adults. The temporal trajectory from invisible criminality to tentative validation, back to recriminalization, and finally to liberation creates an essential backdrop for the cinematic landscape of queer narratives since the 1970s. The navigation of changing laws reflected changing social and cultural attitudes, and with it, the risks filmmakers took and the degree to which they would be accepted. The post-2018 climate, with homosexuality no longer considered a crime, has seen an increase in mainstream queer portrayals and bolder storytelling, exemplified by

films such as *Ek Ladki Ko Dekha Toh Aisa Laga* (2019) and *Shubh Mangal Zyada Saavdhan* (2020). These recent films explicitly center same-sex love within family narratives and even provide happy resolutions, scenarios largely absent in earlier eras (Gao & Guintu, 2025).

This paper adopts an interdisciplinary framework rooted in queer theory, media studies, and cultural empathy to analyze the representation of queer lives in the aforementioned films. Queer theory guides the critique of heteronormativity (the assumption of heterosexuality as the default or "normal" sexual orientation). It helps examine how these films subvert patriarchal norms that enforce gender and sexual conformity. Concepts of narrative empathy from media studies inform our exploration of how storytelling techniques (character development, dialogue, point-of-view, etc.) elicit empathy from audiences, encouraging viewers to see through the eyes of queer characters. This research also draws on insights from cultural studies about the ethics of representation, considering the filmmakers' responsibility to depict marginalized communities in humanizing ways rather than as punchlines or scapegoats. By weaving these perspectives with close readings of film scenes and dialogues, this study aims to demonstrate not only the changes that have occurred in cinematic representations of LGBTQ+ individuals, but also how those changes function on a narrative level to foster empathy and challenge prejudice (Gillig & Murphy, 2016). This paper argues that the evolution of queer voices on the Indian screen – from *Fire* (1996) and *Mango Soufflé* (2002) in the early 2000s up to the mid-2010 and beyond exemplifies how cinema can act as a catalyst for social change (Nair & Francis, 2024).

From Stereotypes to Sensitivity: A Shifting Cinematic Landscape

Before the mid-1990s, overt LGBTQ+ themes were exceedingly rare in Indian popular cinema. Queerness, when it appeared at all, was heavily coded or presented as deviant humor. Mainstream Hindi films preferred the safety of heteronormative romance, and any non-heterosexual implications had to be either oblique or played for laughs to slip past conservative censors and audiences. Through much of the 20th century, Bollywood's few nods to same-sex desire were typically handled via homosocial scenarios – intense male friendships or "bromances" that could be interpreted as homoerotic subtext but remained deniably platonic on the surface (Bhattacharyya, 2020). Classic buddy films like *Sholay* (1975) or later bromances like *Dil Chahta Hai* (2001) and *Zindagi Na Milegi Dobara* (2011) celebrated male bonding and emotional intimacy between men, which some gender scholars read as queer subtext. However, these films never explicitly acknowledged homosexuality; instead, they arguably diluted homophobia by normalizing affection between men without challenging the heteronormative presumption that these characters were

straight. Such "bromance" narratives might have subtly expanded emotional possibilities for male relationships on screen, yet they stopped short of authentic queer representation. In essence, the industry maintained a don't-ask-don't-tell approach – hinting at queerness only through innuendo or camp comedic figures (Bhattacharyya, 2020).

When queer characters did feature openly, they were often one-dimensional stereotypes reinforcing prejudices. Hindi films portrayed gay men as excessively effeminate, comic foils, the butt of jokes who posed no serious threat to the heterosexual order. A recurring trope was the flamboyant fashion designer or hairdresser whose sexuality was treated as an eccentric quirk e.g., the gay designer in *Fashion* (2008), or the lecherous gay predator who lusts comically after the macho hero as spoofed in *Dostana* (2008) and *Kal Ho Naa Ho* (2003) (Meher, 2024).

Given this milieu, early attempts to depict queer relationships with any degree of sympathy were groundbreaking and risky. Deepa Mehta's *Fire* (1996) is widely recognized as the first Indian film to explicitly show a same-sex romantic relationship, in this case between two women. It used Hindi/Urdu dialogue and was set in a middle-class Indian household, which brought its content uncomfortably close to home for conservative audiences. Upon its theatrical release, *Fire* sparked furious protests. The vitriol was intense because *Fire* directly challenged heteropatriarchal norms: it suggested that a woman's fulfillment need not depend on men, and it dared to critique the institution of marriage by showing how loveless marriages pushed women to seek companionship elsewhere. *Fire* also engaged in a kind of dialogue about language and naming, a point that intersects with queer linguistics. In one quiet yet powerful scene, Sita attempts to articulate to her sister-in-law, Radha, what their relationship means, given that it has evolved beyond platonic affection into romantic and sexual love. Sita says softly: "There is no word in our language for what we are, what we feel for each other." This line reflects the lack of openly acknowledged terminology in Indian languages (or even in Indian public discourse of the 1990s) for a lesbian relationship, "lesbian" itself being an English word, considered a Western import. This underlines how Indian society rendered female same-sex love not just unspeakable but unnameable. The two women cannot label their bond as anything recognizable within their cultural lexicon; they exist in a linguistic void.

Despite the backlash, *Fire* (1996) was a landmark; it empathetically centered two ordinary Indian women exploring love and desire with each other. The film treats Radha and Sita with dignity and compassion, allowing the audience to witness their loneliness, courage, and yearning. Notably, their lesbian relationship is not portrayed as titillating or evil, but as a tender bond born of mutual solace in a repressive household (Pooja & Rekha, 2018). *Fire* undertakes the challenging task of

deconstructing the narratives related to women, sexuality, and cultural nationalism in Indian cinema (Gopinath, 2000).

Following *Fire* (1996), the early 2000s saw a few more explorations of queer themes, mostly in independent or parallel cinema. *Mango Soufflé* (2002), directed by Mahesh Dattani, holds the distinction of being promoted as "India's first gay male film." Adapted from Dattani's stage play *On a Muggy Night in Mumbai* (1998), it was an English-language film that likely flew under the radar of censors thanks to limited release. *Mango Soufflé* (2002) adopts a chamber drama format: a group of friends (mostly gay men) gather at a farmhouse for a weekend, and secrets about their love lives are revealed in the fashion of a drawing-room farce. Rather than being caricatures, the director presents the characters as educated, cosmopolitan individuals dealing with universal themes of love, jealousy, and honesty (alongside the specific complications of the closet and internalized shame). The tone is often witty and light, using humor to ease the audience into a story of same-sex romance, but the underlying aim is clearly to humanize. Dattani frames queer people not as exotic others, but as individuals with the same fundamental need for acceptance. *Mango Soufflé*, with its gentle portrayal of a gay friend circle, offered straight audiences a glimpse into what it is like being homosexual in a world that rejects queer existence. While the film remained niche, it represented a step forward in portraying gay characters as individuals with relatable emotions, rather than being solely defined by comic flair or tragedy.

The early 2000s were also a period when activism around HIV/AIDS and sexuality was growing in India, which began to influence cinema. A notable case is *My Brother… Nikhil* (2005). This film is often hailed as one of the first mainstream-accessible Hindi films to handle homosexuality with sensitivity and respect. Set in Goa in the late 1980s and '90s, *My Brother… Nikhil* (2005) tells the story of Nikhil, a young champion swimmer who is gay and is diagnosed with HIV. When Nikhil's HIV status is publicly revealed, he is subject to serious stigma: he is cut off from his friends, fired from his job, and even confined against his will in quarantine under public health laws that were draconian at the time (this storyline was inspired by the real-life circumstances of Dominic D'Souza, one of the first HIV activists in India).

As Nikhil's friends are rejecting him, his family is initially responding with shock and shame (his parents are unable to cope with his sexuality or his illness), leaving only his supportive sister and boyfriend to prop him up. The film's unconventional narrative structure is integral to its empathetic bonding: the story is told through a series of pseudo-documentary interviews, in which many of the characters reflect on the camera (the audience) about Nikhil's life and legacy. This technique enables multiple perspectives, particularly those of his family members, to be heard and considered. The effect is that the viewer is not just seeing a "gay story" from the outside; we are drawn into a family's journey from ignorance and prejudice to

understanding and remorse. *My Brother… Nikhil* (2005) places its emphasis squarely on love, loyalty, and the injustice of stigma, rather than on sensationalizing homosexuality or AIDS. As the title itself suggests, the framing is familial and personal: this is a story of a brother, a son, a friend – who happens to be gay and HIV+. By centering Nikhil's identity as a loved one, the film invites audiences (many of whom may harbor bias against gay people or HIV patients) to empathize with him and those who care for him.

The film also engages in some, albeit subtle, socio-legal context: Nikhil's fight for respect co-occurred with early legal challenges to Section 377 and public health challenges at that time, such as the AIDS Bhedbhav Virodhi Andolan petition in 1994 to challenge Section 377, which claimed that criminalizing homosexuality made it difficult to enact HIV prevention efforts. Their HIV awareness petition was not taken seriously and dismissed. However, *My Brother… Nikhil* (2005) did capture that spirit, as Nikhil exhibits all the "double discrimination" of a gay man with HIV infection – rejected for both his sexuality and his illness, simply because society is in moral panic.

Narrative Empathy and Queer Intersectionality: *Margarita with a Straw* (2014)

A significant leap in the empathetic portrayal of queer characters came with *Margarita with a Straw* (2014). The protagonist, Laila, is a young woman with cerebral palsy who discovers and comes to terms with her bisexuality throughout the story. *Margarita with a Straw* (2014) refuses to put Laila in any conventional box: she is neither the pitiable disabled girl nor the token queer sidekick, but the heroine of her own coming-of-age story, complete with flaws, desires, mistakes, and growth. By portraying Laila's character so holistically, the film addresses what might be called intersectional empathy – inviting viewers to understand her experience at the intersection of multiple marginalized identities.

One of the film's key accomplishments is how it normalizes Laila's sexuality without downplaying her disability (and vice versa). The film's use of dialogue and language also yields memorable moments that highlight both cultural and generational gaps in understanding queerness. A standout scene occurs when Laila decides to come out to her mother after returning to India. Nervous but determined, Laila tells her mother, "Mom mai Bi ban gayi" ("Mom, I'm Bi"). Her traditional Indian mother, not versed in LGBT lingo, misunderstands "bi" as the Hindi word bai, which means maid. The audience is likely to chuckle at this mix-up, but it is a laughter tinged with realization: if there is no vocabulary or exposure, how will understanding bridge the gap? When Laila clarifies that she meant she is bisexual and that Khanum is her girlfriend, her mother's immediate reaction is one of shock

and disgust – she exclaims "*Chi*!" (an expression akin to "ew" or "how shameful"). She cannot accept that relationship and labels it "*not normal*."

This scene and others contribute to cinema's role as a pedagogical tool that sensitises audiences by bringing to light the lived realities of the LGBTIQA+ community. The audience watches Laila's mother slowly come to terms with her daughter's sexuality, especially as other events unfold (the mother is diagnosed with a terminal illness, leading to a moving reconciliation). The journey is not easy or instant, but it feels authentic – and by the end, the mother's hardened stance softens in the face of her love for Laila. The film closes not with a neat resolution of societal acceptance, but with Laila achieving self-acceptance. In the final scene, Laila, having lost her mother and broken up with Khanum, goes on a "date" by herself, ordering a margarita with a straw at a bar and smiling in the mirror. It is a metaphorical moment of self-love and empowerment: she toasts to her being, as a disabled bisexual woman who has every right to her happiness.

Challenging the "Othering" of Queerness: *Aligarh* (2015)

Aligarh (2015) brought empathy to a very real and painful story of persecution. Directed by Hansal Mehta, *Aligarh* (2015) is a biographical drama based on the true story of Dr. Shrinivas Ramchandra Siras, a Marathi professor at Aligarh Muslim University who in 2010 was outed as gay, suspended from his job, and vilified, ultimately leading to his untimely death. *Aligarh* was released in 2015 (just after the Supreme Court re-criminalized homosexuality in 2013 and before the 2018 repeal of 377), in a climate of considerable risk. It stands out for its sombre, unflinching portrayal of how a homophobic society can destroy a man's life, and for its insistence on humanizing that man whom society chose to "other." The film effectively holds up a mirror to Indian society's treatment of sexual minorities, asking the audience to recognize the injustice and cruelty of homophobia (Aveen, 2025).

One of *Aligarh*'s primary narrative strategies is its patient, respectful focus on Professor Siras as a person. In contrast to many earlier films where a queer character's sexual identity is their defining trait (often exaggerated for effect), *Aligarh* (2015) presents Siras (played masterfully by Manoj Bajpayee) in his full humanity: a gentle, scholarly man in his 60s, fond of poetry and old Lata Mangeshkar songs, who happens to desire intimacy with men. The inciting incident of the film – when Siras is filmed without consent, in a breach of privacy, being intimate with a male companion by local TV reporters and university spies – is depicted not salaciously but from Siras's point of view, as a horrifying invasion. We feel his humiliation and fear. The rest of the narrative follows his struggle: legally fighting his suspension on grounds of privacy and dignity, while enduring gossip and isolation in the small city of Aligarh. A young Delhi journalist (Rajkummar Rao)

serves as both a narrative device and a contrasting figure: he is openly gay. He represents a more modern, activist perspective, and through his eyes we witness Siras's world with empathy and outrage. The friendship that develops between the journalist and the professor allows Siras to articulate thoughts and feelings that might otherwise remain internal – and these dialogues form some of the most poignant moments of the film.

The power of *Aligarh*'s storytelling lies in many subtle choices that cumulatively counteract the dehumanization Siras faced. For example, Siras often speaks in poetic metaphors or philosophical musings, and the film gives him the space to do so. In one scene, he responds to a blunt question about his sexuality with a plaintive rhetorical question of his own: "Koi meri feelings ko teen aksharon mein kaise samajh sakta hai?" – "How can someone understand my feelings in just three letters?" Here, "teen 433kshar" (three letters) refers to the word "gay." This line is essentially Siras's protest against reductive labeling. He suggests that the complexity and depth of his emotions cannot be captured or dismissed by a mere label, just as a poem's meaning cannot be summarized in a single word. By saying this, Siras rejects how society (and even the legal system) tries to define him solely by his sexual orientation. It is an appeal to see him as a whole human being – a man who loves and feels, not a gay caricature.

Throughout *Aligarh* (2015), the mood is one of dignified sorrow. The film does not offer a false happy ending; in reality, Professor Siras was found dead in his apartment in 2010, an apparent suicide. The film remains truthful to that outcome. Tragically, Siras yearned for such understanding but received only prurient and judgmental gazes from society. *Aligarh* (2015) ends with a gut punch, but not without purpose. It serves as a call to action of sorts: a reminder that even after decriminalization (the film notes the 2009 Delhi High Court verdict which temporarily legalized homosexuality and the subsequent overturning in 2013), societal homophobia can kill. The film's release in 2015, when homosexuality was again a criminal offense, was timely advocacy. *Aligarh* (2015) sensitively depicts the lived experiences of a homosexual person and breaks stereotypes. Siras is a common man like any other cisgender male, and it is society's reaction that weaponizes his sexuality against him. By showing the process of othering in such personal detail (the police ransacking his home, colleagues gossiping, media exploiting his privacy) the film builds a searing case for empathy and privacy rights.

Aligarh (2015) extends the trajectory of empathy on screen into the realm of social realism and political commentary. Aligarh faces the reality of the existence of real people, like Siras, and the suffering they experience in the world. It employs cinematic conventions, such as character development, dialogue, and visual intimacy, to help the viewer internalize the burden of social rejection. At the same

time, it memorializes Siras with empathy, and recalls his story from the insidious media that made his existence public.

Conclusion

The narrative's emphasis shifts from tragedy to celebration, from secrecy to visibility, and from confrontation to conversation. The mandate of early queer narrative was to conclude with some form of separation or death (representations like *Fire*'s star-crossed lovers opting for an uncertain exile, *Girlfriend*'s destructive end, or *Aligarh*'s tragic conclusion) to reflect the actual danger queer people experienced. However, along with that gravitas, and as far as films can advance the representation envelope, we are finally seeing fewer and fewer mainstream movies that have to commit to expanding the tragedy that queer lives have been limited to in some representations. They are more than just entertainment; they align with Muñoz's (2009) vision of 'queer utopia' as a horizon of possibility. They represent a more just world that viewers can bring into their lives.

The trajectory from *Fire* (1996) through *Aligarh* (2015) and beyond is a testament to the power of empathetic storytelling as both a mirror and a motor of social change. Empathy on screen has gradually eroded the walls of heteronormativity by focusing on what is common and deeply human: the need for love, dignity, and a sense of belonging. Each empathetic film has been a small act of social justice – "a vital pedagogical tool" in the public sphere – teaching viewers to see the humanity of those who are different from them. Of course, challenges remain. True equality in representation would mean seeing LGBTQ+ characters in all genres, without always having to revolve the plot around their queerness (the day we have a queer lead in a masala action film or a slapstick comedy where their orientation is incidental will be another milestone). Within society, prejudice and ignorance still cause daily hardships for queer individuals, especially outside progressive urban bubbles. However, the needle has shifted, and cinema has played a role in moving it. In 2023, when the Indian Supreme Court took up the issue of same-sex marriage rights, one could notice a markedly different tone in media debates and public discourse than in decades past, more understanding, less fear-mongering. One might partly credit the familiarity and goodwill that films have fostered (Prasitha & Bhuvaneswari, 2024). People fear the unknown; thanks to these movies, queer lives are no longer so unknown, not just abstract letters like "LGBT," but stories and faces that have touched hearts.

As the LGBTQ+ movement in India continues, one can expect cinema to both influence and be influenced by it. We may see more trans representation, more regional-language queer films, more bold storytelling as society opens up. If the past two decades are any indication, the screen will continue to reflect India's rainbow

diversity ever more vividly. Through the evolution of queer voices on the Indian screen, we are witnessing the slow but steady growth of that understanding, an understanding that has the power to transform individual attitudes and, collectively, the society in whichh we live.

References

Aligarh [Film]. (2015). Directed by Hansal Mehta. Eros International.

Aveen, R. (2025). Reel representation: Fostering justice and empowerment for the LGBTIQA+ community through Indian cinema. *Synergy: International Journal of Multidisciplinary Studies*, *2*(2), 44–51.

Bhattacharyya, M. (2020). Bromance in Bollywood: Is it dismantling homohysteria and homophobia? *Global Media Journal – Indian Edition*, *12*(1).

Dasgupta, R. K. (2016). Digital queer spaces: Interrogating identity, belonging and nationalism in contemporary India (Doctoral thesis). University of the Arts London.

Dostana [Film]. (2008). Directed by Tarun Mansukhani. Dharma Productions.

Ek Ladki Ko Dekha Toh Aisa Laga [Film]. (2019). Directed by Shelly Chopra Dhar. Vinod Chopra Films & Fox Star Studios.

Fashion [Film]. (2008). Directed by Madhur Bhandarkar. UTV Motion Pictures.

Fire [Film]. (1996). Directed by Deepa Mehta. Trial by Fire Films.

Gao, Y. & Guintu, M. A. A. D. (2025). *LGBT representation in film and media: Social impact and future development – A literature review. International Journal of Education and Social Development*, *2*(3), 132–147.

Gillig, T. K. & Murphy, S. T. (2016). Fostering support for LGBTQ youth? The effects of a gay adolescent media portrayal on young viewers. *International Journal of Communication*, *10*, 3828–3850.

Gopinath, G. (2000). Queering Bollywood: Alternative sexualities in popular Indian cinema. *Journal of Homosexuality*, *39*(3–4), 283–297.

Kal Ho Naa Ho [Film]. (2003). Directed by Nikkhil Advani. Dharma Productions.

Mango Soufflé [Film]. (2002). Directed by Mahesh Dattani. Mirage Films.

Margarita with a Straw [Film]. (2014). Directed by Shonali Bose. Viacom18 Motion Pictures & Ishan Talkies.

Meher, B. (2024). Queer on reel: An analytical study on representation and identity formation of queer community in Indian cinema. *Society and Culture Development in India*, *4*(2), 223–236. https://doi.org/10.47509/SCDI.2024.v04i02.01

Muñoz, J. E. (2009). *Cruising utopia: The then and there of queer futurity*. New York University Press.

My Brother… Nikhil [Film]. (2005). Directed by Onir. Vicky Tejwani Productions & Four Front Films.

Nair, N. S. & Francis, D. M. (2024). Viewing through the queer lens: Reception of homosexuality in South Indian cinema. *Research Journal in Advanced Humanities*, *5*(3). https://doi.org/10.58256/1syv2394

Narrain, A. & Chandran, V. (2016). *Nothing to fix: Medicalisation of sexual orientation and gender identity in India*. Sage Publications.

Pooja, J. & Rekha, K. P. (2018). Indian cinema and its portrayal of emotional complexities of LGBT community. *International Journal of Pure and Applied Mathematics*, *119*(12), 2853–2870.

Prasitha, V. & Bhuvaneswari, G. (2024). Unveiling narratives: Representation of same-sex love in Bollywood films. *Humanities and Social Sciences Communications*, *11*(1), 57.

Shubh Mangal Zyada Saavdhan [Film]. (2020). Directed by Hitesh Kewalya. T-Series & Colour Yellow Productions.

Ida Jović
idajovic@gmail.com
Akademija za nacionalnu bezbednost
https://orcid.org/0009-0005-9052-5875

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.437J

EMPATIJSKO ČITANJE ROMANA „KAMEN I SENKA“ I „NEVINI“ BURHANA SONMEZA

Sažetak: Vodeći se stavom Suzan Kin da je prvi ključni element narativne empatije identifikacija sa likom, kao i da su tačka gledišta, perspektiva i druge pripovedačke situacije značajne za njeno izazivanje kod čitalaca, ovaj rad se bavi empatijskim čitanjem romana „Kamen i senka” i „Nevini” Burhana Sonmeza, predsednika *PEN International* i jednog od najuticajnijih i najprevođenijih savremenih turskih postmodernističkih pisaca. Zbog svog kurdskog porekla Sonmez je, prema sopstvenim navodima, od detinjstva bio primoran da svoje misli i realnost izražava na turskom jeziku i u svojim delima nastojao da pomiri i međusobno približi tursku i kurdsku kulturu. Takođe, oslanjajući se na teoriju Marte Nusbaum da je književna imaginacija jedan od puteva koji dovode do toga da brinemo za dobrobit drugih ljudi, u radu ćemo se baviti i empatijsko-etičkim čitanjem navedenih Sonmezovih dela. Burhan Sonmez želi da njegovi likovi govore sami za sebe, kako bi čitaoci mogli sami da interpretiraju ono što je izrečeno. Takođe, po Sonmezu, zadatak pisaca je da stvara mostove između nacija i društava, a na čovečanstvu je da stekne razumevanje, toleranciju i uspostavi dijalog radi mira i ravnopravnosti, zbog čega poziva na empatiju, odnosno razumevanje „drugih”.

Ključne reči: turska književnost, postmodernizam, empatija

Abstract: EMPATHIC READING OF THE NOVELS *STONE AND SHADOW* AND *SINS AND INNOCENTS* BY BURHAN SONMEZ

Guided by Susan Keen’s assertion that the first key element of narrative empathy is identification with a character – and that narrative perspective, point of view, and other storytelling strategies play a crucial role in evoking empathy in readers – this paper undertakes an empathetic reading of the novels *Stone and Shadow* and *Sins and Innocents* by Burhan Sonmez, president of PEN International and one of the most influential and widely translated contemporary Turkish postmodernist authors. Due to his Kurdish background, Sonmez was, by his own account, compelled from

an early age to express his thoughts and experiences in the Turkish language. In his literary works, he strives to reconcile and bridge Turkish and Kurdish cultural identities. Drawing further on Martha Nussbaum's theoretical framework, which posits that literary imagination is one of the pathways through which individuals come to care about the well-being of others, this paper also considers an empathetic-ethical approach to reading Sonmez's selected novels. Sonmez emphasizes that his characters should speak for themselves, allowing readers the interpretive freedom to engage directly with their voices and experiences. According to Sonmez, the role of the writer is to build bridges between nations and societies, while it is incumbent upon humanity to cultivate understanding, tolerance, and dialogue in pursuit of peace and equality. It is in this context that Sonmez advocates for empathy – understood as the capacity to recognize and comprehend the lived realities of "the Other."

Keywords: Turkish literature, postmodernism, empathy

* * * * *

Empatija se u nauci definiše na različite načine, ali, u suštini, taj pojam označava saosećanje sa nekom osobom i emocionalno razumevanje njene situacije, sagledavanje stvari sa njene tačke gledišta i zamišljanja sebe na njenom mestu. Takođe, empatija podrazumeva da priznamo ljudskost druge osobe, kao i da uvidimo da su druge osobe važne koliko i mi, a sa ciljem ojačavanja naših međusobnih veza.

Bilo da umetnost smatramo podražavanjem ili tumačenjem, a umetnike čak i kreatorima stvarnosti, autori kroz svoja dela, te i kroz svoje likove, govore o onome što znaju i što su iskusili, prevashodno sa ciljem da prenesu poruku svojim čitaocima, gledaocima i slušaocima. Kada je reč o književnosti, vrednost njenih dela je u tome što su poučna i lepa, a ukoliko knjiga pruža očitija osećanja, utoliko je ona književnija, jer je zadatak književnosti da uočava osećanja (Milosavljević, 2010: 259). Takođe, ukoliko neka knjiga više uočava značajna osećanja, utoliko će biti višeg reda u književnosti, jer slikajući način postupanja jedne nacije i jednog veka, pisac pridobija saosećanje čitavog veka i nacije. Zbog toga, izučavanjem književnosti može da se stvara moralna istorija i mogu se upoznati psihološki zakoni od kojih zavise događaji (Milosavljević, 2010: 260).

Ukoliko navedeno posmatramo kroz saglasje sa pojmom „moralnog razvoja", ne može se zaobići teorija američkog profesora Martina L. Hofmana prema kojem fikcija, odnosno knjige, filmovi, televizija i dr, utiče na razvoj moralnih načela budući da priče omogućavaju čitaocima da se empatijski identifikuju sa načinom mišljenja i principima osećanja druge osobe, što vodi ka reakciji na nepravdu. Prema Hofmanu, empatija aktivira moralna načela i utiče na naše moralno prosuđivanje, zbog čega kao posebno važne činioce ističe empatijsku moralnost i sa njom povezani moralni razvoj. Zahvaljujući saglasnosti između empatije i principa pravde, ljudi će

empatisati sa žrtvama nepravde, zbog čega mogu postati svesni svog aktivnog moralnog principa, koji stvara vezu koja se pojačava sa svakom naknadnom situacijom (Hofman, 2003: 23). Navedeno se može primeniti i na situacije kada je reč o pričama fiktivnih likova.

Naime, kada je reč o romanu, kao najkonkretnijem narativnom žanru, on, predstavljajući ljudske želje i potrebe u specifičnim društvenim situacijama, a koje su uglavnom različite od onih u kojima se nalaze čitaoci, poziva na identifikaciju i saosećanje sa određenim nadama, strahovima i brigama fiktivnih likova (Nussbaum, 1995: 7). U tom smislu, Nusbaum polazi od toga da je književna imaginacija jedan od puteva koji dovode do toga da brinemo za dobrobit drugih ljudi, te ocenjuje da književnost utiče na našu moralnost i da je njen značaj u uticaju na javno delovanje. Emocije čitaoca ili gledaoca su važne za etičko prosuđivanje, te je, stoga, neopoziva vrednost književne imaginacije u tome da čitanje romana podstiče sposobnost uživljavanja u tuđi život (Nussbaum, 1995: 5).

Dakle, može se zaključiti da je narativna ili pripovedačka empatija forma identifikacije ili saživljavanja sa iskustvom narativnih likova, kao rezultat našeg čitanja, gledanja i slušanja priče. Stoga, kako se umetnost, pa time i književnost, tiče kategorija identiteta subjekta, ali i oblikovanja identiteta čitaoca, narativna empatija može se posmatrati kao važno polazište u prikazu i tvorbi identiteta (Glavaš & Peternai Andrić, 2014: 306). U svom eseju „Teorija narativne empatije", američka teoretičarka Suzan Kin navodi da identifikacija sa likovima često proizvodi empatiju, čak i kada se fikcionalni likovi i čitalac razlikuju na razne praktične i očigledne načine. Specifični aspekti karakterizacije likova, poput imena, opisa osobina, aktivnosti i uloge u zapletima, doprinose potencijalu za identifikaciju sa likom, a time i za empatiju (Keen, 2006: 216). Stoga, književnost nas poziva da budemo otvoreni za drugačiju perspektivu, da razumemo druge, kako pojedince, tako i zajednice, a narativna empatija izazvana čitanjem književnog teksta vodi ka iskrenoj brizi za druge ljude, odnosno altruizmu i ispoljavanju emocija. Naime, prema Kin, ljudska empatija svakako uključuje i osećanje i razmišljanje, a sećanje, iskustvo i kapacitet da se spozna tuđa perspektiva (što sve tradicionalno spada u kognitivno) imaju svoju nespornu ulogu u empatiji (Keen, 2007: 27).

Kada je reč empatijskom čitanju romana Burhana Sonmeza, svrsishodno je sagledati najpre delove njegove biografije, budući da su autobiografski elementi u većini njegovih romana ključni za tumačenje njegovog stvaralaštva. Naime, reč je o autoru koji je rođen u kurdskoj porodici u Hajmani, u središnjoj Turskoj, 1965. godine, što znači da je odrastao u vreme kada je njegov maternji, kurdski jezik, bio stigmatizovan i zvanično zabranjen u obrazovanju i medijima u Turskoj, zbog čega je naučio da svoje misli izražava na turskom jeziku. Osim toga, njegovu mladost obeležila su i izrazita polarizacija društva na levicu i desnicu, policijska represija,

nemiri i atentati. Sonmez se preselio u Istanbul nakon Vojnog udara 1980. godine kako bi studirao prava i bavio se advokaturom u oblasti ljudskih prava.

Kao advokat, Sonmez je 1996. godine brutalno napadnut i ostavljen da umre od strane policije, zbog čega je pobegao u Veliku Britaniju, gde je dugo bio na lečenju zahvaljujući pomoći Centra za slobodu od mučenja u Londonu. Ipak, u javnosti Sonmez zahvaljuje svojim napadačima što su od njega napravili romanopisca, kao i što je odlučio da iskoristi kreativnost da zaleči rane, odnosno što je uspeo da svoja iskustva i bes kanališe kroz pisanje kojim širi svest publike o ljudskoj patnji.[1]

Sonmez je do sada napisao šest romana, od kojih su četiri prevedena na srpski jezik,[2] u kojima razrađuje teme represije, rata, identiteta i gubitka u svakom smislu. Njegova dela sadrže brojne postmodernističke elemente, koje kombinuje na vrlo ličan način, dok u središte svojih romana stavlja pitanja etike i empatije, odnosno, zalaže se za emotivnu iskrenost i lični angažman u savremenom društvu. U tom kontekstu, empatija u Sonmezovim romanima ne funkcioniše samo kao emocionalni odgovor, već kao sredstvo političke i etičke spoznaje trauma i identiteta. Njegovi likovi žele da utiču na svoje i tuđe sudbine i međusobno stupaju u duboke emotivne odnose dok neprestano preispituju svoju i prošlost drugih, kao i postupke i društvene okolnosti koje su ih izazvale. U svojim romanima, Sonmez često koristi fragmentarnu naraciju, što je u romanima „Nevini" i „Kamen i senka" vidljivo kroz višeglasje i nelinearne prikaze iz prošlosti likova, koji povremeno i sami sumnjaju u svoja sećanja i identitet.

U romanu „Nevini", koji obiluje autobiografskim elementima, Sonmez kroz ljubavnu priču Brani Tava, kurdskog političkog izbeglice i svog alter-ega, i Firuze, izbeglice iz Irana, govori o svojim sećanjima na detinjstvo provedeno na mestu Hajmana u Turskoj, kao i mitovima, legendama i kulturi tamošnjeg kurdskog stanovništva. Autobiografski element je i policijska brutalnost koju je Brani Tavo preživeo u Turskoj, nakon čega se preselio u Veliku Britaniju. Njegov život u stranoj zemlji postepeno je postajao sve bolji, kako na ličnom, tako i na poslovnom planu, a posebno nakon što je u jednoj antikvarnici u Kembridžu upoznao Firuzu. Kroz kratke crtice koje prikazuju evoluciju njihovog odnosa od poznaničkog, preko prijateljskog do ljubavnog, kao i dijaloge koje vode tokom tog procesa, Sonmez je ispričao ličnu priču i, na primeru porodice Brani Tava, oslikao život kurdske zajednice na visoravni Hajmana, kao i političke okolnosti u Turskoj i, delimično,

[1] Prilikom gostovanja na Sajmu knjiga u Šarži, UAE, 2018. godine Sonmez je govorio o okolnostima svog odlaska u Veliku Britaniju i razlozima iz kojih piše. Pristupljeno 30. maja 2025. godine na https://gulfnews.com/entertainment/arts-culture/authors-promote-empathy-through-creativity-1.2120364.

[2] Na srpski jezik su do sada prevedeni romani „Istanbul, Istanbul", „Nevini", „Sever" i „Kamen i senka", u izdanju različitih izdavačkih kuća.

Iranu. Prema Sonmezu, roman se razvija na tri nivoa, od kojih je svaki vezan za sećanje. Prvi nivo je zemlja porekla glavnih likova koji su u egzilu, drugi je njihovo detinjstvo, dok se treći nivo odnosi na pitanje života i smrti, pošto su protagonisti preživeli nasilje.[3]

U tom kontekstu treba posmatrati i motiv „greha" koji se kroz čitav roman provlači ne u religijskom, već u filozofskom smislu i koji se može povezati sa ljudskom krivicom, zaboravom, ličnim izborom i prećutkivanjem ili ćutanjem na okolnosti ili događaje. Tako Brani Tavo nosi sećanje na ljude iz svoje prošlosti koji su mislili da će se spasiti i uspeti da zaborave na traume i represiju ako pobegnu iz Hajmane, kao i na svoju majku i ujaka, koji su mislili da ga štite time što ne žele da mu odgovore na pitanja, odnosno što mu prećutkuju da pripada kurdskoj populaciji, koja bila suočena sa negiranjem identiteta, zatvaranjem, političkim progonom i represijom:

– Je li to počelo iznenada? – upitala je. – Onako... – Tek tako? – Posle jednog udesa. – Saobraćajnog udesa? – Policijskog udesa. – rekao sam. – U mojoj otadžbini kraj onih koji se bave politikom može biti kao kraj tvoga oca. – Hoćeš da kažeš da su hteli da te ubiju? Između nas se spustila tišina. (Sonmez, 2014: 35)

*** * * * ***

Ne znajući da će se zauvek sećati prošlosti, Ferman se nadao da će se spasiti tog užasa samo ako se udalji odatle. Mislio je da prostor vlada vremenom, a vreme bolom. [...] Asjini otac i majka su platili iskupljenje greha tako što su se u razmaku od mesec dana setili starih rana koje su tokom života zaboravili i umrli su u tuzi. (Sonmez, 2014: 9)

*** * * * ***

Kraj vrata je prošao naoružan čovek. „Ko je to?", upitao sam. Moj ujak je odgovorio: „Žandar". Zatim je prošao čovek sa filcanim šeširom. „Ko je ovo?", bio sam radoznao. Moj ujak je rekao: „Poreski službenik". [...] „Ko su oni?", pitao sam. Ujak mi je rekao: „To su ljudi iz Ankare". Glasovi sa radija su se stišali, a ujak i majka su ućutali. „Dobro, a ko smo mi?", pitao sam dalje. Oboje su me odjednom pogledali.

Toga dana kada je u radio-vestima objavljeno da su Deniz i njegovi drugovi pogubljeni, zvonilo mi je u ušima i prvi put sam u svom detinjstvu pomislio da sam pogrešno razumeo vesti. „Ubila ga je država", rekli su. „Ko je država?", pitao

[3] O ovom romanu Sonmez je govorio u intervjuu za italijanski portal „Opservatorija za Balkan i Kavkaz" 2014. godine. Pristupljeno 04. juna 2025. godine na: https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Turkey/Sins-and-Innocents-by-Burhan-Soenmez-149376.

sam se. Kad god bih se to zapitao, zemlja bi se tresla, nebo bi grmelo. Kao svako dete osuđeno da ponavlja razred zbog predmeta država, shvatio sam da moram celog života da krijem Deniza u ogledalima za koja niko nije znao. (Sonmez, 2014: 97)

Prikazi represije i nepravde pozivaju čitaoca da uspori i oslušne „tišinu", da pokuša da oslušne „Drugog", čak i kada je potrebno dodatno se angažovati i čitati „između redova", budući da ne mogu sve traume da budu izrečene. To je upravo najvidljivije u Sonmezovim „Nevinima", koji prećutkuju mnogo toga, jer nisu u mogućnosti da ni sami sebi objasne svoja iskustva i osećanja i zbog toga je lakše ćutati. Sa druge strane, tu tišinu možemo da razumemo i kao Sonmezovo ukazivanje na okolnost da se o temama represije i političkog progona u velikoj meri i danas „ćuti" u javnosti. Empatijsko čitanje njegovih romana nije, dakle, samo pasivna emocionalna reakcija, već aktivni proces koji je oblikovan Sonmezovim narativnim strategijama.

Kako Sonmez i sam često ističe u svojim intervjuima, zadatak pisca je da stvara mostove između nacija i društava, jer je čovečanstvu potrebno da stekne razumevanje, toleranciju i uspostavi dijalog radi mira i ravnopravnosti.[4] Takođe, Sonmez želi da njegovi likovi pričaju priče, odnosno da govore sami za sebe, a kako bi čitaoci mogli sami da interpretiraju ono što je izrečeno. Istovremeno, to pričanje priča predstavlja i omaž kurdskoj tradiciji usmenog pripovedanja, koja je veoma uvrežena usled činjenice da je velikim delom prošlog veka u Turskoj kurdski jezik bio zabranjen za korišćenje u javnosti, kako u medijima, tako i u školama:

Kada sam imala sedam godina, majka je povela mene i moju mlađu sestru i otišla iz Irana. Od tada se tamo nisam vraćala. – Jeste li otišle za vreme Iranske revolucije?

Da, posle promene režima. – Imate li rođake tamo? – Da. – A tvoj otac? – Nekoliko dana pre nego što je šah pobegao iz zemlje, uhapsili su mi oca. Kada su mule došle na vlast, rekli su da je umro. Nikada nismo saznale šta se u stvari desilo. – Je li se bavio politikom? – upitao sam. – Predavao je na univerzitetu. Moja majka je optužila oba režima za smrt moga oca. (Sonmez, 2014: 20)

Na primeru Firuze i njene majke možemo zaključiti da kod Sonmeza empatija nosi i elemente otpora, i to protiv zaborava i sile koja želi da ih izbriše. Njegovi likovi i preživljavaju zato što su uspeli da ih drugi čuju i da sa njima saosećaju, čime im je dato priznanje da su vredni sami za sebe, kao i da su njihove priče vredne pažnje. S

[4] Više o navedenoj temi može se pročitati u intervjuu koji je Sonmez dao za list „Majalla". Pristupljeno 03. juna 2025. godine na

https://en.majalla.com/node/314631/culture-social-affairs/burhan-s%C3%B6nmez-imagination-shaped-our-upbringing.

druge strane, naša sposobnost da jasno zamislimo, a zatim i saosećamo i donosimo zaključke na osnovu ispričane priče, doprinosi tome da postanemo bolji ljudi. Spoznajući priče „Drugih", angažovani čitalac uči o drugačijim perspektivama, pronalazi način da se identifikuje sa tuđim osećanjima, a time i motivaciju da prepozna i, možda, promeni stvari u realnom svetu. U tom kontekstu, može se primetiti da savremeni narativni pristupi premeštaju fokus na pitanje političko-etičkih učinaka koje tekst proizvodi, a da se umetnost, posebno književnost, neretko tiče identitetskih kategorija bilo da direktno prikazuju razvoj identiteta subjekta (npr. autobiografija, biografija), bilo da utiču na oblikovanje identiteta čitaoca (Glavaš & Peternai Andrić, 2014: 306).

U romanu „Kamen i senka", Sonmez kroz nelinearni prikaz života kamenoresca Avda oslikava događaje u Turskoj od perioda mlade Republike Turske, inače osnovane 1923. godine, do 1980-ih godina. Ispreplitane priče o političkom egzilu i istorijskim i ličnim gubicima razmotavaju se pred čitaocima kao fragmentarna saga o sećanju i patnji ljudi koji su ranjeni, fizički i psihički. Glavni lik je Avdo, koji je odrastao kao siroče i koji je nakon mnogo godina lutanja po centralnoj Anadoliji i boravka u zatvoru dospeo na groblje u Istanbulu, kako bi kao kamenorezac živeo i radio pored groba Elif, žene koju je voleo i čekao sve te godine.

Opisujući težak i siromašan život u anadolskim stepama, posledice izostanka informisanosti tamošnjih seljaka, nemogućnosti da se školuju i upoznaju druge delove zemlje i različite kulture, te ukazujući na položaj žena, Sonmez daje prikaz života i perspektiva marginalizovanih ljudi iz ruralnih i konzervativnih sredina, a njegov narativ izaziva empatiju, ne kao sentimentalnu identifikaciju sa likovima, već kao akt složenog etičkog angažmana čitaoca. Ovaj Sonmezov roman ima posebno izraženu etičku funkciju, budući da provocira svest o ljudskoj ranjivosti van kulturoloških i ideoloških granica. Njegova lirična i introspektivna naracija podstiče čitaoce na saosećanje sa napaćenim likovima čime daje značaj njihovoj patnji.

Opisujući Avda kao siroče bez „datog" identiteta, odnosno bez svesti o tome kojoj veri i naciji pripada, Sonmez ukazuje na besmislenost podela po verskoj i nacionalnoj osnovi i daje smisao jedino pripadnosti grupaciji dobrih ljudi, punih razumevanja i empatije:

„Majstore", rekao je Avdo tiho, „u kog ja to proroka da verujem? Svako ima svog proroka, neki Isusa, neki Muhameda, a koji je moj?"

„Vidi", rekao je [majstor Žosef], „dole se vide svetla crkve Mor Mihajla, a odozgo se čuje ezan sa džamije Šejha Zirara. Ti si sada između ta dva. Ne žuri, shvatićeš vremenom, izabraćeš proroka koji ti najviše odgovara, a možda i nećeš, pa ćeš tako živeti."

„Može li čovek bez proroka?"

„Može, naravno, ne gledaj one koji imaju proroke, većina njih, zapravo, veruje samo u sebe, ali to kriju od svih. Kad malo porasteš, sam odluči. Od tebe tražim samo dve stvari, da budeš dobar čovek i da budeš vredan. Tako se postaje čovek.“ (Sonmez, 2024: 82)

Takođe, Sonmez svoje kosmopolitske stavove izražava i kroz opis Avdinog razmišljanja o tome kakav nadgrobni spomenik da napravi za pokojnog prijatelja Isu, čoveka sa sedam imena, i čitalac saznaje da je Isa rođen kao Kurd Ali, te da je bio ranjen i da je izgubio pamćenje tokom vojne intervencije u tom gradu. Kada su shvatili da je izgubio pamćenje, turski vojnici su prevarili Alija rekavši mu da se zove Hajdar i uzevši ga u svoje redove da se bori protiv Kurda. Kada je od jednog starca čuo istinu, Hajdar beži i započinje svoju potragu za „pravim sobom”, odnosno četrdesetogodišnje lutanje Jerusalimom, Kairom, Kritom, Atinom, Rimom i Istanbulom, tokom kojeg je na svakom mestu stekao novu veru i novo ime, čime je potvrdio besmislenost takve vrste podela.

Empatija u ovom romanu predstavlja tako jedan od ključnih etičkih i emocionalnih motiva i filozofski stav prema svetu, traumi, stradanju i istoriji. U tom kontekstu, možemo zaključiti da Sonmez koristi empatiju kao sredstvo povezivanja pojedinačnog i kolektivnog, ličnog i političkog, sećanja i ćutanja. Narativni elementi poput pripovedanja, perspektive, propratnih komentara, doprinose kreiranju narativnih situacija i dočaravaju atmosferu, okolnosti itd, a to u kontekstu izazivanja empatije ističu i autori Glavaš i Peternai Andrić, pozivajući se opet na teoriju Kin. Ipak, kako i Kin napominje, ne treba očekivati da narativna empatija uvek funkcioniše, a razlozi izostajanja empatije prilikom čitanja čak i emocionalno evokativne fikcije zavisi od ličnosti, iskustva i osobina čitaoca, kao i od situacije u kojoj se čitalac nalazi (Keen, 2007: 72). Međutim, kako u Sonmezovim romanima značajno mesto zauzimaju i teme poput položaja žena i njihove generalne uloge u porodici, čitaoci širom sveta uglavnom sa lakoćom mogu da se identifikuju sa njihovom patnjom i žrtvama koje podnose:

Kada su joj poumirali majka i sedmorica starije braće, Keve je za svakoga zavezala po krpicu na jabukovom drvetu, a to je učinila i kada su joj jedan za drugim umrli otac i svekar. Ali kada joj se jedne večeri i muž srušio na kućnom pragu, zaklela se da nikoga više neće grliti osim svoje četvoro uplakane dece, i umesto da za drvo zaveže krpicu, kao što to čine svi u dolini Hajmana, koji puštaju krv kako bi se spasli od krvi, žrtvovala je jagnje. [...] Dani su postajali sve teži. Svekrva i dve zaove oterale su Keve sa imanja i silom joj oduzele decu. (Sonmez, 2024: 24)

Čitalačku pažnju posebno privlače likovi koji pate i strahuju, jer nas kao čitaoce najviše zaokuplja drama u nečijem životu, a upravo tragični senzibilitet navodi čitaoce da uz poistovećivanje i saosećanje istražuje živote za koje pomisle da bi se i

njima mogli desiti. Uspostavljajući veze sa likovima na osnovu saosećanja i identifikacije, čitaoci doživljavaju iskustvo sažaljenja, besa, tuge i straha za likove, budući da su emocije inkorporirane u samu strukturu književnih dela (Nusbaum, 1995: 53). Na taj način i Sonmez, opisujući patnju, te opasnosti i represiju s kojom su studenti suočeni, želi da izazove saosećanje sa tim emocijama, odnosno da izazove pažnju i utiče na moralno prosuđivanje čitalaca:

„I ja sam pobegla posle tebe. Pretražili su moju sobu u internatu, išli su u kuću moje majke u rodnom mestu. Kada si nestala, mislili smo da si ubijena i polepili smo po mnogim mestima u gradu plakate o tebi, a onda su neke uhapsili, pa je i moje ime ušlo u dosije. U novinama je izašla moja slika."

„Nisam znala", Rejhan je izgledala posramljeno i tužno.

„Ono što smo uradile nije bilo veliko i opasno, ali država je to smatrala velikim i opasnim i tako se prema nama ponašala. Krug se sve više steže, drugovi mi kažu da treba da idem u inostranstvo."

„Ako hoćeš doći, budi sa mnom na groblju."

„Rejhan, ti si begunac, ako te nađu, neće te pustiti da živiš. Treba da odeš van zemlje ili u planine."

„Ne", rekla je Rejhan, "sada sam na sigurnom. Imam nova dokumenta, živim gde me niko ne može naći."

„Na groblju? Do kada?"

„Zvuči čudno kad razmišljaš, zar ne, ali ja sam već navikla. Avdo mi je kao otac. Kao nagrada za suze koje sam prolivala godinama, koja popunjava prazninu u mom životu." (Sonmez, 2024: 213)

Lično i profesionalno iskustvo i suočavanje sa političkom represijom, te odrastanje u multinacionalnoj sredini Turske kao pripadnik kurdske populacije, omogućilo je Sonmezu da duboko razume unutrašnji emocionalni život marginalizovanih i proganjanih ljudi, te da, uz upotrebu evokativnih opisa, u svojim delima snažno ispolji nameru da kod svoje publike probudi empatiju i emocionalno angažovanje prema likovima i njihovim situacijama. Baveći se kompleksnim pitanjima poput raseljenosti i političkog progona, Sonmez nije samo ispričao priče o žrtvama, već je sagradio mesto gde empatija postaje most između dva sveta, pokazujući nam kako književnost ne samo da odražava svet, već ga i preoblikuje tako da možemo da se poistovetimo sa njim. Priče Sonmezovih likova dovode do uključivanja čitalaca u svet „Drugih", otvarajući time prostor za emocionalnu i moralnu refleksiju.

Budući da se etablirao kao značajan savremeni turski romanopisac, čija su dela stekla priznanje van granica Turske, Sonmez svojim perom daje veoma značajan doprinos skretanju pažnje međunarodne javnosti na teme koje se tiču ljudskih i manjinskih prava i sloboda, kao i žrtava istorijskih događaja i društvenih nepravdi. Kroz portretisanje različitih likova, kulturnih miljea i egzistencijalnih borbi, Sonmez pokazuje čitaocima kako fikcija može da prevaziđe granice i ideologije i time izaziva njihove empatične reakcije. Sonmez nas tako poziva u unutrašnji svet „Drugih", svet koji je obeležen različitim religijama, nacionalnim identitetima i istorijskim traumama.

U suštini, Sonmezov odnos prema pitanju empatije i razumevanju perspektive i situacije „Drugog" najbolje ilustruje izjava u njegovom najnovijem intervjuu za organizaciju „Pen Amerika", u kojoj je naveo: „Da li smo spremni da slušamo i čujemo druge? Da li smo spremni da prihvatimo da možda nismo u pravu dok pokušavamo da ubedimo druge da nisu u pravu? To je osnovno razumevanje života u društvu sa ljudima koji se razlikuju od nas, razlikuju po ideologiji, kulturi itd."[5] U ovom svetu i vremenu rastuće polarizacije i verske netolerancije, romani Burhana Sonmeza nas podsećaju da empatija ne treba da bude samo pasivno osećanje, već aktivni akt spoznaje i razumevanja, a potom i misionarskog širenja etičke svesti.

Reference

Glavaš, Z. & Peternai Andrić, K. (2014). Identitet i narativna empatija. Koncept Suzanne Keen. U M. Brekalo (ur.), *Kultura, identitet, društvo – Europski realiteti* (str. 306-318). Osijek: Odjel za kulturologiju Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku; Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Hofman, M. L. (2003). *Empatija i moralni razvoj* (T. Šesum, prev.). Beograd: Dereta.

Keen, S. (2006). A Theory of Narrative Empathy. *Narrative*, *14*(3), 207–236.

Keen, S. (2007). *Empathy and the Novel*. New York: Oxford University Press.

Milosavljević, P. (2010). *Teorijska misao o književnosti.* Beograd: Fakultet za strane jezike.

Nussbaum, M. C. (1995). *Poetic Justice, The Literary Imagination and Public Life*. Boston: Beacon Press.

[5] Vidi: https://pen.org/burhan-sonmez-the-pen-ten/. Pristupljeno 08. juna 2025. godine.

Sonmez, B. (2014). *Nevini* (M. Teodosijević, prev.). Beograd: Evro Guinti.

Sonmez, B. (2024). *Kamen i senka* (I. Jović, prev.). Beograd: Arhipelag.

Jelena M. Pavlović Jovanović
jeca.pavlovic.krusevac88@gmail.com, jelena.pavlovic@filum.kg.ac.rs
Univerzitet u Kragujevcu, Filološko-umetnički fakultet, Centar za naučnoistraživački rad
https://orcid.org/0000-0002-4399-7360
Danijela M. Milčić Đošić
danijelamilcicdjosic@gmail.com
Osnovna škola „Vuk Karadžić“, Žitković (Aleksinac)
https://orcid.org/0000-0003-0156-2788

Kratko saopštenje;[1] DOI: 10.46793/LLE25.448PJ

METOD IDEALNOG ČITAOCA KAO PODSTICAJ ZA RAZVOJ EMPATIJE U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI UZ PRIMENU VEŠTAČKE INTELIGENCIJE I DIZAJNERSKOG MIŠLJENJA

Sažetak: U novije vreme sve se više naglašava značaj empatičko-etičkog modela čitanja književnosti. Savremeno doba nameće potrebu da se učenici još na osnovnoškolskom nivou upoznaju sa empatijom, ali i da usvoje važne poslovne i digitalne veštine. Spajanje metoda idealnog čitaoca, sa korišćenjem metoda dizajnerskog mišljenja i veštačke inteligencije, pokazuju kako se empatija može praktično razviti na primeru kreiranja idealnog čitaoca drame *Pokondirena tikva* Jovana Sterije Popovića. Kroz specijalno dizajnirana pitanja i tehnike dizajnerskog mišljenja uz upotrebu veštačke inteligencije za razumevanje korisnika učenici kreiraju idealne čitaoce različitog profila. Na osnovu dobijenog teksta veštačka inteligencija kreira vizuelizaciju avatara. Rad nudi teorijski aspekt metoda idealnog čitaoca, model časa, analizu i prezentaciju radova učenika. Uz promenu paradigme (inovacija je na nivou prompta veštačkoj inteligenciji) pokazuje se kako je moguće dobiti potpuno originalne učeničke radove, podstaći njihove digitalne veštine i kreativnost. Učenici empatiji prilaze na nov način, koji im može pomoći u profesionalnom životu.

Ključne reči: empatija, idealni čitalac, veštačka inteligencija

[1] Istraživanje sprovedeno u radu finansiralo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor o prenosu sredstava za finansiranje naučnoistraživačkog rada istraživača na akreditovanim visokoškolskim ustanovama u 2025. godini broj: 451-03-136/2025-03/ 200198.).

Abstract: THE IDEAL READER METHOD AS A CATALYST FOR DEVELOPING EMPATHY IN LITERATURE CLASSES THROUGH THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DESIGN THINKING

In contemporary education, the importance of the empathic-ethical model of literary reading is increasingly emphasized. Today's world calls for student s – already at the primary school level – to develop empathy while acquiring essential digital and business skills. This paper presents a combination of the ideal reader method with design thinking principles and the use of artificial intelligence, aimed at fostering empathy through literature classes. The play *Pokondirena tikva* by Jovan Sterija Popović serves as a case study. Using design thinking techniques and specially formulated questions, supported by artificial intelligence tools for user understanding, students construct profiles of ideal readers. Based on these textual descriptions, artificial intelligence generates visualizations in the form of avatars. The paper includes the theoretical framework of the ideal reader model, a sample lesson plan, as well as an analysis and presentation of student work. The innovation lies in a paradigm shift regarding the input given to artificial intelligence – created by students themselves. This approach results in original and creative student outputs, enhances digital literacy, and promotes empathy, thereby preparing students for complex communication situations in their future professional lives.

Keywords: empathy, ideal reader, artificial intelligence

Uvod

U psihologiji empatija se definiše kao „sposobnost identifkovanja tuđih misli i osećanja i reagovanje na njih odgovarajućim emocijama" (Janković Nikolić, 2020: 195). Poslednjih godina se sve više insistira na razvoju empatije u okviru nastave književnosti. Primer za to je empatičko-etički pristup nastavi književnosti (Božić, 2020). Snežana Božić ističe da je potrebno da se probudi „empatijska uznemirenost učenika čitaoca, kako bi se svest o potrebi pomagačkog ponašanja ili samo pomagačko ponašanje kod njega pojavili i razvijali" (Božić, 2020: 309). Cilj inovativnih pristupa u nastavi, prema ovoj autorki, jeste da se „učenik-recipijent što češće dovodi u željenu poziciju probuđenog i suštinski aktivnog subjekta nastave koji se, upravo zahvaljujući takvom pristupu, razvija i menja u pravcu optimalnog ostvarivanja svojih ličnih potencijala" (Božić, 2020: 315).

U radu polazimo od pretpostavke da će učenici empatiju najbolje razviti prema onom književnom junaku sa kojim dele životno iskustvo (Bjelanović, 2018: 193). U recepciji književnog dela empatija se svesno dešava, odnosno ona se zasniva na kognitivnoj komponenti (Bjelanović, 2018: 193). Za naše istraživanje važan je i pojam sredine u kojoj se kreću učenici, a koji obuhvata fizički prostor i društvenu sredinu (Bjelanović, 2018: 193). Pitanja koja postavljamo kada učenici grade idealnog čitaoca odnose se na proces recepcije u okruženju koje je učenicima blisko, u okviru socijalnog iskustva, kognitivnih sposobnosti i emotivnog iskustva tinejdžera.

Još jedna novina u savremenom svetu jeste i pojava veštačke inteligencije, koja unosi velike promene u proces obrazovanja. Njeno korišćenje „omogućuje individualizaciju i diferencijaciju nastavnih sadržaja u skladu s mogućnostima, predznanjima i stilovima učenja svakog učenika" (Mandić, 2024: 83–84). Kao neke od prednosti veštačke inteligencije navode se mogućnost individuacije nastave i njeno prilagođavanje učeniku i odabir metoda koji odgovaraju procesu učenja (Gocen & Aydemir, 2020: 16–17). S druge strane, tu su i negativne posledice korišćenja veštačke inteligencije u nastavi, kao što su povećanje mehaničkog mišljenja na račun intuitivnog, humanističke vrednosti zamenjene utilitarnim, negativni efekti na međuljudske odnose, kao i problemi sa podacima i etički problemi (Gocen & Aydemir, 2020: 16). Pojava alata ChatGPT dovela je u popularnoj kulturi do zabrinutosti da će veštačka inteligencija pisati učenicima domaće zadatke i da će doći do gubitka kreativnosti, što ilustruju tekstovi popularnih medijskih kuća[2]. Suština tih naslova bio je strah da će veštačka inteligencija ugroziti obrazovni proces na nivou produkta rada učenika. Međutim, ovo može biti i prilika za promenu paradigme u smislu da se kreativnost prebaci na prompt koji se daje veštačkoj inteligenciji. Naglasak je na promptovanju, na instrukciji koju dajemo veštačkoj inteligenciji na osnovu koje generiše originalan sadržaj. Literatura koja se bavi strategijom za upotrebu veštačke inteligencije u učionici naglasak stavlja na specifičnom promptovanju (Marino et al. 2024: 40–45).

Cilj ovoga rada jeste spajanje savremenih alata nastalih u poslovnom svetu i veštačke inteligencije da bi se razvijala empatija i kreativnost učenika. Inovacija se zasniva na preuzimanju tehnike avatara / idealnog korisnika iz sfere marketinga i dizajnerskog mišljenja da bi se zadao odgovarajući ulazni prompt. Naglasak je na pitanjima koja će na adekvatan način podstaći diferencijalno učenje i samostalni rad i kreativno razmišljanje učenika. Namera nam je bila da svaki učenik napravi svog idealnog korisnika knjige *Pokondirena tikva*, da napiše tekst koji će dati kao prompt alatu GhatGPT, verzija 4.0. Na taj način i učenici i alat učestvuju u kreativnom procesu, s tim što učenici kreiraju tekst, a alat kreira sliku. Rad ima sledeće ciljeve:

- Napraviti teorijski model idealnog čitaoca u nastavi srpskog jezika i književnosti na primeru komedije *Pokondirena tikva* Jovana Sterije Popovića.
- Doneti opis realizovanog časa na kome je sproveden metod.
- Analizirati dobijene odabrane promptove zasnovane na produktima učeničkog rada.
- Prikazati dobijene produkte vizuelne reprezentacije idealnih čitalaca.

[2] Za ilustraciju mogu poslužiti sledeći naslovi: HEJ, CHATGPT, NAPIŠI MI SASTAV ZA PETICU (https://gimnazijastefannemanja.edu.rs/hej-chatgpt-napisi-mi-sastav-za-peticu/), ChatGPT im piše sastave i rešava zadatke: Nova zloupotreba đaka u Srbiji! Nastavnici: Lako ćemo ih otkriti (https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/3996056-chatgpt-im-pise-sastave-i-resava-zadatke-nova-zloupotreba-djaka-u-srbiji-nastavnici-lako-cemo-ih-otkriti).

- Ukazati na prednosti i nedostatke navedenog pristupa, kao i na moguće buduće pravce istraživanja i implikacije u nastavi.

Delo *Pokondirena tikva* Jovana Sterije Popovića odabrano je jer obrađuje temu pokondirenosti, koja je i u današnje vreme aktuelna, te je pogodna za preispitivanje i navođenje učenika na promišljanje. Komedija *Pokondirena tikva* već je bila povod za proučavanje fenomena pokondirenosti u savremenom svetu, konkretno na društvenoj mreži Fejsbuk (Petrović, 2018: 9).

Dizajnersko mišljenje i empatija

Pod dizajnerskim mišljenjem podrazumeva se metodologija koja se prvobitno koristila u okviru dizajna i arhitekture, da bi se preko biznis modela prenela i u svet obrazovanja (Pavlović Jovanović & Milčić Đošić, 2021: 401–402). Dizajnersko mišljenje definiše se kao „pristup kreativnom rešavanju problema kroz inovacije proizvoda i usluga, čiji je cilj zdovoljenje krajnjeg korisnika" (Jevtić, Dekić 2020: 22). Autori (Jevtić & Dekić 2020: 25–26) dele dizajnersko mišljenje na sledeće faze: empatija, definisanje problema, ideacija, prototip i testiranje. U fazi empatije posmatramo korisnike i trudimo se da razumemo njihove potrebe. Empatiju posmatramo kao proces učenja o korisniku (Jevtić & Dekić, 2020: 27). U dizajnerskom mišljenju empatija se definiše na sledeći način:

> *Empatija je drugi naziv za posmatranje i doživljavanje sveta iz perspektive druge osobe. Kada ste empatični, ulazite u 'tuđe cipele' i posmatrate svet njihovim očima. Drugim rečima, empatija podrazumeva da pokušavate da shvatite koje su to vrednosti, verovanja, emocije, strahovi i stavovi koje neko drugi poseduje i kako na osnovu njih doživljava svet oko sebe (Jevtić & Dekić, 2020: 62).*

Gugl sprint (*Google Ventures Sprint*) predstavlja posebnu varijantu dizajnerskog mišljenja, koji je razvila kompanija Gugl 2010. godine (Jevtić & Dekić, 2020: 23). Sastoji se od šest faza: 1. *understand* (razumeti); 2. *define* (definisati); 3. *sketch* (skicirati); 4. *decide* (odlučiti); 5. *prototype* (napraviti prototip), 6. *validate* (potvrditi)[3]. U našem je fokusu prva faza razumevanja, koja se sastoji u sagledavanju svih aspekata nekog problema: samog posla, korisnika, konkurencije i tehnoloških aspekata[4]. Od metoda se koriste *mapiranje korisničkog putovanja* (*user journey mapping*), kojima se beleži korisničko putovanje korak po korak u prostoru ili prilikom korišćenja proizvoda (Jevtić & Dekić, 2020: 137). Pažnja se obraća na poteškoće u korisničkom iskustvu. Korisničke mape se često koriste za specifične vrste korisnika koji se zovu *persone*. Mogu se koristiti jedna ili više persona, na bilo kojoj tački korisničkog iskustva. Slično ovome je i *Mapa korisničkog iskustva* (*user*

[3] https://designsprintkit.withgoogle.com/methodology/overview

[4] https://designsprintkit.withgoogle.com/methodology/phase1-understand/user-journey-mapping

experience mapping), pri čemu se mapira korak po korak korišćenje proizvoda ili iskustva sa fokusom na motivaciju, potrebe i poteškoće (Jevtić & Dekić, 2020: 137).[5]

Avatar ili persona u marketingu

Termin *avatar* obično se vezuje za reprezentaciju ljudskog bića u virtuelom svetu (Garnier & Poncin, 2013: 86). Termin potiče iz indijske mitologije, gde se odnosi na inkarnacije boga Višnua na Zemlji (od sanskritskog avatāra) (Garnier & Poncin 2013: 86). U sferi informacionih tehnologija definiše se kao „statička ili animirana grafička reprezentacija (često karaktera) internet korisnika ili video igre" (Garnier & Poncin 2013: 86), a koristi se i kao reprezentacija ili personalizacija kompjutera (softvera) ili procesa, kao što su različite vrste virtuelnih agenata (Garnier & Poncin, 2013: 86). Iako postoji težnja da virtuelna realnost imitira fizičku realnost (Garnier & Poncin, 2013: 89), avatari predstavljaju psihološku stvarnost više nego fizičku. Proučavaanje avatara uključuje i bitna pitanja odnosa prema sebi, sopstvenom telu i izgradnji identiteta (Garnier & Poncin, 2013: 87–89).

U toku meseca januara i februara 2025. Milica Malešević, biznis edukatorka, organizovala je besplatni trening o avataru. U okviru programa bili su dostupni video-materijal i radna sveska. U njoj autorka definiše avatara na sledeći način: „Avatar je prototip osobe koju zamišljate vi i svi vaš saradnici od momenta izbora loga i boje za sajt, preko kreiranja i dizajniranja reklama, do izbora kanala promocije i načina prodaje" (Malešević, 2025: 1). U pitanju je praktična definicija, a profil persone obuhvata njeno ime, profesiju, godine, lične podatke, interesovanja, potrebe, vrednosti, prednosti, ponašanja i ciljeve (Malešević, 2025: 2). Autorka je sastavila leksikonski spisak profila koji ima za cilj detaljno poznavanje psihološkog profila avatara (Malešević, 2025: 3). Na osnovu ove radne sveske, sa dozvolom autorke, mi smo napravile prototip metoda idealnog čitaoca za potrebe istraživanja, uz dopunu pitanja alatima dostupnim u okviru dizajnerskog mišljenja.

Teorijski opis metoda

Pošavši od konceptualne metafore ČITANJE JE PUTOVANJE, koja se zasniva metafori AKTIVNOST JE (USMERENO) KRETANJE (up. Klikovac, 2004: 25–28) povezali smo čitanje kao metaforičko putovanje sa pojmom korisničkog iskustva. Umesto pojma avatar, persona ili idealni korisnik, koristimo termin idealni čitalac jer ga smatramo bližim svakodnevnom iskustvu učenika. Metoda idealnog čitaoca predstavlja korisničko putovanje čitaoca od trenutka nabavka knjige preko samoga iskustva čitanja do kraja iskustva sa knjigom. Može se shvatiti bukvalno i predstaviti mapu putovanja i fizičkog iskustva sa knjigom. Može obuhvatiti i formu dnevnika čitanja. Osnovni metod ostvaruje se kroz odgovore na sledeća pitanja:

1. Kako su nabavili knjigu? Da li je bila dostupna? Da li im je bilo teško?

[5] https://designsprintkit.withgoogle.com/methodology/phase1-understand/experience-mapping

2. Gde čitaju? Kako čitaju? Kad čitaju? S kim čitaju?
3. Kako je teklo čitanje? Kako su se osećali na putu od stranice do stranice?
4. Kako su se odmarali? Kada su pravili pauze?
5. Šta su poneli na putovanje (sok, čaj, slušalice)?
6. Kakvi su bili drugi putnici (ukućani)?
7. Da li im je jezik bio razumljiv?
8. Kakav je njihov utisak sa putovanja? Šta su naučili?
9. Da li bi se ponovo vratili na putovanje (pročitali knjigu)?

Nadgradnju metoda bi predstavljalo uvođenje idealnog i ekstremnog korisnika. Idealni čitalac bi bio onaj koji voli knjigu, koji rado odlazi u biblioteku, koji čita knjigu na vreme, koji odgovara na pitanja na času i diskutuje o knjizi. Ekstremni korisnik, odnosno čitalac bio bi onaj koji je neočekivani korisnik knjige, koji se hvali da je pročitao, a nije, jer je knjiga popularna, odnosno onaj koji krišom čita knjigu, a govori da je nije pročitao. Učenici dobijaju zadatak da samostalno ili grupno ispričaju korisničko iskustvo nekog od čitalaca knjige, tako što odgovaraju na pitanja gde su nabavili knjigu, gde je čitaju, kako je čitaju, da li prave beleške, da li im je jezik razumljiv ili im treba rečnik, da li hvale knjigu na mrežama, da li sanjare dok čitaju knjigu, da li im misli lutaju, da li koriste pomoćna sredstva prilikom čitanja (internet interpretacije, veštačku inteligenciju).

Ovaj osnovni metod i njegovu nadgradnju proširujemo pitanjima na osnovu predavanja Milice Malešević o avataru[6]. Kao i u poslovnom svetu, i ovde se od učenika očekuje da popune određene informacije o idealnom čitaocu (avataru) knjige. Pitanja su prilagođena uzrastu učenika, te se očekuje da avatara (idealnog čitaoca) smeste u Aleksinac i okolinu. Učenici u prvoj fazi mogu odgovarati na ovakva pitanja o idealnom čitaocu:

Prva faza: Napraviti profil idealnog čitaoca po pitanjima.

KO JE IDEALNI ČITALAC DELA X?

1. Kako se zove naš idealni čitalac?

2. Koliko ima godina (poželjno je da ima godina koliko i učenici)?

3. Da li je dečak ili devojčica?

4. U kom delu godine je rođen/rođena? Šta je u horoskopu (Nastavnik može ovo izbaciti ako smatra da nije primereno)?

5. U kom delu Aleksinca živi? Da li živi u okolini? (Napomena za nastavnike da je da idealni čitalac stanuje u mestu stanovanja učenika)?

6. Da li živi u kući ili u stanu? Opiši zgradu u kojoj živi.

[6] Radna sveska je prerađena na osnovu dozvole Milice Malešević.

7. Da li ima svoju sobu? Da li deli sobu sa nekim?

8. Kako izgleda njegova ili njena soba/prostor? Kako izgleda ormar? Kako izgleda krevet? Koje su boje zidovi? Kako je soba ukrašena? Navedi što više detalja. Zadaj da veštačka inteligencija napravi sliku sobe na osnovu opisa.

9. Kako izgleda njen/njegov prostor za čitanje? Da li ima dosta knjiga? Da li uopšte ima knjiga? Opiši ovaj prostor i na osnovu opisa neka veštačka inteligencija generiše sliku.

10. Kako izgleda moj idealni čitalac? Kakve su mu boje oči? A kosa? Da li je nizak ili visok? Kako se oblači? Da li prati modu? Da li se šminka? Kakva mu je frizura? Zadaj da veštačka inteligencija na osnovu opisa generiše sliku.

11. S kim u porodici živi? S kim se najviše slaže? S kim u porodici provodi najviše vremena? Kakvi su mu roditelji, brat ili sestra, baka ili deka? Opiši što detaljnije.

12. U koju školu u Aleksincu ide? U koji razred? Kakav je đak? Koje predmete voli? Koji mu je omiljeni predmet? Kako provodi vreme u školi?

13. Da li voli da čita? Šta voli da čita? Da li kupuje knjige? Da li uzima knjige iz biblioteke? Opiši što detaljnije omiljenu knjigu.

14. Šta voli da radi u slobodno vreme? Koju muziku sluša? Koji su mu omiljeni jutjuberi ili tiktokeri? Koje mreže ima? Da li mu roditelji kontrolišu slobodno vreme?

15. Da li ide na neki sport? Ples? Na koje vannastavne aktivnosti ide? Da li voli vannastavne aktivnosti?

16. Šta ga raduje? Šta voli da radi?

17. Šta ga muči? Šta ga rastužuje? Šta mu smeta? Čega se plaši?

U metodu koji imitira model u stvarnom svetu, pitanja su što detaljnija da bi proizvođač ili vođa marketing tima znao kome se tačno obraća. Ovaj metod se na času može prilagoditi tako što će se broj pitanja smanjiti ili povećati, tako što se pitanja prilagođavaju konkretnim sposobnostima učenika, što alat čini pogodnim za diferencijalno učenje. Umesto dužih pitanja, može se koristiti i format leksikona avatara:

Ime: _____
Prezime: _____
Škola: _____
Godine: _____
Razred: _____
Omiljena knjiga: _____
Omiljena pesma: _____
Omiljeno jelo: _____
Omiljeno piće: _____

Omiljena boja: _____
Omiljeno godišnje doba: _____
Uzor: _____
Omiljeni sport: _____
Omiljeni sportista: _____
Omiljeni deo dana: _____
Simpatija: _____
Profili na mrežama: _____

Obavezni deo metoda predstavlja opis tipičnog dana avatara, oživljavanje njegovih/njenih navika.

Opiši dan avatara:

Jutro:

Boravak u školi:

Veče:

Sledeći korak jeste opisivanje njegovih/njenih čitalačkih navika:

Čitalačke navike avatara:

– Gde su nabavili knjigu? U knjižari? U biblioteci? Da li su je nabavili tajno da niko ne zna?
– Gde oni čitaju? Kada oni čitaju?
– Šta im je bilo lako? Šta im je bilo teško?
– Da li prave beleške dok čitaju?
– Da li razgovaraju sa drugima o knjizi? Da li idu u književni klub ili pišu recenzije knjiga na forumima?
– Da li prave dnevnik čitanja? Da li pišu blog? Da li snimaju vlog ili podkast?
– Da li se hvale na mrežama da čitaju?
– Da li beleže citate iz knjige?
– Da li sanjare dok čitaju ili im misli lutaju?
– Kako se pripremaju za čas obrade lektire? Šta rade?
Zadaj da veštačka inteligencija napravi plan nabavke knjige i čitanja. Neka uradi mapu od škole do biblioteke i tome slično.

Nakon analize avatara, sledeći korak može biti ovakav:

Navesti tri problema avatara sa čitanjem:
Problem 1:
Problem 2:
Problem 3:
Odabrati jedan problem.
Pet puta pitati zašto ga problem muči.
Formulisati pitanje koje se odnosi na traženje konkretne pomoći u vezi sa problemom.
Odabrati rešenje.
Napisati problem veštačkoj inteligenciji.
Zadaj veštačkoj inteligenciji da pronađe rešenje.
Diskusija i evaluacija rešenja.

Praktična primena metoda

Autor časa je Danijela Milčić Đošić, nastavnica srpskog jezika i književnosti u Osnovnoj školi „Vuk Karadžić" u Žitkovcu (Aleksinac). Čas je sproveden u toku aprila sa učencima sedmog razreda. U nastavku rada donosimo pripremu za čas lektire *Pokondirena tikva* Jovana Sterije Popovića.

Nastavna jedinica: Jovan Sterija Popović, *Pokondirena tikva* – komedija karaktera

Nastavna tema: Lik Feme kao društvena kritika i književni arhetip, prepoznavanje savremenih oblika, uobraženosti i neautentičnosti

Obrazovni ciljevi:

- Razumevanje strukture i poruke Sterijine komedije;
- Razvijanje kritičkog odnosa prema negativnim društvenim pojavama;
- Podsticanje učeničke kreativnosti i individualnosti;
- Primena veštačke inteligencije u nastavne svrhe;
- Primena alata veštačke inteligencije na času.

Ishodi časa:

- Učenici prepoznaju i tumače ključne karakteristike lika Feme;
- Povezuju književni tekst sa savremenim životnim situacijama;
- Kreiraju likove (avatare) idealnih čitalaca lektire;
- Sarađuju u paru i grupi, poštujući tuđe mišljenje;
- Učenici koriste alat chat GPT u nastavi.

Metodi i oblici rada: dijaloška, monološka, kreativno pisanje, rad u paru / grupi, analiza, primena IKT-a (ChatGPT za generisanje avatara).

Međupredmetno povezivanje: informatika, građansko vaspitanje, likovna kultura

Tok časa: Savremena nastava srpskog jezika i književnosti sve više zahteva integraciju novih tehnologija sa tradicionalnim nastavnim pristupima. U ovom radu predstavljen je primer časa u kome su učenici, kroz interpretaciju lektire *Pokondirena tikva* Jovana Sterije Popovića, imali zadatak da kreiraju idealnog

čitaoca koristeći alate veštačke inteligencije. Cilj časa bio je da se kod učenika razvije dublje razumevanje književnog teksta, podstakne kritičko mišljenje i empatija, kao i da se poveća motivacija za čitanje lektire kroz kreativne i digitalne aktivnosti.

1. Uvodna motivacija: Nastavnica započinje razgovor pitanjima: „Kome biste preporučili Pokondirenu tikvu?" i „Kako bi izgledala osoba koja bi u ovoj komediji prepoznala sebe?"

2. Objašnjenje zadatka: Učenici dobijaju uputstvo da osmisle idealnog čitaoca – osobu sa konkretnim osobinama, navikama, odnosom prema učenju, društvu i životu. Nastavnica im deli kartice koje sadrže pitanja o idealnom čitaocu. Zadatak je da popune te kartice.

3. Rad u paru ili grupi: Učenici pišu kratak „dnevnik" ili opis svog čitaoca. Nakon toga, pomoću alata ChatGPT, na osnovu popunjenih kartica, unose opis i dobijaju vizuelni prikaz – avatar idealnog čitaoca.

4. Prezentacija i analiza: Svaki učenik ili učenički par predstavlja svog čitaoca: čitaju opis, pokazuju avatar i objašnjavaju zašto baš ta osoba treba da pročita delo. Sledi diskusija u razredu.

5. Zaključak: Zajednički se izvlače pouke: Kako prepoznati pokondirenost danas? Koje su vrednosti za koje se vredi zalagati?

Aktivnosti nastavnika: moderator diskusije, objašnjavanje zadataka, podela kartica, podsticanje učeničke samostalnosti, podrška u tehničkoj realizaciji rada s alatom veštačke inteligencije, usmeravanje učenika ka dubljem razumevanju poruke teksta, analiza, vođenje diskusije, pomoć u prezentaciji.

Aktivnosti učenika: analiza teksta, identifikacija sa likom čitaoca, popunjavanje kartica, kreativno izražavanje kroz pisanje i vizuelizaciju, izrada avatara, saradničko učenje i prezentovanje.

Produkti rada učenika

U ovom odeljku prezentujemo produkte rada učenika. Sve slike generisane su korišćenjem alata Chat GPT, verzija 4.0[7]:

Prompt 1:

Lena ima 13 godina. Živi sa tetkom i bakom u teškim uslovima, nepodobnim za život. Ima manji stočić na kome radi domaće zadatke. Nema sve što želi. Oblači se skromno jer nema dovoljno novca za lepu odeću. Lena voli da čita *Pokondirenu tikvu* to joj je omiljena knjiga. Lena voli da pomaže svojoj porodici. Nema baš veliko

[7] Zadržan je pravopis kao u originalnim radovima učenika.

znanje ali se trudi, jer nema dovoljno uslova za rad. Sebe u budućnosti vidi kao dobru devojku sa vrlo uspeha i samopouzdanja.

Prompt 2:

Moj idealni čitalac je dečak od 13 godina koji živi u stanu u malom gradu. Soba mu je knjiga i modernih stvari poput računara i telefona. Oblači se jednostavno zanimaju ga knjige naučne fantastike i fantazije. On voli da čita, takođe trenira i košarku. Sebe u budućnosti vid kao profesionalnog košarkaša.

Prompt 3:

Čitateljicu zamišljam kao devojčicu koja ima 14 godina, živi sa roditeljima u normalnim uslovima. Njen prostor za rad nalazi se u dnevnoj sobi. Ne nosi brendiranu odeću i oblači se skromno. Položaj u društvu i novac joj nisu toliko važni. Obožava da čita i omiljena knjiga joj je *Pokondirana tikva*. Nema hobi, želi da se obrazuje sebe u budućnosti vidi kao pisca.

Prompt 4:

Devojčica im 15 godina, ima kratku plavu kosu, zelene oči, visoka je, živi u velikoj kući sa svojom porodicom, ona prati modu, nosi skupocene i kratke haljine, jako je umišljena, loša je po ponašanju, upala je u loše društvo, nju samo zanima šminka, novac i to kako izgleda ne voli da čita, loša je u školi, svoje slobodno vreme provodi na društvenim mrežama i šminka se, sebe u budućnosti zamišlja kao neku veliku bogatašicu koja vodi firmu!

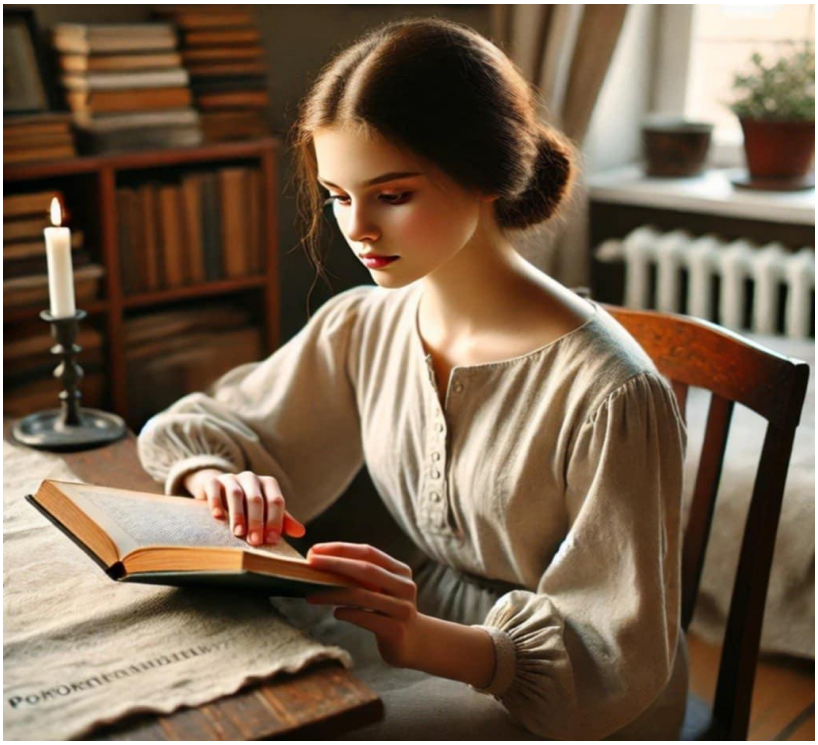
Prompt 5:

Devojčica, tinejdžerka, živi u malom selu, živi normalni život, ali želi postane kao popularne i poznate devojke na internetu, devojčica ne voli da čita i sramota je što živi na selu, svaki svoj slobodni trenutak provodi gledajući društvene mreže i zamišljajući kako će jednog dan svi da joj zavide jer će biti najpopularnija i najlepša na internetu, devojčica sve gleda sa visine jer već misli da je glavna i vređa svoje drugare koji ne razmišljaju tako, ne želi nikada da priča da joj se roditelji bave poljoprivredom, svi joj pričaju da je pokondirena tikva idealna knjiga za nju jer misle da će kad pročita knjigu, drugačije razmišljati, ali ona se protivi.

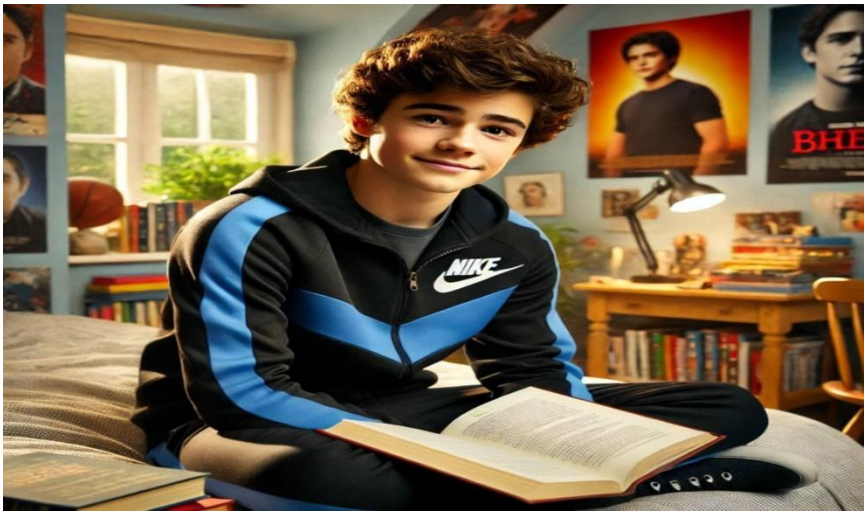
Prompt 6:

Ovaj dečak ima crnu kosu, visok je, ima 12 godina, živi u lepoj sređenoj kući, uredan je i pedantan, voli da čita knjige, posebno drame, oblači se lepo, ima lepo ponašanje, fin je, ne voli da se takmiči, u dobrim je odnosima sa članovima porodice, voli da igra šah, u budućnosti sebe vidi kao nastavnika, najviše voli da čita na terasi.

U ovom delu rada ukratko ćemo se osvrnuti na analizu učeničkih produkata i dobijenih rezultata, koji će biti predmet daljih istraživanja. Najznačajniji rezultat istraživanja jeste da smo u vreme pojave veštačke inteligencije dobili potpuno originalne učeničke tekstove, odnosno učenici su potpuno sami napisali prompt (ulaznu informaciju), koju je veštačka inteligencija koristila kao osnov za izradu vizuelnog prikaza idealnog čitaoca. Odmah se može zapaziti ono što je već primećeno u literaturi, odnosno da će recipijenti (učenici iz Aleksinca) stvoriti idealne čitaoce bliske svom životnom iskustvu. Idealni čitaoci imaju od 12 do 14 godina, žive u malom gradu ili selu, žive u stanovima sa svojom porodicom. Svaki od idealnih čitalaca vodi tipičan tinejdžerski život, izuzev Lene, koja živi u pomalo bajkovitim uslovima, što pokazuje kreativnost učenice koja je napisala prompt. Ovakav način rada nije pogodan za ispitivanje identiteta učenika, jer je nama upravo cilj da se učenici udalje od sopstvenog iskustva i da „uđu u tuđe cipele", ali se indirektno mogu pratiti dominanti stavovi učenika o svom okruženju – šta se u njemu ceni (obrazovanje, status na društvenim mrežama, brendirana garderoba) i kakav je stav naših učenika prema ovim pitanjima. Na primer, stav da je brendirana odeća dominantna vrednost u svetu mladih prati se i kroz vizuelizaciju na slici br. 4. Međutim, može se zapaziti da u opisima idealnih čitaoca preovlađuju pozitivne životne vrednosti, kao što su rad, obrazovanje, urednost, što se vidi u tekstovima gde se ističe da se idealni čitalac trudi. Zanimljiv odgovor zapažamo u tekstu br. 5, u kome zaista i srećemo sliku „moderne Feme", kojoj knjiga može pomoći da stekne prave životne vrednosti (sl. 6).

Slika 1. Idealni čitalac 1

Slik 2. Idealni čitalac 2

Slika 3. Idealni čitalac 3

Slika 4. Idealni čitalac 4

Slika 5. Idealni čitalac 5

Slika 6. Idealni čitalac 6

Preporuke za praksu

Kombinacijom savremenih alata, kreativnog pristupa i pažljivog pedagoškog vođenja, lektira može postati lična i značajna, a nastava prostor u kome svako dete ima glas i vrednost. Ovakvi časovi podstiču ne samo razumevanje književnog teksta, već i razumevanje samih sebe i sveta u kome živimo. Posebnu satisfakciju doživeli su učenici koji inače imaju poteškoća u radu. Bili su podjednako uključeni i ponosni na svoje kreacije. Umesto da ostanu u senci, s uvođenjem ovakvih aktivnosti doživeli su uspeh i prihvatanje, što ih je dodatno motivisalo za dalje učenje. Učenici su povezali književni svet sa sopstvenim iskustvima, razmišljali o vrednostima, ali i razvijali digitalne i komunikacijske kompetencije. Ovakav oblik rada moguće je produbiti kroz dramatizacije i intervjue sa avatarom, kroz nastavak pisanja dnevnika tokom čitanja drugih lektirnih dela, kroz multimedijalnu izložbu „Idealni čitaoci naših lektira". Ovde ćemo navesti neka moguća proširenja metoda:

1. Proširivanje „dnevnika idealnog čitaoca":
    - Učenici mogu pisati nastavke dnevnika nakon čitanja drugih lektirnih dela;
    - Pratiti kako bi avatar „reagovao" na različite književne situacije.
2. Uporedna analiza:
    - Poređenje avatara različitih učenika;
    - Diskusija o vrednostima, stavovima i izborima.
3. Intervju sa avatarom:
    - Učenici postavljaju pitanja svom avataru ili avataru drugog učenika;
    - Rad u parovima/grupama – razvijanje komunikacijskih veština.
4. Kreativno pisanje:
    - Pisanje pisma, dijaloga ili monologa iz ugla idealnog čitaoca;
    - Pretvaranje dnevnika u kratak scenario za dramatizaciju.
5. Međupredmetno povezivanje:
    - Informatika: izrada digitalnog portfolija čitaoca;
    - Građansko vaspitanje: vrednosti, identitet, tolerancija;
    - Likovna kultura: ilustracija avatara, strip.
6. Timski projekat:
    - Izrada „Galerije idealnih čitalaca" (fizička ili digitalna izložba).

Zaključak

Kroz ovaj pristup učenici kreiraju likove sa različitim pogledom na svet, zamišljaju njihove porodične okolnosti, sredinu u kojoj žive, kulturne i čitalačke navike. Lik avatara može biti takav da se slaže sa učeničkim pogledom na svet ili da mu se

suprotstavlja. U okviru ovog pristupa razvijaju se kreativne mogućnosti učenika u svetu veštačke inteligencije, jer se kontroliše ulazna informacija. Pomoću ovog metoda uključuje se veštačka inteligencija u nastavu, ali uz dodatak principa iz kreativne industrije. Učenici stiču digitalne veštine korišćenja alata ChatGPT, ali se uče i samostalnom mišljenju. Jake strane metoda jesu razvijanje digitalne pismenosti, razvijanje empatije i saosećanja prema drugom, kao i razvoj interpretativnih i kreativnih veština. Pozitivne strane pokazane u praksi jesu visok nivo motivacije kod učenika, vizuelizacija apstraktnih ideja, uključivanje učenika sa različitim stilovima učenja (posebno vizuelnim), savremeni pristup temama iz književnosti i razvoj kritičkog mišljenja. Nedostaci i potencijalna ograničenja metoda javljaju se ako se on nekritički sprovede, bez prethodne obrade i analize, ako postoje problemi tehničke prirode u vezi sa upotrebom aplikacije, interneta ili promptova. Ističe se potreba za digitalnom edukacijom nastavnika posebno u domenu digitalne pedagogije. Postoji opasnost od toga da će se nastavnik isuviše oslanjati na alat, a ne na svoje veštine. Takođe, postoji i opasnost da učenici idealizuju ili karikiraju likove, te je potrebno njihovo kvalitetno metodičko vođenje.

Reference

Bjelanović, N. (2018). Narativni sentiment (ponovno) pojmovno odjijevanje prozne emotivnosti. *Književna istorija*, 50/164, 177–204.

Božić, S. (2020). Empatijsko-etički model čitanja u nastavi književnosti. *Književna istorija,* 52/170, 295–318.

Garnier, M. & Poncin, I. (2013). The avatar in marketing: Synthesis, integrative framework and perspectives. *Recherche et Applications en Marketing*, 28(1), 85–115.

Gocen, A. & Aydemir, F. (2020). Artificial Intelligence in Education and Schools. *Research on Education and Media,* 12/1, 13–21.

Janković Nikolić, M. (2020). Empatija i sistematičnost kod dece predškolskog uzrasta. *Specijalna edukacja i rehabilitacija,* 19/3, 195–210.

Jevtić, M. & Dekić, M. (2020). *Design thinking – kako da stvarate proizvode koje ljudi žele*. Beograd: Finesa.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i u jeziku.* Beograd: XX vek.

Malešević, M. (2025). Avatar, radna sveska sa treninga, neobjavljen radna sveska, januar 2025, 1–5.

Malešević, M. (2025). Avatar, video-snimak treninga, pristupljeno sa dozvolom, februar–jun 2025, privatna arhiva autorke.

Mandić, D. (2024). Nova paradigma obrazovanja i potencijali veštačke inteligencije. *Napredak*, vol. V, br. 2, 83–96.

Marino, M. T., James D. Basham, J. D., Courtade, G., Hott, B. L., Howorth, S. K., BCBA-D, Goldman, S. R. & Vasquez E. III. (2024). Using AI in the Classroom: Considerations for Educators. In: *Artificial Intelligence: The Impact of AI on*

Education for All Learners. Center for Innovation, Design, and Digital Learning (38–54). Pristupljeno 31.07.2025. na https://ciddl.org/wp-content/uploads/2025/03/Artificial-Intelligence-The-Impact-of-AI-on-Education-for-All-Learners.pdf.

Pavlović Jovanović, J. & Milčić Đošić, D. (2021). Organizovanje časa srpskog jezika po principu dizajnerskog mišljenja na primeru obrade romana *Robinzon Kruso.* U S. Marinković (ur.), *Nauka, nastava, učenje u izmenjenom društvenom kontekstu* (401–414). Užice: Pedagoški fakultet.

Petrović, A. (2018). Veb 2.0 alati – alati savremene nastave. Pristupljeno 30.07.2025. na https://srpskiumg.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/02/web-2-0-pokondirena-tikva.pdf.

Nataša Šofranac
natasa.sofranac@fil.bg.ac.rs
Belgrade University, Faculty of Philology
https://orcid.org/0000-0001-8721-5108

Review paper; DOI: 10.46793/LLE25.466S

SHAKESPEARE AND EMPATHY

Abstract: *What Shakespeare Teaches Us About Empathy* is the title of a recent book by Yale's Professor Paula Marantz Cohen. Indeed, is there anything more important to teach? Must empathy be taught or does it go without saying, i.e. is it innate? Essentially, empathy is humaneness. In what we nowadays experience as overwhelming dehumanisation, there are more and more vocal appeals to foster empathy, because it will prevent inhuman treatment, bullying, and cruelty in all ages and communities. Having said that, we must add that empathy is erroneously "taught" as an imposed value and societal norm, rather than showcasing the examples and stories from real life. Or from literature, where Shakespeare is so resourceful. Some of the scenes illustrating this are described by Shakespeare, in others it is other characters who invite us to feel for the pain and distress of their fellow-protagonists, or the grievous outcries of the tragic heroes speak for themselves. In her famous speech "The quality of mercy", Portia teaches empathy to Shylock and all other attendees in the courtroom. The speech sounds almost like a sermon. It does not only do good to others, but to ourselves when we do acts of mercy. Stepping in somebody else's shoes, looking through somebody else's lenses, forgiving when we can relish retribution – enables awareness of Otherness and prevents navel-gazing. Dialogue, as Martin Buber suggests, is a two-way street where we accept and get accepted, embarking on creative processes that transform us more than others: "Dialogic is not to be identified with love. But love without dialogic, without real outgoing to the other, reaching to the other, the love remaining with itself – this is called Lucifer" (Buber, 1958: 21). Empathy is food for soul. This paper aims at analysing two plays where empathy is not straightforward or seamless, because we question whether the characters deserve it. Again, what is the yardstick and who can exact the measure of empathy appropriate for Cordelia, or Lear, or Shylock? To sharpen it more, we provide a chapter on the extreme example of this challenge, an overview of Shakespeare in prison. Against the backdrop of crime, punishment and second chances, we shall endeavour to prove that Shakespeare is far beyond the "family silver" (Taylor 2001: 185) that English culture can boast of. In the post-humanist era, when humans increasingly resemble cyborgs from dystopian novels, it is empathy that will save us from dehumanisation. In that, applied

Shakespeare is therapeutic and illuminating. He not only encourages us to empathise with others, but helps us find empathy for ourselves.

Keywords: Shakespeare, empathy, tragedy, pity, humaneness

Introduction

As we heard from Professor Ivić's plenary lecture which opened this rich and versatile conference (Ivan Ivic, Faculty of Philosophy, Belgrade University: plenary lecture "Literature and Human Emotions" at the FSJ conference, May 2025): literature is a treasury of emotions. This reminded me of the words of Dominic Dromgoole, former artistic director of Shakespeare's Globe: "Shakespeare is a gymnasium where we can rehearse all life disciplines in a safe environment" (Edmondson & Holbrook 2016: 140).

What Shakespeare Teaches Us About Empathy is the title of a recent book by Yale's Professor Paula Marantz Cohen. Indeed, is there anything more important to teach? And should empathy be taught or does it go without saying, i.e. is it innate? Professor Cohen found a difference in the way Shakespeare's characters made her feel, and how that way of feeling made her a better person. She provides an insightful definition of empathy, as an upgraded version of catharsis: "Unlike catharsis, which can leave us isolated and self-indulgent, empathy is a humanizing variation of catharsis, because it involves feeling beyond the self, feeling for the Other, for an individual we are superficially unable to identify with and feel for" (Marantz Cohen, 2021: 2-3) The key seems to be in identifying, not relating to the Other, as well as embracing the other, "dark" side of ourselves which the Other often reflects. By doing that, we accept mankind as it is, renouncing prejudice and judgmental attitude. "The Other exists within us, not just outside. Shakespeare teaches us how to recognize our own divided nature and embrace the human condition which we all share" (Marantz Cohen, 2021: 5). Now, to demonstrate empathy in our world is a matter of civility, but imagine Shakespeare's contemporaries and their boundaries. As Professor Cohen reminds us, "Shakespeare's society was patriarchal, colonial, misogynist and racist; but his ability to understand the inequities of his world and trace their effects on human character was exceptional" (Marantz Cohen, 2021: 11). The fact that Shakespeare was able to internalise the emotions of the Other (gender, race, class) indicates his panhumanism and "oceanic mind", as Coleridge wonderfully framed it (Coleridge, 1835: 255).

Essentially, empathy is humaneness, as Serbia's famous psychiatrist and Shakespearean Hugo Klajn called Shakespeare's ability to find some virtue even in villains, just as he knew that impeccable saints had some flaws (Klajn, 1964: 10-11). In a world without it, Cordelia suffers and dies as a Christ-like figure, Desdemona

is strangled by her deceived husband whom she loved more than life, Ophelia's madness arouses pity with its innocent and riveting imagery of water and flowers. Of course that we feel for his tragic heroes and sometimes fail to understand why they had to die in his dramaturgy. Klajn explains that.

> *These Cordelias, Desdemonas, Juliettes, these Lears, Othellos, Romeos, cannot survive in a world ruled by inhumanity. And because it is the world of Montagues and Capulets, Iago and Edmund, in such a world even trifles are enough for Juliette to commit suicide, for Desdemona to be strangled, and Cordelia to be hanged. Shakespeare's tragic heroes can be destroyed, but not defeated, because only through their dead can the world of Iago and Claudius be maintained. They are not incapable of adapting to such a world, but they feel that the world, at some point, must adapt to them, to human, to the true one (Klajn, 1964, 35-37).*

They cannot co-exist in the same world with Iago, Edmond or Richard III. Or with the Macbeths, if the "milk of human kindness" in Macbeth is his flaw; if daring to do more than "becomes a man" is viewed as superhuman rather than inhuman. He has to kill somebody else's children to emulate his wife's protestation that she could kill her own baby while breastfeeding it. Yet, it is Lady Macbeth who finds her way to our empathy as a pitiable somnambulist figure, unlike her husband who, like Iago, refuses to acknowledge the pain and suffering he has inflicted on innocent people and remains unswervingly arrogant to the end. The ability to show pity for others will bring it back to us.

In her famous speech "The quality of mercy", Portia teaches empathy to Shylock and all other attendees in the courtroom. It is not only for the others, but for ourselves that we do acts of mercy. Stepping in somebody else's shoes, looking through somebody else's lenses, enables awareness of otherness and prevents navel-gazing. Dialogue, as Martin Buber suggests, is a two-way street where we accept and get accepted, embarking on creative processes that transform us more than others (Buber, 1986: 29, 66). Empathy is food for soul. Empathy is the willingness and ability to be attuned to other people's stories. Ophelia goes mad with grief, but she goes into death when nobody will listen to her. It is the loss of empathy that kills her. The Queen who refused to speak to her now empathetically describes Ophelia's death by water, in a romantic and sensual picture made historic by Pre-Raphaelite painters.

Professor Ivić also mentioned the so-called transfer of emotions – I would call it "induction", as emotions are like electric current: they flow, they alternate, they are conducted – if we are at a party, we feel good. If we are at a funeral, we feel depressed. Not just because of the general atmosphere that permeates you, but because of all the associations and memories flooding your brain at such moments. Nicholas Taylor Collins, in his book *Shakespeare, Memory and Modern Irish*

Literature, discusses Derrida's term hauntology (haunt + ontology) describing how Bloom, in Joyce's less known chapter titled "Hades", happens to attend a funeral which evokes the memories of his dead son Rudy, thus bringing him back to life. The graveyard, funeral and death around him do not intensify his mourning; on the contrary, they help him, just as they help Hamlet in his graveyard scene, cope with grief and painful memories. Bloom is a Jewish father unable to pass on his legacy to the next generation, just like Shylock. He bestows all his empathy and fatherly care onto Stephen Dedalus (Taylor-Collins, 2022: 70-93). Just as Hamlet remembers the dead people he loved in the cemetery, but also those who are long gone who still live on as historical figures, Bloom remembers his dead son Rudy at the funeral in the "Hades" episode, whom he thus "brought back to the living", because he will also appear in the episode "Circe". A funeral, a cemetery, death as an environment did not intensify the grief; on the contrary, they helped both Hamlet and Bloom cope with grief and painful memories.

Shylock

Professor Marantz Cohen explains why empathy is more than catharsis: it is not just a matter of imagining what "I" would feel in somebody else's position. It is about imagining what someone else feels. So, empathy is about "representing Otherness without idealizing victimhood" (Marantz Cohen, 2021: 12). Professor Cohen noticed the thread of empathy and familial started with Shylock, continued with Lear. So, let us look into these two fathers, as examples of characters difficult to empathise with. According to Professor Cohen, this is a revolutionary play if only in having three outsiders as main characters: a Jew, a gay man and a woman (Marantz Cohen, 2021: 39). She suggests the importance of multiculturalism, as the earlier generations of students were almost homogeneous and were not aware of other cultures. We can assume that in the last couple of decades, with the inflow of migrant students from across the Globe, they profit from cross-fertilisation of different cultural and religious backgrounds in one classroom. This testifies to the claim that ignorance is the source of prejudice and hate, because when you get to know the Other, you shuffle off the cataract of prejudice and see the people as they are – just humans. Now, Professor Cohen says, her students overemphatise with Shylock, which may be the other extreme, but still more acceptable than intolerance emanating from anti-Semitism. Our empathy for him is complicated by the fact that he is the villain of the piece, suggests Professor Cohen. So, it is not because he is Jewish now, it is that we have a problem empathising with a person who deserves to be punished. Professor Cohen further makes a point that Shakespeare may have empathised with him as a usurer, a profession presented as degenerate in the New Testament, because he is believed to have been a money lender too, and his father is

known for that (Marantz Cohen, 2021: 46). Again, this tells us how much simpler it is to empathise with people like us, villains or heroes. Accepting and respecting differences is the extra mile we need to walk.

Shylock's resolution to exact penalty can be said to be solidified with the elopement of his daughter with a Christian. When he cries out "My daughter, O, my ducats, O, my daughter" (2.8.12), he is lamenting over two things that constitute his identity: his blood relationship and his wealth. He claims that living in Venetian society has hardened him – living next to the Christians with whom he does business and whose religion preaches mercy and compassion. We can internalise the experience of his forced conversion into Christian faith and transfer of his possessions onto his Christian son-in-law and the state of Venice as an ultimate humiliation, reinforced by the news that his daughter had sold her dead mother's ring for a monkey. Rings in this play are a powerful symbol of faith and truthfulness. Portia pleads him to let "mercy season justice", but she does not do that herself. This might be Shakespeare's attempt to strike a balance between Judaism and apparently favoured Christianism. Professor Cohen sheds light on the little known fact that Shakespeare added the Shylock-Jessica subplot from a Christian source. She believes that Shakespeare did it to humanise Shylock by making us realise his anguish.

King Lear

King Lear is one of those characters that readers comment with "It serves him right" and his "I am a man more sinned against than sinning" only adds fuel to the fire of rage against him. Yet, there are critical moments when our judgmental attitude is dismissed as we see a dismal old man losing his mind and losing all he has had for more than 80 years. Professor Cohen calls *Lear* a play about old age (Marantz Cohen, 2021: 90), about becoming marginal and neglected, which is painful for all, but particularly unbearable to a monarch. This is corroborated by famous stage director Peter Brook, in his book *The Quality of Mercy*. He explains that the word "king" means absolute monarch, "the one having the final say" (Bruk, 2018: 46). Both the signifier and the signified account for Lear's traumatic experience of 'filial ingratitude' and the shock caused by their cold attitude. He seems to be putting their love to test after the 'love contest' too: by 'abjuring all the roofs', he was probably confident that they would run after him and that the care for him would prevail. Those two daughters will later molest and humiliate the Earl of Gloucester, proposing different methods of torture and celebrating the act of plucking his eyes out (3.7.6-47). Even the Duke of Cornwall assumes that Gloucester's illegitimate son would feel discomfiture, to say the least, and suggest he should not witness the sight of his father's blinding (3.7.10). But Edmund feels no empathy, on the contrary.

Professor Cohen concludes that Shakespeare's empathetic imagination enabled him to envision Shylock and Lear as old men, himself a father of daughters, though not old. A parent with grown children can identify with his plea for attention demonstrated in the "love contest" scene (1.1), ridiculous as it may be. He does not even want a profession of love, he wants a public performance of it. And it will not even serve any purpose because he has already decided to divide his kingdom into three parts. Fostering family favouritism and competitive parenting amongst children are the mistakes we can all learn from. Even the quantification of love seems to be what his daughters were taught by him – Cordelia says that she will never marry like her sisters, but give her husband half of her love and leave the other half to her father.

Professor Cohen found that her students varied in their responses to Lear's character, depending, predictably, on their relationship with their parents:

Those who feel that their parents were neglectful or abusive of them tend to be hard on Lear. Those who feel their parents sacrificed everything for them tend to be most outraged on his behalf. But these are the extremes. Most students fall somewhere in between. They are both attached to and resentful of their parents, if only because they feel so dependent on them. They are therefore both appalled by Lear's treatment by his daughters and attuned to his manipulativeness and the way he might have helped shape their characters.

Lear learns about empathy the hard way. He first shows empathy when he is left homeless, cold and betrayed. Probably for the first time in his life, he thinks of all his poor subjects who spend every night in such deprivation. He is attentive to the Fool when he is worried about him in the stormy night:

My wits begin to turn.—
Come on, my boy. How dost, my boy? Art cold?
I am cold myself.—Where is this straw, my fellow?

The art of our necessities is strange
And can make vile things precious. Come, your hovel.—
Poor Fool and knave, I have one part in my heart
That's sorry yet for thee. (3.6.73-81)

When the Fool advises him to seek "blessing" from his daughters, because "here's a night / pities neither wise men nor fools", Lear replies:

Rumble thy bellyful! Spit, fire! Spout, rain!
Nor rain, wind, thunder, fire are my daughters.

I tax not you, you elements, with unkindness
I never gave you kingdom, called you children;

You owe me no subscription. Then let fall
Your horrible pleasure. Here I stand your slave,
A poor, infirm, weak, and despised old man.
But yet I call you servile ministers,

That will with two pernicious daughters join
Your high-engendered battles 'gainst a head
So old and white as this. (3.6.14-26)

Heavens treat us harshly. All these centuries, we have struck back with heavier blows. Ecocriticism in Shakespeare turns us to cosmology, ecocriticism and climate crisis in a remarkably modern way (*The Tempest*). In that, empathy is not expected from the "elements" as we don't give them anything. Empathy is a give-and-take relationship. Given the way mankind has treated Nature throughout its existence, we can't bargain for much more in return. Shakespeare's genius seems to have predicted this too.

Lear explains that he does not expect empathy from the elements, because he didn't give them anything, whereas he gave everything to his two ungrateful daughters. He will bring up the same comparison between his other two daughters and Cordelia, when he reunites with his youngest. She finds him in Dover, recovered after therapeutic sleep, his rage subdued, but still feeble. He tells her that she's got every reason to hate him, unlike her sisters, and she briefly replies "No cause, no cause"(3.6.14-26). Reunited and reconciled with his favourite child, Lear quickly forgets about her Otherness and treats her possessively as he did in the opening. He is happy to spend the rest of his life with her in prison, ignoring the fact that she is married to the French king and that she's got a life out there:

Come, let's away to prison.
We two alone will sing like birds i' th' cage.
When thou dost ask me blessing, I'll kneel down
And ask of thee forgiveness. So we'll live,
And pray, and sing, and tell old tales, and laugh
At gilded butterflies, and hear poor rogues

Talk of court news, and we'll talk with them too—
Who loses and who wins; who's in, who's out—
And take upon 's the mystery of things,
As if we were God's spies. And we'll wear out,
In a walled prison, packs and sects of great ones
That ebb and flow by th' moon. (5.3.9-20)

Her appearance shocks Lear into sanity, exactly as his doctor expected administering such therapy. A sight more pitiable than that with the daughter holding her father like "Abraham resurrecting Lazarus" perhaps would be the father holding his daughter's dead body and desperately seeking a sign that she is alive: This feather stirs. She lives. If it be so,
"It is a chance which does redeem all sorrows / That ever I have felt" (5.3.320). He demands empathy for his tragic loss and for the heavenly injustice:

And my poor fool is hanged. No, no, no life?
Why should a dog, a horse, a rat have life,
And thou no breath at all? Thou 'lt come no more,
Never, never, never, never, never.—
Pray you undo this button. Thank you, sir.
[Do you see this? Look on her, look, her lips,

Look there, look there!

There is no life for Lear after this. As Kent tells them,
Vex not his ghost. O, let him pass! He hates him
That would upon the rack of this tough world
Stretch him out longer. (5.3.380-382)

Edgar's words wrap the whole play up with an empathetic recognition of Lear's suffering, thus absolving him of his sins:
"The oldest hath borne most; we that are young /
Shall never see so much nor live so long." (5.3.394-5)

Shakespeare has spared some empathy for the Machiavellian villain of this play – Edmond, Gloucester's illegitimate son. Akin to the cases of Richard III or Caliban, Edmond's evil is not motive-hunting like Iago's (Coleridge, 1835: 315). Professor Cohen called it "self-generated", as we will see shortly. He has been rejected, disparaged and scorned all his life. Richard's deformity and Edmond's illegitimacy are two main signs on our roadmap to understand, not to justify these two characters. In Richard's case, says Professor Cohen, we learn nothing more than that "dogs bark at me as I halt by them"; in Edmond's, we learn more about the human element that shaped him – from birth he has been a constant source of shame to his father. Is this why Edmond is evil? Shakespeare has him later take full responsibility for his villainy: "I should have been that I am the maidenliest star in the firmament twinkled on my bastardising" (1.2.120-123). Yet it is not the stars that have shaped Edmond; it is, rather, the conditions in which he exists, which include the conditions in which he has been shaped from childhood on. Returning to the initial idea of this paper, that we are empathetic if we can truly feel for sinners, not just for epitomies of virtue, yet another quote from this landmark book seems appropriate: "If Edmond is a self-

generated villain in some respects, his last words express a well of profound needliness" (Marantz Cohen, 2021: 95). He has been deprived of love and recognition all his life, an outcast and outsider like Shylock. So, his hurt ego is flattered by the tug-of-love between two married sisters:

Yet Edmund was beloved.

The one the other poisoned for my sake,
And after slew herself. (5.3.287-290)

Professor Cohen concludes:

What I find so valuable about the play is its cautionary aspect. First, it teaches about the dangers of bringing competitive love into parenting – no one will profit from such a strategy in the long run. It also warns us of less dramatic forms of parental abuse reflected in the Earl of Gloucester's behaviour toward Edmond. It is extremely hard for parents not to be thoughtless at times, not to indulge themselves and be oblivious to their children's feelings. But we know from psychologists that children pick up on cues that we may not realize we are giving them, and that patterns of response, begun early, can amplify and metastasize in crippling ways. This, I contend, is what occurs with Edmond. A basic sense of deprivation with regard to his father's love turns him into a monster who must satisfy that need through machination and seduction (Marantz Cohen, 2021: 99-100).

We can trace that competition amongst Lear's daughters, as well as between Gloucester's sons. Edmond may have been unwanted, but he was a "natural" child (that's why he invokes Nature as his goddess, 1.2.1.), born out of wedlock, but in passion and instincts that challenge legal norms and societal conventions. His grievance and frustration was wrongly shifted toward his half-brother Edgar, as innocent of his birth rights as he was. He sets him up, causing his banishment and deprivation. To be quite honest, we don't know what kind of a brother Edgar made before this thread of their lives spun off, whether he had any empathy for his illegitimate brother, whether he had built any kind of rapport with his alienated and physically dislocated brother, but we see that he trusts him and allows to be misled.

Villains Are Still Humans

Shylock's Otherness is like Othello's, he is an outsider in Venice. The first Jewish ghetto in Venice was built in 1570 and Shakespeare may as well have been aware of this.

Professor Cohen believes that accepting the marginality that comes with old age, as experienced by both fathers faced with losing power and control, we become more empathetic and less hard on ourselves and others (Marantz Cohen, 2021: 100). Lack of empathy indicates potential psychopathology and we feel guilty if we cannot squeeze it from our hearts, but we should not. A gentle prince of new modern era, too fragile to bear the burden of his father's command, disgusted with his mother's remarriage and inhibited by the "Almighty's Cannon set against self-slaughter" (*Hamlet*, 1.2.135), admits to total absence of empathy for his innocent and not so innocent victims. When he slays Polonius behind the arras, he calls him an intruding fool and never expresses condolences, let alone emotional support to Ophelia. He victimized her before, jilting her and referring her to a nunnery; now he continues by killing her father, hiding his body and leaving her all alone in a rather adverse environment. When he sends his former best friends to death by sealing the letters to the English king, he is even more ruthless: "They are not near my heart". He is vindictive and, at times, callous: he does not even respect the pain of a mournful brother and wrestles him in his sister's grave. So, if Hamlet, as "the paragon of animals" (2.2.316), can act insensitively and disrespectfully, Shakespeare's message could be that of tolerance, understanding and acceptance for human nature as it is. Or, rather, he invented the human, as Harold Bloom framed it in his brilliant study of the Bard's oeuvre (Bloom, 2002: 19):

> *A more conservative way of stating this would seem to me a weak misreading of Shakespeare: it might contend that Shakespeare's originality was in the representation of cognition, personality, character. But there is an overflowing element in the plays, an excess beyond representation, that is closer to the metaphor we call "creation". The dominant Shakespearean characters – Falstaff, Hamlet, Rosalind, Iago, Lear, Macbeth, Cleopatra among them – are extraordinary instances not only of how meaning gets started, rather than repeated, but also of how new modes of consciousness come into being.*

So, is empathy with villains possible? Do they deserve it? This question brings me to those who are "officially" villains – convicted prisoners. Despite epithets like "correctional", "reformatory", etc., prisons do not make better persons and do not instill any values. As Professor Ashley Lucas concludes in a podcast talk about her book *Prison Theatre and the Global Crisis of Incarceration*, "prison does more to harm people than to heal, it is part of the cycle of violence" (Lucas, podcast 2021). The book is based on her in-depth research into prison institutions around the world, the role that theatre plays in creating community, and how it can transform the lives of the people forced into the prison system. "Obscured behind concrete and razor wire, the lives of the incarcerated remain hidden from public view. Inside the walls,

imprisoned people all over the world stage theatrical productions that enable them to assert their humanity and capabilities", reads Bloomsbury's introductory note.

But if prison cannot change the lives of its inmates for better, Shakespeare can. Perhaps it would be too anarchistic and unfair to paraphrase Jacques and say: "All the world's a prison and all men and women are merely prisoners" (*As You Like It*,), but there are definitely different types of prisons and different democracies in today's world, most systems being hybrid. Perceived as forms of modern slavery, carceral systems need reformation, but do theatres too? Lucas shows theatre as subversive because it is opposed to the "regular" life in prison. She introduces prison theatre as a practice that "threatens the naturalized logic of the prison" by allowing spontaneity amid regulation (Lucas, 2021: 12), a community-building process in places that are "not meant to engender community" (Lucas, 2021: 29), and a space to show that incarcerated people "can work together in peace, create something beautiful, accomplish difficult tasks, and give back to others" (Lucas, 2021: 144). It helps inmates restore their self-esteem, despite the prison administration system that seems to be doing quite the opposite. This is precisely what the Shakespeare project did in a Serbian production of *A Midsummer Night's Dream* (Mladenović *et al*. 2019). Female inmates are gathered into an informal theatre group to prepare the play, as part of the Council of Europe's project for their resocialisation and reintegration. At one point, the prisoners felt so empowered and confident that they overtook the prison in what seemed to be a spontaneous riot. They no longer agreed to inhuman and degrading treatment and punishment, which are, by the way, strictly prohibited by the Council of Europe, the sponsor of the whole project. But just as this "revolution" was thwarted, the enthusiasm about the play was sagging. The playful country girl who played Puck and greatly enjoyed this revealing experience, was found hanged the night before the play's premiere, "incapable of her own distress", to recall Ophelia's death (4.7.190). Needless to say, she did not kill herself, as the official records had it. But the violence and crime of the prison guards, which exceeded that of the prisoners, will never be punished.

A similar experience was shared by prison theatre practitioner and activist Jean Trounstine, who prepared and staged *The Merchant of Venice* with an American female prison (Notre Dame University, London: *Shakespeare and Possibility* podcast, 2025). She was struck by the power of the "actresses" to understand and convey the messages of the play, as well as the audience's (other inmates') solidarity, empathy and breadth of mind. Many of them did not know what a Jew was, never having met one, but they shouted (as they were doing all the time while watching the play): "It's OK to be a Jew if that's what you are!". The "Shylock" woman had HIV and even in prison she was the outsider among outsiders. Portia brought freedom and salvation to them, at least for the time of reading and rehearsing the play. While they refused to "talk like that" and changed many lines in the script,

"Portia" pronounced her "quality of mercy" lines faithfully and almost like a preacher. Women are particularly grabbed by Shakespeare, says Jean Trounstine, which tells us that Shakespeare was definitely more of a feminist *avant le lettre* than the misogynist and anti-Semite denounced by many.

Shakespeare cannot save the world, but truth and justice can, and he communicates them with all the wisdom of his books, with all the art of his language and the magic of his theatre. People can feel that Shakespeare, whoever he really was, wrote about them and for them too, that he knew all about temptation and fall, navigated the depths of the human soul and could understand them as humans. This was the intuitive response of all those disheartened women who thought life was not worth living. Shakespeare brought them back their dignity, pride and hope.

This brings me to a unique book by Professor David Schalkwyk, *Hamlet's Dreams*. It is about the notorious prison on Robben Island, where Nelson Mandela and many other freedom fighters served decades of sentences and read Shakespeare's collected works from the prison library. There is a meaningful process of underlining specific verses or even writing side comments to them. The need for privacy in a constant exposure to "public gaze", the importance of friendship and solidarity, but also the refuge into solitude in hope to escape being "out of joint", leading ultimately to isolation and being alone with one's inner self – creates a place of nightmares (Schalkwyk, 2012: 116). In a letter to his wife (1970), Mandela quoted Orlando's lines "Sweet are the uses of adversity" (Schalkwyk, 2012: 42). Two members of his 'isolation section' marked Puck's apologetic closing words, "If we shadows have offended… No more yielding but a dream" (Epilogue, 1–6). They might have had the same whimsical fantasy that one may enchant away such an experience by thinking of it as a little more than a dream (Schalkwyk, 2012: 37).

Conclusion

Shakespeare is vital for keeping the emotional, not only cognitive empathy alive. We feel for others not only because we know they are suffering, or because they could be us. It's because they are them, they are Others. They are not perfect, maybe they are not even good people at all. But it is the visceral feeling that we cannot even rationalise, let alone justify: no man is an island, says one of Shakespeare's metaphysical offsprings, John Donne. It is easy to empathise with good characters, with blameless and impeccable souls victimized into madness or death. It is a challenge, however, to feel for villains instead of being triumphant about their well-deserved downfall. Between these two extremes, on the continuum of human passions and suffering, there are tragic heroes who have sinned, whom we can

identify with because we are not perfect either. The second chances given to them inspire us with hope and comfort.

Professor Karen Raber, Chair of the Shakespeare Association of America, provides an overview of definitions of posthumanism, as attempts to critically redefine the Renaissance concept of humanism, in terms of finitude and dependency (Raber, 2018: 25), but also to revamp a humane approach to literature, science and life, after humans almost became like cyborgs and before it is too late. We feel that the following question is "What is Shakespeare's role in this?" And, more importantly, can he be a vehicle to mainstream empathy in a global society of dehumanisation and egotism? If empathy is the core of humanism, where is it in post-humanism? Now, more than ever, Shakespeare is "our daily bread" and not "family silver". Shakespearean empathy is action-oriented and effective. His Thomas More called upon solidarity with migrants: "Imagine that you see the wretched strangers, / Their babies at their backs and their poor luggage, / Plodding to the ports and coasts for transportation, / And that you sit as kings in your desires…" ("The Stranger's Case" speech, *Sir Thomas More*, II.iv.52-55). His Emilia made him a proto-feminist with her speech defending Desdemona:

"And have not we affections, / Desires for sport, and frailty, as men have? (*Othello*, IV.iii.112-13). Edgar invites the others to express what they feel, not what they ought to say about the dying King (V.iii.393). The French king in *All's Well* feels guilty about his lords rejecting Helena just because she is poor: "Good alone / Is good, without a name; vileness is so" (II.iii.139-140). Shakespeare's empathy is egalitarianism.

Empathy was denied to very few characters in Shakespeare's plays. Even in those cases, we should rather think that it was his characters, not him personally, who thought that villains did not deserve mercy. Lady Macbeth comes across as pitiable in her isolation and somnambulism, Macbeth plunges in despair, precisely because they are not inherently evil. Bradley makes a difference between them on the one, and Iago and Goneril on the other hand, arguably under the influence of Coleridge:

> *In the very depths a gleam of his native love of goodness, and with it a touch of tragic grandeur, rests upon him. The evil he has desperately embraced continues to madden or to wither his inmost heart. No experience in the world could bring him to glory in it or make his peace with it, or to forget what he once was and Iago and Goneril never were (Bradley, 1903: 365).*

Shakespeare, however, seems to be inviting us to reconsider such a stance, by unbundling the complex weaving of his characters, all the factors of nature and nurture that shaped them into what they are when we meet them. This approach is fundamentally Christian, as it leaves judgment to Heaven and presupposes no moral superiority. Two decades ago, Oxford's Professor Laurie McGuire called

Shakespeare a "self-help guru" (Maguire, 2006: 3), but it is high time we stopped navel-gazing and self-helping, because others may depend on our empathy and help. Here is how Professor Raber sees Shakespeare in the post-humanist era:

> *Shakespeare won't save the planet; neither will he preserve threatened species, cure the oceans of pollution by plastics, end the exploitation of animals or of humans. Shakespeare didn't invent the human; 'he', whatever and whoever he was originally, has become a placeholder for all the things we want to believe make us exceptional – the poetry, the artistry, the trenchant social observation, the transgressive politics, the awareness of life and death that we find in the plays and poems. By making Shakespeare posthumanist are we simply repeating the apotheosis that has made him the exemplar of every philosophical and political position Western culture has adopted since the seventeenth century? Or are we using a valuable and powerful cultural instrument to transform our relationship to ourselves? Can we, should we be decentering Shakespeare at the same time we are endeavouring to 'relocate' the human via our reading of his plays? When Shakespeare is merely one poet among many, when the plays circulate in a flattened landscape of all sorts of drama, what will we have gained, what lost? (2018: 165).*

References

Bloom, H. (1999). *Shakespeare the Invention of the Human*. New York: Riverhead Books.

Bradley, A.C. (1903). *Shakespearean Tragedy: Lectures on* Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth. London: Macmillan.

Bruk, P. (2018). *Suština milosrđa* (prev. Đorđe Krivokapić). Beograd: Kulturni centar Beograda. Buber, M. (1958). *I and Thou*, (1937) transl. by Ronald Gregor Smith, Edinburgh: T. and T. Clark. 2nd Edition New York: Scribners, Digitised in 2008. Available at: https://www.maximusveritas.com/wp-content/uploads/2016/04/iandthou.pdf Accessed on 31 October 2024.

Coleridge, S. T. (1835). *Table Talk*, London, Routledge.

Edmondson, P. & Holbrook, P. (eds). (2016). *Shakespeare's Creative Legacies*.

Klajn, H. (1964). *Šekspir i čoveštvo*. Beograd: Prosveta.

Maguire, L. (2006). Where There's a Will There's a Way: Or, All I Really Need to Know I Learned from Shakespeare. New York: Penguin.

Marantz Cohen, P. (2021). *'Of Human Kindness'. What Shakespeare Teaches Us About Empathy*. Yale: Yale University Press.

Mladenović, K., Kokanov, D., Hubač, Ž. (2019). „Projekat Šekspir: San letnje noći", the National Theatre in Belgrade adaptation of A Midsummer Night's Dream. [Unpublished manuscript].

Raber, K. (2018). *Shakespeare and Posthumanist Theory*, London: The Arden Shakespeare.

Taylor, M. (ed). (2001). *Shakespeare Criticism in the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.

Taylor-Collins, N. (2022). *Shakespeare, Memory and Modern Irish Literature*, Manchester: Manchester University Press.

University of Notre Dame, podcast "Shakespeare and Possibility", episode 10: 'Pioneering the Shakespeare in Prison Movement', https://think.nd.edu/bq/snd-10/?utm_source=mailpoet&utm_medium=email&utm_source_platform=mailpoet&utm_campaign=August%2021,%202020 28 May 2025. Accessed on 12 June 2025.

Milena Vladić Jovanov
milena.vladicjovanov@live.fr
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
https://orcid.org/0000-0003-2766-8011

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.481VJ

OD OSEĆANJA DO SA/OSEĆANJA U FILMSKOJ FRANŠIZI *DŽOKER* I *DŽOKER*: *LUDILO UDVOJE*

Sažetak: U radu se pokazuje razvoj konstituisanja identiteta pojedinca i društva u savremenom društvu u odnosu na aktuelne probleme opterećene međusobnim relacijama nasilja i saosećanja. Iz filozofskog i teorijsko-književnog aspekta prikazuje se analiza filmskih narativa *Džoker* i *Džoker*: *Ludilo udvoje*. Predočeni su preobražaji aristotelovske dramske poetike i brehtovske dijalektike odnosa kritičkog mišljenja i osećanja. Identitet savremenog pojedinca prikazan je kroz putanju prolaza ničeanskog i fukoovskog prelaza u formiranju identiteta pojedinca i njegovog statusa u društvu. Analiza aktuelizuje probleme savremenog društva u kome se dolazi od smeha do o/smeha, od znanja do sa/znanja, od osećanja od sa/osećanja.

Ključne reči: filmski narativi *Džoker* i *Džoker*: *Ludilo udvoje*, sa/osećanje, nasilje, komunikacija, preobražaj identiteta, smeh, pojedinac, društvo

Abstract: FROM PASSION TO COM/PASSION IN THE *JOKER* AND *JOKER: FOLIE À DEUX* FRANCHISE

This paper explores the development of individual and collective identity within contemporary society in relation to urgent issues shaped by the interrelations of violence and compassion. From both philosophical and literary-theoretical perspectives, it offers an analysis of the film narratives *Joker* and *Joker: Folie à Deux*. The study examines the transformations of Aristotelian dramatic poetics and Brechtian dialectics in negotiating the tension between critical thought and affect. The identity of the contemporary subject is traced through Nietzschean and Foucauldian transitions in the formation of subjectivity and its societal role. The analysis foregrounds key issues of the present moment, wherein laughter becomes a smile, knowledge turns into cognition, and passion transforms into com/passion.

Keywords: film narratives *Joker* and *Joker: Folie à Deux*, com/passion, violence, communication, identity transformation, laughter, smile, knowledge, cognition, individual, society

Uvod[1]

U radu su predstavljene različite metodološke postavke, raznovrsni teorijski pristupi. Međutim, imaju zajedničkog imenitelja: proučavanje identitetskog obrasca pojedinca i društva u savremenom dobu. Ugao proučavanja uključuje ključne pojmove nasilja i saosećanja u odnosu na razvoj identiteta pojedinca i društva u istorijskom smislu, koji je prilagođen temama filmskih narativa. Svakako nisu mogli biti obuhvaćeni pristupi hronološkim redom niti pretenciozno „svi" pristupi. Izabrali smo put između teorije književnosti, posebno dekonstrukcionističkog tipa, književne teorije, aristotelovske i brehtovske, kao opozitnih pristutpa recepciji, glumi itd. ali smo najveće utemeljenje našli u filozofskim pristupima, Bergsona, Ničea, Fukoa, Deride itd.

Savremeno društvo u sebi sadrži više protivrečnosti, te je teško govoriti o harmoniji između bilo kojih entiteta, što je bila potreba od Platona da se identitet pojedinca sagleda kao harmonično jedinstvo duha i tela. Pored ove „harmonije" uspostavlja se jedinstvo individue i društva najjasnije prikazano u 18. veku, kod teoretičara psihoanalize, posebno Pjera Žanea[2], koji govori o skladu između društvenih zahteva i individualne percepcije istih u formiranju identiteta pojedinca i društva. Pojmovi statičnog i dinamičnog kao kategorije u oblikovanju iskustva o sebi i iskustva o svetu kao međusobne interakcije oba iskustva pojavljuju se preobražene u zavisnosti od kretanja saznajnih oblika u formiranju fenomenološkog iskustva pojedinca. Da li u ovom odnosu postoji iskustvo koje je samo pojedinačno ili ono može biti i grupno i da li su grube binarne opozicije pojedinac-društvo danas važeće za savremeno društvo.

Mišel Fuko navodi da je svako iskustvo u osnovi pojedinačno (Fuko, 2010).[3] Istovremeno ističe da iskustvo ukoliko je čisto subjektivno ne može opstati, niti biti pojmovno zasnovano. Ono što je interesantno kod Fukoa je njegovo isticanje filozofa koji su uticali na njegovu misao. S jedne strane akademska, univerzitetska filozofija, s druge strane, Merlo-Ponti koji je razvio specifičan diskurs u razumljivosti sveta, u „dokučivosti realnog" (Fuko, 2010: 178). Čitanje filozofa koji

[1] Tabela pojedinac-društvo i pojedine teze su deo monografije koja je u pripremi: *Joker: The Art of Identity* Milene Vladić Jovanov

[2] *V*. Pierre Janet. *L'automatisme psychologique*. Paris: Félix Alcan, 1889.

[3] *V*. M. Fuko: *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon, 2010.

su se bavili egzistencijalnom probmatikom čoveka, ili da kažemo nisu imali tradiconalno ustanovljen sistem, kao što je čitanje Bataja, Blanšoa i kroz njih Ničea, za Fukoa je značilo dovesti u pitanje subjekat, ali ne u smislu njegovog uništenja, već do njegovog „prekretanja u nešto drugo" (Fuko, 2010: 178). Upravo nas to *drugo* zanima u složenim odnosima subjekta i objekta u savremenom društvu u odnosu na aktuelne probleme nasilja i saosećanja, čije amplitude nisu uvek jednostavno raz-graničene, ukoliko se sagledaju samo iz tradicionalnih pristupa. Te smo stoga odlučili da se posvetimo preispitivanju tradicionalnog i promišljanju savremenog u potrazi za mogućim rešenjima u identitetskim obrascima koji se tranformativno tek stvaraju.

Takođe, kod izvesnog broja kritičara, mislilaca, teoretičara, filozofa[4] primećujemo da bilo koji oblik predstavljanja iskustva zahteva transformaciju, do koje dolazi međusobnim odnosom između pojedinca i društva, dakle uprkos pojedinačnosti iskustva, saznajni oblici koji iskustvo transformišu u znanje zavise od interakcije između identitetskih oblika pojedinca i društva i, rečeno Levinasovim rečnikom, međusobno zavise od „izraza drugog". „Izraz kao prezentovanje drugoga meni, kao izvorno događanje značenja, prevladava ambivalentnost pojave" (Levinas, 2006: 75). Stoga razumevanje ne znači ići od jednog do drugog termina, već primiti dato, opažati dato znači prihvatiti ih kao izraz drugog. Od drugog dolazi i afirmacija mog govora jer samo „drugi može reći *da*" (Levinas, 2006: 77). Međutim, mora se istaći da drugo nije neko drugo ja u meni samom, kako navodi Levinas. Relacija nije ni idilična ni harmonična, već je „relacija prema drugom relacija prema misteriji" (Levinas, 1997: 56). S obzirom na to da je spoljašnja, ona se mora stvoriti, dokučiti, dakle proći kroz transformaciju, o kojoj od početka govorimo.

U savremenom društvu, koje oslikavaju navedeni filmski narativi, dolazi do pojačavanja dijalektičkih antinomija nasilja i saosećanja, te se dakle i forme izraza menjaju u prenosu datih relacija, čemu ćemo se posvetiti u narednim poglavljima.

[4] Korisno bi bilo pogledati studije *The Future of Identity, Centennial Reflections on the Legacy of Erik Erikson*, ed. Kenneth R. Hoover, USA: Lexington Books, 2004. *In the Name of Identity, Violence and the Need to Belong* by Amin Maalouf. New York: Penguin Books, 2003. Pored navedenih dela E. Levinasa, Ž. Deride, M. Hajdegera, videti delo *Materija i pamćenje, Ogled o odnosu tela i duha* Anri Bergsona, Beograd: Fedon, 2013. *Nabor, Lajbnic i barok* Žila Deleza, Beograd: Fedon, 2018. *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia* by G. Deleuze, F. Guattari. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2005.

Fenomenološko iskustvo kao mreža saznajnih oblika trasnformacije znanja

U teoriji psihoanalitičkog pristupa, sa S. Frojdom[5] suočavamo se sa promenama, prenosima vrednosti iz nesvesnog i iracionalnog u svesno i osvešćeno iskustvo, od slike do reči itd. Modifikacija i preobražavanja su ključni u stvaranju identiteta ličnosti i društva. Preobražavanje iskustva počinje već na jezičkom nivou, u samim iskazima, jer momenat kada se nešto iskaže, značenje prestaje da bude deo „moje" ličnosti, već postoji, okruženo kontekstom koji se tek mora uočiti i povezati, što se u velikoj meri uočava u filmskom narativu. Drugim rečima, ličnost definiše svet, a putem kategorija, koje u tom procesu koristi definiše i samu sebe.

Kako funkcioniše promena fenomenološkog iskustva u modifikaciji? Kada govori o Frojdu Ž. Derida[6] navodi da postoji *prenos*, što predstavlja ključnu reč u svim modifikacijama u razvoju ličnosti. Prenos nesvesnog u svesno, putem *dvostrukog poteza* koji u svojoj dvostrukosti, pisanju i brisanju, ostavlja mogućnost, da se stvore nove slike, ili da se slike uobliče. Fenomenološko iskustvo predstavlja „način da se refleksivni pogled postavi na neki predmet doživljenog iskustva, na svakidašnjicu u njenom prolaznom obliku, kako bi se zahvatila njena značenja" (Fuko, 2010: 171).

Potrebno je da se određene kategorije znanja, objekta u širem smislu, primene na iskustvo, da bi ono moglo predstaviti i uobličiti ličnost. S jedne strane, indvidua se „bori" sa svakodnevnim iskustvom, sa uobličavanjem putem kategorija, istorije, fenomenologije itd. da uobliči iskustvo i pretvori ga u znanje o sebi i drugima, s druge strane odnos objekat - subjekat, priroda stvari - indivudua, nadalje društvo - individua mora da ostane fluidan, da bi ličnost sazrevala a ne „stajala" u mestu, a s treće strane, potrebna je i harmonija ličnosti, jer, kako S. Frojd ističe, ličnost se pod težinom istine koju ne može da prihvati, npr. nasilja, ne menja već to čini samo kad je dovoljno stabilna da ne bi urušila sopstvenu harmoniju.

Fenomenologija pokušava da obuhvati značenje svakodnevnog iskustva, da bi pronašla na koji način subjekat utemeljuje u svojim trancedentalnim funkcijama i iskustvo i značenja. Kako I. Kant navodi, transcedentalne funkcije su uslov saznanja spoljašnjeg sveta, odnosno objekta. S druge strane, na susretu, između filozofske

[5] *V.* S. Frojd: *Psihologija mase i analiza ega*. Beograd: Fedon, 2006. Takođe pogledati: Dž. Hilman: *Kôd duše*. Beograd: Fedon, 2008. Od koristi je pogledati esej S. Frojda „Odlomak analize jednog slučaja histerije /„Dora"/ u S. Frojd: *Pronađena psihoanaliza*. Zagreb: Naprijed, 1987. Dati esej pruža uvid u komparitvnu analizu prenosa kao kategorije u oblikovanju iskustva u analizi načina na koji proces objašnjava S. Frojd i P. Žane.

[6] *V.* J. Derrida: *Writing and Difference*. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.

tradicije, filozofskih sistema i onoga što je fenomenologija, Merlo-Ponti[7] je, kako smo naveli, razvio egzistencijalni diskurs u području razumljivosti sveta.

U tom smislu postavlja se pitanje, kakav je odnos između A. Fleka, odnosno Džokera, i kad A. Flek postaje Džoker? Da li je na njega delovalo društvo, i kakvi su prenosi, promene i kategorije bile potrebne da on preobrazi svoju ličnost od Fleka do Džokera jer se subjekat uvek nalazi u jednom dinamičnom, protivrečnom odnosu između sebe i društva.

Iako iskustvo subjekat stiče sam, on mora da ukrsti svoje iskustvo sa drugim ljudima, da se pronađe u njima i oni u njemu, drugim rečima mora da prevaziđe čistu subjektivnost. Za to mu je potrebno da upotrebi *komunikaciju* koja ga vodi do razumevanja sebe i drugih. Potrebno je da dođe do oblika u kojima su svet prihvatili drugi, npr. zajednica bogatih u *Džokeru* i zajednica onih koje T. Vejn naziva klovnovima i neuspešnim osobama, smejurijom i nakaznim delom društva. Da bi došlo do komunikacije individua mora da dođe do onog što se smatra *aktuelnim* u društvu kome pripada. Da bi razumeo šta je aktuelno, individua izlazi iz prostora Levinasove *usamljenosti*, u kojoj nema pribežišta, dakle nema boravka kod kuće, u kojim izrazom i razumevanjem problema egzistencije drugog dočekuje dobrodošlicom, kao dobri domaćin. Termin *hospitality* kojim prostor sebe ustupamo drugom, a da ipak čuvamo granicu, mogu imati i suprotan pojam u konstituisanju koji u sebi sadrži domaćina, ali sa drugim značenjem: *hostility*. Između empatije i nasilja, komunikacije i razumevanja u savremenom društvu je tanka linija, stoga se pažljivo moraju uočiti njihovi zajednički imenitelji, kao što je ovde reč i prefiks istovremeno *host*, odnosno domaćin.[8]

Komunikacija i aktuelni problemi društva u obrazovanju identiteta pojedinca i društva

Mišljenja smo da aktuelnost filmskih narativa dovodi do termina *fikcija-eksperiment.* Razlog je recepcija kao deo komunikacije. Filmski narativi gledaoca zaustavljaju u dotadašnjem mišljenju i aktivnosti. Gledalac kritički postavlja pitanja o društvu, nasilju, osećanju, sa/osećanju i transformiše saznajni put do izgradnje saosećanja. Ako zaronimo u tkanje narativa, uočavamo složeniji oblik u izgradnji osećanja do saosećanja jer postoji kritički brehtovski metakvalitet u liku Džokera i A. Fleka koji je istovremeno i glumac, komičar, klovn i posmatrač sopstvene glume,

[7] *V*. Maurice Merleau-Ponty, *Éloge de la philosophie et autres essais*, Paris, 1953.

[8] Korisno bi bilo pogledati knjigu J. Derrida *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford Univeristy Press, 1999. Kao vrstu odgovora na etičku zasnovanost filozofije koju zastupa E. Levinas.

tj. glumac glumi glumca, što filmske narative postavlja u polje novih umetničkih izraza koji se bave aktuelnim promenima društva, pre svega osećanjem, sa/osećanjem i međusobnim nasilnim odnosom pojedinca i društva. Dva nivoa se uspostavljaju u promeni i preobražaju subjekta: menja se subjekat kao gledalac, menja se i predstava subjekta odnosno lika Fleka/Džokera. Gledalac će razmišljati o pojavama nasilja, odsustva saosećanja kao aktuelnem problemima savremenog društva koji nisu definisani u smislu pojmovnog konstituisanja, već se stalno menjaju u zavisnosti od situacije i konteksta. Za nekog je Džoker „poludeo" i odlučio se na nasilje, za druge je dao nasilan odgovor. Odnos uzrok – posledica u shvatanju u kome *posle* dolazi ispred *pre*, posledica ispred uzroka, postavlja se u filmskim narativima u glavni plan.[9] Malo koga zanima zašto se Flek preobrazio u Džokera, već se samo postavlja pitanje, zašto je izvršio ubistva. Međutim, uzrok su mnoge provokacije koje je A. Flek doživeo, a čiju gradiciju nasilja nam pokazuju povezane narativne petlje.

Provokacija – nasilje

Navodimo neke od primera. Mladići iz „šale" pretuku A. Fleka oduzimajuću mu reklamnu tablu. Ismejavanje bankara i poniženje devojke u metrou. Povokacija T. Vejna na televiziji o klovnovima, a onda i uživo kada Fleku saopštava da nije njegov otac. Ismejavanje TV voditelja Mareja kada Flek pokuša da napravi šale u klubu komičara. Ismejavanje majke, jer skriva istinu i ironično ga naziva Happy (Srećko). Dvostruko ismejavanje Fleka, jer ga H. Kvin voli samo kao Džokera, ali ne i kao Fleka. Sagledavaju se samo nasilni oblici, ubistva koje čini Džoker, ali ne i uzroci. Posledica zauzima centralno mesto, dok uzrok ostaje marginalizovan. Permutacija uzroka i posledice je aktuelni problem savremenog društva zapadne civilizacije, koji je u eksperimentalnoj fikciji filmskih narativa izražen poznatim likovima iz istorije stripa i filma, odnosno likom Džokera, koji priziva sva svoja „izdanja" u stripu, animiranom filmu, filmu itd. Njihova referencijalnost je istorijsko-filmska, a njihova aktuelnost realističko-fikcijska. U proces iskustva sa/znanja i sa/osećanja, uključen je i treanformativni proces žanrovskih osobina u novi umetnički, ekperimentalni oblik, o čemu će biti reči kasnije u radu.

[9] M. Hajdeger smatra da je granica „sada" poslužila od Aristotela do Hegela za vulgarno shvatanje vremena u kome se od prezencije dolazi do re-prezencije. Proširićemo shvatanje na kauzalne odnose kao vrstu puta u „sređivanju" iskustva u smisaone celine, od uzroka do posledice, odnosno od znanja do sa/znanja, osećanja do sa/osećanja.

Nastanak subjektivizacije i de-subjektivizacije

U procesu narativizacije se primećuje preobražavanje pojmova kao što su *sa-osećanje* i *nasilje* te *raslojavanje sveta*, oštre podele *pro et contra*, kakve i danas vidimo u savremenom evropskom društvu koje bismo mogli da sagledamo iz perspektive Jana Patočke[10] kad postavlja pitanje o odgovornosti Evrope, sagledano iz istorijskog i filozofskog ugla, zatim opšte podele u savremenom svetu na globalizam, antiglobalizam itd. Sam odnos eksperimenta prema „istini" menja *istinu*, ono što je bilo *pre*, a što bi trebalo da se razmatra posle, razmatra se *sada*. Prati se nastanak identiteta subjekta, *subektivizacije*, u kojoj subjekat mora odustati od čiste subjektivnosti u istorijskom pregledu i doći do *de-subjektivizacije*.

Subjektivizacija uključuje tranformaciju koja može ići do momenta „uništavanja" ličnosti. De-subjektivizacija se odnosi na dihotomiju u kojoj postoji *intenzitet* potreba da se ličnost stvori, ali istovremeno tu je poriv da se ona izrazi u različitim ulogama što dovodi do *nemogućnosti* izražavanja i ničeanskog *postajanja*, kao tranformativnog modela izgradnje ličnosti, jer se zahtevi stalno pojačavaju i povećavaju u smislu onoga što ličnost treba da uradi da bi bila prihvaćena, te se ličnost razara, *menja*, ili prilagođava na način na koji to subjekt u istoriji individualizacije nije činio do sada.

U tom smislu Fuko je naveo da su na njega najviše uticali Žorž Bataj i Moris Blanšo koje je čitao preko F. Ničea. Uticaj je u shvatanju *nezavršavanja identiteta* jedne ličnosti, odnosno, novih tokova u identitetu ličnosti i društva. Filozofi uticaja nisu stvorili institucionalni filozofski sistem, već je njihovo stvaralaštvo više odgovaralo sistemu ličnog iskustva koji je prožet ekperimentom i tradicinalnom filozofijom. Fuko navodi da „funkcija iskustva kod Ničea, Blanšoa, Bataja, znači pokušaj da se dopre do određene tačke života koja je najbliža onome što se ne može živeti. Istovremeno se zahtevaju najveći *intenzitet i nemogućnost*"[11] (Fuko, 2010: 171).

Fenomenološki postupak zahteva da se izloži svako polje mogućnosti vezanih za svakodnevno iskustvo i shvatanje tog iskustva od strane subjekta. Nemogućnost i najveći intenzitet, zapravo znači da se subjekat *iščupa* iz njega samog, što znači da on nije više ono što *jeste*, dakle da dođe, kako Fuko navodi do njegovog „rastvaranja" (Fuko, 2010: 171), da doživi promenu pri čemu se ne menja samo subjekt, već i naše shvatanje o subjektu. Fukoovski rečeno dolazi, kako smo gore u tekstu naveli, do preokreta u nešto *drugo*. U tom smislu Fuko ističe da je *de-subjektivizacija* dovođenje u pitanje kategorije subjekta u onome što subjekta

[10] *V.* Jan Patočka: *Izbor iz filozofskih spisa*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2013.

[11] Isticanje u citatu je moje.

zasniva. Desubjektivizacija u smislu uništavanja subjekta kao takvog, koji se „razara", „eksplodira" i preokreće u nešto drugo (Fuko, 2010: 178).

Šta zasniva subjekt? Način na koji shvata svakodnevno iskustvo, druge i pravi vezu između sebe i sveta i u toj povezanosti shvata sebe. Dakle, kategorije shvatanja se moraju transformisati, refleksivni pogledi koji se upućuju prema fenomenološkom iskustvu raznolike svakodnevnice i prema drugom od sebe u ljudskom smislu. Nije reč o tome da se subjekt uništi u bukvalnom smislu, vać da se dođe do *trancedentnog razmišljanja o subjektu*, razmišljanja sa one strane poznatog. Ničeov[12] subjekat teži da prevaziđe samog sebe, čak i u definiciji, pogrešno shvaćenoj i često zloupotrebljenoj u različitim ideološkim pristupima, od čoveka do natčoveka. Natčovek je bolja, viša, drugačija verzija čoveka, a ne superheroj, kako se često pogrešno interpretira Ničeov „Übermensch".

Filmski narativi ne dopuštaju da ostanu *isti*, kao što ni subjekt u ekperimentu ne dopušta da bude isti, već da se iščupa iz sebe samog, i da sebe sagleda drugačije, odnosno da *kritički preispita* ono što ga je do sada zasnivalo, istine i znanje, saznajne oblike na kojima je do sada bio zasnovan. Zato je pristup filmskim narativima istovremeno i deo istorijskog pregleda, u smislu nastajanja identiteta pojedinca i društva i deo eksperimenta, dakle razlike od sebe u smislu *postajanja* drugim, i *žanrovski* i jezički, i tematski i strukturalno-semantički.

Žanrovski oblik je promenjen, jer se spajaju različiti žanrovi, koji ne funkcionišu po principu hronologije, već složenog sistema, jer vremenske instance hajdegerovski rečeno menjaju odnos prema vulgarnom shvatanju vremena koje u centar dovodi „sada" kao odrednicu prošlosti i budućnosti, i utiču i na promenu shvatanja subjekta na tematskom nivou a onda i na promenu recepcije kod gledaoca. Transfromacija se odvija na nekoliko ravni koje su povezane, nivo recipijenta, žanrovskog oblika i građenja subjekta u međusobnom odnosu identiteta ličnosti i društva. Pri tom ne možemo a da ne uključimo podstrukturalne sile kao što je vreme, koje nije sagledano iz kauzalnih već vremensko određenih kategorija koje ne stavljaju „sada" na prvo mesto.[13]

[12] *V.* F. Niče: *Volja za moć*. Beograd: Dereta, 2003. Takođe, F. Niče: *Tako je govorio Zaratustra*. Beograd: Mono i Manana Press, 2002. F. Niče: *Nesavremena razmatranja*. Beograd, Plato, 2006. Takođe, F. Niče: *Spisi o grčkoj filozofiji i književnosti.* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1998.

[13] *V.* M. Heidegger: Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis), Gesamausgabe, Band 65, Herausgegeben von Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main, Satz und Druck: Poeschel & Schulz- Schomburg, 1989.

Promena žanrovskog oblika: desubjektivizacija i obrnuta slika kauzalnosti i hronologije

Struktura filmskih narativa je drugačija. Osnova je *raslojena* i sastavljena od stripa "Batman: The Killing Joke" (Betmen: Ubistveni vic), animiranog filma "Batman: Under the Red Hood" (Betmen: Pod crvenom kacigom) do filma "The Dark Knight" („Mračni vitez") i filmske franšize "Joker" („Džoker"**)** i "Joker: Folie à Deux" („Džoker: Ludilo u dvoje")[14] itd. Raslojenost žanra dovodi do drugačijeg pogleda na raslojenost subjekta: pojedinac, odnosno A. Flek više se ne može sagledati iz hronološke perspektive, već iz perspektive koja objašnjava postupke narativa koji su nastali ranije, a u fimskom narativu *Džoker* su objašnjeni. Vremenski *Džoker* dolazi posle filmova o Džokeru i Betmenu, a ovde je obrnuto, istorija, odnosno uzroci su dati posle posledica. Raslojenost hronologije, prati i raslojenost u načinu percepcije. Ova *filmska petlja* omogućava nam da se povežemo sa glavnim junakom, da ga percepiramo kao nekog drugačijeg od nas, ali i kao nekog sličnog nama**.** A. Flek je zanemaren, ponižavan, „mali čovek" iz realističkog romana, ali je i drugačiji od nas, jer je ubica, i to ubica koji s jedne strane ubija nemilosrdno, s druge strane sva ubistva su filmskom pričom „objašnjena", jer ne ubija bilo koga, već one koji su ga povredili. Odnos između Džokera i čitaoca je duboko složen. Saosećanje možemo pratiti na nivou recepcije narativa i u okviru tematske linije izgradnje narativa. Istovremeno je prikazano nekoliko dimenizija: promena žanrovskih odlika koja dovodi do stvaranja novog filmskog oblika, a utiče na prikaz identiteta subjekta na narativnom i tematskom nivou, odnosno na prepleteni prikaz odnosa pojmova nasilja i saosećanja.

Odnos pojedinac – društvo: od osećanja do sa-osećanja

Put od osećanja do sa-osećanja slikovito se može opisati kao proces od *znanj*a do *sa-znanja*. M. Fuko npr. navodi da se reč „znanje" razlikuje od reči „saznanje". Pod rečju znanje upućuje na proces u kome dolazi do dinamičke promene subjekta, jer se saznajni oblici menjaju, čime se menja i mogućnost da se od fiksiranog znanja dođe do dinamičnog saznanja. Znanje je proces u kome se subjekat menja samim tim što saznaje. Saznanjem se razvija razumljivost i istovremeno zadržava stabilnost subjekta. Konstitucija saznanja je odnos između „fiksiranog subjekta i predmetnog područja, u njihovim istorijskim korenima, u kretanju znanja koje saznanje čini mogućim" (Fuko, 2010: 190). Pojedinac, u ovom slučaju gledalac/lik upliće samog

[14] U radu smo se fokusirali na filmsku franšizu *Džoker* (2019) i *Džoker: Ludilo u dvoje* (2024) režisera Toda Filipsa.

sebe u sopstveni proces saznanja, npr. „spoznati ludilo“, navodi Fuko, znači „uspostaviti sebe kao razboriti subjekat“ (Fuko, 2010: 190).

Na taj način pojedinac preobražava granična iskustva[15] u predmet saznanja: ludilo, smrt, zločin, ili u narativima nasilje i saosećanje. Od određenih oblika kao što su osećanje i znanje do fluidnih, dinamičnih kao što je saznanje i saosećanje, s tim što se u dinamičnom saznanju menja i ono znanje i osećanje koje se na početku koristilo da bi se shvatilo „novo“ znanje i saosećanje.

Dinamizam i prevazilaženje selfa, pronalazimo u delima F. Ničea koji ističe nedovoljnost ujedinjenog selfa koji se može prevazići uspostvljanjem suprotnosti tradicionalno uspostavljenim vrednostima. Niče pretpostavlja da pojedinac treba da teži onom što je bolje u njemu. Stoga je svrhovitost koja je isticana od Kanta do Hegela u Ničeovim shvatanjima transformisana u filozofski pojam koji je odredio kao volja za moć. Nije reč o nekoj svemoćnoj kontroli već o prevazilaženju samog sebe u težnji ka duhovnom napredovanju, odnosno onome što je Fuko definisao ničeanskim uticajem kroz koji je prošao: *nemogućnosti subjetivizacije do kraja*. Dimenzije koje utiču od telesnog, jezičkog, iracionalnog, racionalnog i dr. na formiranje misli, kod Ničea nisu date kao binarne opozicije, već kao *unutrašnje kontradiktorni pojmovi* koji svoje suprotnosti ne rešavaju podređivanjem već *preispitivanjem,* te relacionim odnosom u okviru pojmova identiteta npr. duh-telo ili materija-memorija, iskustvo-misao. Najbolje se može uočiti o čemu govorimo iz suprotstavljanja dva principa iz rane knjige F. Ničea *Rođenje tragije ili helenstvo i pesimizam.* Niče kao *antinomije* postavlja dva principa: *apolonijski* i *dinionizijski.* Principi su Ničeu poslužili kao elementi za stavove o grčkoj tragediji, antičkoj i kulturi uopšte, u kojima je izrazio i mišljenje o međusobnom uticaju pojedinačnog i društvenog identiteta. U tom smislu interesantno je pogledati apolonijski i dionizijski princip, na način na koji ih Niče predočava. Apolon, grčki bog umetnosti, predočen je likovnim stvaralaštvom, koje je Ničeu poslužilo kao harmonija, stabilnost i mir. Dionisa bi, nasuprot Apolonu, predstavljala muzika, koja vodi ka čulnom doživljaju sveta. Apolonijski princip vodi do odvajanja individue od individue, kao što se slika od slike odvaja, upućujući na pojedinačne forme, koje tako predočene predstavljaju svet pojava. Međutim, iz svih pora sveta pojava izbija dionizijski princip, koji umesto individualnog, pojedinačnog, stavlja u prvi plan društveno, grupno, zajedničko. Čovek se od čoveka više ne odvaja, pojmovi vrednosti su izmešteni jer rob postaje slobodan čovek, a sve zajedno vođeno je tajanstvenim prajedinstvom. „Pod čarobnim dejstvom dionizijskog načela ponovo se sklapa savez između čoveka i čoveka: i otuđena, neprijateljska, posramljena priroda opet pozdravlja praznik pomirenja sa svojim bludnim sinom, čovekom. […]

[15] Iskustva na granici između ludila i razuma. U prostoru *između dva* u kome se deridijanski stvara identitet. Primedba autora teksta.

Sada je rob slobodan čovek, sad se lome sva kruta neprijateljska omeđavanja […] koja su odvojila čoveka od čoveka, sada je čovek stopljen i sjedinjen i poistovećen u jednom jedinom biću, […] tajanstvenom Pra-jednom" (Niče, 1998: 94).

U filmskim narativima prikazan je dualitet apolonijskog principa koji teži zdravom odnosu, i dionizijskog principa koji ruši pojmove racionalnog i prevazilazi razumne, „zdrave" odnose među individuama koji u relacionom pojmovnom kontekstu čine društvo. Umesto suprotnosti dva principa, uočava se da su, deridijanski rečeno, jedan u drugom te predstavljaju međusobni kritički odnos, odnosno kako Niče ističe, dionizijski princip je *princip koji postavlja pitanja* o funkcionisanju apolonijskog principa. Dionizijski princip upostavlja zajednicu u kojoj individualizacija nije naglašena kao što je slučaj u radu apolonijskog principa, te je zanimljivo pogledati kako se takva zajednica formira u filmskim narativima.

Demonstranti koji nose masku klovna, nastupaju kao *Jedno*, kao grupa koja je vođena zajedničkim porivom pobune protiv bogatog društvenog sloja Gotam sitija. Sam lik A. Flek /Džoker pokazuje nijanse u izgradnji karaktera pojedinca na identitetskoj liniji pojedinac-društvo. U pitanju je preobražaj u kome lik A. Flek/Džoker nije deo samo zajednice niti je isključivo neobični pojedinac. Lik A. Flek/ Džoker u sebi nosi i racionalni i iracionalni princip. Oseća se kao individua jer traži priznanje od grupe kojoj pripada, a sledbenike doživljava kao vrstu kretanja koje je podstakao, ali kome nužno ne pripada jer u odnosima sa H. Kvin, želi da bude A. Flek, nasuprot njenim zahtevima da je jedino uspešan kao Džoker. Svesno ubija mladiće, kolegu sa posla i voditelja Mareja, koji ga provociraju i ponižavaju. Sa dozom ironije i teatralnosti govori u sudnici, i sve te činove čini u ulozi Džokera. Kao A. Flek, pokušava da se dopadne, odlazi do sopstvenog sveta muzike i u filmskom narativu *Džoker* i u *Džoker*: *Ludilo udvoje* u kojima pokazuje tugu zbog stalnog obacivanja pri svakom pokušaju da se približi drugom, što čine majka u autobusu, šef, kolege, komičari u klubu, voditelj Marej, H. Kvin.

Njegova odvojenost kojom pokazuje prelaze iz uloge A. Fleka do Džokera je prikazana odećom, načinom hoda, života sa majkom, koji je sveden na rutinu. Muzika pokazuje promene jer tonovi postaju veseliji, oštriji u stilu rokenrola, kako se Flek približava Džokeru, i kako se na kontradiktoran način sve više budi njegova svesnost i izgrađuje samosvest o sopstvenoj ulozi i ponašanju društva prema njemu, tj. A. Fleku koji služi kao most u liku Džokera u kome se prelazom i prenosom stalno vrši preispitivanje vrednosti odnosa pojedinca i društva.

Flek predstavlja i most i distancu prema onome što Džoker postaje, ne dozvoljavajući da se Džoker u potpunosti otme, dok s druge strane postajanjem Džokera upućuje na razvoj identieta A. Fleka. Simboličnost dima cigareta kojim su okruženi i Flek i Džoker i preobražaja lika Flek/Džoker simbolično predstavlja prisutno odsustvo distance, upostavljanja i rušenja granice između pojedinca i

društva u procesu razvoja njegove ličnosti kroz elemente sa/osećanja i nasilja koje primenjuje i pojedinac i društvo.

B. Breht[16] je u delu *Dijalektika u epskom teatru* govorio da se distanca postiže kada glumac pušeći cigaretu omogućava izmeštanje iz stava uživljavanja gledaoca u prikazani sadržaj koji i sam glumac posmatra sa distancom, dakle posmatra sebe kako glumi i posmatra ono što glumi kao umetnički akt. Glumac se ne uživljava u ulogu lica koje glumi, ili kako Breht navodi ne nameće mišljenje gledaocu, što bi prema epskom teatru bio osnovni zahtev arstotelovske drame, već se koristi dvostrukim gestom. Prikazuje sebe kao glumca dok prikazuje prikazano.

Time što glumac ima *distancu* i prema sebi i prema onome što glumi ukazuje na dvostruki *metakvalitet*. Glumac/lik glumi ne samo dodeljenu *ulogu*, Artura Fleka, bolesnog čoveka, A. Fleka, klovna, A. Fleka/Džokera, već pokazuje i svoju ličnost. Pokazivanje da je „otuđen" od onoga što glumi, upućuje da ima *svest* o onome što glumi i da mu u tome pomaže distanca. Svest upućuje na kritički odnos prema društvu što Breht govoreći o novom, epskom i dijalektičnom teatru više puta ističe.

A. Flek ima sličnosti sa glumcem u epskom teatru B. Brehta. Ukazuje na svoj izgled, preterano velikom garderobom u ulozi klovna, ali istovremeno prevazilazi granicu uloge klovna jer prikazaje kritiku društva, igrajući kao žongler na liniji približavanja i udaljavanja od društva, u odnosu na reakciju nasilja i odsustva saosećanja. Nema uživljavanja jer ne poziva gledaoca na uživljavanje, niti one koji ga prate kao grupa pobunjenika, jer njegova uloga nije samo uloga prikazivanja određene ličnosti, već je *uloga u ulozi,* jer je lik koji već glumi glumca i prikazuje sopstvenu glumu, te metakvalitet u razvoju prikaza narativnih petlji postaje trostruk. On glumi glumca, tako što pokazuje sebe i ono što glumi istovremeno, te je trostruka uloga metakvaliteta podložna stvaranju višestruke strukture i semantičkih značenja u interpretaciji gledalaca. Gledalac prolazi kroz dve dramske poetike: aristotelovsku i brehtvosku, jer posmatra pojedinca kroz višestruke uloge u kojima ujedno uočava i način konstituisanja identiteta u savremenom društu u odnosu na aktuelne probleme, a dok to čini istovremeno prati i umetnički postupak obeležen vremenskeim i kauzalnim odnosima u perpcepciji žanrovskog poigravanja, i kroz treći uvid tumačenja filmskih narativa posmatra putem desubjektivizacije novi identitetski oblik u kome učešće nasilja i saosećanja u izgradnji identiteta pojedinac-društvo zauzima veliki deo.

[16] *V.* B. Breht: *Dijaketika u teatru*. Beograd: Nolit, 1966.

Dve distance: dva dvostruka poteza

Artur Flek distancu koristi na dva načina, uobličavajući je u dvostruki dekonstrukcionistički potez. S jedne strane, službenicu posmatra iz svog ugla, kritički razmišljajući o svom i njenom mestu u društvu i o društvu kao takvom. S druge strane, u sceni pshijatrijskog zatvora Arkama kada ga čuvari nagrađuju cigaretom kad ispriča šalu Flek se osnažuje da se kao ljudsko biće izjednači sa njima. Međutim, to iskustvo biva odmah *izbrisano* jer ga čuvari udarcima upozoravaju da to nije slučaj. S druge strane, i samo društvo prelazi dvostruku granicu, odnosno čini dvostruki potez i stvaranja i brisanja: privlači pojedinca, provociranjem ga odvaja, i na kraju kad u toj zapletenoj igri pojedinac pristane na ulogu, kažnjavanjem, ismejavanjem bezosećajnošću i nasiljem ga odbacuje. Sve navedene scene, približavanje dečaku iz autobusa, Brusu Vejnu, A. Fleka su koštale batina koje dobija od mladića na ulici, bankara u metrou, ili isejavanja u klubu komičara ili u TV emisiji voditelja Mareja koji ismejava ne samo njegove šale, već njega kao ličnost, jer su Flekove šale deo njegove životne priče u kojoj ističe činjenice šta mu je majka govorila, a to je da ne bude komičar već da uči školu.

Izgradnja pojedinačne svesti u preobražavanju lika Flek/Džoker prati se kroz vremenske sekvence jer Flek izgrađuje drugačiji odnos prema čuvarima. Tražeći cigaretu više se ne osvrće na postupke čuvara, pokazujući da je distanca sada njegova prednost. Izgled se menja, dok je A. Flek, odelo je skromno i neupadljivo, kad je Džoker prepuno je boja. Muzika takođe prati promenu. Penjući se uz stepenice, dok se vraća sa posla u sumornoj gradskoj atmosferi, Flek povijeno ide u ,,obliku“ svesti koji je simbolično deo prostora u kome mora živeti. Dok silazi kao Džoker, pokreće se specifičnim, svojim, autentičnim pokretima, ritmično i samouvereno. Dve putanje koje su istovremeno ,,silazak“ iz jednog i ,,uspinjanje“ u drugi život za razvoj lika Flek/Džoker predstavlja i silazak u gradski pakao unutrašnjeg i društvenog života i istovremeni uspon u unutrašnjem i društvenom identitetu. Smeh A. Fleka takođe je dvostruke prirode. Automatizovan, kao odgovor na društvena pravila, ironičan, promišljen, kao kritika društvu koje nije nimalo surovije od Džokera i ubistava koje čini. Ničeov apolonijski i dionizijski princip se prepliću u sopstvenim suprotnostima kao i u suprotnosti jedan prema drugom u karakteru lika Flek/Džoker. Dvostrukost je sama u sebi unutrašnji kontradiktorna, te i gledalac mora biti svestan i brz u povezivanju scena koje kao odvojene jedinice, filmske slike, imaju višestruka značenja. Neka od njih gledalac će povezati dok će druga ostati u prostoru koji se pojavljuje kao rezervoar mogućnosti značenja za stvaranje novih uvida, tj. novih tumačenja umetničkih postupaka i oblika i promišljanja o prisustvu i odsustvu saosećanja i nasilja u formiranju identiteta pojedinca i društva.

Primera radi, scena sa čuvarima u psihijatrijskom zatvoru Arkamu pokazuje dvostrukost apolonijskog i dionizijskog principa u karakteru čuvara, a zatim

svedoka, porote i društva koji prate suđenje A. Fleku, odnosno put na kome je kretanje stalno napred-nazad, dato više kao stranputica, kao traženje puta u eksperimentalnoj fikciji kojom se predočavaju aktuelni problemi društva, a ne kao prav put koji je unapred određen. Da im nije „privlačan" tj. da ne osećaju prema njemu ništa, da im je ravnodušan, čuvari ga ne bi provocirali. Drugi deo društva, ljudi na ulicima pod maskama klovna vođeni pobunom protiv kapitalističog društva, nedostatka uslova za život u gradskoj atmosferi sličnoj atmosferi S. Ridlijevog filma *Blade Runner 1982*. („Istrebljivač") i scena iz života zemaljskog, prizemnog, tamnog, kišovitog dela u kome žive građani u distopijskom filmskoj seriji *Digitalni ugljenik*[17] predstavljaju Džokerove istomišljenike, ali pristalice tako okupljene od njega zahtevaju takođe ulogu predvodnika, kao što čuvari traže da i pored teškoća ostane klovn, da zamejava, s tim što je njihovim ponašanjem intenziviran ponižavajući odnos prema A. Fleku, „zabavljaču". Likovi Fleka i Džokera su do te mere plepleteni i u stalnom su odnosu sa okolinom, da se gledalac dok posamtra filmske narative, zapravo i sam vaspitava, odnosno uči o društvu u kome ne samo živi A. Flek, o društvu koje rađa Džokera, već i sebi i sopstvenom društvu, jer su problemi nasilja i saosećanja aktuelni u sadašnjem društvenom organizovanju pojedinaca u grupe koje često funkcionišu nasilno prema neistomišljenicima, a saosećajno prema sagovornicima koji zastupaju slične ideje.

Takav način kritičkog posmatranja filmskog narativa podseća na litararizovanje teatra, slično brehtovskim songovima, natpisima, tablama, objašnjenjima u cilju komentara događaja i kritike zbivanja u društvu. Gledalac je na isti način uvučen u kritiku tehnikom u kojoj nema uživljavanja, te je i on „podeljen" u recepciji na nekoliko uloga: onoga koji gleda, onoga koji svesno posmatra i onoga koji donosi odluke šta bi se moglo promeniti. Od čistog prepoznavanja do pomnog posmatranja i shvatanja poruka do promene kojoj vodi epsko, dijalektičko u teatru. Slično tome je filmsko kretanje u navedenim filmskim narativima. Stoga Breht i gledaoca predstavlja kao čoveka koji bi trebalo da zapali cigaretu dok posmatra predstavu.

Da li je A. Flek „pušač" u tom smislu? Neko bi rekao da je to samo karakteristika njegovog lika, no način na koji mu je cigareta potrebna kao vrsta zaštite i zamene ega, kao štit koji bi nosio da bi se sklonio od uvreda koje su mu upućene, cigareta mu pomaže kao način da se pomeri iz situacije u kojoj se nalazi i napravi odsupnicu u jednu drugu stvarnost.

On izaziva nezainteresovanost, koju samo jednim delom oseća, a dimom koji ga okružuje skreće istovremeno i pažnju na sebe kao pušača, a ne samo na ličnost A. Fleka, i na kraju skreće pažnju na ono što prikazuje, na prikazivanje prikazanog, ostavljajući prostor gledaocu filma da se okrene i ka prikazivom u prikazivanju, i

[17] Korisno bi bilo pogledati filmove *Istrebljivač* režisera Ridlija Skota i TV seriju *Digitalni ugljenik* autora i producenta Lite Kalogridis. Primedba autorke teksta.

onom neprikazivom koje gledaoca ostavlja sa mislima o mogućoj promeni u sopstvenom ponašanju i ponašanju društva kao celine u kojoj se pojedinac nalazi i koja utiče na njegova shvatanja identiteta.

A. Flek pokazuje ne samo nekoliko metakvaliteta, već i *distancu*, kako prema sebi, tako i prema događajima oko sebe. Njegova svest je dvostruka: s jedne strane postepeno saznaje istinu o sebi, s druge strane kritički se osvrće prema ljudima oko sebe, od majke, socijalne radnice koja mu daje pomoć i omogućava lekove, do kolega sa posla. Sve zajedno, čitava njegova analiza problema u kojima se nalazi prelazi u stvaranje pripovedno-filmskog narativa u kome preovlađuje forma epskog teatra, prema korišćenju V-efekta (A-efekta)[18] i prikazivanje samih postupaka filmskog narativa, u smislu poetoloških i tehničkih postupaka.

Kako se uklapa svest i kritički odnos prema sebi i stvarnosti i samozaborav koji Niče ističe u primeni dionizijskog principa**.** Setimo se pitanja samozaborava kao odlike iracionalnog u dionizijskom principu. Samozaborav je odbijanje racionalnosti i deo je grupnog ponašanja bahantkinja u proslavi boga Dionisa, koja se simbolično može pokazati u ponašanju grupe na ulicama koja pod maskom klovna razrušava grad i iracionalno se ponaša.

Maska je deo nečega što zapravo predstavlja zaštitu ličnosti. Maska se nosi u grupi bahantkinja, tajnim društvima u kasnijim civilizacijama, na kraju u antičkim dramama itd. Maska klovna štiti, ali istovrmeno zbog preteranosti odeće i šminke, ističe. S jedne strane, kao što smo naveli maska je vrsta štita. Derida u studiji *Aporias* navodi da je aporija put na kome postoje samo pitanja, ali ne i konačni odgovori. S tim u vezi pominje i grčku reč *problêma*, jer se problem stvara „čim se krene u unutrašnje podele prema sebi i drugom" (Derrida, 1993: 11). Interesantno je da problem koji Derida povezuje sa prelaskom granice, a time i stvaranjem identiteta, šta je dozvoljeno a šta ne, simbolično predstavlja u pojmu i reči *korak*. Jer korak je prostor koji se stvara ukoliko se granica prelazi i sa jedne i sa druge strane. Ta linija je *nevidljiva*. Granica u smislu kada se prelazi sa jedne na drugu teritoriju, upućuje na nemogućnost podele. Međutim, nemogućnost podele je zapravo lažna i zasnovana je samo na pretpostavci institucije nedeljivosti jer je granica je *porozna*.

Upravo iz tog razloga, kada je nedeljivost granice ugrožena, identifikacija moguće granice postaje problem, kako Derida ističe. Granica uspostavlja liniju time što dva entiteta deli na dve strane. Uspostavljanje granice je inherentno podeli odnosno

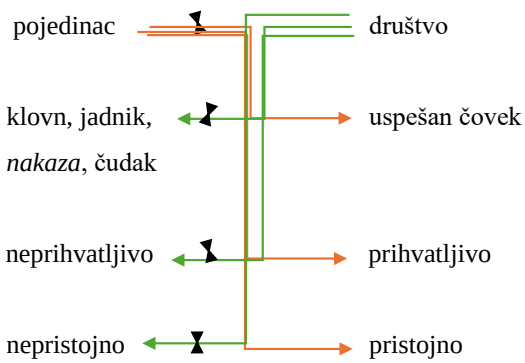
[18] *V. Brecht on Theatre*. *The Devolopment of An Aesthetic*. Ed. and translated by John Willett. New York: A Dramabook. Hill and Wang. 1964. U engleskom prevodu umesto V-efekta koristi se A-efekat jer se *Verfremdung* poredi sa *alienation* što označava otuđenje, dok se na nemačkom upučuje na nianse u značenju „učiniti nešto stranim". Primedba autorke teksta.

nemogućnosti podele, i time se stvara problem, odnosno aporija podele. Jer korak u sebi sadrži i jednu i drugu stranu. „Postoji problem onog trenutka kada se unatar sebe uspostave granice" (Derrida, 1993: 11). Grčku reč *problêma* Derida upotrebljava na dva načina. Jedan je da bi ukazao na projekciju, koju pojedinac stavlja ispred sebe, što je ujedno i protekcija koju pojedinac stavlja iza sebe bilo u vidu zamisli nekog projekta ili zadatka koji treba da se ispuni, *ispred* ili zaštitu koju stvara protekcija *iza*.

Dvostruka priroda Flek/Džoker ima nešto i od platonovski shvaćenog i upotrebljenog „pharmakona", ona je ispred i iza. Reč je o smrti koju Džoker doživljava u pesmi, dakle brehtovskom songu, objašnjenju i komentaru koji je u filmskom narativu dat ne posle već ispred, poremetivši vremenske instance, kao vrsta deridijankog nagoveštaja-traga, koji će ga odvesti i do realne smrti, kada H. Kvin odbaci Fleka jer nije više ili nije samo Džoker, koji je jedino zanima.

Dvostrukost Flek/Džoker je kao vrsta spojenih sudova. Ne može biti samo Flek, čak ni kad to želi, već Džoker, i to na kraju Džoker koji iracionalno umire od „sledbenika" sa kojima se sam Flek ne bi identifikovao, niti može biti Džoker, a da pri tom ne zaboravi na nijansirano predočeni život prepun emocija, pokušaja i padova u frojdovskoj spirali osećanje-misao-osećanje itd. Klovn i komičar, običan čovek i ubica, mali čovek uzor vođe pobunjenicima koji ne žele da žive u distopijskom Gotam sitiju. Mnoge uloge se tek otkrivaju a svaka od njih ukazuje na vezu identita pojedinca i društva u kojoj se kako Derida ističe „identitet nalazi uvek *između* dva" (Derrida, 1981: 209).

Pojedinac – društvo: pitanje identiteta

Sve je obrnuto. Pojedinac je uspešan čovek, koji se prihvatljivo, civilizovano pristojno i saosećajno ponaša prema drugima.

Zašto pominjemo saosećanja u vezi sa ponašanjem i saopštavanjem određenih činjenica, tj. činjeničke istine. Stoga što se A. Fleku većinom obraćaju bez osećanja,

bilo koja poruka da je u pitanju, dok se on trudi da se prema svakom ponaša pristojno, čak i u trenutku kad to ne mora da čini. Trenutak kad odluči da to ne čini određuje postepeni put, gradaciju nasilja kao odgovora na ono što doživljava od pojedinaca koji predstavljaju društvo prihvatljivih, pristojnih, moralnih i uspešnih.

Odnos osećanje-saosećanje je važan u odnosu Fleka i društva jer da bismo imali *saosećanje* moramo prvo da izgradimo *osećanje* prema sebi, prema onom ljudskom u sebi, prema Drugom koje je, prema shvatanju E. Levinasa koje je izrazio u knjizi *Totalitet i beskonačnost* (Levinas: 2006), ono beskonačno koje se uvek otima totalitetu. Dakle, onog trenutka kada se osećanje u nama prema nama samima kao ljudima ugasi, odnosno kao ljudskom u nama, onda se gasi i saosećanje i nastupa proces otuđenja od društva, koji počinje otuđenjem pojedinca od sebe.

A. Flek se otuđuje od sebe da bi postao Džoker, tj. da bi mogao da odgovori na nasilne provokacije koje mu društvo upućuje kao A. Fleku, dok istovremeno želi da ostane A. Flek u ljubavnom odnosu kao ljudskom i možda najvećem izrazu komunikacije kao stapanja dva tela i dve ličnosti u ljubavi, prema H. Kvin dok ga ona u posthumanističkom vidu u ljubavi gleda samo kao Džokera. Filmski narativi nas ostavljaju sa idejom kojoj je potrebno promišljanje da li pojedinac zadržava individualnost i kao takav je i dalje deo društva ili aktuelni problem savremenog društva uključuje binarnu opoziciju ili/ili u stvaranju identiteta i pojedinca i društva. Jedno od rešenja je kritički osvrt u zasnivanju subjekta, u međusobno identitetskom odnosu pojedinca i društva, uz prevazilaženje saznajnih oblika. U prevazilaženju, kao preobražavanju ličnosti dolazi do novog, drugačijeg shvatanja osećanja, sa/osećanja, idetiteta pojedinca i društva.

Stapanje dve poetike, o kojima smo na početku rada govorili, tj. aristotelovske poetike uživljavanja koja dovodi do saosećanja i brehtovske koja odbija saosećanje, i dovodi do kritičke distance, i njihovim preobražajem koji dovodi do nove poetike u kojoj su statusi distance i osećanja povezani jer se izgrađuje put od osećanja do sa/osećanja, takođe predstavlja jedno od „rešenja“ problema na višestrukim nivoima: od umetničkog postupka, novog umetničkog oblika, do izgradnje identiteta subjekta kroz društvo, recepcije i samospoznaje aktuelnih problema gledalaca da žive u društvu u kome prepoznaju aktuelnost problematike nasilje-sa/osećanje itd. Put iz/gradnje u bilo kom od navedenih oblika pokazuje i dvostrukost smeha. Od smeha koji bergsonovski označava bliskost, zajednicu i razumevanje do is/mejavanja koje se pojavljuje u ogledalu smeha koji zajednica pokazuje u nerazumevanju i bezosećajnosti kad se prema pojedincu ophodi kao prema tuđinu koji ne pripada zajednici, do o/smeha koji pojedinac pokazuje svetu koji ga okružuje. Stoga u filmskim narativima pratimo put od smeha do o/smeha, od znanja do sa/znanja, od osećanja do sa/osećanja u savremnom svetu aktuelnih problema.

Na kraju predstavljanjem tabele iznosimo zaključne teze rada.

Od znanja do sa/znanja
Od smeha do o/smeha
Od osećanja do sa/osećanja

Od objektivnog do subjektivnog
Od stabilnog do promene
Od statičkog do dinamičnog
Od mogućeg do ne/mogućeg
Od pojedinca do društva (pojedinaca)

Zaključimo sa pojmom slobode koji je uključen u identitetske obrasce. Da li je moja sloboda samo moja i da li je ona dovoljna da bi se indvidua odlučila na vršenje nasilja? Levinas ističe da ,,moral započinje kada sloboda, umesto da se opravda kroz samu sebe, sebe oseti kao samovoljnu i nasilničku" (Levinas, 2006: 68). Stoga, kako Levinas navodi, dočekivanje drugog (*hospitality*) je stavljanje moje slobode u pitanje. Nad svojom slobodom pojedinac ima samo jednu moć, a to je da sloboda nije samo u relaciji prema njemu samom, a opet kako Levinas zaključuje ,,koegzistencija više sloboda je mnoštvo, koje ostavlja netaknutim jedinstvo svake od njih" (Levinas, 1997: 76) inače bi se pretvorile u neki oblik totalitarne opšte volje.

Sloboda ima i skriveno i otkriveno lice koje u odnosu na aktuelne probleme nasilja i saosećanja koji su i prisutni i skriveni u svom odsustvu, moraju se kao i sam pojam slobode preispitati u identitetskim oblicima koje nam filmski narativi kao fikcija u eksperimentu nude na raspolaganje. Od saznanja, razumevanja, komunikacije do stvaranja slobode iza koje se mogu „videti" *vreme* i *drugo*.

Reference

Bergson, Anri (2013). *Materija i pamćenje*. Beograd: Fedon.

Brecht on Theatre. *The Devolopment of An Aesthetic* (1964). Ed. and translated by John

Breht, Bertolt (1966). *Dijalektika u teatru*. Beograd: Nolit.

Deleuze, Gilles and Guattari Felix (2005). *A Thousand Plateaus*, *Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Delez, Žil (2018). *Nabor, Lajbnic i barok*. Beograd: Fedon.

Derrida, Jacques (1978). *Writing and Difference*. Chicago: The University of Chicago Press.

Derrida, Jacques (1981). *Dissemination*. Chicago: The Univeristy of Chicago Press.

Derrida, Jacques (1995). *The Gift of Death*. Chichago and London: The University of Chicago Press.

Derrida, Jacques (1999). *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford Univeristy Press.

Derrida, Jacques (2001). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London, New York: Routledge, 2001.

Derrida, Jacques (2005). *The Politics of Friendship*. London, New York: Verso.

Frojd, Sigmund (1987). *Pronađena psihoanaliza*. Zagreb: Naprijed.

Frojd, Sigmund (2006). *Psihologija mase i analiza ega*. Beograd: Fedon.

Fuko, Mišel (2010). *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.

Heidegger, Martin (1989). *Beiträge zur Philosophie* (Vom Ereignis), Gesamausgabe, Band 65, Herausgegeben von Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main, Satz und Druck: Poeschel & Schulz- Schomburg.

Hilman, Džejms (2008). *Kôd duše*. Beograd: Fedon.

Janet, Pierre (1889). *L'automatisme psychologique*. Paris: Félix Alcan.

Levinas, Emanuel (1997). *Vrijeme i drugo*. Podgorica: Oktoih.

Levinas, Emanuel (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.

Maalouf, Amin (2003). *In the Name of Identity, Violence and the Need to Belong*. New York: Penguin Books.

Merleau-Ponty, Maurice (1953) *Éloge de la philosophie et autres essais*, Paris.

Niče, Fridrih (1998). *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica

Niče, Fridrih (2002). *Tako je govorio Zaratustra*. Beograd: Mono i Manana.

Niče, Fridrih (2003). *Volja za moć*. Beograd: Dereta.

Niče, Fridrih (2006). *Nesavremena razmatranja*. Beograd: Plato.

Patočka, Jan (2013). *Izbor iz filozofskih spisa*. Novi Sad: Akademska knjiga. Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.

The Future of Identity, Centennial Reflections on the Legacy of Erik Erikson (2004). Ed. Kenneth R. Hoover, USA: Lexington Books, 2004.

Willett. New York: A Dramabook. Hill and Wang.

Mina Disić
minadisic13@gmail.com
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
https://orcid.org/0009-0002-4626-3044

Originalni rad; DOI: 10.46793/LLE25.500D

EMPATIJA U „DOKTORU FAUSTUSU" IZ UGLA FILOZOFIJE ŽAKA DERIDE

Sažetak: Protagonista Manovog romana „Doktor Faustus" želi da stvara „umetnost koja će sa svetom biti 'na ti'", muziku blisku slušaocima u koju će moći da se užive, što je i doslovni prevod grčke reči empatija. Da bi to postigao, Leverkin svoju dušu predaje đavolu u zamenu za 24 godine genijalne produktivnosti. Pored ovog, izlaganje će nastojati da pruži i pregled ostalih mesta u delu koji simbolizuju empatiju. Pažnja će biti posvećena citatu iz Šekspirove drame „Bura", kojim se Adrijan oprašta od svog najdražeg bića Nepomuka. Zatim će se ispitati zbog čega je kao Nepomukov nadimak odabrana reč eho, da bi potom bile obrađene i reči izgovorene na samrti kompozitora iz Kajzersašerna gde gazdarica porodice sa kojom Adrijan živi zahteva razumevanje. Analiziraće se i griža savesti koju Cajtblom oseća zbog želje za propašću svog naroda ogrezlog u nacizmu, koji je sinonim za jednoumlje i represiju. S tim u vezi, drugi deo izlaganja biće posvećen povezivanju pojma empatije i osuđivanja, predočavanjem osnovnih postulata filozofije Žaka Deride o nepostojanju centra odnosno jednog ispravnog stanovišta, iznetog u njegovom tekstu „Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih nauka". Cilj rada jeste interdisciplinarno proučavanje empatije putem povezivanja konkretnog književnog dela i određenog filozofskog pravca, odnosno Deridine dekonstrukcije.

Ključne reči: empatija, središte, eho, dekonstrukcija, jednoznačnost

Abstract: EMPATHY IN "DOCTOR FAUSTUS" FROM THE PERSPECTIVE OF JACQUES DERRIDA'S PHILOSOPHY

The protagonist of Thomas Mann's novel Doctor Faustus wishes to create "an art that will be on familiar terms with the world", music that will be close to its listeners and in which they can immerse themselves, which is also the literal translation of the Greek word empathy. To achieve this, Leverkühn, sells his soul to the devil in exchange for 24 years of genius-level productivity. However, his compositions are cacophonous and difficult for the conventional human ear to accept. Thus, the

listeners cannot truly connect with his art, which means that Adrian's fundamental idea is not realized. Leverkühn's motivations for making a pact with the devil are not solely aimed at connection and better mutual understanding among people. He is arrogant and sees himself as someone chosen for something greater than life itself, which is evident in his conversation with the devil. In addition to this, the presentation will attempt to offer an overview of other moments in the novel that symbolize empathy. Attention will be given to the quote from Shakespeare's "The Tempest", which Adrian uses to bid farewell to his dearest companion, Nepomuk. The discussion will also explore similarities between Adrian Leverkühn, the Little Mermaid, and Prospero, since all three characters made pacts with supernatural forces. Nepomuk's nickname, Echo, can symbolize empathy. The presentation will also analyze the words spoken at the deathbed of the composer from Kaisersaschern, where the matron of the family with whom Adrian lives demands understanding. Additionally, it will consider the guilt Zeitblom feels over wishing for the downfall of his people, who are immersed in Nazism, a system synonymous with single-mindedness and repression. In this context, the second part of the presentation will focus on connecting the concept of empathy with judgment, by referencing the basic tenets of Jacques Derrida's philosophy, particularly his idea of the absence of a center, or the absence of a single correct standpoint, as articulated in his text "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences". The idea of deconstruction is an invention. It advocates for discovering new perspectives on the world and literature. It allows the emergence of what has been previously overlooked, suppressed, or marginalized. It refuses to let anything become definitively fixed. In other words, deconstruction opens the path to otherness. The aim of this work is an interdisciplinary study of empathy by connecting a specific literary work with a particular philosophical approach, namely, Derrida's deconstruction.

Keywords: empathy, center, Eco, deconstruction, univocity

* * * * *

Cilj teksta jeste uočavanje motiva empatije koji se provlači kroz čitavo delo „Doktor Faustus". Takođe, svrha je i povezivanje pojma empatije (onakvog kakav je prikazan u romanu) sa filozofijom Žaka Deride, koja je opet nužno povezana sa idejom demokratičnosti. Kako bi se potvrdili gorenavedeni iskazi, u radu je korišćen komparativni metod. Hronološkim redom se u ispitivanom romanu uočavaju mesta koja bi po autoru mogla simbolizovati empatiju i kao takva se analiziraju poređenjem sa drugim delima na koje Tomas Man sam referira. Polazi se od pretpostavke da izbor likova iz drugih književnih dela sa kojima se glavni junak upoređuje i poistovećuje nije slučajan, pa će prvo biti reči o Geteovom „Faustu", zatim će se analizirati bajka Hansa Kristijana Andersena, „Mala sirena", a potom i drama Vilijama Šekspira „Bura", a sa njom u vezi i delo „Doktor Faustus" Kristofera

Marloa, da bi se na kraju pomenula i nimfa Eho iz Ovidijevih „Metamorfoza". Faustus Kristofera Marloa se ispituje zbog toga što mnogi autori povlače paralele između njega i Prospera, protagoniste istaknute Šekspirove drame, čiju rečenicu Adrijan u ključnom delu romana, sa razlogom, veruje autor, ponavlja. U drugom delu teksta, nakon opisivanja nekih osnovnih postulata filozofije Žaka Deride, autor će pokušati da dokaže suštinsku sličnost između dva shvatanja pojma empatije, jednog predočenog u umetničkom, a drugog u filozofskom delu.

Protagonista Manovog romana želi da stvara „umetnost koja će sa svetom biti 'na ti'", (Man, 2019:17) muziku blisku slušaocima, u koju ce moći da se užive, što je i doslovni prevod grčke reči *empatija*. Da bi to postigao, Leverkin svoju dušu predaje đavolu u zamenu za 24 godine genijalne produktivnosti. Međutim, njegove kompozicije su kakofonične i teško prihvatljive konvencionalnom ljudskom uhu. Dakle, slušaoci ne mogu na pravi način da se povežu sa njegovom umetnošću, čime se ne ostvaruje osnovna Adrijanova zamisao. Njegov usud liči na onaj koji je opisao Mefisto u Geteovom „Faustu". „Deo sam one sile koja večito stremi zlu, a večito donosi dobro" (Bulgakov, 2020: 29). Samo obrnuto. Može se postaviti pitanje moralnosti, kao sto se u Geteovom „Faustu" i čini, o prihvatanju dijaboličke pomoći za ostvarivanje ispravnih ciljeva. Gorenavedeni citat ističe ideju da čak i zle sile mogu doprineti dobru, pa to treba imati u vidu prilikom donošenja olakih zaključaka o tome šta je ispravno, a šta nije. Ipak, Leverkinove pobude za paktiranje sa đavolom nemaju jedino za cilj povezivanje i bolje međusobno razumevanje ljudi. Adrijan je od najranijeg detinjstva ispoljavao crte arogantnosti i nadmenosti. Glib Vilijam ga opisuje sledećim rečima: „Bio je to zao, prezriv, podrugljiv smeh, simbol one arogancije duha koja će toliko doprineti njegovom konačnom prokletstvu" (Glebe, 1950: 8). Adrijan se do suza smeje na očeve eksperimente, uprkos važnosti koji oni imaju za njegovog roditelja. Takođe, kako Glib primećuje: „Istovremeno, dečija arogancija se manifestovala u njegovom stavu prema učitelju, koji se često žalio da se njegov učenik ponaša kao da „to već zna" (Glebe, 1950: 13). Na divljenja svog prijatelja Serenusa Cajtbloma, Leverkin odgovara samo kratkim smehom, a za druženje sa kolegama na fakultetu nije bio zainteresovan. Nikoga osim Serenusa, svog najboljeg prijatelja iz detinjstva nije oslovljavao sa „ti". Dakle, kompozitoru iz Kajzersašerna je sve što su njegovi prijatelji, porodica, učitelji i profesori bili, jednostavno smešno. Ponaša se kao da je iznad njih. Pa tako u razgovoru sa đavolom, koji je zapravo dijalog sa samim sobom, misli da je izabran, odabran za nešto veće od života. Đavo mu priča: „A i ti si atraktivan slučaj, to otvoreno izjavljujem. Zarana smo bacilli oko na tebe, na tvoju oholu glavu hitre misli, tvoj izvanredni ingenium i memoriam… pa si Sveto pismo gurnuo pod klupu…to nam se ne malo svidelo" (Man, 2019: 330). Uz to, Adrijan ima i prilično ambiciozne ciljeve, koje je za njega sročio i formulisao Mefisto: „Čitav čopor, čitava generacija prijemčivih, kao dren zdravih dečaka baca se na delo bolesnog genija, onoga koga je bolest učinila genijalnim, divi mu se, ceni ga, uzdiže

ga, produžava to delo u sebi; preobražava ga, zaveštava ga kulturi" (Man, 2019: 324). Đavo mu poručuje da će se pred kraj njegovog života osećaj moći i veličanstvenosti uzdići „do entuzijastičkog afekta zdravlja, do božanskog života" (Man, 2019: 324).

Uslovi ugovora su bili takvi da je za genijalno stvaralaštvo, Adrijan zauzvrat morao da se odrekne ljubavi prema bilo kom ljudskom biću, da po isteku dogovora preda svoju dušu paklu, a da dok je on na snazi, trpi nesnosne bolove, bolove „Male sirene", „koji kao da dolaze od noževa što seku" (Man, 2019: 457).

Jedan od odgovora zašto je Man odabrao baš Andersenovu „Malu sirenu" kao poveznicu sa Adrijanom bi mogao da bude taj što je i ona sklopila pakt sa đavolom, odnosno morskom vešticom. Dobila je noge i uslove pod kojima će moći da ih zadrži, ali će zato biti na izrazito jakim mukama i imaće snažne glavobolje. Međutim, to nije jedina sličnost. I ona kao i Leverkin levitira između dobrog i lošeg. Bori se za prinčevu ljubav i besmrtnu dušu, što je otvoreno priznala staroj baki: „„„A zašto mi nemamo besmrtnu dušu?" upita zabrinuta sirena. „Dala bih ove stotine godina koje još imam da proživim, samo da bih jedan jedini dan bila čovek, a potom da stignem u nebeski svet"" (Andersen, 1990: 43). Dakle, kao i Adrijan, priželjkuje nešto sebično za sebe, što bi je izdvojilo od ostalih pripadnika njene vrste, koji žive trista godina, a zatim se pretvaraju u morsku penu bez prava na zagrobni život. Ipak, sirena se na kraju bajke odlučuje da stavi prinčeve potrebe ispred sopstvenog života. Tomas Man je na ovaj način predstavio svu kompleksnost ljudskog bića i pokušao da možda osvesti želju i sposobnost za razumevanje drugog.

Pitanje moralnosti samog čina paktiranja sa đavolom je više religijska tema, o kojoj ovde neće biti govora. Ono što je interesantno jeste Adrijanov povod. Obično smo skloni da nekoga ko druge ljude posmatra sa visine i misli da je daleko iznad ostalih, i čak ih gleda sa prezrenjem, možda i sa razlogom, osudimo. Moguće je da Manovo upućivanje na Malu sirenu, koja isto kao i Adrijan, smatra da je vrednija od pripadnika svoje vrste, a ipak se na kraju žrtvuje za princa i spasava mu život nauštrb svog, govori o piščevoj želji da njegov junak ne bude okarakterisan jednosmerno.

Adrian se od svog najdražeg bića, Nepomuka, oprašta citatom iz Šekspirove drame „Bura": „Then to the elements. Be free, and fare thou well!" (Man, 2019: 612), što ga direktno povezuje sa glavnim junakom Prosperom, koji navedene reči izgovara. Sličnosti između „Doktora Faustusa" Kristofera Marloa (koji je bio Manova inspiracija) i Prosprera, bile su predmet mnogih rasprava, a ovde će biti navedene samo neke za koje se misli da pokazuju kako Šekspirov protagonista nije plošan karakter. Scene u kojima se koristi magija su dobar pokazatelj zašto je Tomas Man odlučio da nas uputi na Prospera.

I Faustus Kristofera Marloa i Arijel (po Prosperovom nalogu) koriste svoju nevidljivost za zadirkivanje ljudi u svom okruženju. Prvi papu, a drugi Stefana,

Trankila i Kalibana, koji se međusobno okrivljuju za uvrede. Lisa Hopkins zapaža „da je želja za kontrolisanjem onoga što se vidi i onoga ko se vidi jedna od mnogih stvari – uključujući, zacelo, i ime, pošto su oba varijacije od 'imati sreće' – koje on [Faustus] deli sa Šekspirovim Prosperom" (Hopkins, 2000: 75). Ima autora koji misle da se Faust koristi crnom magijom, a Prospero isključivo onom pozitivne prirode. Robert Logan Prosperovo odricanje od čarolija predstavlja kao da su „njegove namere časne i uvek su to bile" (Logan, 2008: 214) kao i da su „Faust i Prospero na suprotnim stranama ograde, jer je prvi fasciniran nekromantijom, a drugi je zaokupljen belom ili prirodnom magijom" (Logan, 2008: 196). Ipak, čini se da tumačenje Šekspirovog junaka kao altruističkog čarobnjaka nije do kraja ispravno. Pored toga što se kroz celu dramu sveti svojim poznanicima i želi da ih što više namuči, poreklo njegove magije je diskutabilno. Entoni Haris u svojoi knjizi „Nights Black Agents: Witchcraft and Magic in Seventeenth-Century English Drama" razrađuje tu temu. Podseća da Sikoraks, veštica od koje je Prospero nasledio Arijela, zarobljava duha u drvo, dok ga Prospero plaši da će učiniti isto. Takođe, tvrdi da se pored „sličnosti sa Sikoraksinim moćima, Prosperove magične veštine, u mnogim drugim aspektima, ne razlikuju od crnog veštičarenja" (Harris, 1980: 145). Ovim rečima Prospero opisuje svoju magiju: „Grobovi su, na moju zapovest, budili svoje spavače, i tad otvarali se i puštali ih van pod dejstvom moje svemoćne veštine" (Šekspir, 1963: 71). Dakle, on ne preza ni od korišćenja mračnih sila zarad svojih interesa. Ipak, ono što je možda najpre nit koja spaja Leverkina, Marloovog Faustusa i Prospera je oholost.

Vi duhovi brda, potoka, jezera,
I gajeva, i vi čije stope trag
Ne ostavljaju na pesku, kad gonite
Neptuna dok je u oseci, ali
Bežite od njega kada se on vraća;
Vi patuljci što na mesečini
Pravite zelene kisele kruziće
Od kojih ovca ne pase; i vi
što ponoćne gljive napravite,
Radosni kada čujete večernje
Vašom sam pomoću, iako ste slabi
Bez mene, sunce dnevno pomračav'o,
Doziv'o buntovne vetrove i diz'o
Hučan rat između zelenoga mora
i plavog svoda (Šekspir, 1963: 70)

Prospero, prilično pretenciozno, smatra da su snage, prirodne i natprirodne, nedovoljno jake bez njega. Arijelov gospodar želi da muči svoje žrtve, što i čini. Pa

Haris kaže kako je jasno da „Prospero nije naučio ništa od svoje zle sreće: čak i u progonstvu su mu prioriteti pogrešni" (Harris, 1980: 133).

Tomas Man nas je uputio na arogantnog junaka, koji se poput Leverkina, koristi zlim silama zarad svoje lične koristi, ali ih se, na završetku drame, odriče i oprašta svojim neprijateljima zlodela zbog kojih je završio na pustom ostrvu. Još jednom Man uvodi problematiku razumevanja, oproštaja i saosećanja.

Čini se da se sa osnovom može tvrditi da oba lika koje Man koristi da bi dočarao Adrijana prilično liče na njega. I Mala sirena i Prospero imaju previsoko mišljenje o sebi, pristaju na paktiranje sa stvorenjima koja poseduju natprirodne moći zarad egocentričnih ciljeva, a ipak na kraju spašavaju i opraštaju drugima. Možda je ovo metod kojim se nemački pisac koristi da bi pozvao na saosećajnost prema svom junaku, jer kako su Andersenovi i Šekspirovi uspeli da se iskupe i opravdaju, postoji šansa da bi i Leverkin to mogao.

Nepomuk sebe naziva Eho. U Ovidijevim ,,Metamorfozama" nimfa Eho se povezuje sa Narcisom, koji se dovodi u vezu sa ogledalom. Ogledalo nam pokazuje naš odraz. Ono što mi jesmo, dok eho vraća naš glas, naše rečenice, pa samim tim i naše misli. Ovidije slikovito pokazuje kako to Eho radi.

i, koliko mladić je puta rekao ,,jao!", toliko ona je puta vratila ,,jao!" I kad svojim se Narkis u mišice rukama bio, i tog' je lupanja zvuk svagdano vraćala ona. K'o obično u vodu zureć' Narkisu posljednja bila je riječ: ,,Uzalud voljeni, dječače, joj!" Toliko riječi odvrati mjesto, a rekav' ,,S bogom!" I Jeka odvrati ,,S bogom!"
(Ovidije, 2007: 122)

I ogledalo i eho su entiteti drugačiji od naših, ali su sposobni da pokažu ono što mi jesmo. Oni mogu da se stave u našu poziciju, naše telo, našu kožu. Oni kao da izgovaraju – *I am you and what I see is me.* Stih je iz pesme „Echoes" grupe Pink Floyd koja govori o usamljenosti, razumevanju i empatiji. U filmu „Solaris" Andreja Tarkovskog, u završnoj sceni čujemo: „Mi uopšte ne želimo da osvojimo svemir. Mi bismo hteli da proširimo Zemlju beskonačno. Nama nisu potrebni novi svetovi, nama su potrebna ogledala… Čoveku je potreban čovek!" Zbog svega navedenog, Nepomukov nadimak može da simbolizuje empatiju.

Glib u svojoj knjizi „Symbolism in Thomas Mann's "Doktor Faustus"" posebnu pažnju posvećuje Adrijanovom okruženju tokom odrastanja i školovanja, pa njegovo hladno držanje smatra „simbolom unutrašnje borbe koja se vodila između Leverkinove savesti i urođenog zla koje je već proželo njegovo biće i koje ga je, potpomognuto i podstaknuto spoljašnjim nezdravim uticajima, polako ali sigurno uvlačilo u đavolju mrežu" (Glebe, 1950: 21). „Leverkin nije mogao prikladnije odabrati svoje predavače. Sa majstorskom ironijom Tomas Man je ove ljude prikazao kao simbole dijaboličkog pod maskom teologa i filozofa" (Glebe, 1950:

23). Glib tvrdi da je Kolonat Nonenmaher „svojim predavanjima o Pitagori u izvesnom smislu doprineo celibatskom životu Manovog junaka (Glebe, 1950: 23). On je pričao da su „Broj i odnos brojeva kao konstitutivna celokupnost bivstva i moralnog dostojanstva" (Man, 2019: 143). Iskazi o brojevima kao suštini bića i morala su opasni, jer brojevi i njihovi odnosi upućuju na tačnost, egzaktnost i uvek isti ishod, na nešto što nije podložno diskusiji, gde ne postoje izuzeci. Svoditi čoveka na jednačinu otvara put ka jednoumlju, hladnoći i nesaosećajnosti.

Glib iznosi i argumente zašto Adrijanovog profesora Šlepfusa drži za metaforu đavolovog sluge. Polazi od imena koje ga podseća na „Mefistofelesov "papak" u „Valpurgijskoj noći" Geteovog Fausta" (Glebe, 1950: 25). I dodaje da „iako su to ostali poricali vukao je jednu nogu, o čemu Cajtblom svedoči: „Po mom mišljenju, stvarno je malo vukao nogu". Njegova odeća i ličnost, ne ostavljaju sumnju o liku koju je autor želeo da predstavi" (Glebe, 1950: 25). Na mnogim mestima u romanu se ističe koliki su trag na kompozitora ostavila predavanja koja je na fakultetu pohađao. Glib ide toliko daleko da čak i dva lekara, koja je Leverkin posetio nakon što se zarazio sifilisom, tumači kroz simboliku demonskog. „Kod Cimbalista, kao i kod Erasmija identifikacija sa dijaboličkim je evidentna, kao što je bila i u slučaju Šlepfusa i Kumpfa. Ali ovde Man ide i korak dalje..." (Glebe, 1950: 39) opisujući brkove koji su stajali samo ispod nozdrva, kako je tada bilo u modi u višim slojevima, a kasnije će postati simbol svetsko-istorijske maske. Za Gliba je to jasna referenca na Adolfa Hitlera (Glebe, 1950: 39). Sa primerima dijaboličkih simbola završavamo isticanjem Šlidknapa, za koga Glib takođe tvrdi da je uticao na Adrijanov karakter. Sa njim se Leverkin smeje, imaju istu boju očiju, između ostalog „Šlidknap je bio taj koji mu je pravio društvo u Italiji kada su dogovoreni uslovi Adrijanovog ugovora sa Đavolom" (Glebe, 1950: 45).

Pitanjem da li su gorenavedene konstatacije preuveličane se ovde nećemo baviti. Popisivanje potencionalnih spoljnih faktora koji su od Manovog junaka načinili osobu kakva jeste, nam je bilo važno zbog pojma saosećajnosti. Time što je kao lajtmotiv Adrijanovog stvaralaštva, odabran leptir *hetaera Esmeralda,* sa kojim se Leverkin susreo prvi put uz pomoć svog oca, u najranijem detinjstvu, stavlja se akcenat na obrazovanje i na ono što je naučeno, a ne urođeno. Insekt belih krila, sa ljubičastim mrljama koji ga proganja i simboliše njegov ugovor sa đavolom, odnosno njegovu želju za nečovečnim, aludira na prenošenje misli i ideja. Adrijanov otac je uvek bio zainteresovan da se bavi nečim natprirodnim.

Čovek nije jedinka sama za sebe i u najvećoj meri je njegovo ponašanje posledica društva i vremena kojem pripada. Tomas Man opisujući ludilo i aroganciju stvaraoca kao da postavlja pitanje da li je uopšte moguće biti normalan i zdrav u potpuno bolesnom okruženju, kakvo je bilo Adrijanovo. Sporedni likovi sa kojima je Leverkin u kontaktu izvršavaju samoubistva, što je slučaj sa Klarisom Rode, ubijaju kao njena sestra Ines i mnogi drugi koji su otišli u rat. Uprkos tome što se Leverkin

klonio društva i odlučio da život provede zatvoren u kući, u usamljenom selu, društvo nije htelo, a verovatno ni moglo, da izađe iz njega, na šta Cajtblom često referiše isticanjem da suštinski nikada nije napustio Kajzersašern. Serenus kratko objašnjava stav svog najboljeg prijatelja prema društvu sledećim rečima: „o odnosu ili o nepostojanju odnosa moga počivšeg prijatelja prema njemu – „svetu"" (Man, 2019: 509).

Tomas Man završava roman otvorenim pozivom na empatiju i razumevanje za svog junaka. Adrijanova želja je da svoje poslednje remek delo predstavi svim svojim poznanicima, lično ga svirajući na klaviru. Za vreme predstavljanja kompozicije, posetioci počinju da ga se plaše, mumlaju i šapuću o njegovoj pomućenoj pameti i svesti, osuđuju i, na kraju, odlaze pre završetka izvođenja komada.

Na samrti kompozitora iz Kajzersašerna, gazdarica se obraća okupljenima sledećim rečima:

> *Gledajte da se izgubite svi koliko vas ima! Vi varošani nemate razumevanja, a ovde je potrebno razumevanje! On je mnogo govorio o večnoj milosti, siroti čovek, i ja ne znam hoće li ona biti dovoljna. Ali pravo ljudsko razumevanje, verujte mi to, ono je dovolino za sve! (Man, 2019: 641)*

Ovo je bilo samo grubo isticanje onih mesta u delu koja bi mogla biti metafora i poziv na saosećajnost. Drugi deo eseja je posvećen Deridinoj filozofiji.

U tekstu „Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih nauka" Derida pokušava da dokaže da ideja strukturalizma koja se zasniva na binarnim opozicijama nije adekvatna. Razlog tome je privilegovanje jednog pola u odnosu na drugi. On kritikuje zapadnu matafiziku koja je slična strukturalizmu po svojoj tendenciji da traži centar i hijearhiju binarnih opozicija. Pa je tako uvek davana prednost govoru naspram pisma, prirodi naspram kulture, muškom polu naspram ženskog. Većina pojava i pojmova su vrlo složeni, pa se ne mogu objasniti jednim centrom, niti jednom binarnom opozicijom.

Prema francuskom filozofu, cela istorija pojma strukture se temelji na zameni središta, na nizu i permutaciji središta. Stoga, središte uvek može biti zamenjeno nekim drugim središtem. Jedan set pravila za tumačenje može biti zamenjen onim manje popularnim, što Derida u svom načinu razmišljanja, dekonstrukciji, i preporučuje.

Džonatan Kaler smatra da Deridina dekonstrukcija pledira na to da svaki tekst ima dvostruku logiku. Pa tako kaže da „dekonstrukcija ne rasvjetljuje tekstove u tradicionalnom smislu pokušaja da se shvati središnji sadržaj ili tema; ona ispituje djelovanje metafizičkih opreka u njihovim neslaganjima i načine na koje tekstovne figure i odnosi ... proizvode dvojnu, aporijsku logiku" (Culler, 1991: 94). Takođe, ističe da dekonstrukcija kao interpretativna strategija počiva na operaciji koja

„uzima neki očito rubni element kakvog teksta, poput bilješke na dnu stranice [fusnote], te ga presađuje na neko vitalno mjesto" (Culler, 1991: 120). Tako se preokreće hijerarhija, kako bi se pokazalo da ono što je pre smatrano sporednim, može postati centralno. Obrt koji važnost pripisuje zanemarenom, obično se sprovodi tako da se „ne dolazi, jednostavno do prepoznavanja nekog novog središta... već do rušenja distinkcija izmedju bitnog i nebitnog, unutrašnjeg i izvanjskog. Što je središte, ako rubno može postati središnjim?" (Culler, 1991: 120) Možda se ovim Kalerovom stavom da objasniti Deridina, na prvi pogled čudna konstatacija da „središte nije središte" (Derrida, 2007: 298).

Cilj dekonstrukcije – piše jedan od interpretatora – je da se opuste i deblokiraju strukture ..., da se one stave u pokret, da se stvore nove forme, a pre svega da se kaže 'da, oui, oui' nečemu što ljudsko oko nije videlo, ljudsko uho nije čulo (Caputo, 1997: 18).

Dekonstrukcija je invencija: pronalazi nove načine govora o svetu (i književnosti) koji omogućavaju pojavljivanje nečeg drugog, nečeg neočekivanog. Ne dozvoljavajući nijednoj instituciji da se definitivno stabilizuje, dekonstrukcija ih na taj način dovodi u permanentno stanje krize. (Bužinjska, Pavel Markovski, 2009: 413)

Dakle, svrha dekonstrukcije je otvaranje puta prema drugosti, nečemu što je bilo zanemarivano, nepopularno, možda čak i potlačeno.

Derida kaže da je došlo do drugačijeg poimanja pojma strukture, odnosno do decentriranja u promišljanju strukturalnosti strukture. „Za njegovo određivanje bilo bi pomalo naivno referirati na kakav dogadaj, doktrinu ili ime nekog autora. Ono zacelo pripada totalitetu epohe, naše epohe" (Derrida, 2007: 299). Ipak ističe neke mislioce, čija su dela doprinela decentriranju strukture, kao što su Niče, Frojd i Hajdeger. Kaler objašnjava Frojdov doprinos relativizovanju središta. Najpoznatiji psihoanalitičar u superioran položaj postavlja ono što je do tad smatrano devijantnim. „Učiniti to jedinstveno čudoviste, Edipa, modelom normalnog sazrijevanja... postupak je koji čak ni danas nije izgubio snagu skandala" (Culler, 1991: 138). Derida još ističe da je došlo do promene u tradicionalnoj koncepciji znaka, koji se sastoji od označitelja i označenog. „Jer značenje „znak" uvjek se razumjevalo i određivalo, u svojemu značenju, kao znak – nečega, kao označitelj koji upućuje na označeno, kao označitelj koji je različit od označenog" (Derrida, 2007: 299). Sada više „ne postoji transcendentalno ili povlašteno označeno te samim tim područje i igra značenja više nemaju granica" (Derrida, 2007: 299). Dakle, ne postoji jedan tačan odgovor, niti jedno ispravno stanovište. Miroslav Beker je na istom tragu kada kaže da je za Deridu jezik „neprestana igra supstitucija znakova bez ikakve stalnosti smisla u pojmovima. Jedan tekst postoji u odnosu prema drugim

tekstovima, pa je zbog toga namjera u nekom delu redovito iznevjerena, a jednoznačno čitanje i tumačenje nemoguće" (Beker, 1986: 55).

Deridina filozofija manjinskog mišlenja, koja može postati većinsko se uklapa u koncepciju demokratije kako ju je opisao Hans Kelzen, jedan od najistaknutijih pravnih teoretičara 20. veka u svom spisu „O suštini i vrednosti demokratije". Kelzen se o prednostima demokratije izražava na sledeći način:

Baš u odnosu na takvu diktaturu, demokratija otkriva svoju najbolju suštinu, pokazuje svoju najvišu vrednost. Pošto jednako ceni političku volju svakoga, ona i svako političko uverenje, svako političko mišljenje, čiji je izraz, naravno, samo politička volja, mora podjednako poštovati. I suprotno mišljenje mora se smatrati mogućim kada se odustane od saznanja jedne apsolutne vrednosti. Stoga je relativizam pogled na svet koji demokratska misao pretpostavlja (Kelzen, 2005: 59).

Takođe Kelzen ističe da poredak može biti istinski funkcionalan ,,samo tako da i manjina, pošto nije apsolutno u nepravu, nije apsolutno bez prava, u svako doba i sama može da postane većina" (Kelzen, 2005: 60).

Ideja da nije poželjno pojavama prilaziti samo iz jednog centra, iz jednog ugla, lako se može dovesti u vezu sa pojmom empatije. Konvencionalne ocene ljudi, njihovog ponašanja i osećanja, ne bi nikako trebalo da budu ni osnovne ni jedine.

Nakon kratkog osvrta na Deridinu filozofiju, biće reči o sličnostima između pojma empatije opisanog u konkretnom književnom delu i filozofskom pravcu.

Kad Cajtblom oseća grižu savesti zbog toga što želi propast svom narodu, ogrezlom u nacizmu, koji je sinonim za represiju, jednoumlje i osuđivanje, on želi smrt sistemu koji ima samo jednu istinu i uništava one koji se u nju ne uklapaju. Poput Deridine filozofije i on se zalaže za drugost, za razumevanje i uzimanje u obzir najsitnijih detalja, ma koliko se oni činili beznačajnim.

Adrijan Leverkin je prikazan kao genijalni arogantni ekscentrik, koji ne uzima učešće u političkim dešavanjima svoje zemlje. Odlučuje da se povuče i komponuje muziku, ostajući indolentan na rat koji je njegova zemlja započela, za razliku od, na primer, svog najboljeg prijatelja Cajtbloma, koga prilično pogađaju društvena zbivanja. Moglo bi se osuditi to što Adrijan u toku najstrašnijih razaranja u svetskoj istoriji sedi u svojoj lepo uređenoj sobi, gledajući sve oko sebe sa visine, kulturno-umetnički se uzdižući. Ipak Tomas Man kao da kroz razne simbole, motive i paralele pokušava da ga dokuči i opravda. On to čini poređenjem i upućivanjem na likove iz drugih književnih dela, kojima se kao i njemu, ima šta zameriti, ali se ipak iskupljuju i pokazuju kao moralni, predočavanjem njegovog detinjstva i školovanja, gde se objašnjavaju uticaji okoline na njega, eksplicitno koristeći reč eho i, na kraju, direktnom molbom za razumevanje njegovog junaka. Sličnost sa Deridinom

filozofijom ogleda se u tome što ni on kao ni Man, ne dozvoljava da se olako donose zaključci i zalaže se za nepostojanje jednog ispravnog načina razmišljanja i delanja. Jer kako je autokratski režim Adolfa Hitlera, uostalom kao i svaki drugi autokratski režim, posedovao samo jedan tačan odgovor, demokratija uvažava različitosti i manjinska mišljenja, makar načelno. Da bi empatija postojala, nužno je sagledavati pojave iz više uglova, na šta opminju i pisac i filozof.

Tomas Man se trudio da u celosti shvati stvaraoca 20. veka, a ne da ga osudi. Čini se da Deridino učenje o nepostojanju jednog stabilnog centra, koji bi upravljao ostalim elementima sistema, može biti povezano sa pojmom empatije. Razumevanje je suprotno od mržnje. Onaj ko razume taj ne mrzi, već počinje da saoseća.

Reference

Andersen, H. K. (1990). *Izabrane bajke* (P. Vujičić, prev.). Beograd: Beograd.

Beker, M. (1986). *Suvremene književne teorije.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Bulgakov, M. (2020). *Majstor i Margarita* (Z. Kocić, prev.). Beograd: Laguna.

Bužinjska, A., Pavel Markovski, M. (2009). *Književne teorije 20. veka* (I. Đokić, prev.). Beograd: Službeni glasnik.

Caputo, J. D.(1997) *The Prayers and Tears of Jacques Derrida: Religion without Religion*. Bloomington: Indiana University Press.

Culler, J. (1991). *O dekonstrukciji: teorija i kritika poslije strukturalizma* (S. Čerlek, prev.). Zagreb: Globus.

Derrida, J. (2007). *Pisanje i razlika* (V. Mikšić, prev.). Sarajevo: Šahinpašić.

Glebe, W. V. (1950). *Symbolism in Thomas Mann's "Doktor Faustus".* Edmonton, Alberta: University of Alberta.

Harris, A. (1980). *Nights Black Agents: Witchcraft and Magic in Seventeenth-Century English Drama*. Manchester, UK: Manchester UP.

Hopkins, L. (2000). *Christopher Marlowe: A Literary Life.* New York: Palgrave.

Kelzen, H. (2005). *O suštini i vrednosti demokratije.* Beograd: Službeni glasnik.

Logan, R. A. (2008). *'Glutted with Conceit': Imprints of Doctor Faustus on The Tempest. Placing the Plays of Christopher Marlowe*. Ed. Sara Munson Deats and Robert A. Logan, London: Ashgate.

Man, T. (2019). *Doktor Faustus* (D. Stojanović, prev.). Beograd: Kosmos izdavaštvo.

Ovidije Nason, P. (2007). *Metamorfoze* (M. Višić, prev.). Podgorica: Unireks.

Šekspir, V. (1963). *Bura; Nenagradjeni ljubavni trud* (Ž. Simić, S. Pandurović, prev.). Beograd: Kultura.

Márta Törteli Telek
ttmarta76@gmail.com
Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici
https://orcid.org/0000-0001-7213-5375

Pregledni rad; DOI: 10.46793/LLE25.512TT

SVET BAJKI I RAZVOJ EMOCIONALNE INTELIGENCIJE

Sažetak: Bajka pomaže u stvaranju sigurnog sistema vrednosti za dete. Tokom slušanja priče, dualna, ili kako je Sartr naziva, „začarana svest“, naginje ka nestvarnosti, postajući tako izvor zadovoljstva, izvor napetosti i oslobađanje napetosti u isto vreme. Dvostruka svest iz bajke je putovanje između stvarnosti i iluzije. Priče igraju ključnu ulogu u razvoju emocionalne inteligencije (EI). Istovremeno, slušanje priča je osnova za stvaranje unutrašnje slike, a to može pomoći detetu da kasnije postane dobar čitalac. Upoznavanje i prepoznavanje strukture priče koju je definisao Prop omogućava potpunije razumevanje teksta od strane deteta. Takođe promoviše razvoj kritičkog i kreativnog čitanja tokom pedagoške prakse.

Ključne reči: bajka, emocionalna inteligencija, individua, rezilijentno ponašanje, svetski poredak

Abstract: THE WORLD OF FAIRY TALES AND THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Fairy tales help children establish a safe system of values. During storytelling, what Sartre refers to as the “enchanted consciousness” tilts toward unreality, thus becoming a source of joy, a bearer of tension, and at the same time, a means of releasing that tension. This dual consciousness in fairy tales creates a journey between reality and illusion. Fairy tales play a crucial role in the development of emotional intelligence (EQ). Moreover, listening to stories lays the foundation for internal imagery, enabling the child to become a good reader later in life. Becoming familiar with the narrative structure defined by Propp, and recognizing it, allows the child to achieve a deeper level of reading comprehension. In pedagogical practice, it also supports the development of both critical and creative reading skills.

Keywords: fairy tale, emotional intelligence, individual, resilient behavior, world order

Uvod

Naše emocije oslikavaju dušu, jer bez njih svet bi bio siv, a ljudski odnosi prazni. Ipak, danas se u školama i društvu svuda u svetu više ceni IQ nego emocionalna inteligencija, odnosno „vizija srca“. Upravo zbog toga je neophodan razvoj emocionalne inteligencije koja svakog nastavnika treba da podstakne da sa svojim učenicima istražuje novi svet formiranja ličnosti. Od suštinske je važnosti da u interakciji sa našim učenicima prenesemo znanje, utičemo na njihove kognitivne sposobnosti, ali i da osetimo naše prisustvo u širim slojevima njihovog samorazvoja. Iako usvajanje svakog predmeta u školi nosi elemente formiranja ličnosti, oni se mogu realizovati samo u uskoj perspektivi. Međutim, bilo bi veoma potrebno posvetiti više pažnje formiranju ličnosti i obezbediti joj širi horizont.

Koncept emocionalne inteligencije kombinuje dve oblasti sposobnosti koje je opisao Gardner (1983): socijalnu i samorefleksivnu inteligenciju. Međutim, detaljni opisi razlikuju pet faktora. Danijel Golman smatra da je percepcija emocija suštinska. On veruje da emocionalno inteligentna osoba percipira svoje emocije na odgovarajući način, ima adekvatan emocionalni rečnik i može da imenuje nivoe stresa. Suočavanje sa emocijama je takođe važno, kako ne bismo potiskivali svoje emocije, jer to dovodi do napetosti koja se manifestuje fizičkim simptomima, već treba da se njima bavimo. Upornost i održavanje usmerenosti ka dugoročnim ciljevima predstavljaju bitan element emocionalne inteligencije, iako nas trenutne koristi često navode da te ciljeve napustimo. Sposobnost empatije, preciznog uočavanja emocija drugih i, ako je moguće, reagovanja, osnovni je uslov našeg života u zajednici. Sposobnost uspostavljanja i održavanja društvenih odnosa i težnja ka asertivnom ponašanju takođe su karakteristike emocionalno inteligentnih ljudi (Goleman, 2008: 25). Ako se svi ovi kvaliteti kombinuju i ispolje u čoveku, on može da živi potpunijim, vrednijim životom. Stoga bi to trebalo da bude važan vaspitni cilj za nastavnike.

Salovej i Majer su 1990. godine uveli termin „emocionalna inteligencija” i formulisali svoj trostruki model (Salovey & Mayer, 1990) . Oni su razlikovali tri glavne klase mentalnih sposobnosti koje pripadaju emocionalnoj inteligenciji: 1. percepcija i izražavanje emocija; 2. regulisanje emocija; 3. korišćenje emocija u rešavanju problema (fleksibilno planiranje, kreativno razmišljanje, fleksibilna kontrola pažnje, motivacija). U modelu modifikovanom 1997. godine, Majer i Salovej su dopunili originalni model četvrtom klasom: veštinom razumevanja emocija i primene emocionalnog znanja (sposobnost označavanja emocija, tumačenja značenja emocija, razumevanja složenih emocija i uočavanja mogućih prelaza između emocija) (Mayer & Salovey, 1997: 39).

Uloga bajke u razvoju emocionalne inteligencije

Bajke su verovatno bile inspirisane čovekovom potrebom za metafizikom, njegovom samoćom i potragom za društvom. Drugim rečima, ova potreba ili zahtev se javlja kao motivacioni faktor u stvaranju priče. Moramo naglasiti da ovde nije nužno reč samo o stvaralačkoj želji, već i o kombinovanoj komponenti receptivne želje, koja je usmerena na saznanje i potom posedovanje nespoznatljivog, neshvatljivog (Tímárné Hunya, 2003: 105). Metafizičke anksioznosti u detinjstvu opravdavaju postojanje bajki i njihovo slušanje.

Priče igraju suštinski važnu ulogu u procesu razvoja emocionalne inteligencije. Fascinirani smo vrednostima sveta bajki, arhetipovima književnosti, ostrvom ljudske psihe koje može pružiti sigurnost i odraslima i deci. Pošto uznemireno dete „sve opasnosti, duhovne strahote i strahote prvenstveno proteruje u svet snova i bajki, pravda bajke budi i razrešava duhovne grčeve našeg naroda u bilo kom uzrastu; odnosi tabue, tajne, snove i želje nadohvat ruke, čineći ih dostupnim, razumljivim pa čak i uravnoteženim“ (Erdélyi, 2013: 1). Bajka je jezički fenomen koji učesnicima u pripovedanju omogućava da kroz tekst bajke dožive dva momenta kreiranja identiteta: s jedne strane, oni su integrisani u jezičku tradiciju, a sa druge strane, njihova samointerpretacija (koja je kombinacija njihovog razumevanja sebe i sveta) otvara mogućnosti (Bódis, 2011: 88).

Bajka (i naravno dečji pogled na svet) je vođena osnovnim verovanjem da u svetu vlada red, pa čak i ako se to poremeti na neko vreme, harmonija će se ponovo uspostaviti. Ishod bajke je predvidljiv, ali put koji vodi do kraja je niz nepredviđenih događaja. Iz tog razloga, priča evocira različite (više instinktivne ili duhovne) načine razumevanja. Svet bajke je zasnovan na moralno uređenom, pravednom, kosmičkom poretku sveta i sposoban je da povrati svaku neravnotežu. Njen optimistični pogled ima terapeutski efekat, negujući pozitivan stav deteta (Boldizsár, 2010: 54). Na taj način omogućava našoj deci da stvore i povrate duhovnu harmoniju. Razumljivo je da se sa nadom i predanošću obraćaju pripovedaču (nastavniku ili roditelju).

Pripovedač, zauzet deljenjem istine, otvara širok prostor u svetu koji je stvorio; njegovo pripovedanje nije ništa drugo do pokušaj balansiranja lošeg sa nečim dobrim. Prema Janošu Hontiju, svet bajke nije ništa drugo do ideološka korekcija stvarnog sveta: prikaz toga kakav bi svetski poredak, fizički i moralni, trebalo da bude (Honti, 1962: 16). U isto vreme, tekst bajke uvek služi opstanku kolektivne mudrosti zasnovane na životnom iskustvu i vekovnim moralnim normama, nudi rešenje (strategiju preživljavanja) za životne situacije koje su van ravnoteže ili imaju neki nedostatak, smrt, u svojim mnogobrojnim bajkovitim oblicima, obećava novo rađanje (Bálint, 2013: 15).

Bajka nam govori jezikom simbola. Prema Vereni Kast, slike iz bajke su uvek višeslojne. Što je slika više nalik na bajku, teže joj je pripisati jasno značenje. Bajka je kao ogledalo – u njoj vidimo ono što nosimo u duši, tako da bajku uvek možemo tumačiti na različite načine prema našim specifičnim duhovnim potrebama. Zato nikada ne bi trebalo da objašnjavamo priču – trebalo bi da joj dozvolimo da utiče na emocionalnom nivou. Pod uticajem očigledne nastavne namere, gubi se i rasejava sama suština; magija se raspada, nestaje (Kast, 2002: 10). Betelhajm takođe potvrđuje da pričama i bajkama usađujemo seme u dečji um, koje ne treba uznemiravati dok ne proklija (Fischer, 2009: 3). Razmišljanje u simbolima nam takođe omogućava da se suočimo sa neprijatnim, neprihvatljivim kvalitetima. Kao što omiljena bajka govori o detetu i predstavlja njegove trenutne probleme, omiljeni junak bajke takođe pomaže da se ukrote tenzije skrivene u nesvesnom (Kádár, 2013: 142).

Bajka ne samo da uspostavlja duboke strukture upotrebe maternjeg jezika kroz njegovo zvučno i jezičko formiranje, već ima za cilj i najvažniji zadatak jezičkog obrazovanja: oplemenjivanje međuljudskih odnosa. Okolnosti pripovedanja bajke, sa svojim emotivnim elementima, podstiču decu na zajedničko doživljavanje i istinsko učenje. Svojim sadržajem uranjaju slušaoce u bogatstvo moralnih i estetskih doživljaja. Odrasli pripovedač obrazuje celim svojim govornim bićem i podstiče imitaciju. Pomaže detetu da izgradi odnos prema sebi, drugima, svetu oko sebe i onome što je izvan vidljivog (Zilahi, 2003: 115). Neguje i proširuje ove puteve kroz alate koje pruža jezik.

Iza svake priče stoji određeni emocionalni naboj, koji čini emotivni okvir narodne bajke i na kojem se gradi određena priča. Različiti tipovi bajki pružaju odgovarajući okvir za prenošenje emocija (Boldizsár, 2004: 15) Na taj način postaju bogat instrumentarijum za emotivno vaspitanje u rukama pedagoga.

Znamo da je estetski doživljaj jedinstven i neponovljiv i da priča ima veliki uticaj na primaoca, kako na njegovu svest, tako i na podsvest. Posmatrajući borbu dobra i zla, čitaocu priče je omogućeno da prepozna moralne zakone. Kroz recepciju dela dete se suočava sa uzročno-posledičnim vezama. U međuvremenu, nastavnik može da skrene pažnju na odnose među likovima bajke (Todorov, 2005: 361), zato što je deci ovih dana sve teže da razumeju takve veze.

Tradicionalna narodna bajka je sačuvala kako mitsko-arhaični pogled na svet, tako i mnogostrukost i dodatno značenje arhetipova i antičkih simbola. Teško da postoji životna situacija ili problem koji utiče na ljudsku egzistenciju, a koji ne bi imao odgovarajući odgovor u tradicionalnoj bajci (Bálint, 2011: 12). Dok slušamo priču, stalno razmišljamo o neizbežnom odgovoru na poziv pripovedača. Kao što znamo, svaka bajka je svojevrsni poziv i poziv upućen nama, pouka i podstrek na interpretativnu akciju, da se povinujemo. Bajka je, kako su je nekada zvali –

„izmišljalica“, u tom smislu što osmišljavamo kako da proživimo ono što nam je u poremećenom svetovnom postojanju puka zagonetka i izvor opasnosti; osmišljavamo kako možemo postati ono što nam je po sudbini i mogućnostima namenjeno, šta bismo mogli biti ili šta smo u obavezi da budemo. Pripovedač priča kako bi iz stega sudbine, neizbežne sudbine (smrt) i iz zamke besmislenosti i nepodnošljivosti života, stvorio put ka izlazu. Da bi slušalac razmislio o mogućnostima koje se pružaju „u odnosu na smrt“, čime bi učinio ljudski život podnošljivim. Očigledno je da s ovog stanovišta bajka nije svet užasa, već umetnost oslobađanja (Bálint, 2013: 16). A oslobađanje je i spasonosno i oslobađajuće za individuu.

Pripovedanje podstiče formiranje unutrašnjih slika, identifikaciju sa junacima bajke i dinamiku ispunjenja želja „sve je moguće” – jedan je od najvažnijih zaštitnih faktora u životu deteta. Heroji bajke predstavljaju primer rezilijentnog ponašanja za dete – za njih kriza nije nepremostiv problem, već životni zadatak koji treba rešiti (Kádár, 2013: 49). U Jungovoj psihološkoj školi, bajka se smatra simboličnom pričom koja formuliše opšte ljudske probleme i moguća rešenja „Bajka je uvek o nečemu što ugrožava tok života; to je obično polazna tačka bajke i pokazuje kakav razvojni put iz ovog problema vodi u novu životnu situaciju“ (Kast, 2002: 9). To sugeriše da u ključnim trenucima naših života, oslanjajući se na naše unutrašnje rezerve snage – nakon borbenih bitaka – možemo da nastavimo svojim putem stojeći pravo.

U vaspitanju male dece ključno je ono što čitaju, koje priče privlače njihovu pažnju, koje razvijaju njihov mentalni i emocionalni svet, koje oslobađaju njihove anksioznosti i strahove, koje im pomažu da reše probleme. Bajke su pogodne za prepoznavanje svesnih i podsvesnih problema deteta, ohrabruju ga da definiše svoje snove i želje, pokazuju mu pravilno tumačenje i pomažu mu da donese prave odluke. U detinjstvu se može javiti čitav niz psihičkih problema o kojima u tom trenutku nemamo pravih saznanja, samo naslućujemo. Fantazija može pomoći u rešavanju mnogih psihičkih problema, jer obrađuje i deluje na haotično, opasno, zlo, tako da više ne ometa razvoj deteta u *svesnom ja* (Erdélyi, 2013: 8). Tako stvaralačka fantazija, *subjektivno ja*, postaje dopuna *objektivnom ja*. Zato ima pravo da postoji u ličnosti kao celini.

Ildiko Boldižar objašnjava da nam bajke pomažu da živimo i daju smernice za rešavanje praktičnih životnih problema. Prema njenim rečima, bajke su mogle da opstanu jer su nosile važne informacije o ljudskom postojanju. Slušalac ili čitalac ovu informaciju dobija upakovanu u fikciju, koju potom dekodira i koristi u svakodnevnom životu i rutini, zbog čega možemo govoriti o pragmatičnoj funkciji bajke (Boldizsár, 2003: 71). Bajke pružaju modele ponašanja i strategije rešenja za suočavanje sa životnim izazovima. Pored uloge u mentalnom zdravlju, one oslobađaju izvore energije iz kojih se dobija snaga neophodna za lečenje.

U kontekstu indijske tradicije, važno je sagledati ideju koja bajku vidi kao živototvorni faktor, silu koja može da mobiliše fizičke ili mentalne mogućnosti koje drugde nisu prisutne, ili nisu prisutne na ovaj način. Na osnovu ovih primera, Betelhajm tumači bajke kao projektivne pratioce duhovnog razvoja, koje egzistencijalne probleme hvataju u moćne slike, čineći ih dostupnim na različitim nivoima, promovišući tako sazrevanje psihe, samorazumevanje i stvaranje samoidentiteta (Bettelheim, 2013: 40).

Priča ne samo da nam pomaže da prevaziđemo spoljne prepreke, već nam pomaže i da odgovorimo na osnovno pitanje „ko sam ja". Ujedno, pripovetka pokazuje i način na koji se prevazilaze prepreke koje nastaju tokom formiranja ličnosti, jer nam govori da se zapravo sve može popraviti. U tome se pojavljuju dva moguća puta: muški i ženski princip postojanja. Prateći muški životni princip, čišćenje sveta od neprikladnih stvari, misija junaka bajke jeste da povrati ono što mu je nekada pripadalo i tako obnovi harmoniju sveta. Model ponašanja koji predstavlja ženski princip ima za cilj da povrati ravnotežu u funkcionisanju sveta oporavkom, vraćanjem i očuvanjem izgubljenih, zaboravljenih ili skrivenih vrednosti u svetu (Boldizsár, 2004: 56). Prepoznavanje i prihvatanje ovih uloga rezultira prožimanjem i restrukturiranjem ličnosti.

Junak bajke se već na samom početku svog pojavljivanja suočava sa spoznajom da ga u poremećenom vremenu čeka zadatak da ukloni haos, da radi na otklanjanju nereda i obnovi novi poredak, te da, suočen sa egzistencijalnom brigom koja mu se predstavlja, postane ono što treba da bude (Bálint, 2011: 12). Sa hermeneutičke tačke gledišta, pripovetka je parafraza puta razumevanja, i kao takva njen izvorni i prirodni medij je pripovedanje: to jest, istaknuta komunikativna situacija. Motiv puta, putovanja i lutanja čini okosnicu odvijanja priče i ukazuje na njen pravac. Junak pripovetke se često nalazi u neočekivanim i neizbežnim situacijama na svom putovanju, a isto se može desiti i slušaocu koji stvara nove i nove varijacije interpretacije (Biczó, 2003: 17). Kada krenemo na put ka samospoznaji, moramo da prepoznamo sebe, probudimo sopstvenu suštinu i kroz iskušenja postajemo budni i svesni. Ovo je i put junaka bajke i naš put razvoja emocionalne inteligencije.

Prema mađarskoj narodnoj priči „Drvo visoko do neba" , čak je i dobrom kralju potrebno stalno obnavljanje. Prelepa bašta palate, harmonija, dokazuje da je kralj dobar. A ako kralj ili princeza ne mogu ili ne žele da se promene, možemo biti sigurni da će se iznenada pojaviti, na primer, zmaj. Zmaj nije jasno negativan lik. On je nužno zlo. On donosi i obezbeđuje neophodan razvoj. Ponekad se neminovno mora desiti nešto loše da bismo izašli iz ćorsokaka i da bismo ostvarili napredak. Zmaj nam može pomoći da izbegnemo ponavljanje praznih formi bez pravog sadržaja (Pressing, 2009: 27). Međutim, pomoći uvek ima – priče nas ohrabruju. Istovremeno, podižu u svesno da su junak i pomagač ista osoba (Propp, 2005: 45).

Rešenje junak može pronaći samo u sebi, duboko se zagledajući u bistre slojeve svoje duše.

Skoro svaka bajka počinje obećanjem. Junak ga daje onda kada je u stanju nesigurnosti – bilo da još nije izgradio svoje *ja* ili je izbačen iz normalnog životnog ritma. Deo najdublje prirode bajke je da junak uvek dobija savet (obećanja ili uputstva) kada mu je najpotrebniji. To se uvek odnosi na to kako treba da rešava zadatke posredstvom promišljenosti, razuma i sabranosti, kako bi se njegova ličnost mogla razviti (Lévinas, 1999: 198).

Savet je poziv ili „sugestija" zbunjenom junaku za interpretativnu akciju (Benjamin, 1969: 98). Ali početno obećanje postaje poklon samo ako se junak otvori pozivu i pokaže spremnost da odgovori odgovorno. Pripovedačeva naracija, kroz izabranog junaka, postaje dodatni iskaz o životnoj stvarnosti, moralno i egzistencijalno saznanje koje se preliva izvan priče. Ovako obećanje postaje dar: ono se daje slušaocima u obliku filozofije koja život čini razumljivim (Riceour, 1999: 262). Dar na taj način sazreva u vrednost, u blago za slušaoce.

Pronalaženje identiteta, naravno, nije samo posao junaka; samopripovedanje pripovedača je samo po sebi faktor koji konstituiše narativni identitet. Naši pripovedači, kazivači, istovremeno prenose bogatu riznicu uslova mogućnosti za ostvarenje individualne sudbine i vekovni horizont zajedničkih očekivanja (Bálint, 2011: 14).

U priči, događaj ili životna situacija postaju interpretabilni i razumljivi kada se ispričaju. Pripovedanje se zapravo može poistovetiti sa fundamentalnim činom samotumačenja. Ono o čemu govorimo je samo po sebi nestrukturisan, haotičan skup osećanja i pojava; kroz pripovedanje o njoj prvenstveno dobija jezičku strukturu koja se potom proširuje svojevrsnim lokalnim elementom značenja. U stvari, ova jezička struktura određuje naš samoidentitet: kao arena prošlosti, sećanja, budućnosti, želja i očekivanja, jezik takođe uključuje ulogu konstituisanja stvarnosti (Bódis, 2011: 94). Bajku možemo smatrati posebnim, uzornim oblikom pripovedanja, jer njeni formalni elementi, komunikativna struktura i funkcija uvek služe kao sredstvo za stvaranje identiteta samog pripovedača i njegove zajednice, što se može smatrati njenim krajnjim ciljem.

Iako bajke ne osuđuju odluke junaka, one nam pomažu da mi sami to učinimo. Ildiko Boldižar istražuje kako nas bajke uče. Iz zbirke bajki braće Grim izdvaja se priča *Srećni Jovica*, koja ukazuje na to kako čovek treba da se odrekne svojih želja, da postane svestan tog odricanja, da otpusti svoje veze, kako bi mogao postati slobodan i kroz tu samostvorenu slobodu dostići svoju sreću (Boldizsár, 2004: 70). Jer kao posledica dugotrajnog učenja, čovek se može u potpunosti ostvariti kao ličnost i postati ono što jeste samo u prostoru slobode.

Narativi koje čujemo i čitamo ostavljaju trajne tragove u našem unutrašnjem iskustvu, budući da bajka poseduje dugotrajan i simboličan uticaj na ljudsku psihu. Na to upućuje i Šeherezadina tvrdnja iz najlepših priča *Hiljadu i jedne noći, da bajka* „olakšava srce i čini ljudsku dušu toliko krhkom da u njoj lako klija seme snova" (Kádár, 2013: 272). Bajke se, u tom smislu, mogu posmatrati kao neodvojivi pratilac ljudskog života; one su sastavni deo egzistencije homo sapijensa, jednako esencijalan kao i vazduh. Njihova odsutnost značila bi ozbiljno osiromašenje ljudskog iskustva, jer bi podrazumevala „da nam je neka tajanstvena sila uskratila sopstvenu maštu, fantazije, vizije budućnosti, planove, snove i želje" (Antalfai, 2006: 17).

U bajkama o vilama, čudo je deo metamorfoze, transformacije, promene koja je neizbežna ako želimo da rešimo probleme. Optimistička filozofija života u bajkama pokazuje da su teškoće privremene, što znači da se vredi boriti i imati nade. Bajka je himna životne afirmacije, koja nas sve podstiče da ne odustajemo, da se hrabro suočimo sa preprekama i da na iskušenja gledamo kao na razvojne zadatke (Kádár, 2013: 270). Razvojne zadatke, čije rešavanje nas čini vrednijim i istinitijim.

Zaključak

Po Hontiju, bajka postaje stvarno razumljiva tek u svojoj funkcionalnosti, odnosno kao komunikacijski odnos koji predstavlja suštinu bajke, sa ciljem da se postavi u „bajkoviti svet" i razmatra unutar bajke (Honti, 1962: 9).

Narodne priče se često optužuju da svojim zastrašujućim likovima i okrutnim, divljim događajima ulivaju strah kod dece. Međutim, ovo divljaštvo i surovost nisu tuđi dečjoj duši. Ako se dete plaši bajke, ono se obično ne plaši likova i događaja koji deluju strašno, već onoga što bajka simbolizuje. Ako bajka izaziva posebno jake emocije, to je obično znak da je dete toliko duboko pogođeno konfliktom koji je predmet priče – iz nekog razloga – da nije u stanju da se suoči sa njim čak ni u ovom metaforičkom obliku (Bettelheim, 2013: 18). U takvim slučajevima moramo razumeti da strah koji bajka izaziva zapravo dolazi iznutra. Takođe, nije sigurno da detetu zaista bude teže ako njegov nejasan, mešovit strah poprimi oblik neke bajkovite figure, nego ako mora da izdrži samu apstraktnu, nevidljivu anksioznost.

Bruno Betelhajm ističe da je posebno korisno da deca čuju bajke lično, najbolje od svojih roditelja. Budući da se bajke dotiču dubokih sukoba dečje duše, često i odnosa roditelj-dete, za dete je veoma utešno kada roditelji kroz pripovedanje ukazuju da su svesni problema i da ih smatraju prirodnim. Za detetovo nesvesno, to ukazuje da roditelji prihvataju njegove teškoće i slažu se sa rešenjima koja nudi bajka (Fischer, 2009: 7). Važno je da deca tokom života nauče što više bajki kako bi pronašla one koje se „rimuju" sa problemima koji ih se najviše tiču.

Ildiko Boldižar ne izbegava činjenicu da deca sve manje slušaju bajke, ali se u isto vreme i dovode u bajkovite situacije kroz programe kompjuterskih igrica. Razlika između deteta koje sluša priču i deteta koje pritiska tastere je u tome što dete koje kontroliše svoju sudbinu pomoću miša to vidi očima i mozgom, dete koje se identifikuje sa junacima priče to vidi svojom maštom i srcem. Prvo dete uči koliko različitog destruktivnog oružja postoji na svetu i kako se njime može uništiti sve što im se nađe na putu (destruktivno), drugo dete uči od koliko različitih vrsta znanja može da se izgradi svet i kako stvari koje su nekada pripadale ovde mogu da se povrate (konstruktivno) (Boldizsár, 2004: 150). Dete može steći znanje koje je bezvremensko i nezamenljivo.

Bruno Betelhajm ne odobrava filmsko adaptiranje bajki, pa čak ni ilustrovanje bajki. Bajka može postići svoj pravi efekat, može se povezati sa dečjim nesvesnim samo ako se detetu može pojaviti u slikama iz njegovog sopstvenog nesvesnog. Dok sluša priču, dete vidi slike koje dolaze iz njegovog nesvesnog i tako mu mogu pomoći da sredi haos u svojoj duši. Na taj način dete može da pronađe vezu između opštih istina priče i njegovih specifičnih osećanja. Slike koje su predstavljene i ponuđene gledaocu ometaju ovaj proces (Fischer, 2009: 7). Naravno, ilustrator ne može da zna kakav je zmaj za dato dete; može nacrtati samo svog, zamišljenog zmaja. Svako doživljava lepu princezu na svoj način, a istinska bliskost moguća je samo sa slikama koje nosimo u sebi.

Bajke, pored stvaranja društvene kohezije, moraju odražavati i živote konkretnih pojedinaca. Iako je istorijsko doba bajke prošlo, njenim prikupljanjem i stavljanjem na raspolaganje svima, njen uticaj se premešta na individualni nivo. Ovde se ne radi samo o opstanku priče, već i o tome da pojedinac u priči mora da pronađe svoju vezu sa izgubljenom prirodom (Weiss, 2003: 87). Sa prirodom od koje se udaljio i u koju se više ne uklapa, čovek se zatvorio u veštački svet koji je sam stvorio.

Svet bajke ne treba da se prenosi drugačije nego bilo koje drugo umetničko delo. Duši priče moramo pristupiti tako što otvaramo jedna po jedna vrata iza kojih se kriju istina, lepota i magija. Na samom kraju, svako ima svog konja, kojim može da savlada prostor i vreme (Komáromi, 2001: 296). Jer samo to može biti cilj: život sa širim horizontom, sa novim dimenzijama.

Reference

Antalfai, M. (2006). *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Bálint, P. (2011). A hallgatás és felelősségvállalás a népmesében. U P. Bálint (ur.), *Identitás és népmese* (9–40). Debrecen: Didakt Kiadó.

Bálint, P. (2013): Meseértés és értelmezés. A kárpát-medencei népmesehagyomány hermeneutikai vizsgálata. Debrecen: Didakt Kiadó.

Benjamin, W. (1969). A mesemondó. U B. Walter (ur.), *Kommentár és prófécia* (94–126). Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Bettelheim, B. (2013). *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Biczó, G. (2003). A mese hermeneutikája. U P. Bálint (ur.), *Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei* (9–32). Debrecen: Didakt Kiadó.

Bódis, Z. (2011). Megjegyzések a mese és az identitás kérdéséhez. U P. Bálint (ur.), *Identitás és népmese* (87–102). Debrecen: Didakt Kiadó.

Boldizsár, I. (2003). A Grimm-mesék hősei. U P. Bálint (ur.), *Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei (*68–79). Debrecen: Didakt Kiadó.

Boldizsár, I. (2004). *Mesepoétika.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Boldizsár, I. (2010). *Meseterápia: mesék a gyógyításban és a mindennapokban.* Budapest: Magvető Kiadó.

Erdélyi, M. (2013). A mese mint sajátos műfaj. *Irodalmi Szemle online*. Pristupljeno 25.05.2025. na http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2013/2013-majus/1624-erdelyi-margit-anmese-mint-sajatos-mfaj

Fischer, E. (2009). A népmese és a gyermeki tudattalan. Bruno Bettelheim meseértelmezése. *A XI. Kerületi Logopédiai Intézet lapja online.* Pristupljeno 20.05.2025. na http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&ved=0CCQQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.logopedia11.hu%2Ffiles%2FDecember_2009_01.pdf&ei=jQDpUt6_J4ythQeyj4DwBQ&usg=AFQjCNEcNAMS713002QkF2A4hLRZfiS91A

Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences.* New York: Basic Books.

Goleman, D. (2008). *Az érzelmi intelligencia*. Budapest: Háttér Kiadó.

Honti, J. (1962). *A mese világa.* Budapest: Magvető Kiadó.

Kádár, A. (2013). *Mesepszichológia. Az érzelmi intelligencia fejlesztése gyermekkorban.* Budapest: Kulcslyuk Kiadó.

Kast, V. (2002). *Férfi és nő a mesében*. Budapest: EuroAdvice Kiadó.

Komáromi, G. (2001). *Gyermekirodalom.* Budapest: Helikon Kiadó.

Lévinas, E. (1999). *Teljesség és végtelen.* Pécs: Jelenkor Kiadó.

Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? U P. Salovey–Sluyter, D. J. (eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Educators* (3–31). New York: Basic Books.

Pressing, L. (2009). *Szellemi tanítások a magyar népmesékben I. Az égig érő fa.* Budapest: Pilis-Print Kiadó.

Propp, V. J. (2005). *A mese morfológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Riceour, P. (1999). A hármas mimézis. U P. Riceour (ur.), *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* (255–309). Budapest: Osiris Kiadó.

Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). „Emotional intelligence". Imagination, Cognition and Personality, 185-211. Pristupljeno 21.05.2025. na http://ei.yale.edu/wpcontent/uploads/2014/06/pub153_SaloveyMayerICP1990_OCR.pdf

Tímárné Hunya, T. (2003). A népmese és a műmese műfaji sajátosságairól. U P. Bálint (ur.), *Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei* (102–115). Debrecen: Didakt Kiadó.

Todorov, N. (2005). Metodološko-metodički pristup u školskoj interpretaciji bajke. *Književnost i jezik*, broj 3-4, 355–381.

Weiss, J. (2003). A mese a német romantikában. U P. Bálint (ur.), *Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei (*80–89). Debrecen: Didakt Kiadó.

Zilahi, J. (2003). Érzelmi nevelés mesével, verssel. *Magiszter*, nyár, 114–115.

Elena Borisova
efcomconf@list.ru
Moscow City University, State Academic University for Humanities
https://orcid.org/0000-0003-3878-5344

Original paper; DOI: 10.46793/LLE25.523B

EMPATHY IN ADVERTISING

Abstract: Empathy that is regarded as identification of the Addressee with participants of the communicative situation, is interpreted in different ways in Psychology, Linguistics and Advertising. In Advertising (similarly to Fiction) it should be understood as mental identification with one of the persons in the situation described by the message: a participant (or one of the participants) of the situation, an Author, an Addressee (viewer). Taking the position of a person means imaging his/her feelings and impressions including physiological reaction (as salvation when one identifies oneself with a person who is eating), and this helps much in influencing the target groups of the commercial. Means of creating empathy are listed in short. These are visual components (pictures, movies), language of the target group, describing events typical for the target group, and some emotive markers.

Keywords: identification, commercial, media messages, emotion

Introduction

'Empathy' occurred to be a term that is interpreted in different ways in several spheres of knowledge. It even became a word of everyday language, at least in Russian and English, meaning compassion, sharing someone's suffering, pity. That meaning was borrowed from psychology. And linguists sometimes use this nomination in research on emotional reactions in interaction (Herlin & Visapää, 2016).

Linguists also used the term 'empathy' to mark the point of view for describing a situation. The term in this meaning was introduced by Susumu Kuno in 1977 (Kuno, 1987). It was introduced to denote the phenomenon of nominating the facts in reality from the point of view of the participants of the described situation. One person can be named 'the son' from the point of view of one person (his father or mother) or 'the nephew' if his uncle is in the focus. The same relation can be found in using the adverbs 'here' and 'there', the verbs 'go' and 'come' etc. This phenomenon of

speech activity was analyzed by Kuno (1987) where it was placed along with definiteness and reference. In Russian tradition, similar ways of nomination were interpreted with the help of the notion of *observer* (Apresyan, 1980; Paducheva, 2004).

The focus of attention appears in narration that can be revealed by analyzing fiction or rather movies. Every fragment of prose – and every scene in a film – presupposes one of several persons with whom the reader can identify oneself (Hoeken, Kolthoff & Sandersen, 2016; Riem Natale, 2019; Arysheva, 2019). For fiction the term empathy (or identification) combines the linguistic and psychological approach as the reader should feel compassion. The reader identifies oneself mostly with one and the same personage – mostly protagonist – though there can be changes. Such interchanging was called heteroglossia (or polyphony) by M. Bakhtin (Bakhtin, 1984).

Identifying is typical for computer games even to a greater extent as gamers playing the role of human personages or even of animals, monsters etc. should virtually act and therefore feel like the personages (Makalatia & Matveeva, 2017).

The Methodological Basis of Investigating Empathy in Advertizing

Empathy can also be seen in advertisements, as in commercials we also come across the narratives though they are very short as a rule. Still there is also the possibility of empathy that plays an important role in the psychological influence of advertising (Fennis & Stroebe, 2010). The aim of the article is analyzing the cases of empathy, its mechanisms and the role in producing influence on the target groups of commercials. The conclusions are based on the investigations in psychology of influence, in the theory of advertising, including the research undertaken by the author in 2000-2024. The results are based on the analysis of more than 300 examples of the advertisements in posters, pamphlets (including political communications), videos and banners on the Internet, published in Borisova (2017). The article develops the theoretical basis of this interpretation. Some new examples were also added to be investigated.

The psychological experiments including physiological components, where the viewers of ads are being observed, demonstrate the physiological reactions as if they were engaged in activity presented on screen. The image of an eating person in advertisements of food causes salivation. Some other reactions are not so evident but can be revealed. So empathy in advertising can be investigated by scientific methods.

The Modes of Identification in Advertisements

The investigation into whether empathy in advertising is possible is based on the answer to the following question: who does the spectator of advertisements identify himself with? There can be the following variants (Borisova, 2017). The most evident is identifying oneself with the person who plays the most important role in the ad. One can identify himself with the participant of the pamphlet, poster or the video: a spectator seeing a video with a boy rushing down on a roller board (famous video of "Snickers") imagines it as 'as if it were me'. The shots of a car crossing hills and creeks make the spectator tense muscles as if he were the one driving – even without seeing the driver inside. But as a rule, the attractive face that appears in commercials, on screen or on paper, makes the process of identifying easier, and this is the reason why attractive persons are shot for ads.

It is interesting to remark that one can identify oneself with the person of another age: an old woman in video advertising can feel like a beautiful model. Even a different gender does not prevent identifying: any person can identify with somebody eating, drinking or driving (Borisova, 2017). There are even cases of identifying with fantastic beings: Batman, fairies etc. (Makalatia & Matveeva, 2017). And it should not astonish anybody: that is what we come across in reading myths, fairy tales saying nothing about fantasy or the fantastic.

Rather often a spectator, looking at the advertisement, identifies oneself with some other participant of the situation represented in the video or on the poster. If a male sees a girl washing herself with shower gel, he can feel sexual excitement. (Borisova, 2017). So looking at a video with such a girl, the man can feel as if he were looking at her being somewhere near. So we can speak about identification with someone engaged in the action, making the content of the video. The same process is possible for readers of fiction, mass media (Hoeken & Sinkeldam, 2014; Van Krieken, Sanders & Hoeken, 2015) or spectators of movies (Arysheva, 2019).

Besides identifying with somebody 'inside' the situation, there are some means that help to stimulate identifying with the spectator 'on the outside'. These are examples when the speaker addresses anybody looking at the picture (or reading a slogan). This is rather common for political pamphlets and posters. The widely known poster 'The Motherland Calls', created in the Soviet Union in June 1941 by I. Toidze, aimed to mobilize the Soviet people for the war against Nazism, and represents a woman addressing the spectators. The same composition is also typical for recruiting posters: 'Uncle Sam Needs You' with a person who aims at the spectator with an index finger. This form is also used by commercials inviting people to buy something, which were common in Russia in the 1990s when the Soviet form of such a poster was still widely known.

There exists the possibility for the spectator to identify oneself, not with the persons of the advertising, but with the 'Author', on behalf of whom the message is being sent. The commercial for *Rossia* chocolate contained the video of a Russian fest that is followed by the oral proclaiming of *Rossia'*s slogan: "Russia is a generous soul". There is a possibility for spectators to identify themselves with the proclaimer.

Identifying with the proclaimer is more probable when the voice and the text are more or less recognizable as those of a boy, or an old woman – i. e. have markers of the language of some social groups.

Is empathy inevitable for the readers and spectators of advertisements? Rather not: if the identification is presupposed to a social group to whom the Spectator does not belong, one can only accept the text without any feeling. Moreover, the Spectator can look at an ad as the object of analysis.

There is also a possibility of identifying in two different ways: firstly, the Spectator identifies oneself with the participant, and afterwards, while coming across the same message he (or she) takes the position of the Spectator or an Author.

The Mechanisms of Empathy

The means that provoke identification in advertising are more or less investigated by advertisers and linguists (Vasilyeva et al. 2025; Borisova, 2005; Fennis & Stroebe, 2010). Here we put aside the impressions from the visual images: pictures, videos; though it is evident that their input is great. We also do not take into consideration audial impressions (music, voices, sounds typical for some situations: working car engines, bird singing etc.). Though it is evident that their role is important (maybe even more than that of language), let us concentrate on the linguistic aspects of provoking empathy.

First of all, the category of Person (in Pronouns and Verbs) is always mentioned (Borisova, 2005; Brown, 2015). In fact the usage of the 1st Person Plural is always associated with a community the Spectator is included in. The slogan (here in translation from Russian) "Tefal, you always care about us" makes the spectators (or readers etc.) feel included in the set (or community), and thus the sense of the sentence can be applied to them. This category is extremely important for media and politics as it helps not only to agree with what is proclaimed, but it also helps the audience to feel as a part of society, to be sure that "you are not alone". One should mention here the 'political' songs exploiting this Pronoun: 'We shall overcome' (in English) and 'My mechtoyu o mire zhivem' ('We live by the dreams about peace' in Russian), 'Contre nous de la tyrannie' ('Tyranny is against us' in French, from "La Marseillaise") and many others.

The possessive pronoun of 1st Person Plural is 'nashe' ('our'), that has even greater potential of influence, as, besides identification, there is also an idea of possessing that makes identification more fruitful. This word is rather common in commercials, though it is not always connected with identification: it often refers to the brand of production etc. Speaking about social and political advertising, we should notice that it usually presupposes identification with a political group. There were at least two political movements called 'Nashi' in Russia: the first, formed in the 1990s, was a communist one, hinting at the nomination of the Red Army at the time of World War II ('nashi' vs 'the enemies'). The second one was given to the youth group formed to support the Government in the 2000s, and this nomination was based on the possibility of easy identification with members of one group (this understanding has its parallels in the slogan: 'Nashih byut' – 'They hit our friends', that is quite common in everyday communication of teenagers).

The 1st Person Singular can also help in identifying with the participant (the Speaker), or rather with the Addressee. The mode of identifying is similar to that which we can discover in fiction: direct speech helps us to imagine a person. And identification in such cases is prescribed by the rules of communication: when listening, the communicator puts oneself in the position of the speaker (Borisova, 2021). That is why we come across the forms of the 1st Person Singular in commercials: "…poetomu ya vsegda pol'zuyus' X" ("...that is why I always use X").

The 2nd Person is also used widely in commercials, social and political advertising. It imitates a dialogue that is an efficient tool to 'catch' passers-by and to make them identify themselves first with the Addressee, and then, maybe, with the person in the advertisement.

The 2nd Person Singular is a better tool for personalizing the Addressee, which is why the Russian recruiting poster: 'Ty zapisalsya dobrovol'tsem?' ('Have you enrolled as a volunteer?') uses it.

In Russian (and many other languages other than English) there is the tradition of using polite form of addressing in some situations. In Russian this polite form coincides with the 2nd Person Plural: Vy. So its usage can denote both plurality of addressees or polite addressing one addressee. Thus this form was used in the recruiting poster issued by the White Army, enemies of the Red Army in the 1918-1921 Civil War in Russia: "A vy vstupili v Dobrovol'cheskuyu Armiyu?" ("Have you joined the Dobrovol'cheskaya Army?"). As the volunteers in this Army were mostly officers of high rank, one can suppose that the usage of 2nd Person Plural was caused by the norms of politeness.

The pronouns of the 3rd Person are not connected with the participants of the communicative act. But in Russian there is one possessive pronoun that can concern

any person: 'svoye' that means 'belonging to somebody'. Its antonym is alien so identification with the owner has positive connotations. One can come across this word in some Russian commercials promoting food, fruit etc. from Russia: 'svoe, rodnoye' ('It is ours, native').

Another means that enables or at least helps identification with some person of the advertising message is the language of the personages. Authors of advertisements know that the language of personages in ads should more or less coincide with the language of the target group (sometimes there are exclusions to underline the high degree of education of experts represented in the video e.g. physicians recommending a remedy, chewing gum etc.). The language of 'yours' helps to identify the spectator with the personage of the video.

As a rule, it goes about some specific sociolects, mostly the language of youth. And this language is marked not with the slang, as it changes too quickly. There was an example of a commercial of a bank with the slogan 'we speak your language', where some dialogues using criminal jargon, youth slang of this period, archaic manner of speech, professional slang of business were used both by the visitor and the bank officer. But it does not go about identifying with all these visitors.

The commercials use some words and collocations common for the youth. The series of video commercials "You're not you when you're hungry" of 'Snickers' represents the implementation of some specific idioms of youth. One can see a dancer playing basketball because the young basketball players call 'balerina' (ballet dancer) those who too actively dribble instead of paying attention to partners.

If we compare the identification with components of commercials and the phenomena of reading fiction when the Author makes the Reader take the point of view of one of the personages we should pay attention to the longer period the Author can influence the Reader. The identification may be more prepared by the previous actions or descriptions. But the mechanisms of identification are more or less similar: the reader should imagine the picture that is described (or the feelings, problems of the personages) and thus the Reader obtains similar feelings (Hoeken & Sinkeldam, 2014).

Empathy and Influence

Now let us discuss the place empathy takes among the mechanisms of influence in advertising. In short, the influence on the spectators in advertising is aimed at changing the attitude of the target groups towards the product or brand that is being promoted. The same can be said about ideas or persons or parties in social and political advertising (Borisova, 2017a). The change should cause an increase in sales. It can be achieved by informing the audience on preferences, qualities etc. But,

besides that, attitudes to the object of promotion can be optimized by just another representation of it, supported by emotions.

The change of attitude based on the representation can be accomplished, first of all, by using words that represent the fact from another point of view (framing) (Blackar, 1987; Baranov & Parshin, 1986). It has long been known that there are various means of naming the same situation that permit to represent this situation in different, sometimes contradictory ways.

The understanding of the word and the sentence presupposes that the Hearer (Addressee) takes the approach of the Speaker, i.e. empathy takes place. Still, the Addressee can disagree with this position and even become angry: –The aggressors seized the village! –Why aggressors, why seized? They free their own land.

Not only estimation (that makes a connotation) can differ in choosing proper nomination, but a signification – the nuclear part of the semantics of lexemes. In the sentence cited above, the word seize means 'to take possession by force or at will'. That is what the armed forces do during wars. So it can be said either about 'our troops' or about enemies. Still, the word free concretizes the relations and represents the situation. The word can be used only if the Speaker connects himself with these troops, and the Addressee is invited to identify oneself with the group to which the Speaker belongs.

Authors of advertisements take into consideration not only the lexical meaning, but also the associations that more or less clearly and regularly appear while using a word (Briknell, 2016). The associations are typical for social groups. Some associations are common for the whole nation. They depend on historical and cultural background, phonetics etc. The associations exist as a parallel meaning with its details that should be important for forming the desire to buy something. Using the words that are associated with some impressions make the Addressee adopt the position of the Speaker.

Thus the nomination 'raysky' (paradise) imposes the impression of abnormal satisfaction that is associated with the word paradise. In Russian tradition this nomination is also associated with the tropics. So this adjective was used in the slogan 'rayskoe naslazhdenie' promoting the 'Bounty' chocolate bars, with the aroma of coconut. For an English speaking audience, the necessary association was created by the name of the ship Bounty, completely unknown to the Russians. The representation of enjoyment is given by the meaning of words, the associations and is increased with the video of a person drinking coconut milk with pleasure. All these factors enable the identification with the personage of the video.

In order to support the imposed representation, the Speaker should create emotional empathy. All the means that can help to translate emotions are used (Hoeken &

Sinkeldam, 2014). First of all, this is emotional lexis. Such words as 'nasty', 'disgusting', 'scoundrel' etc. not only express negative estimation, but also cause an unpleasant feeling, rejecting the persons characterized in such a way. If this feeling floods one heart, the attitude – though not proved rationally – is negative. And vice versa: positive emotions caused by using such lexis as 'marvelous', 'fairy', 'cosy' or 'amazing', 'wonder', 'dream', make the Spectator more or less feel positive emotions that help to agree with the Author of the message.

Thus, one can admit that empathy plays an outstanding role in imposing the position of the Author of a message on Spectators of the advertisements.

Conclusion

Analyzing the phenomenon of empathy in mass communications, namely in advertising, one should come to the following conclusions.

Firstly, empathy being a phenomenon of identification of one person with another is rather common in various spheres of human activity and that is why it is worth being investigated.

Secondly, empathy should not be limited by sharing the feelings of any person – it is about whether they take part in communication or not; so it is not about compassion, kindness etc. (though such features as the ability to these reactions are also worth studying).

Thirdly, empathy is a common characteristic of the activity of communicators. In this or that way the Addressee (Hearer, Reader, Spectator) is obliged to put oneself into the position of the Author (Speaker, Communicator etc.). And this principle concerns interpersonal communication, fiction, mass communication.

Fourthly, the linguistic aspect of empathy includes the property of some words to be related to some points of observation. This point can be a personage of the narration to whom we connect the nomination of persons (neighbor, brother) or other aspects of life (the house, the childhood etc.). That is what S. Kuno proclaimed. But beside that there are many other points connected with the properties of language entities that can also provoke identification of the Addressee with the Speaker or the Personage. That may concern the way of nominalization – but not necessarily orientation, but the representation of the reality, meaning approach to a fact or a person, e.g. revolution – plot etc. There are also language markers of the emotions, means of estimation, allusions to associations etc.

Fifthly, the empathy in perception of advertisements can include identification of the Spectator with the Personage, with the potential participant of the imaginary

dialogue, with the author. The empathy is not unavoidable; still, it helps much to produce the necessary impression on those to whom the ad is addressed.

Sixthly, the way to provoke empathy is connected with different channels of apperception. The visual accompaniment of the verbal text (pictures, videos) helps to imagine the situation seen from the point of view of the personage. And the audial impression should also be added. There are also such possibilities as the usage of the language of the target group. But the linguists pay attention mostly to the grammar and lexical phenomena, that can add much to identification with the personages of an advertisement or with the participants of a virtual communication (Addressee, the Author of the message). These phenomena are pronouns (first of all – personal pronoun of the 1st person plural, but the other personal pronouns of the 1st and 2nd persons as well) and some others. One should also take into consideration the specifics of sociolects (slang, professional terms etc.), that can be used by the readers or spectators.

Then the fact of the importance of empathy for producing the necessary impression on the spectators or readers of ads (thus making the ad effective) was revealed in the article.

To sum everything up, the phenomenon of empathy occurred to be an important component of speech activity. In advertising, its effect is rather obvious. The authors of advertising messages should take into consideration various factors of linguistic, cultural and psychological nature to make the Addressee (spectator, reader etc.) identify oneself with the personages or participants of communication in the way that is necessary to improve the efficiency of ads.

References

Apresyan, Y. D. (1980). Principy semanticheskogo opisaniya edinic yazyka. *Semantika i predstavlenie znanij*. Tartu.

Arysheva, A. S. (2019). *Problema razrabotki obraza glavnogo geroya fil'ma na osnove identifikacii zritelya s ekrannymi personazhami* [The problem of creating the protagonist based on identification the spectator with personages of the film]. Moscow.

Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics* (C. Emerson, Ed. & Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Baranov, A. N., & Parshin, P. B. (1986). Yazykovye mekhanizmy variativnoj interpretacii dejstvitel'nosti kak sredsnvo vozdeistviya na soznanie [Language mechanisms of variable interpretation of the reality as a means of influencing human

conscience]. *Rol' yazyka v sredstvah massovoj kommunikacii. Sbornik obzorov* [The role of language in mass media. Collection of reviews]. M.: INION AN SSSR sredstvo vozdejstviya.

Blackar, R. M. (1987). Yazyk kak instrument sozial'noy vlasti [Language as an instrument of social power]. *Language and modeling of social interaction* (pp. 88–125). Moscow.

Borisova, E. G. (2005). *Algoritmy vozdejstviya* [Algorithms of influence]. Moscovia.

Borisova, E. G. (2017). Empatiya kak instrument reklamnogo vozdejstviya [Empathy as a tool of influence of advertising]. *Reklama. Teoriya i praktika* [Advertising. Theory and practice], (3), 210–217.

Borisova, E. G. (2017a). Empatiya v soobshchenii kak instrument "myagkoj sily": psihologicheskie i yazykovye aspekty [Empathy in an utterance as a tool of "soft power": Psychological and linguistic aspects]. *Strategiya "myagkoj sily" v kontekste informacionnyh vojn* [The "soft power" strategy in the context of information wars]. MGLU.

Borisova, E. G. (2021). *Interaktivnyj podhod v opisanii leksiki i grammatiki* [An interactive approach in the description of lexis and grammar]. Flinta. Moscow.

Briknell, B. (2016). *Connotations, associations, and context in advertising design*. Persuasive Advertising: Connotations & Associations. PRINT Magazine.

Brown, W. J. (2015). Examining four processes of audience involvement with media personae: Transportation, parasocial interaction, identification, and worship. *Communicative Theory*, *25*(3), 259–283. https://doi.org/10.1111/comt.12053

Fennis, B. M., & Stroebe, W. (2010). *The psychology of advertising*. Psychology Press.

Herlin, I., & Visapää, L. (2016). Dimensions of empathy in relation to language. *Nordic Journal of Linguistics*, *39*(2), 135–157.

Hoeken, H., & Sinkeldam, J. (2014). The role of identification and perception of just outcome in evoking emotions in narrative persuasion. *Journal of Communication*, *64*(5), 935–955. https://doi.org/10.1111/jcom.12114

Hoeken, H., Kolthoff, M., & Sanders, J. (2016). Story perspective and character similarity as drivers of identification and narrative persuasion. *Human Communication Research*, *42*(2), 292–311. https://doi.org/10.1111/hcre.12076

Kuno, S. (1987). *Functional syntax: Anaphora, discourse, and empathy*.

Makalatia, A. G., & Matveeva, L. V. (2017). Subjective factors that influence children and adolescents to be attracted by computer games. *National Psychological Journal*, *1*, 15–24.

Paducheva, E. V. (2004). *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki* [Dynamic models in the semantics of lexis]. Moscow.

Riem Natale, A. (2019). *Narrating empathy: Story-telling and equitable inter-connections in languages and literatures*. https://doi.org/10.17456/SIMPLE-121

Van Krieken, K., Sanders, J., & Hoeken, H. (2015). Viewpoint representation in journalistic crime narratives: An analysis of grammatical roles and referential expressions. *Journal of Pragmatics*, *88*, 220–230. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.07.012

Vasilyeva, M. M., Zheglova, Yu. G., Yudina, E. Yu., & Sharkova, I. V. (2025). *Osnovy reklamy i svyazej s obshchestvennost'yu: uchebnik dlya vuzov* [The basic course of advertising and PR: A textbook for universities]. Moscow: Izdatel'stvo Yurajt.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

82.09(082)
81'23(082)
7(082)
159.942.2(082)
80(082)

MEĐUNARODNA naučna konferencija Jezik, književnost i empatija (14 ; 2025 ; Београд)
Jezik, književnost i empatija / Četrnaesta međunarodna naučna konferencija Jezik, književnost i empatija, 30–31. maj 2025,
Alfa BK Univerzitet, Beograd = Language, literature, and empathy / Fourteenth international conference Language, literature,
and empathy, 30–31 may, 2025, Alfa BK University Belgrade ; [editors, priređivači Tijana Parezanović, Milena Stojanović ,
Jovana Čaprić]. - Beograd : Alfa BK univerzitet =Belgrade = Alfa BK University, 2025 (Kraljevo : Glamur). - 533 str. ; 24 cm

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-6461-094-0

a) Књижевност -- Мотиви -- Емпатија -- Зборници b) Уметност -- Емпатија -- Зборници v) Психолингвистика
-- Зборници g) Емпатија -- Зборници

COBISS.SR-ID 179920905